ἘΠΕΤΗΡῚΣ

ἙΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ἜΤΟΣ Κ΄

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ΑΘΗΝΑΙ 1950

ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΥ ΕΠΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ

Αἱ παραστάσεις σκηνῶν καὶ προσώπων τοῦ Ἱπποδρόμου, ἐνῷ ἀφθονοῦν κατὰ τὴν προεικονομαχικὴν ἐποχὴν ἐπὶ τῶν ἐλεφαντίνων ὑπατικῶν διπτύχων καὶ ἄλλων ἔργων τέχνης, εἶναι ἀντιθέτως σπανιώταται κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους, ἀπὸ τοῦ τέλους δηλαδὴ τῆς Εἰκονομαχίας καὶ ἐντεῦθεν. Ἐκ τῆς περιόδου ταύτης δὲν θὰ ἠδυνάμην ν' ἀναφέρω ἄλλο σπουδαιότερον παράδειγμα ἐκτὸς ἀπὸ τὰς πασιγνώστους καὶ πολλάκις δημοσιευθείσας τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν τὰ κλιμακοστάσια τὰ φέροντα πρὸς τοὺς γυναικωνίτας εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν τοῦ Κιέβου καὶ ἐζωγραφήθησαν ὑπὸ βυζαντινῶν τεχνιτῶν περὶ τὸ 1037 [1]. Εἰς τὰς τοιχογραφίας αὐτὰς εἶναι δυνατὸν νὰ προσθέσωμεν τώρα καὶ μερικὰς μορφὰς ἐπὶ σειρᾶς θραυσμάτων βυζαντινῶν ἀγγείων. Τὴν ἐξακρίβωσιν καὶ τὸν ταυτισμὸν τῶν μορφῶν τούτων σκοπὸν ἔχει ἡ παροῦσα μικρὰ μελέτη.

I

Εἰς πολυαριθμοτάτην σειρὰν θραυσμάτων βυζαντινῶν ἀγγείων ἀποκειμένων εἰς Μουσεῖα καὶ Συλλογὰς τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ἐξωτερικοῦ, εὑρίσκομεν ἀνδρικὴν μορφήν, φέρουσαν πανταχοῦ τὸ ἴδιον σχεδὸν ἔνδυμα καὶ εἰκονιζομένην πάντοτε τρέχουσαν. Διὰ τὴν μελέτην καὶ τὸν ταυτισμὸν τῆς μορφῆς αὐτῆς θὰ λάβωμεν ὡς βάσιν τὴν εἰς καλυτέραν σχετικῶς κατάστασιν διασῳζομένην παράστασιν ἐπὶ πινακίου εὑρεθέντος εἰς Σπάρτην καὶ φυλασσομένου εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς πόλεως ταύτης (εἰκ. 1 Α) [2]. Ἡ μορφὴ εἰς τὸ πινάκιον τοῦτο εἰκονίζεται τρέχουσα πρὸς δεξιά, ὡς πρὸς τὸν θεατήν. Τὴν ἀριστερὰν τείνει πρὸς τὰ ἐμπρός, εἰς δὲ τὴν δεξιὰν κρατεῖ μακρὸν δόρυ φέρον εἰς τὸ ἄκρον προσδεδεμένα τέσσαρα σχοινία. Τὸ ἄνω μέρος τῆς κεφαλῆς ἐλλείπει, ἀλλὰ δυνάμεθα, κατ' εὐτυχῆ συγκυρίαν, νὰ τὸ συμπληρώσωμεν μὲ ἀπόλυτον βεβαιότητα ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς θραύσματος τῆς Συλλογῆς τῆς Θεσσα-

---

[1] Ἀπεικονίσθησαν πολλάκις. Βλ. π.χ. A. Grabar εἰς τὸ περ. Seminarium Kondakovianum, 7, 1932, 103 κ.ἑξ.

[2] Εἰκὼν ὄχι πολὺ εὐκρινὴς παρὰ R. Dawkins-J. Droop ἐν B.S.A. 17, 1910/11, πίν. XVII 43.

λονίκης, ὅπου ἐσώθη ἡ κεφαλὴ μορφῆς ἐντελῶς ἀναλόγου καὶ μικρὸν τμῆμα τῆς πρὸς τὰ ἐμπρὸς τεινομένης ἀριστερᾶς (εἰκ. 1 Α 1)[1].

Ὅτι περισσότερον μᾶς ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα εἶναι ἡ ἐνδυμασία τοῦ εἰκονιζομένου ἀνδρός, ἡ ὁποία εὑρίσκεται πανομοιότυπος εἰς τὰ περισσότερα τῶν θραυσμάτων τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς σειρᾶς. Οὗτος φέρει στενὸν ἔνδυμα προσκεκολλημένον εἰς τὸ σῶμά του, ὥστε νὰ τοῦ ἐπιτρέπῃ μεγάλην ἐλευθερίαν κινήσεων, καὶ ἀφίνον ἀκάλυπτα μόνον τὰ ἄκρα τῶν χειρῶν. Ἰδέαν σαφεστέραν τοῦ ἐνδύματος τούτου μᾶς δίδει μία ἀνάλογος εἰκὼν ἐπὶ ἀγγείου εὑρεθέντος εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (εἰκ. 1 Β)[2]. Ἐπ' αὐτοῦ παρίσταται ἀνὴρ κατ' ἐνώπιον στρέφων πρὸς τὰ δεξιὰ τὴν κεφαλήν, τῆς ὁποίας λείπει τὸ ἄνω μέρος, καὶ κρατῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ῥάβδον ἀπολήγουσαν εἰς σφαῖραν καὶ ἔχουσαν περίπου μορφὴν ῥοπάλου. Ὁλόκληρον τὸ σῶμα καὶ τούτου, πλὴν τῶν ἄκρων χειρῶν, καλύπτεται ὑπὸ στενοῦ ἐνδύματος μετὰ ζώνης. Εἰς τὸ μέσον τοῦ στήθους ὑπάρχει κάθετον ἄνοιγμα κλειόμενον διὰ κομβίων ἢ ἱμάντων. Τὸ ἄνοιγμα τοῦτο εἰς τὸ στῆθος ἀνευρίσκεται καὶ εἰς ἄλλα ἀγγεῖα τῆς σειρᾶς τῆς ἐδῶ ἐξεταζομένης, περὶ δύο ἐκ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω (εἰκ. 1 Γ, 2 Ε). Ἡ μελέτη τοῦ ἐνδύματος τῆς μορφῆς εἰς τὸ ἀγγεῖον τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 1 Β) μᾶς πείθει ὅτι τοῦτο ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατεσκευασμένον ἐκ δέρματος. Τὸ στενὸν ὅμως αὐτὸ δερμάτινον ἔνδυμα ἔφερον οἱ κυνηγοὶ εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Περὶ τούτου οὐδεμίαν, νομίζω, ἀφίνει ἀμφιβολίαν ἡ παραβολὴ τῆς ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῆς Ἀγορᾶς μορφῆς πρὸς μίαν ἀνάλογον ἐπὶ τοῦ φύλλου ἐλεφαντίνου ὑπατικοῦ διπτύχου εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Liverpool, ἀγωνιζομένην ἐναντίον μεγάλης ἐλάφου[3]. Ἡ μόνη ἴσως ὑπάρχουσα διαφορὰ εἶναι ὅτι εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ διπτύχου μορφὴν αἱ χειρίδες φθάνουν μέχρι τῶν ἀγκώνων ἀφίνουσαι νὰ φαίνεται τὸ ἐσωτερικὸν ἔνδυμα.

Ἔχομεν λοιπὸν μίαν πρώτην ἔνδειξιν ἀπὸ τὸ ἔνδυμα ὅτι αἱ μορφαὶ τῆς ὁμάδος αὐτῆς εἰκονίζουν κυνηγοὺς τοῦ Ἱπποδρόμου. Προτοῦ προχωρήσωμεν εἰς ἄλλα στοιχεῖα τῶν παραστάσεων αὐτῶν πολὺ περισσότερον χαρακτηριστικά, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν μίαν ἀκόμη μορφὴν τοῦ ἐνδύματος, ὅπως παρουσιάζεται ἐπὶ ἑνὸς τεμαχίου ἀγγείου εὑρισκομένου εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν (εἰκ. 1 Γ)[4]. Ὁ εἰς αὐτὸ εἰκονιζόμενος ἀνὴρ τρέχει

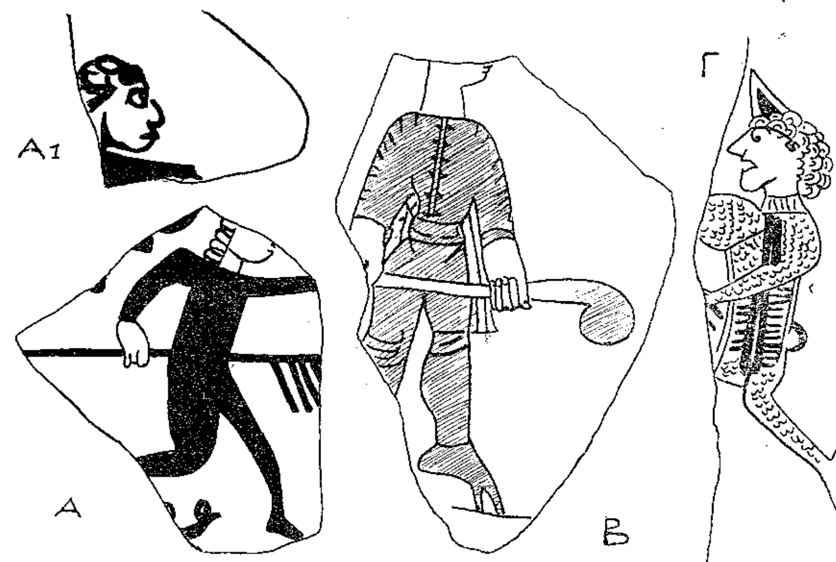
[1] Φωτογραφίαν ἐδημοσίευσα εἰς τὴν Α.Ε. 1930, σ. 139, εἰκ. 17.6.

[2] Ἀνέκδοτον. Τὸ ἐνταῦθα παρατιθέμενον σχέδιον ἐγένετο ἐκ φωτογραφίας εὐγενῶς παραχωρηθείσης ὑπὸ τῆς Δος Alison Frantz, τὴν ὁποίαν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμότατα εὐχαριστῶ.

[3] R. Delbrück, Die Consulardiptychen, Berlin - Leipzig, 1926 - 1929, Λεύκωμα, πίν. 58. Βλ. καὶ Κείμενον, σ. 225 κ.ἑξ. Προχείρως καὶ παρὰ H. Peirce - R. Tyler, L'art byzantin I, Paris, 1932, πίν. 86.

[4] Φωτογραφίαν τοῦ ἄνω μέρους ἐδημοσίευσα εἰς τὴν Α.Ε. 1930, σ. 139, εἰκ. 17,5.

πρὸς ἀριστερὰ τείνων τὰς χεῖρας πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει μικρὸν κωνοειδῆ πῖλον, ἐντελῶς ἀνάλογον τοῦ ὁποίου ἔχουν πολλαὶ μορφαὶ τοῦ Ἱπποδρόμου εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου[1]. Ὁλόκληρον τὸ σῶμα τοῦ ἀνδρὸς καλύπτεται καὶ ἐδῶ ἀπὸ τὸ ἴδιον στενὸν ἔνδυμα, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐπίσης ἐπὶ τοῦ στήθους τὸ κάθετον ἄνοιγμα, ὅπως καὶ εἰς τὸ

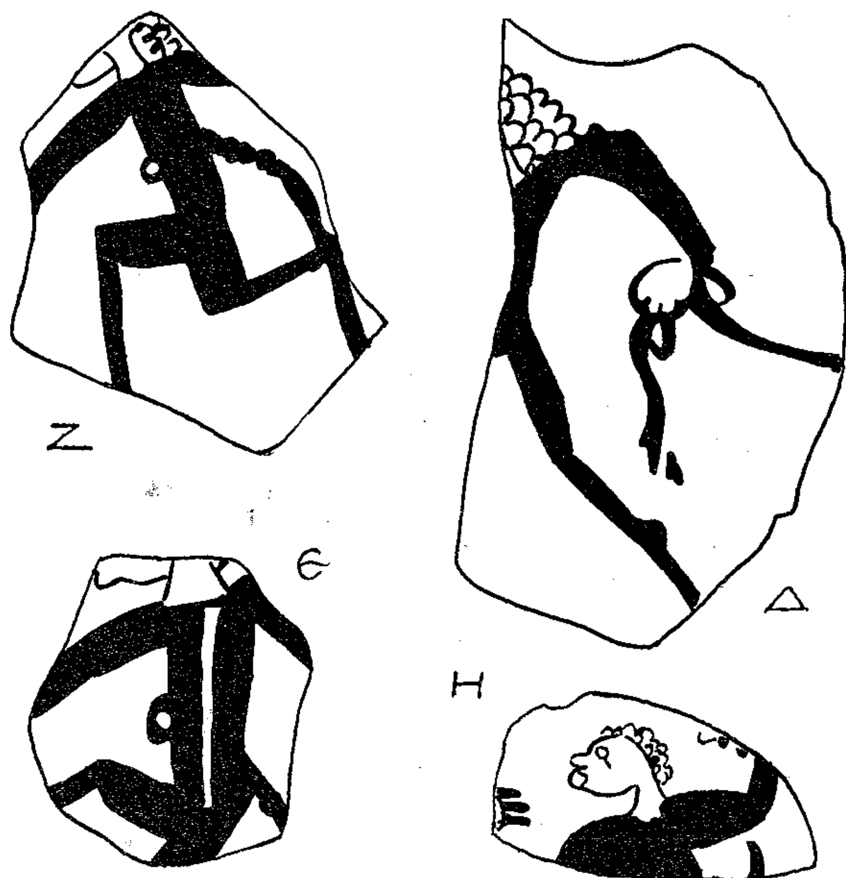
Εἰκ. 1. Α Μουσεῖον Σπάρτης. Α 1 Μουσεῖον Θεσσαλονίκης. Β Ἀγορὰ Ἀθηνῶν. Γ Μουσεῖον Ἀκροπόλεως.

ἀγγεῖον τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 1 Β). Ἡ διαφορὰ μόνον εἶναι ὅτι τὸ ἔνδυμα πληροῦται ἐδῶ ἀπὸ μικρὰ ἡμικύκλια δίδοντα ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τοῦτο εἶναι ἁλυσιδωτόν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐπὶ ἑνὸς ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Torlonia τῆς Ρώμης, προερχομένου ἐκ τοῦ θεάτρου τοῦ Μαρκέλλου, εἰκονίζεται νεαρὸς κυνηγὸς τοῦ Ἱπποδρόμου φονευμένος ἀπὸ τὸν λέοντα, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐπάλαιε, μὲ τὸ σῶμα ὁλόκληρον καλυπτόμενον ἀπὸ ἁλυσιδωτὸν ἔνδυμα πολὺ ἀνάλογον πρὸς τὸ τῆς μορφῆς ἐπὶ τοῦ θραύσματος τῆς Ἀκροπόλεως[2]. Ἡ ἀπόστασις ὅμως μεταξὺ τοῦ ρωμαϊκοῦ ἐκείνου ἀναγλύφου

[1] Grabar, Ἔνθ' ἀν. εἰκ. 4 - 6. Ἀναλόγου μορφῆς πῖλον φέρουσι καὶ μορφαὶ τῆς ὁμάδος ταύτης ἐπὶ ἀγγείων εὑρεθέντων εἰς τὴν Κόρινθον. Corinth, XI: Ch. Morgan, The Byzantine Pottery, Cambridge. Massachusetts, 1942, πίν. XLIX, b, e, f.

[2] Monumenti dell'Instituto, 1842, πίν. XXXVIII. Προχείρως καὶ παρὰ Saglio - Daremberg, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, V, σ. 702, εἰκ. 7371.

καὶ τοῦ ἐξεταζομένου ἀγγείου εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ παραδεχθῆ τις ὅτι καὶ εἰς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ἀγγεῖον πρόκειται πράγματι περὶ ἁλυσιδωτοῦ ἐνδύματος. Πιθανώτερον ἴσως θὰ ἦτο νὰ ἑρμηνεύσῃ τις τὰ ἡμικύκλια ταῦτα ὡς τὰς τρίχας δορᾶς, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἦτο κατεσκευασμένον τὸ ἔνδυμα. Κάτι δὲ παρόμοιον ἤθελεν ἴσως νὰ παραστήσῃ

Εἰκ. 2.
Δ, Ε, Η Μουσεῖον Θηβῶν. Ζ Μουσεῖον κοσμητικῶν τεχνῶν Ἀθηνῶν (ἐκ Θηβῶν).

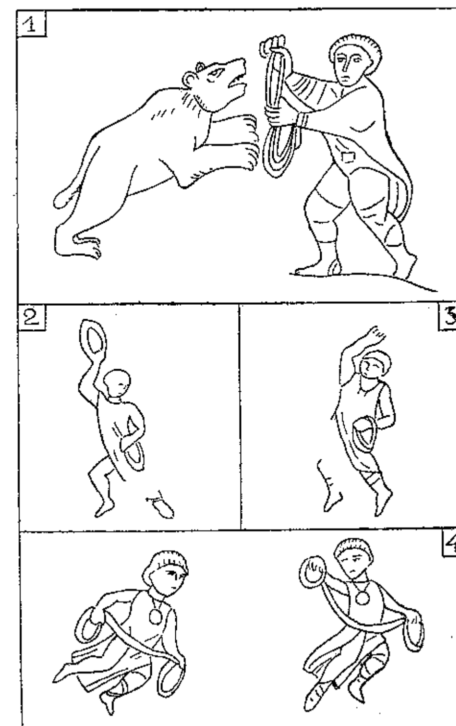
καὶ ὁ τεχνίτης τοῦ ἐκ Θηβῶν θραύσματος τοῦ ἀγγείου τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὸ Μουσεῖον Κοσμητικῶν Τεχνῶν τῶν Ἀθηνῶν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὸ ἔνδυμα δηλοῦται διὰ παραλλήλων ἀμελῶς χαραγμένων γραμμῶν (εἰκ. 4 Ι).

Ἀλλ' ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα συνήθως παρίστανται κρατοῦσαι αἱ ἐπὶ τῶν ἀγγείων τῆς ὁμάδος ταύτης μορφαί.

Τὸ δόρυ μὲ τὰ προσδεδεμένα σχοινία, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ τρέχων ἀνὴρ

ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῆς Σπάρτης (εἰκ. 1 Α), θὰ ἠδύνατο ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ἐκληφθῆ ὡς σημαία. Τοῦτο ὅμως ἀποδεικνύεται ὄχι πιθανὸν ἀπὸ ἓν θραῦσμα τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου προερχόμενον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου φαίνεται καθαρὰ ὅτι πρόκειται περὶ σχοινίων προσδεδεμένων εἰς τὸ ἄκρον τοῦ δόρατος[1]. Τὸν σκοπὸν τοῦ ὀργάνου τούτου δὲν εἶναι εὔκολον νὰ προσδιορίσωμεν. Θὰ ἠδύνατο ἴσως, μὲ πᾶσαν βεβαίως ἐπιφύλαξιν, νὰ ὑποτεθῆ ὅτι τοῦτο ἐχρησίμευε πρὸς ἐξερεθισμὸν τῶν θηρίων.

Ἐκτὸς ὅμως τοῦ δόρατος μὲ τὰ σχοινία, εὑρίσκομεν καὶ μορφὰς τῆς ὁμάδος ταύτης κρατούσας καὶ ἄλλα ἀντικείμενα. Ἐπὶ ἑνὸς τεμαχίου ἀγγείου τοῦ Μουσείου τῶν Θηβῶν εἰκονίζεται ἀνὴρ κατὰ τὸ ἥμισυ διατηρούμενος, τρέχων πρὸς ἀριστερὰ καὶ κρατῶν εἰς τὴν χεῖρα σχοινίον (εἰκ. 2 Δ). Εἰς δύο ἄλλα θραύσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓν εὑρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον Θηβῶν (εἰκ. 2 Ε), τὸ δὲ ἕτερον προέρχεται ἐπίσης ἐκ Θηβῶν καὶ ἀπόκειται εἰς τὸ Μουσεῖον Κοσμητικῶν Τεχνῶν τῶν Ἀθηνῶν (εἰκ. 2 Ζ)[2], ἡ μορφή, ἡ ὁποία εἰκονίζεται πανομοιοτύπως τρέχουσα πρὸς ἀριστερά, ἔχει τὸ σχοινίον δεδεμένον περὶ τὴν ὀσφύν. Τέλος εἰς ἄλλο θραῦσμα τοῦ Μουσείου τῶν Θηβῶν ἡ μορφή, τῆς ὁποίας σῴζεται τὸ ἄνω μόνον σῶμα, κρατεῖ εἰς τὴν ὑψωμένην ἀριστερὰν τὸ σχοινίον, ἑτοίμη νὰ τὸ ρίψῃ (εἰκ. 2 Η). Μορφὰς κρατούσας τοιοῦτον σχοινίον εὑρίσκομεν εἰς σκηνὰς τοῦ Ἱπποδρόμου εἰκονιζομένας ἐπὶ

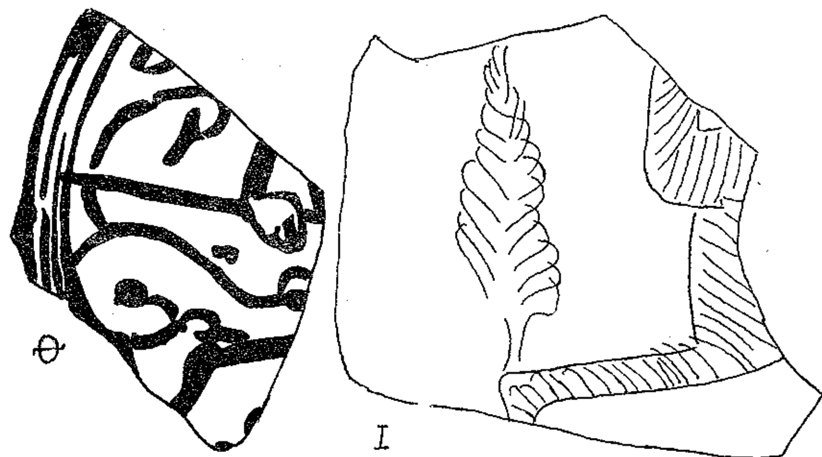
Εἰκ. 3. Κυνηγοὶ τοῦ Ἱπποδρόμου ἐπὶ ὑπατικῶν διπτύχων: 1 Μουσεῖον Λούβρου, 2 Μουσεῖον Ζυρίχης, 3 Μουσεῖον Cluny Παρισίων, 4 Cabinet des Médailles Παρισίων.

[1] O. Wulff, Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen: II, Mitelalterliche Bildwerke, Berlin, 1911, πίν. XXI, 2065.

[2] Τὴν Διευθύντριαν τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν Δδα Ἄνναν Ἀποστολάκι θέλω καὶ ἐντεῦθεν νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς διὰ τὴν προθυμίαν της νὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ τὴν μελέτην τῶν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦτο φυλασσομένων βυζαντινῶν ἀγγείων.

τῶν ἐλεφαντίνων ὑπατικῶν διπτύχων, ὅπου αὗται κρατοῦσι τοιοῦτον σχοινίον (εἰκ. 3)[1].

Τὴν ἑρμηνείαν τοῦ σχοινίου εἰς τὰ ὑπατικὰ δίπτυχα ἔδωκεν ἤδη ὁ Delbrück, ἀποδείξας ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν ῥιπτόμενον βρόχον (lasso), μὲ τὸν ὁποῖον οἱ κυνηγοὶ τοῦ Ἱπποδρόμου συνελάμβανον τὰ θηρία[2].

Εἰκ. 4. Θ Μουσεῖον Θηβῶν. Ι Μουσεῖον κοσμητικῶν τεχνῶν Ἀθηνῶν (ἐκ Θηβῶν).

Ἀληθῶς τὴν ἑρμηνείαν αὐτὴν καθιστᾷ ἀπολύτως βεβαίαν ἡ ἐπὶ ἑνὸς ὑπατικοῦ διπτύχου τοῦ Λούβρου παράστασις κυνηγοῦ κρατοῦντος σχοινίον καὶ ἑτοιμαζομένου νὰ δεσμεύσῃ τὴν κατ᾽ αὐτοῦ ἐπιτεθεμένην ἄρκτον (εἰκ. 3. 1)[3].

Ὁ ἀσφαλὴς προσδιορισμὸς τῆς χρήσεως τοῦ σχοινίου, τὸ ὁποῖον εἴτε κρατοῦσιν εἰς τὴν χεῖρα εἴτε ἔχουν προσδεδεμένον περὶ τὴν ὀσφὺν πολλαὶ ἐκ τῶν μορφῶν τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς σειρᾶς τῶν ἀγγείων, προστιθέμενος εἰς τὰς ἄλλας ἀνωτέρω γενομένας διαπιστώσεις, οὐδεμίαν, νομίζω, ἀφίνει ἀμφιβολίαν, ὅτι αἱ τρέχουσαι αὐταὶ μορφαὶ εἰκονίζουν πράγματι κυνηγοὺς τοῦ Ἱπποδρόμου.

Εἰς τὰς παρατεθείσας τέλος ἐνδείξεις εἶναι δυνατὸν νὰ προστεθῇ καὶ μία ἀκόμη. Εἰς ἓν θραῦσμα τοῦ Μουσείου Θηβῶν, εἰς τὸ ὁποῖον διεσώθη μόνον ἡ κρατοῦσα τὸ δόρυ ἀριστερὰ καὶ ὁ ἀριστερὸς πούς τῆς πρὸς δεξιὰ

[1] Δίπτυχα τοῦ Ἀρεοβίνδου εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ζυρίχης καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον Cluny τῶν Παρισίων: Delbrück, Ἔνθ᾽ ἀν. Λεύκωμα, πίν. 9. Ἐπίσης καὶ παρὰ Peirce-Tyler, Ἔνθ᾽ ἀν. II, πίν. 10. Δίπτυχον τοῦ Ἀναστασίου εἰς τὸ Cabinet des Médailles τῶν Παρισίων: Delbrück, Ἔνθ᾽ ἀν. πίν. 21. Peirce-Tyler, Ἔνθ᾽ ἀν. II, πίν. 30.

[2] Delbrück, Ἔνθ᾽ ἀν. Κείμενον, 111, 113, 132.

[3] Delbrück, Ἔνθ᾽ ἀν. Λεύκωμα, πίν. 27.

τρεχούσης μορφῆς, παρίσταται ὄπισθεν αὐτῆς ἰσχυρῶς σχηματοποιημένος φυτικὸς διάκοσμος (εἰκ. 4 Θ). Λείψανα ἐλάχιστα ὁμοίου φυτικοῦ διακόσμου σῴζονται ἐπίσης καὶ εἰς τὸ πινάκιον τῆς Σπάρτης (εἰκ. 1 Α). Εἰς τὸ ἐκ Θηβῶν τέλος πινάκιον τὸ ἀποκείμενον εἰς τὸ Μουσεῖον Κοσμητικῶν Τεχνῶν ὄπισθεν τῆς τρεχούσης μορφῆς εἶναι χαραγμένον, μὲ τρόπον ἀρκετὰ φυσικόν, δένδρον ὁμοιάζον πρὸς κυπάρισσον (εἰκ. 4 Ι). Ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι τὰ φυτὰ ταῦτα ἔχουν σκοπὸν καθαρῶς διακοσμητικόν. Ὅτι δηλαδὴ ὁ τεχνίτης ἤθελε δι᾽ αὐτῶν νὰ πληρώσῃ τὸν μένοντα κενὸν περὶ τὴν μορφὴν χῶρον. Νομίζω ὅμως ὅτι τὴν ἐξήγησιν δέον ν᾽ ἀναζητήσωμεν ἀλλαχοῦ. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι κατὰ τὴν παράσταστν τῶν κυνηγίων κατεσκευάζετο εἰς τὸν στίβον τοῦ Ἱπποδρόμου τεχνητὸν δάσος[1]. Περὶ τούτου μᾶς πείθουν τὰ δένδρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἰκονίζονται τὰ κυνήγια εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου[2]. Τοῦ δάσους λοιπὸν τούτου ὑποτυπώδης δήλωσις εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ ἰσχυρῶς σχηματοποιημένος φυτικὸς διάκοσμος ἐπὶ τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς ἀγγείων.

II

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων συνάγεται τὸ ἀσφαλές, νομίζω, συμπέρασμα, ὅτι αἱ ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης ὁμάδος τῶν ἀγγείων εἰκονιζόμεναι μορφαὶ παριστάνουν κυνηγοὺς τοῦ Ἱπποδρόμου. Ἂν ὅμως συγκρίνῃ τις τὰς μορφὰς ταύτας πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου, τῆς μόνης δηλαδὴ ἀσφαλοῦς παραστάσεως τῶν εἰς τὸν Ἱππόδρομον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τελουμένων κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους, θὰ διαπιστώσῃ ὅτι, ὡς πρὸς τὸ ἔνδυμα τῶν κυνηγῶν, ὑπάρχει καταφανὴς διαφορά. Ἐκεῖ οἱ κυνηγοὶ φέρουσι χλαμύδα καὶ ὁπλισμόν, δίδοντες μᾶλλον τὴν ἐντύπωσιν στρατιωτῶν. Ἡ διαφορὰ ὅμως αὐτὴ ἐξηγεῖται εὐκόλως, ἂν λάβωμεν ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν τοῦ Κιέβου οἱ εἰκονιζόμενοι κυνηγοὶ εἶναι βάρβαροι ἤ, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Κονταχώφ, μετημφιεσμένοι εἰς βαρβάρους[3]. Δὲν φέρουν συνεπῶς οὗτοι τὸ σύνηθες ἔνδυμα τῶν κυνηγῶν τοῦ Ἱπποδρόμου. Πλὴν ὅμως τούτου ὑπάρχει καὶ ἄλλος ἀκόμη λόγος ἐξηγῶν τὴν διαφορὰν αὐτὴν τοῦ ἐνδύματος μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Κιέβου καὶ τῶν μορφῶν ἐπὶ τῶν ἐξεταζομένων ἀγγείων. Τοῦτον θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Μιὰ ἄλλη σύγκρισις εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητος πρὸς τοὺς κυνηγοὺς τοὺς

[1] Βλ. A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936, 72.

[2] Grabar, Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 63, εἰκ. 1, σ. 67, εἰκ. 5. Ἐπίσης Grabar ἐν Seminarium Kondakovianum, Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 108, εἰκ. 4· σ. 111, εἰκ. 7. Προχείρως καὶ παρὰ G. Schlumberger, L'épopée byzantine, III, 409, 769

[3] Grabar, L'empereur, 72, ὅπου ἀναφέρεται καὶ ἡ ἑρμηνεία τοῦ Κονταχώφ.

εἰκονιζομένους εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος κώδικα τῶν Κυνηγετικῶν τοῦ Ὀππιανοῦ, τὸν ἀποκείμενον ὑπ' ἀριθ. 479 εἰς τὴν Μαρκιανὴν Βιβλιοθήκην τῆς Βενετίας[1], ὡς ἐπίσης καὶ πρὸς τὸ μεταγενέστερον, ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος, ἀντίγραφόν του ὑπ' ἀριθ. 2736 εἰς τὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων[2].

Μεταξὺ τῶν παραστάσεων αὐτῶν καὶ τῶν μορφῶν ἐπὶ τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς σειρᾶς τῶν ἀγγείων οὐδεμία ὑπάρχει ὁμοιότης. Τὸ πρᾶγμα εἶναι πολὺ φυσικόν, δεδομένου ὅτι καὶ ἐκεῖ δὲν εἰκονίζονται κυνηγοὶ τοῦ Ἱπποδρόμου.

Ἄλλως ὅμως ἔχουσι τὰ πράγματα προκειμένου περὶ τῶν μικρῶν εἰκονιδίων τῶν κοσμούντων τοὺς Κανόνας ἀντιστοιχίας τῶν Εὐαγγελίων εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος κώδικα 64 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων. Εἰς ἓν τῶν εἰκονιδίων τούτων ὁ κυνηγὸς ὁ θηρεύων λαγωοὺς διὰ τοῦ ἱέρακος φέρει τὸ σύνηθες βυζαντινὸν ἔνδυμα, τὸ ὁποῖον εὕρομεν καὶ εἰς τὸν Ὀππιανὸν τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης[3], ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς κυλινδρικὸν τριχωτὸν πῖλον[4]. Εἰς ἄλλο ὅμως εἰκονίδιον ὁ κυνηγὸς μετὰ παρδάλεως, ὁ διώκων δύο ἐλάφους, φέρει ἔνδυμα προσκεκολλημένον ἐπὶ τοῦ σώματός του, ἀκριβῶς ὅπως καὶ αἱ μορφαὶ ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης ὁμάδος τῶν ἀγγείων, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς κωνικὸν πῖλον ἐντελῶς ἀνάλογον πρὸς ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον εὕρομεν ἐπί τινων ἀγγείων τῆς σειρᾶς ταύτης[5]. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ τοῦ ἐνδύματος εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ χειρόγραφον εἶναι εὔκολον νὰ ἐξηγηθῇ, ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ τεχνίτης ὁ διακοσμήσας αὐτὸ ἐνεπνεύσθη ἀσφαλῶς διά τινα τῶν εἰκονιδίων του ἀπὸ τὰ εἰς τὸν Ἱππόδρομον τελούμενα. Περὶ τούτου μᾶς πείθει ἄλλο εἰκονίδιον τοῦ ἰδίου χειρογράφου, ὅπου παρίσταται μικροσκοπικὸς νέγρος γυμνὸς ὁδηγῶν εἰς τὴν πηγὴν μίαν κάμηλον καὶ ἕνα ἐλέφαντα[6]. Εἶναι ἐκ τῶν κειμένων γνωστὸν ὅτι ἀπετέλει σύνηθες θέαμα τοῦ Ἱπποδρόμου ἡ ἐπίδειξις θηρίων καὶ ἐξωτικῶν ζῴων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ρητῶς ἀναφέρονται ἐλέφαντες καὶ κάμηλοι[7].

---

[1] O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford, 1911, σ. 483, εἰκ. 289.

[2] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, 2α ἔκδ. Paris, 1925-1926, II, σ. 873, εἰκ. 429.

[3] Schlumberger, Epopée, I, 577. Προχείρως καὶ εἰς τὴν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 9, 1932, σ. 10, εἰκ. 2.

[4] Εἶναι τὸ *«σγουρούτζικον καμηλαύχιν»* τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, σύνηθες κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῶν κυνηγῶν. Βλ. Προχείρως Π. Καλονάρου, Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτας, Ἀθῆναι, 1941, I, σ. 83, στ. 1427, σ. 204, στ. 3717 (εἰς τὴν διασκευὴν Τραπεζοῦντος), II, σ. 40, στ. 117.

[5] Diehl, Manuel, I, σ. 400, εἰκ. 187. Προχείρως καὶ εἰς τὴν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, Ἔνθ' ἀν. σ. 27, εἰκ. 6.

[6] Schlumberger, Epopée, I, 757.

[7] Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, III, Ἀθῆναι, 1949, 79 κ.ἑξ.

Οὕτω ἐκ τῶν γενομένων συγκρίσεων, αἱ ὁποῖαι δεικνύουν τὴν ὑφισταμένην διαφοράν, ὡς πρὸς τὸ ἔνδυμα, μεταξὺ τῶν συνήθων θηρευτῶν καὶ τῶν κυνηγῶν τοῦ Ἱπποδρόμου, ἐπιβεβαιοῦται ἐπαρκῶς, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὅτι οἱ ἐπὶ τῶν ἀγγείων εἰκονιζόμενοι εἶναι κυνηγοὶ τοῦ Ἱπποδρόμου.

III

Ἤδη ὅμως ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν ἓν ἀρκετὰ σπουδαῖον ζήτημα: Οἱ τεχνῖται οἱ χαράξαντες τὰς μορφὰς αὐτὰς ἐπὶ τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς σειρᾶς τῶν ἀγγείων εἶχον πράγματι ὡς πρότυπα τοιούτους κυνηγοὺς τοῦ Ἱπποδρόμου; Τοιαῦτα δηλαδὴ κυνήγια ἐγίνοντο ἀκόμη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν των εἰς τὸν Ἱππόδρομον;

Πρoτοῦ ἀπαντήσωμεν εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα, εἶναι προηγουμένως ἀνάγκη νὰ τοποθετήσωμεν χρονολογικῶς τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς ὁμάδα τῶν ἀγγείων, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἰκονίζονται αἱ μορφαὶ τῶν κυνηγῶν.

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀγγείων τῆς σειρᾶς ταύτης ἀνήκει εἰς ἓν εἶδος τεχνικῆς, κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ σχέδιον ἀποδίδεται διὰ βαθέως ἐγχαράκτων γραμμῶν, τὸ δὲ σῶμα, διὰ νὰ δοθῇ ἡ ἐντύπωσις τοῦ ἐπ' αὐτοῦ προσκεκολλημένου ἐνδύματος, εἶναι ὁλόκληρον ἀρκετὰ βαθέως σκαλισμένον ἐν εἴδει κοιλογλύφου. Τὴν τεχνικὴν αὐτὴν δυνάμεθα μετ' ἀρκετῆς ἀσφαλείας νὰ χρονολογήσωμεν βοηθούμενοι ἀπὸ μικρὸν θραῦσμα εὑρεθὲν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὰς ἐκεῖ γενομένας ἀνασκαφὰς πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ Ἱπποδρόμου. Ἐπ' αὐτοῦ διεσώθη μέρος ἀπὸ τὸ ἄνω σῶμα στρατιώτου (;) κρατοῦντος σημαίαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι χαραγμένος σταυρός, τὰ δὲ ἑκατέρωθεν τῶν κεραιῶν τέσσαρα τετράγωνα πληροῦνται μὲ τὸ γράμμα Β[1]. Ὅπως εἶναι γνωστόν, τὰ τέσσαρα Β ἑκατέρωθεν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι τὸ ἔμβλημα τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων[2]. Κατὰ ταῦτα τὸ μικρὸν τοῦτο θραῦσμα ἀνήκει χωρὶς ἀμφιβολίαν εἰς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων (1261-1453) καὶ δύναται μὲ ἀρκετὴν ἀσφάλειαν νὰ χρονολογήσῃ τὰ ἀγγεῖα τὰ παρουσιάζοντα εἰς τὴν διακόσμησίν των ἀνάλογον τεχνικήν. Θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τρία ἐκ τῶν ἐνταῦθα παρατεθέντων ἀγγείων, δηλαδὴ τὸ τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 1 Β), τὸ τῆς Ἀκροπόλεως (εἰκ. 1 Γ) καὶ ἓν ἐκ Θηβῶν

---

[1] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ S. Casson ἐν Preliminary Report upon the Excavations carried out in the Hippodrome of Constantinople in 1927 on Behalf of the British Academy, London, 1928, σ. 41 κ.ἑξ., εἰκ. 41.

[2] Casson, Ἔνθ' ἀν. ὅπου ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, εἰς τὴν ὁποίαν τὴν πρωτίστην θέσιν κατέχει ἡ μελέτη τοῦ Ι. Σβορώνου εἰς τὴν Διεθν. Ἐφημερ. τῆς Νομισματ. Ἀρχαιολογίας, 2, 1899, 363 κ.ἑξ.

ἀποκείμενον εἰς τὸ Μουσεῖον Κοσμητικῶν Τεχνῶν (εἰκ. 4 I), ὡς παρουσιάζοντα τεχνικὴν κάπως διάφορον, τὴν δὲ χάραξιν τοῦ σχεδίου λεπτοτέραν εἶναι ἴσως κατά τι παλαιότερα. Τοῦτο ὅμως δὲν νομίζω πολὺ πιθανόν.

Ἔχομεν λοιπὸν τὸ δεδομένον ὅτι τὰ ἀγγεῖα, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἰκονίζονται οἱ κυνηγοὶ τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀνήκουν, τὰ πλεῖστα τοὐλάχιστον, εἰς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων καὶ πιθανώτατα εἰς τὸν 14ον αἰῶνα.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων συνεχίζοντο ἀκόμη τὰ θεάματα τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτοῦ κυνήγια θηρίων;

Βεβαίως κατὰ τὴν περίοδον τῆς Φραγκικῆς κατοχῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204 - 1261) δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ θεαμάτων εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Ἐκ τῶν χρόνων ὅμως τῶν Παλαιολόγων ὑπάρχουσι μερικαὶ πληροφορίαι, ἀρκετὰ ἰσχναί, εἶναι ἀληθές, ἀναφέρουσαι ὅτι, ἂν καὶ σπανίως πλέον, ἐγίνοντο ἐντούτοις εἰς αὐτὸν ἀγῶνες, καὶ ἀποδεικνύουσαι οὕτω λίαν αὐστηρὰν τὴν γνώμην τοῦ Rambaud, ὅτι καὶ οἱ ἀγῶνες εἶχον παύσει καὶ αὐτὸς ὁ Ἱππόδρομος εἶχε πλέον ἐγκαταλειφθῆ[1].

Γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι αἱ ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων πηγαὶ ὁμιλοῦν μόνον περὶ ἱππικῶν ἀγώνων καὶ «θυμελικῶν ὀργάνων», χορῶν πιθανῶς, ἀλλ' οὐδαμοῦ γίνεται μνεία κυνηγίων, τὰ ὁποῖα ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν. Τὸ πρᾶγμα εἶναι πολὺ φυσικὸν καὶ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τοιαῦτα κυνήγια θηρίων εἶχον παύσει κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων ν' ἀποτελῶσι μέρος τῶν θεαμάτων εἰς τὸν Ἱππόδρομον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν πολλοὶ λόγοι. Ὄχι μόνον αἱ ἀσιατικαὶ καὶ ἀφρικανικαὶ χῶραι, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐκομίζοντο κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας τὰ θηρία τὰ ἐμφανιζόμενα εἰς τὸν Ἱππόδρομον, δὲν ἀπετέλουν πλέον μέρος τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄφθονα οἰκονομικὰ μέσα, τὰ ἀπαιτούμενα διὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν θεαμάτων αὐτῶν, δὲν ὑπῆρχον πλέον. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ Ἱππόδρομος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ἤδη ἠρειπωμένος[2]. Καὶ θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ τελῶνται ἀκόμη ἐντὸς τοῦ ἠρειπωμένου αὐτοῦ μνημείου ἱππικοὶ ἀγῶνες, ἴσως δὲ καὶ χοροί, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλοῦν αἱ ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων πηγαί, ὅπως θὰ ἠδύναντο ταῦτα νὰ γίνωνται καὶ εἰς οἱονδήποτε ἀναπεπταμένον χῶρον, ἀλλὰ τὰ κυνήγια θηρίων ἀπεκλείοντο ὁπωσδήποτε, διότι ὁ ἠρειπωμένος Ἱππόδρομος

[1] Τὰς πηγάς, ὡς καὶ τὴν γνώμην τοῦ Rambaud, παραθέτει ὁ Κουκουλές, Ἔνθ' ἀν. 13 κ.ἑξ.

[2] Βλ. τὴν ἀπὸ τοῦ 1350 ἄποψιν τὴν χαλκογραφηθεῖσαν τὸ 1600 παρὰ L. de Beylié, L'habitation byzantine, Grenoble - Paris, 1902, πίν. ἔναντι σ. 58. Ἐπίσης ἐν Preliminary Report, Ἔνθ' ἀν. εἰκ. 2 ἔναντι σ. 2. Προχείρως καὶ ἐν Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν. πίν. Α 1. Πρβ. καὶ τὴν περιγραφὴν τοῦ A. Rambaud, Études sur l'histoire byzantine, Paris, 1912, 59 κ.ἑξ.

δὲν θὰ παρεῖχε πλέον τὴν διὰ τὰ τοιαῦτα θεάματα ἀπαιτουμένην ἀσφάλειαν τῶν θεατῶν.

Οὕτω, διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν τοὐλάχιστον, δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι κυνήγια θηρίων δὲν ἐγίνοντο πλέον εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Εἴδομεν ὅμως ἀνωτέρω ὅτι ἀγγεῖα μὲ παραστάσεις κυνηγῶν τοῦ Ἱπποδρόμου εὑρέθησαν ὄχι μόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας, καὶ εἰς τὴν Κόρινθον, καὶ εἰς τὰς Θήβας, καὶ εἰς τὴν Σπάρτην, ἀκόμη δὲ καὶ ἀλλαχοῦ. Εἶναι δυνατὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς πόλεις ἐτελοῦντο, καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἀκόμη τῆς ἀκμῆς τοῦ κράτους, κυνήγια θηρίων εἰς τὸν Ἱππόδρομον; Βεβαίως καὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἴσως δὲ καὶ εἰς ἄλλας μεγάλας πόλεις τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ὑπῆρχον Ἱππόδρομοι, ἀναγόμενοι εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς ἀκόμη χρόνους[1]. Καὶ εἰς μὲν τὴν Θεσσαλονίκην θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ παραδεχθῇ τις ὅτι, κατὰ τοὺς προεικονομαχικοὺς τοὐλάχιστον χρόνους, ἐτελοῦντο πιθανῶς κυνήγια θηρίων[2], διὰ τὰς ἄλλας ὅμως μικρὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, τὰς Ἀθήνας, τὰς Θήβας κ.λ.π. θεωρῶ τὸ πρᾶγμα ἀπολύτως ἀπίθανον. Τοῦτο ἀποκλείει ἄλλως τε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ εἰς τὰς πόλεις ταύτας εὑρεθέντα ἀγγεῖα μὲ παραστάσεις κυνηγῶν ἀνάγονται, ὡς εἴδομεν, εἰς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, εἰς ἐποχὴν δηλαδή, κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἶχε παύσει τὸ θέαμα τοῦτο τῶν κυνηγίων, αἱ δὲ μικραὶ πόλεις τῆς Ἑλλάδος, πλὴν τῆς Σπάρτης, εὑρίσκοντο ὑπὸ τὸν Φραγκικὸν ζυγόν.

IV

Μετὰ τἀνωτέρω ἐκτεθέντα, πῶς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ παράστασις τῶν κυνηγῶν τοῦ Ἱπποδρόμου ἐπὶ τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς ὁμάδος τῶν ἀγγείων;

Μία μόνον, νομίζω, ὑπάρχει λύσις, ἀρκετὰ πιθανή, τοῦ προβλήματος τούτου. Οἱ ἀγγειογράφοι δηλαδὴ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων ἀντιγράφουν πρότυπα παλαιότερα, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνάγλυφα εἰκονίζοντα τοιαύτας σκηνὰς τοῦ Ἱπποδρόμου. Τοιαῦτα δὲ ἀνάγλυφα ἀσφαλῶς ἐσῴζοντο πολυάριθμα κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς ἄλλας

[1] Ὁ Ἱππόδρομος τῆς Θεσσαλονίκης φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ λίαν ἐνωρίς, ἐχρησιμοποιεῖτο δὲ ἀντ' αὐτοῦ τὸ Στάδιον. Βλ. Α. Ξυγγοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1949 (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι. Σειρὰ Θεολογικὴ καὶ Φιλολογική, ἀριθ. 2), 29 κ.ἑξ. Περὶ τῶν Ἱπποδρόμων ἔξω τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. Κουκουλὲ Ἔνθ' ἀν. 8 κ.ἑξ.

[2] Τὸ Στάδιον τῆς Θεσσαλονίκης ἐκοσμεῖτο μὲ ἀνάγλυφα εἰκονίζοντα σκηνὰς κυνηγῶν ἀγωνιζομένων ἐναντίον θηρίων. Βλ. Ξυγγόπουλον, Ἔνθ' ἀν. 25 κ.ἑξ.

μεγάλας πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, ἀφοῦ καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἔφθασαν τινὰ ἐξ αὐτῶν[1]. Τὰ ἀνάγλυφα, ἐπὶ παραδείγματι, μὲ σκηνὰς κυνηγίου τὰ κοσμοῦντα τὸ Στάδιον τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀπαικονισθῆ τὸν 7ον αἰῶνα εἰς μίαν τοιχογραφίαν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, γνωρίζομεν ὅτι ἐσῴζοντο ἀκόμη λήγοντος τοῦ 18ου αἰῶνος[2].

Ὅτι πραγματικῶς οἱ βυζαντινοὶ τεχνῖται τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων συνήθιζον ν' ἀντιγράφουν παλαιοτέρας ἀπεικονίσεις σκηνῶν τοῦ Ἱπποδρόμου, γενομένας ὅταν οὗτος, ὅπως καὶ ἡ αὐτοκρατορία, εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀκμήν του, δεικνύει ἓν ἐξόχως χαρακτηριστικὸν ἔργον. Πρόκειται περὶ τῆς μικρᾶς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κυλινδρικῆς πυξίδος, τῆς ἀνηκούσης ἄλλοτε εἰς τὴν Συλλογὴν Stroganoff τῆς Ρώμης καὶ εὑρισκομένης τώρα εἰς τὴν Συλλογὴν τῶν ἀδελφῶν Durlacher εἰς τὸ Λονδῖνον[3]. Ἐπ' αὐτῆς εἰκονίζεται δὶς βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ μετὰ τῆς βασιλίσσης καὶ τοῦ υἱοῦ των. Τὰ ὀλίγα διασῳζόμενα γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς τῆς συνοδευούσης τὴν βασιλικὴν οἰκογένειαν πείθουν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282 - 1328), τῆς συζύγου του Εἰρήνης καὶ τοῦ υἱοῦ των Μιχαὴλ Θ', γεννηθέντος τὸ 1295 καὶ ἀποθανόντος ὡς συμβασιλέως τὸ 1320[4]. Κατὰ τὴν πιθανωτάτην εἰκασίαν τοῦ κ. Grabar, εἰς τὴν πυξίδα ταύτην εἰκονίζεται σκηνὴ τοῦ Ἱπποδρόμου, κατὰ τὴν ὁποίαν στρατηγὸς προσφέρει εἰς τὸν βασιλέα ὁμοίωμα τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἁλωθείσης πόλεως[5]. Νομίζω ἀπολύτως βέβαιον ὅτι ἡ σκηνὴ αὕτη εἶναι ἀντίγραφον κάποιας παλαιοτέρας παραστάσεως γενομένης εἰς ἀνάμνησιν πραγματικοῦ τοιούτου γεγονότος. Θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ παραδεχθῶμεν τοιαύτην τελετὴν διὰ τὴν ἀνάκτησιν πόλεως κατὰ τὰς θλιβερὰς ἡμέρας τῆς πολυταράχου βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου. Τὴν βεβαιότητα ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς ἐλεφαντίνης πυξίδος σκηνὴ ἐκτυλίσσεται εἰς τὸν Ἱππόδρομον δίδουν ἐπίσης αἱ ἐπ' αὐτῆς εἰκονιζόμεναι μορφαὶ χορευτριῶν καὶ μουσικῶν. Ἀκριβῶς δὲ ὁ τρόπος τῆς παραστάσεως τῶν δύο χορευτριῶν

[1] Βλ. π.χ. τοὺς τέσσαρας μαρμαρίνους πεσσοὺς μὲ σκηνὰς κυνηγίου εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως: Arif Müfit ἐν Jahrb. des deutsch. archäol. Instituts, .46, 1931. Arch. Anz. σ. 199 - 202, εἰκ. 20 - 23. Εἷς τούτων καὶ παρὰ Peirce-Tyler, Ἔνθ' ἀν. II, πίν. 16 B. Πρβ. καὶ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας, περὶ τοῦ ὁποίου κατωτέρω ὁ λόγος.

[2] Ξυγγόπουλος, Ἔνθ' ἀν. 24 κ.ἑξ.

[3] Ταύτης φωτογραφίαν, ἐν ἀναπτύξει, εἶχε δημοσιεύσει ὁ J. Strzygowski ἐν B.Z. 8, 1899, σ. 262. Τελευταία, καθ' ὅσον γνωρίζω, δημοσίευσις παρὰ Grabar, L'empereur, πίν. VIII καὶ σ. 56 κ.ἑξ.

[4] Ὁ κ. Grabar, Ἔνθ' ἀν. 56 κ.ἑξ. ὑποθέτει ὅτι ἴσως νὰ πρόκειται καὶ περὶ τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου (1391 - 1425). Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ὅμως διακρίνονται σαφῶς τὰ γράμματα ΑΝΔΡ(ΟΝΙΚΟΣ). Βλ. αὐτόθι πίν. VIII, εἰκὼν κάτω δεξιά.

[5] Grabar, Ἔνθ' ἀν. 57.

ἐνισχύει, νομίζω, τὴν γνώμην μου, ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἀπομιμήσεως παλαιοτέρου προτύπου. Τὸ ἔνδυμα δηλαδὴ τῶν χορευτριῶν δὲν εἶναι τὸ βυζαντινόν[1]. Ἡ περιβολὴ τῆς μιᾶς ἰδίως χορευτρίας ἐπὶ τῆς πυξίδος[2] ἐνθυμίζει ζωηρῶς τὰς ἀναλόγους μορφὰς ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ ὀβελίσκου τοῦ Θεοδοσίου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου, ὡς γνωστόν, εἰκονίζονται σκηναὶ καὶ θεάματα τοῦ Ἱπποδρόμου[3], ὅπως ἐπίσης ἐνθυμίζει ἀναλόγους παραστάσεις ἐπὶ ἐλεφαντίνων ὑπατικῶν διπτύχων[4].

Μετὰ τὰς διαπιστώσεις ταύτας ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς ὁμάδα τῶν ἀγγείων μὲ τὰς παραστάσεις κυνηγῶν τοῦ Ἱπποδρόμου.

Ὅπως καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, οἱ διακοσμήσαντες τὰ ἀγγεῖα ταῦτα τεχνῖται ἀντέγραψαν, μὲ ἀρκετὰς βεβαίως παρανοήσεις καὶ ἁπλουστεύσεις, πρότυπα κατὰ τὸ πλεῖστον παλαιοχριστιανικά. Περὶ τούτου δύναταί τις νὰ πεισθῇ ἂν παραβάλῃ τὰς ἐπὶ τῶν ἀγγείων μορφὰς πρὸς τοιαῦτα προεικονομαχικὰ ἀνάγλυφα εἰκονίζοντα σκηνὰς τοῦ Ἱπποδρόμου, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἀπὸ τοῦ 4ου ἢ 5ου αἰῶνος πλὰξ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σόφιας[5]. Εἰς τὸ ἀνάγλυφον αὐτὸ θὰ εὕρῃ τὸ ἴδιον στενὸν ἔνδυμα τῶν κυνηγῶν τὸ προσκεκολλημένον ἐπὶ τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον οἱ ἀγγειογράφοι ἀπέδωκαν κατὰ τρόπον ἁπλούστερον, τὴν αὐτὴν πλατεῖαν ζώνην, ὅπως καὶ εἰς τὸν κυνηγὸν τοῦ ἀγγείου Ἀγορᾶς (εἰκ. 1 B), ἀνάλογον τέλος κωνικὸν πῖλον πρὸς τὸν καλύπτοντα τὴν κεφαλὴν τοῦ κυνηγοῦ εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (εἰκ. 1 Γ).

Αἱ ὁμοιότητες καὶ αἱ ἀναλογίαι αὐταὶ δὲν εἶναι βεβαίως τυχαῖαι. Ἀπο-

[1] Διὰ τὸ ἔνδυμα τῶν βυζαντινῶν χορευτριῶν βλ. Α. Ξυγγόπουλον, εἰς τὴν Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 12, 1936, 269 κ.ἑξ.

[2] Grabar, Ἔνθ' ἀν. πίν. VIII, ἄνω δεξιά.

[3] Gerda Bruns, Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodrom zu Konstantinopel, Istanbul, 1935, εἰκ. 84, 85. Προχείρως καὶ παρὰ Φ. Κουκουλὲ εἰς τὴν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 14, 1938, σ. 234 εἰκ. 3.

[4] Βλ. τὰ δύο φύλλα τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, ὅπου εἰκονίζονται ποιηταὶ καὶ Μοῦσαι: Peirce-Tyler, Ἔνθ' ἀν. I, πίν. 148. Προχείρως καὶ παρὰ Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν. σ. 247, εἰκ. 10. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον δέον νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἡ ἐντελῶς ἀρχαΐζουσα γυναικεία χορεύουσα μορφὴ εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου, τὴν εἰκονίζουσαν τὴν Μαριὰμ ἀδελφὴν τοῦ Μωϋσέως προεξάρχουσαν τοῦ χοροῦ ἐπὶ τῇ διαβάσει τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης: J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters in... München, Wien, 1906, πίν. XLVI. 107. Προχείρως καὶ παρὰ Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν. σ. 240, εἰκ. 6. Τὸ ἀρχαῖον ἔνδυμά της εὑρίσκεται εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὸ τῶν ἄλλων χορευουσῶν μορφῶν.

[5] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ I. Welkov ἐν Bulletin de l'Institut Archeologique Bulgare, 1, 1921 - 1922, πίν. IV. Εὐκρινεστέρα ἀπεικόνισις παρὰ Peirce-Tyler, Ἔνθ' ἀν. I, πίν. 13.

δεικνύουν κατὰ τρόπον, νομίζω, ἀσφαλῆ τὴν ὑπὸ τῶν ἀγγειογράφων χρησιμοποίησιν παλαιῶν προτύπων.

Ἡ ἐπιστροφὴ ἄλλωστε αὐτὴ πρὸς τὰ παλαιὰ ἔργα τέχνης καὶ ἡ ἀντιγραφή των ἀπὸ τοὺς τεχνίτας τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων ἔχει ἤδη ἀπὸ πολλοῦ παρατηρηθῆ, οὕτως ὥστε ἡ διαπίστωσις ὅτι αὕτη ἐκτείνεται καὶ μέχρι τῶν εὐτελῶν πηλίνων ἀγγείων νὰ προσθέτῃ ἓν ἀκόμη παράδειγμα εἰς τὰς ἐπὶ ἄλλων ὁμάδων μνημείων σημειωθείσας ἀναλόγους ἀπομιμήσεις παλαιῶν προτύπων.

Προκειμένου ὅμως περὶ τῶν σκηνῶν τοῦ Ἱπποδρόμου, εἶναι πράγματι ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἡ ρωμαντικὴ αὐτὴ προσπάθεια τῶν ἀγγειογράφων ν' ἀναστήσουν ἐπὶ τῶν πτωχῶν ἔργων των τὰ ἀπὸ μακροῦ ἐκλιπόντα θεάματα καὶ τὰς ἑορτάς, αἱ ὁποῖαι ἐτελοῦντο κατὰ τὰς ἐνδόξους ἡμέρας τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΑΜΠΕΛΟΥΡΓΙΑ ΠΑΡΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙΣ

Μ' ὅλον ὅτι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους πολλαὶ ἐπαρχίαι τοῦ κράτους ἦσαν εὔοινοι καὶ ἐπομένως ἐν μεγάλῃ ἀκμῇ ἐν αὐταῖς ἡ ἀμπελουργία, ἐν τούτοις αἱ ἐκ τῶν συγγραφέων καὶ ἄλλων πηγῶν παρεχόμεναι πληροφορίαι περὶ τοῦ κεφαλαίου τούτου τοῦ γεωργικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν δὲν εἶναι ὅσαι καὶ οἵαι θὰ ἀνέμενέ τις.

Ὡς πηγὴ διὰ τὸ θέμα χρησιμεύουσι κατὰ πρῶτον λόγον τὰ γεωπονικά, καὶ μάλιστα τὸ Ε' καὶ ϛ' βιβλίον αὐτῶν, τῶν ὁποίων ὅμως πρέπει μετὰ φειδοῦς νὰ γίνεται χρῆσις, διότι πᾶσαι αἱ ὑπ' αὐτῶν παρεχόμεναι πληροφορίαι δὲν ἀνήκουν εἰς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Ἄλλαι πηγαί, τὰς ὁποίας ἐπωφελῶς διὰ τὸ θέμα θὰ χρησιμοποιήσῃ ὁ ἐρευνητὴς εἶναι τὰ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα, τῶν ὁποίων τὰ παλαιότερα δὲν ἀνέρχονται πέραν τοῦ δεκάτου αἰῶνος, κατόπιν οἱ νόμοι, καὶ δὴ ὁ γεωργικός, τὰ Βυζαντινῶν χρόνων μυθιστορήματα, τὰ ἐπύλλια, αἱ συλλογαὶ τῶν ἐπιστολῶν, τὸ εὐχολόγιον, τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἡ διατριβὴ περὶ γεωργικῶν [1], ἐν ᾗ, ἐν τοῖς πλείστοις, ὁ συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ τὰ γεωπονικὰ βιβλία, καὶ τέλος οἱ κατὰ διαφόρους αἰῶνας ὑπὸ γνωστῶν συγγραφέων ἢ καὶ ὑπὸ ἀνωνύμων γραφέντες στίχοι εἰς τοὺς δώδεκα μῆνας.

Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν κυρίως τῶν πηγῶν τούτων, αἵτινες σημειωτέον ἐλαχίστας παρέχουσι πληροφορίας περὶ τοῦ τρόπου τῆς φυτεύσεως, κλαδεύσεως καὶ ἐν γένει τῆς καλλιεργείας τῶν κλημάτων, καὶ τῇ βοηθείᾳ τοῦ νεοελληνικοῦ ἀμπελουργικοῦ βίου ἀνακοινοῦνται αἱ ἑξῆς ὀλίγαι πληροφορίαι.

Ὁ τόπος ἐν ᾧ οἱ Βυζαντινοὶ ἐφύτευον ἄμπελον ἐκαλεῖτο τότε *ἀμπελότοπον* [2], ὁ δὲ χῶρος μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ φυτευθέντων κλημάτων *ἀμπέλιν* [3]. Ἐχαρακτηρίζετο δ' ἡ περίμετρος τοῦ ἀμπελίου ὡς *γῦρος* [4], ὅστις συχνὰ ἀνα-

---

[1] Βλ. Boissonade, Anecdota græca, 1,242 ἑξ.

[2] Trinchera, Syllabus, 51,41· 103,79· 186,140· 259,198· 284,217· 370, 269. Spata, Diplomi Greci Siciliani inediti, 94,20· 392,2. Ὁ ἀμπελότοπος νῦν περιφέρεται πολλαχοῦ.

[3] Cusa, I diplomi Greci ed Arabi di Sicilia, 395,7. Spata, Ἔνθ' ἀν., 392,2· 406,6. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 5,27. Tafel, Eustathii opuscula, 244,3 καὶ ἀλλαχοῦ πολλαχοῦ.

[4] Τὰ κατὰ Καλλίμαχον καὶ Χρυσορρόην, στίχ. 2458,2462.

φέρεται ὡς ἐξασφαλιζόμενος διὰ *φραγμοῦ*[1] ἢ *φράκτης*[2], ἀποτελουμένης συνήθως εἴτε ἐκ τοιχίων ἐκ ξηρολίθων εἴτε ἐκ *πάλων* μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐτίθεντο ἀκανθώδη φυτά[3], ἢ *τάφρου, τράφου, χαρακώματος*[4].

Ἵνα δ' ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἀμπελίου εἶναι μεγαλυτέρα, παρὰ τὴν φράκτην, ὠρύσσετο καὶ χανδάκιον[5] *τράφος* ἤτοι τάφρος καλούμενον[6].

Ἡ νεωστὶ φυτευθεῖσα ἄμπελος ἐκαλεῖτο, ὡς καὶ σήμερον, *φυτεία*[7] ἢ *νεόφυτον*[8], ἔδιδε δὲ τὸ πρῶτον καρπὸν τὸ τέταρτον ἀπὸ τῆς ἐμφυτεύσεως ἔτος[9]. Ἡ εὐθαλὴς καὶ λίαν εὐδοκιμοῦσα ἄμπελος ἐλέγετο *κεφαλική*[10], ἡ δὲ ἕνεκα τοῦ χρόνου ἐρημωθεῖσα *ἐρημάμπελον*[11] ἢ *ἐξάμπελον*[12], ἀκριβῶς ὅπως καὶ σήμερον.

Τὰ ἐν τῷ ἀμπελοτόπῳ φυτευόμενα *κλήματα* ἐκαλοῦντο καὶ οὕτως, ἀλλὰ καὶ *ἀμπέλια*[13] καὶ *κορμοί*[14], ἐξ ἧς τελευταίας λέξεως προέρχεται τὸ σημερινὸν

---

[1] Μόσχου, Λειμωνάριον, 87[3],3053. Cusa, I diplomi, 90,15. Spata, Ἔνθ' ἀν., 60,12. Trinchera, Syllabus, 93,72· 192,145· 178,135· 198,150. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 924,20. Tafel, Eustathii opuscula, 287,9. Νόμοι γεωργικοὶ κατ' ἐκλογὴν τοῦ τῆς θείας λήξεως Ἰουστινιανοῦ βασιλέως, 4 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβιβλ., 4,5, σ. 840). Τὸ περίφραγμα χωραφίων καὶ ἀμπελίων λέγεται νῦν φραγμὸς ἐν Οἰνόῃ τοῦ Πόντου καὶ φραμὸς ἐν Κύπρῳ, Καρπάθῳ καὶ Νισύρῳ.

[2] Trinchera, Syllabus, 119,91· 161,121. Cusa, I diplomi, 412,15. Spata, Le pergamene Greche, 243,13. Ἡ φράχτη τἀμπελιοῦ εἶναι σήμερον πολύλεκτος.

[3] Μόσχου, Ἔνθ' ἀν. Νόμοι γεωργικοὶ κατ' ἐκλογήν, Ἔνθ' ἀν. Πῶς κατεσκευάζετο εἷς φραγμὸς περιγράφουσι τὰ γεωπονικά.

[4] Trinchera, Syllabus, 178,135. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 706,5. C. Ferrini, Edizione critica del νόμος γεωργικός, 49 (BZ, 7,564).

[5] Trinchera, Syll., 178,135· 243,185. Tafel, Eustathii opusc., 287,9. Ὁ γεωργικὸς νόμος (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 4,5, σ. 840) ἀναφέρει τὴν τῆς ἀμπέλου διώρυγα.

[6] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 582,7· 706,3. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 5,19· 6,9,13.

[7] Trinchera, Syll., 170,129· 186,140· 218,166· 264,201. Cusa, I diplomi, 14,4 καὶ 618. Νῦν κοινῶς *φυτειά*.

[8] Βασιλικά, 28,10,6. Νῦν κατὰ τόπους *νεοφύτι* λέγεται ἡ νεωστὶ φυτευθεῖσα ἄμπελος.

[9] Χρυσόστομος, PG, 62,630.

[10] Trinchera, Syll., 400,289.

[11] Trinchera, Syll., 12,11· 23,22· 304,228· 344,253. Τὸ *ρημάμπελο* οὕτω καὶ ἐν Αἰτωλίᾳ. Δ. Λουκοπούλου, Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης, 308.

[12] Trinchera, Syll., 257,203· 304,228· 390,283. Καὶ νῦν *ξάμπελο* λέγεται ἡ ἐγκαταλειφθεῖσα ἄμπελος.

[13] Trinchera, Syll., 356,261· 400,239.

[14] Vitelli, Papiri Fiorentini, 50 I,2· 50 II,34· 50 III,78. Φ. Κουκουλέ, Παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις εἰς τοὺς Ἑλληνικοὺς παπύρους, 18,19.

κούρβουλο, τὸ τὸν κορμὸν τοῦ κλήματος δηλοῦν, πρὸς δὲ καὶ *ρίζαι*[1] ἢ *ριζία*[2], τοποθετούμενα στοιχηδόν, κατὰ *ὀρδινίας* ἢ *ὄρδινα*[3], ἢ *στοίχους*[4] ὅπως ἔλεγον, τὸ ποσὸν τῶν ὁποίων ὥριζε καὶ τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀμπελίου, ὅπερ ἐχαρακτηρίζετο ὡς *πεντηκοντάριον, ἑξηκοντάριον* κτλ., ἂν περιεῖχε πεντήκοντα ἑξήκοντα κτλ. τοιούτους στοίχους κλημάτων[5]. Τὰ κλήματα ἐπ' ἴσης τότε, ὡς καὶ νῦν εἰς τὰ μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς, ἐν Τήνῳ καὶ ἀλλαχοῦ ἐμετροῦντο κατὰ χιλιάδας[6] ἡ ὅλη δὲ ἄμπελος κατὰ μόδια[7].

Τὸν κορμὸν τοῦ κλήματος, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς κλάδους, ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος καλεῖ *μητέρα*[8], δημωδῶς ὅμως τότε θὰ ἐλέγετο ἀσφαλῶς *μάννα*.

Ἐν τοῖς ἐγγράφοις ἀναφέρονται *χαμάμπελα*[9], ὡς τοιαῦτα δὲ θεωρητέα τὰ ἔχοντα μικρὸν ὕψος κλήματα· ὅτι δ' ὑπῆρχον ὑψηλότερα τοιαῦτα σαφῶς φαίνεται ἐκ μαρτυριῶν τῶν συγγραφέων παρ' οἷς, μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀμπελουργικῶν ἐργασιῶν, ἀναφέρεται καὶ τὸ *ἀναδῆσαι*[10]. Ἂς προσθέσωμεν ὅτι γνωσταὶ ἦσαν τότε καὶ αἱ *ἀναδενδράδες*, αἱ τῶν Γεωπονικῶν (5,20,2) δενδρίτιδες ἄμπελοι αἱ καὶ νῦν *ἀνεντράδες*, αἱ ἐπὶ τῶν δένδρων δῆλα δὴ ὑπὸ τῶν ἀμπελουργῶν ὑψούμεναι[11].

Ὁ *ἀμπελουργός*, οὕτω καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους καλούμενος, πρὸς δὲ καὶ *ἀμπελάρις* ἢ *ἀμπελᾶς*[12], ἔλεγον ὅτι *κάμνει τὰς ἀμπέλους*, ἤτοι

---

[1] Trinchera, Syll., 93,72· 131,100· 158,119· 307,229. Καὶ σήμερον αἱ ἄμπελοι μετροῦνται κατὰ ρίζας.

[2] Trinchera, Syll., 93,73· 259,198· 401,289. Cusa, I diplomi, 395,7· 675,14. Spata, Le pergamene Greche, 192.

[3] Trinchera, Syll., 36,31· 321,238. Ἐσημείωσε δὲ καὶ ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Θεοκρίτου, Εἰδύλλ., 10 αὔλακα τὸν ὄγμον φησί, τὸ κοινῶς λεγόμενον *ὀρδίνιον*.

[4] Corp. Gl. Lat., II, 21,12. Κατὰ τὸν Πολυδεύκη, Ὀνομαστ. (7,32), ἡ κατὰ στοίχους πεφυτευμένη ἄμπελος ἐκαλεῖτο στοιχάς.

[5] Trinchera, Syll., 30,26· 36,31· 103,79· 186,140.

[6] Trinchera, Syll., 356,261. Σπ. Ζαμπελίου, Ἰταλοελληνικά, 139.

[7] Βλ. χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου ὑπὲρ τῆς ἐν Σέρραις μονῆς τοῦ Προδρόμου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 1,217). P. Lemerle, Actes de Kutlumus, 63.

[8] Tafel, Eustathii opusc., 261,18· 335,59. Ὁ κορμὸς τοῦ κλήματος καλεῖται νῦν *μάννα* ἐν Κρήτῃ, Τήνῳ, Κερατέᾳ Ἀττικῆς. Πιθανῶς δ' οὕτω θὰ καλῆται καὶ ἀλλαχοῦ.

[9] Cusa, I diplomi, 636,12.

[10] Κλήμεντος, Στρωματεῖς, 1,9 (PG, 8,740). Λουκιανοῦ, Φιλοψευδὴς ἢ ἀπιστῶν, 11.

[11] Χρυσόστομος, PG, 55,726. Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. 10, ἱστορ. 32, 925. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα, 1,50,4.

[12] Τὸ *ἀμπελάρις* δίδουσι τὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια, τὸ *ἀμπελᾶς* δὲ Λέων ὁ Διάκονος (Ἱστορ., 113,11) γράφων· «γεωργὸς ἀμπέλων καθεστηκὼς ἐκ τῆς ἐργασίας αὐτῆς τὸ ἐπώνυμον εἴληφεν ἀμπελᾶς κατονομασθείς».

καλλιεργεῖ[1], πρὸς δὲ ὅτι *ἀναστήνει τὴν ἄμπελον*[2], ἤτοι περιποιούμενος τὰ κλήματα φροντίζει νὰ θάλλουν καὶ νὰ αὐξάνουν ταῦτα, φράσις, ἥτις καὶ σήμερον εἶναι γνωστὴ ἐν τῇ γεωργικῇ γλώσσῃ, ἀφ᾽ οὗ συχνὰ λέγεται περὶ γεωργοῦ ὅτι ἀναστήνει δένδρα[3].

Τὸ φύτευμα, κατὰ τὰ γεωργικὰ παραγγέλματα, ἐγίνετο κατὰ διαφόρους ἐποχὰς τοῦ ἔτους ἢ δῆλα δὴ μετὰ τὸν τρυγητὸν καὶ τὴν πτῶσιν τῶν φύλλων, κατὰ Νοέμβριον, ἢ ἀρχομένου τοῦ ἔαρος, μετὰ τὴν ἰσημερίαν[4]. Κατ' ἄλλους τὸ φύτευμα εἰς τόπους θερμοτέρους καὶ ἀνύδρους ἔπρεπε νὰ γίνεται κατὰ Δεκέμβριον[5]. Τὰ φυτευόμενα δὲ κλήματα συνιστᾶτο νὰ μὴ λαμβάνωνται ἐκ νεοφύτου ἀμπέλου, ἵνα μὴ γίνουν ἀσθενῆ οὐδὲ ἐκ γηραιᾶς ὁπότε θὰ ἐγίνοντο ἄκαρπα, ἀλλ' ἐκ κλημάτων ἀκμαιοτάτων καὶ πολυοφθάλμων καὶ πολυφόρων. Καλὸν δ' ἐθεωρεῖτο νὰ φυτεύωνται ἀνὰ δύο τὰ κλήματα, διὰ τὴν πιθανὴν ἀστοχίαν τοῦ ἑνὸς καὶ εἰς βάθος ὄχι ὀλιγώτερον τῶν τεσσάρων ποδῶν[6].

Ἦσαν δὲ διάφοροι αἱ περὶ τὴν ἄμπελον ἀσχολίαι τοῦ ἀμπελουργοῦ. Κατὰ πρῶτον φυσικὰ ἐφύτευε τὴν ἄμπελον, *ἐλάκκιζε* τὰ κλήματα, κατεσκεύαζε δῆλα δὴ μετὰ τὸν τρυγητὸν καὶ πρὸ τῶν χειμερινῶν βροχῶν λάκκους περὶ τοὺς κορμοὺς αὐτῶν, διὰ νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ ὄμβρια ὕδατα περὶ τὸ πρέμνον[7] ἢ ἠσχολεῖτο περὶ τὸν *πότον*[8], τὸ πότισμα δῆλα δὴ τῶν κορμῶν, τὸ ὁποῖον ἐγίνετο διὰ γλυκέος ὕδατος[9], ἤ, ἀρχομένου τοῦ ἔαρος, *ἐχαράκωνε*[10],

[1] Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Τύχωνος (Anal. Boll., 26,231,2). L. Weigl, Ἰωάννου Καματηροῦ εἰσαγωγὴ ἀστρονομίας, 1961.

[2] Trinchera, Syll., 400,289. Ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ τοῦ Πολυδεύκους (7,32), κεῖται ἀνατρέφειν φυτά. Πβ. καὶ τὸ τοῦ γεωργικοῦ νόμου (7,1)· «ἐὰν δένδρον ἀνατραφῇ» (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 844).

[3] Ἐν Αἰτωλίᾳ σύνηθες ἐπὶ κλημάτων τὸ *ξαναστaίνω*. Δ. Λουκοπούλου, Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης, 39. Ὁ ἀναστήνων φυτὰ ἢ δένδρα λέγεται *ἀναστάτης* ἐν Χίῳ, ἔπιθι Φ. Κουκουλέ, Διὰ τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ βίου, 692. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 4,16. Τὸ περιποιοῦμαι ἄμπελον λέγεται νῦν ἐν Κρήτῃ *κηδεύω*.

[4] Γεωπονικά, 3,14,15· 5,6,2. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Περὶ γεωργικῆς (Boissonade, Anecdota græca, 1,243).

[5] Γεωπονικά, 3,14,15.

[6] Γεωπονικά, 5,6. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἔνθ' ἀν., 1,244.

[7] Π. Γενναδίου, Λεξικὸν φυτολογικόν, ἐν λ. ἄμπελος, 77. Ἄκτος ἐκδόσεως ἀμπελίου ἐφημισάρικου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,620). Ἡ ἐργασία αὕτη λέγεται νῦν *ξελάκκωμα*.

[8] Cusa, I diplomi, 609,623. Spata, Diplomi Greci Siciliani inediti, 400,4.

[9] Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβ., 1130,44, ἂν καλῶς ἀντελήφθη τὸ πρᾶγμα, ὁμιλεῖ καὶ περὶ ποτίσματος παραθαλασσίων ἀμπελώνων διὰ θαλασσίου ὕδατος.

[10] Νόμοι γεωργικοὶ κατ' ἐκλογήν, 1,23 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβιβλος, 834). Γεωπονικά, 5,22,2· 27· 29,6. Λουκιανοῦ, Φιλοψευδὴς ἢ ἀπιστῶν, 11.

παρεπήγνυε δῆλα δὴ πάλους, *παλούκας*[1], περὶ τὰ κλήματα τῆς φυτείας, διὰ νὰ μὴ στραβώνουν ταῦτα καὶ βλάπτωνται οἱ καρποί[2]. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ τότε διὰ τοῦ *χαρακώνω* θὰ ἐδηλοῦτο καὶ τὸ σημερινὸν *χαράκωμα*, τὸ χάραγμα δῆλα δὴ τοῦ κορμοῦ τοῦ κλήματος, ἵνα συγκρατηθῇ ὁ βότρυς καὶ αἱ ῥᾶγες αὐτοῦ γίνουν χονδραί.

Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς βλαστήσεως, *ἐδισκάφιζε*[3], ἰσοπέδωνε τουτέστιν τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἀμπέλου συντρίβων τοὺς βώλους ἢ *ἐκλάδευε*[4], διὰ νὰ δυναμώσῃ τὴν ῥίζαν ἢ *κατεβόλευε*, ἔκαμνε δῆλα δὴ κατὰ τὸ φθινόπωρον τὰς καὶ σήμερον λεγομένας καταβολάδας, κατέχωνε τουτέστι μίαν τῶν βεργῶν τοῦ κλήματος εἰς παρακείμενον λάκκον ἀποκόπτων αὐτὴν ἀπὸ τῆς μάννας της μετὰ ἓν ἔτος οὕτως ὥστε αὕτη ν' ἀποτελέσῃ ἴδιον κλῆμα[5] ἢ καὶ *ἐβλαστολόγει*[6], μετὰ δῆλα δὴ τὴν ἔναρξιν τῆς δέσεως τοῦ καρποῦ ἀφῄρει τὰ ἄκρα τῶν καρποφόρων βλαστῶν ἀφίνων ὀλίγα φύλλα ἄνωθεν τῆς σταφυλῆς, ἵνα οὕτως εἶναι ἀφθονωτέρα ἡ καρποφορία[7] ἢ καὶ περιέσκαπτε τὸ ἔδαφος τῆς ἀμπέλου κατὰ τὴν ἄνοιξιν[8].

Ἐγίνετο δὲ τὸ βλαστολόγημα, κατὰ τὰ Γεωπονικὰ (2,46,5· 3,6,2), δὶς τοῦ ἔτους κατὰ τὸν μῆνα Μάρτιον, ὁπότε ἐβλαστολογοῦντο αἱ τριετεῖς ἄμπελοι καὶ εἶτα κατὰ τὸν Ἰούνιον τῶν νεαρῶν ἀμπέλων τότε βλαστολογουμένων[9].

Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ ἔμπειροι ἀμπελουργοί, ὁσάκις οἱ ἐπὶ τῶν κλημάτων βότρυες ἦσαν πολλοί, ἀπέκοπτον μέρος αὐτῶν, ἵνα οὕτω μὴ ἐλλατωθῇ ἡ κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη δύναμις τοῦ κλήματος πρὸς καρποφορίαν[10]. Τέλος ὁ ἀμπελουρ-

[1] Cusa, I diplomi, 390,4. Ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι συνήθης ἡ φρ. «φουρκώνω τὴ φυτειά». Δ. Λουκοπούλου, Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης, 309. Τὸ παλούκι ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβ., 1163,17 καλεῖ *κάμακα*.

[2] Νεῖλος ἀσκητής, PG, 79,1160.

[3] Νόμοι γεωργικοὶ (Ἀρμενοπούλου, Ἔνθ' ἀν.). Ἄκτος ἐκδόσεως ἀμπελίου ἐφημισάρικου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,627). Οὐχὶ ὀρθῶς τὰ χειρόγραφα ἀντὶ τοῦ δισκαφίζω ὅπερ καὶ σήμερον λέγεται, δίδουσι διασκαφίζω. Διὰ τὸ δίσκαφο βλ. Π. Γενναδίου, Ἔνθ' ἀν., 78.

[4] Νόμοι γεωργικοί, Ἔνθ' ἀν. Χρυσόστομος, PG, 52,417. Πότε ἔπρεπε νὰ ἀρχίζῃ τὸ κλάδευμα περιγράφουσι λεπτομερῶς τὰ γεωπονικά, 5,23 ὁρίζοντα ὡς κατάλληλον χρόνον τὸ ἀπὸ 15ης Μαρτίου μέχρις 20ῆς Φεβρουαρίου χρονικὸν διάστημα Γεωπονικά, 5,45,46. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἔνθ' ἀν., 1,245.

[5] Ἄκτος ἐκδόσεως ἀμπελίου ἐφημισάρικου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,621).

[6] Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη, στίχ. 2459. Τὰ περὶ βλαστολογίας βλ. ἐν γεωπονικῶν, βιβλ. 5,28,29.

[7] Ἔπιθι Π. Γενναδίου, Ἔνθ' ἀν., 80. Δ. Λουκοπούλου, Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης, 316.

[8] Γεωπονικά, 3,3,6,7.

[9] Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Περὶ γεωργικῶν. Boissonade, Anecdota græca, 1,243.

[10] Εὐσταθίου, Παρεκβ., 227,74

γὸς ἐνήργει καὶ τὸν ἐγκεντρισμὸν τῶν ἀμπέλων, ὅστις συνιστᾶτο νὰ γίνεται κατὰ μῆνα Μάρτιον καὶ οὐχὶ εἰς τὸν πυθμένα τῆς ἀμπέλου, ἀλλ' εἰς τὸ ἰσόπεδον[1].

Ἐννοεῖται δ' ὅτι διὰ τὰς τοιαύτας ἐργασίας ὁ ἀμπελουργὸς ἐχρησιμοποίει διάφορα ἐργαλεῖα, ἐξ ὧν ἀναφέρονται τὸ σκαφεῖον ἢ μάκελλα, ἡ κοινῶς νῦν *δίκελλα*[2] καὶ κοινῶς *δικέλλι* ἢ *τσάπα*, ἀξίνη μὲ δύο μεγάλους ὀδόντας ἔμπροσθεν, τὸ *σκαλίδιν* ἢ ἡ *σκαλίδα*[3], νῦν κοινῶς σκαλιστήρι, μικρὰ δῆλα δὴ μάκελλα καὶ τὸ *κλαδευτήριον*, δι' οὗ ἐν καιρῷ τοῦ κλαδεύματος ἀπέκοπτον τοὺς περιττοὺς κλάδους τοῦ κλήματος[4].

Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν πρὸς καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου ἐπήρκει ὁ γεωργός, εἶχε καλῶς, ἂν ὅμως ἠδυνάτει, τότε συνήθως παρεχώρει εἰς ἄλλον αὐτὴν «εἰς ἡμισείας» ἢ «ἐφ' ἡμισείας» ἢ «ἐξ ἡμισείας» ἢ «ἐπὶ ἡμισειότητος» ἢ «*ἐφημισάρικην*»[5], νῦν κοινῶς *σημισειάρικην* ἢ *σημισειακήν*, ὑπὸ τὸν ὅρον δῆλα δὴ τὸ ἥμισυ τοῦ εἰσοδήματος νὰ λαμβάνῃ αὐτός, τὸ δ' ἕτερον ἥμισυ ὁ καλλιεργητής[6].

Ἐπειδὴ δὲ διάφορα πτηνὰ ἢ τετράποδα ζῷα ἐπροξένουν βλάβας εἰς τὸν ἀμπελῶνα ἢ οἱ παραπορευόμενοι ἢ καὶ κλέπται ἀπέκοπτον ἢ ἔκλεπτον τὰς σταφυλάς, διὰ τοῦτο οἱ κάτοχοι ἀμπελώνων ἐφρόντιζον νὰ ὁρίζωσιν *ἀμπελοφύλακας*[7] καὶ *δραγάτας* ἄλλως καλουμένους[8], οἵτινες ἐντὸς μὲν τῶν κτημάτων ἐτοποθέτουν παλαιὰ ῥάκη ἢ κακόσχημα ὁμοιώματα ἀνθρώπων, πρὸς

---

[1] Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἔνθ' ἀν., 1,243,245.

[2] Κλήμεντος, Στρωματεῖς, 1,9 (PG, 8,740), Βίος τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Ἀβερκίου, PG, 115,1237. Σύνοψις Λ, 1,89 (Zachariæ von Lingenthal, JGR, 5,463).

[3] Μόσχου, Λειμωνάριον, PG, 87³,3069. Σύνοψις, Ἔνθ' ἀν.

[4] Κλήμεντος, Ἔνθ' ἀν. Νόμοι γεωργικοί, 2,1 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβιβλος, 836).

[5] Νόμοι γεωργικοί, 1,22 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 834). Trinchera, Syll., 103,79· 228,173. Cusa, I diplomi, 669,11. Ἄκτος ἐκδόσεως ἀμπελίου ἐφημισάρικου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,620)· «ἐφ' ἡμισείᾳ λαμβάνειν» εἶπε καὶ ὁ Χρυσόστομος, PG, 54,641. Νῦν ἐν Ῥόδῳ *(ἐ)φήμισον* λέγεται τὸ ἐξ ἡμισείας πρὸς καλλιέργειαν διδόμενον κτῆμα (Βενετοκλέους, Βραχεῖαι παρατηρήσεις, 37).

[6] Ὁ ἐφ' ἡμισείας ἀναλαμβάνων νὰ καλλιεργήσῃ ἀγρὸν ἢ ἄμπελον ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *ἡμισειαστής*, νῦν δὲ *σημισάτορας*.

[7] Γρηγόριος Νύσσης, PG, 44,800. Tafel, Eustathii opusc., 287,9. CGL, III, 488,23· 507,46. Ὁ ἀμπελοφύλαξ ἐν Ῥόδῳ λέγεται *σκοπὸς* (Βενετοκλέους, Ἔνθ' ἀν., 100), ἐν Κρήτῃ δὲ *βλεπές*.

[8] Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη, στίχ. 926,2459. Ἐν τῷ ἐπυλλίῳ τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ῥοδάμνην (στίχ. 928, Wagner, Trois poèmes, 268), φέρεται καὶ τὸ ῥῆμα *δραγατεύω*.

ἐκφοβισμὸν τῶν πτηνῶν[1], αὐτοὶ δὲ ἢ περιεφέροντο περὶ τὰς ἀμπέλους[2] ἤ, τοποθετοῦντες ἐν αὐταῖς *μάγγανα*, ἤτοι παγίδας[3], ἢ πηγνύοντες ἐπὶ ὑψώματος *σκηνήν*, καὶ *καλύβην* καλουμένην[4] προσεπάθουν ν' ἀπομακρύνωσι τὰ βλάπτοντα ζῷα ἢ τοὺς κλέπτας διὰ φωνῶν ἢ χειροκροτημάτων[5] ἢ διὰ τῶν ἀναλαμπῶν τοῦ ἐν τῇ χειρὶ κρατουμένου καὶ περιστρεφομένου ξίφους ἢ καὶ διὰ λίθων διὰ σφενδόνης βαλλομένων[6].

Ἐπειδὴ δὲ αἱ εἰς τὰς ἀμπέλους ὑπὸ ζῴων προσγινόμεναι ζημίαι ἦσαν συχναί, διὰ τοῦτο ἠναγκάζετο νὰ ἐπεμβαίνῃ καὶ ὁ νόμος ὁρίζων ἑκάστοτε τὰς ἀναλόγους ποινάς. Οὕτως, ἔμενεν ἀτιμώρητος, ὅστις ἔθετεν ἐντὸς τῆς ἀμπέλου του μάγγανον ἐν καιρῷ τῶν καρπῶν εἰς ὃ ἐμπίπτων ὁ εἰσερχόμενος χοῖρος ἢ ὁ κύων[7] ἀπέθνησκεν[8]. Ἐπ' ἴσης ἔμενεν ἀζήμιος ὁ κύριος τοῦ ἀμπελῶνος εἰς τοὺς πάλους τοῦ φράκτου τοῦ ὁποίου ἐμπλακεὶς ἀπέθνησκεν ὁ ἐπιχειρήσας νὰ εἰσέλθῃ βοῦς ἢ ὄνος[9]. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς νόμους ὁ εὑρὼν χοίρους ἢ πρόβατα *πραιδεύοντα*, ἤτοι ποιοῦντα ἀγροζημίαν, ὤφειλε διὰ πρώτην μὲν καὶ δευτέραν φορὰν νὰ παραδώσῃ αὐτὰ εἰς τὸν κύριόν των, ἂν ὅμως καὶ ἐκ τρίτου τὰ συνελάμβανε, τότε ἠδύνατο ἀτιμωρητὶ νὰ τὰ οὐροκοπήσῃ ἢ καὶ νὰ τὰ κατατοξεύσῃ[10]. Ἂν ἀφ' ἑτέρου ὁ συλλαβὼν δραγάτης ἐφόνευε τὸ διὰ πρώτην φορὰν συλληφθὲν ζῷον ἢ ἐτύφλωνεν ἢ οὐροκόπει ἢ ἔθραυε τοὺς πόδας

---

[1] Ἰωάννου Γεωμέτρου, Ποιήματα (ΝΕ, 16,44) Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. διήγ., 375,10. Τὰ φόβητρα ταῦτα ἐν Κρήτῃ μὲν καλοῦνται *σούβιστρα*, ἀλλαχοῦ δὲ πολλαχοῦ *σκιάχτρα*.

[2] Tafel, Eustathii opusc., 287,12.

[3] Νόμοι γεωργικοί, 6,5 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 842).

[4] Μ. Βασίλειος, PG, 30,152. Tafel, Eustathii opusc., 242,6· 275,3. Ἡσύχιος ἐν λ. ὀπωροφυλάκιον. Θεόδωρος Πρόδρομος, PG, 133,1368. Ἡ καλύβη λέγεται νῦν κατὰ τόπους καὶ οὕτω, ἀλλὰ καὶ *τσαρδάκα*, *δραγατσιὰ* καὶ *φυλάχτρα*, ὁ δὲ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Tafel, Eustathii opusc., 287,12), τὴν καλεῖ ὀπωροφυλάκιον.

[5] Χρυσόστομος, PG, 63,939· 64,804.

[6] Καισαρίου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ὁμαίμονος διάλογος Γ', PG, 38, 1100. Ἱερωνύμου καὶ Σωφρονίου, Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἱλαρίωνος (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, 5,115,25). Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη, στίχ. 2457.

[7] Ὡς γνωστόν, οἱ κύνες τρώγουσι τὰς σταφυλὰς ζημιοῦντες οὕτω τοὺς ἀμπελοκτήμονας, οἵτινες, συμφώνως τῷ νόμῳ, καὶ τοὺς ἐφόνευον· ἐντεῦθεν καὶ ἡ σημερινὴ φράσις «ἐπῆγε σὰν τὸ σκυλλὶ στ' ἀμπέλι» ἐπὶ τοῦ ἀνεκδικήτου φονευθέντος. Πβ. Φ. Κουκουλέ, Βίος καὶ γλῶσσα, Ἡμερολ. Μεγάλ. Ἑλλ., 1930, σ. 436,437.

[8] Νόμοι γεωργικοί, 6,5 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 842).

[9] Νόμοι γεωργικοί, 4,6 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 840).

[10] Νόμοι γεωργικοί, 4,4 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 840).

αὐτοῦ, τότε ὤφειλε νὰ τὸ ἀντικαταστήσῃ δι᾽ ὑγιοῦς[1]. Κατεδικάζετο ἐπ᾽ ἴσης νὰ καταβάλῃ ἐξ ὁλοκλήρου τὴν τιμὴν τοῦ ζῴου ὁ ἐν ξένῳ ἀμπελῶνι συλλαβὼν αὐτὸ καὶ φονεύσας ἀντὶ νὰ τὸ παραδώσῃ εἰς τὸν κύριόν του[2]. Μεταξὺ τῶν ζῴων, τὰ ὁποῖα ἔβλαπτον τὰς ἀμπέλους ἀνεφέραμεν τὰ πρόβατα, τοὺς βοῦς, κύνας καὶ χοίρους· εἰς αὐτὰ δέον νὰ προστεθῶσι καὶ αἱ ἀλώπεκες[3] ὡς καὶ οἱ ἀκανθόχοιροι[4].

Ὁ κόπτων σταφυλὰς ἐκ ξένου ἀμπελῶνος, ἐὰν μὲν αὗται ἦσαν ὥριμοι, δὲν ἐτιμωρεῖτο, πληρώνων μόνον εἰς τὸν κύριον αὐτοῦ τὰς ἐκ τῆς καταπατήσεως ἢ συνθλίψεως προκληθείσας ζημίας, ἐὰν ὅμως ἔκλεπτε τοὺς τρυγηθέντας ἤδη βότρυς, τότε ἐκινεῖτο κατ᾽ αὐτοῦ ἡ περὶ κλοπῆς ἀγωγὴ συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὤφειλε νὰ πληρώσῃ εἰς διπλοῦν τὴν ἀξίαν τῶν κλαπέντων[5]. Προστεθείσθω δ᾽ ὅτι οἱ κλέπτοντες σταφυλάς, στερούμενοι τῶν χιτώνων των ἰσχυρῶς ἐμαστιγοῦντο[6], ἐὰν δὲ συνέβαινε νὰ εἶναι αὐτοὶ οἱ ὀπωροφύλακες, ἐστεροῦντο πρὸς τούτοις καὶ τοῦ μισθοῦ των[7].

Τέλος ὁ μὲν καίων τῆς ἀμπέλου τὸν φραγμὸν ἐμαστιγοῦτο, ἐπλήρωνεν εἰς διπλοῦν τὴν προξενηθεῖσαν βλάβην, τοῦ ἀπεκόπτετο δὲ καὶ ἡ δεξιὰ χείρ[8], ὁ δὲ κόπτων πρὸς ἐκδίκησιν ἀμπέλους ἐχειροκοπεῖτο[9], τριάκοντα δὲ ῥαβδισμοὺς ἐλάμβανε καὶ τὸ διπλοῦν τῆς ζημίας ἐπλήρωνεν ὁ εἰσάγων τὰ ἴδια κτήνη εἰς ἀτρύγητον ἀμπελῶνα[10].

Ἐν τῷ 17ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ε′ βιβλίου τῶν γεωπονικῶν ἀναφέρονται διάφορα εἴδη σταφυλῶν[11], τὰ ὁποῖα ὅμως φαίνεται ὅτι ἀποδίδουσι μᾶλλον

---

[1] Νόμοι γεωργικοί, 4,7 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 840).

[2] Νόμοι γεωργικοί, 4,8 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 840).

[3] Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων, στίχ. 288 (Wagner, Carmina Græca, 151).

[4] Εὐστάθιος Ἀντιοχείας, PG, 18,745.

[5] Βασιλικά, 60,3,27. Πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τῶν κλεπτῶν, συνήθιζον νὰ ἐγκρύπτουν εἰς τὰς ἀμπέλους σκόλοπας, ἵνα ἐπ᾽ αὐτῶν πατοῦντες οὗτοι τραυματίζωνται. Σουΐδας ἐν λ. σκόλοψ.

[6] Νόμοι γεωργικοί, 2,9 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 840).

[7] Νόμοι γεωργικοί, 2,3 (Ἀρμενοπούλου, Ἔνθ᾽ ἀν.).

[8] Νόμοι γεωργικοί, 8,3 (Ἀρμενοπούλου, Ἔνθ᾽ ἀν.).

[9] Νόμοι γεωργικοί, 7,4 (Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβ., 846). Βασιλικά, 60,16β.

[10] Νόμοι γεωργικοί, 5,2 (Ἀρμενοπούλου, Ἔνθ᾽ ἀν.).

[11] Αἱ ῥᾶγες τοῦ βότρυος δημωδῶς τότε ἐκαλοῦντο *ῥῶγες*, τύπος ὅστις ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων ἦτο γνωστός. Ἡ ῥὰξ ἐρεῖς· ὁ γὰρ ῥὼξ δύο ἔχει ἁμαρτήματα. Φρυνίχου, Ἐκλογή, 75 (Lobeck), τὰς ἀποπιπτούσας *ῥῶγας*, Κλήμεντος, Στρωματεῖς, 2,18,26, ῥᾶγα· ῥῶγα. Φωτίου, Λεξικόν, ῥάξ· ἡ τῆς σταφυλῆς, ἣν ἡμεῖς ῥῶγα. Ἡσύχιος ἐν λ. Ἐπὶ βότρυος ῥῶγας εἰπεῖν βάρβαρον. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1633,42.

ἀρχαιότερα ὀνόματα· δημώδη σταφυλῶν ὀνόματα παραδίδει μόνον τρία ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, τὰς *κουκούβας* (παρὰ τὸ Λατινικὸν cucuba= γλαὺξ) τὰς ἐχούσας χρῶμα ἐρυθρόφαιον καὶ ῥᾶγας μεγάλας, τὰ *χρυσοστάφυλα*[1], ἔχοντα ῥοδόχρουν χρῶμα καὶ ῥᾶγας στρογγύλας, μικρὰς καὶ γλυκείας, πρὸς δὲ τὰ *κρυστάλλινα* σταφύλια, τὰ ὁποῖα γλωσσάριον τοῦ Θ′ αἰῶνος καλεῖ *κρυστάλλια*, ὡς καὶ σήμερον ἐν Θεσσαλίᾳ, οὕτως ὀνομασθέντα διὰ τὸ σκληρὸν καὶ ψυχρὸν τῶν ῥαγῶν αὐτῶν. Εἰς τὰ εἴδη ταῦτα προσθετέον καὶ τὸ *ἀθήριν*, ἐξ οὗ παρήγετο τὸ ὁμώνυμον εἶδος οἴνου[2].

Μετὰ τὴν ὠρίμανσιν τῶν σταφυλῶν, ἤρχετο ὁ καιρὸς τοῦ τρυγητοῦ, ὁ *τρύγος* ἢ τὸ *τρύγος*, ὡς ἔλεγον[3], ὁ ὁποῖος συνέπιπτε κατὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριον[4], ἂν καί, ὡς λέγουν οἱ νόμοι, «πρὸς τὴν συνήθειαν ἑκάστου τόπου τὸν χρόνον τοῦ θέρους καὶ τῆς τρύγης οἱ ἄρχοντες ὁρίζουσι»[5]. Καὶ ἂν μὲν κατὰ τὴν ἔναρξιν αὐτοῦ ἐγίνετο ὡρισμένη τελετὴ δὲν μᾶς λέγουσι τὰ κείμενα, τὸ πρᾶγμα ὅμως φαίνεται πιθανόν, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῆς ἐπισήμου τελετῆς τῆς γινομένης τότε ἐν ἀμπέλῳ παρὰ τὸ ἐν τῇ Μικρασιατικῇ ἀκτῇ ἀπέναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως κειμένῳ ἀνακτόρῳ τῆς Ἱερείας, ἣν περιγράφει Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῷ περὶ βασιλείου τάξεως ἔργῳ του ἐν ἰδιαιτέρῳ κεφαλαίῳ ἐπιγραφομένῳ «ὅσα δεῖ παραφυλάττειν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ τρυγητοῦ ἐν προκένσῳ τῆς Ἱερείας».

---

[1] Καὶ σήμερον διάφορα εἴδη σταφυλῶν ὀνομάζονται ἀπὸ τοῦ χρώματος, π.χ. *κοτσυφάλι* σταφυλὴ τῆς ὁποίας αἱ ῥᾶγες εἶναι μέλαιναι, ὅμοιαι κατὰ τὸ χρῶμα μὲ τὸ πτέρωμα τοῦ κοσσύφου (Κρήτη) *κουρουῦνες* καὶ *μαυροκορουῦνες* μὲ μελαίνας ἐπ᾽ ἴσης ῥᾶγας (ἐχούσας δῆλα δὴ τὸ χρῶμα τοῦ πτερώματος κορώνης) (Στερεὰ Ἑλλάς), *μελισσάκι* εἶδος σταφυλῆς ἧς αἱ ῥᾶγες ἔχουσι τὸ χρῶμα τῆς μελίσσης (Στερεὰ Ἑλλάς). Δ. Λουκοπούλου, Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης, 307.

[2] Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν τροφαὶ καὶ ποτά, ΕΕΒΣ, 17,79-81 καὶ 98. Τὸ ἀθήριν οὕτω καλεῖται καὶ νῦν ἐν Κρήτῃ, Θήρᾳ, Ρόδῳ καὶ Καρπάθῳ.

[3] Θεοδώρου Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, 2,389· 4, 391. Καὶ σήμερον ὁ τρυγητὸς λέγεται κοινῶς ὁ *τρύγος*.

[4] Θεοδώρου Προδρόμου, Στίχοι εἰς τοὺς δώδεκα μῆνας καὶ Μανουὴλ Φιλῆ, Εἰς τοὺς δώδεκα μῆνας (Ideler, Physici et medici Græci minores, 1,291,419). Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, 45, στίχ. 37. Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην, στίχ. 769 (Μαυροφρύδου, Ἐκλογὴ μνημείων, 352). Ὑπάρχει ὁμιλία τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου) ἔνθα φέρεται· «μηνὶ τῷ αὐτῷ εἰς τὸν τρυγητόν». Βλ. τὰ σχόλια τοῦ Reiske εἰς τὸν Β′ τόμ. σ. 348 τῆς βασιλείου τάξεως. Περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἐνάρξεως τοῦ τρυγητοῦ γίνεται λόγος ἐν τῷ Ε′ βιβλ. κεφ. 45 τῶν γεωπονικῶν. Νῦν διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ Σεπτέμβριος καλεῖται τρυγητὴς ἐν Θρᾴκῃ καὶ τρυγομηνᾶς ἐν Πόντῳ.

[5] Βασιλικά, 7,17,4.

Κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον λοιπόν, κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ τρυγητοῦ μετέβαινεν εἰς τὸ εἰρημένον ἀνάκτορον ὁ βασιλεὺς μετὰ τοῦ πατριάρχου, τῶν ἀρχόντων, συγκλητικῶν καὶ ἀντιπροσώπων τῶν Πρασίνων καὶ Βενέτων. Ἐκεῖ οὗτος ἐν στολῇ καὶ ὁ πατριάρχης φορῶν ὠμοφόριον καὶ φελώνιον εἰσήρχοντο εἰς τὸ πρὸ τῆς ἀμπέλου ἀναδενδράδιον ἔνθα εἶχε τοποθετηθῆ μαρμαρίνη τράπεζα, ἐφ' ἧς ὑπῆρχον κανίσκια μετὰ σταφυλῶν. Μετὰ ταῦτα ὁ *κουράτωρ*, ἤτοι ὁ ἐπιμελητὴς τῶν ἀνακτόρων τῆς Ἱερείας, ἔφερε βούτην μετὰ σταφυλῶν ἐφ' ἧς ὁ πατριάρχης ἀπήγγελλεν εὐχὴν «κατὰ τὴν τῆς ἐκκλησίας ἀκολουθίαν», ἀσφαλῶς τὴν «ἐπὶ τρυγῆς ἀμπέλου» ἀπαγγελλομένην. Τῆς εὐχῆς ληξάσης, ὁ πατριάρχης λαμβάνων ἓν βοτρύδιον τὸ ἔδιδεν εἰς τὸν βασιλέα, οὗτος δὲ εἰς τὸν πατριάρχην. Ἐν συνεχείᾳ προσήρχοντο οἱ συγκλητικοί, οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ δήμαρχοι τῶν Πρασίνων καὶ Βενέτων, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων ὁ βασιλεὺς ἔδιδεν ἀνὰ ἓν βοτρύδιον ψαλλόντων κατὰ τὴν διανομὴν τῶν δήμων διάφορα ᾄσματα, ὧν ἓν εἶχεν οὕτως· «Εὐκληματοῦσα ἄμπελος οἱ κραταιοὶ ἀνεδείχθησαν δεσπόται εὐφρασίας βότρυας διανέμοντες πᾶσι, δι' ὃ καὶ κατευφραίνονται αἱ σχολαὶ καὶ ἡ σύγκλητος τρυγητικὴν ἀπόλαυσιν ἐκτελοῦντες ἐν τοῖς Ἱερείας δώμασιν· δι' ὃ πάντες κραυγάζομεν χαρὰ ἀνεκλάλητος ἐπεδήμησε τῷ κόσμῳ».

Μετὰ τὴν διανομήν, οἱ δῆμοι λαμβάνοντες ἀποκόμβια ἀνὰ ἓξ νομίσματα περιέχοντα καὶ εὐχόμενοι τὸν βασιλέα, ἀπήρχοντο. Ἐν τέλει ὁ βασιλεὺς μετὰ τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς συγκλήτου συνέτρωγεν ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τῆς Ἱερείας[1].

Σημείωσον ὅτι κατὰ τὸν τρυγητὸν δὲν ἐπετρέπετο νὰ καλέσῃ τις εἰς δικαστήριον τὸν τρυγῶντα[2].

Οἱ τρυγηταὶ περιγράφονται ὡς ἔχοντες ἀνακομβωμένας τὰς χειρίδας των μέχρι τοῦ ἀγκῶνος[3], κρατοῦντες μικρὰ δρέπανα ἢ μαχαίρια πρὸς ἀποκοπὴν τῶν βοτρύων[4] καὶ ῥίπτοντες τὰς ἀποκοπτομένας σταφυλὰς ἐντὸς τρυγητικῶν καλαθίων ἐκ λύγου κατεσκευασμένων[5], τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ὡς *κάρτα-*

---

[1] Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,373,15. Πβ. καὶ J. Papadopoulos ἐν Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles lettres, 1924, σ. 102 - 104.

[2] Βασιλικά, 7,17,1. Πανδέκται, 2,12,1.

[3] Θεοδώρου Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, 4,389.

[4] Λόγγου, Τῶν κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην λόγοι Δ', 2,11. Θεοδώρου μητροπολίτου Κυζίκου, Ἐπιστολαὶ (Ν. Ἑλλην., 20,36,2).

[5] Πανδέκται, 33,7,8. Θεοδώρου Προδρόμου, Ἔνθ' ἀν., 4,350. Θεοδώρου μητροπολίτου Κυζίκου, Ἔνθ' ἀν. Ταῦτα νῦν ἐν Τσακωνίᾳ καλοῦνται *τρυγικά*. Μιχαὴλ Deffner, Λεξικὸν τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου ἐν λ.

λοι ἢ *καρτάλια*[1] ἢ *ἄρριχοι*[2] ἢ *τάρπαι* ἢ *ταρπία*[3], τὰ δὲ μεγαλύτερα *κανθήλια*[4] λέξεις, αἵτινες, πλὴν τῆς τελευταίας, καὶ σήμερον σῴζονται. Οὕτως ἐν Κύμῃ *ταρπὶ* λέγεται ὁ ἐκ λύγων τρυγητικὸς κάλαθος[5], *καρτάλι* δὲ πολλαχοῦ λέγεται τὸ κοφίνιον, *ἀρκάδι* δέ, ἤτοι *ἀρριχάδι*, ἐν ἁγίῳ Λαυρεντίῳ τοῦ Βόλου καὶ *ἀρκάδα* (=ἀρριχάδα) ἐν Ἄνω Σύρῳ, τὸ κοφίνιον, ἐν ᾧ θέτοντες μεταφέρουσι καρπούς.

Αἱ ἐντὸς τῶν κοφίνων τιθέμεναι σταφυλαὶ μεταφερόμεναι ἀφ' οὗ ἐκαθαρίζοντο ἀπὸ τὰ φύλλα καὶ τοὺς ὄμφακας[6] ἐρρίπτοντο ἐντὸς τοῦ *ληνοῦ* ἢ *λανοῦ*[7] ἢ *πατητηρίου*[8], τὸ ὁποῖον εἴκοσιν ἡμέρας πρὸ τοῦ πατήματος ἔπρεπε ν' ἀνοιχθῇ διὰ νὰ ἀερισθῇ, ῥαντισθῇ διὰ θαλασσίου ὕδατος καὶ θυμιασθῇ ὅπου οἱ *ληνοβάται*[9] μέχρι τῶν γονάτων ἀνεζωσμένοι, ἵνα μὴ ῥυπαίνωνται τὰ φορέματά των, τὰ ὁποῖα κατὰ κανόνα ἐρρυπαίνοντο[10], τὰς ἔθλιβον διὰ τῶν ποδῶν, τὰς *ἐπάτουν*[11], ὅπως τότε ἔλεγον καὶ ὡς ἐπ' ἴσης κοινῶς καὶ

---

[1] Βασιλικά, 44,10,8. Σύνοψις Α, 1,89. Zach. v. Lingenthal, JGR, 5, 463. CGL, II, 72,20,3· 192,48. Κατὰ τὸν σχολιαστὴν «κάρταλοι, κόφινοι τρυγητικοὶ ἢ ὑποδεκτικοὶ ἐν οἷς καὶ σταφυλαὶ βαστάζονται». Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 1,78,29. Κατὰ τὸ λεξικὸν τοῦ Σουΐδα κάρταλος· κόφινος ὀξὺς τὰ κάτω.

[2] Λόγγου, Ἔνθ' ἀν., 2,1· 36,1. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1701,47.

[3] Ταρήφη· κόφινος μέγας, σημειοῖ ὁ Ἡσύχιος, φέρεται δὲ καὶ ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Φωτίου τάρπη· κόφινος. Πβ. καὶ ΜΕ, 746,54. Τὴν τάρπην ἀναφέρει καὶ ὁ Παχυμέρης, 2,399,2, τὸ *ταρπίον* δέ, τὸ παρὰ τὸ τραπεῖν παραγόμενον, ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβ., 1533,57, ὅστις τὸ χαρακτηρίζει ὡς «κόφινον μέγαν, οἰσΰϊνον» καὶ ὁ Πουλλολόγος, στίχ. 44 (Wagner, Carmina, 180). Κατὰ τὸν Πολυδεύκη, Ὀνομαστ., 10,158 τάρπη· ἥ ἐστι πλέγμα ἐκ λύγων. Περὶ τάρπης καὶ ταρπίου βλ. καὶ Στ. Δραγούμη, Εἰς Ἡσυχίου λέξεις, ἐν Ἀθηνᾶς, 29,267.

[4] Γεωπονικά, 6,11,1.

[5] Γ. Χατζιδάκι, ΜΝΕ, 1,397.

[6] Γεωπονικά, Ἔνθ' ἀν.

[7] *Λανὸς* ἐν ἐγγράφῳ κατωϊταλικῷ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Trinchera, Syll., 283, 216 καὶ σ. 354. Ὁ ληνὸς ἐπ' ἴσης λέγεται λανὸς καὶ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Κρήτῃ. Hatzidakis, Einleitung, 98.

[8] Σουΐδας ἐν λ. σταφυλή.

[9] Ἀστέριος Ἀμασείας, PG, 40,225. Corp. Glos. Lat., 2,360,24. Τὸ *ληνοβατῶ* μεταχειρίζεται συνήθως ὁ Χρυσόστομος. Τὸ *ληνοπατῶ* θὰ ἦτο πιθανώτατα δημῶδες κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἀφ' οὗ καὶ νῦν σῴζεται ὡς *λενοπατῶ* ἐν Τραπεζοῦντι καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ Πόντου. Φ. Κουκουλέ, Ἡσυχιανὰ (Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον, 2,64 παράρτ. ΚΖ' τόμ. Ἀθηνᾶς) καὶ Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 4,590.

[10] Θεοδώρου Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, 4,389. Ὁ Θεολόγος Γρηγόριος (PG, 36,657) ὁμιλεῖ διὰ τὰ ἐρυθρὰ ἱμάτια τοῦ ληνοβάτου, μετὰ ταῦτα δὲ καὶ ὁ Ἀμασείας Ἀστέριος, FG, 40,225.

[11] Τὸ πατεῖν ληνὸν ἢ ἐν ληνῷ σύνηθες παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσι. Πβ. καὶ Χρυσόστομον, PG, 30,705. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ., κεφ. 195, σ. 151,13.

σήμερον λέγουσι. Θὰ ἐγίνετο δὲ τὸ πάτημα, ὡς καὶ σήμερον ἐνιαχοῦ, καὶ ἐντὸς σκάφης, περὶ τούτου ὅμως δὲν ἔχομεν σαφεῖς μαρτυρίας.

Κατέρρεε δ' ὁ μοῦστος δι' αὔλακος, εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἄκρον τῆς ὁποίας ἐνιαχοῦ ὑπῆρχε κρουνὸς λεοντοπρόσωπος[1], κάτωθεν δ' αὐτοῦ κοφίνιον ἢ ἄλλο πλέγμα πρὸς διύλισιν[2]. Ἐκ τοῦ κρουνοῦ ὁ μοῦστος κατέρρεε εἰς ὑποκείμενον κεκονιαμένον λάκκον τὸ *ὑπολήνιον*[3], ὅπερ ἔτι καὶ νῦν κατὰ τόπους, τὸ ἀρχαῖον διασῷζον ὄνομα, καλεῖται *πολήμι* ἢ *πολήβι*.

Ὁ πρὸ τῆς πατήσεως τῶν σταφυλῶν καταρρέων μοῦστος πιθανώτατα θὰ ἐκαλεῖτο, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις *πρόρρους*, ἀφ' οὗ καὶ σήμερον οὗτος ἐν Χίῳ μὲν *πρόρρος* καλεῖται, *μπούρρὸς* δ' ἐν Κύθνῳ[4]. Τοῦτον μάλιστα ὁσάκις ἤντλουν ἐκ τῶν ὑποληνίων κατὰ τὸν Χρυσόστομον[5] δὲν ὡμίλουν.

Φαίνεται δ' ὅτι μετὰ τὸ πάτημα, πρὸς τελείαν τῶν βοτρύων σύνθλιψιν, ἔθετον ἐπ' αὐτῶν πατηθέντων βαρεῖς λίθους[6] ἢ ἀντὶ διὰ τῶν ποδῶν συνέθλιβον τὰς σταφυλὰς διὰ βαρέος ξύλου, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο *μάδης*[7], ἰδέαν τοῦ ὁποίου, ἴσως, δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἀπὸ τὸ σημερινὸν *στουμπιστήρι*, τὸ ὁποῖον εἶναι ξύλον πελεκημένον ἔχον ἐξόγκωμα κατὰ τὸ ἓν ἄκρον, δι' οὗ πιέζονται τὰ ἐντὸς τῆς κάδης σταφύλια[8].

Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ τῶν γιγάρτων, *τσιπούρων*, ἔκθλιψις ἐγίνετο ἐπιχεομένου ἐπ' αὐτῶν ὕδατος καὶ πιεζομένων δι' εἰδικοῦ μηχανήματος, ὅπερ ἐκαλεῖτο *τσιπουρομάγγανον*[9].

Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1574,3. Ζωναρᾶ, Λεξικὸν ἐν λ. γλεῦκος. Θεοδώρου μητροπολίτου Κυζίκου, Ἐπιστολαὶ (Ν.Ἑλλην., 20,36,2). Περὶ τοῦ πατήματος τῶν σταφυλῶν βλ. τὰ γεωπονικά, 6,11. Νῦν *πάτος* ἐν Ρόδῳ λέγεται τὸ κοινῶς *πάτημα* τῶν σταφυλῶν.

[1] Boissonade, Anecdota græca, 1,425.

[2] Σχολιαστὴς Ἀριστοφ., Εἰρήν., στίχ. 534.

[3] Χρυσόστομος, PG, 54,595· 59,616· 62,387. Trinchera, Syll., σ. 519. Cusa, I diplomi, 340,21· 637,12. Spata, Diplomi Greci Siciliani inediti, 90,19.

[4] Ἔπιθι Φ. Κουκουλέ, Περὶ ἀναπτύξεως ἐρρίνου ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλληνικῇ, Ἀθηνᾶς, 49,133.

[5] PG, 62,387.

[6] Λόγγου, Ἐνθ' ἀν., 2,13,1.

[7] Βασιλικά, 19,8,17· 20,1,19. Γεωπονικά, 6,11,3. Du Cange, Ἑλληνικὸν γλωσσάριον ἐν λ. βάδδης. Ὁ μάδης ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς γλωσσαρίοις χαρακτηρίζεται ὡς πιεστὴρ μοχλὸς ἢ ἰπωτήριον ληνοῦ. CGL, II, 158,50, III, 263,17.

[8] Δ. Λουκοπούλου, Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης, 325.

[9] Φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου τοῦ ζυφομούστου, στίχ. 107 (Ν.Ἑλλην., 1,449), ὁ οὕτω δὲ παραγόμενος οἶνος εἶναι ὁ *λάκυρος* τῶν ἀρχαίων, ὀνομασία, ἥτις θὰ ἦτο καὶ δημώδης κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἀφ' οὗ καὶ νῦν οὗτος καλεῖται *λάγκυρος* ἐν Ἰκαρίᾳ καὶ Στενημάχῳ, *λάγκερος* ἐν Κο-

Οἱ τρυγῶντες ἀμπέλους καὶ οἱ πατοῦντες τὰς σταφυλάς, ἀνακουφίζοντες τὸν ἐκ τῆς ἐργασίας των κόπον, συνήθιζον, ὡς δὰ καὶ ἄλλοι ἐργαζόμενοι, νὰ ᾄδωσι διάφορα ληνοβατικὰ ᾄσματα, τῶν ὁποίων, δυστυχῶς, οὐδὲν μᾶς περιεσώθη[1]. Ἐκτὸς ὅμως τῶν ᾀσμάτων, οἱ πατοῦντες, τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Ζ' αἰῶνος, πιθανώτατα καὶ βραδύτερον, ἀσυνειδήτως, διονυσιακὰ συνεχίζοντες ἔθιμα, ἀνεφώνουν τὸ ὄνομα τοῦ Διονύσου, δι' ὃ ἡ ἐν Τρούλλῳ σύνοδος διὰ τοῦ 62ου κανόνος της ἀπηγόρευσε «μὴ τὸ τοῦ βδελυκτοῦ Διονύσου ὄνομα τοὺς τὴν σταφυλὴν ἐκθλίβοντας ἐν τοῖς ληνοῖς ἐπιβοᾶν» ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ μὲν τῶν λαϊκῶν, καθαιρέσεως δὲ τῶν κληρικῶν[2].

Οἱ αὐτοὶ μάλιστα ληνοβάται χύνοντες τὸν μοῦστον εἰς τοὺς πίθους συνήθιζον νὰ γελῶσι θορυβωδῶς καὶ νὰ ἀστεΐζωνται, τοῦθ' ὅπερ ὡς ἐθνικὴν συνήθειαν καὶ δαιμονιώδη πλάνην ἀπηγόρευσεν ἡ αὐτὴ σύνοδος διὰ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος κανόνος της, ἀπαγόρευσις τὴν ὁποίαν δὲν εἰσήκουσαν, φαίνεται, οἱ Χριστιανοί, ἀφ' οὗ πέντε αἰῶνας μετὰ ταῦτα ὁ Ζωναρᾶς εἰς τὰ ἐθνικὰ ταῦτα ἔθιμα ἀναφερόμενος παρατηρεῖ «ἃ καὶ νῦν γίνονται παρὰ τοῖς ἀγρόταις μὴ εἰδόσιν ἃ ποιοῦσιν»[3]. Ἡ μόνη παραχώρησίς των ἦτο ὅτι, ἀφ' οὗ ἔχυνον ἐντὸς τῶν πίθων ἓν μέτρον οἴνου, ἀνεφώνουν «κύριε ἐλέησον»[4].

Δι' ὅσων λέγει ὁ Ζωναρᾶς θὰ ὑπονοῇ τὰ ἐν Σαράντα Ἐκκλησίαις τῆς Θρᾴκης τέως συνηθιζόμενα, ὅπου κατὰ τὸν τρυγητὸν μετημφιεσμένοι καὶ προσωπιδοφόροι, *τζαμάλες* καλούμενοι, ἔψαλλον ὄπισθεν τοῦ ληνοῦ, οἱ δὲ τρυγῶντες μετέφερον τὰς σταφυλὰς μετὰ χορῶν καὶ τυμπάνων, εἶτα δὲ μετημφιεσμένοι ἐχόρευον εἰς εὐρύχωρον μέρος μέχρι τοῦ μεσονυκτίου[5].

Ὁ ἐντὸς τοῦ ὑποληνίου συγκεντρούμενος *μοῦστος* ἢ *μουστάριν*[6] ἐτοποθετεῖτο ἐντὸς πίθων, *πιθαρίων*, οἵτινες ἐπισσώνοντο καθ' ἕκαστον ἔτος ἢ κατὰ δύο[7] καὶ οἵτινες πολλάκις ἦσαν κεχωσμένοι ἐν τῇ ἀμπέ-

---

ζάνῃ καὶ *λάγκερας* ἐν Κύθνῳ, Κρήνῃ καὶ Σαράντα Ἐκκλησίαις (Φ. Κουκουλέ, Περὶ ἀναπτύξεως ἐρρίνου ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλληνικῇ, ἐν Ἀθηνᾶς, 49,113).

[1] Χρυσόστομος, PG, 55,156. Θεοδώρου μητροπολίτου Κυζίκου, Ἐπιστολαὶ (Ν.Ἑλλην., 20,36,4· 46,1). Τὰ ἐπιλήνια ᾄσματα συνηθίζονται καὶ σήμερον (Δ. Λουκοπούλου, Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης, 324).

[2] Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, 2,448.

[3] Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, 2,449.

[4] Θ. Βαλσαμών, Εἰς τὸν ἀνωτέρω κανόνα (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2,451).

[5] Κ. Χατζοπούλου, Σύμμεικτα λαογραφικὰ (Θρᾳκικά, 2,455).

[6] Trinchera, Syll., 429,301. Ἀνωνύμου, Περὶ χυμῶν, βρωμάτων καὶ πομάτων (Ideler, Physici et medici Græci minores, 2,263). Ἐν Παραμύθᾳ Κύπρου σήμερον ὁ μοῦστος λέγεται *μουστάριν*.

[7] Βασιλικά, 20,1,19. Γεωπονικά, 6,4,2. Περὶ τοῦ τρόπου τῆς πισσώσεως τῶν πίθων βλ. τὰ γεωπονικά, 6,4,7,8. Ἡ πίσσωσις, ἥτις καὶ σήμερον συνηθίζεται ἐν Κύπρῳ ἐγίνετο πρὸς συντήρησιν τοῦ οἴνου. Π. Γενναδίου, Λεξικὸν φυτολογικόν, 57.

λῳ[1] ἢ ἐντὸς *βουτ(ζ)ίων* καὶ *βαρελίων* ἄλλως καλουμένων[2] ἢ ἐντὸς *κιστέρνας*[3].

Ὑπελογίζετο δ' ὁ παραγόμενος οἶνος[4] κατὰ *μετρητὰς*[5] ἢ *μέτρα*[6] ἡ χωρητικότης τῶν ὁποίων ὑπελογίσθη εἰς ἑκατὸν πεντήκοντα λίτρας[7] καὶ τοῦ ὁποίου μέτρου ἡ χωρητικότης ἀσφαλῶς θὰ ἦτο, ὡς καὶ νῦν, κατὰ τόπους διάφορος[8] ἢ ἐμετρεῖτο κατὰ *λαγήνια*[9].

Μετὰ τὰς ἐργασίας αὐτὰς ὁ ληνὸς καὶ τὸ ὑπολήνιον ἐσαρώνοντο καλῶς καὶ ἐσπογγίζοντο πλυνόμενοι διὰ θαλασσίου ὕδατος, πρὸς δὲ καὶ ἐθυμιάζοντο[10].

Οἱ Βυζαντινοὶ πρόγονοι ἡμῶν, προληπτικοὶ ὄντες, φοβούμενοι μήπως γίνῃ ὄξινος ὁ ἐντὸς τῶν δοχείων οἶνος, ἐπέγραφον· «γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος» ἀντλοῦντες δ' ἐκ τῶν ὑποληνίων τὸν μοῦστον, ἀπέφευγον νὰ ὀνομάζωσι «τὰ ὀξίνην σημαίνοντα»[11]. Οἱ αὐτοί, διὰ νὰ δοκιμάσωσι τὴν ποιότητα τοῦ μούστου, ἔρριπτον ἐντὸς τοῦ πιθαρίου μῆλον ἢ ἀπίδιον· ἂν τοῦτο ἐπέπλεεν, τότε ἦτο καθαρός, ἐὰν ἐβυθίζετο, περιεῖχεν ὕδωρ[12], πείραμα τὸ ὁποῖον κάμνουσιν οἱ χωρικοὶ τῆς Ἄνδρου, οἵτινες, διὰ νὰ δοκιμάσωσιν ἂν εἶναι τέλειος ὁ βρασμὸς ῥίπτουσιν ἐντὸς τοῦ μούστου ᾠόν· ἐὰν ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τούτου ἐξέχῃ, δεῖγμα ὅτι ὁ μοῦστος εἶναι ἐν τάξει, ἂν ὅμως τὸ ᾠὸν βυθίζεται, τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ βρασμὸς εἶναι ἀτελής.

---

[1] Πανδέκται, 19,1· 54,1. Βασιλικά, 19,8,17.

[2] Νόμος γεωργικός, 69. Cusa, I diplomi, 300,5. Spata, Diplomi Greci Siciliani inediti, 90,19. Φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου (Ν. Ἑλλην., 1,442,22· 445,62).

[3] Πανδέκται, 9,2. Βασιλικά, 60,3,27.

[4] Περὶ τῶν διαφόρων εἰδῶν τοῦ οἴνου παρὰ Βυζαντινοῖς βλ. τὸ περὶ τροφῶν κεφάλαιον ἐν ΕΕΒΣ, 17,45 ἑξ.

[5] Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς τὰ Ἔργα καὶ τὰς Ἡμέρας, στίχ. 347. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Κανὼν κατὰ Ἰακώβου (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 5,178). Βίος Ἀλεξάνδρου (Wagner, Trois poèmes, στίχ. 5651, σ. 227).

[6] Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, 1,43,5. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις, 491,11. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1450,17. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 5,180,372. Δ. Χωματιανός, ἐν Pitra analecta sacra et classica, 6,372. Δούκα, Ἱστορ., 322,2.

[7] Tafel-Thomas, Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte Venedig, 107.

[8] Τὸ μέτρον ἐν Μαραθοκάμπῳ Σάμου καὶ Κυζίκῳ ἰσοδυναμεῖ πρὸς δέκα ὀκάδας, ὀκτὼ ἐν Αἰδηψῷ καὶ ἐν Οἰνοῦντι τῆς Λακεδαίμονος, 30-50. Φ. Κουκουλέ, Οἰνουντιακά, 283.

[9] Ἱερωνύμου καὶ Σωφρονίου, Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἱλαρίωνος (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, 5,116,15). Trinchera, Syll., 103,79· 170,129· 397,287· 334,246.

[10] Γεωπονικά, 6,13,3.

[11] Χρυσόστομος, PG, 62,387. Γεωπονικά, 7,14,1.

[12] Γεωπονικά, 7,8,1.

Τοὺς βότρυς τῶν ἀμπέλων συχνὰ καὶ τότε ἔβλαπτον, ὡς εἶπον, πτηνὰ ἢ ἄλλα ζῷα πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ὁποίων οἱ προληπτικοὶ Βυζαντινοὶ κατέφευγον εἰς διαφόρους καταδέσμους καὶ εὐχὰς πρὸς ἀποδιοπομπήν, ἃς τελευταίας ἀπέδιδον εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα Τρύφωνα[1]. Ἐχθρὸς ἐπ' ἴσης τῶν ἀμπέλων ἦτο καὶ ἡ *χάλαζα*, ἥτις πίπτουσα ἀπέκοπτε τοὺς νεαροὺς βλαστοὺς ἢ καὶ τὰ βοτρύδια μεγάλας οὕτω καταστροφὰς προξενοῦσα[2]. Καὶ κατὰ ταύτης λοιπὸν ἐχρησιμοποίουν καταδέσμους οἱ Βυζαντινοὶ πρόγονοί μας ἢ ἐκκλησιαστικὰς εὐχὰς καταφεύγοντες κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν εἰς τοὺς δι' ἐπῳδῶν «τὴν χάλαζαν ἐπέχοντας»[3].

Ἐκτὸς ὅμως τῶν ζῴων καὶ τῆς βροχῆς φθονεροὶ ἄνθρωποι κατέδενον τὰς ἀμπέλους τῶν ἐχθρῶν των, ἵνα μὴ παράγωσι καρπόν, καθ' ἧς κακεντρεχείας οἱ ἀπειλούμενοι κατέφευγον πάλιν εἰς εὐχὰς τῆς ἐκκλησίας ἢ εἰς κατασκευὴν διαφόρων φυλακτηρίων, τὰ ὁποῖα ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν[4], προλήψεις, αἵτινες, δυστυχῶς, ἐπικρατοῦσι καὶ σήμερον ἀκόμη. Οἱ νεώτεροι Ἕλληνες πιστεύουσιν ὅτι δύναται νὰ καταδεθῇ ἡ χάλαζα διὰ τῆς καταθάψεως ᾠῶν ἐν τῷ ἀμπελῶνι ἢ τῆς ἀπορρίψεως ἔξω τῆς οἰκίας τοῦ τρίποδος τῆς ἑστίας ἀνεστραμμένου[5], ἣν τελευταίαν πρόληψιν ἀναφέρει καὶ νεώτερος Νομοκάνων ὁμιλῶν δι' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι «ὅταν πέφτῃ τὸ χαλάζι ῥίπτουσι σίδηρα ἔξω διὰ ἐμπόδιον»[6].

Οἱ Βυζαντινοὶ τὴν ἀρχαίαν περὶ ἀπαρχῶν συνήθειαν ἀκολουθοῦντες, προσῆγον εἰς τὴν ἐκκλησίαν «ἀπαρχὰς ἅλωνος καὶ ληνοῦ», ἤτοι σῖτον καὶ οἶνον[7], οἱ αὐτοὶ δέ, οἵτινες ἐπεκαλοῦντο τὰς εὐχὰς τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὸ φύτευμα ἀμπέλων καὶ τὸν τρυγητόν, ὡς καὶ κατὰ τὴν μετάγγισιν τοῦ οἴνου εἰς τοὺς πίθους, καὶ σταφυλῶν ἀπαρχὰς προσῆγον, τὴν εὐλογίαν τῆς ἐκκλησίας ἐπικαλούμενοι.

Τοῦ ἐθίμου τῆς προσφορᾶς ἀπαρχῶν μνείαν ποιεῖται ὁ Γ' κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων[8] ὡς καὶ ἡ ἐν Καρθαγένῃ σύνοδος, ἥτις, ἀφορμὴν λαμβάνουσα ἐκ τοῦ ὅτι προσεφέροντο εἰς τὸ θυσιαστήριον παλαιότερον μέλι καὶ

---

[1] Φ. Κουκουλέ, Μεσαιωνικοὶ καὶ Νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι (Λαογραφ., 9, 69,490).

[2] Tafel, Eustathii opusc., 155,50. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα, 2,168,15.

[3] Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν. (Λαογραφ., 8,23· 9,71).

[4] Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν. (Λαογραφ., 9,70).

[5] Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ' ἀν. (Λαογραφ., 9,501).

[6] Ν. Πολίτου, Ἓν κεφάλαιον νομοκάνονος (Λαογραφ., 3,387).

[7] Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 35,957· 37,120. Χρυσόστομος, PG 60,147. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Κυπρίου τοῦ ἐν Χοζιβᾷ (Anal. Boll., 7,103).

[8] Ῥάλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2,4.

γάλα, ὄρνεις καὶ ὄσπρια, ἀπηγόρευσε τοῦτο, συμφώνως καὶ πρὸς τὸν προειρημένον κανόνα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἐπιτρέψασα μόνον τὴν προσφορὰν σταφυλῶν καὶ σίτου [1]. Καὶ ἐπειδὴ πάλιν συνηθίζετο αἱ προσφερόμεναι εἰς τὴν ἐκκλησίαν σταφυλαὶ νὰ συνάπτωνται ὑπὸ τῶν ἱερέων μετὰ τῆς ἀναιμάκτου θυσίας, ἡ ΣΤ´ οἰκουμενικὴ σύνοδος διὰ τοῦ 28ου κανόνος της ὥρισεν, ἐπὶ ποινῇ καθαιρέσεως ἵνα αὗται εὐλογῶνται χωριστὰ ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ εἶτα διανέμωνται εἰς τοὺς πιστοὺς πρὸς εὐχαριστίαν τοῦ δοτῆρος τῶν καρπῶν [2].

Ἡ συνήθεια δ' αὕτη τῆς προσφορᾶς ἀπαρχῶν ἦτο, φαίνεται, πολὺ διαδεδομένη, ἀφ' οὗ καὶ σήμερον ἀκόμη ἐν Σύρῳ, Τήνῳ, Ἄνδρῳ, Αἴνῳ, Ἀθήναις, Βόλῳ καὶ ἀλλαχοῦ προσάγονται πρὸς εὐλογίαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἀπαρχαὶ ἀμπέλου κατὰ τὴν 6ην Αὐγούστου, ἑορτὴν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος.

Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

---

[1] Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 3,400.
[2] Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, 2,365,366.

ΜΕΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΥ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ *

Ἡ ἱστορία τοῦ Ἱπποδρόμου τοῦ Βυζαντίου τυγχάνει, μέχρι σήμερον ἀκόμη, ἐλάχιστα γνωστή. Ἐνδεχόμεναι ἀνασκαφαὶ θὰ προσφέρουν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, πολυτίμους πληροφορίας, ἡ πλήρης ὅμως καταστροφὴ τοῦ μνημείου καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν προσφυγὴν εἰς τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα παρέχουν ἐπίσης σημαντικὰς ἐνδείξεις.

Αἱ κατωτέρω μελέται ἀποτελοῦν συμβολὴν εἰς πληρεστέραν γνῶσιν τοῦ ἐν λόγῳ μνημείου, τὸ ὁποῖον ἔπαιξε τόσον σημαντικὸν ῥόλον εἰς τὴν ζωὴν τῆς μεσαιωνικῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ΤΟ ΠΡΩΤΟΘΥΡΟΝ, ΤΟ ΔΙΪΠΠΙΟΝ, ΤΑ ΔΙΪΠΠΙΟΥ, Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΑ ΔΙΪΠΠΙΟΥ

Διὰ τὴν τοπογραφίαν τοῦ Ἱπποδρόμου, ὁ καθορισμὸς τῆς θέσεως τοῦ Πρωτοθύρου [1] ἔχει ἐξέχουσαν σημασίαν. Ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὰ κείμενα εἶναι ἀπαραίτητος. Δέον ἐν ἀρχῇ νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐσταυροκοποῦντο ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά: ἡ συνήθεια αὕτη θὰ πρέπῃ νὰ τοὺς ὡδήγησεν, ὅλως φυσικά, νὰ ἀριθμήσουν τὰς θύρας τοῦ Ἱπποδρόμου ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ διὰ τὸν παρατηρητὴν τὸν ἱστάμενον πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Ἱπποδρόμου. Ἐκτὸς τούτου ἡ ἐκκίνησις τῶν ἁρμάτων ἐγίνετο ἀπὸ τὰ δυτικὰ ἁρματοστάσια διότι τὰ ἅρματα ἠκολούθουν ἐν ἀρχῇ τὴν δυτικὴν ἢ δεξιὰν πλευρὰν μέχρι τοῦ καμπτοῦ τῶν Πρασίνων. Φαίνεται ὅθεν λογικὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι αἱ πρῶται κατὰ σειρὰν ἦσαν αἱ δυτικαὶ θύραι.

Ὁ Γλυκᾶς [2] ἀναφέρει ὅτι τὸ ἥμισυ τοῦ τμήματος τοῦ Ἱπποδρόμου, τοῦ κειμένου ἔναντι τοῦ Καθίσματος ὠνομάσθη Νεκρά, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ γεγο-

---

* Ἡ παροῦσα μελέτη μετεφράσθη ἐκ τῆς Γαλλικῆς ὑπὸ τῆς κυρίας Εὐρυδίκης Ζίζικα, ὑπὸ δὲ τῆς κυρίας Ἄννης Χατζηνικολάου ἡ ἐν τῷ προηγουμένῳ τόμῳ περὶ τῆς Χαλκῆς καὶ τῶν πέριξ αὐτῆς δημοσιευθεῖσα διατριβὴ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως.

[1] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,69,334· 70,341· 72,360 (Vogt, II, 137, 143,160). Εὑρίσκομεν ἐπίσης τοὺς ὅρους ἡ πρώτη θύρα καὶ ἡ παραθύρα.

[2] Μιχ. Γλυκᾶς, 496.

νότος ὅτι ἐκεῖ εἶχον ἀποτεθῆ αἱ σοροὶ τῶν θυμάτων τῆς στάσεως τοῦ Νίκα.

Ἀπήχησιν τῆς σκοτεινῆς ταύτης λαϊκῆς παραδόσεως τῆς ἀναφερομένης ὑπὸ τοῦ Γλυκᾶ ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὰ Πάτρια [1]. Ἀναφέρεται ἐκεῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς διέταξε νὰ ταφοῦν τὰ θύματα ὑπὸ τὰς βαθμίδας τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ νὰ σφραγισθοῦν αἱ ἐν λόγῳ βαθμίδες ἀπὸ τοῦ Πρωτοθύρου μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ Καθίσματος. Εἰς ἀνάμνησιν τοῦ μακαβρίου αὐτοῦ γεγονότος, ὁ χῶρος οὗτος φέρεται λαβὼν τὸ ὄνομα Νεκρά, ἢ Σαπρὰ κατά τινα ἄλλην ἐκδοχήν. Ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν δύο τούτων κειμένων, τοῦ Γλυκᾶ καὶ τῶν Πατρίων, ἄγεταί τις νὰ τοποθετήσῃ τὸ Πρωτόθυρον πρὸς βορρᾶν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ συνεπῶς εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς γραμμῆς τῶν Καγκέλλων.

Τὴν παραμονὴν τῶν ἱπποδρομιῶν τῆς 11ης Μαΐου, οἱ ἡνίοχοι ὤφειλον νὰ περιαγάγουν τοὺς ἵππους των ἐν μεγάλῃ πομπῇ ἐντὸς τοῦ στίβου. Ἐρχόμενοι ἀπὸ τὸ Διΐππιον, εἰσήρχοντο εἰς τὸν Ἱππόδρομον διὰ τοῦ Πρωτοθύρου «διὰ τοῦ Διϊππίου καὶ τοῦ Πρωτοθύρου» [2].

Τὸ Διΐππιον ἢ τὰ Διϊππίου, ἦτο περιοχή τις, «τόπος», ὀνομασθεῖσα οὕτω λόγῳ δύο μαρμαρίνων ἵππων, ἱδρυθέντων ἐκεῖ ἐπὶ τετραγώνου λιθίνου βάθρου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Φωκᾶ, εἰς ἀνάμνησιν τῆς αἰσίας ἀποδράσεώς του. Εἷς σταθμὸς ἀναφέρεται εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν· οὗτος ἦτο ὁ πρῶτος· ὁ δεύτερος εὑρίσκετο πρὸς τὴν Χρυσῆν Πύλην [3].

Ἡ θέσις τῆς συνοικίας ταύτης, ἥτις φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς ὠνομάζετο «τὸ Ἐξαΐππιον» [4] καθορίζεται ὑπὸ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Διϊππίου, κειμένου παρὰ τὸ σύμπλεγμα τῶν δύο ἵππων καὶ τὸν σταθμόν.

Ὁ ναὸς οὗτος εἶχε κτισθῆ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Φωκᾶ καὶ εἶχεν ὀνομασθῆ ἅγιος Φωκᾶς· εὑρίσκετο δὲ ἐπὶ τῆς Μέσης, οὐχὶ μακρὰν τοῦ Μιλίου καὶ ὀλίγον πρὸς βορρᾶν τῆς γραμμῆς τῶν καγκέλλων «ἄνωθεν τῶν καγκέλλων τοῦ ἱπποδρόμου». Ὁ ναὸς ἐπερατώθη ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείου, ὅστις, διὰ νὰ ἐξαλείψῃ καὶ αὐτὴν τὴν μνήμην τοῦ ἀναξίου προκατόχου του, ἀφιέρωσεν αὐτὸν εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον «μετονομάσας εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου» [5]. Κατὰ τὰ Πάτρια, Ρωμανὸς ὁ Α΄ ὁ Λεκα-

---

[1] Preger, Script. Orig., CP, II, 278.

[2] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,70,341 (Vogt, II, 137).

[3] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 169 καὶ σχόλια. Βλ. Κωδινόν, Περὶ τῆς σχηματογραφίας τῆς ΚΠ, 37. Βλ. Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 187. Περὶ τοῦ Διϊππίου, βλ. R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, 319 - 320.

[4] Πασχάλιον Χρονικόν, 608. Μαλάλας, 394. Περὶ τοῦ Ἐξαϊππίου, βλ. R. Janin, Ἔνθ' ἀν., 331.

[5] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 168,169,170 καὶ σχόλια. Βλ. Κωδινόν, Ἔνθ' ἀν., 37. Περὶ αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας βλέπε Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἀθῆναι, 1851, 1,450. G. Laskin, Remarques sur les antiquités de CP, Βυζ. Χρον., 6, 1899, 132.

πηνὸς ἐπεκύρωσε τὸ ὄνομα ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, μέχρι δὲ τοῦ 11ου αἰῶνος ὁ ναὸς οὗτος ἦτο ἀκόμη γνωστὸς ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν αὐτήν. Ἦτο προσκύνημα ἀπολαῦον μεγάλου σεβασμοῦ· Τὴν 26ην Σεπτεμβρίου, γενέθλιον τοῦ ἁγίου, οἱ αὐτοκράτορες μετέβαινον ἐκεῖ ἐν μεγάλῃ πομπῇ [1].

Ὁ Mordtman [2] συγχέει τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον τοῦ Διϊππίου μὲ τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον τοῦ Ἴλλου θεωρῶν, ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν σημειώνει εἰς τὸ διάγραμμά του ὑπὸ τὸ ὄνομα ἅγιος Ἰωάννης Διΐππιον [3]. Πράγματι ὅμως, πρόκειται περὶ δύο διακεκριμένων ναῶν διαφερόντων κατὰ τὸ ὄνομα, τὴν θέσιν καὶ τὴν χρονολογίαν τῆς κτίσεώς των. Ὁ πρῶτος ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Εὐαγγελιστήν, ὀνομαζόμενος ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος ἢ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἀπόστολος· ὁ ἕτερος εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Βαπτιστήν, ὀνομαζόμενος ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Ὁ πρῶτος ἔκειτο εἰς τὴν συνοικίαν τοῦ Διϊππίου, ὁ δεύτερος εἰς τὰ Ἴλλου. Ὁ πρῶτος εἶχε κτισθῆ ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος, ὁ δεύτερος χρονολογεῖται πιθανώτατα ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Ζήνωνος (474 - 491).

Ἡ Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως καθορίζει τὴν θέσιν τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐπὶ τῆς Μέσης, μεταξὺ τοῦ Μιλίου καὶ τοῦ Πραιτωρίου. Πράγματι, ἀφοῦ τὰ μέρη ἐχαιρέτιζον τὸν ἔπαρχον εἰς τὸ Μίλιον, ἐχαιρέτιζον αὐτὸν ἐκ δευτέρου πρὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, καὶ εἶτα, ἐκ τρίτου, εἰς τὸ Πραιτώριον [4]. Ἐφ' ὅσον, ἵνα τις μεταβῇ ἀπὸ τῆς Μέσης εἰς τὸν Ἱππόδρομον [5] ἔδει νὰ διασχίσῃ τὴν συνοικίαν τοῦ Διϊππίου, ἡ θέσις τῆς συνοικίας ταύτης, τοῦ συμπλέγματος τῶν ἵππων καὶ τοῦ ναοῦ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Μέσης, φαίνεται λίαν πιθανή.

Ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τὰ Ἴλλου ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν Πατρίων [6], ὡς μέρος ἑνὸς συγκροτήματος κτηρίων, εὑρισκομένων ἀναμφισβητήτως πρὸς βορρᾶν τῆς Μέσης, ὅπως ὁ ἅγιος Θεόδωρος τὰ Σφωρακίου, τὸ Ὀκτάγωνον καὶ ἡ Παναγία τῶν Χαλκοπρατείων. Τὰ Πάτρια [7] ἀναφέρουν ἐπίσης παρὰ

---

[1] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 2,13,562.

[2] Mordtman, Esquisse topogr. de CP, § 119.

[3] Ὁ Mordtman ἀναφέρει ἅγιον Ἰωάννην Βαπτιστὴν Διΐππιον καὶ ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἴλλου. Πρόκειται βεβαίως περὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, αὕτη ὅμως δὲν εὑρίσκετο εἰς τὴν συνοικίαν τοῦ Διϊππίου.

[4] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,79,376 (Vogt, II, 177). Ἐξ ἄλλου ἡ δεξίωσις εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον τοῦ Διϊππίου δὲν ἦτο ἔκτακτος, δοθείσης τῆς γειτνιάσεως τῆς ἐκκλησίας μετὰ τοῦ Μιλίου.

[5] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,70,341 (Vogt, II, 137).

[6] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 225,226,227. Βλ. Κωδινόν, 82,83.

[7] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 281. Βλ. Κωδινόν, 126 καὶ Ἑλληνικὰ Μηνολόγια (PG, 117, στήλ. 159) τῆς 14ης Νοεμβρίου, ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Ὑπατίου.

τὸν ναὸν τοῦτον τὴν ὕπαρξιν δημοσίου τινὸς κτηρίου, τοῦ ταμείου τοῦ βασιλικοῦ θησαυροῦ, «τὸ ταμεῖον βασιλικόν», τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι θὰ πρέπῃ νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν Ἄρχαν, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ τὸ Πασχάλιον Χρονικόν[1], προκειμένου περὶ μιᾶς πυρκαϊᾶς ἥτις κατέστρεψε τὴν Μέσην «ἀπὸ τοῦ Λαύσου ἕως τῆς Ἄρχας, ἄντικρυ τοῦ φόρου Κωνσταντίνου». Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τὰ Ἴλλου εὑρίσκετο εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ ἔξω τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ τῆς Μέσης εἰς τὸν Ἱππόδρομον[2]. Ἄλλως εἶχε τὸ πρᾶγμα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον, ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο εἴς τινα ἀπόστασιν πρὸς δυσμὰς τοῦ Μιλίου, καὶ συνεπῶς, κατ' ἀνάγκην, πρὸς βορρᾶν τῆς γραμμῆς τῶν καγκέλλων καὶ σχεδὸν παρὰ τὸν ἄξονα τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς ἐν λόγῳ γραμμῆς. Ἐφ' ὅσον ἡ διακλάδωσις τῆς Μέσης, ἡ ὁποία ἤρχιζε ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον Διΐππιον μὲ κατεύθυνσιν πρὸς νότον, ἤτοι πρὸς τὸν Ἱππόδρομον, κατέληγε πλησίον τοῦ Πρωτοθύρου, τοῦτο κατὰ συνέπειαν εὑρίσκετο εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς γραμμῆς τῶν καγκέλλων.

Αἱ πομπαί, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἠκολούθουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὴν αὐτὴν ὁδόν, ἣν καὶ οἱ ἡνίοχοι διὰ νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Κατὰ τὰς μακελλαρικὰς λεγομένας ἱπποδρομίας τὰς ὀνομαζομένας καὶ Λουπέρκαλ, οἱ δῆμοι, δοθέντος τοῦ συνθήματος, ἀνεχώρουν εἰς δύο τμήματα ἀπὸ τὸ Διΐππιον, εἰσήρχοντο εἰς τὸν στίβον, καί, διατρέχοντες τὴν δυτικὴν πλευρὰν αὐτοῦ μέχρι τοῦ καμπτοῦ τῶν Πρασίνων, παρέκαμπτον τοῦτον καὶ ἀνήρχοντο μέχρι τοῦ Στάματος[3]. Καὶ τὸ μὲν κείμενον δὲν ἀναφέρει ἀπὸ ποίαν θύραν διήρχοντο οἱ δῆμοι, ἐφ' ὅσον ὅμως ἤρχοντο οὗτοι ἀπὸ τὸ Διΐππιον καὶ ἠκολούθουν κατὰ πρῶτον τὴν δυτικὴν πλευράν, δύναταί τις βασίμως νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι εἰσήρχοντο εἰς τὸν Ἱππόδρομον διὰ τοῦ Πρωτοθύρου.

Τὰ πάντα πείθουν ἐπίσης ὅτι καὶ οἱ κατάδικοι διὰ τοῦ Πρωτοθύρου εἰσήρχοντο εἰς τὸν Ἱππόδρομον, ἵνα πομπευθοῦν. Ἡ διαδρομὴ αὕτη φαίνεται ὅτι ἐτηρεῖτο τρόπον τινὰ ἐκ παραδόσεως. Ἐξαγόμενοι ἀπὸ τὴν φυλακὴν τοῦ Πραιτωρίου, οὗτοι ὡδηγοῦντο διὰ τῆς Μέσης μέχρι τοῦ Διϊππίου, ἐκεῖθεν δέ, διὰ τῆς προαναφερθείσης διακλαδώσεως, μετέβαινον εἰς τὸν Ἱππόδρομον, τοῦ ὁποίου διέτρεχον τὴν δυτικὴν πλευράν, ἐκτιθέμενοι εἰς τὰς ὕβρεις τῶν μερῶν, καθημένων εἰς τὰ ἑδώλιά των. Φθάνοντες εἰς τὸν καμπτὸν τῶν Πρασίνων, παρέκαμπτον αὐτόν, διὰ νὰ διατρέξουν τὸ πέλμα μέχρι τοῦ Στάματος, ἐκεῖ δὲ ἐζήτουν δημοσίᾳ συγγνώμην πρὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἕδρας. Τὴν πορείαν αὐτὴν ἠκολούθησε, κατὰ τὸν Θεοφάνη[1], τὴν 7ην Ὀκτωβρίου 766 ἐπὶ Κωνσταντίνου Ε' καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντῖνος. Καθήμενος ἐπὶ ὄνου ἀναστρόφως σεσαγμένου, ὁ ἀτυχὴς ἱεράρχης ὡδηγήθη «διὰ τοῦ Διϊππίου εἰς τὸ Ἱπποδρόμιον». Κατὰ τὴν διέλευσίν του πρὸ τῶν δήμων «ἐν τοῖς δήμοις», ὑπέστη βιαίαν ἐπίθεσιν ἀπὸ τὰ μέρη, φθάσας δὲ τέλος «εἰς τὸ στάμα» ἐρρίφθη χαμαὶ ποδοπατηθείς. Ἐκεῖ ἐξηναγκάσθη νὰ λάβῃ θέσιν ἔναντι τῶν μερῶν, ἐκτεθειμένος εἰς τοὺς προπηλακισμοὺς καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἱπποδρομιῶν.

Ἐρχόμενος ἐκ τοῦ Διϊππίου, ὁ πατριάρχης Κωνσταντῖνος διῆλθε, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τοῦ Πρωτοθύρου, ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ στίβου. Ὀλίγα ἔτη πρὸ αὐτοῦ ὁ πατριάρχης Ἀναστάσιος εἶχεν ἐπίσης ὁδηγηθῆ διὰ τοῦ Διϊππίου εἰς τὸν Ἱππόδρομον, ἵνα πομπευθῇ κατὰ διαταγὴν τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος[2]. Πρὸ δεκαπέντε ἐτῶν ὁ πατριάρχης Γερμανὸς φαίνεται ὅτι εἶχε προείπει εἰς τὸν διάδοχόν του τὴν ταπεινωτικὴν αὐτὴν παρέλασιν, ὡς ἑξῆς: «Μὴ σπεῦδε· τὸ Διΐππιον ἐκδέχεταί σε»[3].

Οὕτω τὸ Διΐππιον φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ πρῶτος σταθμός, ὁπόθεν διήρχοντο οἱ κατάδικοι, προτοῦ εἰσέλθουν εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Τὸ Πρωτόθυρον πρέπει νὰ ἦτο ὁ δεύτερος σταθμός. Δι' αὐτὸν ἴσως τὸν λόγον εἶχε διαρρυθμισθῆ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἐν λόγῳ Πρωτοθύρου τὸ ἀφιερωμένον εἰς τὴν Θεοτόκον, μικρὸν εὐκτήριον, ἵνα ἔχουν τοὐλάχιστον οἱ κατάδικοι τὴν παραμυθίαν νὰ ἐπικαλοῦνται τὴν εὐσπλαγχνίαν της.

Αἱ διάφοροι πομπαί, αἵτινες, κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἱπποδρομιῶν παρήλαυνον ἐντὸς τοῦ Ἱπποδρόμου, διήρχοντο πιθανώτατα ἐπίσης διὰ τοῦ Πρωτοθύρου, τὸ ὁποῖον, μὴ χρησιμεῦον ὡς ἁρματοστάσιον, δὲν ἐκλείετο διὰ φράγματος. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς θριαμβευτικὰς πομπάς, αὗται ἠκολούθουν τὴν Μέσην ἀπὸ τῆς Χρυσῆς Πύλης μέχρι τοῦ Μιλίου καὶ ἀπὸ τοῦ Μιλίου μέχρι τῆς Χαλκῆς. Συνεπῶς, πρὸς τὸν Ἱππόδρομον διηυθύνοντο ἐκ τῆς Χαλκῆς, εἰσερχόμεναι ἐντὸς αὐτοῦ διὰ τῶν βορείων θυρῶν, ἴσως τῶν εἰς τὸ μέσον εὑρισκομένων.

Ὁ ἱστορικὸς Νικήτας[4] παρέχει πολυτίμους τινὰς πληροφορίας περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Διϊππίου, ἀναφερόμενος εἰς τὴν στάσιν τοῦ Καίσαρος Ἰωάννου Κομνηνοῦ (ὄνομα, ὅπερ ἔλαβεν ὁ Renier

---

[1] Πασχάλιον Χρονικόν, 695.

[2] Περὶ ἁγίου Ἰωάννου Βαπτιστοῦ τὰ Ἴλλου, βλέπε R. Janin, Les églises byzantines du Précurseur à CP, Echos d'Orient, XXXVII, 1938, 333 - 334.

[3] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,73,366,367 (Vogt, II, 165,166).

[1] Θεοφάνης, 682. Βλ. A. Lombard, Constantin V, empereur des Romains, Paris, 1902, 148.

[2] Θεοφάνης, 648. Βλ. Κεδρηνόν, 1,798 καὶ Ζωναρᾶν, 3,268.

[3] Κεδρηνός, Ἔνθ' ἀν. Βλ. Ζωναρᾶν, Ἔνθ' ἀν.

[4] Νικήτας, 305 - 308. Βλ. Εὐστάθιον, 386 - 387 (ἐν τῇ συνεχείᾳ Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ).

de Montferrat, τελευταῖος υἱὸς τοῦ Μαρκησίου Γουλιέλμου τοῦ 3ου, ὅτε ἐνυμφεύθη τῷ 1180 μετὰ τῆς Μαρίας, θυγατρὸς τοῦ Μανουὴλ 1ου τοῦ Κομνηνοῦ) κατὰ τῆς Αὐτοκρατείρας τῆς Ἀντιοχείας καὶ τοῦ εὐνοουμένου της πρωτοσεβαστοῦ Ἀλεξίου.

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ καίσαρος Ἰωάννου, κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαΐου τοῦ 1182, εἶχον ἐγκαταστήσει τὸ στρατηγεῖόν των εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν καὶ κατεῖχον τὸ Αὐγουσταῖον. Διὰ τοῦ Μιλίου καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Ἀλεξίου ἐδέσποζον τῆς Μέσης πρὸς τὸν φόρον τοῦ Κωνσταντίνου καὶ πρὸς τὴν Χαλκῆν, ἐνῷ συγχρόνως διετήρουν τὴν ἐπαφὴν μετὰ τῆς πόλεως, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἦσαν εὐνοϊκοὶ πρὸς αὐτούς. Ἐγκεκλεισμένοι ἐντὸς τοῦ Μεγάλου Παλατίου, οἱ αὐτοκρατορικοὶ δὲν ἠδύναντο οὔτε κἂν νὰ διανοηθοῦν ὅτι θὰ ἐπετίθεντο κατὰ τῶν ἐπαναστῶν ἐξερχόμενοι ἀπὸ τὴν Χαλκῆν εἰς τὴν Μέσην, ἤτοι εἰς τὸν τομέα τὸν ἐκτεινόμενον ἀπὸ τὴν Μέσην μέχρι τοῦ Μιλίου. Ἡ τοιαύτη τακτικὴ θὰ ἀπέβαινε καταστρεπτική, διότι θὰ κατέλιπεν ἀκαλύπτους τοὺς ἐπιτιθεμένους καὶ ἐκτεθειμένους εἰς τὰ βέλη τῶν ἀντιπάλων των, ἐγκατεστημένων ἐπὶ τοῦ Μιλίου. Ἐνεργήσαντες ὅθεν κυκλωτικὴν κίνησιν, ἐπέτυχον νὰ καταλάβουν τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Διϊππίου «ὁ τοῦ Θεολόγου Ἰωάννου ναός, ᾧ τὸ ἐπίκλην Διΐππιον»[1]. Πρὸς τοῦτο οἱ αὐτοκρατορικοὶ πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ ἐξῆλθον ἀπὸ τὸ Μέγα Παλάτιον εἰς τὸν Ἱππόδρομον· ἐξελθόντες δὲ διὰ τῶν βορείων θυρῶν αὐτοῦ, πρέπει νὰ ἠκολούθησαν τὴν ὁδόν, ἡ ὁποία συνήντα τὴν Μέσην παρὰ τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον[2]. Κύριοι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Διϊππίου, ὅστις ἐδέσποζεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τοῦ Μιλίου, οἱ αὐτοκρατορικοί, διὰ τῶν τοξευμάτων των, κατέστησαν κρίσιμον κατ' ἀρχάς, καὶ εἶτα ἀφόρητον, τὴν θέσιν τῶν καισαρικῶν. Ἐπωφελούμενοι τῆς τοιαύτης ὑπεροχῆς των, ἀπώθησαν τοὺς ἀντιπάλους των καὶ τοὺς ἐξηνάγκασαν νὰ καταφύγουν εἰς τὸ Αὐγουσταῖον. Οἱ καισαρικοὶ ὑπεχρεώθησαν νὰ ἐκκενώσουν τὸ Μίλιον καὶ τὸν ἅγιον Ἀλέξιον, τὰ ὁποῖα περιῆλθον εἰς χεῖρας τῶν αὐτοκρατορικῶν. Οὗτοι, θραύσαντες διὰ τῶν πελέκεων τὰς θύρας τοῦ Αὐγουσταίου, ἐξεδίωξαν τοὺς στασιαστάς, οἵτινες καὶ ἠναγκάσθησαν νὰ ἀναζητήσουν ἄσυλον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἁγίας Σοφίας. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ἐπίθεσις ἔλαβε χώραν ἐκ δυσμῶν μὲ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὸ Μίλιον. Συνεπῶς ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Διΐππιον ἔκειτο πρὸς δυσμὰς τοῦ Μιλίου καὶ εἰς ἀκτῖνα δράσεως βέλους.

[1] Νικήτας, 307.

[2] Mordtman, Ἔνθ' ἀν., § 7. Οὗτος, σχολιάζων τὸ κείμενον τοῦ Νικήτα, γράφει· «Οἱ αὐτοκρατορικοὶ κατώρθωσαν, χάρις εἰς μίαν κυκλωτικὴν κίνησιν, ἐξελθόντες πιθανῶς ἐκ τοῦ Καθίσματος, νὰ καταλάβουν τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἀποστόλου, ὅθεν ἐδέσποζον τοῦ Μιλίου». Ὁ Mordtman τοποθετεῖ τὸ Κάθισμα ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου.

Ἡ θέσις τοῦ Μιλίου ἐκτὸς τοῦ Αὐγουσταίου, πρὸς δυσμὰς δὲ καὶ πλησιέστατα αὐτοῦ, εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ Τμήματος τῆς Μέσης τοῦ ἔχοντος κατεύθυνσιν πρὸς τὸν φόρον τοῦ Κωνσταντίνου, εἶναι ἀναμφισβήτητος[1]. Ἡ διήγησις τοῦ Νικήτα καθορίζει σαφῶς τὴν θέσιν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Διϊππίου πρὸς δυσμὰς τοῦ Μιλίου, ἐπ' αὐτῆς τῆς Μέσης. Πράγματι, διὰ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ ἡ βολὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἔπρεπε νὰ μὴν παρεμποδίζεται ἀπὸ τὴν παρουσίαν παρεμβαλλομένων κτηρίων.

Ὁ Mordtman ἔχει πλήρως ἀντιληφθῆ τὸν ἑλιγμὸν τῶν αὐτοκρατορικῶν. Ὁ Labarte ἀντιθέτως[2], συνεσώρευσε λάθη ἐπὶ λαθῶν. Οὗτος τοποθετεῖ ἐσφαλμένως τὸ Μίλιον εἰς τὸ κέντρον τοῦ Αὐγουσταίου, καὶ ταυτίζει, συνεπείᾳ παρεξηγήσεως δυσκόλως ἐννοουμένης, τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Διϊππίου μετὰ τοῦ εὐκτηρίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τοῦ κτισθέντος ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Α' ἐντὸς τοῦ περιβόλου αὐτοῦ τοῦ Μεγάλου Παλατίου καὶ πλησίον τοῦ Φάρου, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους[3]. Ἔτι περισσότερον, ὁ Labarte τοποθετεῖ ἀδιστάκτως τὸ εὐκτήριον τοῦτο ἐντὸς τοῦ Αὐγουσταίου, ἀνατολικῶς τοῦ Μιλίου. Ἐπὶ πλέον θεωρεῖ ὅτι οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἐξῆλθον τοῦ Μεγάλου Παλατίου διὰ τῆς Χαλκῆς, ἥτις, κατ' αὐτόν, ἔβλεπε πρὸς τὸ Αὐγουσταῖον. Στηριζόμενα εἰς τοιαῦτα τοπογραφικὰ δεδομένα, τὰ σχόλια τοῦ Labarte εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀνακριβῆ.

Οὕτως ἡ διήγησις τοῦ Νικήτα ἐπιβεβαιώνει τὴν θέσιν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Διϊππίου. Τὸ δὲ Πρωτόθυρον τοῦ Ἱπποδρόμου, εὑρισκόμενον πρὸς αὐτὴν τὴν πλευράν, δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ἢ ἡ δυτικωτέρα θύρα τῆς βορείας ὄψεως τοῦ Ἱπποδρόμου.

ΟΙ ΣΤΑΒΛΟΙ ΤΩΝ ΜΕΡΩΝ

Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμὼν βεβαιώνει, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του, ἤτοι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος, τὰ μέρη ἐξηκολούθουν νὰ ἔχουν ἰδίους χώρους συγκεντρώσεων, ἰδίους ἵππους καὶ στάβλους καὶ ἰδίας προσόδους[4]. «ὡς ἐχόντων οἴκους καὶ ἵππους καὶ ἱππῶνας καὶ μέχρι καὶ νῦν περισωζομένους καὶ προσόδους». Ὡς ἱππικαὶ ἑταιρεῖαι, τὰ μέρη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἶχον

[1] Περὶ τῆς θέσεως τοῦ Μιλίου, βλ. Mordtman, Esquisse, § 5 καὶ σχεδιάγραμμα. V. Millingen, Byzantine CP, σχεδιάγραμμα. J. Ebersolt, Le grand Palais, 16.

[2] Labarte, Le palais impérial de CP, Paris, 1861, 35 καὶ 47.

[3] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 336, βλ. J. Ebersolt, Ἔνθ' ἀν., 140.

[4] Παρατηρήσεις εἰς τὸν Θεοφάνην, II, 418.

εἰς τὴν κυριότητα αὐτῶν τοὺς ἵππους, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίουν εἰς τοὺς ἀγῶνας ὑπὸ τὰ χρώματά των. Ἡ κυριότης αὕτη φαίνεται προκύπτουσα ἐκ διαφόρων χωρίων τῆς Ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως.

Μετὰ τοὺς ἀγῶνας μεταλλαγῆς, ὁ νικητὴς ἡνίοχος παρουσιάζετο πρὸ τοῦ μέρους τοῦ ὁποίου τὸν ἵππον εἶχε χρησιμοποιήσει[1] «ἀπέρχονται εἰς τὸν δῆμον ὅθεν εἰσὶν οἱ ἵπποι».

Εἰς ὡρισμένας ἱπποδρομίας, ἕκαστον μέρος ὤφειλε νὰ προμηθεύσῃ ἕνα ἵππον[2] «ἀπὸ Βενέτου ἵππον ἕνα, ἀπὸ Πρασίνου ἵππον ἕνα». Τὸ πρῶτον καθῆκον τοῦ δημάρχου, ἄρτι προβληθέντος, ἦτο νὰ μεταβῇ μὲ τοὺς ὑφισταμένους του εἰς τὸν στάβλον τοῦ μέρους του ἵνα ἐπιθεωρήσῃ τοὺς ἵππους[3]. «... καὶ ἀπέρχεται μέχρι τοῦ στάβλου τοῦ μέρους καὶ θεωρεῖ τοὺς ἵππους αὐτοῦ». Ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους ὑπαινίσσεται τοὺς ἵππους τοὺς ἀνήκοντας εἰς ἕκαστον μέρος[4]. Τέλος εἴς τινα κρίσιμον στιγμήν, βλέπομεν τὸν Βελισσάριον νὰ ἐπιτάσσῃ ὅλους τοὺς ἵππους τῆς πόλεως, ἤτοι τοὺς τοῦ αὐτοκράτορος, τοὺς τοῦ Ἱπποδρόμου, τοὺς τῶν μοναστηρίων καὶ τοὺς τῶν ἰδιωτῶν[5]. Γράφων περὶ ἵππων τοῦ Ἱπποδρόμου ὁ χρονογράφος θέλει ἀσφαλῶς νὰ δηλώσῃ τοὺς ἵππους τῶν μερῶν.

Ἕκαστον μέρος, ἰδιοκτήτης τῶν ἵππων του, ὤφειλεν ὡς εἰκός, νὰ φροντίζῃ διὰ τὴν συντήρησίν των. Πράγματι ἐκ τῆς ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως μανθάνομεν ὅτι ὁ Θεσσάριος, ὅτε ἐπεσκέπτετο τοὺς στάβλους τῶν Βενέτων καὶ τῶν Πρασίνων, ἐλάμβανεν ὡς ἀποζημίωσιν μετακινήσεως τρία μέτρα κριθῆς καὶ τρία δέματα σανοῦ[6]. Τὰ μέρη εἶχον συνεπῶς τὸ δικαίωμα νὰ διαθέτουν ποσότητα χόρτου ἐκ τοῦ προοριζομένου διὰ τὴν διατροφὴν τῶν ἵππων. Οἱ ἱπποκόμοι, οἱ ὑπηρέται τῶν στάβλων καὶ ἄλλοι ὑπάλληλοι ἐμισθοδοτοῦντο ἐπίσης ἀπὸ τὰ μέρη καὶ προσελαμβάνοντο ὑπὸ τὰ χρώματά των[7].

Τὰ μέρη ὡς κύριοι τῶν ἵππων, ἔδει ἐπίσης νὰ ἔχουν ἰδιαιτέρους στάβλους διὰ τὴν στέγασιν αὐτῶν. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἡ Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως εἶναι κατηγορηματική. Τὴν παραμονὴν τῶν ἱπποδρομιῶν, ἕκαστος δήμαρχος ὤφειλε νὰ μεταβῇ μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν εἰς τὸν ἰδιαίτερον στάβλον τὸν ἀνήκοντα εἰς τὸ μέρος του «ἕκαστος εἰς τὸν ἴδιον στάβλον»[8]. Ὁ

[1] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,69,337 (Vogt, II, 139).
[2] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,69,338 (Vogt, II, 140).
[3] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,55,271 (Vogt, II, 78).
[4] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 640· «οἱ ἵπποι ἀμφοτέρων τῶν μερῶν».
[5] Θεοφάνης, 361.
[6] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,69,311 (Vogt, II, 119).
[7] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, Ἔνθ' ἀν.
[8] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,70,348 (Vogt, II, 149).

δὲ Θεσσάριος, ἀφοῦ ἐπεσκέπτετο τὸν στάβλον τοῦ Βενέτου, μετέβαινεν εἰς τὸν τοῦ Πρασίνου. «... εἰς τὸν τοῦ Πρασίνου στάβλον»[1].

Οἱ στάβλοι τῶν μερῶν εὑρίσκοντο εἰς τὴν συνοικίαν τοῦ Διϊππίου, πλησιέστατα δηλαδὴ πρὸς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ Ἱπποδρόμου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν Ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως. Πράγματι, ἐὰν ἵππος τις ἐπληγώνετο ἐντὸς τοῦ στίβου, ἔπρεπε νὰ ὁδηγηθῇ «... ἐπὶ τὸ Διΐππιον εἰς τὸν στάβλον»[2]. Ἐφ' ὅσον τὸ κείμενον δὲν καθορίζει τὸν δῆμον εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκεν ὁ ἵππος, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ μέρη εἶχον τοὺς στάβλους των εἰς τὴν αὐτὴν συνοικίαν. Βλέπομεν πράγματι τοὺς ἵππους τῶν μερῶν ἐκκινοῦντας συγχρόνως ἐκ τοῦ Διϊππίου, ἵνα εἰσέλθουν εἰς τὸν στίβον διὰ τοῦ Πρωτοθύρου[3], προφανῶς δὲ ἡ Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως χαρακτηρίζει συλλήβδην τοὺς στάβλους τῶν μερῶν «τὰ Διΐππια»[4] διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς ὅτι ἐγειτόνευον. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ στάβλοι ἐγειτόνευον φαίνεται βέβαιον καθ' ὅσον βλέπομεν τὸν Θεσσάριον μεταβαίνοντα ἀμέσως ἀπὸ τοῦ στάβλου τοῦ Βενέτου εἰς τὸν τοῦ Πρασίνου[5]. Ἐν τούτοις, χωρίον τι τῶν Πατρίων φαίνεται ὑποδηλοῦν ὅτι τὰ μέρη εἶχον ἴσως καὶ στάβλους εἰς διαφόρους συνοικίας[6]. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μόνον τὰ πρωτεύοντα μέρη εἶχον εἰδικοὺς στάβλους. Οἱ Λευκοὶ καὶ οἱ Ρούσιοι δὲν ἦσαν ἢ οἱ ἀστικοὶ τομεῖς τῶν μεγάλων μερῶν, ὑπέκειντο δὲ εἰς τοὺς αὐτοὺς ἀρχηγοὺς καὶ εἶχον τὰ αὐτὰ συμφέροντα.

Ἔμπροσθεν ἑκάστου στάβλου ἐξετείνετο αὐλή, «τὸ ἐξάερον» περιέχουσα μίαν φιάλην[7]. Τὴν παραμονὴν τῶν ἱπποδρομιῶν τῆς 11ης Μαΐου, ἕκαστον μέρος ἐξέθετεν ἐντὸς τῆς φιάλης του «ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ φιάλῃ» τοὺς ἵππους του κεκαλυμμένους διὰ χρυσοποικίλτων ἐπιστρωμάτων καὶ πλουσίων ἐφιππίων, προτοῦ ὁδηγήσῃ αὐτοὺς διὰ τοῦ Διϊππίου καὶ τοῦ Πρωτοθύρου ἐντὸς τοῦ στίβου[8].

Οἱ συνέχισταὶ τοῦ Θεοφάνους[9], συνεπείᾳ μιᾶς παραδόξου παρεξηγή-

[1] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,69,311 (Vogt, II, 119).
[2] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,69,339 (Vogt, II, 142).
[3] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,70,341 (Vogt, II, 143).
[4] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,71,352 (Vogt, II, 153).
[5] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,69,311 (Vogt, II, 119).
[6] Preger, Script. Origin., CP, II, 239: τὰ λεγόμενα Πράσινα, διότι ἐκεῖ στάβλος τῶν Πρασίνων.
[7] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,70,348 (Vogt, II, 149).
[8] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,70,341 (Vogt, II, 143). Φιάλην ὠνόμαζον μίαν κρήνην μετὰ λεκάνης, ἀλλά, κατ' ἐπέκτασιν, ἔδιδον τὸ ὄνομα Φιάλη καὶ εἰς ὑπαίθριον τοποθεσίαν κοσμουμένην διὰ κρήνης.
[9] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 640 (Συμεὼν μάγιστρος), 806 (Γεώργιος μοναχός). Βλ. Λέοντα Γραμματικόν, 225: Φιάλη ἐν ᾗ γίνεται τὸ σαξιμοδέξιμον τῶν ἵππων ἀμφοτέρων τῶν μερῶν διερχομένων μετὰ χρυσῶν σαγισμά-

σεως, μετέφερον εἰς τὸ Μέγα Παλάτιον καὶ ἐντὸς τῆς Φιάλης τοῦ Τρικόγχου, τὴν τελετήν, τὴν διεξαγομένην ἐντὸς τῶν φιαλῶν τοῦ Διϊππίου. Οἱ ἵπποι οὐδέποτε εἰσήρχοντο εἰς τὴν Φιάλην τοῦ Τρικόγχου, οὔτε εἰς τὰς ἐν τῷ Παλατίῳ Φιάλας τῶν μερῶν. Ἡ Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως οὐδέποτε ὑπαινίσσεται τὴν παρουσίαν των. Εἰς τὸν βίον τοῦ Θεοφίλου[1], ὅπου γίνεται πολὺς λόγος περὶ τῆς Φιάλης τοῦ Τρικόγχου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἐκτυλισσομένων τελετῶν, οὐδεμία μνεία γίνεται περὶ ἐκθέσεων ἵππων.

Οἱ στάβλοι τῶν μερῶν ἔκειντο πιθανῶς πλησίον τοῦ ἀλλαγίου τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τῶν Πατρίων[2], εἰς τὴν συνοικίαν τοῦ Διϊππίου. Δὲν ἔβλεπον εἰς αὐτὴν τὴν Μέσην, ἀλλὰ πιθανῶς εἰς τὴν διακλάδωσιν αὐτῆς τὴν διασχίζουσαν τὴν συνοικίαν τοῦ Διϊππίου καὶ καταλήγουσαν ἔναντι σχεδὸν τοῦ Πρωτοθύρου. Δὲν συνείχοντο μὲν μετὰ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀλλ' εὑρίσκοντο πλησιέστατα αὐτῆς.

Συνήθως ἡ θέσις[3] τῶν στάβλων τῶν μερῶν τοποθετεῖται ἐγγὺς τῶν Καγκέλλων, ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου. Ὁ Labarte[4] ἐπὶ πλέον συνεσώρευσεν εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ διαφόρους ἄλλας παρασιτικὰς οἰκοδομάς, αἱ ὁποῖαι οὐδόλως φαίνονται χρήσιμοι. Φαντάζεται τὴν ὕπαρξιν δύο αὐλῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα Μαγγάνων, περὶ τὰς ὁποίας εὑρίσκοντο, κατ' αὐτόν, ὅλα τὰ παραρτήματα τοῦ Ἱπποδρόμου. Αἱ αὐλαὶ αὗται ὅμως οὐδαμοῦ ἀναφέρονται. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Μαγγάνων, ὡς εἴδομεν, οἱ Βυζαντινοὶ ἐδήλουν μόνον τὴν γραμμὴν τῶν Καγκέλλων.

Ἡ πορεία ἄλλωστε, ἣν ἠκολούθει ὁ ἄρτι προβληθεὶς δήμαρχος, ἵνα μεταβῇ ἀπὸ τῆς Χαλκῆς εἰς τὸν στάβλον τοῦ μέρους του[5] ἀποδεικνύει ὅτι ὁ στάβλος δέον νὰ ἀναζητηθῇ περὶ τὴν Μέσην καὶ ὄχι πρὸς τὸ μέρος τῶν Καγκέλλων. Ὁ δήμαρχος, πράγματι, ἀφοῦ διήρχετο διὰ τοῦ Μιλίου, ἔπρεπε νὰ διασχίσῃ τὴν Μέσην πρὸς τὸν Φόρον τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Διϊππίου. Ἐὰν ὁ στάβλος εὑρίσκετο πρὸς τὸ μέρος τῶν Καγκέλλων, ὁ δήμαρχος, ἐκκινῶν ἐκ τῆς Χαλκῆς, δὲν θὰ διηυθύνετο πρὸς βορρᾶν πρὸς τὸ Μίλιον, ἀλλὰ πρὸς νότον πρὸς τὰ Νούμερα, ὅθεν ἀκολουθῶν κατὰ μῆκος τὸ Ζεύξιππον θὰ ἔφθανε εἰς τὴν γραμμὴν τῶν Καγκέλλων[6].

των. Βλ. Ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως, 1,70,341 (Vogt, II, 143): ἵππους φοροῦντας χρυσοσήμεντα σαγίσματα.

[1] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 142.

[2] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 169,187.

[3] A. Rambaud, Ἔνθ' ἀν., 22. Barth, Constantinople, 96.

[4] Labarte, Ἔνθ' ἀν., 45 καὶ σχεδίασμα.

[5] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,55,271 (Vogt, II, 75-76).

[6] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, παράρτ. 507. (Εἶναι ἡ πορεία τοῦ Θεοφίλου).

ΓΕΝΙΚΩΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΠΛΕΥΡΑΣ ΤΟΥ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΥ

Ὡς εἴπομεν ἤδη, ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ Ἱπποδρόμου ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς μακρᾶς, εὐθυγράμμου καὶ συμπαγοῦς οἰκοδομῆς διαπερωμένης ὑπὸ εὑρειῶν σηράγγων, αἵτινες ἐχρησίμευον ὡς ὑπόστεγα μὲν διὰ τὰ ἅρματα κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἱπποδρομιῶν, ὡς διαβάσεις δὲ κατὰ τὰς ἄλλας ἡμέρας. Εἰς τὸ κέντρον τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ὑψοῦτο ὑψηλὸς πύργος φέρων εἰς τὴν κορυφήν του ἅρμα. Ἑκατέρωθεν τοῦ πύργου, ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῶν θυρῶν ἐκτεινομένου δώματος ὑπῆρχον αἴθουσαι χρησιμεύουσαι ὡς ἀποδυτήρια τῶν ἡνιόχων, ὡς τόποι συγκεντρώσεως τῶν ἀντιπροσώπων τῶν μερῶν καὶ ὡς ἐξέδραι διὰ τὸ προσωπικόν. Αἱ αἴθουσαι αὗται φαίνεται ὅτι μετετράπησαν ἀργότερον εἰς θεωρεῖα διὰ τὰς κυρίας τῆς αὐλῆς.

Θεωμένη ἀπὸ τοῦ στίβου, ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ Ἱπποδρόμου ἐφαίνετο ὡς πελώριον τεῖχος διανοιγόμενον κάτω μὲν ὑπὸ τῶν ἀψίδων, ἄνω δὲ ὑπὸ παραθύρων. Ὁ Buondelmonti χαρακτηρίζει αὐτὴν ἀκριβέστατα ὡς «καταπληκτικὸν τοῖχον μὲ ἀναρίθμητα παράθυρα» καὶ ὁ Clavijo ὡς «μεγάλην οἰκίαν μὲ θύρας».

Ὑπῆρχον 10 ἢ 12 θύραι ἠριθμημέναι ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ μὲν πρώτη κατεῖχε τὴν δυτικήν, ἡ δὲ 10η ἢ 12η τὴν ἀνατολικὴν ἄκραν τῆς πλευρᾶς.

Μικρὸν εὐκτήριον, ἀφιερωμένον εἰς τὴν Θεοτόκον, εὑρίσκετο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Πρωτοθύρου. Ἐσωτερικαὶ δὲ κλῖναι ἐπέτρεπον τὴν ἀνάβασιν ἐκ τῶν θυρῶν εἰς τὸν ἐξώστην.

Ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ Ἱπποδρόμου συνεδέετο διὰ τῆς ἀνατολικῆς ἄκρας αὐτῆς μεθ' ἑνὸς σημαντικοῦ οἰκοδομήματος: τῶν Νουμέρων ἢ Πρανδιάρας ἢ Χαλκῆς τοῦ Ἱπποδρόμου. Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ἀπετέλει προεξοχὴν τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ἐξ οὗ καὶ ἐξηρτᾶτο.

Μεταξὺ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῶν Θερμῶν τοῦ Ζευξίππου διήρχετο ἡ Μέση, ἐρχομένη ἀπὸ τῆς Χαλκῆς. Ἔναντι τοῦ Πρωτοθύρου, ἤρχιζε ἀπὸ τὴν Μέσην διακλάδωσίς τις, ἥτις κατηυθύνετο πρὸς βορρᾶν, μέχρις ὅτου συνήντα ἐκ νέου τὴν Μέσην παρὰ τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον τοῦ Διϊππίου ἀφοῦ προηγουμένως διέσχιζε τὴν συνοικίαν τοῦ Διϊππίου ὅπου εὑρίσκοντο οἱ στάβλοι τῶν μερῶν.

Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς αὐτοκρατορίας φαίνεται ὅτι, πλησίον τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου, ἐκτίσθησαν μία ἐκκλησία καὶ ἓν μοναστήριον. Ἡ ἐν λόγῳ ἐκκλησία δὲν ἦτο ὁ ἅγιος Στέφανος τοῦ Ἱπποδρόμου. Ἐκτὸς τοῦ Πύργου μετὰ τοῦ τεθρίππου καὶ τῶν ἀποδυτηρίων τῶν Βενέτων καὶ τῶν Πρασίνων οὐδεμία ἄλλη οἰκοδομὴ ἀναφέρεται ἄνωθεν τῆς γραμμῆς τῶν Καγκέλλων.

Πρὸς τὸ μέρος τῆς Μέσης, ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ Ἱπποδρόμου, ὅπως ὅλα τὰ μεγάλα οἰκοδομήματα τοῦ Βυζαντίου, θὰ πρέπῃ νὰ ἐπλαισιοῦτο ὑπὸ στοῶν. Αὗται ἐπανειλημμένως ἐκάησαν μεταδόσασαι τὸ πῦρ εἰς τὰς θύρας τοῦ Ἱπποδρόμου.

Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΟΥ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΥ. ΤΟ ΛΟΓΕΙΟΝ, ΤΑ ΣΤΗΘΑΙΑ

Εἰς τοὺς ἱπποδρόμους τῆς ἀρχαιότητος, αἱ βαθμίδες, δι' εὐνοήτους λόγους, δὲν κατήρχοντο μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τοῦ στίβου, ἀλλὰ κατέληγον μερικὰ μέτρα ἄνωθεν τοῦ ἐδάφους εἰς δῶμα ἢ ἐξώστην ὀνομαζόμενον πόδιον (podium), τὸ ὁποῖον ἐδέσποζε τοῦ στίβου καὶ ἐχωρίζετο ἀπ' αὐτοῦ δι' ἑνὸς τοίχου· ὁ ἐξώστης οὗτος ἐφράσσετο ὑπὸ κιγκλιδώματος, ὅπερ ἐχρησίμευεν ὡς στήριγμα. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα καὶ εἰς τὸν Ἱππόδρομον τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ λογίον (γρ. λογεῖον), περὶ τοῦ ὁποίου συχνάκις γίνεται λόγος εἰς τὴν Ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως, δὲν εἶναι ἄλλο ἢ τὸ πόδιον. Ὁ Heisenberg[1] ὀρθῶς διεῖδεν ὅτι ἡ λέξις λογίον ἦτο παραφθορὰ τῆς λέξεως λογεῖον, δὲν ἐξήγαγεν ὅμως ἐκ τούτου τὰ ἀπορρέοντα συμπεράσματα.

Τὴν παραμονὴν τῶν ἱπποδρομιῶν τῆς 11ης Μαΐου οἱ ἡνίοχοι περιῆγον τοὺς ἵππους των ἐντὸς τοῦ στίβου· ὅτε διήρχοντο πρὸ τῶν σταθμῶν τῶν μερῶν των, οἱ φύλακες τῶν μερῶν καὶ ἐν συνεχείᾳ «οἱ τοῦ λογείου» ἐπευφήμουν τὸν αὐτοκράτορα[2]. «Οἱ τοῦ λογείου» ἐπίσης, κατὰ τὰς αὐτὰς ἱπποδρομίας, ἀφοῦ ἐπεράτουν τὸ ἔργον των, παρέδιδον τοὺς κλάδους δάφνης εἰς τοὺς δημότας, οἱ ὁποῖοι κατήρχοντο ἐκ τῶν δήμων των διὰ νὰ χαιρετίσουν ἐντὸς τοῦ στίβου τοὺς νικητὰς ἡνιόχους[3].

Ἡ ἔκφρασις «οἱ τοῦ λογείου» πολὺ ἐδυσχέρανε τὸν μεταφράστην τῆς Βυζαντίδος τῆς Βόννης, ὁ ὁποῖος τὴν ἀπέδωκε διὰ τοῦ «rationales». Ὁ Reiske, ἐξ ἄλλου γράφει εἰλικρινῶς[4] «fateor hoc in loco, ut in multis aliis Davum me esse, non Œdipum». Ὁ Heisenberg ἑρμηνεύει τὴν ἔκφρασιν ταύτην ὡς «Platz der Possenreiszer», θέσιν προοριζομένην διὰ τοὺς μίμους. Ἡ μετάφρασις τοῦ Reiske προέρχεται προφανῶς ἐκ συσχετίσεως μετὰ τῆς λέξεως λογιστής. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Heisenberg, υἱοθετηθεῖσα

---

[1] A. Heisenberg, Nikolaos Mesarites. Die Palastrevolution des Johannes Komnenos, Würtzburg, 1907, 23 καὶ 60-61 σημειώσεις.

[2] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,70,341 (Vogt, II, 143).

[3] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,70,345 (Vogt, II, 146).

[4] Reiske, Ὑπόμνημα, 340.

καὶ ὑπὸ τοῦ Vogt[1], στηρίζεται εἰς τὴν ἑρμηνείαν ἑνὸς σχολίου τοῦ χειρογράφου τῆς Ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως «μιμολο», τὸ ὁποῖον εἶναι πιθανώτατα βραχυλογία τοῦ μιμολόγοι ἢ μιμολόγιον. Ὁ σχολιαστής, ἐπιθυμῶν νὰ ἐξηγήσῃ τὴν λέξιν λόγιον, ὑπενθυμίζει ὅτι τοῦτο εἶναι ἡ θέσις, ὅπου, ἐντὸς τῶν ἀρχαίων θεάτρων, ἵσταντο οἱ μῖμοι καὶ ἀπήγγελλον. Κατ' αὐτόν, τὸ λόγιον ἢ μιμολόγιον δὲν εἶναι ἄλλο τι ἢ τὸ λογεῖον. Ἡ λέξις ὅμως λογεῖον δὲν ἐσήμαινε, προκειμένου περὶ Ἱπποδρόμου, τὸ αὐτὸ ὅπερ ἐσήμαινε προκειμένου περὶ θεάτρου. Προκειμένου περὶ Ἱπποδρόμου, τὸ λογεῖον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πόδιον, ἐνῷ περὶ θεάτρου, τὸ λογεῖον φαίνεται ἀντίστοιχον πρὸς τὸ προσκήνιον, τὸ σημεῖον δηλαδὴ τῆς σκηνῆς τὸ πλησιέστερον πρὸς τοὺς θεατάς, ὅπου οἱ ἠθοποιοί, οἱ μῖμοι, ἵσταντο διὰ ν' ἀπαγγείλουν ἢ νὰ παίξουν,—ὅθεν τὸ σχόλιον. Ἐντὸς τοῦ Ἱπποδρόμου, κατ' ἀναλογίαν, τὸ λογεῖον ἀντεστοίχει πρὸς τὸ σημεῖον τὸ πλησιέστερον πρὸς τὸν στίβον, ἤτοι πρὸς τὴν ἐξέδραν τὴν κειμένην εἰς τὸ κατώτερον μέρος τῶν βαθμίδων καὶ περιοριζομένην πρὸς τὸ μέρος τοῦ στίβου διὰ τοῦ κιγκλιδώματος τοῦ λογείου.

Εἰς τὴν Ρώμην φαίνεται ὅτι ἐτοποθέτουν ἐπὶ τοῦ ποδίου τὰ κινητὰ καθίσματα τῶν συγκλητικῶν καὶ τῶν σημαινόντων προσώπων. Τοῦτο εἰς τὸ Βυζάντιον δὲν συνέβαινε. Τὸ λογεῖον φαίνεται ὅτι προωρίζετο εἰδικώτερον δι' ὡρισμένην κατηγορίαν θεατῶν, ἀσφαλῶς διά τινας ὑπαλλήλους τοῦ Ἱπποδρόμου, οἱ ὁποῖοι ἵσταντο ἐκεῖ διὰ νὰ μὴ ἐμποδίζουν ἐντὸς τοῦ στίβου κατὰ τὰς ἱπποδρομίας. Εἶναι ἐξ ἄλλου πιθανώτατον, ὅτι διάφορα δευτερεύοντα πρόσωπα τοῦ Ἱπποδρόμου, ἤτοι μῖμοι, χορευταί, θαυματοποιοί, ἀκροβάται καὶ ἄλλοι, εἶχον ἐπίσης τὴν ἄδειαν νὰ ἀναβαίνουν εἰς τὸ λογεῖον ὅτε δὲν ἐξετέλουν τὰ γυμνάσματά των. Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι πρέπει μὲ τὴν ἔκφρασιν «οἱ τοῦ λογείου» νὰ νοήσωμεν εἰδικῶς τοὺς μίμους. Τὸ κάτωθι γεγονὸς φαίνεται πράγματι ὅτι ἀποκρούει μίαν τοιαύτην ἑρμηνείαν. Ὅταν οἱ τοῦ νικητοῦ ἡνιόχου δημόται κατήρχοντο ἐκ τῶν δήμων των—οἱ ὁποῖοι κατεῖχον τὰς ὑψηλὰς βαθμίδας—εἰς τὸν στίβον, παρελάμβανον κατὰ τὴν διάβασίν των ἐκ τοῦ λογείου κλάδους δάφνης. Ἀσφαλῶς τοὺς κλάδους αὐτοὺς ἐκράτουν εἰς τὴν διάθεσίν των εἰδικοὶ ὑπάλληλοι, καὶ ὄχι οἱ διάφοροι ὑποκριταὶ τοῦ Ἱπποδρόμου. Ἄλλωστε, πρὶν φθάσουν οἱ δημόται εἰς τὸν στίβον, διέσχιζον ἀναγκαστικῶς τὴν ἐξέδραν «τὸ λογεῖον» εὑρισκομένην εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν βαθμίδων.

Τὸ λογεῖον, δεσπόζον τοῦ στίβου, ἐπροστατεύετο ἔμπροσθεν ὑπὸ κιγκλιδώματος, «στηθαίων»[2]. Ἡ Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως δὲν ἀναφέρει

---

[1] Ὁ A. Vogt μεταφράζει καὶ εἰς τὰ δύο χωρία «οἱ τοῦ λογίου» «les mimes» καὶ δικαιολογεῖ τὴν μετάφρασίν του εἰς τὰ σχόλια, II, 160.

[2] Ἡ λέξις στῆθος χρησιμοποιεῖται συνεχῶς ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς διὰ κάθε εἴδους κικγκλίδωμα, κάγκελλον ἢ φράγμα ἔχον ὕψος μέχρι τοῦ στή-

κιγκλιδώματα τοῦ λογείου, ἄλλοι ὅμως συγγραφεῖς κάμνουν μνείαν αὐτῶν. Ἥρων ὁ Βυζάντιος[1] εἰς τὸ 4ον πρόβλημά του, λαβὼν ἓν σημεῖον εἰς τὴν βάσιν τῶν κιγκλιδωμάτων «ἐπὶ τῆς τῶν στηθαίων βάσεως», φέρει εὐθεῖαν γραμμὴν ἔναντι τῶν βαθμίδων εἰς τὴν βάσιν τῶν ἔμπροσθεν εὑρισκομένων κιγκλιδωμάτων καὶ λέγει· «καὶ διάγω εὐθεῖαν καταντικρὺ τῆς τῶν βαθμίδων ἀναβάθρας—ὡς ἐπὶ τὸ ἔδαφος τῶν προεστώτων στηθαίων». Ἐξ ἄλλου τὰ Πάτρια[2] ἀναφέρουν ἐπίσης τὰ κιγκλιδώματα τοῦ Ἱπποδρόμου μετὰ τοῦ θριγγοῦ των. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι δὲν καθορίζεται ἡ θέσις αὐτῶν, καὶ φαίνεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ τῶν κιγκλιδωμάτων τῶν δήμων ἢ ἐξεδρῶν τῶν μερῶν, διότι, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἱστορικῶν[3] ὑπῆρχον κιγκλιδώματα εἰς ὡρισμένα σημεῖα τοῦ Ἱπποδρόμου.

Ἡ ὕπαρξις ὅμως τοῦ λογείου ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου, ἀναφέροντος τὸ δυστύχημα συνεπείᾳ τοῦ ὁποίου εὗρε τὸν θάνατον Ἀμφιλόχιός τις κατὰ τὰς ἐν Ἀντιοχείᾳ ἱπποδρομίας[4]. «Τὴν ἐπαύριον, γράφει ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος, αὐτὸς ὁ ἴδιος ἄνθρωπος (ὁ Ἀμφιλόχιος) παρηκολούθει τὰ ἀγωνίσματα τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ εἶχε τοποθετηθῆ, κατὰ τὴν συνήθειάν του, ἔναντι τοῦ αὐτοκράτορος. Τὸ κιγκλίδωμα ἐφ' οὗ ἐστηρίζετο ὁμοῦ μετὰ σημαντικοῦ ἀριθμοῦ θεατῶν, ἐθραύσθη (diffractis cancellis quibus una cum pluribus incumbebat), καὶ οἱ πάντες κατεκρημνίσθησαν εἰς τὸ κενόν. Ὡρισμένοι δὲν ἐπληγώθησαν εἰ μὴ ἐλαφρῶς, ὁ Ἀμφιλόχιος ὅμως τοῦ ὁποίου ἡ σπονδυλικὴ στήλη ἐθραύσθη, εὑρέθη νεκρὸς ἐπὶ τόπου». Τὰ κάγκελα περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος εἶναι προφανῶς τὰ κιγκλιδώματα τοῦ λογείου. Ὁ Ἱππόδρομος τῆς Ἀντιοχείας εἶχεν ἀσφαλῶς κτισθῆ ἐπὶ τοῦ ἰδίου σχεδίου μὲ τὸν Ἱππόδρομον τοῦ Βυζαντίου, τὸ δὲ δυστύχημα τῆς Ἀντιοχείας[5] ἦτο ἐξ ἴσου δυνατὸν νὰ συμβῇ ἐντὸς τοῦ Ἱπποδρόμου τῆς πρωτευούσης. Ὁ Ἀμφιλόχιος ἦτο εἷς ἐκ τῶν θεατῶν τοῦ λογείου, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῆς Ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως.

Ἐντὸς τοῦ Ἱπποδρόμου τοῦ Βυζαντίου, ὅπως εἰς τὰ ἱπποδρόμια τῆς

θους. Βλ. Ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως, 1,1,17 καὶ ἀλλαχοῦ. Reiske, Ὑπόμνημα, 112. J. Ebersolt, Le grand Palais de Constantinople, 101. A. Heisenberg, Ἔνθ' ἀν., 61. Βλ. ἐπίσης Du Cange, Glossar. λήμμ. στῆθος, στήθεα, pectoralia.

[1] Th. H. Martin, Ἔνθ' ἀν.

[2] Preger, Script. Orig., CP, II, 191: καὶ τῶν στηθαίων καὶ συστεμάτων αὐτῶν.

[3] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 431,748. Κεδρηνός, 2,319. Λέων Γραμματικός, 325.

[4] Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος, XXI, 6.

[5] Τὸ δυστύχημα συνέβη, πράγματι, εἰς τὴν Ἀντιόχειαν καὶ ὄχι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπως ἐσφαλμένως λέει ὁ Banduri (Imp. Orient., 665).

ἐποχῆς μας, ὑπῆρχον ἐπίσης θέσεις ὀρθίων. Οὕτω τὰ δύο χωρία τῆς Ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐξηγηθέντα καὶ μὴ παρουσιάζοντα πλέον δυσκολίας.

ΑΙ ΘΥΡΑΙ, ΤΑ ΣΚΑΛΙΑ

Εἰς τὰ ἀρχαῖα θέατρα, θύραι ἢ διασφαγαὶ ἀνοιγόμεναι εἴς τινα ἀπόστασιν ἡ μία τῆς ἄλλης ἐπέτρεπον τὴν ἄνοδον εἰς τὰς κλίμακας τὰς ὁδηγούσας εἰς τὰς ὑψηλοτέρας βαθμίδας. Τὸ αὐτὸ συνέβαινεν εἰς τὰ ἱπποδρόμια, ὅπου ἡ πληθώρα κλιμάκων καὶ ἐξόδων ἀποσυμφορήσεως ἦτο ἀναγκαία.

Εἰς τὸν Ἱππόδρομον τοῦ Βυζαντίου θύραι διηνοιγμέναι εἰς τὸν τοῖχον τοῦ ὑποβάθρου τοῦ λογείου ὡδήγουν εἰς κλίμακας φερούσας εἰς αὐτό, συνεχιζομένας δὲ μέχρι τῆς κορυφῆς τῶν βαθμίδων. Ἡ Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως παρουσιάζει, ὡς εἴδομεν[1], τοὺς δημότας κατερχομένους ἀπὸ τοὺς εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Ἱπποδρόμου εὑρισκομένους δήμους των, καὶ σταματῶντας εἰς τὸ λογεῖον, ἵνα παραλάβουν τοὺς κλάδους δάφνης πρὶν ὑπάγουν πρὸς συνάντησιν τῶν ἡνιόχων ἐντὸς τοῦ στίβου. Οἱ ἐν λόγῳ δημόται κατήρχοντο πιθανώτατα δι' εἰδικῆς κλίμακος ἵνα μὴ ἐνοχλήσουν τοὺς ἐπὶ τῶν βαθμίδων καθημένους θεατάς. Διὰ νὰ κατέλθουν ἀπὸ τοῦ λογείου εἰς τὸν στίβον ὤφειλον ἐπίσης νὰ χρησιμοποιήσουν κλίμακα. Ἄλλωστε ἡ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν βαθμίδων ὕπαρξις θυρῶν ἀνοιγομένων ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν στίβον ἐπιβεβαιοῦται ἀπὸ τὴν Ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως. Κατὰ τὰς ἱπποδρομίας, εἰδικώτερον δὲ κατὰ τοὺς ἀγῶνας δρόμου, φύλακες καὶ ὑπάλληλοι διάφοροι ἦσαν τοποθετημένοι κλιμακηδὸν κατὰ μῆκος τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ πρὸ τῶν πρὸς τὸν στίβον θυρῶν ἵνα παρεμποδίσουν ἐνδεχομένην ἔξοδον θεατῶν, ἥτις θὰ διεσάλευε τὴν τάξιν καθ' ὅσον θὰ παρεκώλυε τὰ ἀγωνίσματα τῶν ἀθλητῶν[2].

Εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον τῆς Ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως εὑρίσκεται καὶ ἡ λέξις «ἡ κύφη», ἡ ὁποία εἰς οὐδὲν ἄλλο σημεῖον τοῦ ἔργου συναντᾶται. Ὁ Rambaud ἑρμηνεύει τὴν λέξιν ὡς καθορίζουσαν τὴν Σφενδόνην καὶ μεταφράζει ἡ «κύφη» διὰ τοῦ «la coupe», «τὸ κῦφος», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φαίνεται παρακεκινδυνευμένον[3]. Τὸ ἡμικύκλιον τμῆμα τοῦ Ἱπποδρόμου ὀνομάζεται πάντοτε καὶ ὑπὸ πάντων τῶν συγγραφέων «ἡ Σφενδόνη», ὡς ἐκ τοῦ σχήματός του. Ἡ Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, τὴν ἀναφέρει πάντοτε ὑπὸ

---

[1] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,70,345 (Vogt, II, 146). Βλ. ἀνωτ. σ. 44.

[2] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,72,363 (Vogt, II, 162 - 163).

[3] Rambaud, Études sur l'histoire byzantine, 30: «Ἡ ἡμικυκλικὴ πλευρὰ ὠνομάζετο διὰ τοῦ ὄντως γραφικοῦ ὀνόματος ἡ Σφενδόνη ἢ ἡ Κύφη».

τὸ ὄνομα αὐτό. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ χωρίον οὐδόλως ἐννοεῖται διατὶ ἡ περιοχὴ τῆς Σφενδόνης θὰ ἐφυλάσσετο ἰδιαιτέρως, ἐφ' ὅσον ἡ εἰσβολὴ τῶν θεατῶν ἐντὸς τοῦ στίβου ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἐξ ἴσου δι' ἄλλου σημείου.

Ὁ A. Vogt, ἐξηγεῖ κατὰ παράδοξον τρόπον τὸ χωρίον «τὰς θύρας τὰς ἐξαγούσας ἀπὸ τῆς κύφης»[1] διὰ τοῦ «εἰς τὰς θύρας αἱ ὁποῖαι ἔδιδον εἰς τὸν στίβον». Ἡ λέξις κύφη, φαίνεται νὰ εἶναι μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ cavea, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευεν, ἵνα δηλώσῃ τὰς βαθμίδας ἀμφιθεάτρου. Ὁ Μαρκελλῖνος[2] ἀποδίδει ἄλλωστε τὴν ἔκφρασιν theatri cavea εἰς τὸ σύνολον τῶν βαθμίδων τοῦ Ἱπποδρόμου. Ὅθεν ἡ κύφη φαίνεται νὰ προσδιορίζῃ μᾶλλον τὰς βαθμίδας ἐν τῷ συνόλῳ των. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ μετάφρασις τοῦ A. Vogt πρέπει νὰ διορθωθῇ ὡς ἑξῆς: «εἰς τὰς θύρας τῆς ἐξόδου ἀπὸ τὰς βαθμίδας».

Μολονότι ἡ Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως ἀφίνει νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ὑπῆρχον εἰδικαὶ κλίμακες ὁδηγοῦσαι ἀπὸ τὸ λογεῖον εἰς τὸ ὑψηλότερον τμῆμα τῶν βαθμίδων, δὲν κάμνει ὅμως ἄμεσον ὑπαινιγμόν. Ἐν τούτοις εἶναι δυνατὸν νὰ πρόκειται διὰ τὰς ἐν λόγῳ βαθμίδας εἰς τὸ κεφάλαιον 72[3], ὅπου διατάσσονται «οἱ δεκανοὶ» νὰ ἐκδιώκουν ἀπὸ τὸν στίβον τοὺς Σλάβους ὀργανοπαίκτας καὶ νὰ τοὺς ὁδηγοῦν εἰς τὰς κλίμακας, «ἀνάγειν αὐτοὺς εἰς τὰ σκαλία». Εἶναι πολὺ ὀλίγον πιθανὸν ὅτι οἱ διὰ τὴν περίστασιν προσληφθέντες μουσικοὶ εἶχον τὴν ἄδειαν νὰ λάβουν θέσιν εἰς τὰς βαθμίδας, εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ θέσις των κατὰ τὰς ἱπποδρομίας ἦτο ἐπὶ τῶν κλιμάκων, πλησίον τοῦ λογείου, ὅπου ἵσταντο οἱ ὑπάλληλοι τοῦ Ἱπποδρόμου.

Ἐξ ἄλλου αἱ ἐκφράσεις «ἡ τῶν βαθμίδων ἀναβάθρα»[4] καὶ ἡ «ἀναβάθρα τοῦ ἱππικοῦ»[5] φαίνεται νὰ ἀναφέρωνται μᾶλλον εἰς τὸ σύνολον τῶν ἐν εἴδει κλίμακος τοποθετημένων βαθμίδων, ἢ εἰς εἰδικὰς κλίμακας.

Ἐπὶ τοῦ «Ἀναγλύφου τοῦ Πορφυρίου» ὁ Ἱππόδρομος, εἰκονίζεται διὰ τριῶν σειρῶν βαθμίδων, μόνον δὲ ἡ ἀνωτάτη βαθμὶς κοσμεῖται διὰ κιονίσκων. Ἡ ἄνοδος τελεῖται διὰ κλίμακος ἐκ πέντε ἢ ἓξ σκαλίων[6]. Τέλος τὰ Πάτρια[7], ὑπὸ τὸ ὄνομα ἀναβάθρα φαίνεται νὰ δηλοῦν τὰς βαθμίδας καὶ ὄχι τὰς κλίμακας τοῦ Ἱπποδρόμου.

Ἡ ὕπαρξις κλιμάκων ἐσωτερικῶν καὶ πλαγίων ὁδηγουσῶν εἰς τὰς βαθμίδας εἶναι λίαν πιθανή, ἂν μὴ βεβαία.

---

[1] Vogt, II, 163.
[2] Μαρκελλῖνος, σημ. 501.
[3] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, 1,72,363 (Vogt, II, 163).
[4] Ἥρων, 4ον πρόβλημα.
[5] Πασχάλιον Χρονικόν, 570 καὶ Μαλάλας, 474.
[6] J. Ebersolt, Le relief de Porphyrios, Revue archéol., 1911.
[7] Preger, Script. Orig., CP, II, 191,278.

Οἱ διάδρομοι καὶ αἱ κλίμακες ἦσαν πολυπληθεῖς ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ταχεῖαν ἐκκένωσιν τῶν βαθμίδων εἰς κανονικὰς περιστάσεις, ἐν ὥρᾳ ὅμως πανικοῦ τὰ δυστυχήματα ἦσαν ἀναπόφευκτα. Ἐπὶ Νικηφόρου Β' Φωκᾶ π.χ. (963 - 969) κατόπιν μιᾶς στρατιωτικῆς ἐπιδείξεως ἐντὸς τοῦ Ἱπποδρόμου, ὁ λαὸς φοβηθεὶς ὥρμησε πρὸς τὰς ἐξόδους διὰ μέσου τῶν κατηφορικῶν καὶ ὀλισθηρῶν διαδρόμων «ἐπὶ τὰς ἐξόδους κρημνώδεις ὅσον καὶ σφαλεράς». Πολλοὶ ἐκ τῶν θεατῶν εὗρον ἐκεῖ τὸν θάνατον συντριβέντες καὶ ποδοπατηθέντες[1].

ΟΙ ΠΕΡΙΠΑΤΟΙ

Ὁ Σεπτίμιος Σεβῆρος εἶχεν ἐπιστεγάσει τὴν κορυφὴν τῶν βαθμίδων διὰ σειρᾶς «στοῶν», οἱ δὲ ὑπὸ Κωνσταντίνου[2] τοῦ Μεγάλου κτισθέντες περίπατοι, ἀπετέλεσαν ἁπλῶς τὴν προέκτασιν τῶν στοῶν τούτων.

Κατὰ τὸν Labarte[3], μία στοὰ κεκαλλωπισμένη διὰ κιόνων ἐξετείνετο ἄνωθεν τῶν βαθμίδων καὶ ἐχρησίμευεν ὡς περίπατος εἰς τοὺς θεατὰς τῶν ἀγώνων. Ἀφ' ἑτέρου ὁ Rambaud γράφει: «Ἄνωθεν τῶν βαθμίδων ἐξετείνετο εὐρύχωρος περίπατος κεκοσμημένος διὰ στοῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐστεγάζετο ὁλόκληρος κόσμος ἀγαλμάτων. Ἐκεῖ οἱ ἀργόσχολοι τοῦ Βυζαντίου, ἐν ἀναμονῇ τῶν ἀγώνων, μετέβαινον νὰ ἀπολαύσουν τὴν θέαν τοῦ Ἱπποδρόμου ἢ τὸ πανόραμα τῆς πρωτευούσης. Πρέπει νὰ προσθέσωμεν ὅτι ὁλόκληρος ἡ μία πλευρὰ τοῦ Ἱπποδρόμου μὲ τὰς βαθμίδας της τὸν περίπατόν της, τὰς στοὰς καὶ τὰ ἀγάλματά της ἀνῆκεν ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς Βενέτους, ἐνῷ οἱ ἀντίπαλοί των ἐλάμβανον θέσιν ἢ περιεπάτουν εἰς τὴν ἀντίθετον πλευράν»[4]. Δὲν ἀποκλείεται πράγματι, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Βυζαντίου, καὶ ἰδιαιτέρως κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα, οἱ ὀπαδοὶ τῶν μερῶν νὰ ἐτοποθετοῦντο ἀναλόγως τοῦ χρώματός των ἀνὰ τὰς εἰς τὰς δύο πλευρὰς τοῦ Ἱπποδρόμου κειμένας βαβμίδας ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ πιστεύωμεν χωρίον τοῦ Προκοπίου τοῦ Καισαρέως[5]. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅμως τοῦ Rambaud ἐν μέρει μόνον εἶναι

---

[1] Κεδρηνός, 2,370 - 371. Ζωναρᾶς, 3,511,512.
[2] Preger, Script. Orig., CP, II, 145. Γλυκᾶς, 468.
[3] Labarte, Le palais impérial de CP, Paris, 1861, 45.
[4] Rambaud, Études sur l'histoire byzantine. L'hippodrome à Byzance, 30 - 31.
[5] Προκόπιος, Περὶ τοῦ Περσικοῦ πολέμου, 119. «Οὐ πολὺς δὲ χρόνος ἐξ οὗ (οἱ δῆμοι) τούτων τε τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν βάθρων (βαφῶν;) ἕνεκα οἷς δὴ θεώμενοι ἐφεστήκασι... μάχονται δὲ πρὸς τοὺς ἀντικαθισταμένους». Ἡ τελευταία αὐτὴ λέξις δύναται βεβαίως νὰ ληφθῇ κατὰ κυριολεξίαν, ὡς ἐπίσης μεταφορικῶς καὶ νὰ ἀναφέρεται εἴτε εἰς τοὺς ἀντιπάλους εἴτε εἰς τοὺς θεατὰς τοὺς καθημένους εἰς τὴν ἀντίθετον πλευράν.

ἀκριβής. Τμῆμα μόνον τοῦ Ἱπποδρόμου ἦτο προωρισμένον διὰ τὰ μέρη. Ὑπὸ τὸ ὄνομα «ὁ περίπατος τῶν δύο μερῶν» τὰ Πάτρια [1] ὑπαινίσσονται ἁπλῶς τὸ μέρος τοῦ περιπάτου, τὸ ὁποῖον ἐπλαισίωνε τοὺς δήμους τῶν Βενέτων καὶ τῶν Πρασίνων.

Ἐντὸς αὐτῆς τῆς περιωρισμένης περιοχῆς εἶχον ἱδρυθῆ ἔφιπποι ἀδριάντες τοῦ Γρατιανοῦ, τοῦ Βαλεντινιανοῦ, τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β', καθὼς καὶ ἓν κωμικὸν ἄγαλμα χωλοῦ τινος, ὀνομαζομένου Φιρμιλιανοῦ. Μεταξὺ δύο ἱπποδρομιῶν οἱ ἐκ τῶν δήμων θεαταί, εἶχον ἀσφαλῶς τὴν ἄδειαν νὰ περιπατοῦν εἰς τὸ τμῆμα τοῦ λογείου, τὸ ὁποῖον ἀντεστοίχει εἰς τὰς ἐξέδρας των.

Τὰ Πάτρια ὁμιλοῦν ἐπαινετικῶς διὰ τὰς «καμάρας» τῶν περιπάτων αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπεστηρίζοντο ὑπὸ κιόνων τοποθετημένων ἐπὶ βάρθρων, ποδίσκων, καὶ ἐπιστεφομένων ὑπὸ κιονοκράνων. «κεφαλαίων» [2]. Καὶ πάλιν κατὰ τὰ Πάτρια, οἱ περίπατοι ἦσαν ἐστρωμένοι διὰ μωσαϊκῶν [3].

Οἱ περίπατοι καθ' ὅλον τὸ μῆκος των περιεβάλλοντο ὑπὸ κιγκλιδώματος μετὰ θριγγοῦ «μετὰ συγκοπῆς» [4], προφύλαξις πράγματι ἀπαραίτητος. Δύο ἦσαν οἱ περίπατοι οὗτοι, ὁ εἷς εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ Ἱπποδρόμου, ὁ ἕτερος εἰς τὸ ἀνατολικόν.

Οἱ περίπατοι δὲν πρέπει νὰ συγχέωνται μὲ τὸ λογεῖον, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀσκεπὲς ἵνα μὴ ἐμποδίζῃ τοὺς θεατὰς νὰ βλέπουν τὰ ἐντὸς τοῦ στίβου θεάματα καὶ εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἐπετρέπετο ἡ κυκλοφορία, τοὐλάχιστον κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἱπποδρομιῶν. Οἱ περίπατοι εἶναι ἐπίσης διάφοροι τῶν δήμων ἢ ἐξεδρῶν τῶν μερῶν. Τὰ Πάτρια ἄλλωστε κάμνουν ῥητὴν διάκρισιν [5]. Δυστυχῶς οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς μεταχειρίζονται κάποτε ἀορίστως τὸν ὅρον «στοαὶ» διὰ νὰ δηλώσουν εἴτε τοὺς περιπάτους εἴτε τοὺς δήμους καὶ δίδουν λαβὴν εἰς παρερμηνείας. Γράφων ὁ Προκόπιος [6] ὅτι ὁ Βελισσάριος ἐπροχώρησεν ἐντὸς τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ ἔφθασεν εἰς «τὴν Βενέτειον στοάν», κειμένην ἔναντι καὶ ὀλίγον πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ Καθίσματος, εἶναι φανερὸν ὅτι ἐννοεῖ τὸν δῆμον τῶν Βενέτων ὅπως ἐμφαίνει ἡ ἀναφερομένη θέσις. Ὁμοίως ὅταν ὁ Ζώσιμος [7] γράφῃ ὅτι τὰ ἀγάλματα τῶν Διοσκούρων μετεφέρθησαν

---

[1] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 190. Πρβλ. I, 32 καὶ II, 207. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ κείμενον δίδει μόνον «ἐν τῷ περιπάτῳ».

[2] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 145. Πρβλ. αὐτόθι 191· «καὶ τῶν περιπάτων οἱ κίονες μετὰ τῶν κεφαλαίων καὶ ποδίσκων αὐτῶν».

[3] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 145. Ἐν τούτοις εἶναι ἀρκετὰ δύσκολον νὰ ἀντιληφθῶμεν ἐὰν τὸ κείμενον κάμνῃ ὑπαινιγμὸν εἰς τοὺς περιπάτους τοῦ Ἱπποδρόμου ἢ εἰς τοὺς τῆς πόλεως.

[4] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 191.

[5] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 145.

[6] Προκόπιος, Περὶ τοῦ Περσικοῦ πολέμου, 128.

[7] Ζώσιμος, 97.

«ἐπὶ τῶν τοῦ Ἱπποδρόμου στοῶν» ἔχει προφανῶς ὑπ' ὄψιν του τοὺς περιπάτους, διότι εἶναι πιθανὸν νὰ ἐτοποθετοῦντο ἀγάλματα εἰς τὰς ἐξέδρας τῶν μερῶν. Ἀλλ' ὅταν τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν [1] ἀναφέρει ὅτι τὸ ἔτος 407 ὁ Ἀρκάδιος διέταξεν νὰ ἀναστηλωθῇ «ἡ ἀναβάθρα τοῦ ἱππικοῦ ἡ ἐπὶ τὴν στοάν», εὑρισκόμεθα εἰς ἀμηχανίαν ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἀναστήλωσις αὕτη ὑπῆρξεν σημασίας τινὸς διὰ νὰ ἀναφέρεται.

Παρὰ τοὺς διισχυρισμοὺς τοῦ Labarte καὶ τοῦ Rambaud, δὲν εἶναι δυνατὸν «οἱ περίπατοι» νὰ εὑρίσκοντο εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ Ἱπποδρόμου, τὸ ὁποῖον κατείχετο ὑπὸ τῶν δήμων, ὅπως οὔτε εἰς τὸ κατώτερον μέρος τῶν βαθμίδων, διότι θὰ ἀπέκρυπτεν οὕτως ἀπὸ τοὺς θεατὰς τὴν θέαν τοῦ στίβου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι «οἱ περίπατοι» ἦσαν αἱ κατώτεραι στοαί, εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὸν στίβον εὑρισκόμεναι αἵτινες ἐπλαισίωναν τὸν Ἱππόδρομον. Ὑπῆρχον, φυσικῷ τῷ λόγῳ, δύο στοαί, μία πλαισιώνουσα τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Ἱπποδρόμου, ἑτέρα δὲ τὴν δυτικήν. Ἡ ὕπαρξις στοῶν αἱ ὁποῖαι περιέβαλλον τὸν στίβον καθ' ὅλην τὴν περίμετρόν του, εἶναι σύμφωνος μὲ τὰς βυζαντινὰς παραδόσεις. Εἰς τὸ Βυζάντιον πράγματι ὅλα τὰ μεγάλα κτήρια, αἱ ὁδοί, αἱ πλατεῖαι, τὰ ἀνάκτορα (παλάτια) ἐπλαισιώνοντο ἀπὸ στοάς, αἱ ὁποῖαι, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, ἔφερον διάφορα ὀνόματα «στοά, ἔμβολος, περίδρομος, πόρτηξ, τροπική, φίνα, περίπατος». Ὅπως ὅλαι αἱ ἡλιόλουστοι πόλεις, τὸ Βυζάντιον ἦτο ἡ πόλις τῶν στοῶν [2]. Εἶναι λοιπὸν πιθανώτατον ὅτι ὁ Ἱππόδρομος δὲν θὰ ἀπετέλει ἐξαίρεσιν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν αὐτὴν παράδοσιν τὴν γενικῶς παραδεδεγμένην.

Ἄλλωστε γενικῆς φύσεως συνθῆκαι καὶ τὰ κείμενα ἀποδεικνύουν τὴν ὕπαρξιν στοῶν πέριξ τοῦ στίβου. Διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὰς βαθμίδας ὁ λαὸς δὲν ἐχρειάζετο νὰ διασχίσῃ τὸν στίβον, ἀλλὰ ἠκολούθει ἁπλῶς τὴν σειρὰν τῶν στοῶν μέχρι τῶν θυρῶν καὶ τῶν κλιμάκων αἱ ὁποῖαι ἔφερον πρὸς τοὺς περιπάτους.

Ἐπὶ πλέον ὁ Ἱππόδρομος ἐχρησίμευεν εἰς τὰς συνήθεις περιστάσεις ὡς δίοδος διὰ τῆς ὁποίας ἡ πόλις συνεκοινώνει μὲ τὸ Μέγα Παλάτιον καὶ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ ἀναρίθμητοι ὑπάλληλοι καὶ ἄλλα πρόσωπα ἔχοντα ὑποθέσεις εἰς τὸ Μέγα Παλάτιον ἠκολούθουν διὰ νὰ φθάσουν ἐκεῖ ὄχι τὸν στίβον ἀλλὰ τὰς στοὰς ὅπου ἦσαν προφυλαγμένοι ἀπὸ τὸν ἥλιον καὶ τὴν βροχήν. Εἶναι πιθανὸν τέλος ὅτι «οἱ περίπατοι» τοῦ Ἱπποδρόμου ἦσαν διὰ τοὺς

---

[1] Πασχάλιον Χρονικόν, 570.

[2] Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς: «ἔξω σκεπαστοὺς καὶ φρακτοὺς δρόμους διὰ πάσης τότε τῆς πόλεως, δεικνυμένους ὥστε ἐξεῖναι ἄνευ πηλοῦ καὶ ἀκτῖνος πᾶσαν διϊέναι». Πρβλ. Du Cange, CP, Christ. II, 109.

βυζαντινοὺς ἀέργους ἐνδεδειγμένος τόπος περιπάτου, ὅπως γίνεται πιθανὸν ἀπὸ ἕνα χωρίον τοῦ Νικολάου Μεσαρίτου[1], τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τοὺς «περιπάτους» τοῦ Ἱπποδρόμου ὡς μέρος ἐντελῶς μυστηριώδες καὶ σκοτεινὸν «μυχαίτατοι καὶ ἀφεγγεῖς τόποι», καταφύγιον τῶν ἀσώτων καὶ τῶν ἐγκληματιῶν.

Ἡ ὕπαρξις στοῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπλαισίωνον τὴν περίμετρον τοῦ Ἱπποδρόμου ἐπιβεβαιοῦται καὶ ὑπὸ ἄλλων τινῶν, κειμένων, δυστυχῶς μᾶλλον λακωνικῶν. Τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν[2] μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τῷ 498, ἐπὶ Ἀναστασίου Α', οἱ Πράσινοι, στασιάσαντες, ἔθεσαν πῦρ εἰς τὴν Χαλκῆν τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ ὅτι ὁ περίβολος τοῦ Ἱπποδρόμου ἐκάη μέχρι τοῦ Καθίσματος. Ἡ πυρκαϊὰ ἐξηπλώθη διὰ τῶν δημοσίων στοῶν, μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὸν Φόρον τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ Μαλάλας[3] ἀναφέρων τὸ γεγονὸς ἀντικαθιστᾷ τὴν λέξιν «περίβολος» διὰ τῆς ἀκριβεστέρας λέξεως «ἔμβολος». Εἶναι εὔκολον νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν πορείαν τῆς πυρκαϊᾶς. Ἀπὸ τὴν Χαλκῆν τοῦ Ἱπποδρόμου τὸ πῦρ μετεδόθη εἰς τὰς στοάς, αἱ ὁποῖαι περιέβαλον τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Ἱπποδρόμου, ἐσταμάτησε δὲ μόνον πρὸ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεωρείου, τοῦ Καθίσματος. Ὁ «περίβολος» τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ καὶ ὁ «ἔμβολος» τοῦ Μαλάλα φαίνεται νὰ ταυτίζωνται μὲ τοὺς «περιπάτους» τῶν Πατρίων. Ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχεὺς[4] φαίνεται νὰ ὑπαινίσσεται τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 498 ὅταν γράφῃ: «πῦρ ἐνιέντες τῷ τὰς θύρας τῆς ἱπποδρομίας ἔχοντι τόπῳ, ἐξ οὕπερ καὶ αἱ προσπαρακείμεναι στοαὶ διεφθείροντο ῥᾳδίως».

Ὁ χρονογράφος μεταχειρίζεται τὴν λέξιν «στοαὶ» ὁμιλῶν διὰ τὰς στοὰς τοῦ Ἱπποδρόμου ὡς καὶ διὰ τὰς εὑρισκομένας πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ. Ἡ πυρκαϊὰ αὐτὴ τοῦ 498 παρουσιάζει πολλὰς ἀναλογίας μὲ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 406 ἐπὶ Ἀρκαδίου, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας ἐκάησαν ἡ Πρανδιάρα, αἱ θύραι τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ αἱ συνεχόμεναι στοαί[5]. Αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἐν λόγῳ κείμενα στοαὶ δὲν φαίνεται δυνατὸν νὰ ἦσαν ἄλλαι ἀπὸ τὰς τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ τὰς τῆς Μέσης πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ.

Ὁ Μαρκελλῖνος[6] ἐξ ἄλλου ὑπαινίσσεται τὰς στοὰς τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ

[1] A. Heisenberg, Nikolaos Mesarites. Die Palastrevolution des Johannes Komnenos, Würtzburg, 1907, 24.

[2] Πασχάλιον Χρονικόν, 608: «ὁ δῆμος στενωθεὶς ἔβαλεν πῦρ ἐν τῇ λεγομένῃ Χαλκῇ τοῦ Ἱππικοῦ καὶ ὁ περίβολος ὅλος ἐκαύθη ἕως τοῦ Ἐξαϊππίου καὶ ἕως τοῦ φόρου Κωνσταντίνου ὅλως καυθεὶς κατηνέχθη».

[3] Μαλάλας, 394.

[4] Ἰωάννης Ἀντιοχείας (Müller, FHG, V, 29).

[5] Πασχάλιον Χρονικόν, 569: «ἐκάησαν αἱ θύραι τοῦ ἱππικοῦ σὺν τῇ Πρανδιάρᾳ καὶ οἱ προσπαρακείμενοι ἔμβολοι».

[6] Μαρκελλῖνος, σημ. 501.

διηγεῖται ὅτι οἱ Πράσινοι εἰς μίαν στάσιν, ἐμοίραζον, ὑπὸ τὰς στοὰς τοῦ Ἱπποδρόμου «Sub theatri porticu», εἰς τοὺς ὀπαδούς των ὅπλα κρυμμένα εἰς καλάθια πλήρη ὀσπρίων.

Ἀλλὰ καὶ τοῦ Νικολάου Μεσαρίτου ἡ ἀφήγησις περὶ τοῦ πραξικοπήματος τοῦ καίσαρος Ἰωάννου Κομνηνοῦ παρέχει πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῶν «περιπάτων»[1]. Μὴ τολμῶν νὰ προσβάλῃ τὸ Μέγα Παλάτιον ἀπὸ τὴν Χαλκῆν ὁ καῖσαρ Ἰωάννης, μεταβαίνει εἰς τὸν Ἱππόδρομον καὶ διευθύνεται πρὸς τὴν θύραν Καρέαν, ἀνατολικομεσημβρινὴν θύραν, ἀνοιγομένην εἰς τὸν στίβον παρὰ τὰ Σκῦλα. Διὰ νὰ φθάσῃ ἐκεῖ ἀκολουθεῖ τὰς στοάς, αἱ ὁποῖαι ἐπλαισίωνον τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Ἱπποδρόμου. Τὸ κείμενον τοῦ Νικολάου Μεσαρίτου δὲν ἀφίνει ἀμφιβολίας. Ὁ καῖσαρ Ἰωάννης καὶ οἱ ὀπαδοί του, ἀφοῦ ἔφθασαν εἰς τὸν Ἱππόδρομον μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ ἐπιτεθοῦν αἰφνιδιαστικῶς κατὰ τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ἀποφεύγουν νὰ διασχίσουν τὸν στίβον καὶ εἰσέρχονται ὑπὸ τὰς στοάς, αἱ ὁποῖαι τὸν περιβάλλουν, διὰ νὰ μὴ ἐπισύρουν τὴν προσοχήν· ἀκολουθοῦν οὕτω τὴν σειρὰν τῶν στοῶν μέχρι τῆς θύρας Καρέας. Συνεπῶς καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου ἐξετείνετο ἀπέραντος στοὰ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὸν στίβον. Παρομοία στοὰ ὑπῆρχεν ἐπίσης, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου. Εἰς τὰς στοὰς αὐτὰς εὑρίσκονται αἱ θύραι καὶ αἱ κλίμακες αἱ ὁδηγοῦσαι εἰς τὰς βαθμίδας.

Ἀπὸ τὸν δυτικὸν «περίπατον» ἡ θέα ἐξετείνετο εἰς τὸν στίβον καὶ τὴν πόλιν, ἀλλὰ δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸν ἐφαίνετο τὸ τόσον γειτονεῦον Μέγα Παλάτιον. Οἱ αὐτοκράτορες δὲν θὰ ἠνείχοντο βεβαίως νὰ δύναται ὁ λαὸς ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ περιπάτου τοῦ Ἱπποδρόμου νὰ ρίπτῃ ἀδιάκριτα βλέμματα εἰς τὴν ἱερὰν κατοικίαν των καὶ νὰ ἀποθαυμάζῃ τὰς τελετὰς αἱ ὁποῖαι ἐλάμβανον χώραν ἐκεῖ. Ὁ ἀ ατολικὸς περίπατος φαίνεται νὰ ἦτο ἀνοικτὸς μόνον πρὸς τὸ μέρος τοῦ στίβου.

Τὸ ἀρκετὰ ἀσαφὲς κείμενον τῶν Πατρίων, εἰς τὸ ὁποῖον ἔχομεν καὶ ἀνωτέρω ἀναφερθῆ[2], φαίνεται νὰ ὑποδεικνύῃ τὴν ὕπαρξιν καὶ ἑνὸς περιπάτου ὑψηλότερον κειμένου πλησίον τῆς Σφενδόνης. Οὐδὲν κείμενον κάμνει ρητὴν μνείαν «περιπάτου» ἐπιστέφοντος τὰς σειρὰς τῶν βαθμίδων. Ἡ ὕπαρξις περιπάτου εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου δὲν δύναται νὰ νοηθῇ πρῶτον διότι, ὡς ἐλέχθη, οἱ αὐτοκράτορες δὲν θὰ ἦσαν πολὺ διατεθειμένοι νὰ ἐκθέσουν εἰς τὰ ὄμματα τοῦ λαοῦ τὴν κατοικίαν

[1] Νικόλαος Μεσαρίτης, Ἔνθ' ἀν., 24: «εἶχε μὲν οὖν τοῦτον ἀπὸ τοῦ ἱππικοῦ ἐπὶ τὰς συμπαρακειμένας τούτῳ σκοτεινώδεις στοάς, παρεκνεύσαντα ἢ ἐπὶ τὸ μέγα τῆς βασιλείας παλάτιον ἀπάγουσα πρόοδος, θυροκρουστοῦντα τὴν πύλην, ἢ Καρέα κατονομάζεται».

[2] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 191.

των, εἶτα δὲ διότι τὸ Παλάτιον τοῦ Καθίσματος κατελάμβανε μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱπποδρόμου ἡ ὕπαρξις περιπάτου πολὺ ὀλίγον θὰ ἐδικαιολογεῖτο, δεδομένου ὅτι οἱ δῆμοι κατελάμβανον ὁλόκληρον τὴν ὑψηλοτέραν περιοχήν, ἔναντι τῆς Ἀκάνθης. Ἀντιθέτως, πρὸς τὸ μέρος τῆς Σφενδόνης ἡ ὕπαρξις ὑψηλοτέρου «περιπάτου» ἦτο σκόπιμος. Ἦτο πολύτιμον παρατηρητήριον ἀπὸ τὸ ὁποῖον θὰ ἀπελάμβανε κἀνεὶς τὴν θαυμασίαν θέαν τῆς θαλάσσης καὶ τῆς πόλεως. Ἀναμφιβόλως ἕνα μέρος τῶν κτηρίων τοῦ Μεγάλου Παλατίου θὰ ἦτο ἐπίσης ὁρατόν, ἀλλὰ διὰ τοὺς αὐτοκράτορας τὸ ἄτοπον αὐτὸ ἦτο μικρᾶς σημασίας διότι ἐπρόκειτο κατ' οὐσίαν, περὶ περιωρισμένης μόνον κατόψεως λοξῆς καὶ ἀρκετὰ ἀπομεμακρυσμένης.

Ὁ ὑψηλότερος περίπατος τῆς Σφενδόνης ἀπετέλει, ὡς εἴρηται, θαυμάσιον παρατηρητήριον πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἐκεῖ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἦλθεν ὁ Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος νὰ ἐπισκοπήσῃ τοὺς ἑλιγμοὺς τοῦ Ἐνετικοῦ στόλου προσπαθοῦντος νὰ καταλάβῃ αἰφνιδιαστικῶς τὴν πρωτεύουσαν [1].

Πιθανὸν ἐπίσης ἐκεῖθεν οἱ Ἕλληνες τὴν 20ὴν Ἀπριλίου 1453 νὰ παρευρέθησαν μετ' ἐλπίδος ἀναμένοντες τὴν ἄφιξιν τῶν ἐρχομένων εἰς βοήθειάν των πλοίων [2].

Ὁσάκις εἰς τὸ Μέγα Παλάτιον συνέβαινε σπουδαῖόν τι γεγονός, βλέπομεν τὸ πλῆθος νὰ κατευθύνεται πρὸς τὴν Σφενδόνην. Κατὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Νικηφόρου Β' Φωκᾶ (969), ὁ ἀδελφός του Λέων ἔσπευσε μετά τινων πιστῶν πρὸς τὴν Σφενδόνην διὰ νὰ ἀναμετρήσῃ τὴν κατάστασιν [3]. Ὁμοίως ὁ ὄχλος διαδηλώνει τὴν ἐναντίον τῆς αὐτοκρατείρας Μαρίας τῆς Ἀντιοχείας καὶ τοῦ ἐραστοῦ της πρωτοσεβαστοῦ Ἀλεξίου ἐχθρότητα ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ Μιλίου καὶ τῆς Σφενδόνης, διότι ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ δεσπόζοντα σημεῖα ἦτο ὁρατὸν τὸ Μέγα Παλάτιον «ἀφορῶντες εἰς τὰ ἀνάκτορα» [4]. Κατὰ τὸ πραξικόπημα τοῦ καίσαρος Ἰωάννου Κομνηνοῦ τῷ 1201, ὁ Νικόλαος Μεσαρίτης ἦλθε νὰ συναντήσῃ τοὺς φίλους του εἰς τὴν Σφενδόνην, ὁπόθεν παρευρέθη εἰς τὴν κατάληψιν τοῦ Μεγάλου Παλατίου [5]. Τέλος, μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Ἀποκαύκου (1345), ὁ ὄχλος εἰσέβαλεν εἰς τὸν Ἱππόδρομον καὶ ἀνέβη πιθανώτατα εἰς τὴν Σφενδόνην διὰ νὰ βλέπῃ τοὺς αἰχμαλώτους περιπλανωμένους ἀνὰ τὰ ἐρείπια τοῦ Μεγάλου Παλατίου [1].

[1] Παχυμέρης, 2,237: «ἐν τῇ τοῦ Ἱπποδρόμου Σφενδόνῃ ἱστάμενος».

[2] Pusculus κατὰ τὸν G. Schlumberger, Le siège de CP, 129. Δὲν εἶναι ἀδύνατον, κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα κατὰ τὴν φραγκοκρατίαν αἱ βαθμίδες τῆς Σφενδόνης νὰ ἀφῃρέθησαν ἐν μέρει καὶ νὰ ἀφῆκαν γυμνὴν τὴν κιονοστοιχίαν.

[3] Κεδρηνός, 2,377.

[4] Νικήτας, 305 - 306.

[5] Νικόλαος Μεσαρίτης, 27. Φθάσας εἰς τὴν Σφενδόνην ὁ Μεσαρίτης ἀσφαλῶς ἀνῆλθεν εἰς τὸν ὑψηλότερον περίπατον, ἐφ' ὅσον οἱ σύντροφοι αὐτοῦ τοῦ λέγουν: «τί δράσεις; εἰ καταβήσῃ διὰ τουτωνὶ τῶν βαθμίδων».

Βεβαίως τἀνωτέρω προαναφερθέντα κείμενα δὲν κάμνουν σαφῆ μνείαν περὶ «περιπάτου», ἀλλ' οὔτε ἀποκλείουν ρητῶς τὴν ὕπαρξίν του. Οἱ κίονες τῆς Σφενδόνης περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλοῦν τὰ Πάτρια [2] μὲ τὸν θριγγὸν καὶ τὸ κιγκλίδωμά των ἐσῴζοντο εἰσέτι τὸν 15ον καὶ τὸν 16ον αἰῶνα. Ὁ Clavijo, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος γράφει: «Ὁ Ἱππόδρομος περιεφράσσετο πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης ὑπὸ 37 μαρμαρίνων λευκῶν κιόνων, συνδεδεμένων διὰ τόξων καὶ σχηματιζόντων στοὰν τῆς ὁποίας τὸ ὑψηλότερον μέρος ἐκοσμεῖτο διὰ κιγκλιδωμάτων» [3]. Ὁ Buondelmonti τοὺς ἀναφέρει ἐπίσης [4]. Μία ὑπὸ ἀνωνύμου περιγραφὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος, ἀναφέρει ἐντὸς τοῦ Ἱπποδρόμου 30 μεγάλους κίονας «τῶν ὁποίων αἱ κορυφαὶ συνεδέοντο διὰ λιθίνου ἐπιστυλίου ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας» [5]. Ὁ Πέτρος Gyllius ἠδυνήθη ἐπίσης νὰ τοὺς ἀποθαυμάσῃ [6] καὶ εἰς τὸ σχεδίασμα τοῦ Panvini ἀπεικονίζονται ἐπιστεφόμενοι ὑπὸ τοῦ θριγγοῦ των. Αὐτὴ ἡ ἄλλη σειρὰ τῶν κιόνων ἄνωθεν τῆς μεγάλης ἡμικυκλικῆς στοᾶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἰκονίζῃ παρὰ τοὺς κίονας μιᾶς ὑψηλότερον κειμένης στοᾶς [7].

Ἡ σειρὰ τῶν περιπάτων διεκόπτετο ἆρά γε, εἰς τὸ σημεῖον ὅπου εἶχον ἀνοιχθῆ θύραι εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Ἱπποδρόμου; Τοῦτο οὐδόλως ἐπιβεβαιοῦται. Δυνατὸν ὅμως εἶναι, ἡ σειρὰ τῶν περιπάτων νὰ ἐξηκολούθει ὑπεράνω τῶν μεγάλων ἐξόδων τοῦ Ἱπποδρόμου πρὸς τὴν πόλιν καὶ τὸ Μέγα Παλάτιον.

R. GUILLAND

[1] Νικηφόρος Γρηγορᾶς, 2,735.

[2] Preger, Ἔνθ' ἀν., II, 191.

[3] Clavijo. Οὗτοι ἀναφέρονται καὶ ὑπὸ τοῦ J. Ebersolt, Les voyageurs du Levant, 50.

[4] Buondelmonti, Descriptio CP.

[5] B. de Khitrowo, Itinéraires russes, 237.

[6] P. Gylli, Topographia CP, II, XIII: supra harum columnarum exstabat alter ordo columnarum.

[7] Περὶ τῶν περιπάτων πρβλ. S. Cassen, Preliminary Report upon the Excavations carried out in the Hippodrome of Constantinople in 1927 London, 1928, 18 - 20. Τεμάχια τινα κιόνων ἔχουν ἀνευρεθῆ ἐκ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸν ὑψηλότερον κείμενον περίπατον.

Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΣΕΡΒΟΚΡΑΤΙΑΣ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΙᾼ

(1348 - 1356)

Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι οἱ ὁποῖοι κατεσπάραξαν τὸ βυζαντινὸν κράτος κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος[1] παρέσχον τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὸν Σέρβον ἡγεμόνα Στέφανον Δουσὰν (1331 - 1355) ὅπως ἐπεκτείνῃ τὰ ὅρια τοῦ κράτους του εἰς βάρος τῶν Βυζαντινῶν. Οὕτω κατὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους θέτει ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς εἰς τὰ χείλη τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ «ὁ Τριβαλλὸς[2] καθάπερ ποταμὸς πλημμυρίσας, καὶ μακροῖς διαστήμασι τοὺς οἰκείους ὑπερβὰς ὅρους, τὰ μὲν τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας παμπληθέσιν ἤδη ῥοθίοις κατέκλυσε, τὰ δ' ἀπειλεῖ κατακλύσειν· δυσαριθμήτοις γὰρ διαστήμασι γῆς ἡμῶν ἀφιστάμενος τοσαύτην εἴληφε τόλμαν καὶ δύναμιν, ὡς καὶ τὴν ἡμετέραν ἤδη συνεχῶς κατατρέχειν τὰ τούτου στρατόπεδα, καὶ μηδενὸς κωλύοντος ἐξ ἐφόδου ληΐζεσθαι, καὶ τὸν τῶν ἐπιδορατίδων ψόφον εἰς τὰς ἡμετέρας ἔχειν τέως ἀκοὰς παραπέμπειν»[3].

Ἤδη τῷ 1342 ὁ Δουσὰν ἦτο κάτοχος ἀρκετῶν πόλεων τῆς Νοτίου Μα-

---

[1] Βλ. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, (München 1940), 358 κἑξ. G. Diehl - R. Guilland - L. Oeconomos - R. Grousset, L'Europe Orientale de 1081 à 1453 (Paris 1945), 237, 312. Λεπτομερὴς ἐξιστόρησις τῶν γεγονότων τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς εὑρίσκεται εἰς T. Florinskij, «Andronik mladšij i Ioann Kantakuzin, Očerk Istorii Vizantii vo vtoroj četverti XIV veka», Zurnal Ministerstva Narodnago Prosveščenija (ἀναφέρεται εἰς τὸ ἑξῆς ἁπλῶς ὡς ZMNP), 204 (Ἰούλ. 1879), 87 - 243 (Αὔγ. 1879), 219 - 251, 205 (Σεπτ. 1879), 1 - 48, καὶ κυρίως εἰς τὸ βιβλίον τοῦ ἰδίου συγγραφέως: Juznye slavianie i Vizantija vo vtoroj chetverti XIV veka (S. Peterburg 1882), τόμοι δύο.

[2] Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἐκάλουν τοὺς Σέρβους *Τριβαλλοὺς* κατὰ τὴν συνήθειάν των ν' ἀποδίδουν ἐθνικὰ ὀνόματα ἀρχαίων φύλων εἰς συγχρόνους των λαούς. Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ὀνόματος *Τριβαλλοὶ* ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων βλ. E. Polaschek, «Triballi», Pauly - Wissowa, RE XII (1937), 239ib - 240ia, καὶ N. A. Bees, «Über einen Kodex der serbischen Königin Milica oder Helena» ASF (=Archiv für slavische Philologie), 34 (1912 - 1913), 300 - 301.

[3] Γρηγορᾶς, 2, 817 (Βόννης).

κεδονίας μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκατελέγετο καὶ ἡ Ἔδεσσα[1]. Κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος κατέλαβε τὸ πλεῖστον τῆς Ἀλβανίας καὶ τέλος ἔγινε κύριος τῆς «μεγάλης καὶ ὡραίας», κατὰ τὸν Καντακουζηνόν[2], πόλεως τῶν Σερρῶν[3] καὶ ταχέως ἐπεξετάθη ἀνατολικώτερον τούτων[4]. Μόνον ἡ Θεσσαλονίκη, τὸ μέγα τοῦτο κέντρον τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Βυζαντίου, ἔμεινεν ἔξω τῶν κατακτήσεων τοῦ Σέρβου ἡγεμόνος, παρ' ὅλας τὰς ἀλλεπαλλήλους προσπαθείας του πρὸς ἀπόκτησιν ταύτης. Ἡ εὔκολος καὶ ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος γενομένη κατάκτησις τῶν βυζαντινῶν τούτων ἐδαφῶν ἐγέννησεν εἰς τὸν Δουσὰν ὄνειρα περὶ καταλήψεως καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου. Ἄλλωστε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἀκριβῶς ἐνεθάρρυνε τὸν Σέρβον ἡγεμόνα ὅπως πραγματοποιήσῃ τὰ ὄνειρά του. Οὕτω μικρὸν μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Σερρῶν ὁ Δουσὰν ὑπέγραψε χρυσόβουλλον ὑπὲρ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ παρὰ τὰς Σέρρας ὡς «Στέφανος Κράλης καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας»[5], τὴν δὲ ἡμέραν τοῦ Πάσχα (16 Ἀπριλίου) τοῦ ἔτους 1346[6] ἐστέφθη εἰς τὰ Σκόπια, τὴν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους του, «βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας» παρουσίᾳ τῆς σερβικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς ἡγεσίας τοῦ σερβικοῦ καὶ βουλγαρι-

---

[1] Βλ. C. Jireček, Geschichte der Serben (Gotha 1911), I, 381. L. v. Thallóczy - C. Jireček, «Zwei Urkunden aus Nordalbanien», Illyrisch - Albanische Forschungen, I (1916), 132.

[2] Καντακουζηνός, 1, 55 (Βόννης).

[3] Περὶ τῆς ἀκριβοῦς χρονολογίας τῆς πτώσεως τῶν Σερρῶν (25 Σεπτεμβρίου 1345) βλ. A. Solovjev, «Car Dušan u Serezu», Jugoslovenski Istoriski Casopis, I (1935), 474 κἑξ. ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

[4] Περὶ τῶν νοτιοανατολικῶν συνόρων τοῦ κράτους τοῦ Στεφάνου Δουσὰν βλ. D. Jovanović, «Kako su se širele međe srpskoj drzavi za vlade Stevana Dušana, i oblasti njegove carevine», Glasnik društva srbske slovesnosti, 68 (1889), 76 - 109. Ἐπίσης βλ. τὰς ἐπὶ τοῦ ζητήματος παρατηρήσεις τοῦ C. Jireček εἰς τὸ ASE, 17 (1895), 266. Πρβλ. ἐπίσης P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine (Paris 1945), 1995 κἑξ.

[5] Βλ. προχείρως τὴν ἔκδοσιν εἰς Κ. Σάθα, ΜΒ, 1, 234 - 239. Ἡ χρονολογία τοῦ χρυσοβούλλου εἶναι Ὀκτώβριος 6854 (1345). Εἰς μίαν ἐπιστολήν του (15 Ὀκτωβρίου 1345) ἀπὸ τὰς Σέρρας (in Sero) πρὸς τὸν Δόγην τῆς Βενετίας ὁ Δουσὰν ὑπογράφεται ὡς «Stephanus rex... fere totius imperii Romaniæ dominus» (S. Ljubić, Listine o odnošajih izmedju juznoga slavenstva i mletačke republice (Zagreb 1870), II, 278). Περὶ τῆς προσλήψεως τοῦ τίτλου αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Δουσὰν βλέπε ὅσα γράφει ὁ Καντακουζηνός, II, 552. Περὶ δὲ τῆς ἀκριβοῦς χρονολογίας πρβλ. M. Laskaris, «Povelje srpskih vladalaca u grčkim publikacijama», Prilozi za knjizevnost, 8 (1928), 186 κἑξ.

[6] Τὸ Χρονικὸν τῶν μοναχῶν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου (ἔκδ. Criac Estopanan), 35, θέτει ἐσφαλμένως τὴν στέψιν τοῦ Στεφάνου Δουσὰν εἰς τὸ ἔτος 1350.

κοῦ κλήρου ὡς καὶ τοῦ Πρώτου τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω. Ἤδη πρὸ τῆς στέψεώς του εἰς τὰ Σκόπια, ἀπέστειλε κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1346, πρέσβεις πρὸς τὴν Βενετικὴν Δημοκρατίαν μὲ σκοπὸν τὸν σχηματισμὸν συμμαχίας στρεφομένης ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Ἡ Βενετικὴ Γερουσία ἀπήντησεν ἀρνητικῶς εἰς τὰς προτάσεις τοῦ Σέρβου ἡγεμόνος διὰ μιᾶς εὐγενοῦς ἐπιστολῆς (3 Μαρτίου 1346)[1], διότι προέβλεπε ὅτι τὸ τοιοῦτον θὰ ὡδήγει εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Σέρβων, πρᾶγμα ἀνεπιθύμητον ὑπ' αὐτῆς.

Τὸ βυζαντινὸν κράτος ἦτο ἀνίκανον, λόγῳ τῶν ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν, ὅπως φέρῃ ἀντίστασιν εἰς τὰ κατακτητικὰ σχέδια τοῦ Δουσὰν μέχρι τῆς ἀνόδου τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1347. Μόνον τότε ὁ νέος αὐτοκράτωρ, ἀφοῦ ἐτακτοποίησε πρῶτον ἐπείγοντα ἐσωτερικὰ ζητήματα, ἔστρεψε τὴν προσοχήν του πρὸς τὸν Δουσάν. Ἡ πρώτη του πρᾶξις ἦτο ὁ διορισμὸς τοῦ μεγαλυτέρου υἱοῦ του Ματθαίου ὡς διοικητοῦ τῆς Δυτικῆς Θρᾴκης (ὁλοκλήρου τῆς χώρας μεταξὺ Χριστοπόλεως καὶ Διδυμοτείχου), ἡ ὁποία εἶχε τώρα κοινὰ σύνορα μὲ τὸ κράτος τοῦ Δουσάν. Κατόπιν ἔστειλε πρεσβείαν πρὸς τὸν Σέρβον ἡγεμόνα διαβιβάζουσαν τὰς εὐχαριστίας του διὰ τὴν βοήθειαν τὴν ὁποίαν τοῦ παρέσχε κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ τὴν ἐπιθυμίαν του ὅπως ἀποσυρθῇ ταχέως τῶν βυζαντινῶν ἐδαφῶν τὰ ὁποῖα εἶχε καταλάβει[2]. Ὁ Δουσὰν ἐδέχθη τοὺς ἀπεσταλμένους, ἀλλὰ δὲν ἔδειξε καθόλου προθυμίαν ὅπως ἐπιστρέψῃ τὰς καταληφθείσας βυζαντινὰς πόλεις εἰς τὸν Καντακουζηνόν[3]. Βλέπων ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ τὴν ἀπροθυμίαν ταύτην τοῦ Δουσάν, ἀπέστειλε καὶ δευτέραν πρεσβείαν ἀπειλῶν μὲ πόλεμον εἰς περίπτωσιν ἀρνητικῆς ἀπαντήσεως· ὁ Σέρβος ὅμως ἡγεμὼν δὲν ἤλλαξε στάσιν καὶ ὁ Καντακουζηνὸς τότε ἐζήτησε στρατιωτικὴν βοήθειαν ἀπὸ τὸν γαμβρόν του ἐπὶ θυγατρὶ[4] ἐμίρην Ὀρχάν. Ὁ Ὀρχὰν πράγματι ἔστειλε πλέον τῶν δέκα χιλιάδων Τούρκων στρατιωτῶν[5] ὑπὸ τὴν διοίκησιν τῶν υἱῶν του, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐβάδιζον μετὰ τῶν στρατευμάτων τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ ἐναντίον τῶν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν Σέρβων. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως στρατιῶται τοῦ Ὀρχὰν ἀπεδείχθησαν κάθε ἄλλο παρὰ σύμμαχοι τῶν Βυζαντινῶν. Ἀφ' ἧς στιγμῆς

---

[1] S. Ljubić, Ἔνθ' ἀν., II, 326 - 327. Monumenta Ragusina (Zagreb 1879), I, 221, 226.

[2] Καντακουζηνός, 3, 31.

[3] Ἔνθ. ἀν., 3, 31.

[4] Ioannis Comneni medici, Vita Ioannis Cantacuzeni Romæorum imperatoris, ed. Chr. Loparev (Petropoli 1888, 7. Πρβλ. N. Jorga, Gesch. des osm. Reiches, I, 188 - 189.

[5] Καντακουζηνός, 3, 32.

μετεφέρθησαν εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν ἀκτὴν προέβησαν εἰς λεηλασίας καὶ ἁρπαγὰς καὶ τέλος ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, πρὶν κἂν ἔλθουν εἰς σύγκρουσιν μετὰ τῶν Σέρβων, πρὸς μεγάλην ἱκανοποίησιν τοῦ Δουσάν. Οὕτως ἀπέτυχεν ἡ πρώτη προσπάθεια τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὅπως ἀποσπάσῃ διὰ τῆς βίας ἀπὸ τοὺς Σέρβους τὰ κατακτηθέντα ὑπ' αὐτῶν βυζαντινὰ ἐδάφη.

Ὁ Δουσάν, ἐπωφελούμενος τῆς εὐκαιρίας ταύτης, ἐστράφη πρὸς τὰ βόρεια τμήματα τοῦ κράτους του εἰς τὰ ὁποῖα εἶχον ἤδη εἰσβάλει οἱ Οὗγγροι ὑπὸ τὸν νέον βασιλέα των Λουδοβίκον Α' (1342 - 1385).

Ἄλλο πεδίον στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Σέρβων ἤνοιξεν εἰς τὰ νότια σύνορα τοῦ κράτους των μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βυζαντινοῦ διοικητοῦ τῆς Θεσσαλίας Ἰωάννου Ἀγγέλου τοῦ Πιγκέρνου. Ὁ Ἰωάννης Ἄγγελος, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε κατὰ τὸ ἔτος 1348, γενόμενος θῦμα τοῦ ἐνσκήψαντος ἐκ τῶν Ταtάρων φοβεροῦ ἐκείνου λοιμοῦ[1], ἦτο ἀνεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, διωρίσθη δὲ ὑπ' αὐτοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄνοδόν του εἰς τὸν βυζαντινὸν θρόνον διοικητὴς (κεφαλὴ) τῆς Θεσσαλίας μὲ τὸ δικαίωμα, ὅπως κατέχῃ τὴν θέσιν αὐτὴν ἐφ' ὅρου ζωῆς[2]. Μετὰ παρέλευσιν μικροῦ διαστήματος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωάννου Ἀγγέλου[3] ἀπέστειλεν ὁ Στέφανος Δουσὰν τὸν Γρηγόριον Πρελοῦμπον, ἕνα τῶν ἱκανωτέρων στρατηγῶν του, μὲ στρατὸν ἀποτελούμενον κυρίως ἐξ Ἀλβανῶν[4], ὅπως καταλάβῃ τὴν Θεσσαλίαν[5]. Ὁ Πρελοῦμπος δὲν συνήντησεν ἀντίστα-

---

[1] Καντακουζηνός, 3, 49 κἑξ. Πλὴν τῶν βυζαντινῶν πηγῶν ὑπάρχουν καὶ δυτικαὶ ἀναφέρουσαι λεπτομερῶς τὴν καταστροφὴν τὴν ὁποίαν ἐπέφερεν ὁ λοιμὸς ἐκεῖνος εἰς τὸν πληθυσμὸν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (Chon. Estense Muratori, 15, 448).

[2] Καντακουζηνός, 2, 320. Γρηγορᾶς, 2, 644.

[3] Ἐσφαλμένως ὁ V. Parisot (Cantacuzène, homme d'état et historien (Paris 1845), 212), γράφει ὅτι οἱ Σέρβοι κατέλαβον τὴν Θεσσαλίαν ζῶντος τοῦ Ἰωάννου Ἀγγέλου. Ὁ Καντακουζηνὸς (3, 147), ὁ ὁποῖος ἦτο σύγχρονος τῶν γεγονότων, ἀναφέρει ρητῶς τὰ ἑξῆς εἰς συνομιλίαν του μὲ τὸν Στέφανον Δουσὰν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν διαπραγματεύσεών των ἔξωθεν τῆς Θεσσαλονίκης τῷ 1350, τὰ ὁποῖα δὲν ἀφήνουν κἀμμίαν ἀμφιβολίαν ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ Parisot: «ὕστερον δὲ Ἀγγέλου τοῦ ἐμοῦ τετελευτηκότος ἀνεψιοῦ, ὅς ἦρχεν ὑπ' ἐμοῦ πεμφθείς, ἁρπάσας τὰς ἐπαρχίας ἔχεις».

[4] Περὶ τοῦ ρόλου τὸν ὁποῖον ἔπαιξαν οἱ Ἀλβανοὶ εἰς τὸν στρατὸν τοῦ Δουσὰν βλ. C. Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Servien (Denkschriften d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil. hist. klasse, 56, 1912), I, 75. C. Jireček, «Albanien in der Vergangenheit», I (1916), 74. L. v. Thallóczy - C. Jireček, «Zwei Urkunden aus Nordalbanien», IAF, I (1916), 133.

[5] Ὁ C. Hopf, Geschichte Griechenlands I, 446, γράφει ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Ἰωάννου Ἀγγέλου καὶ ἡ κατάληψις τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τῶν Σέρβων ἔλαβον χώραν κατὰ τὸ 1349. Τὴν γνώμην τοῦ Hopf ἠσπάσθησαν καὶ οἱ T. Florinskij (ZMNP., 205 (Σεπτ. 1879), 14), I. Ρωμανὸς (Γρατιανὸς Ζώρζης, αὐθέντης

σιν[1] ἐκ μέρους τῶν Θεσσαλῶν, ἐὰν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν σιγὴν τῶν πηγῶν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου, παρ' ὅλον ὅτι γνωρίζομεν ἀπὸ τὸν Καντακουζηνὸν[2] καὶ Γρηγορᾶν[3] ὅτι οἱ Θεσσαλοὶ ἦσαν ὀνομαστοὶ διὰ τὸν στρατόν των καὶ ἰδιαιτέρως διὰ τὸ ἄριστον ἱππικόν των. Συγχρόνως ἄλλα σερβικὰ στρατεύματα κατελθόντα ἐξ Ἀλβανίας κατέλαβον τὴν Ἤπειρον, Ἀκαρνανίαν καὶ Αἰτωλίαν, αἱ ὁποῖαι προσηρτήθησαν ἐπίσης εἰς τὸ κράτος τοῦ Στεφάνου Δουσάν[4].

Λευκάδος. Ἱστορικὴ πραγματεία τοῦ Καθ. Κ. Χὸπφ (Κέρκυρα 1870), 270), καὶ W. Miller (The Latins in the Levant (London, 1908), 280). Ἡ χρονολογία ὅμως αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ διότι ἔχομεν δύο χρυσόβουλλα τοῦ Δουσὰν ἀπολυθέντα κατὰ Νοέμβριον 1348 ὑπὲρ δύο μονῶν τῆς Θεσσαλίας. Διὰ μὲν τὸ ὑπὲρ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Ζαβλαντίων παραπέμπω εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ν. Α. Βέη («Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου», Βυζαντίς, 2 (1912), 59 - 62), διὰ δὲ τὸ ὑπὲρ τῆς μονῆς Λυκουσάδος εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ D. Anastasijević («Dve Dušanove grčke hrisovulje», Spomenik Kraljevske Akademije, 55 (1922), 34 - 36) διότι δυστυχῶς δὲν μοῦ εἶναι προσιτὸν τὴν στιγμὴν ταύτην τὸ ἔργον τῶν A. Solovjev-V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladana (Beograd 1936), τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ χρησιμοποιῆται ὁμοῦ μετὰ τῶν βιβλιοκρισιῶν τοῦ Μ. Λάσκαρι Revue Intern. des Études Balk., 3 (1937), 268 - 272), καὶ D. Anastasijević (Byzantion, 12 (1937), 625 - 638). Συνεπῶς δικαιολογημένως γράφει ὁ A. Solovjev, Byzantinoslavica, 4 (1932), 169) ὅτι ὁ «Δουσὰν πρέπει νὰ εἶχε καθυποτάξει τὴν Θεσσαλίαν προφανῶς τὸν Νοέμβριον τοῦ 1348».

[1] Βλ. C. Hopf, Ἔνθ' ἀν., I, 446α. Ὁ A. Solovjev (Byzantinoslavica, 4 (1932), 166) ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι ἡ κατάληψις τῆς Θεσσαλίας «ὑπῆρξεν ἁπλῶς εἰρηνικὴ καθυπότασις κατόπιν σημαντικῶν διαπραγματεύσεων, ὅπως κατὰ τὸ 1342 καὶ 1343». Διὰ τῶν τελευταίων χρονολογιῶν ὁ Solovjev ἐννοεῖ τὴν συμφωνίαν μεταξὺ τῶν Θεσσαλῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ Καντακουζηνοῦ διὰ τῆς ὁποίας οἱ πρῶτοι ὑπεχρεοῦντο ὅπως ἀναγνωρίσουν τὰς βυζαντινὰς ἀρχὰς λαμβάνοντες ὡς ἀντάλλαγμα πολλὰ προνόμοια (πρβλ. Καντακουζηνόν, 2, 320). Λοιπὸν δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ συνέβη κάτι παρόμοιον καὶ μεταξὺ τῶν Θεσσαλῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ Δουσάν, ἐφ' ὅσον μάλιστα γνωρίζομεν ὅτι ἡ Θεσσαλία κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπέφερε ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ καὶ τῶν συνεχῶν λεηλασιῶν ὑπὸ τῶν Βλάχων καὶ Ἀλβανῶν (πρβλ. Καντακουζηνόν, 2, κεφ. 28, καθὼς C. Jireček, Staat und Gesellschaft, I, 35, καὶ I. Sokolov, Vizantijskij Vremennik, 24 (1923 - 1926), 30). Ἀφ' ἑτέρου εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Δουσὰν ἔγινε κύριος πολλῶν πόλεων, διὰ παροχῆς προνομίων. (Τὴν σχετικὴν περὶ τοῦ ζητήματος βιβλιογραφίαν βλέπε εἰς I. Solovjiev, Ἔνθ' ἀν. 166, 36). Σχετικῶς ὅμως μὲ τὴν Θεσσαλίαν οὐδεμίαν τοιαύτην εἴδησιν ἔχομεν εἰς τὰς πηγάς μας. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἀποκλείεται νὰ ἔχουν συμβῆ εἰς τὴν Θεσσαλίαν παρόμοιαι περιπτώσεις μὲ ἐκείνην τοῦ Ἰωάννου Τσάφα Ὀρσίνη Δούκα εἰς τὴν Ἤπειρον (βλ. Ι. Ρωμανόν, Ἔνθ' ἀν. 232 κἑξ. καὶ Σπ. Λάμπρον, «Ἔγγραφα ἐκ τοῦ Archivio Capitolino» ΝΕ, 20 (1926), 303 κἑξ.).

[2] Καντακουζηνός, 2, 355, 391 - 392.

[3] Γρηγορᾶς, 2, 657, 663.

[4] Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἔτος τῆς καταλήψεως τῆς Ἠπείρου ὑπὸ τῶν Σέρβων ἔχουν ἐκφρασθῆ διάφοροι γνῶμαι. Ὁ Σκῶτος ἱστορικὸς G. Finley (A History of Greece (Oxford 1877), IV, 129), τοποθετεῖ τὸ γεγονὸς εἰς τὸ ἔτος 1350, ὁ V. Ma-

Πληροφορούμεθα ἐκ συγχρόνων πηγῶν ὅτι οἱ Σέρβοι ἦσαν περὶ τὰ τέλη τοῦ 1348 ἤδη κύριοι ὁλοκλήρου τῆς Θεσσαλίας, ἐκτὸς τῆς Μαγνησίας, ἡ ὁποία διετέλει ὑπὸ τοὺς Καταλανοὺς καὶ εὑρίσκοντο ἔξωθεν τοῦ Βενετικοῦ λιμένος τοῦ Πτελεοῦ (Ἰταλ. Phitelleo, Fiteleo ἢ Feteleo) ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς εἰσόδου τοῦ Παγασητικοῦ κόλπου[1].

Τὰ νεοκατακτηθέντα ἐδάφη διηρέθησαν διοικητικῶς εἰς δύο τμήματα. Τὸ ἓν ὑπὸ τὸν δεσπότην Συμεὼν[2] περιελάμβανε τὴν Ἤπειρον καὶ Αἰτωλοα-

---

kušev (Istoričeskija rozyskanija o Slavjanah v Albanii v srednie veka (Varšava 1871), 46) γράφει ὅτι οἱ Σέρβοι κατέλαβον τὰ Ἰωάννινα κατὰ τὸ 1340, ὁ T. Florinskij (Juznye slavianie i Vizantija, II, 169, 3) πρὸ τοῦ ἔτους 1348, ὁ A. Pogodin (Istorija Serbii (S. Peterburg [1910]), 67, 73) πρὸ τοῦ ἔτους 1345, καὶ ἐσχάτως ὁ Ἱσπανὸς καθηγητὴς S. Cirac Estopanan (El legado de la basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina (Barcelona 1943), I, 114) κατὰ τὸ 1349. Ἐπίσης ὁ Ι. Ρωμανὸς (Ἔνθ' ἀν., εἰς τὸν γενεαλογικὸν πίνακα εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλιου) θέτει τὸ γεγονὸς εἰς τὸ 1350. Ὀρθὴ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ C. Jireček (Gesch. d. Serben, I, 395) κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἤπειρος μετὰ τῆς Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας κατελήφθησαν κατὰ τὸ 1348, ὅπως καὶ ἡ Θεσσαλία, ἐφ' ὅσον κατέχομεν ἐπιστολὴν τοῦ Δουσὰν τῆς 3ης Ἰανουαρίου 1349 τὴν ὁποίαν ὑπογράφει ὡς «imperator Raxie et Romanie, dispotus Larte [=Ἄρτα] et Blachie comes».

[1] Misti, XXVII, Fol. 11. S. Ljubić, Ἔνθ' ἀν., III, 110, 169, 174. Περὶ Πτελεοῦ βλέπε Ν. Γιαννοπούλου, «Ἡ μεσαιωνικὴ Φθιῶτις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημεῖα», ΔΙΕΕ, 8 (1922), 18 - 38. Οἱ Σέρβοι οὐδέποτε κατέλαβον τὴν νῆσον Εὔβοιαν ὡς ἐνόμισεν ὁ S. Palanzov («Jugo - vostok Evropy v XIV v.», ZMNP, 94 (Ἀπρ. 1857) 94· πράγματι ἐγένοντο κύριοι τοῦ Πτελεοῦ διὰ ἓν μικρὸν διάστημα, ὡς ἐξάγεται ἐξ ἐπιστολῆς τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας τῆς 14ης Μαρτίου 1350 πρὸς τὸν Δουσάν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγιγνώσκομεν μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς: «ad factum damnorum illatorum per illos de Compagna et Albaneses nostris fidelibus Phetelei, rescribatur eis [sc. baiulo et consiliariis Negropontis], quod gravamur et turbamus de damnis premissis, et placeat nobis provisio, quam fecerunt in mittendo ad illos de Compagna et ad illum Prealipo pro satisfactione et emenda dictorum damnorum, et quod pro parte nostra scribimus et sic fiat litteras nostras domino— —regi Rasie pro satisfactione dictorum damnorum, et ut illum Prealipo subditum suum corrigat et admoneat taliter, quod in posterum non presumat damnifacere nostra tes vel adherere damnificantibus eos, in ea forma, quam pro honore et bono facti cognoverimus expedire». (S. Ljubić, Ἔνθ' ἀν., III, 169). Ἄλλην μαρτυρίαν περὶ τῆς καταλήψεως τοῦ Πτελεοῦ ὑπὸ τῶν Σέρβων ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ βάϋλος τῆς Εὐβοίας Ἰωάννης Ἰουστινιάνης ἔκτισε κατὰ τὸ 1366 διὰ δημοσίων ἐξόδων τὸ καταστραφὲν ὑπὸ τῶν Σέρβων καὶ Ἀλβανῶν στρατιωτῶν διοικητήριον τῶν Βενετῶν διοικητῶν (rettori) εἰς τὸν Πτελεόν. Πρβλ. Τ. Νερούτσου, «Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, ΔΙΕΕ, 4 (1892), 200, 1.

[2] Ὁ Συμεὼν ἦτο ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς τοῦ Δουσάν, διότι ἦτο υἱὸς τοῦ Στεφάνου Οὔρεση Γ' καὶ τῆς Μαρίας Παλαιολογίνης, θυγατρὸς τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου (ἀδελφοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Β') καὶ ἐγγονῆς τοῦ Νικηφόρου Χούμνου. Βλ. M. Laskaris, Vizantiske princese u srednjevekovnoj Srbiji, Prilog

καρνανίαν, τὸ δὲ ἄλλο ὑπὸ τὸν καίσαρα Γρηγόριον Πρελοῦμπον [1] ἀπετελεῖτο ἐκ τῆς Θεσσαλίας [2]. Ὁ Γρηγόριος Πρελοῦμπος ὑπῆρξεν εἷς τῶν πλέον ἱκανῶν καὶ εὐνοουμένων στρατηγῶν τοῦ Στεφάνου Δουσάν, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἦτο καὶ γαμβρὸς τοῦ Σέρβου ἡγεμόνος ἐπὶ τῇ θυγατρί του Εἰρήνῃ [3]. Ὁ

istoriji vizantiskosrpskich odnosa od kraja XII do sredine XV veka (Beograd 1926), 88. Χωρὶς ἀμφισβήτησιν ἐσφαλμένως ἀναφέρει ὁ Γρηγορᾶς (3, 557), τὸν Συμεὼν ὡς υἱὸν τοῦ Δουσάν, τὸ δὲ Χρονικὸν τῶν μοναχῶν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου (ἔκδ. Cirac Estopanan, 36) ὡς αὐτάδελφον τοῦ Δουσάν. Ἡ κυριωτέρα βιβλιογραφία περὶ τοῦ Συμεὼν εἶναι: Nikolovic', «Srbski Komneni», Glasnik, 12 (1860), 397 - 473, 13 (1861), 283 - 357. P. Srec'kovic', «Car Siniša Paleolog Nemanjic' i despot Janinski Toma», Glasnik, 27 (1870), 226 - 240. (Τὸ ἴδιον ὑλικὸν περιέλαβεν ὁ Srec'kovic' καὶ εἰς τὴν ἰδικήν του Istorija srpskoga naroda (Beograd 1884), 2, 738 - 744). R. Agatonovic', Čar Simeon - Siniša Nemanjic' Paleolog (Beograd 1893).

[1] Περὶ τῶν διαφόρων τύπων τοῦ ὀνόματος τοῦ Πρελούμπου βλ. S. Cirac Estopanan, ἔνθ' ἀν., 1, 189, 99 εἰς οὓς προσθετέοι: Prealipo (S. Ljubic, Ἔνθ' ἀν., 3, 110, 169), Prilup (Don Mauro Orbini, Il regno degli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni (Pesaro 1601), 271). Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ σλαβικοῦ ὀνόματος Preljub βλ. F. Miklosich, Die Bildung der slavischen Personen—und Ortsnamen, Heidelberg 1927, 71. Περὶ τῆς δράσεως τοῦ Γρηγορίου Πρελούμπου ἐν γένει βλ. St. Novakovic', Stara srpska voiska (ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ Ratnik Beograd 1893), 141 - 142 καὶ E. de Borchgrave, «L'empereur Etienne Douchan de Serbie et la péninsule balkanique au XIVe siècle», Bulletins de l'Academie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, 8 (1884), 420.

[2] Ἡ Θεσσαλία καλεῖται συνήθως ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν τῆς περιόδου ταύτης *Βλαχία, Μεγάλη Βλαχία* ἢ *ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία*. Μὲ τὸ ἱστορικο - γεωγραφικὸν αὐτὸ πρόβλημα ἠσχολήθησαν παλαιότερον οἱ G. Murnu (Istoria Românilor din Pind, Valahia Mare (980 - 1259), Bucuresti 1913) καὶ N. Iorga (Histoire des Romains de la péninsule des Balcans (Albanie, Macedoine, Épire, Thessalie, etc.), Bucarest 1919, σ. 8 κἑξ.), ἐσχάτως δὲ ὁ I. Nistor, «Originea Românilor din Balcani si Vlahiile din Tesalia si Epir», Memoriile sectiei istoriea Acad. Rom., Seria III, 26 (1944), 151 - 212 καὶ «Les Valachies de Théssalie et d'Epire», Académie Roumaine, Bulletin de la section historique, 25 (1944), 228 - 230, χωρὶς ὅμως ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ ἱστορικογεωγραφικῆς ἐπόψεως. Μία ἐξαντλητικὴ μελέτη περὶ τοῦ ἀκριβοῦς ὁρισμοῦ καὶ τῶν τυχῶν τοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος «Μεγάλη Βλαχία» δὲν ὑπάρχει δυστυχῶς ἀκόμη.

[3] Γνωρίζομεν ὅτι ἡ ἐν λόγῳ Εἰρήνη ἦτο κόρη τοῦ Δουσὰν ἐξ ἑνὸς χρυσοβούλλου τοῦ Οὔρεση Ε΄ (υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Δουσὰν) ἀπολυθέντος κατὰ τὸ 1357 ὑπὲρ τῆς μονῆς τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου τοῦ Ἄθω, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπικυρώνει τὰ κτήματα τῆς καισαρίσσης Εἰρήνης, χήρας Πρελούμπου καὶ ἀδελφῆς του. Βλ. τὴν ἔκδοσιν τοῦ χρυσοβούλλου εἰς D. Anastasijevic', «Srpski arhiv Lavre Atonske», Spomenik, 56 (1922), 6. Πρβλ. N. A. Βέην, Βυζαντίς, 1 (1909 - 1910), 236β, 1 καὶ C. Jireček, Ἔνθ' ἀν., I, 388, 4. Ὁ A. Solovjev (Ἔνθ' ἀν., Byzantinoslavica, 4 (1932), 166), ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι αἱ λέξεις «ljubeznoj sestroju»

Hopf [1] γράφει ὅτι ὁ Πρελοῦμπος «der neben dem Despoten Liberis der erste in seinem [=τοῦ Δουσὰν] Rathe war», καὶ ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός [2], ἐξαίρει τὰς ἀρετὰς τοῦ Σέρβου στρατηγοῦ.

Σχετικῶς μὲ τὰ ὅρια τῶν ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Γρηγορίου Πρελούμπου ἐδαφῶν ἐπικρατεῖ σύγχυσις, καὶ τοῦτο, λόγῳ τῶν πενιχρῶν καὶ ἀντιφατικῶν εἰδήσεων περὶ τοῦ ζητήματος, τὰς ὁποίας μᾶς παρέχουν αἱ βυζαντιναὶ πηγαί. Ἐξ ἑνὸς χωρίου τοῦ Καντακουζηνοῦ εἰς τὸ ὁποῖον γράφει σχετικῶς μὲ τὰ Σέρβια ὅτι ἦσαν «πόλις δὲ ταῦτα, οὐ μικρά, ἐν μεθορίοις Βοττιαίας κειμένη καὶ Θετταλίας, ἧς ἦρχε μετὰ τῆς ἄλλης Θετταλίας Πρεάλιμπος» [3], δυνάμεθα νὰ ἐξάγωμεν τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ βόρεια σύνορα ἐξετείνοντο ὀλίγον βορειότερον τῶν Σερβίων. Τὰ ἀνατολικὰ σύνορα ἀπετέλει ἡ Θεσσαλικὴ ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου πελάγους [4], τὰ δὲ νότια ἐξετείνοντο μέχρι τοῦ Πτελεοῦ [5] καὶ τῶν ἐδαφῶν δυτικῶς αὐτοῦ. Τὰ δυτικὰ σύνορα εἶναι τέλος ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δημιουργοῦν ὅλην τὴν σύγχυσιν. Μερικοὶ θέτουν τὴν ὀροσειρὰν τῆς Πίνδου ὡς τὰ δυτικὰ σύνορα τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Πρελούμπου, ἐνῷ ἄλλοι πιστεύουν ὅτι ἐπίσης τμήματα τῆς Ἠπείρου μετὰ τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων διετέλουν ὑπ' αὐτόν. Κατὰ τὴν γνώμην μου, ὁ Πρελοῦμπος οὐδέποτε ἦρξεν Ἠπειρωτικῶν ἐδαφῶν, διότι αἱ βυζαντιναὶ πηγαὶ ἀναφέρουν αὐτὸν ὡς διοικητὴν τῆς

[=ἀγαπητὴ ἀδελφὴ] τοῦ χρυσοβούλλου, δὲν πρέπει νὰ ἑρμηνευθοῦν κατὰ γράμμα, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ἔχουσαι πλατύτερον νόημα, δηλ. ὡς σημαίνουσαι ἁπλῶς συγγένειαν (rodstvenniceju [=συγγενής]). Μάλιστα ὑποπτεύεται ὅτι ἡ Εἰρήνη ἦτο συγγενὴς τοῦ Οὔρεση ἐκ τῆς πλευρᾶς τῆς Ἑλληνίδος μητρός του. Πάντως ἡ γνώμη τοῦ Solovjev εἶναι ἁπλῆ ὑπόθεσις καὶ δὲν δύναται νομίζω νὰ γίνῃ παραδεκτή. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δὲν νομίζω ὅτι εὐσταθεῖ καὶ ἡ κατωτέρω γνώμη τοῦ N. Iorga (Histoire des Roumains de la peninsule des Balcans, 25, 2): «On ne connait pas l'origine de la femme de Prélioub: nous soupçonnons cependant qu'elle appartenait à la dynastie grecque».

[1] C. Hopf, Ἔνθ' ἀν., I, 446, 93. Πρβλ. Waddingus, Annales minorum, ἔτους 1354, ἀριθ. 3.

[2] Καντακουζηνός, 2, 423: «καὶ στρατηγὸν αὐτοῖς ἐπιστήσας τὸν εὐψυχίᾳ καὶ τόλμῃ καὶ ἐμπειρίᾳ τῶν παρ' αὐτῷ δυνατῶν δοκοῦντα ὑπερέχειν Πρεάλιμπον ὠνομασμένον», καὶ 3, 130: «Πρεάλιμπος τῶν παρὰ Κράλῃ δυνατῶν, ὃς μάλιστα ἐδόκει συνέσει καὶ εὐτολμίᾳ καὶ τῇ περὶ τὰ πολέμια τῶν ἄλλων προέχειν ἐμπειρίᾳ».

[3] Ἔνθ' ἀν., 3, 130 καὶ 2, 355: «περὶ τὰ μεθόρια Θεσσαλίας κειμένη πόλις [=Σέρβια]». Πρβλ. L. Heuzey, Le mont Olympe et l'Acarnanie (Paris 1860), 208.

[4] Γνωρίζομεν π.χ. ὅτι οἱ Σέρβοι ἦσαν κάτοχοι ἁλυκῶν παρὰ τὸ Λυκοστόμιον καὶ Κίτρος ἐπὶ τῆς Θεσσαλικῆς ἀκτῆς τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Βλ. St. Novakovic', Zakonski spomenici srpskih drzava srednjega veka (Beograd 1912) 313, 792. Πρβλ. C. Jireček, Staat u. Gesellschaft, II, 43, 73.

[5] Βλ. σελ. 61 σημείωσιν 1.

«Θετταλίας» ἢ «τῆς ἐν Ἑλλάδι Βλαχίας» [1] ἡ ὁποία ἐξετείνετο πρὸς δυσμὰς μέχρι τῆς Πίνδου [2]. Ἡ γνώμη ὅτι ὁ Πρελοῦμπος ἦρξε τμήματος τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν Ἰωαννίνων βασίζεται ἐπὶ τῶν ἑξῆς: α) Εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ Χρονικοῦ τῶν μοναχῶν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ὁ F. Pouqueville καθὼς καὶ εἰς τὴν Σύνοψιν τῶν Μετεώρων τὴν ὁποίαν ἀνεκάλυψεν ὁ P. Uspenskij ἔνθα ἀναγιγνώσκομεν τὰ ἀκόλουθα: «Εἶτα καὶ τὴν ἐν Ἑλλάδι Βλαχίαν ἐπιπηδᾷ καὶ ταύτην ὑφ᾽ ἑαυτὸν [=Δουσὰν] ποιησάμενος σὺν τῇ πόλει τῶν Ἰωαννίνων, ἕνα τῶν αὐτοῦ σατραπῶν Πρέλουμπον οὕτω καλούμενον, ἄρχοντα ταύτης ἀναδείκνυσι». Παρατηρητέον ὅτι ἡ φράσις «σὺν τῇ πόλει τῶν Ἰωαννίνων» δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ χειρόγραφον τὸ ὁποῖον ἐξέδωκεν ὁ Γ. Αἰνιὰν καὶ τὸ ὁποῖον θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότερον [3]. β) Εἰς τὸ ἀκόλουθον χωρίον τοῦ Χαλκοκονδύλη: «Καὶ τὰ ἀμφὶ τὴν Τρίκκην καὶ Καστορίαν Νικολάῳ τῷ Ζουπάνῳ καὶ τὰ περὶ Αἰτωλίαν Πρεαλούπῃ [ἐπέτρεψε ὁ Δουσὰν]» [4]. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ χωρίον τοῦ Χρονικοῦ δὲν νομίζω ὅτι ἡ φράσις «σὺν τῇ πόλει τῶν Ἰωαννίνων» συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς γνώμης ὅτι ὁ Πρελοῦμπος διωρίσθη διοικητὴς τῶν Ἰωαννίνων ἐπίσης, διότι τὸ «ταύτης» τοῦ κειμένου ἀναφέρεται μόνον εἰς «τὴν ἐν Ἑλλάδι Βλαχίαν», τὰ δὲ Ἰωάννινα οὐδέποτε ὑπήγοντο γεωγραφικῶς ἢ ἄλλως πως εἰς «τὴν ἐν Ἑλλάδι Βλαχίαν». Τὸ ἴδιον τὸ Χρονικὸν ἀναφέρει ὅτι τὰ Ἰωάννινα ὑπήγοντο εἰς τὴν Αἰτωλίαν (Ἤπειρον) [5] ἐν σχέσει μὲ ἓν μεταγενέστερον γεγονός: «Οἵ γὰρ Αἰτωλοὶ ἀσμένως αὐτὸν [=Συμεὼν Οὔρεσην] προσεδέξαντο, καὶ ὡς βασιλέα εὐφήμησαν, καὶ τὴν Ἄρταν σὺν τοῖς Ἰωαννίνοις αὐτῷ παραδεδώκασι μετὰ τῶν λοιπῶν φρουρίων, ὧν ἡ Αἰτωλία πᾶσα κέκτηται» [6]. Ἀφ᾽ ἑτέρου τὸ χωρίον τοῦ Χαλκοκονδύλη δὲν δύναται νὰ θέσῃ ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἀκρίβειαν τῶν εἰδήσεων τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου, διὰ τὸν λόγον ὅτι ὁ μὲν Χαλκοκονδύλης δὲν ἀποτελεῖ πάντοτε ἀξιόπιστον πηγήν [7], ὁ δὲ Καντακουζηνὸς ὑπῆρξε σύγχρονος τῶν γεγονότων καὶ μάλιστα

---

[1] Καντακουζηνός, 3, 130, 315. Χρονικὸν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου (ἐκδ. Cirac Estopanan), 35.

[2] Πρβλ. Βίον ἁγ. Ἀθανασίου (ἐκδ. Βέη), Βυζαντίς, 1 (1909 - 1910), 244: «Ἐντυχὼν δὲ τῷ προέδρῳ Σερβίων Ἰακώβῳ, μανθάνει παρ᾽ αὐτοῦ περὶ τῶν Σταγῶν οὑτωσί· 'ἔστι τί φησι πολίχνιον ἐν μεθορίῳ κείμενον Ἰωαννίνων καὶ Βλαχίας'».

[3] S. Cirac Estopanan, Ἔνθ᾽ ἀν., I, 72, II, 35.

[4] Χαλκοκονδύλης, I, 25 (ἐκδ. Darkó).

[5] Ὑπὸ τὸν γεωγραφικὸν ὅρον *Αἰτωλία* ἢ *Ἀκαρνανία* ἐννοεῖται ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἡ Ἤπειρος καὶ τὰ πρὸς νότον αὐτῆς ἐδάφη τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Βλ. Κ. Σάθα, Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα, Α, κγ΄, 3, καὶ S. Cirac Estopanan, Ἔνθ᾽ ἀν., I, 116.

[6] Χρονικὸν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου (ἐκδ. Cirac Estopanan), 37 - 38.

[7] Βλ. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica (Budapest 1942), I, 232.

ἐπολέμησεν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, κατὰ τοῦ Πρελούμπου ὁ ὁποῖος ἦρχε, κατ᾽ αὐτόν, τῆς Θεσσαλίας καὶ ὄχι τῆς Αἰτωλίας [1]. Ὑποπτεύομαι ὅτι ὁ Χαλκοκονδύλης συνέχεε τὸν Γρηγόριον Πρελοῦμπον μὲ τὸν υἱόν του Θωμᾶν Πρελοῦμπον ἢ Πρελούμποβιτς, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε διοικητὴς τῶν Ἰωαννίνων ἀπὸ τοῦ 1366 - 1367 μέχρι τοῦ 1384. Ἡ πληροφορία ὅμως αὕτη τοῦ Χαλκοκονδύλη ἐξήσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων ἱστορικῶν οὕτως ὥστε νὰ δημιουργηθῇ ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ Γρηγόριος Πρελοῦμπος πράγματι ἦρξε τῶν Ἰωαννίνων. Οὕτως ὁ ἐκ Ραγούζης Βενεδικτῖνος Mauro Orbini ἔγραψεν ὅτι ὁ Πρελοῦμπος (Prilup) ἦτο «Despoto, & signor d' Iagnina, & d'altre contrade vicine» [2], ἂν καὶ τοῦτο εὑρίσκεται εἰς ἀντίφασιν μὲ ὅσα γράφει εἰς ἄλλην σελίδα τοῦ ἰδίου ἔργου του περὶ τῶν ἐδαφῶν τῶν χορηγηθέντων ὑπὸ τοῦ Δουσὰν εἰς τὸν ἀδελφόν του Συμεών. Ἐκεῖ γράφει ὅτι ὁ Δουσὰν ἔδωσεν εἰς τὸν Συμεὼν «la Città d'Iagnina in Romania, co tutto il paese fin'ál'Arta, & molti altri Castelli, & Città, ch'erano in quei cotorni» [3]. Ἀναμφιβόλως ὁ Orbini ἤντλησε τὰς πληροφορίας διὰ τὴν πρώτην του γνώμην ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Χαλκοκονδύλη. Ἡ ἐπίδρασις ἐπίσης τοῦ Χαλκοκονδύλη καὶ ἡ παρεξήγησις τῆς φράσεως «σὺν τῇ πόλει τῶν Ἰωαννίνων» τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου ὡδήγησε τοὺς A. Majkov [4], C. Hopf [5], E. Muralt [6], Fr. Racki [7], W. Miller [8], N. Βέην [9] καὶ G. Ostrogorsky [10] εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ Ἰωάννινα διετέλουν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Γρηγορίου Πρελούμπου, τὸ ὁποῖον νομίζω, ὡς

---

[1] Καντακουζηνός, 3, 130, 315.

[2] Don Mauro Orbini, Ἔνθ᾽ ἀν., 271 καὶ 267: «Etolia fù data à Prialupo».

[3] Ἔνθ᾽ ἀν., 270.

[4] A. Majkov, Istorija srbskoga naroda (Beograd 1858), 82.

[5] C. Hopf, Ἔνθ᾽ ἀν., I, 446β, 458α. Ἐπίσης C. Hopf, Chroniques grécoromanes, inédites ou peu connues (Berlin 1873), 530.

[6] E. Muralt, Essai de chronographie byzantine (S. Petersbourg 1871), II, 624.

[7] Fr. Rački, «Pokret na Slavenskom jugu koncem XIV i pocetkom XV stoljeca», Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, 2 (1868), 85.

[8] W. Miller, The Latins in the Levant, 281 καὶ Essays on the Latin Orient (Cambridge 1921), 451.

[9] N. Βέης, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», Βυζαντίς, 1 (1909 - 1910), 236α καὶ «Μετεώρου πίναξ ἀφιερωθεὶς ὑπὸ τῆς βασιλίσσης Μαρίας Ἀγγελίνης Δουκαίνης Παλαιολογίνης», Ἀρχ. Ἐφ. (1911), 182β.

[10] G. Ostrogorsky, «El relicario de los déspotas del Epiro», Archivo Espanol de Arte y Arqueología, 6 (1930), 214, καθὼς καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν βελτιωμένην ἔκδοσιν τῆς μελέτης του εἰς τὸ Seminarium Kondakovianum, 4 (1931), 167.

εἶπον ἤδη δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα. Ἐπίσης ἡ γνώμη τοῦ I. Sokolov ὅτι ὁ Δουσὰν ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλίας «ἐνεχείρισε τὴν διοίκησιν τῆς χώρας εἰς τὸν ἀδελφόν του Συμεὼν Οὔρεσην»[1] εἶναι ἐσφαλμένη. Προφανῶς ὁ Sokolov ἔχει συγχύσει τὰ γεγονότα τῆς καταλήψεως τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τῶν Σέρβων καὶ τοῦ διορισμοῦ τοῦ Πρελούμπου (1348) μὲ μεταγενέστερα γεγονότα ὅτε ὁ Συμεὼν Οὔρεσης ἔγινε κύριος τῆς Θεσσαλίας.

Σύγχυσις ἐπίσης ἐπικρατεῖ καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τῆς πρωτευούσης τοῦ Γρηγορίου Πρελούμπου. Οἱ περισσότεροι τῶν ἱστορικῶν τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν Σερβοκρατίαν εἰς τὴν Θεσσαλίαν, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ οἱ Florinskij καὶ Jirecek, ἀπέφυγον νὰ θίξουν τὸ ζήτημα. Ὁ Hopf βασιζόμενος ἐπὶ τῆς γνώμης ὅτι τὰ Ἰωάννινα διετέλουν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Πρελούμπου, ἔγραψεν ὅτι «Cäsar Gregor Preljub in Joannina seine Residenz aufschlug»[2], τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνακριβὲς ἐφ' ὅσον τὰ Ἰωάννινα ὑπήγοντο εἰς τὸν Συμεών. Οἱ Π. Ἀραβαντινός[3], Γ. Δεστούνης[4], P. Uspenskij[5], L. Heuzey[6], Ἀ. Ἀδαμαντίου[7], Μ. Γούδας[8] καὶ ἐσχάτως ὁ S. Cirac Estopanan[9], ὑπεστήριξαν τὴν γνώμην ὅτι τὰ Τρίκκαλα ἦσαν ἡ πρωτεύουσα τοῦ Γρηγορίου Πρελούμπου. Τέλος ὁ Ἰ. Βογιατζίδης[10] ἐξέφρασε διάφορον γνώμην συμφώνως μὲ τὴν ὁποίαν τὰ Σέρβια ἦσαν ἡ πρωτεύουσα καὶ ὄχι τὰ Τρίκκαλα. Ἐβάσισε δὲ τὴν γνώμην του ταύτην ἐπὶ τῶν ἀκολούθων φράσεων τοῦ Καντακουζηνοῦ: «ἧς [=τῆς πόλεως τῶν Σερβίων] ἦρχε μετὰ τῆς ἄλλης Θετταλίας Πρεάλιμπος»[11] καὶ «ᾗ [=τοποθεσίᾳ τῶν Σερβίων] ὁ Πρεάλιμπος ἐνδιατρίβων, τάφρων μὲν οὐκ ἐδεήθη...»[12], αἱ ὁποῖαι νομίζω

---

[1] I. Sokolov, «Krupnye i melkie vlasteli v Fessalii v epohu Paleologov», Vizantijskij Vremennik, 24 (1923 - 1926), 41.

[2] C. Hopf, Gesch. Griechenlands, I, 446β.

[3] Π. Ἀραβαντινός, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, 1, 132.

[4] Γ. Δεστούνης, Ἱστορικὸν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ περὶ διαφόρων δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ τυράννου Θωμᾶ τοῦ δεσπότου καὶ Κομνηνοῦ τοῦ Πρελούμπου, ρωσσιστὶ μεταφρασθέν, ἰδίαις καὶ πολλῶν σημειώσεσι ἐξηγηθὲν ὑπὸ — (S. Peterburg 1858), 7, 21.

[5] P. Uspenskij, Putešestvie b meteorskie i osoolimpijskie monastyri v Fessalii (S. Peterburg 1896), 121.

[6] L. Heuzey, Excursion dans la Thessalie turque (Paris 1927), 84.

[7] A. Ἀδαμαντίου, «Ἐργασίαι ἐν Μετεώροις», Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχ. Ἑταιρείας 1909 (Ἀθῆναι 1910), 225, 1.

[8] Μ. Γούδας, Εἰς κριτικήν του τοῦ ἀνωτέρω δημοσιεύματος εἰς τὴν Βυζαντίδα, 2 (1911 - 1912), 231.

[9] S. Cirac Estopanan, Ἔνθ' ἀν., I, 116, 118.

[10] Ι. Βογιατζίδης, «Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων», ΕΕΒΣ, 1 (1924), 168.

[11] Καντακουζηνός, 3, 130.

[12] Ἔνθ' ἀν., 3, 131.

δὲν δικαιολογοῦν τὸ συμπέρασμά του. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πρώτην φράσιν δὲν πιστεύω ὅτι ἐννοεῖ αὐτὸ τὸ ὁποῖον γράφει ὁ Ἰ. Βογιατζίδης, διότι τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Καντακουζηνὸς ὁμιλεῖ εἰς τὸ ἔργον του ἐν ἐκτάσει εἰδικῶς περὶ τῶν Σερβίων ἡ φράσις «ἧς ἦρχε μετὰ τῆς ἄλλης Θετταλίας Πρεάλιμπος» δὲν σημαίνει ὅτι τὰ Σέρβια εἶχον τὴν θέσιν πρωτευούσης, ἀλλὰ ὅτι ἁπλῶς ὑπήγοντο εἰς τὸν Πρελοῦμπον ὅπως καὶ ὁλόκληρος ἡ Θεσσαλία. Ἡ δὲ δευτέρα φράσις πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ ἐν σχέσει μὲ τὰ γεγονότα εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται, τ.ἔ. τὴν ἐκστρατείαν τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Σέρβων εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὸ 1350 καὶ ἰδιαιτέρως τὴν εἰσβολὴν τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων εἰς τὴν Θεσσαλίαν. Ἦτο φυσικὸν λοιπὸν κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην στιγμὴν ὅπως σπεύσῃ ὁ Πρελοῦμπος μὲ τὸν στρατόν του εἰς τὰ Σέρβια, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν, λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς των θέσεως, ἄριστον ὀχυρόν[1], πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ ἐχθροῦ. Συνεπῶς ἐὰν ὁ Πρελοῦμπος παρευρίσκετο κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην εἰς τὰ Σέρβια δὲν σημαίνει ὅτι διέμενεν ἐκεῖ μονίμως καὶ ὅτι ἡ πόλις αὐτὴ ἦτο ἡ πρωτεύουσά του. Τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Καντακουζηνοῦ δὲν ἐπιτρέπει τοιούτου εἴδους ὑποθέσεις. Κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐξέφρασαν τὴν γνώμην ὅτι τὰ Τρίκκαλα ὑπῆρξαν ἡ πρωτεύουσα τοῦ Πρελούμπου ἔχουν δίκαιον διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: α) Τὰ Τρίκκαλα εἶναι ἓν ἐκ τῶν πλέον στρατηγικῶν σημείων τῆς Θεσσαλίας καὶ εἶναι καλῶς ὠχυρωμένα ὑπὸ τῆς ἰδίας φύσεως[2]. β) Ὁ Πρελοῦμπος ἐδολοφονήθη παρὰ τὰ Τρίκκαλα[3] ἐγκαταλείψας τὴν σύζυγον καὶ τὸν υἱόν του εἰς τὴν πόλιν αὐτήν[4]. γ) Ὁ Συμεὼν Οὔρεσης, ὁ ὁποῖος ἔγινεν ἀργότερον κύριος τῆς Θεσσαλίας διέμενεν εἰς τὰ Τρίκκαλα[5].

Ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τοῦ διορισμοῦ τοῦ Πρελούμπου ὡς διοικητοῦ (καίσαρος) τῆς Θεσσαλίας δὲν ἔχει διαλευκανθῆ ἐπαρκῶς καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς σιωπῆς τῶν πηγῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος. Ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὸ ζήτημα

---

[1] Ἔνθ' ἀν., 3, 130, 131. Πρβλ. L. Heuzey, Le mont Olympe et l'Acarnanie (Paris 1860), 208 καὶ S. Cirac Estopanan, Ἔνθ' ἀν., I, 151.

[2] M. Leake, Travels in Northern Greece, I, 426 κἑξ., IV, 258 κἑξ.

[3] Βίος ἁγ. Ἀθανασίου (ἐκδ. Βέη), Βυζαντίς, 1 (1909 - 1910), 258 - 259 (ἐκδ. Λάμπρου), ΝΕ, 2 (1905), 84. Πρβλ. Ι. Βογιατζίδην, ἐν Ἀθηνᾶς, 24 (1912), 352 - 354 καὶ ΕΕΒΣ, 1 (1924), 169.

[4] Χρονικὸν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου (ἐκδ. Cirac Estopanan), 38: «τεθνηκὼς γὰρ ὁ Πρέλουμπος ἐκεῖνος, κατέλιπε ταύτην [=καισάρισσαν] ἐν τῇ Τρικκάλων πόλει μετὰ καὶ υἱέως».

[5] Ἔνθ' ἀν., 37: «καὶ ἐν τῇ τῶν Τρικκάλων πόλει τὰ βασίλεια ἐπήξατο». Ἐπίσης τὸ Rodoslov καὶ μεσαιωνικὸν σερβικὸν χρονικὸν γράφουν (κατὰ μετάφρασίν μου) ὅτι ὁ Συμεὼν «ἐκυβέρνησεν εἰς ἑλληνικὰς χώρας εἰς τὴν πόλιν τῶν Τρικκάλων ἔνθα καὶ ἀπέθανε» (L. Stojanović, «Srpski rodoslovi i letopisi», Glasnik, 53 (1883), 11, 62.

τοῦτο οἱ C. Hopf[1] καὶ Μ. Γούδας[2] ἐπρότειναν τὴν χρονολογίαν 1350, ὁ Ἀ. Ἀδαμαντίου[3] τὴν χρονολογίαν 1353 - 1354 καὶ ὁ Ἰ. Βογιατζίδης[4] τὴν χρονολογίαν 1348. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Πρελοῦμπος διωρίσθη καῖσαρ ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τῶν στρατευμάτων του, δηλαδὴ κατὰ τὸ ἔτος 1348. Τοὐλάχιστον αὐτὴν τὴν ἐντύπωσιν δίδει τὸ ἀκόλουθον χωρίον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου, ἡ μόνη πηγὴ ἡ ὁποία ρίπτει ὀλίγον φῶς ἐπὶ τοῦ ζητήματος: «Εἶτα καὶ τὴν ἐν Ἑλλάδι Βλαχίαν ἐπιπηδᾷ [=Δουσὰν] καὶ ταύτην ὑφ' ἑαυτὸν ποιησάμενος ἕνα τῶν αὐτοῦ σατραπῶν Πρέλουμπον οὕτω καλούμενον, ἄρχοντα ταύτης ἀναδείκνυσι, τῷ τοῦ καίσαρος ἀξιώματι τοῦτον τιμήσας»[5]. Ἄλλωστε ἐκ μιᾶς ἐπιστολῆς τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας πρὸς τὸν Δουσὰν γίνεται φανερὸν ὅτι ὁ Πρελοῦμπος (Prealipo, κατὰ τὴν ἐπιστολὴν) ἦτο διοικητὴς τῆς Θεσσαλίας ἤδη πρὸ τοῦ ἔτους 1350[6].

Κατὰ τὴν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Σέρβοι κατέλαβον τὴν Θεσσαλίαν, Ἤπειρον καὶ Αἰτωλοακαρνανίαν καὶ ἐστερέωνον τὴν θέσιν των εἰς τὰ ἐδάφη αὐτά, οἱ Βυζαντινοὶ διήρχοντο νέαν κρίσιν. Ὁ αὐτοκράτωρ Καντακουζηνὸς ἦτο ἀσθενὴς ἐπὶ ἓν ἔτος καὶ ἐκτὸς τούτου εὑρίσκετο εἰς διαφορὰς μετὰ τῶν Γενουησίων τοῦ Γαλατᾶ κατὰ τὰ ἔτη 1348 - 1359[7]. Ἡ Βενετία καὶ ὁ Δουσὰν θέλοντες ὅπως ἐπωφεληθοῦν τῆς εὐκαιρίας, προσεπάθησαν ὅπως σχηματίσουν συμμαχίαν στρεφομένην ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου δύο φοράς, τὴν μὲν πρώτην πρωτοβουλίᾳ τῆς Βενετίας (1349)[8] τὴν δὲ δευτέραν πρωτοβουλίᾳ

---

[1] C. Hopf, Chroniques gréco - romanes, 520. Εἰς τὸ βιβλίον ἀναγράφεται ἡ χρονολογία 1340, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀναντιρρήτως τυπογραφικὸν λάθος, διότι ἡ Θεσσαλία ὡς γνωστὸν δὲν εἶχε κἂν καταληφθῇ τότε ὑπὸ τῶν Σέρβων καὶ ὁ ἴδιος ὁ Hopf προτείνει ἀλλοῦ τὸ ἔτος 1350. Ὁ Ν. Α. Βέης (Βυζαντίς, 1 (1909 - 1910), 236α) ἀκολουθῶν τὸν Hopf, ἐπρότεινε τὸ ἔτος 1340 χωρὶς νὰ προσέξῃ ὅτι πρόκειται περὶ τυπογραφικοῦ λάθους.

[2] Μ. Γούδας, Βυζαντίς, 2 (1911 - 1912), 241.

[3] Α. Ἀδαμαντίου, Ἔνθ' ἀν., 225, 1. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ἀδαμαντίου ἐπρότεινε τὴν ἀνωτέρω χρονολογίαν παρερμηνεύσας μίαν παράγραφον τοῦ Hopf (Gesch. Griechenlands, I, 446β).

[4] Ι. Βογιατζίδης, Ἔνθ' ἀν., ΕΕΒΣ, 1 (1924), 167. Εἰς προγενέστερον ὅμως δημοσίευμά του ἐπρότεινε τὴν χρονολογίαν 1350 (Ἀθηνᾶ, 24 (1912), 352, 353).

[5] Χρονικὸν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου (ἐκδ. Cirac Estopanan), 35 - 36.

[6] S. Ljubic', Ἔνθ' ἀν., III, 169.

[7] Γρηγορᾶς, II, 841. Πρβλ. G. Ostrogorsky, Gesch. d. byz. Staates, 380 - 381 καὶ E. Skrzinskaja, «Genuezcy v Konstantinopole v XIVv.», Vizantijskij Vremennik, 26 (1947), 215 - 234.

[8] Fr. Miklosich, Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii (Vindob. 1858), 153. S. Ljubic', Ἔνθ' ἀν., III, 115, 119, 143, 160. Ἐπίσης εἰς Glasnik, 27 (1870), 286.

τοῦ Δουσὰν (1350)[1], χωρὶς ὅμως ἀποτελέσματα. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Καντακουζηνὸς ἐτακτοποίησε τὰς διαφοράς του μετὰ τῶν Γενουησίων καὶ ἀμέσως ἐσχεδίασε μίαν σοβαρὰν ἐκστρατείαν ἐναντίον τῶν Σέρβων εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ἡ κρίσιμος θέσις εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκετο ἡ πόλις τῆς Θεσσαλονίκης, περικυκλωμένης ὑπὸ σερβοκρατουμένων ἐδαφῶν καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ Δουσὰν εἰς τὰ ἐδάφη τῆς Βοσνίας, ἔνθα διεξῆγε πόλεμον, ἀπῄτουν ἐνέργειαν ἐκ μέρους τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ ὁποία κατὰ τὰς στιγμὰς ἐκείνας ἦτο οὐσιαστικῶς αὐτόνομος[2], διήρχετο ταραχώδη περίοδον μὲ τοὺς Ζηλωτάς[3], οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον δὲν ἤθελον νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ἀρχὴν τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἀλλὰ καὶ διέκειντο φιλικῶς μᾶλλον πρὸς τοὺς Σέρβους[4]. Ὁ Ἀλέξης Μετοχίτης, πρωτοσέβαστος τῆς Θεσσαλονίκης, ὑποπτευθεὶς ὅτι οἱ Ζηλωταὶ ἐσχεδίαζον παράδοσιν τῆς πόλεως εἰς τοὺς Σέρβους[5] κατόπιν μυστικοῦ συμφώνου μετ' αὐτῶν, ἔστειλεν ἐπιστολὰς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Καντακουζηνὸν παροτρύνων αὐτὸν ὅπως ἐνεργήσῃ καταλλήλως. Ὁ Καντακουζηνὸς ἀνέγνωσε τὰς ἐπιστολὰς μετὰ μεγάλης προσοχῆς καὶ ἀμέσως ἐζήτησε στρατιωτικὴν βοήθειαν ἀπὸ τὸν γαμβρόν του Ὀρχάν, ἡ ὁποία πράγματι ἐστάλη ἀλλὰ ἐπέστρεψε πάλιν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἀντὶ νὰ βαδίσῃ ἐναντίον τῶν Σέρβων τῆς Μακεδονίας, ἐπειδὴ ὁ Ὀρχὰν ἠπειλεῖτο ὑπὸ ἄλλων Τούρκων ἐμιρῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως οἱ Βυζαντινοὶ εἰσέβαλον εἰς τὴν σερβοκρατουμένην Μακεδονίαν μόνοι των. Κατὰ δὲ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1350[6] ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἀφίχθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην διὰ θαλάσσης μετὰ τοῦ συναυτοκράτορος Ἰωάννου Παλαιολόγου. Οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ κινήματος τῶν Ζηλωτῶν συνελήφθησαν ἀμέσως καὶ ἐστάλησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν· χωρὶς δὲ νὰ χρονοτριβῇ ὁ Καντακουζηνὸς ἠνάγκασε τοὺς Σέρβους ὅπως ἐκκενώσουν τὰ πέριξ τῆς Θεσσαλονίκης ἐδάφη καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ τοῦ Βυζαντινοῦ στρατοῦ του καὶ ὁμάδων Τούρκων μισθοφόρων κατώρθωσε ὅπως καταλάβῃ τὸ

---

[1] S. Ljubic', Ἔνθ' ἀν., III, 174 - 176.

[2] Βλ. O. Tafrali, Thessalonique au XIVe siècle (Paris 1913), 249.

[3] Περὶ τῶν Ζηλωτῶν βλ. O. Tafrali, Ἔνθ' ἀν., 225 - 272. Γ. Κορδάτου, Ἡ κομμοῦνα τῆς Θεσσαλονίκης (Ἀθήνα 1928). Ch. Diehl, «Journées revolutionnaires byzantines», Revue de Paris, 1 (1928), 151 - 172. B. Gorianov, «Vosstanie zilotov v Vizantii, 1342 - 1349», Izvestija Akademii Nauk SSSR, serija istorii i filosofii, 3 (1946), ἀριθ. 1, 92 - 96. B. Gorianov, «Pervaja gomilija Grigorija Palamy, kak istočnik k istorii vosstanija zilotov», Vizantijskij Vremennik, 26 (1947), 261 - 266.

[4] Καντακουζηνός, 3, 104, 118.

[5] Ἔνθ' ἀν., 3, 103 - 109. Πρβλ. O. Tafrali, Ἔνθ' ἀν., 251.

[6] Ὁ O. Tafrali (Ἔνθ' ἀν., 252) ἀναβιβάζει τὸ γεγονὸς εἰς τὸ ἔτος 1349, ἐσφαλμένως ὅμως τοῦτο, διότι κατὰ τὸν Καντακουζηνὸν (3, 117) καὶ Γρηγορᾶν (2, 876) τὸ γεγονὸς συνέβη κατὰ τὸ 1350 ἀναμφιβόλως.

πλεῖστον τῆς Μακεδονίας[1]. Κατόπιν εἰσέβαλεν εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ κατέλαβε τὰς μικρὰς πόλεις Λυκοστόμιον καὶ Καστρίον[2]. Ἀπὸ ἐκεῖ κατηυθύνθη πρὸς τὰ Σέρβια, τὸ φυσικὸν αὐτὸ ὀχυρόν, τὴν στρατηγικὴν θέσιν καὶ σημασίαν τῶν ὁποίων περιγράφει ὁ ἴδιος ὁ Καντακουζηνὸς διὰ τῶν ἑξῆς: «εἰ ταύτης [=τῆς πόλεως τῶν Σερβίων] περιγένοιτο καὶ Θετταλίαν πᾶσαν καθέξοντος βασιλέως ἀσφαλῶς»[3]. Εἰς τὰ Σέρβια ὅμως εἶχε συγκεντρωθῆ στρατὸς τοῦ Πρελούμπου ὑπὸ τὴν διοίκησιν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καὶ εἶχε κατασκευάσει πλῆθος ἀμυντικῶν ἔργων. Ὁ Καντακουζηνὸς μᾶς δίδει λεπτομερῆ διήγησιν περὶ τῶν ἀμυντικῶν αὐτῶν ἔργων καὶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Πρελοῦμπος ἡγεῖτο εἰς τὰ Σέρβια φρουρᾶς πλέον τῶν πεντακοσίων ἀνδρῶν[4]. Ὁ βυζαντινὸς ὅμως στρατὸς ἐπετέθη καὶ ἐπολιόρκησε τὰ Σέρβια φέρων οὕτω τὸν Πρελοῦμπον εἰς δύσκολον θέσιν. Ὁ Πρελοῦμπος μάλιστα θὰ ἐγκατέλειπε τὰ Σέρβια, ἐὰν δὲν τὸν συνεβούλευον οἱ περὶ αὐτὸν ὅτι, ἐγκαταλειφθέντων τῶν Σερβίων, δὲν ὑπάρχει ἐλπὶς ἀποτελεσματικῆς ἀντιστάσεως εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς Θεσσαλίας[5]. Ἡ ἀπόφασις ὅπως μείνουν εἰς τὰ Σέρβια ἀπεδείχθη σωτήριος διὰ τὸν Πρελοῦμπον, διότι καταρρακτώδεις χειμεριναὶ βροχαὶ ἠνάγκασαν τὸν Καντακουζηνὸν ὅπως λύσῃ τὴν πολιορκίαν καὶ ἀποσυρθῇ πρῶτον εἰς τὴν Βέρροιαν καὶ κατόπιν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, διώρισεν ὅμως τὸν Διπλοβατάτζην[6] διοικητὴν τῆς Βερροίας καὶ τὸν Νικηφόρον Σαραντηνὸν διοικητὴν τῶν Θεσσαλικῶν πόλεων τῶν ὁποίων εἶχε γίνει κύριος[7].

Αἱ ἐπιτυχίαι τοῦ Καντακουζηνοῦ εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χλάπαινος[8] καὶ ὁ Τολίσθλαβος[9] ηὐτομόλησαν εἰς τοὺς Βυζαντινούς[10],

---

[1] Καντακουζηνός, 3, 130.

[2] Περὶ Λυκοστομίου βλ. L. Heuzey, Ἔνθ᾽ ἀν., 85 καὶ ΝΕ, 2 (1905), 82. Περὶ Καστρίου βλ. Ι. Βογιατζίδου, ΕΕΒΣ, 1 (1924), 150, 154.

[3] Καντακουζηνός, 3, 131.

[4] Ἔνθ᾽ ἀν., 3, 131. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἀμυντικὰ μέτρα τὰ ληφθέντα ὑπὸ τοῦ Πρελούμπου εἰς τὰ Σέρβια ὁ T. Florinskij (Ἔνθ᾽ ἀν., 184, 4) θεωρεῖ τὰς εἰδήσεις τοῦ Καντακουζηνοῦ ὡς «ὀλιγόπιστον ἀφήγησιν», τὸ ὁποῖον ὅμως νομίζω δὲν εἶναι ὀρθόν, διότι εἰς τοιαύτας περιπτώσεις δύνανται πολὺ εὐκόλως νὰ συμβοῦν αὐτὰ ποὺ περιγράφει ὁ Βυζαντικὸς ἱστορικὸς (μετακινήσεις πληθυσμοῦ κλπ.).

[5] Καντακουζηνός, 3, 131.

[6] Περὶ τούτου βλέπε τὴν μελέτην τοῦ Α. Μουστοξύδου, «Θωμᾶς Διπλοβατάζης», Ἑλληνομνήμων 2 (1843), 97.

[7] Καντακουζηνός, 3, 135.

[8] Περὶ τοῦ Σέρβου τούτου βλ. St. Novakovic', Stara srpska vojska (ἀνατυπ. ἐκ Ratnik, Beograd 1893), 87, 141. Ἐπίσης ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον τοῦ 1385 (J. Müller, «Historische Denkmäler in der Klöstern des Athos», Slavische Bibliotek (ἐκδ. Fr. Miklosick), 1 (1851), 167).

[9] Εἶναι ὄνομα προσώπου καὶ ὄχι τοπωνύμιον, ὡς ἐνόμισεν ὁ Hopf (Ἔνθ᾽ ἀν., I, 146α).

[10] Καντακουζηνός, 3, 135. Ὁ T. Florinskij (Ἔνθ᾽ ἀν.), δὲν

καὶ ἡ πόλις τῶν Σκοπίων, ἡ πρωτεύουσα τοῦ Σερβικοῦ κράτους, ἐσχεδίαζεν ὅπως παραδοθῇ εἰς τὸν Βυζαντινὸν αὐτοκράτορα διὰ μίαν στιγμήν, ἀνησύχησαν μεγάλως τὸν Δουσάν, ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο ἀκόμη εἰς τὴν Βοσνίαν. Λαβὼν ὁ Σέρβος ἡγεμὼν μικρὸν ἀλλὰ ἀξιόμαχον στράτευμα κατηυθύνθη πρὸς νότον καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1350, εὑρισκόμενος ἔξωθεν τῆς Θεσσαλονίκης, ἔστειλε πρεσβείαν πρὸς τὸν Καντακουζηνὸν διὰ τῆς ὁποίας τὸν προσεκάλει ὅπως διαρρυθμίσουν εἰρηνικῶς τὰς διαφοράς των. Οἱ δύο ἡγεμόνες συνηντήθησαν ἔξωθεν τῆς πόλεως καὶ μετὰ μακρὰς διαπραγματεύσεις συνεφώνησαν ὅπως «αὐτίκα Ἀκαρνανίαν καὶ Θετταλίαν, Σέρβιά τε καὶ τὰς ἐντὸς τούτων πρὸς θάλασσαν πολίχνας, καὶ Βέρροιαν καὶ Ἔδεσσαν, Γυναικόκαστρόν τε καὶ Μυγδονίαν μετὰ τῶν κατῳκισμένων πόλεων, καὶ τὰς περὶ Στρυμόνα κώμας ἄχρι τῶν Φερῶν ὁρίων, καὶ Ταντεσάνου ὄρη προσαγορευόμενα ἀπένεμε [ὁ Δουσὰν] Ῥωμαίοις, Ζίχνα δὲ καὶ Φερὰς καὶ Μελενίκον καὶ Στρύμβιτζαν καὶ Καστορίαν καὶ τὰς ἄλλας Μακεδονικὰς κώμας καὶ πολίχνας, αἱ τῶν εἰρημένων ὅρων ἐκτὸς ἦσαν, Κράλην ἔχειν»[1]. Ὁ Δουσὰν ὅμως δὲν συνεμορφώθη μὲ τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης, διότι ἐπείσθη ὑπὸ ὁμάδος Ἑλλήνων τοῦ κόμματος τοῦ Παλαιολόγου ὅτι ἡ θέσις τοῦ Καντακουζηνοῦ ἦτο ἐπισφαλὴς λόγῳ τῆς πιθανότητος ἐκρήξεως νέου ἐμφυλίου πολέμου μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου. Οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἡτοιμάσθησαν διὰ πόλεμον πάλιν, ἐσωτερικὰ δὲ ζητήματα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἠνάγκασαν τὸν Καντακουζηνὸν ὅπως ἀναχωρήσῃ διὰ τὴν πρωτεύουσάν του. Ὁ Δουσὰν ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε διαβῆ τὸν Ἀξιὸν ποταμὸν καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰανουαρίου τοῦ 1351 εἶχεν ἤδη καταλάβει τὴν Ἔδεσσαν[2]. Ἐν συνεχείᾳ κατέλαβε καὶ τὰς ἄλλας Μακεδονικὰς καὶ Θεσσαλικὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι εἶχον περιέλθει εἰς τοὺς Βυζαντινούς, ἐντὸς μικροῦ διαστήματος ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Σέρβος ἡγεμὼν ἠδυνήθη νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ συνεχίσῃ τὸν πόλεμον εἰς τὴν Βοσνίαν κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἰδίου ἔτους[3]. Λεπτομερείας περὶ τῆς ἀνακαταλήψεως τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν ὑπὸ τῶν Σέρβων δὲν γνωρίζομεν ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ Βέρροια κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Ροδοσλάβου Χλαπαίνου[4], τοῦ ἰδίου προσώπου τὸ ὁποῖον εἶχεν αὐτομολήσει εἰς τὸν Καντακουζηνὸν κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος. Ὁ Χλάπαινος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα παρέμεινε διοι-

---

δίδει πίστιν εἰς τὴν εἴδησιν αὐτὴν τοῦ Καντακουζηνοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ ἐξηγῇ τὸν λόγον.

[1] Καντακουζηνός, 3, 155 - 156.

[2] Ἔνθ᾽ ἀν., 3, 162: «Ἰανουαρίου ἄρτι ἱσταμένου».

[3] Chronica Ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XXV, Zagreb 1893), 133.

[4] Χρονικὸν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου (ἐκδ. Cirac Estopanan), 38.

κητὴς τῆς Βερροίας καὶ τῶν πέριξ ἐδαφῶν [1], ἐνῷ αἱ Θεσσαλικαὶ πόλεις ἐπεστράφησαν εἰς τὸν Γρηγόριον Πρελοῦμπον.

Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς προσπαθείας τοῦ Καντακουζηνοῦ ὅπως καταλάβῃ τὴν σερβοκρατουμένην Μακεδονίαν καὶ Θεσσαλίαν, ἔχομεν ἐλαχίστας εἰδήσεις περὶ τοῦ Πρελούμπου καὶ τῶν Σέρβων τῆς Θεσσαλίας. Τὸ ὄνομά του μνημονεύεται ἐν σχέσει μὲ τὴν προσπάθειαν τοῦ Πάπα τῆς Avignon κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1354 ὅπως πείσῃ τὸν Δουσὰν νὰ ὀργανώσῃ μίαν σταυροφορίαν ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἐπίσης γνωρίζομεν ἐκ τοῦ Βίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, τοῦ Μετεωρίτου ὅτι ὁ Πρελοῦμπος μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου του ἐσυνθηκολόγησε μετὰ τῶν Ἀλβανῶν τῆς Θεσσαλίας [2]. Ἡ συνθήκη ὅμως αὐτὴ δὲν διετηρήθη ἐπὶ πολὺ καὶ εἰς μίαν συμπλοκὴν μεταξὺ τῶν Σέρβων καὶ Ἀλβανῶν ἐφονεύθη παρὰ τὰ Τρίκκαλα ὁ Γρηγόριος Πρελοῦμπος, ὡς εἶχεν ἀκριβῶς προφητεύσει ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος [3]. Τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν τοῦ θανάτου του δὲν γνωρίζομεν, ἐκ τῶν εἰδήσεων ὅμως τοῦ Καντακουζηνοῦ [4] καὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου [5] δυνάμεθα νὰ ἐξάγωμεν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπέθανε μικρὸν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Στεφάνου Δουσάν, ὁ ὁποῖος συνέβη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν 20ὴν Δεκεμβρίου 1355 [6]. Συνεπῶς ὁ Πρελοῦμπος πρέπει νὰ εἶχεν ἀποθάνει κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ Δεκεμβρίου 1355 ἢ κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ 1356 [7].

[1] Πρβλ. C. Jireček, Ἔνθ᾽ ἀν., I, 402.

[2] Βίος ἁγ. Ἀθανασίου (ἐκδ. Βέη), Βυζαντίς, 1 (1909 - 1910), 258.

[3] Ἔνθ᾽ ἀν., 258 - 259: «Ὁ γὰρ καῖσαρ ἐκεῖνος ὁ Πρεάλημπος μετὰ τὸ ἐνορσῶσαι τοὺς Ἀλβανίτας, ὅστις καύχημα ἐλθὼν πρὸς αὐτὸν [=ἅγ. Ἀθανάσιον] ὑπεδείκνυε· ὁ δὲ ὄντως λαλῶν ἐνώπιον βασιλέων καὶ οὐκ αἰσχυνόμενος ἔφη: 'σὺ μὲν ὡς χόρτα λαβὼν μὴ καυχῶ· πληρῶσαι γὰρ ἔχεις τούτων χάριν διὰ τάχους αἵματα, οἰκεῖα'· ὅπερ καὶ γέγονε· πληγεὶς κατὰ γαστρὸς καὶ αἱμοῤῥοήσας μετ᾽ οὐ πολὺ τέθνηκεν». Πρβλ. τὸ ἴδιον χωρίον καὶ εἰς τὴν παράφρασιν τοῦ βίου εἰς τὴν δημώδη, ΝΕ, 2 (1905), 61 - 87.

[4] Καντακουζηνός, 3, 315.

[5] Χρονικὸν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου (ἐκδ. Cirac Estopanan), 36.

[6] Βλ. C. Jireček, Ἔνθ᾽ ἀν., I, 412. St. Stanojevic', Istorija srpskoga naroda (Beograd 1926[3]), 173. V. 'Corovic', «Dušan», Narodna Enciklopedija Srpsko - Hrvatsko - Slovennačka (ἔκδ. St. Stanojevic'), I, 612, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

[7] Ὁ Mauro Orbini (Ἔνθ᾽ ἀν., 268) ἀναβιβάζει τὸν θάνατον τοῦ Πρελούμπου εἰς τὸ ἔτος 1354, ἐπειδὴ ἀναφέρει τὸν Δουσὰν ὡς θανόντα κατὰ τὸ 1354. Ὁ C. Hopf (Ἔνθ᾽ ἀν., I, 446β) ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι ὁ Πρελοῦμπος ἀπέθανε πρὸ τοῦ Δουσάν. Ἡ γνώμη αὐτὴ πάντως δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῶν πηγῶν. Ὁ Χαλκοκονδύλης, I, 29 (ἐκδ. Darkó) δὲν ἀφίνει καμμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Δουσὰν προηγήθη τοῦ θανάτου τοῦ Πρελούμπου. Τέλος ὁ C. Jireček (Archiv f. slav. Philologie, 33 (1911 - 1912), 589) εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ὁ Πρελοῦμπος ἀπέθανε κατὰ τὸ 1356.

Ὁ θάνατος τοῦ Πρελούμπου καὶ ἐν γένει ἡ ἐσωτερικὴ κρίσις ἡ ὁποία ἐδημιουργήθη εἰς τὸ Σερβικὸν κράτος (αὐτονομιστικαὶ κινήσεις, διενέξεις καὶ τὰ τοιαῦτα) λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ Δουσάν, ἔδωσαν ἐξαιρετικὴν εὐκαιρίαν εἰς τὸν δεσπότην τοῦ Αἴνου Νικηφόρον [1], υἱὸν τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Ἰωάννου Β' Ὀρσίνη, ὅπως ὀργανώσῃ ἐκστρατείαν πρὸς ἐπανάκτησιν τῶν σερβοκρατουμένων ἐδαφῶν τοῦ πατρός του. Ἀποβιβασθεὶς εἰς τὴν Θεσσαλίαν κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1356 [2] ἐγένετο κύριος αὐτῆς εὐκόλως, καταλαβὼν δὲ τὰ Τρίκκαλα ἐξέβαλε «τῆς ἀνδρῴας ἀρχῆς» τὴν Πρελούμπισσαν, ἡ ὁποία ἐζήτησε καταφύγιον μετὰ τοῦ υἱοῦ της Θωμᾶ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἀδελφοῦ της βασιλέως τῆς Σερβίας Οὔρεση Ε', ὁ ὁποῖος εἶχε τότε διαδεχθῆ τὸν πατέρα του Στέφανον Δουσὰν εἰς τὸν σερβικὸν θρόνον [3]. Τοιουτοτρόπως ἡ Θεσσαλία περιῆλθεν μίαν ἀκόμη φορὰν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλά, δυστυχῶς, διὰ μικρὸν μόνον διάστημα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΣΟΥΛΗΣ

[1] Περὶ τοῦ Νικηφόρου βλ. Α. Μουστοξύδου, ἐν Ἑλληνομνήμονος 8 (1845), 494 κἑξ. καὶ I. Grimaldi, Origine e storia degli Angelo - Comneno imperatori orientali e despoti epiroti (Napoli 1906), 112 - 119.

[2] Βλ. Γρηγορᾶν, 3, 556. Πρβλ. C. Hopf, Ἔνθ᾽ ἀν., I, 458β. C. Jireček, Ἔνθ᾽ ἀν., I, 416.

[3] Χρονικὸν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου (ἐκδ. Cirac Estopanan), 38.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ *

ΑΙΣ. = Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. 1 - 5. Ἐν Πετρουπόλει 1891-1898.

Anrich. = G. Anrich, Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen. Bd. I - II, Berlin u. Leipzig 1913 - 1917.

AS. = Acta Sanctorum, Januarii-Novembris. Parisii-Bruxellis.

ΒΕ. = Μανουὴλ Γεδεών, Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον. Μνῆμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899.

Blümner = Hugo Blümner, Die römischen Privataltertümer. München 1911.

Βουλόδημος = Χαραλ. Ἰ. Βουλοδήμου, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τόμ. Β'. Ἐν Ἀθήναις 1903.

Δανιὴλ Σκητιώτης = Léon Clugnet, Βίος τοῦ ἀββᾶ Δανιὴλ τοῦ Σκητιώτου (Biblioth. Hagiogr. Greque, τεῦχ. 1, Paris 1901).

ΕΕΚΣ. = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν.

Καλλίνικος = Κωνστ. Ἰ. Καλλινίκου, Ἡ φροντὶς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ. Ἐκκλησ. Κῆρυξ ἔτ. Δ' (1914), 200 - 205, 240 - 245, 280 - 285, 358 - 363, 395 - 399, 491 - 496.

Κουκουλὲς = Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν νεκρικὰ ἔθιμα. Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν ΙΣΤ' (1910), 3 - 80.

Kurtz, Βίος Θεοδώρας = Ed. Kurtz, Des klerikers Gregorios, Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonich. (Mém. de l'Acad. d. Scienses de St. Pétersbourg. VIIIe Sér., Cl. hist.- phil., Vol. VI No 1), Pétersbourg 1902.

ΛΣ. = Νικολ. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, τόμ. Γ'. Ἐν Ἀθήναις 1931 (Τὰ κατὰ τὴν τελευτήν, σελ. 323 - 362).

Λουκᾶτος = Δημ. Σ. Λουκάτου, Λαογραφικαὶ περὶ τελευτῆς ἐνδείξεις παρὰ Ἰωάννῃ τῷ Χρυσοστόμῳ. Ἐπετηρ. τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, ἔτ. Β' (1940), 30 - 117.

ΜΑ. = Θεοφίλου Ἰωάννου, Μνημεῖα Ἁγιολογικά. Βενετία 1884.

Μακρίνα = Τοῦ ἐν Ἁγίοις Γρηγορίου, εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης, ἀδελφῆς τοῦ μεγάλου Βασιλείου. Migne, P.Gr. 46, 960 - 1000.

Migne = Patrologiæ cursus completus. Series Græca. Paris 1857 - 1886.

Petrakakos = Dem. Petrakakos, Die Toten im Recht nach der Lehre und den Normen des orthodoxen morgenländischen Kirchenrechts... Leipzig 1905.

SEC. = H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiæ Constantinopolitanæ. Bruxellis 1902.

Usener, Θεοδ. = Her. Usener, Der heilige Theodosios, Schriften des Theodoros und Kyrillos. Leipzig 1890.

---

* Ὁ συντομογραφικὸς οὗτος πίναξ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν μελέτην.

ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΗΝ ΕΘΙΜΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΚ ΤΩΝ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἔχει ἀναγνωρισθῇ πλέον σήμερον ἡ σημασία τῆς γνώσεως τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὑλικοῦ, ψυχικοῦ καὶ κοινωνικοῦ, κατὰ τὴν μακραίωνα μεσαιωνικὴν αὐτοῦ περίοδον, τὸ μὲν πρὸς πλήρη κατανόησιν αὐτοῦ τούτου τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, τὸ δὲ ἵνα δυνηθῶμεν νὰ συλλάβωμεν τὴν ἱστορικὴν ἑνότητα τοῦ λαϊκοῦ βίου ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς σήμερον.

Ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ βίου θὰ δυνηθῶμεν ἀκόμη νὰ ζητήσωμεν τὴν ἱστορικὴν ἀρχὴν πολλῶν ζητημάτων τοῦ νεοελληνικοῦ βίου, ἀντιστρόφως δὲ δι' αὐτοῦ θὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐξήγησιν πολλῶν ἀσαφῶν ἢ σκοτεινῶν ἔτι σημείων τοῦ βυζαντινοῦ καὶ ἀρχαίου βίου [1].

Εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ἤτοι ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων μέχρι τῆς Ἁλώσεως, ἀξιολόγους εἰδήσεις παρέχουσι καὶ τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα ἤτοι οἱ βίοι καὶ τὰ μαρτύρια τῶν ἀγωνισαμένων ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ λοιπῶν ἁγίων καὶ ὁσίων ἀνδρῶν.

Τὴν σπουδαιότητα τῶν ἁγιολογικῶν μνημείων ὡς πηγῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἐτόνισεν ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὁ Ehrhard εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας ὑπὸ Karl Krumbacher [2] λέγων ὅτι ὁ λογοτεχνικὸς κλάδος τῶν συνοξαρίων «παρέχει πολυτίμους συμπληρώσεις εἰς τοὺς ἱστοριογράφους καὶ χρονογράφους· διανοίγει τὸ βλέμμα εἰς τὸν πολιτιστικὸν βίον τῶν λαϊκῶν τάξεων, ὅστις συχνότατα παροράται ὑπὸ τῶν λοιπῶν λογίων συγγραφέων...».

Οἱ συγγραφεῖς τῶν συναξαρίων ἀποβλέποντες εἰς τὴν διήγησιν περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἐν τῇ πίστει κατορθωμάτων τοῦ βιογραφουμένου ὁσίου ἢ μάρτυρος, παρεμβάλλουν πολὺ συχνὰ μεταξὺ ἄλλων εἰδήσεων καὶ ἐνδιαφερούσας πληροφορίας περὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ὅμως μαρτυρίαι δὲν εἶναι τόσον ἐπαρκεῖς ὅσον θὰ περιέμενέ τις ἀπὸ τοιαῦτα κεί-

---

[1] Βλ. καὶ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' Ι, ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 7.

[2] Geschichte der byzantinischen Litteratur², München 1897, σ. 177.

μενα· πολλάκις εἶναι αὗται τόσον γενικαὶ καὶ ἀσαφεῖς, ὥστε νὰ δύνανται μόνον ὡς ἁπλαῖ ἐνδείξεις νὰ χαρακτηρισθῶσι.

Παρὰ τὸν δημώδη χαρακτῆρα τῶν συναξαρίων, προωρισμένων νὰ ἀναγινώσκωνται ὑπὸ τοῦ λαοῦ χάριν θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ὠφελείας, πολλὰ ἐκ τούτων ἔχουσι γραφῆ ἢ διασκευασθῆ εἰς ἀρχαΐζουσαν γλῶσσαν, διὰ τῆς ὁποίας καὶ ἐκφράζονται τὰ ἐν αὐτοῖς στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ βίου. Ἕνεκα τούτου τίθεται πολλάκις τὸ πρόβλημα, περὶ τοῦ ἂν πολλοὶ γλωσσικοὶ τύποι, ἐκφράζοντες ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ βίου, ἀποδίδουσι τὴν σύγχρονον δημώδη γλῶσσαν ἢ εἶναι ἐξηρχαϊσμένα ὀνόματα ἢ ὅροι τῶν τότε ἐν χρήσει δημωδεστέρων [1].

Ἡ ἔρευνα θὰ ἐκέρδιζε πολύ, ἐὰν εἶχον μελετηθῆ ἐπαρκῶς τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα οὐχὶ μόνον ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν, ἀλλ᾽ ἀκόμη καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολογικὴν καὶ γεωγραφικὴν τοποθέτησιν τῶν περιλαμβανομένων ἐν αὐτοῖς εἰδήσεων.

Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς συμβολῆς τῶν βίων τῶν Ἁγίων εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ μεσαιωνικοῦ λαϊκοῦ βίου καὶ τῆς δημώδους γλώσσης ἐλλείπει μέχρι τῆς σήμερον συστηματικὴ μελέτη. Παρὰ τοῦτο πολλοὶ βίοι ἔχουσι μελετηθῆ λαογραφικῶς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ, ἐντὸς τοῦ πλαισίου ὅμως τῶν γενικωτέρων ἐργασιῶν αὐτοῦ περὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἰδιωτικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ.

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰδήσεων ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν ἀντιμετωπίσαμεν τὸ ζήτημα τῆς κατατάξεως αὐτῶν χρονολογικῶς καὶ τοπικῶς· τὸ πρᾶγμα τοῦτο συναντᾷ μεγάλας δυσκολίας προκειμένου περὶ τῶν ἀνωνύμων κειμένων, καὶ δὴ τῶν βίων καὶ μαρτυρίων κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν. Τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν χρόνων τούτων μαρτύρια ἐγράφησαν, ὡς γνωστόν, μεταγενεστέρως, σήμερον δὲ δὲν ἔχομεν ἀκόμη βεβαίας γνώσεις περὶ τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου τῆς συγγραφῆς πλείστων ἐξ αὐτῶν [2]. Τὰς εἰδήσεις ἐκ βίων μαρτύρων τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἀγνώστου συγγραφέως καὶ μὴ χρονολογημένων, τοποθετοῦμεν εἰς χρονικὴν περίοδον μέχρι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ἀκολουθοῦντες τὴν ὑπὸ τοῦ Alb. Ehrhard διατυπωθεῖσαν γνώμην, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ πρὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου μηνολόγια περιέχουσι κείμενα συγγραφέντα πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ἕκτου αἰῶνος [3]. Τὴν περίοδον ταύτην, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ὡς λέγομεν καὶ κατωτέρω, καλοῦμεν ἐνταῦθα *Πρωτοβυζαντινήν*.

---

[1] Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀντιμετωπίζεται καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα, ἴδε Φαίδ. Κουκουλέ, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 13 - 14.

[2] Πρβλ. καὶ Karl Krumbacher, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 178.

[3] Βλ. ἐν Römische Quartalschrift, 11 (1897), 109 - 110. Πρβλ. καὶ L. Deubner, Cosmas und Damian, Leipzig u. Berlin 1907, σ. 83.

Κατ᾽ ἀκολουθίαν τῆς χρονικῆς αὐτῆς ἐντάξεως, περιελάβομεν καὶ τὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ λαϊκοῦ βίου ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος εἰς τὴν *Μεσοβυζαντινὴν* περίοδον καὶ τέλος τὰς ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος εἰς τὴν *Ὑστεροβυζαντινήν*.

Τὴν χρονικὴν ταύτην διαίρεσιν χρησιμοποιοῦμεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, ὁσάκις παραθέτομεν εἰδήσεις ἐκ πηγῶν ἀχρονολογήτων, δυναμένων ὅμως νὰ ἐνταχθῶσιν εἴς τινα τῶν χρονικῶν τούτων περιόδων ἢ ὅτε ἔχομεν πολλὰς μαρτυρίας περὶ θέματός τινος τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, αἱ ὁποῖαι καλύπτουν χρονικῶς ὁλόκληρον περίοδον.

Διὰ τὴν κατάταξιν αὐτὴν ἐλάβομεν ἔτι ὑπ᾽ ὄψιν καὶ τὸ συντηρητικὸν γενικῶς πνεῦμα τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἐκ τούτου προσήλωσιν καὶ ἐμμονήν του εἰς τὰς ἐκ παραδόσεως δοξασίας αὐτοῦ καὶ τοὺς τρόπους καὶ συνηθείας τοῦ βίου του. Πλὴν τούτου ἐλήφθη ὑπ᾽ ὄψιν καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τοῦ βίου κατὰ τὴν ἐξεταζομένην βυζαντινὴν περίοδον ὡς καὶ ἡ γεωγραφικὴ προέλευσις τοῦ χρησιμοποιουμένου ὑλικοῦ. Οὕτω κατὰ τὴν *Πρωτοβυζαντινὴν* περίοδον, εἰς ἣν περιελήφθη, ὡς λέγομεν ἀνωτέρω, καὶ ὁ ἕβδομος αἰών, ἡ αὐτοκρατορία διετέλει ἀκόμη ἐν πολλοῖς ὑπὸ τοὺς καθιερωμένους ἑλληνορωμαϊκοὺς θεσμοὺς δημοσίου βίου· οὗτος, μετὰ τοῦ χριστιανικοῦ παράγοντος κυρίως, ἤσκησε κατὰ τοὺς χρόνους τούτους σημαντικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ παραδεδομένου ἀρχαίου βίου πρὸς διαμόρφωσιν τοῦ νέου ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας. Πλὴν τούτου ὅμως καὶ πολλὰ ἁγιολογικὰ κείμενα ἐξ ὧν παρελάβομεν ὑλικὸν περὶ τοῦ λαϊκοῦ βίου κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον προέρχονται ἐκ μοναστικῶν κέντρων τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης, περιοχῶν αἱ ὁποῖαι ἀπωλέσθησαν διὰ τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν κατὰ τὸν ἕβδομον αἰῶνα.

Εἰδήσεις περὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ βίους ἁγίων καὶ μαρτύρων τῆς πίστεως ἐκ τῶν περιφερειῶν τούτων ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ἑλληνοχριστιανικαί, ἐφ᾽ ὅσον αὗται παραδίδονται ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἢ ὡς χριστιανικαί, ἐὰν ἐμφανῶς προέρχωνται ἐκ χριστιανικῆς ἐπιδράσεως.

Εἰς τὰς περιοχὰς αὐτὰς συνεχίζετο ἔτι καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ ἀπὸ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων εὐεργετικὴ ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος διὰ τῶν ἐκεῖ ἐγκατεστημένων Ἑλλήνων ἢ ἐξηλληνισμένων ἰθαγενῶν.

Ἐκτὸς τούτου αἱ ἐπαρχίαι αὗται ἀπετέλουν τότε καὶ τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἦσαν εἰς αὐτὸ ἐκκλησιαστικῶς ἡνωμέναι μετὰ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς πιστεύω ὅτι κατὰ τὴν *Πρωτοβυζαντινὴν* μέχρι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος περίοδον, ἐποχὴν τῆς διαμορφώσεως τοῦ χριστιανικοῦ βίου, πολλὰ ἐκχριστιανισμένα ἀρχαῖα ἔθιμα καὶ δοξασίαι ἀλλὰ καὶ καθαρῶς χριστιανικὰ ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς ἐπιδράσεως θὰ καθιερώθησαν καὶ ἐπεβλήθησαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν λαὸν ἐν τοῖς ἑλληνιστικοῖς κέντροις τῆς Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Αἰγύπτου καὶ ὅτι κατόπιν θὰ διεδόθησαν

ἐκεῖθεν διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπικοινωνίας λόγῳ τῆς πολιτικῆς ἑνότητος τῶν χωρῶν τούτων μὲ τὰς ἑλληνικὰς καὶ εἰς τὸν λοιπὸν χριστιανικὸν κόσμον τῆς αὐτοκρατορίας.

Αἱ κατόπιν περίοδοι, ἡ *Μεσοβυζαντινὴ* (8 - 11 αἰ.) καὶ ἡ *Ὑστεροβυζαντινὴ* (12 - 15 αἰ), εἶναι ἀπηλλαγμέναι τῶν μειονεκτημάτων τούτων, διότι αἱ ἀπὸ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς χρησιμοποιούμεναι ἁγιολογικαὶ πηγαί, ἀφ' ἑνὸς δὲν παρουσιάζουν μεγάλας δυσκολίας χρονολογικῆς τοποθετήσεως αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ προέρχονται ἐξ ἑλληνικῶν περιοχῶν, ἡ ζωὴ δὲ τοῦ Κράτους εἰς τοὺς τομεῖς δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν εἶχε προσλάβει τότε πλέον καθαρῶς ἑλληνικὸν χαρακτῆρα.

Τὴν *Μεσοβυζαντινὴν* περίοδον χαρακτηρίζει ἀκόμη καὶ νέα ἄνθησις τῆς συγγραφῆς βίων ἁγίων καὶ ὁσίων ἀνδρῶν εἰς τὰ μοναστικὰ κέντρα κυρίως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὡς καὶ βίων μαρτύρων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Εἰκονομαχίας, ὅτε ἀνεδείχθησαν νέοι μάρτυρες τῆς πίστεως. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀκμῆς αὐτῆς τῆς ἁγιολογίας καὶ τῆς καθόλου τότε πνευματικῆς ἀναγεννήσεως ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ ἀρχομένου τοῦ 11ου αἰ. καταρτισθεῖσα συλλογὴ βίων ἁγίων καὶ μαρτύρων ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου.

Κατὰ τὴν *Ὑστεροβυζαντινὴν* περίοδον ἡ συγγραφὴ βίων νέων ἁγίων περιορίζεται σημαντικῶς. Νέοι βίοι ὑπὸ μορφὴν ἐγκωμίου πολλάκις συγγράφονται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα διὰ παλαιοὺς πλέον μάρτυρας καὶ ἁγίους ἐπὶ τῇ βάσει βιβλιακῶν πηγῶν· οὕτω δὲ τὰ συναξάρια ταῦτα, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, δὲν ἔχουν μεγάλην ἀξίαν ὡς πηγαὶ τοῦ συγχρόνου τότε λαϊκοῦ βίου.

Ἐξ εὐρυτέρας μελέτης ἡμῶν ἀναφερομένης εἰς τὰ ἐξ ἁγιολογικῶν πηγῶν ἔθιμα κατὰ τὴν γέννησιν, τὸν γάμον καὶ τὴν τελευτήν, δημοσιεύομεν ἐνταῦθα, λόγῳ ἐκδοτικῶν δυσκολιῶν πρὸς ἐμφάνισιν τῆς ὅλης διατριβῆς, τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς τελευτῆς.

Α΄ ΓΕΝΙΚΑ

α΄) Δοξασίαι περὶ τοῦ θανάτου.

Ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ὑπάρχει εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ πίστις περὶ ψυχῆς, ἐνοικούσης εἰς τὸ φθαρτὸν σῶμα, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος ζῇ, αἰσθάνεται καὶ σκέπτεται καὶ ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ συνεχίζει μόνη τὸν βίον αὐτῆς. Ἡ πίστις αὕτη περὶ ἐπιβιώσεως τῶν νεκρῶν, ἀπαντῶσα εἰς ὅλους τοὺς λαούς, ὑπῆρχε καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρό-

νων [1]. Ὁ Πλάτων εἰς τοιαύτας παραδεδομένας δοξασίας ἀναφερόμενος ὁμιλεῖ ἐν τῷ Φαίδωνι 81c περὶ φασμάτων, ἤτοι ψυχῶν νεκρῶν παρουσιαζομένων καὶ περιπλανωμένων ἀνὰ τοὺς τάφους [2].

Αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν, περιφερόμεναι ἐπὶ τῆς γῆς καὶ περιβάλλουσαι τὸν ἄνθρωπον μετὰ τῶν ἄλλων δαιμονικῶν ὄντων τῆς φύσεως [3], εἶναι κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν καὶ αὗται δαίμονες. Τὰς δοξασίας ταύτας, συνεχιζομένας εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ καὶ κατὰ τέλη τοῦ 4 μ.Χ. αἰῶνος, ἀποκρούει ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰς ὁμιλίαν του εἰς τὸν εὐαγγ. Ματθαῖον (Migne, 57, 353 - 54). «Τί δήποτε δὲ καὶ τοῖς τάφοις ἐμφιλοχωροῦσιν; Ὀλέθριον δόγμα τοῖς πολλοῖς ἐνθεῖναι βουλόμενοι, οἷον ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀπελθόντων δαίμονες γίνονται... Οὐδὲ γὰρ ἔνι ψυχὴν ἀπορραγεῖσαν τοῦ σώματος ἐνταῦθα πλανᾶσθαι τὸ λοιπόν... Ὅθεν δῆλον ὅτι μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἀποδημίαν εἰς χώραν τινὰ ἀπάγονται αἱ ψυχαί, οὐκέτι κύριαι οὖσαι ἐπανελθεῖν, ἀλλὰ τὴν φοβερὰν ἐκείνην ἡμέραν ἀναμένουσαι...».

Ἐκ τῶν ψυχῶν τούτων τῶν προγόνων του, πλανωμένων ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐκ τῶν ἄλλων κακοποιῶν δαιμόνων ἐπίστευσεν ὁ ἄνθρωπος, εἰς χρόνους ὅτε δὲν εἶχεν ἀκόμη σαφῆ ἀντίληψιν περὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου καὶ τῶν αἰτίων τῶν ἀσθενειῶν καὶ τοῦ ἐξ αὐτῶν τέλους τοῦ βίου, ὅτι προέρχονται αἱ δυστυχίαι του καὶ τὰ νοσήματα καὶ τέλος ὁ θάνατος [4].

Αἱ ἀσθένειαι ἐξ ὧν συνήθως προέρχεται ὁ θάνατος, ἐθεωρήθησαν κατὰ ταῦτα προσωπικὰ ὄντα [5] (ψυχαὶ καὶ δαίμονες), τὰ ὁποῖα προσβάλλουσι τὸν

---

[1] Θεοφίλου Βορέα, Ἀκαδημεικά, τόμ. Α΄. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, 1935, σ. 123. J. Wiesner, Grab u. Jenseits, Berlin 1938, σ. 167. Andress Daimon, Pauly - Wissowa, RE, Suppl. Bd. III, 269. v. Wilamowitz-Moellendorf, Der Glaube der Hellenen I, 1931, σ. 303. M. Nilsson, Geschichte der griech. Religion, I, München 1931, σ. 656 κέξ.

[2] Ἡ ψυχὴ «περὶ τὰ μνήματά τε καὶ τοὺς τάφους κυλινδουμένη, περὶ ἃ δὴ καὶ ὤφθη ἄττα ψυχῶν σκιοειδῆ φαντάσματα, οἷα παρέχονται αἱ τοιαῦται ψυχαὶ εἴδωλα...». Πρβλ. καὶ σ. 108α· ἴδ. καὶ Φιλοστράτου, Βίος Ἀπολλωνίου, XXIII.

[3] Βλ. Θεοφ. Βορέα, Ἀκαδημεικά, τόμ. Β΄. Ψυχολογία, 1933, σ. 357 - 358, ἔνθα παρατίθεται καὶ ἡ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ κατωτέρω σ. 108.

[4] Ν. Γ. Πολίτου, Αἱ ἀσθένεια κατὰ τοὺς μύθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Λαογραφ. Σύμμεικτα, τόμ. Γ΄, 1931, σ. 66. Ed. Tylor, Die Anfänge der Kultur (γερμ. μετάφρ. ὑπὸ J. Spengel - Fr. Poske), Leipzig, 1873, II, σ. 123 κέξ. J. G. Frazer, Tabou et les périls de l'âme (trad. franç. par Henri Peyre), Paris 1927, σ. 44 κέξ. Julius von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits. Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 263. Alfred Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Leipzig 1913, σ. 297 - 298. Lucien Lévy - Bruhl, Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive, Paris 1931, σ. 168 - 172, ἴδε καὶ κατωτέρω σ. 108.

[5] Ν. Γ. Πολίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 79 κέξ.

ἄνθρωπον μὲ ἐχθρικὴν καὶ κακοποιὸν διάθεσιν[1]. Αἱ ἀντιλήψεις αὗται ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, συνεχίσθησαν δὲ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων[2] διὰ τῶν βυζαντινῶν[3] μέχρι καὶ τῶν σημερινῶν[4]. Ἕνεκα τούτου ὁ λαὸς ἀντιμετώπισε πάντοτε τὸν θάνατον μὲ φόβον καὶ ἐπεζήτησε διὰ διαφόρων προφυλακτικῶν καὶ ἀποδιωκτικῶν μέσων νὰ ἀποτρέψῃ ἀπ' αὐτοῦ τὰς δαιμονικὰς νόσους καὶ ἀκόμη κατὰ τὴν τελευτὴν τὴν βλαπτικὴν τυχὸν ἐπήρειαν τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν ἄλλων δαιμόνων.

Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζουσα τὸν φόβον καὶ τρόμον αὐτὸν τοῦ λαοῦ κατὰ τὸν θάνατον, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, καθ' ἣν ὁ ἐπὶ γῆς βίος ἀποτελεῖ προσωρινὴν διαμονὴν καὶ προετοιμασίαν τῆς ψυχῆς διὰ τὸν ἐπέκεινα αὐτῆς βίον, εἰς ὃν αὕτη θὰ δικαιωθῇ συμφώνως πρὸς τὰς καλὰς ἢ κακὰς πράξεις της ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἐκήρυττεν ὅτι ὁ ἀληθὴς Χριστιανὸς ὀφείλει νὰ ἀναμένῃ τὴν ἔξοδον ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ὥς τι εὐκταῖον καὶ νὰ μὴ φοβῆται τὸν θάνατον ὡς κακόν τι καθ' ὅσον ὁ ἀποθνήσκων καταλαμβάνεται ὑπὸ ὕπνου μόνον[5]. Παρὰ ταῦτα ὅμως ὁ λαός, ἀκολουθῶν τὰς πατροπαραδότους ἐκ παναρχαίων χρόνων δοξασίας περὶ τῶν αἰτίων τοῦ θανάτου, συνέχιζε τὴν ἐκδήλωσιν κατ' αὐτὸν τῶν συναισθημάτων τῆς ἀγάπης του πρὸς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ζωὴν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸν φόβον καὶ τὴν λύπην του, ἀποχωριζόμενος διὰ παντὸς ἐκ προσφιλῶν συγγενῶν καὶ φίλων αὐτοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία πρὸς ἐκρίζωσιν τῶν λαϊκῶν τούτων ἰδεῶν κηρύττει διὰ τοῦ Χρυσοστόμου, «Μὴ τοίνυν... ὑπὲρ τῆς οἴκοι ταφῆς ἀκριβολογώμεθα μηδὲ τρέμωμεν τὸν θάνατον ἀλλὰ τὴν ἁμαρτίαν»[6], συναντᾷ ὅμως ἀντίστασιν, διότι ὁ λαός, συντηρητικός, ἐπιμένει εἰς τὴν τήρησιν πολλῶν ἐκ τῶν κατὰ παράδο-

---

[1] Βλ. ἀνωτέρω σ. 79, σημ. 1.

[2] Ἡ σ ι ό δ ο υ, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 102 - 103 «νοῦσοι δ' ἀνθρώποισιν ἐφ' ἡμέρῃ, αἳ δ' ἐπὶ νυκτὶ αὐτόματοι φοιτῶσι κακὰ θνητοῖσι φέρουσαι». Α ἰ σ χ ύ λ ο υ, Προμηθ., 275. Βλ. ἔτι μαρτυρίας εἰς T h e o d o r W ä c h t e r, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult, Giessen 1910, σ. 39-43. R o h d e, Psyche[8] II, 411.

[3] Γ. Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Ἔνθ' ἀν., σ. 85 - 86. Ἀ ν δ ρ. Φ υ τ ρ ά κ η, Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν, 1945, σ. 53.

[4] Γ. Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Ἔνθ' ἀν., σ. 66 κἑξ. Γ. Α. Μ έ γ α, Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν, Λαογρ. 7 (1923), 479 κἑξ.

[5] Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, M i g n e, 49, 393, στ. 32 - 36. «Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασται, ἵνα μάθῃς ὅτι οἱ τετελευτηκότες καὶ ἐνταῦθα κείμενοι οὐ τεθνήκασιν ἀλλὰ κοιμῶνται καὶ καθεύδουσι»... στ. 394, στ. 10 - 13. οὐκέτι θάνατος καλεῖται λοιπὸν ὁ θάνατος ἀλλὰ ὕπνος καὶ κοίμησις...», ἴδε καὶ P e t r a k a k o s, σ. 100, πρβλ. καὶ σ. 123.

[6] Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, M i g n e, 50, 691 (κεφ. ϛ').

σιν συνηθειῶν του. Τούτου ἕνεκα ἡ Ἐκκλησία, ἡ νικήσασα τοὺς ἀρχαίους θεοὺς καὶ ἐπιβαλοῦσα μετὰ τῆς νέας θρησκείας καὶ ἴδιον αὐτῆς τελεστικὸν τυπικόν[1], σύμφωνον πρὸς τὰ δόγματά της, ἀναγκάζεται πρὸ τοῦ συντηρητικοῦ αὐτοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ, νὰ συμβιβασθῇ πολλαχοῦ πρὸς τὰ ἐκ παραδόσεως ἔθιμά του μεθ' ὧν καὶ τὰ νεκρικὰ καὶ νὰ περιβάλῃ αὐτὰ διὰ χριστιανικοῦ ἐνδύματος συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς[2].

β') Προμηνύματα τοῦ θανάτου.

Εἰς τὸν λαὸν ὑπῆρχεν ἡ πίστις ὅτι ἠδύνατό τις διὰ διαφόρων προγνωστικῶν μέσων νὰ προΐδῃ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ὡς τοιαῦτα μέσα ἀναφέρονται, τὸ μὲν ὀπτασίαι καὶ σχετικὰ ὁράματα κατὰ τὸν ὕπνον τοῦ ἰδίου τοῦ μελλοθανάτου ἢ συγγενῶν καὶ φίλων του, τὸ δὲ προρρήσεις ὁσίων ἀνδρῶν καὶ ἀναχωρητῶν, ἀκόμη δὲ καὶ σχετικοὶ οἰωνοί[3]. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ἐπίσκοπος Γοτθίας ἐν Κριμαίᾳ, περὶ τὸ 800, προεῖδε τὸν θάνατον αὐτοῦ πρὸ τεσσαράκοντα ἡμερῶν· «Κἀγώ, ἀδελφοί, μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἀπέρχομαι δικάσασθαι μετὰ τοῦ διώκτου μου[4] ἔμπροσθεν τοῦ κριτοῦ καὶ Θεοῦ. Καὶ οὕτως τῇ τεσσαρακοστῇ... εἰς χεῖρας Θεοῦ τὸ πνεῦμα παρέθετο»[5]. Ὁ Κωνστ. Πορφυρογέννητος ἔμαθε περὶ τοῦ μετ' οὐ πολὺ θανάτου αὐτοῦ παρὰ ἀναχωρητοῦ ἐκ τοῦ μικρασιατικοῦ Ὀλύμπου[6]. Ἡ προϊσταμένη μονῆς ἐν Θηβαΐδι προεῖδε δι' ὁράματος κατὰ τὸν ὕπνον αὐτῆς τὸν μετ' ὀλίγον θάνατον τῆς ὁσ. Εὐπραξίας (5 αἰ.)[7], ὁ δὲ μοναχὸς Σαβῖνος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (7 αἰ.) «θεωρεῖ ἐν ἐκστάσει γενόμενος» τὸν Πατριάρχην Ἰωάννην τὸν Ἐλεήμονα μεταβαίνοντα ὑπὸ τὴν συνοδείαν τοῦ κλήρου εἰς τὸν βασιλέα «καὶ μίαν κόρην, ὡς ὁ ἥλιος, ἡνίκα δ' ἂν τὸν πυλῶνα τοῦ ἐπισκοπείου ἐξεληλύθει—ὅπερ σημαίνει τοῦ ἰδίου σώματος χωρισμὸν—δεξαμένην αὐτὸν καὶ χειροκροτοῦσαν καὶ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν στέφανον ἐξ ἐλαιοκλάδων περιβεβλημένην· εὐθέως οὖν ἔγνω ὁ

---

[1] Πρβλ. v. W i l a m o w i t z - M o e l l e n d o r f, Ἔνθ' ἀν., σ. 302.

[2] Ἀ ν θ ί μ ο υ Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐξελλήνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ, Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, ἔτ. 1925, σ. 213 - 229.

[3] Προμηνύματα τοῦ θανάτου ἀπαντῶσιν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Ἴδε A r n o l d v a n G e n n e p, Manuel de Folklore Français contemporain, tom. I,II, Paris 1946, σ. 658 κἑξ.

[4] Τοῦ διαβόλου.

[5] AS, Junii 7, 169 (§ 6), ἴδε καὶ U s e n e r, Θεοδόσιος, σ. 94, στ. 1 κἑξ.

[6] Οἱ σ υ ν ε χ ί ζ ο ν τ ε ς τ ὸ ν Θ ε ο φ ά ν η (σ. 465, στ. 20 - 21 Βόννης).

[7] AS, Martii 2, 926 (§ 34).

ὅσιος Σαβῖνος τὴν μετάστασιν τοῦ Πατριάρχου πρὸς Κύριον ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ γεγενῆσθαι» [1].

Ὁ Λεόντιος ἀναφέρει ἐνταῦθα λαϊκὴν δοξασίαν, πιθανώτατα ἐκ Κύπρου, κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα καθ' ἣν τὸ ἐν ὁράματι βλέπειν τινὰ φέροντα στέφανον ἐξ ἐλαιοκλάδων προεσήμαινε θάνατον. Ἡ πίστις αὐτὴ ἔχει προφανῶς τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν χθονίαν σημασίαν τῆς ἐλαίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτε τὰ φύλλα αὐτῆς ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν περιστολὴν καὶ ταφὴν τῶν νεκρῶν [2].

Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ φοίνικος ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων εἰς ἐπικήδεια καὶ ἐπιτάφια νόμιμα, ὡς λέγεται κατωτέρω, ἔδωκεν ὁμοίως ἀφορμὴν νὰ θεωρηθῇ οὗτος ὡς προειδοποιητικὸν τοῦ ἐπικειμένου θανάτου. Ἡ Θεοτόκος, ὅτε ἐπληροφορήθη παρὰ τοῦ ἀγγέλου περὶ τῆς κοιμήσεως αὐτῆς ἐκάλεσε τοὺς γείτονας καὶ ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτοὺς «τὰ παρὰ τοῦ ἀγγέλου πρὸς αὐτὴν λαληθέντα περὶ τῆς εἰς οὐρανοὺς αὐτῆς μεταστάσεως καὶ εἰς πίστιν τῶν λεγομένων τὸ δοθὲν αὐτῇ βραβεῖον ὑποδεικνύει· τὸ δὲ ἦν φοίνικος κλάδος» [3].

Ὁ κλάδος τοῦ φοίνικος ἐδόθη εἰς τὴν Θεοτόκον ὡς βραβεῖον, ἤτοι ὡς στέφανος, τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ νικηφόρου αὐτῆς βίου.

Ὁ βίος ὅλος ἀπετέλει κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν τὸ ἀθλητικὸν πεδίον εἰς τοῦ ὁποίου τὸν στίβον ἠγωνίζοντο οἱ πιστοὶ τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ πονηροῦ [4], περιφρονοῦντες τὸν θάνατον [5]. Ἡ νίκη αὐτῶν ἐπεσφραγίζετο διὰ

[1] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 100, στ. 2 κἑξ.). Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ βίου ὑπὸ H. Delehaye, ἐν Anal. Boll. 45 (1927) 72, φέρεται ἔτι ὅτι καὶ ἄλλος τις ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εἶδεν ἐν ὀνείρῳ μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ Ἰωάννου πλῆθος ὀρφανῶν καὶ χηρῶν «κλάδους ἐλαιῶν κατέχοντας καὶ τοῦ Πατριάρχου προπομπεύοντος εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὑπάγοντας».

[2] Δημοσθένους, Πρὸς Μακάρτ. 71. Πλουτάρχου, Λυκοῦργος, 27, ἴδε καὶ Rohde, Psyche³ I, 219, σημ. 1, 226. P. Stengel, Opferbräuche der Griechen, Leipz. u. Berl. 1910, σ. 129. Νικολ. Μ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 1949, σ. 37 - 39. Ἐξ ἐπικηδείου ἐπίσης ἐθίμου ἔχει τὴν ἀρχὴν ἡ πίστις ὅτι ὅταν τις ἴδῃ καθ' ὕπνους ἀσθενῆ λευκοφοροῦντα, τοῦτο προαγγέλλει τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειρ. Β, 3. Παυσανίου, Δ, 13, 1. Ἴδε καὶ Κουκουλὲν ἐν σ. 13.

[3] SEC, σ. 892, στ. 33 κἑξ. Βλ. καὶ Κωνστ. Χ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστὴς πάντων τῶν Ἁγίων τῶν καθ' ἅπαντα τὸν Αὔγουστον ἑορταζομένων...Ἐν Ἀθ. 1894, σ. 194, 205 - 206, 213, 217, 223. Ἐν σ. 194 λέγεται ὅτι ἡ Παναγία «δεικνύει εἰς αὐτὰς τὸ χαροποιὸν καὶ νικητικὸν σημεῖον, ὅπερ ἐδέξατο παρὰ τοῦ ἀγγέλου· τοῦτο δὲ ἦν κλάδος τοῦ φοίνικος».

[4] Ἴδε Fr. J. Dölger, ἐν Antike und Christentum, III, 1932, σ. 177 κἑξ. Ἀνδρ. Φυτράκη, Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα, 1945, σ. 12. Τοῦ αὐτοῦ, Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος, Θεολογία ΙΘ' (1941 - 1948), σ. 305 - 310.

[5] Σημειώνω προχείρως ἐκ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου περὶ τῆς μάρτυ-

τοῦ θανάτου ὑπὲρ τῆς πίστεως· vincimus cum occidimur, ἐκήρυττε σχετικῶς ὁ Τερτυλλιανός [1]. Οἱ μάρτυρες ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ ἐκαλοῦντο οὕτως *ἀθληταὶ* καὶ τὸ μαρτύριον *ἄθλησις* [2], ἀθλοθέτης δὲ ὁ Χριστὸς [3] καὶ τὸ ἔπαθλον τῆς νίκης ἦτο ὁ στέφανος τῆς δόξης [4], ὁ ὁποῖος ἦτο συνεδεμένος οὕτω πρὸς τὸν ἔνδοξον ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ θάνατον.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ὁ στέφανος ἀπὸ τῶν πρωΐμων χριστιανικῶν χρόνων ἤρχισε νὰ σημαίνῃ τὴν θείαν ἀνταμοιβὴν τοῦ ἀγωνιστοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως, παραλλήλως δὲ καὶ τὸ τέλος τοῦ βίου. Τὴν σημασίαν αὐτὴν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον (Migne, 36, 600B)· «Ἐπεὶ δὲ τὸν δρόμον τελέσας καὶ τὴν πίστιν τηρήσας, ἐπόθει τὴν ἀνάλυσιν καὶ ὁ τῶν στεφάνων ἐνειστήκει καιρός».

Πρὸς τὰς δοξασίας αὐτὰς συνδέεται καὶ ἡ πίστις περὶ τοῦ προμνημονευθέντος κλάδου τοῦ φοίνικος, τὸν ὁποῖον προσέφερεν εἰς τὴν Θεοτόκον ὁ Ἄγγελος. Ὁ φοῖνιξ, ὡς γνωστόν, ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα σύμβολον τῆς νίκης, διαδεδομένος ἔτι εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Αἴγυπτον [5].

Οἱ χριστιανοὶ λοιπὸν ἀκολουθοῦντες τὴν ἀρχαίαν ὡς ἄνω παράδοσιν μετεχειρίσθησαν ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τὸν φοίνικα ὡς σύμβολον τῆς νίκης τοῦ χριστιανοῦ κατὰ τοῦ θανάτου [6], κατὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ καὶ εἰς γλυπτὰς παραστάσεις ἐπὶ σαρκοφάγων, ἐπιταφίων λίθων κ.ἄ. [7].

ρος ἁγ. Πελαγίας (Migne, 50, 579, στ. 23 κἑξ.), ὅτι ἡ Πελαγία «Παρεσκεύαστο μὲν γὰρ καὶ πρὸς βασάνους καὶ κολαστήρια καὶ ἅπαν τιμωριῶν εἶδος, ἀλλ' ἐδεδοίκει, μὴ τὸν τῆς παρθενίας ἀπολέσῃ στέφανον» καὶ ὅτι τέλος αὐτῆς βασανιζομένης ὁ Θεὸς «εὐθέως ἐκέλευσεν ἀφεῖναι τὸ σῶμα τὴν ψυχήν, ὡς ἀρκούντως ἀγωνισαμένην δεξάμενος» (Αὐτόθι, στ. 582,15 κἑξ.).

[1] Ἴδε παρὰ Cabrol-Leclercq, Dictionnaire d. Arch. Chr. et L. ἐν λ. Palme, σ. 948.

[2] Ἄθλησις...Ἀλεξάνδρου τοῦ Ρωμαίου, AS, Maii 3 (παρ. σ. 13*- 14*). Ἄθλησις τοῦ ἁγ. ἱερομάρτυρος Μωκίου, Anal. Boll. 31 (1912), σ. 163 κ.ἀ. Βλ. καὶ Ἀ. Φυτράκη, Ἔνθ' ἀν., Θεολογία ΙΘ' (1941 - 48) 309 κἑξ.

[3] Ὑπόμνημα εἰς Ἠλίαν τὸν νέον (†750). Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλογὴ Παλαιστ. καὶ Συρ. ἁγιολογίας, Α', 1907, σ. 55, στ. 1 κἑξ.

[4] Λόγος... περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐλεύσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τοῦ ἐν ἁγίοις πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 57, στ. 12 - 13 κ.ἀ.

[5] Ὁ Παυσανίας VIII, 48, 2 λέγει: «οἱ δὲ ἀγῶνες φοίνικος ἔχουσιν οἱ πολλοὶ στέφανον...»· ἴδε καὶ Carl Boetticher, Der Baumkultus der Hellenen. Berlin 1856, σ. 413 κἑξ. Cabrol-Leclercq, Dict.ACL, ἐν λ. Palme, σ, 947 κἑξ.

[6] Cabrol-Leclercq, Ἔνθ' ἀν. ἐν λ. Palme, στ. 948. Γεωργ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Α' 1942, σ. 121.

[7] Cabrol-Leclercq, Ἔνθ' ἀν., στ. 949. Γ. Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν., σ. 144, εἰκόνες ἀρ. 85 καὶ 86.

Πλὴν τῶν συμβόλων τούτων, καὶ ἀστρονομικὰ φαινόμενα ἐθεωροῦντο συχνὰ ὡς προδηλωτικὰ μέλλοντος θανάτου ἀξιωματούχου τινὸς ἢ βασιλέως[1]· ἰδίᾳ ὅμως ἀσφαλὲς προμήνυμα αὐτοῦ ἦτο ὁ κρωγμὸς τοῦ κόρακος. Σχετικῶς ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον τοῦ Ἐπιφανίου ἐπισκόπου Κωνσταντίας τῆς Κύπρου († 403) ὅτι ἀριστῶντος τοῦ Ἐπιφανίου μετ' ἄλλων κληρικῶν καὶ διδάσκοντος τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ «ὄρνεον τὸ καλούμενον κόραξ ἀποδίδωσι φωνὴν εὐτόνως». Ἐκ τῶν παρακαθημένων ὁ Χαρῖνος ἠρώτησε· «τίς ἐξ ὑμῶν οἶδεν τί λαλεῖ ὁ κόραξ;». Ὁ Ἐπιφάνιος τότε ἀπαντᾷ εἰς αὐτόν: «Εἶπεν ὁ κόραξ, ὅπως μὴ ἧς διάκονος. Ἐπὶ τῷ λόγῳ οὖν Ἐπιφανίου ἔπεσεν τρόμος ἐπὶ Χαρίνῳ καὶ οὐκέτι ἐλάλησε, οὐδ' ἔφαγέν τι ἢ ἔπιεν· ἀλλὰ βαστάσαντες αὐτὸν οἱ παῖδες αὐτοῦ ἀπήνεικαν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ καὶ ἔθηκαν ἐπὶ κλίνης καὶ τῇ ἕωθεν ἀπέθανεν ἐπὶ τῆς κοίτης αὐτοῦ»[2].

Ἡ πίστις αὕτη περὶ τοῦ κρωγμοῦ τοῦ κόρακος, ὡς προαγγέλου τοῦ θανάτου, εἶναι πολὺ ἀρχαιοτέρα τοῦ τετάρτου μ.Χ. αἰῶνος καὶ ἀρκούντως τότε διαδεδομένη εἰς τὸν λαόν[3]. Περὶ αὐτῆς μαρτυροῦσιν ὁ Δίων ὁ Κάσσιος 58, 5, 7 καὶ ὁ Πλούταρχος, Ἀλέξ. 73. Ὁ Ἐπίκτητος, Διατρ. III, α' 37 ἐπιφέρει· «ἀλλ' ἂν μὲν κόραξ κραυγάζων σημαίνῃ σοί τι, οὐχ ὁ κόραξ ἐστὶν ὁ σημαίνων, ἀλλ' ὁ Θεὸς δι' αὐτοῦ»· πρβλ. καὶ ἐν I, ιζ' 19[4]. Ἡ μαντικὴ αὐτὴ πίστις περὶ τῆς φωνῆς τοῦ κόρακος συνεχίσθη εἰς τὸν λαὸν καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς χρόνους[5] καὶ μετὰ τὴν Ἅλωσιν[6] μέχρι τῆς σήμερον[7].

---

[1] Migne, 96, 1257B· ἴδε καὶ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' II, 1948, σ. 218 κέξ.

[2] Migne, 41, 72 (κεφ. 37).

[3] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 5. B. Schmidt, Totengebräuche und Gräberkultus im heutigen Griechenland, Archiv. f. Religswiss. 24 (1926), 282 σημ. 1.

[4] Εἰς τὰ σχόλια εἰς τὸν Προτρεπτικόν, 11,9 τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (ἔκδ. Stählin I, 300) φέρεται ὅτι ἡ δοξασία αὕτη ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐξ ἀτυχοῦς πολέμου τῶν Βοιωτῶν. Οὗτοι ἔλαβον χρησμὸν νὰ ἐπιτεθῶσιν, ὅταν ἴδωσι λευκοὺς κόρακας. Παῖδές τινες παίζοντες ἐγύψωσαν κόρακας καὶ ἀφῆκαν αὐτοὺς εἰς τὸν ἀέρα· «νομίσαντες οἱ Βοιωτοὶ τοῦτο τὸν χρησμὸν δηλοῦν ἐξελθόντες ἐπολέμησαν καὶ ἀπώλοντο, ὅθεν καὶ ἡ παροιμία ἐς κόρακας ἀντὶ τοῦ εἰς ἀπώλειαν καὶ οὕτω μαντικοὶ κόρακες ἐνομίσθησαν».

[5] Κουκουλές, σ. 5 καὶ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' II, 1948, σ. 206 - 209.

[6] Ν. Γ. Πολίτου, Ἓν κεφάλαιον νομοκάνονος περὶ γοητειῶν, μαντειῶν καὶ δεισιδαιμονιῶν, Λαογρ. 3 (1911) 386, στ. 31 - 32 (ἐκ κώδ. 17 αἰ.).

[7] Ι. Πρωτοδίκου, Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ταφῆς, Ἀθ. 1860, σ. 18. Ε. Σταματιάδου, Σαμιακὰ Ε, 422. Θ. Ι. Ἀθανασοπούλου, Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι Καστρίου Κυνουρίας, Λαογρ. 11 (1934-37), σ. 658, ἀρ. 4. Ν. Πέρδικα, Σκῦρος I, σ. 144. Καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς ἡ φωνὴ ζῴων καὶ πτηνῶν θεωρεῖται προδηλωτικὴ τοῦ θανάτου. Ἴδε Geiger, Todesvorzeichen, Handwört. d. deutschen Abergl. VIII, 994 κέξ.

γ') Διάθεσις τῆς περιουσίας.

Προαισθανόμενός τις τὸν θάνατον ἐπερχόμενον, προέβαινε συνήθως, κατ' ἀρχαίαν παράδοσιν[1], εἰς τὴν διάταξιν τῶν πραγμάτων[2] καὶ τῆς περιουσίας του δηλαδὴ εἰς τὴν σύνταξιν διαθήκης[3] διὰ τῆς ὁποίας διέθετε τὰ ἑαυτοῦ, προνοῶν συγχρόνως καὶ περὶ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ[4] διὰ τῆς διαθέσεως μέρους ἢ καὶ ὅλων τῶν ὑπαρχόντων του εἰς πτωχοὺς[5] καὶ εἰς φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα.

Β' ΤΑ ΠΡΟ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΗΣ

α') Τελευταῖαι θελήσεις καὶ παραγγελίαι περὶ τῆς ταφῆς, ὑποθῆκαι, εὐχαί, ἀποχαιρετισμοί.

Ὅτε ὁ ἀσθενὴς ᾐσθάνετο ὅτι ἦτο ἀναπόφευκτον πλέον καὶ ἐγγὺς τὸ τέλος τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐκάλει περὶ ἑαυτὸν τοὺς οἰκείους, συγγενεῖς[6] καὶ φίλους

---

[1] Iwan von Müller, Die griech. Privataltertümer², München 1893, σ. 210 - 211. Rohde, Psyche³ I, 250.

[2] Ὁ ἄγγελος ἀγγέλλων εἰς τὸν Ἀβραὰμ περὶ τῆς ἐπικειμένης ἐξόδου αὐτοῦ ἐκ τοῦ βίου παραγγέλλει: «ἵνα διατάξεται περὶ τῶν πραγμάτων αὐτοῦ». A. Vasiliev, Anecd. Græcobyz. 1893, σ. 292· «ποίησον διάταξιν περὶ πάντων ὧν ἔχεις, ὅτι ἤγγικεν ἡμέρα ἐν ᾗ μέλλεις ἐκ τοῦ σώματος ἐκδημεῖν καὶ πρὸς Κύριον ἔρχεσθαι» (ἐκ κωδ. τοῦ XII αἰ.). Vasiliev, Ἔνθ' ἀν., σ. 303· βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 4· Λουκᾶτον, σ. 35 - 36.

[3] Βίος Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου (ἔκδ. J. Assemani, τόμ. 1, Romæ 1732, σ. XXXIIIa). Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου ἡγουμ. τῶν Στουδιτῶν, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα. AS, April 1, σ. XLVI (κεφ. 42).

[4] Βίος Λουκᾶ τοῦ Στυλίτου, Anal. Boll. 28 (1909), στ. 16 κέξ. ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 4.

[5] Χαρακτηριστικὴ τοιαύτη διαθήκη ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου (7 αἰ.), εἰς τὸν βίον Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 66, στ. 18 κέξ). Λέγεται ἐνταῦθα περὶ παιδὸς ὀρφανοῦ ἐν πενίᾳ μεγάλῃ διάγοντος· «ἔλεγον γὰρ οἱ εὑρεθέντες ἐν τῇ διαθήκῃ τοῦ πατρὸς μάρτυρες, ὅτι οὐκ ἀφῆκεν αὐτῷ, δέσποτα, ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἀποθνήσκων ἕως ἑνὸς νομίσματος· ἀλλ' ἔχων δέκα λίτρας χρυσίου, φέρει αὐτὸν ἐν τῇ ὥρᾳ, ὅτε τὴν διαθήκην ἔγραφεν καὶ λέγει αὐτῷ. Ταύτας τὰς δέκα λίτρας ἔχω, τέκνον μου, τί θέλεις; ἐάσω σοι ταύτας ἢ τὴν δέσποινάν μου τὴν Θεοτόκον κουράτορα καὶ προνοήτριαν; Τοῦ δὲ παιδὸς ἐκλεξαμένου τὴν ἁγίαν δέσποιναν, διέταξεν δοθῆναι ὅλα τοῖς πτωχοῖς».

[6] M. H. Fourmy et M. Leroy, Βίος Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), 153 «ἐκέλευσε συναχθῆναι πᾶσαν τὴν συγγένειαν αὐτοῦ».

καὶ ἐξέφραζεν εἰς αὐτοὺς τὰς τελευταίας θελήσεις του, δίδων συγχρόνως καὶ τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν εὐχήν του, ἐὰν ἦτο γέρων ἢ πατήρ[1]. Καθ᾽ ὃν χρόνον δὲ ἐγίνοντο ταῦτα, τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ ἀσθενοῦς, καταλαμβανόμενα ὑπὸ ἀπελπισίας διὰ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, ἐξέσπων εἰς θρήνους[2].

Μεταξὺ τῶν τελευταίων θελήσεων τῶν ἀπερχομένων ἐκ τοῦ βίου ἦσαν καὶ αἱ περὶ τῆς ταφῆς αὐτῶν. Ἀναστασία ἡ πατρικία, ἐν Αἰγύπτῳ, μετημφιεσμένη εἰς μοναχὸν ἐν μοναστηρίῳ ἀνδρῶν, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκπνοῆς αὐτῆς παρήγγελλε: «Διὰ τὸν Κύριον μὴ ἀποδύσετέ με ἃ φορῶ, ἀλλ᾽ ὡς εἰμὶ οὕτως με πέμψατε πρὸς Κύριον, καὶ μὴ μάθῃ ἄλλος τίς ποτε τὰ περὶ ἐμοῦ εἰμὴ ὑμεῖς καὶ μόνοι»[3]. Ὁ ὅσιος Ἐφραὶμ ἐπίσης προτοῦ ἀποθάνῃ «τοῖς παροῦσι παρηγγυᾶτο ὡς οὐκ ἐξὸν αὐτοῖς ἐσθῆτι πολυτελεῖ τὸ τούτου σῶμα ἐνταφιάσαι»[4] καὶ ὁ ὅσιος Εὐστράτιος (9 αἰ.) παραγγέλλει ὁμοίως εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Νικόλαον: «Μὴ οὖν ὀδυρμοῖς καὶ ἀσέμνοις οἰμωγαῖς περιβαλῇς σεαυτόν»[5]. Πλὴν τούτου οἱ μελλοθάνατοι παρήγγελλον καὶ περὶ τοῦ τόπου τῆς ταφῆς αὐτῶν, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τῆς Μακρίνης, ἔνθα ἡ μήτηρ αὐτῆς φέρεται ἐκφράσασα τὴν ἐπιθυμίαν, ὅπως ταφῇ ἐν τῷ τάφῳ τοῦ συζύγου αὐτῆς[6]. Τοσοῦτο δὲ ἦτο διαδεδομένον τὸ ἔθος τοῦτο τῆς παραγγελίας περὶ τοῦ τρόπου τῆς κηδείας καὶ τοῦ τρόπου τῆς ταφῆς, ὥστε κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα ἠρωτᾶτο ὁ μελλοθάνατος, ὅπως ἐπαναλάβῃ ἐκ δευτέρου τὰς ἐπὶ τούτου τελευταίας αὐτοῦ θελήσεις[7].

Κατὰ τὰς στιγμὰς αὐτὰς ἵσταντο κύκλῳ περὶ τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τῆς ζωῆς οἱ οἰκεῖοι καὶ οἱ συγγενεῖς, ὅπως ἀκούσωσι τὰς τελευταίας θελήσεις καὶ παραγγελίας αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ ἵνα λάβωσι τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας του, μάλιστα ἐὰν ὁ μεθιστάμενος ἦτο ἐκ τῶν γονέων ἢ γέρων ἢ κληρικός[8]· παρεκάλουν

[1] Βίος Φιλαρέτου, Ἔνθ᾽ ἀν. Διαθήκη τοῦ ἁγιωτ. Ἀρσενίου ἀρχιεπ. Κωνσταντινουπόλεως (13 αἰ.), Migne, 140, 949A.

[2] Βίος Φιλαρέτου, Ἔνθ᾽ ἀν.

[3] Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), σ. 3, στ. 14 κἑξ. Chr. Loparev, Βίος Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswjestije 13 (1908), 210.

[4] Γρηγορίου Νύσσης, Ἐγκώμιον εἰς Ἐφραίμ, Migne, 46, 845D.

[5] ΑΙΣ, 4, 391 (κεφ. 36).

[6] Migne, 46, 973B·

[7] Βίος ὁσ. Λουκᾶ τοῦ νέου. Γ. Κρέμου, Φωκικά, Α΄, 1874, σ. 53α.

[8] Μακρίνα, σ. 973A. Ἰωάνν. Χρυσοστόμου, Εἰς τὸν Ἰὼβ α΄, ἰδ. παρὰ Λουκάτῳ, σ. 41, ἀρ. 3. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1, σ. XLVI (κεφ. 42). Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Εὐδοξίου, Migne, 115, 624H. Βίος Θεοδώρας (9 αἰ.), W. Regel, Analecta Byzantinorussica, Petropoli 1891, σ. 17, στ. 7 κἑξ. Ἡ βασίλισσα Θεοδώρα ἀφίνουσα τὰς τελευταίας παραγγελίας πρὸς τὰ τέκνα αὐτῆς λέγει: «μέμνησθέ μου, τέκνα φίλτατα, τῶν πολλῶν κόπων καὶ πόνων καὶ τῶν καθ᾽ ἑκάστην διδασκαλιῶν μεθ᾽ ὧν ἐξεθρεψάμην ὑμᾶς· μέμνησθε... καὶ ὥσπερ μοι ἔτι περιούσῃ ἐν τῷδε τῷ βίῳ εἰς ὑπα-

δ᾽ αὐτόν, ἰδίᾳ οἱ μοναχοὶ ἐν τοῖς μοναστηρίοις καὶ οἱ κληρικοί, πρὸς τὸ «μνημονεῦσαι» αὐτῶν «πρὸς τὸν προσλαμβανόμενον Θεὸν»[1] ἤτοι νὰ παρακαλέσῃ τὸν Θεόν, ὅπως ἔχῃ καὶ αὐτοὺς ὑπ᾽ ὄψιν του, ὅστις προσλαμβάνει πλησίον του τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τοῦ κόσμου.

Ὁ μελλοθάνατος πολλάκις παρήγγελλεν ἀκόμη καὶ περὶ τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖον θὰ ἔκλειεν εἰς αὐτὸν τοὺς ὀφθαλμοὺς μετὰ τὸν θάνατον ὡς καὶ περὶ τῶν ἐνδυμάτων διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐνέδυον[2] αὐτὸν καὶ γενικῶς ἐφρόντιζε «τὰ τελευταῖα συντάξασθαι»[3].

β΄) Συγχώρησις καὶ μετάληψις.

Ὅτε οὐδεμία πλέον ἐλπὶς σωτηρίας ὑπῆρχε διὰ τὸν ἀσθενῆ, ὁ ἰατρὸς παρῃτεῖτο τῶν ἐπισκέψεων καὶ τῶν προσπαθειῶν ὑπὲρ τῆς διασώσεως αὐτοῦ καί, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἁγιολογικῶν πηγῶν τοῦ ἐνάτου καὶ δεκάτου αἰῶνος, ἐγνώριζε τοῦτο καὶ εἰς τοὺς οἰκείους αὐτοῦ· «ὃς ἐπὶ τοῦ σκίμποδος ἀνακείμενος καὶ πρὸς τῶν ἰατρῶν τὴν τελευταίαν τοῦ θανάτου ἀπόφασιν προσλαβόμενος»[4] καὶ «παρὰ τῶν περιοδεύειν λαχόντων αὐτὸν ἰατρῶν ἀπηγορεύθη[5] παρὰ πάντων τε τῶν προσηκόντων καὶ προσφιλῶν ἀπεγνώσθη»[6].

Ὁ ἰατρὸς ἔδιδε συγχρόνως καὶ τὴν ἐντολὴν εἰς τοὺς οἰκείους, ἵνα καλέσωσι τὸν ἱερέα, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ, πρὸς

κοὴν ἐξεγγίνεσθε, οὕτω δὴ δυσωπῶ καὶ μετὰ τὴν ἐμὴν ἀνάλυσιν τοῖς ἐμοῖς λόγοις ἐμμείνατε καὶ διδάγμασιν...» περαιτέρω δίδει συμβουλὰς περὶ ἐκτελέσεως ὑπ᾽ αὐτῶν θεαρέστων ἔργων καὶ περὶ διανομῆς τοῦ πλούτου αὐτῶν εἰς τοὺς πτωχοὺς «ἵνα αὐτὸν ἕξητε ἐν οὐρανοῖς συναγόμενον» κ.ἄ.

[1] Ἐπιτάφιος εἰς τὸν ὅσιον Νικήταν († 824) ὑπὸ Θεοστηρίκτου μαθητοῦ αὐτοῦ. AS, April. 1 (σ. XXII, κεφ. 23): «κυκλησάντων ἡμῶν τὰ ἔσχατα αὐτὸν πνέοντα καὶ παρακαλούντων μνημονεῦσαι ἡμῶν πρὸς τὸν προσλαμβανόμενον Θεόν». Ὁ Πετρωνᾶς παραγγέλλει ὁμοίως εἰς τὸν ὅσιον Ἀντώνιον τὸν νέον ἀποθνήσκοντα: «Παρακάλεσον δὴ τὸν Κύριον ἔτι ὑπὲρ ἐμοῦ, ἵνα καὶ τοῦτό μοι συμβαίνῃ τὸ ἀγαθόν», F. Halkin, Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.), Anal. Boll. 62 (1944), 221, στ. 7-8.

[2] Μακρίνα, σ. 985B. Βίος ὁσίου Ἱλαρίωνος (4 αἰ.). ΑΙΣ, 5, 135, στ. 1 κἑξ. SEC, σ. 893, στ. 30 κἑξ.

[3] Chr. Loparev, Βίος Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 210.

[4] Βίος Νικολάου ἡγουμ. τῆς μονῆς τῶν Στουδίου (9 αἰ.). Migne, 105, 916c.

[5] Ἐγκατελείφθη.

[6] Ἱερωνύμου καὶ Σωφρονίου, Βίος τοῦ ὁσίου Ἱλαρίωνος (ἐν Παλαιστίνῃ κατὰ τὸν 4 αἰ.), ΑΙΣ, 5, 90, στ. 24 κἑξ. F. Halkin, Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.), Anal. Boll. 62 (1944), 217, στ. 14. Βίος Λουκᾶ Στυλίτου (10 αἰ.), Anal. Boll. 28 (1909), 41, στ. 22-24 καὶ σ. 42, στ. 16 κἑξ.

βάπτισιν τοῦ μελλοθανάτου, ἐὰν ἦτο ἀβάπτιστος[1], ἢ πρὸς ἐξομολόγησιν καὶ μετάδοσιν εἰς αὐτὸν τῆς θείας μεταλήψεως[2].

Ἡ διαταγὴ αὐτὴ τοῦ ἰατροῦ, προειδοποιητικὴ περὶ τῆς κρισίμου καταστάσεως τοῦ ἀρρώστου, μάλιστα δὲ ἡ εἴσοδος εἰς τὸ δωμάτιον αὐτοῦ τοῦ ἱερέως, ἐπέφερε τὴν ἀπόγνωσιν εἰς τοὺς οἰκείους αὐτοῦ, οἵτινες ἐξέσπων εἰς θρῆνον καὶ ὀδυρμόν[3].

Συχνὰ ὁ ἀσθενής, ἰδίᾳ μοναχὸς ἢ κληρικός, ἐζήτει ὁ ἴδιος νὰ ἐξομολογηθῇ καὶ λάβῃ τὴν θείαν μετάληψιν. Ἀναφέρεται σχετικῶς ὅτι Ἀναστασία ἡ πατρικία ἐν Αἰγύπτῳ, μετημφιεσμένη εἰς μοναχόν, «λέγει τῷ γέροντι· Δός μοι κοινωνίαν· καὶ ἔδωκεν αὐτῷ καὶ κοινωνήσας λέγει· εὔξασθε περὶ ἐμοῦ καὶ ἀναβλέψας πρὸς ἀνατολάς... παρέδωκε τὸ πνεῦμα»[4]. Ἐπίσης μαρτυρεῖται ἔτι ἐξ Αἰγύπτου, περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ὅτι αἰσθανθείς τις προσεγγίζοντα τὸν θάνατον αὐτοῦ «ἤρξατο θρηνεῖν καὶ δακρύειν καὶ ἐξομολογεῖσθαι πάσας τῷ Θεῷ τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ ἱερέως»[5].

Ἐνταῦθα παρουσιάζεται ὁ ἄνθρωπος καταλαμβανόμενος ὑπὸ φόβου κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ βίου αὐτοῦ διὰ τὰ ἁμαρτήματά του. Τὸ αἴσθημα τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς πίστεως ὅτι διὰ τὸν ἐνάρετον ἢ μὴ βίον θὰ ἐπακολουθήσῃ ἀνταμοιβὴ ἢ τιμωρία τῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον[6]. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ ἦτο λαϊκὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα[7], μαρτυρεῖ δὲ περὶ αὐτῆς ὁ Πλάτων, Πολιτ. Α', 330d[8].

Τὸν ἑτοιμοθάνατον, ἐν ὅσῳ δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀπολέσει τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ, ἐπεσκέπτοντο τὸ τελευταῖον οἱ συγγενεῖς, οἱ γείτονες, οἱ φίλοι καὶ

---

[1] Ἴδε Λουκάτου, σ. 37 - 38 καὶ 41, ἀρ. 2.

[2] Κουκουλές, σ. 5. Petrakakos, σ. 96 - 97. Λουκᾶτος, σ. 37 (Migne, 49, 224).

[3] Ἰωάν. Χρυσοστόμου, Εἰς τὰς Πράξεις Α'. Migne, 60,25, παρὰ Λουκάτῳ, σ. 37. Κουκουλές, σ. 5. Βίος Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου, Anal. Boll. 18 (1889), σ. 256, στ. 15 κέξ. Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσίου Γρηγορίου ἐπισκ. Ἀκράγαντος. Migne, 116, 252 B - C (κεφ. με'). Λέγεται ἐνταῦθα ὅτι τινὸς «τὰ ἔσχατα πνέοντος» γυνή τις διερχομένη ἔξω τῆς οἰκίας «ἀκούει βοῆς συμμιγοῦς τῶν παίδων αὐτοῦ κοπτομένων καὶ θρηνούντων».

[4] Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), σ. 3, στ. 14 κέξ.

[5] Migne, 34, 225B - C.

[6] Ἴδε ἀνωτ. σ. 80.

[7] M. Nilsson, Geschichte der griech. Relig. I, München 1941, σ. 767.

[8] Ὁ Κέφαλος λέγει: «Εὖ γὰρ ἴσθι, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ὅτι ἐπειδάν τις ἐγγὺς ᾖ τοῦ οἴεσθαι τελευτήσειν, εἰσέρχεται αὐτῷ δέος καὶ φροντὶς περὶ ὧν ἔμπροσθεν οὐκ εἰσῄει· οἵτε γὰρ λεγόμενοι μῦθοι περὶ τῶν ἐν Ἅιδου, ὡς τὸν ἐνθάδε ἀδικήσαντα δεῖ ἐκεῖ διδόναι δίκην, καταγελώμενοι τέως, τότε δὴ στρέφουσιν αὐτοῦ τὴν ψυχὴν μὴ ἀληθεῖς ὦσιν... ὑποψίας δ' οὖν καὶ δείματος μεστὸς γίγνεται καὶ ἀναλογίζεται ἤδη καὶ σκοπεῖ εἴ τινα ἠδίκησεν...».

ἄλλοι γνώριμοι[1] οἱονεὶ ὅπως ἀποχαιρετίσωσιν αὐτόν[2], λαμβάνοντες καὶ συγχρόνως δίδοντες συγχώρησιν διὰ τὰς μεταξὺ αὐτῶν κατὰ τὸ παρελθὸν διαφοράς. Ἡ συνήθεια αὕτη διατηρεῖται καὶ σήμερον ἔτι εἰς τὸν λαόν[3]. Οἱ οἰκεῖοι καὶ οἱ ἐπισκέπται κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἵσταντο ἢ ἐκάθηντο περὶ τὴν κλίνην τοῦ μελλοθανάτου κατηφεῖς καὶ δακρύοντες, ἐνῷ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, θρηνοῦντα γοερῶς καὶ καταξαίνοντα τὰς παρειάς[4], ἤκουον, κατὰ παραδεδομένην ἐκ τῆς ἀρχαιότητος[5] συνήθειαν, τοὺς τελευταίους αὐτοῦ λόγους.

Ὅτε ὁ ἀσθενὴς ἤρχιζε πλέον νὰ χάνῃ τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ, δηλωτικὸν τοῦ προσεγγίζοντος τέλους τοῦ βίου, οἱ οἰκεῖοι διηυθέτουν τὰ τῆς οἰκίας πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ἐκ τοῦ συναξαρίου τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ἀπὸ κώδ. 12 - 13 αἰ.) μανθάνομεν ὅτι ἡ Παναγία προετοιμαζομένη διὰ τὴν κοίμησιν αὐτῆς «συγκαλεῖ τε καὶ γείτονας, σαροῖ τὴν οἰκίαν, ἑτοιμάζει τὴν κλίνην καὶ πάντα τὰ πρὸς ταφὴν ἐπιτήδεια»[6].

Ἡ σάρωσις ἐνταῦθα τῆς οἰκίας πρὸ τῆς τελευτῆς, ὑποδηλοῖ, ὅτι μετ' αὐτὴν καὶ ἐφ' ὅσον χρόνον παρέμενεν ὁ νεκρὸς ἐν τῷ οἴκῳ ὁ καθαρισμὸς αὐτῆς θὰ ἦτο ἀπηγορευμένος. Περὶ τούτου πειθόμεθα ἐκ πολλῶν σχετικῶν σήμερον ἐθίμων, οὐ μόνον συνήθων εἰς τὸν ἑλληνικόν, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερον εἰς εὐρωπαϊκοὺς καὶ ἄλλους λαούς[7].

Ἐκ τῶν νεοελληνικῶν ἐθίμων σημειώνομεν ἐνταῦθα ὅτι ἐν Κρήτῃ σήμερον «ὅσην ὥρα εἶναι τὸ λείψανο στὸ σπίτι δὲ σκουπίζουνε γιὰ νὰ μὴ διώξουνε τοὺς ἀποθαμένους ποὺ ἤρθανε νὰ συνοδέψουνε τὴν ψυχή»[8]. Εἰς τὴν Κυνουρίαν ἐπίσης δὲν σαρώνουν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ, διότι ἀποθνήσκει καὶ ἄλλος ἐκ τῆς οἰκογενείας[9]. Αἱ μαρτυρίαι αὗται ἐμφαίνουσιν ὅτι ἡ οἰκία πρέπει νὰ σαρωθῇ πρὸ τοῦ θανάτου, ὡς φέρεται ἐν τῷ

---

[1] Hipp. Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.), Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 3 κέξ. Βίος Μαρίας τῆς νέας (9 - 10 αἰ.), BE, σ. 297β. Βίος Εὐθυμίου (10 αἰ.), (ἔκδ. Car. de Boor, κεφ. XXI, 2).

[2] Βίος ἁγίας Εὐπραξίας. AS, Mart. 2, 926 (κεφ. 36).

[3] ΛΣ, Γ', 324.

[4] Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἴδε παρὰ Λουκάτῳ, σ. 41. Βίος Θεοδώρας (9 αἰ.), W. Regel, Anal. Byz - russ., Petropoli 1891, σ. 17, στ. 1 κέξ. Βίος ὁσίου Νείλου (10 αἰ.), Migne, 120, 156A (κεφ. 94). Βλ. καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εἰς Πλάτωνος, Φαίδωνα, 117d.

[5] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 6.

[6] SEC, σ. 892, στ. 33 κέξ.

[7] Ἴδε Ern. Samter, Geburt, Hochzeit und Tod, Leipzig u. Berlin 1911, σ. 31 κέξ. Arn. van Gennep, Manuel de Folklore Française Contemporain, I.II, Paris 1946, σ. 670.

[8] Μαρ. Λιουδάκη, Ἡ τελευτὴ στὴν Κρήτη. ΕΕΚΣ, Β' (1939), 407.

[9] Λαογρ. 11 (1934/37), 658, ἀρ. 9.

συναξαρίῳ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ ἀπαντᾷ ἐν Λευκάδι εἰς τὸ μυρολόγιον :

«Καλότυχος πὄπέθανε στὴ μέση τοῦ σπιτιοῦ του
καὶ τὸν ἐτριγυρίσανε οἱ ξένοι κ' οἱ δικοί του.
Κι' ἀγλιὰ 'πὸ κειὸν πὄπέθανε σὲ ξενοδόχου σπίτι
κ' εἶναι τὸ σπίτι ἀσάρωτο κι ὁ υἱὸς κορναχτισμένος» [1].

Ἡ σάρωσις ἐπιτρέπεται μόνον μετὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ. Εἰς τὴν Αἰτωλίαν «Ἅμα βγάνουν πεθαμένο ἀπὸ ἕνα σπίτι, πρέπει κατόπιν νὰ σκουπίσουν καλά, δωμάτια, σκάλες, ὅλα τοῦ σπιτιοῦ τὰ μέρη καὶ τὰ σκουπίδια νὰ πᾶνε νὰ τὰ ρίξουνε στὰ δίστρατα, ὄχι ἀλλοῦ, δὲν κάνει» [2].

Μετὰ τὴν ἐκφορὰν σαρώνουσιν ἐπίσης ἐν Σκύρῳ καὶ Νάξῳ [3]· ἐν τῇ τελευταίᾳ νήσῳ ὅμως δὲν ρίπτουσι «τὰ σκουπίδια στὸ δρόμο» ἐκ φόβου μὴ ἀπορρίψωσι μαζὶ καὶ τὴν ἐπὶ τριήμερον ἐν τῷ οἴκῳ διατρίβουσαν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ [4].

---

[1] Σπ. Μουσούρη (Φ. Γιοφύλλη), Ἡ γλῶσσα τῆς Ἰθάκης, 1950, σ. 113, ἀρ. 56. Ἡ αὐτὴ ἀντίληψις ὑπάρχει νομίζω καὶ εἰς μυρολόγιον ἐξ Ἄργους (Λαογρ. Γ', 267, στ. 14) εἰς τὸ ὁποῖον φέρεται ὁ νεκρὸς λέγων :

«Σήκω, σαρῶστε τὴν αὐλή, σαρῶστε τὸ σοκάκι
τί θά 'ρθῃ τὸ συμπεθεριὸ γιὰ νὰ μὲ στεφανώσῃ·
φέρνουν τὸ στέφανο μονὸ καὶ τὴ λαμπάδα μία».

[2] Δημ. Λουκοπούλου, Σύμμεικτα λαογραφικὰ ἐξ Αἰτωλίας, Λαογρ. 12 (1938 - 1948), 22.

[3] Ν. Πέρδικα, Σκῦρος Ι, 1940, σ. 142. Ναξ. Ἀρχ. Α' (1947), 68.

[4] Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, φαίνεται, δὲν σαρώνουσιν εἰς τὴν Σύμην καὶ τὴν Σῦρον πρὸ τῆς παρελεύσεως τριημέρου ἀπὸ τοῦ θανάτου, εἰς δὲ τὴν Τῆνον μιᾶς ἡμέρας, Ζωγρ. Ἀγὼν Α', 216 (§ 86). ΛΣ, Γ', 359. Εἰς τὴν Θρᾴκην (Τσανδὼ) εἰς τὸ δωμάτιον τοῦ νεκροῦ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας «δὲν ξεραχνιάζουν καὶ δὲν ἀσβεστώνουν, μὴ σκοτώσουν τὴν ψυχὴ ποὺ ἕως ὅτου πάρῃ τὰ σαράντα της κόλλυβα ἐκεῖ λογογυρνᾷ», Θρᾳκικὰ 2 (1929), 140, πρβ. καὶ σ. 145. Εἰς τὴν Σινασὸν «μετὰ τὴν ἔξοδον τοῦ νεκροῦ δὲν καθαρίζουσι, διότι νομίζουσιν ὅτι θὰ καθαρισθῇ καὶ ἡ οἰκία ἐκ τῶν ἀνθρώπων», Σαρ. Ἀρχελάου, Ἡ Σινασός, σ. 92. Ἐκ τῆς σαρώσεως κατὰ τὴν τελευτήν, τὸ ἔθιμον τοῦτο ἐπεξετάθη κατόπιν καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις τοῦ βίου. Οὕτως εἰς τὴν Ἀρκαδίαν, ὅταν φεύγῃ τις εἰς τὴν ξενιτειὰν πρέπει νὰ σκουπίσουν πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως αὐτοῦ, κατόπιν δὲ μετὰ παρέλευσιν εἰκοσιτετραώρου. Ἂν καθαρίσωσι τὴν οἰκίαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του, «εἶναι σὰν νὰ τὸν διώχνουν διὰ παντός»· δηλαδὴ φοβοῦνται μήπως πεθάνῃ, Τσίριμπας, Χειρόγραφον ἐν Λαογρ. Ἀρχ., ἀρ. 767, σ. 433. Ἐν Σύμῃ ὁμοίως δὲν σαρώνουσι τὴν οἰκίαν ἐπὶ τριήμερον ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ οἰκείου σπογγαλιέως «διὰ νὰ μὴν τὸν ρίξουν ὄξω, ἔτσι ποὺ ρίχνουν καὶ τὰ σκουπίδια», Ζωγρ. Ἀγὼν Α', 215β (§ 74).

Τὸ ἔθιμον τοῦτο τῆς σαρώσεως τῆς οἰκίας μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ νεκροῦ μαρτυρεῖται καὶ ὡς ἀρχαῖον ρωμαϊκόν [1], ἀλλὰ καὶ ἑλληνικόν. Οὕτως εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Ἰουλίδος ἐν Κέῳ (5 π.Χ. αἰ.) [2], καθορίζουσαν τὰ τῆς ἐκφορᾶς τῶν νεκρῶν, ὑπάρχει ἡ ἀπαγόρευσις μετὰ τὸν καθαρμὸν τῆς οἰκίας «μεδὲ τὰ καλλύσματα [3] φέρεν ἐπὶ τὸ σῆμα». Ἡ ἀπαγορευτικὴ αὐτὴ διάταξις σημαίνει ὅτι ὑπῆρχεν ἔθιμον, μετὰ τὴν ταφὴν νὰ ἀπορρίπτωσιν τὰ σαρώματα ἐκ τοῦ οἴκου ἐπὶ τοῦ τάφου, ὡς ἐπίσης συνηθίζεται σήμερον πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης, νὰ ρίπτωσιν εἰς τὸ νεκροταφεῖον ἢ εἰς τοὺς ἀγροὺς τὰ σκουπίδια καὶ τὸ σάρωθρον, ἵνα μὴ ἐπιστρέψῃ ὁ νεκρὸς εἰς τὴν οἰκίαν [4].

Κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν, ἀπαντῶσαν εἰς πολλοὺς λαούς, ἡ ψυχὴ μετὰ τὸν θάνατον παραμένει ἐπί τι χρονικὸν διάστημα ἐν τῇ οἰκίᾳ [5]. Πλὴν δὲ τούτου πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς ἔρχονται εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τελευτήσαντος ψυχαὶ ἄλλων νεκρῶν καὶ πλῆθος δαιμόνων, ἐξ ὧν ἄλλοι κακοποιοί, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ οἱ δαίμονες τῆς ἀσθενείας τοῦ ἀποβιώσαντος [6].

Διὰ τῆς σαρώσεως ἐπιδιώκεται προφανῶς ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τοῦ οἴκου τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν καὶ τῶν δαιμόνων [7]. Τὰ σαρώματα ἀπορρίπτονται, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸ νεκροταφεῖον ἢ εἰς τρίοδον [8], ὅπου ὁ τόπος τῆς διατριβῆς τῶν πνευμάτων καὶ τῶν ψυχῶν [9]. Εἰς τὸ ἔθιμον τοῦτο ὑπόκειται ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ μετὰ τῶν ἄλλων πνευμάτων κάθηται ἐπὶ τῆς ἐπὶ τοῦ δαπέδου κόνεως, κατὰ δὲ τὴν διάρκειαν τῆς σαρώσεως καὶ μετ' αὐτὴν καὶ ἐπὶ τοῦ σαρώθρου [10].

---

[1] Paul., σ. 77, 18 (ἰδ. παρὰ Ern. Samter, Geburt Hochzeit und Tod, σ. 30-31).

[2] Ziehen, Leg. Gr. Sacr. II,I, 93A, στ. 22 κἑξ. (σ. 261). Dittenb., Syll³, ἀρ. 1218.

[3] Σκουπίδια.

[4] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 32.

[5] Ἴδε Arn. van Gennep, Ἔνθ' ἀν., σ. 670. B. Schmidt, Totengebräuche ἐν Archiv f. Religswiss. 24 (1926), 290. W. Galand, Die vorchristl. baltischen Totengebräuche, Archiv f. Religswiss. 17 (1914), 490.

[6] Ἴδε ἀνωτέρω σ. 79 - 80. Βλ. καὶ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίον Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 724B.

[7] Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 32 κἑξ. Eug. Fehrle, Das Besen im Aberglauben, Hess. Blätter XI (1912), 217 - 218.

[8] Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 34, 155. Τὸ ἔθιμον ἀπαντᾷ σήμερον καὶ ἐν Αἰτωλίᾳ, ἴδε ἀνωτ. σ. 90.

[9] Ἴδε Th. Hopfner, Τρίοδος, Pauly-Wissowa, RE, 13, σ. 162. S. Seligmann, Der böse Blick., τόμ. II, Berlin 1910, σ. 221. Mart. Nilsson, Griechische Feste, Leipzig, 1906, σ. 391. E. Samter, Geburt, Hochzeit u. Tod, σ. 145. Handwört. d. deutschen Abergl. Bd. V, 516 (Kreuzweg).

[10] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseints, Zeitschrift des Vereins f. Volksk. 11 (1901), 263. Eug. Fehrle, Ἔνθ' ἀν., σ. 217. Εἰς

Κατὰ ταῦτα νομίζω ὅτι εἰς τὴν μαρτυρίαν περὶ τῆς σαρώσεως τῆς οἰκίας ὑπὸ τῆς Θεοτόκου προτοῦ παραδώσῃ τὴν ψυχὴν αὐτῆς εἰς τὸν Θεόν, ἔχομεν λαϊκὸν νεκρικὸν ἔθιμον. Θὰ ἐσάρωνον δὲ τότε τὴν οἰκίαν πρὸ τῆς τελευτῆς, διότι δὲν θὰ ἐπετρέπετο κατόπιν ὁ καθαρισμὸς αὐτῆς, ὡς καὶ σήμερον, ἐφ᾽ ὅσον χρόνον παρέμενεν ὁ νεκρὸς εἰς τὴν οἰκίαν, ἐκ τοῦ φόβου, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω ἐκ σημερινῶν δοξασιῶν, μὴ ἐκβάλωσιν μετὰ τῶν σαρωμάτων καὶ τὴν τυχὸν ἐπ᾽ αὐτῶν ἐπικαθημένην ψυχὴν τοῦ νεκροῦ. Διὰ τῆς ἐκβολῆς αὐτῆς τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ οἴκου ὑπῆρχεν ὁ κίνδυνος νὰ χάσῃ τὸ σῶμα αὐτῆς καὶ νὰ περιπλανᾶται ἀλλαχοῦ χωρὶς νὰ κατορθώσῃ νὰ ἐπανεύρῃ τοῦτο καὶ ἀκολουθήσῃ τὴν ἐκφορὰν αὐτοῦ εἰς τὸν τάφον, μετὰ τοῦ ὁποίου μεταβαίνουσα εἰς τὸν ἄλλον Κόσμον θὰ συνεχίσῃ ἐκεῖ τὸν περαιτέρω βίον αὐτῆς.

Μεταξὺ τῶν ἐνεργειῶν πρὸς διάταξιν τῶν τοῦ οἴκου διὰ τὴν ἐπικειμένην τελευτὴν τοῦ ἀσθενοῦς, πλὴν τῆς σαρώσεως, περιελαμβάνετο κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον καὶ ὁ συσκοτισμὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς οἰκίας, ὥστε αὕτη ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκοῦς φωτὸς νὰ λάβῃ ζοφώδη ὄψιν[1]. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, μνημονευόμενον παλαιότερον ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (M i g n e, 31, 232 B-C) «οὕτως οἴει προσήκειν καὶ τῷ πενθοῦντι... καὶ αὐχμηρὰν κόμην καὶ σκότος ἐν οἰκίᾳ»[2], ὑπάρχει καὶ σήμερον εὐρέως διαδεδομένον[3].

Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ νομίμου τούτου, τοῦ ὁποίου τὴν αἰτίαν ἀγνοεῖ σήμερον ὁ λαός, ὡς παρατηρεῖ ὁ Ν. Πολίτης (Λαογρ. Σύμμ. Γ', 324 σημ. 5), νομίζω ὅτι πρέπει νὰ συνδέσωμεν[4] αὐτὸ πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἀττικὸν ἔθος τῆς ἐπιχρίσεως τῆς θύρας τῆς οἰκίας διὰ πίσσης κατὰ τὰ Ἀνθεστήρια, τὴν ἡμέραν τῶν χοῶν, ὅτε ἐπιστεύετο ὅτι ἀνήρχοντο εἰς τὸν κόσμον αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν, ὡς καὶ κατὰ τὴν γέννησιν, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἀπελάσεως ἐκ τοῦ οἴκου τῶν κακοποιῶν πνευμάτων[5].

Ὁ συσκοτισμὸς τῆς οἰκίας, ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνεται σήμερον πολλα-

---

τὴν δοξασίαν αὐτὴν παρατηρεῖ ἐνταῦθα ὁ Fehrle ὅτι στηρίζεται καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῶν Πυθαγορείων (Π λ ο υ τ ά ρ χ ο υ, Συμπόσιον Η' ζ' 13, 272d): «μηδὲ σάρον ὑπερβαίνειν». Τὸ σάρωθρον ἀντιθέτως χρησιμοποιεῖται σήμερον καὶ ὡς προφυλακτικὸν μέσον ἀπὸ δαιμονικῆς ἐπηρείας· ἴδ. Ζωγρ. Ἀγὼν Α', 211 (§ 6). Θρακ. 1, 192· 6, 319· 9, 229, ἀρ. 20. Λαογρ. 2, 414, 81 κ.ἀ. Παρ' ἄλλοις λαοῖς, ἴδ. E. S a m t e r, Ἔνθ' ἀν., σ. 34 κἑξ. E. F e h r l e, Ἔνθ' ἀν., σ. 217.

[1] Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ. L. D e u b n e r, Kosmas und Damian, Leipzig u. Berlin 1907, σ. 110, στ. 7 κἑξ. (Κατὰ τὸν L. D e u b n e r, σ. 82-83 τὰ ὡς ἄνω θαύματα ἐγράφησαν κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα).

[2] Ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Μεγ. Βασιλείου ἀναφέρεται εἰς ἔθιμον συσκοτίσεως τοῦ οἴκου μετὰ τὴν τελευτήν. Βλ. καὶ K o u κ o υ λ έ ν, σ. 76-77.

[3] ΛΣ, Γ', 324. Ἐνταῦθα γίνεται λόγος περὶ ἀνοίγματος τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρῶν μετὰ τὴν ἐκπνοήν, ὅπερ σημαίνει ὅτι προηγουμένως τηροῦνται κλειστά.

[4] Ἴδε καὶ E. S a m t e r, Ἔνθ' ἀν., σ. 29.

[5] Ἴδε R o h d e, Psyche[3] I, 237 ἔνθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

χοῦ τῆς Εὐρώπης καὶ μετὰ τὴν ἐκπνοήν[1], πιστεύω ὅτι θὰ εἶχεν ἀρχικῶς τὸν ἴδιον σκοπόν, ὡς τὸ ἀνωτέρω ἀρχαῖον ἔθος τῆς ἐπιχρίσεως τῶν θυρῶν διὰ πίσσης, δηλαδὴ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν εἴσοδον εἰς αὐτὴν τῶν πονηρῶν δαιμόνων καθ' ἣν ὥραν ἔπνεε τὰ ἔσχατα ὁ ἑτοιμοθάνατος, οὕτω δὲ νὰ διευκολύνῃ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν παραλαβὴν αὐτῆς ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν δαιμόνων (ἀγγέλων)[2].

γ') Τὸ ψυχομάχημα καὶ ἡ τελευτή.

Ὁ εἰς τὴν ἐπιθανάτιον ἀγωνίαν εὑρισκόμενος ἐλέγετο ὅτι *ἐψυχορράγει*[3] ἢ λαϊκώτερον, ὡς καὶ σήμερον, ὅτι *ἐψυχομάχει*, δηλαδὴ ἐμάχετο, ἠγωνίζετο, ἡ ψυχὴ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θάνατον[4]. «πολλάκις δὲ καὶ ψυχομαχοῦσίν τισιν παρεκάθητο καὶ αὐτὸς τούτους ἰδίαις χερσὶν ἐκάμμυσεν...»[5].

Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νικολάου ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Στουδίου (9 αἰ.) (M i g n e, 105, 916B) λέγεται περὶ γυναικός, ὅτι αὕτη «τοῖς τοῦ Ἅδου πυλῶσι δι' ἀρρωστίας ἐγγίζουσα καὶ πρὸς τὴν ἔξοδιον τῶν αὐτῆς εὐτρεπιζομένων συνήθειαν» ἀποκατέστη ὑγιὴς διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ ὁσίου Νικολάου[6].

Τὸ «ἐγγίζειν ταῖς τοῦ ᾅδου πύλαις» σημαίνει ἐνταῦθα ὅτι ὁ ἀσθενὴς εὑρίσκετο εἰς τὰς τελευταίας αὐτοῦ πνοάς. Ἡ πίστις εἰς τὸν λαὸν περὶ πυλῶν τοῦ Ἅδου ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τῆς σήμερον. Πλὴν τούτου αἱ πύλαι τοῦ Ἅδου ἀναφέρονται καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις καὶ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην (Ματθ. ις' 18) «καὶ πύλαι ᾅδου οὐ κατισχύσουσιν...»[7].

---

[1] J u l. v o n N e g e l e i n, Die Reise der Seele ins Jenseits. Zeitsch. d. Ver. f. Volksk. 11 (1901), 267. E. S a m t e r, Ἔνθ' ἀν., σ. 28-29.

[2] Ὁ E r n. S a m t e r, Ἔνθ' ἀν., σ. 28-29 ἀναφέρει ὅτι πολλαχοῦ σήμερον ἐν Εὐρώπῃ κατὰ τὸν γάμον, καὶ δὴ μετὰ τὴν τελευτήν, κλείουσι τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα, ἵνα ἐμποδίσωσι τὴν εἴσοδον τῶν κακοποιῶν πνευμάτων εἰς τὴν οἰκίαν.

[3] Ἰ ω ά ν ν. Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, ἴδε παρὰ Λ ο υ κ ά τ ῳ, σ. 43, ἀρ. 1. H i p p D e l e h a y e, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 3 κἑξ. Βίος Θεοδώρου Συκεώτου (6 αἰ.), ΜΑ, σ. 425. Διήγησις περὶ Θεοφίλου τοῦ βασιλέως (9 αἰ.), W. R e g e l, Anal. Byz-russ., σ. 20α. Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.), Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ-Κ ε ρ α μ έ ω ς, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἁγιολογίας, Α', ἐν Πετρουπόλει 1907, σ. 211, στ. 33. Βίος τοῦ ὁσίου Νείλου (10 αἰ.), M i g n e, 120, 156A (κεφ. 94) κ.ἀ.

[4] G. N. H a t z i d a k i s, Ἄγγελος und Verwandtes. Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. in Wien. Ph. hist. kl., Bd. 173 (1913), Heft 2, σ. 8.

[5] Λ ε ο ν τ ί ο υ Ν ε α π ό λ ε ω ς, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.) (ἔκδ. Gelzer, σ. 52, 20). Βλ. καὶ K o υ κ o υ λ έ ν, σ. 6.

[6] Βλ. καὶ F. H a l k i n, Βίος Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.). Anal. Boll. 62 (1944), 221, στ. 3 «ἐκ τῶν πυλῶν τοῦ Ἅδου διὰ προσευχῆς ἐρρύσατο».

[7] Πρβ. καὶ Ἀποκάλ. α' 18· ἴδε καὶ Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, Νεοελλ. μυθολογία, Μέρος Β', 1874, σ. 330-331.

Ὁ ψυχομαχῶν, μὴ δυνάμενος πλέον ν᾽ ἀναγνωρίσῃ οὐδὲν ἐκ τῶν περιστοιχούντων αὐτὸν προσώπων [1] καὶ φανεροῦ ὄντος τοῦ τέλους τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐτοποθετεῖτο εἰς τὴν ἐπιθανάτιον κλίνην, τὸ *χαμεύνιον* κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ἐστραμμένην πρὸς ἀνατολάς· «πρὸς γὰρ ἀνατολὴν τέτραπτο αὐτῇ τὸ χαμεύνιον» [2].

Ἡ στροφὴ τοῦ προσώπου τῶν ἀποθνησκόντων πρὸς ἀνατολὰς ἀπετέλει, κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, πλατὺ λαϊκὸν ἔθος [3], τὸ ὁποῖον ὡς νεκρικὸν νόμιμον συνεχίσθη καθ᾽ ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον, σήμερον δὲ ἀποτελεῖ ἔθιμον καθολικῶς ἀνεγνωρισμένον [4]. Οὕτω, πλὴν τῆς ἀνωτέρω μαρτυρίας ὑπὸ Γρηγ. τοῦ Νύσσης, σημειώνομεν ἐκ τῆς Πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ὅτι οἱ μάρτυρες Πιόνιος καὶ πρεσβύτερος Μητρόδωρος, μαρτυρήσαντες ἐπὶ Δεκίου ἐν Μ. Ἀσίᾳ πλησίον τῆς Σμύρνης, κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκπνοῆς «ἀμφότεροι ἔβλεπον πρὸς ἀνατολάς» [5]. Ὁ Ἰωάννης Μόσχος ἀναφέρει διήγησιν τοῦ Παλλαδίου περὶ νεανίου τινὸς χριστιανοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ὅστις καταδεδικασμένος εἰς θάνατον, παρεκάλει τοὺς δημίους λέγων: «Διὰ τὸν Κύριον ποιήσατε ἀγάπην καὶ κατὰ ἀνατολὰς κρεμάσατέ με, ἵνα προσέχω μόνος ὡς κρεμῶμαι» [6]. Ἀναστασία ἡ πατρικία ἐν Αἰγύπτῳ ἀναβλέψασα «πρὸς ἀνατολάς... ποιεῖ εἰς τὸ στόμα... σταυρὸν καὶ λέγει· εἰς χεῖράς σου ὁ Θεὸς παρατίθημι τὸ πνεῦμα μου· καὶ οὕτως παρέδωκεν τὴν ψυχὴν» [7] κ.ἄ.

Περὶ τοῦ προσανατολισμοῦ κατὰ τὴν ἐκπνοήν, ὁ ὁποῖος τηρεῖται κατόπιν καὶ κατὰ τὴν πρόθεσιν τοῦ νεκροῦ καὶ εἰς τὴν κατάθεσιν αὐτοῦ ἐν τῷ τάφῳ συζητοῦμεν κατωτέρω.

Μετὰ τὴν πρὸς ἀνατολὰς στροφὴν τοῦ ψυχορραγοῦντος, ἐτοποθέτουν

---

[1] Μακρίνα, 46, 984Β. Βίος Θεοδώρου Συκεώτου (6 αἰ.), ΜΑ, σ. 425 «ψυχορραγοῦντος οὖν αὐτοῦ καὶ φωνὴν ὅλως μὴ διδόντος, μηδὲ γνωρίζοντός τινα, ἐποίησαν οἱ τοῦ χωρίου τὸ μνῆμα αὐτοῦ».

[2] Μακρίνα, σ. 984Β. Ἡ Μακρίνα ἀπεβίωσε κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 379 ἢ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 380. Ἴδε Fr. J. Dölger, Sol Salutis, Münster in Westf. 1925, σ. 258.

[3] Fr. J. Dölger, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 261.

[4] B. Schmidt, Totengebräuche und Gräberkultus im heutigen Griechenland, Archiv f. Religionswiss. 24 (1926), 285. Σπ. Συγκολλίτου, Ὁ νεκρὸς εἰς τὴν Ἀνασελίτσα, Λαογρ. 11 (1934 - 1937), σ. 388. Μαρ. Λιουδάκη, Ἡ τελευτὴ στὴν Κρήτη, ΕΕΚΣ, Β' (1939), 404 κ.ἄ.

[5] R. Knopf-G. Krüger, Ausgewählte Martyrerakten[3], Tübingen, 1929, σ. 56, στ. 24 κἑξ.

[6] Migne, 87, 2925Α.

[7] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 3, στ. 18 κἑξ. Βλ. ἔτι: Βίος Μαρίας Αἰγυπτίας, AS, April. 1 (σ. XVII, § 37). Ὑπόμνησις εἰς Ἠλίαν τὸν νέον († 780). Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἁγιολογίας, τεῦχ. Α', σ. 55, στ. 1 κἑξ.

παρὰ τὴν κλίνην αὐτοῦ ἀνημμένην λαμπάδα [1] κατὰ συνήθειαν ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ σήμερον [2].

Εἰς τὴν κωματώδη αὐτὴν κατάστασιν εὑρισκόμενος ὁ τὰ λοίσθια πνέων προσήλωνε τὸ βλέμμα εἴς τι μέρος τῆς οἰκίας· ἐπιστεύετο δέ, ὡς καὶ σήμερον, ὅτι ἔβλεπε τότε τὸν ἄγγελον ἢ τοὺς ἀγγέλους, οἵτινες ἤρχοντο, ἵνα ἀποσπάσωσι καὶ παραλάβωσι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ. Ἡ Μακρίνα († 379), κατὰ τὸν βιογράφον της, ψυχορραγοῦσα «τοιαῦτα φθεγγομένη, οὐκέτι πρὸς ἡμᾶς τοὺς παρόντας ἀλλὰ πρὸς αὐτὸν ἐκεῖνον [3] πρὸς ὃν ἀτενὲς ἀφεώρα τοῖς ὄμμασι» (Migne, 46, 984Β). Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον του εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον λέγει περὶ τοῦ Βασιλείου (Migne, 36, 600 c-d) ὅτι «ἔκειτο μὲν ὁ ἀνὴρ τὰ τελευταῖα πνέων καὶ παρὰ τῆς ἄνω χοροστασίας ἐπιζητούμενος, πρὸς ἣν ἐκ πλείονος ἔβλεπεν». Περὶ τῆς πίστεως ταύτης ἀναφέρει καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία εἰς ψυχορραγοῦντα· «Ἀγὼν ἐπέστη μοι ψυχῆς πανόλεθρος καὶ τὰ ὄμματα ῥέπων πρὸς τοῦ Θεοῦ φωτεινοὺς ἀγγέλους ἐκβοῶ· μικρὸν ἐάσατέ με ζῆν...» [4], καὶ «πρὸς τοὺς ἀγγέλους τὰ ὄμματα ῥέπουσα ἄπρακτα καθικετεύει» [5].

Ὁ ψυχομαχῶν θορυβεῖται ἐκ τῆς παρουσίας τῶν ἀγγέλων, ὡς φαίνεται δὲ εἰς τὰ παρατεθέντα χωρία ἐκ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ἐπιζητεῖ οὗτος καὶ ἀγωνίζεται νὰ σωθῇ. Σχετικῶς μαρτυροῦσι καὶ αἱ ἁγιολογικαὶ πηγαί. Οὕτως εἰς τὸν βίον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, ὑπὸ Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου (7 αἰ.) (ἔκδ. Gelzer, σ. 81, στ. 15 κἑξ.) λέγεται: «καὶ πῶς τῶν ἁγίων ἀγγέλων ἐρχομένων καὶ κατασπευδόντων θορυβεῖται τότε ἡ ψυχή, ἐὰν εὑρεθῇ ἀνέτοιμος;»· ἐνταῦθα (σ. 82, στ. 14 ἑξ.) λέγεται ἔτι καὶ περὶ τοῦ ἁγ. Ἱλαρίωνος ὅτι οὗτος «μέλλων τοῦ βίου ἐξέρχεσθαι ἐδειλίασεν καὶ ἔλεγεν τῇ ἑαυτοῦ ψυχῇ, ὀγδοήκοντα ἔτη, ὦ ταπεινὴ ψυχή, ἔχεις δουλεύουσα τῷ Χριστῷ καὶ φοβῇ ἐξελθεῖν; ἔξελθε, φιλάνθρωπός ἐστιν».

Ἡ δοξασία αὐτὴ περὶ ἀποσπάσεως τῆς ψυχῆς ἀπαντᾷ ἀπὸ χριστιανικῆς πλευρᾶς ἤδη εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην (Λουκ. ιβ' 20) «Ἄφρων ταύτῃ τῇ νυκτὶ τὴν ψυχήν σου ἀπαιτοῦσιν ἀπὸ σοῦ...». Μεταξὺ ὅμως τῶν ἀγγέλων παρουσιάζονται κατὰ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον καὶ οἱ πονηροὶ δαίμονες (ὁ διάβολος) ὑπὸ ἀγρίαν ὄψιν, ἐπιζητοῦντες ἐπίσης ν᾽ ἁρπάσωσι τὴν ψυχὴν καὶ κατηγοροῦντες διὰ τὰ ἁμαρτήματα αὐτῆς [6]. Εἰς τὴν φοβερὰν αὐτὴν τῶν

---

[1] Βίος Θεοδώρου Στουδίτου (9 αἰ.), Migne, 99, 325c· «...ὡς ᾔσθετο ἑαυτὸν ἠτονηκότα, προσέταξεν ἡσυχῇ κηραψίαν γενέσθαι...».

[2] Σπ. Συγκολλίτου, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 388 - 389.

[3] Τὸν Θεόν.

[4] Ἰωάνν. Μαρτίνου, Εὐχολόγιον τὸ μέγα. Ἐν Ἀθήναις, 1899, σ. 409.

[5] Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 434.

[6] Ἴδε Λουκᾶτον, σ. 43. Περὶ τῶν κακοποιῶν τούτων δυνάμεων μαρτυρεῖ καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία εἰς ψυχορραγοῦντα· «ὅτε ἐκ τοῦ σώματος ψυχὴ μέλλει

πονηρῶν πνευμάτων ἐμφάνισιν ὁ πνέων τὰ ἔσχατα καταλαμβάνεται ὑπὸ τρόμου καὶ ἀγωνίζεται ἐπὶ τῆς κλίνης, ἵνα ἀπαλλαγῇ τούτων[1]· «καὶ ὄψεις φοβεράς... τῆς ψυχῆς ἔνδον ἑαυτὴν εἰσωθούσης καὶ ὀκνούσης ἀπορραγῆναι τοῦ σώματος καὶ τὴν ὄψιν τῶν ἐρχομένων ἀγγέλων οὐ φερούσης»[2].

Περὶ τῆς δεινῆς θέσεως τοῦ ψυχομαχοῦντος ἐνώπιον τῶν παρισταμένων ἀγγέλων καὶ δαιμόνων καὶ τῆς πάλης πρὸς αὐτοὺς ὁμιλεῖ ἔτι καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία· «Ἀγὼν ἐπέστη μοι ψυχῆς πανόλεθρος»[3], «οἴμοι οἷον ἀγῶνα ἔχει ἡ ψυχὴ χωριζομένη ἐκ τοῦ σώματος... πρὸς τοὺς ἀγγέλους τὰ ὄμματα ῥέπουσα ἄπρακτα καθικετεύει»[4]. Ἡ ἀντίστασις τοῦ ἀποθνήσκοντος εἶναι μακροτέρα καὶ περισσότερον ἀγωνιώδης προκειμένου περὶ ἁμαρτωλῆς ψυχῆς, βραχεῖα δὲ καὶ ἤρεμος περὶ δικαίας[5].

Ἡ πίστις αὐτὴ περὶ ἀποσπάσεως τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ δαίμονος (ἀγγέλου) ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Πλάτων ἐν Φαίδωνι 108 ab μαρτυρεῖ ὅτι «ἡ μὲν κοσμία τε καὶ φρόνιμος ψυχὴ ἕπεταί τε καὶ οὐκ ἀγνοεῖ τὰ παρόντα· ἡ δ' ἐπιθυμητικῶς τοῦ σώματος ἔχουσα... περὶ ἐκεῖνο πολὺν χρόνον ἐπτοημένη καὶ περὶ τὸν ὁρατὸν τόπον πολλὰ ἀντιτείνασα καὶ πολλὰ παθοῦσα βίᾳ καὶ μόγις ὑπὸ τοῦ προστεταγμένου δαίμονος οἴχεται ἀγομένη».

Ἐνώπιον τῶν παρισταμένων ἀγγέλων καὶ δαιμόνων γίνεται, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐξόδου τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώματος, ἡ κρίσις αὐτῆς διὰ τῆς σταθμήσεως τῶν καλῶν καὶ κακῶν ἐν τῷ βίῳ ἔργων της. Περὶ τῆς πίστεως ταύτης μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος τονίζων ὅτι ὁ ψυχορραγῶν τρέμει καὶ ἀνα-

---

μετὰ βίας ἁρπᾶσθαι ὑπὸ ἀγγέλων φρικτῶν» (Ἰ. Μαρτίνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 439). «Ἰδοὺ ἐφέστηκεν ὄχλος τῶν πονηρῶν πνευμάτων, κατέχοντες τῶν ἐμῶν ἁμαρτιῶν ἐγγραφὰς καὶ κράζουσι σφοδρῶς, ἐκζητοῦντες ἀναιδῶς τὴν ἀθλίαν μου ψυχὴν» (Ἰω. Μαρτίνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 408) καὶ περαιτέρω «νέφος γὰρ δαιμόνων ἄφνω ἐπῆλθέ μοι καὶ σκότος τῶν αἰσχρῶν μου ἔργων καλύπτει με» (Ἔνθ' ἀν., σ. 409).

[1] Λουκᾶτος, σ. 43.

[2] Ἰωάνν. Χρυσόστομος, Εἰς Ματθ. ὁμιλ. νγ' (παρὰ Λουκάτῳ, σ. 43, ἀρ. 4). Περὶ τῆς πάλης ταύτης τῆς ψυχῆς ἴδε καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Β', 1874, σ. 315 κἑξ.

[3] Ἰωάνν. Μαρτίνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 409.

[4] Ἔνθ' ἀν., σ. 434.

[5] Ἴδε B. Schmidt, Ἔνθ' ἀν., σ. 284. Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία Β', 1874, σ. 314. ΛΣ, Γ', σ. 324. Σπ. Συγκολλίτου, ἐν Λαογρ. 11, σ. 389-390. Μ. Λιουδάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 404. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀκολουθίαν τῆς Ἐκκλησίας εἰς ψυχορραγοῦντα, ἀναγινωσκομένην πρὸς διευκόλυνσιν τῆς τελευτῆς, ὁ λαὸς παρ' ἡμῖν, ὡς καὶ παρ' ἄλλοις ἔθνεσι, ἐπιζητεῖ καὶ δι' ἄλλων μέσων νὰ διευκολύνῃ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς καὶ ἐπιτύχῃ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ψυχομαχοῦντος ἐκ τῶν βασάνων του. Ἴδε ΛΣ, Γ', 323-324. Μ. Λιουδάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 404-405. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 128. Arn. van Gennep, Ἔνθ' ἀν., σ. 664-665 κ.ἄ.

πηδᾷ ἐπὶ τῆς κλίνης αὐτοῦ ὁρῶν «τὰς δυνάμεις τὰς ἐναντίας παρισταμένας, λογοθετούσας, κατηγορούσας, ἁρπάσαι ἐπιχειρούσας»[1].

Εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἀποφθεγμάτων τῶν ἁγίων γερόντων ὑπὸ τοῦ Παλλαδίου Ἑλενοπόλεως, τοῦ 5ου αἰ., λέγεται ἐπίσης: «Κατανόει οὖν ἡ ψυχή, μέση ἱσταμένη, ποίῳ ἄρα φόβῳ καὶ τρόμῳ στήκει ἕως οὗ ἡ κρίσις αὐτῆς ἀπόφασιν λάβῃ παρὰ τοῦ δικαίου κριτοῦ»[2]. Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως (10 αἰ.) βίον τοῦ Ἀνδρέου Σαλοῦ παρίσταται κηδεία τοῦ νεκροῦ μεγιστᾶνός τινος ἣν συνοδεύει «πλῆθος αἰθιόπων δαιμόνων», λέγεται δὲ ὅτι «κεκληρονόμηκεν αὐτὸν ὁ διάβολος»[3].

Παραλλήλως πρὸς τὰς εἰδήσεις ταύτας περὶ ἀντισταθμήσεως τῶν καλῶν ἔργων ἐν τῷ βίῳ πρὸς τὰ κακὰ ἀναφέρει καὶ ἡ εἰς ψυχορραγοῦντας ἀναγινωσκομένη ἀκολουθία καὶ κατόπιν αἱ ἐκ τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου πηγαί. Οὕτως ἐν αὐτῇ παρακαλεῖ ὁ ἀποθνήσκων: «Ἀγαπητοί μου ἀδελφοί, τὰς ἐμὰς καθορῶντες πράξεις ἐλεγχομένας ἐν τῇ στάθμῃ τοῦ ζυγοῦ, Χριστὸν τῶν πάντων Θεὸν δυσωπεῖτε, ἵλεων γενέσθαί μοι»[4] καὶ συνεχίζει: «ἐλεήσατέ με, ἄγγελοι πανάγιοι... οὐκ ἔχω γε ἔργον ἀγαθὸν ἀντισταθμίζειν τὸν ζυγὸν τῶν φαύλων πράξεων»[5]. Καὶ ὁ Χάρος εἰς τὸν διάλογον αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου λέγει:

«Ζύγι κρατῶ στὸ χέρι μου τῆς ἐλεημοσύνης
γιὰ νὰ ζυάσω τά 'καμες...»[6].

Ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ τέλος παρίσταται ὁ Χάρος καταπατῶν ἁμαρτωλὸν ἐκπνέοντα καὶ κρατῶν ῥομφαίαν καὶ πλάστιγγα[7]. Εἰς τὴν πίστιν αὐτήν, ἡ ὁποία θὰ ἦτο διαδεδομένη εἰς τὸν λαόν, στηρίζεται καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Φαίδωνος Κουκουλὲ δημοσιευθεῖσα μαρτυρία τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου (12 αἰ.) κατὰ τὴν ὁποίαν «Ἡ καθωμιλημένη γλῶσσα τὸν

---

[1] Περὶ ὑπομονῆς· ἴδε Λουκᾶτον, σ. 43, ἀρ. 3. Πρβλ. καὶ μαρτυρίαν Θεοφυλάκτου, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (τέλος 11ου καὶ ἀρχαὶ τοῦ 12 αἰ.), εἰς Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴν μυθολογίαν, Β', 1874, σ. 304.

[2] Migne, 65, 200.

[3] Migne, 111, 724 Β, 725Α'.

[4] Σπ. Παπαδοπούλου, Ἁγιασματάριον τὸ μέγα, Ἑνετίησιν 1779, σ. 208.

[5] Ἔνθ' ἀν., σ. 210. Κατὰ δοξασίαν σήμερον εἰς τὴν Θρᾴκην (Τσανδὼ) ἡ ψυχὴ ζυγίζεται ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου μετὰ τὴν ἐκπνοήν. Θρακ. 2 (1929), 139.

[6] Giul. Moravcsik, Il Caronte bizantino. Studi Bizant. e Neoelleni ci III (1931), 63, στ. 33-34. Ὁμοίως καὶ ἐκ κώδ. XVII αἰ. (Moravcsik, Ἔνθ' ἀν., σ. 66, στ. 23-24. «Ζύγι κρατῶ στὸ χέρι μου ὅλες νὰ τὶς ζυγιάσω | τὶς καλωσύνες πού 'καμες...».

[7] Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Β', 1874, σ. 304.

θανεῖν κινδυνεύοντα ἐλθεῖν εἰς τὰ τοῦ θανάτου λέγει ζυγὰ» ἢ «φησὶν εἰς τὰ τοῦ Ἅδου κεῖσθαι ζυγά» [1]. Ὁ Φαίδ. Κουκουλὲς ὀρθῶς συνδέει ἐνταῦθα τὴν λαϊκὴν αὐτὴν ἔκφρασιν πρὸς τὸν ζυγόν, καθ' ὅσον πράγματι ἡ ψυχὴ ἐκπνέουσα ἀμφιταλαντεύεται ἐπὶ τοῦ ζυγοῦ, σταθμιζομένων ἐπ' αὐτοῦ τῶν ἐν τῇ ζωῇ πράξεων αὐτῆς [2].

Ὅτε ὁ ἀσθενής, ἄφωνος πλέον, εὑρίσκετο εἰς τὰ τοῦ θανάτου ζυγά, ἤτοι εἰς τὰς τελευταίας πνοάς, οἱ οἰκεῖοι αὐτοῦ ἀνέστελλον τοὺς θρήνους. Ἐπεβάλλετο ἄκρα σιωπή, διότι ὑπῆρχε, φαίνεται, εἰς τὸν λαὸν ἡ ἰδέα ὅτι οἱ θρῆνοι ταράσσουσι τὸν ἑτοιμοθάνατον καὶ οὕτως ἐμποδίζεται οὗτος νὰ ἐκπνεύσῃ.

Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου τῆς σιωπῆς, λέγει ὁ Γρηγόριος Νύσσης, (Μακρίνα, σ. 985D) ὅτι μετὰ τὴν τελευτὴν τῆς Μακρίνης «καὶ τὴν ἀκοὴν διὰ τῆς γοερᾶς τῶν παρθένων οἰμωγῆς περιηχούμην. τέως μὲν γὰρ ἐν ἡσυχίᾳ διεκαρτέρουν καὶ τῇ ψυχῇ τὴν ὀδύνην ἐγκατακλείουσαι, τὴν τῆς οἰμωγῆς ὁρμὴν τῷ πρὸς αὐτὴν φόβῳ κατέπνιγον». Εἰς τὸν βίον τῆς ἁγίας Εὐπραξίας (5 αἰ.) ἀναφέρεται ὅτι αὕτη πνέουσα τὰ λοίσθια καὶ μὴ δυναμένη νὰ ἐκπνεύσῃ, ἕνεκα τῶν θρήνων τῆς πλησίον ἱσταμένης μοναχῆς, εἶπε: «Τί ὀδυνᾷς με, ἀδελφή; ἄφες ἀναπαύσασθαί με ὅτι ἐκλείπω» [3]. Περὶ τῆς διαδόσεως τῆς δοξασίας ταύτης εἰς τὸν λαὸν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, πλὴν τοῦ ὅτι καὶ σήμερον ἔτι ὑπάρχει αὕτη [4], ἐμφαίνει καὶ ἡ σύστασις τῆς σιωπῆς, ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ νεκρωσίμῳ ἀκολουθίᾳ· «Ἡσυχάσατε δή, ἡσυχάσατε, τῷ κειμένῳ λοιπὸν ἠρεμήσατε· ἠρεμήσατε θόρυβον λύσαντες, καὶ τὸ μέγα μυστήριον βλέψατε· φοβερὰ γὰρ ἡ ὥρα· σιωπήσατε, ἵνα μετ' εἰρήνης ἡ ψυχὴ ἀπέλθῃ· εἰς ἀγῶνα γὰρ μέγαν συνέχεται...» [5].

Ἡ δοξασία αὐτὴ ἀπαντῶσα εἰς πολλοὺς λαοὺς καὶ δὴ καὶ εἰς πρωτογόνους [6], ἦτο γνωστὴ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Πλά-

---

[1] Φαίδ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τὰ λαογραφικά, τόμ. Α' 1950, σ. 483. Πρβλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 6.

[2] Ἡ κρίσις τῆς ψυχῆς συνεχίζεται καὶ μετὰ τὴν ἔξοδον αὐτῆς ἐκ τοῦ βίου. Ἴδε Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 82). Γ. Κ. Σπυριδάκη, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἕλλησι, 1939, σ. 30.

[3] AS, Mart. 2, 926 (κεφ. 36).

[4] B. Schmidt, Ἔνθ' ἀν., σ. 284. Σπ. Συγκολλίτης, Ἔνθ' ἀν., σ. 388. Κ. Παπαϊωαννίδου, Λαογραφικὰ Σωζοπόλεως, Θρᾳκικὰ 19 (1944), 280. «Τὸν πνέοντα τὰ λοίσθια στρέφουν πρὸς ἀνατολάς, ἀποφεύγοντες τοὺς μεγαλοφώνους κλαυθμοὺς «ξεφωνητά», ἵνα μὴ «ἀγγελοκόψουν τὸν ψυχορραγοῦντα».

[5] Ἰωάνν. Μαρτίνου, Εὐχολόγιον τὸ μέγα. Ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 483.

[6] Rohde, Psyche³ I, 223, σημ. 2. P. Geiger, Tod ἐν Handwört. d. deutsch. Abergl. VIII, 979. Παρὰ τοῖς πρωτογόνοις τοῦ Nord - Neumeklenburg ἀπαγορεύεται μετὰ τὸν θάνατόν τινος νὰ ἀστειεύεται τις ἢ νὰ ὁμιλῇ μεγαλοφώνως ἢ νὰ γελᾷ ἐκ τοῦ φόβου μὴ ὀργισθῇ ὁ προστάτης δαίμων τοῦ ἀποβιώσαντος «big fellow man». Zeitschr. f. Ethnologie, 72 (1940), 12.

των (Φαίδων 117d - e) λέγει ὅτι, ὅτε ὁ Σωκράτης ἔπιε τὸ κώνειον καὶ εὑρίσκετο εἰς τὰς τελευταίας τοῦ βίου του στιγμάς, οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἐξετράπησαν εἰς θρῆνον. Ὁ Σωκράτης, ἐπεμβαίνων, παρατηρεῖ εἰς αὐτούς: «οἷα ποιεῖτε, ὦ θαυμάσιοι. Ἐγὼ μέντοι οὐχ ἥκιστα τούτου ἕνεκα τὰς γυναῖκας ἀπέπεμψα, ἵνα μὴ τοιαῦτα πλημμελοῖεν· καὶ γὰρ ἀκήκοα ὅτι ἐν εὐφημίᾳ χρὴ τελευτᾶν. Ἀλλ' ἡσυχίαν τε ἄγετε καὶ καρτερεῖτε».

Τὸ ἔθιμον τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων δοξασίας κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ χθόνιοι δαίμονες καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν ταράσσονται ἐκ τῶν θρήνων. Σχετικῶς μαρτυρεῖ ὁ Στοβαῖος (Ἀνθολ. 44, 80, σ. 183, 15): «χρὴ δὲ τῶν τελευτώντων ἕκαστον τιμᾶν μὴ δακρύοις μηδὲ οἴκτοις.. ὡς ἀχαριστίας οὔσης πρὸς δαίμονας χθονίους λύπης ὑπὲρ τὸ μέτρον γιγνομένης» [1].

Ἡ πίστις αὕτη συνεχίσθη διὰ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων μέχρι τῆς σήμερον. Οὕτω πιστεύει ὁ λαός, ὅτι οἱ γοεροὶ θρῆνοι «ἀγγελοκόβουν» [2] τὸν ψυχορραγοῦντα, ἤτοι ἀποδιώκουν τὸν ἄγγελον, ὅστις μέλλει νὰ παραλάβῃ τὴν ψυχήν, παρατείνοντες οὕτω τὴν ἀγωνίαν αὐτοῦ ἢ ἄλλως ἀναγκάζουσι τὴν ψυχὴν νὰ παραμένῃ ἐν τῷ σώματι ἐπὶ περισσότερον χρόνον.

Αἱ ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν εἰδήσεις ὁμιλοῦσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, περὶ παραλαβῆς τῆς ψυχῆς ὑπὸ ἀγγέλων [3]. Οὕτω τοῦ ὁσίου Νικήτα (9 αἰ.) ἡ ψυχὴ «τοῖς ἐλθοῦσιν ἀγγέλοις συνεξεδήμησεν» [4], ὁ δὲ ὅσιος Πλάτων (9 αἰ.) «ἠρεμαίᾳ τῇ κινήσει τοῦ σώματος... παρέδωκε τὴν ἁγίαν ψυχὴν τοῖς ἀπάγουσιν αὐτὴν ἁγίοις ἀγγέλοις πρὸς τὸν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης» [5]. Καὶ παλαιότερον, τὸν 7ον αἰῶνα, ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος λέγεται· «καὶ ὅταν ἀπὸ τῆς γῆς ἕως τοῦ οὐρανοῦ ἡ ἀθλία μου ψυχὴ λογοθετουμένη ἔσηται, παρὰ μίαν αὐτῆς οἱ ἅγιοι ἄγγελοι ἵστανται καὶ οὐ βοηθοῦσιν αὐτῇ, εἰ μὴ αἱ ἀρεταὶ αὐτῆς» [6].

---

[1] Ἴδε ἔτι ἀρχαίας μαρτυρίας παρὰ Rohde, Psyche³, I, 223, σημ. 2. M. Nilsson, Gesch. d. griech. Religion I, 1941, σ. 676, ἴδε καὶ βυζαντινὰς εἰς Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίον Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 96-99). Fr. J. Dölger, Antike und Christentum, 2 (1930), 3.

[2] Ἐλπιν. Σταμούλη - Σαραντῆ, Ἀπὸ τὰ ἔθιμα τῆς Θρᾴκης (Σάκκων (Τσανδῶ)). Θρᾳκικὰ 2 (1929), 131. Κ. Παπαϊωαννίδου, Ἔνθ' ἀν.

[3] Περὶ τούτου μαρτυροῦσι καὶ ἄλλαι ἐκκλησιαστικαὶ πηγαί, ὡς οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας κ.ἄ., ἴδε καὶ ἀνωτ. σ. 95 κἑξ. Βλ. ἔτι Γρηγόριον Θεολόγον, Migne, 36, 601A. Μακάριον τὸν Αἰγύπτιον, Migne, 34, 225B καὶ Κουκουλέν, σ. 7.

[4] Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν. AS, April. 1 (σ. XXVII, κεφ. 48).

[5] Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου ἡγουμ. τῶν Στουδιτῶν, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα. AS, April. 1 (σ. XLVI, κεφ. 42). Βλ. καὶ Βίον τοῦ ὁσίου Νικολάου ἡγουμ. τῆς εὐαγεστάτης μονῆς τῶν Στουδίου (9 αἰ.), Migne, 105, 916B, 921c. Fr. J. Dölger, Sol Salutis, 1925, σ. 228, σημ. 5.

[6] Ἔκδ. H. Gelzer, σ. 82. Πρβλ. καὶ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου

Παραλλήλως πρὸς τοὺς ψυχοπομποὺς τούτους ἀγγέλους, ἐμφανίζεται ἐνίοτε εἷς μόνον ἄγγελος πρὸς παραλαβὴν τῆς ψυχῆς[1]. Κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ὁ ἀποθνήσκων ἔβλεπε τὸν φύλακα αὐτοῦ ἄγγελον, ὅστις παρελάμβανε τὴν ψυχήν του[2]· μετὰ τὴν ἐκπνοὴν δὲ τῆς ψυχῆς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἐξ Ἀλεξανδρείας Μακάριος, περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ἐπεμελεῖτο οὗτος τῆς ταφῆς τοῦ σώματος[3].

Ἡ πίστις περὶ δαίμονος φύλακος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁδηγοῦ αὐτοῦ ἐν τῷ βίῳ ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὸν Ἡράκλειτον: «ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων»[4]. Ὁ ἑκάστου δαίμων, ὡς λέγει ὁ Πλάτων (Φαίδ. 107d - 108b), ὁδηγεῖ καὶ μετὰ τὴν τελευτὴν τὴν ψυχὴν εἰς τὸν τόπον τῆς κρίσεως, ἀπ᾿ ὅπου κατόπιν θὰ μεταβῇ αὕτη εἰς τὸν Ἅδην. Αἱ ἰδέαι αὐταὶ περὶ τοῦ δαίμονος φύλακος, στηριζόμεναι εἰς τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ[5], ἐγένοντο κατόπιν δεκταὶ καὶ ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅστις ἐδέχθη τὸν δαίμονα τοῦτον ὡς ἄγγελον φύλακα ἑκάστου χριστιανοῦ[6]. Οὕτω κατὰ τὴν διδασκαλίαν Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου (τέλη τοῦ 4ου αἰ.) λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος ἄγγελον «παρὰ τοῦ Θεοῦ πρὸς φυλακὴν καὶ σκέπην τοῦ ὄντος ὧδε ἀνθρώπου»[7]. Ὁ ἄγγελος οὗτος δίδεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος: «ὁ ἄγγελος ὁ ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος δοθεὶς αὐτῷ εἰς παραφυλακήν...»[8].

Ἐκ τῶν πολλῶν λέξεων καὶ ἐκφράσεων πρὸς δήλωσιν τοῦ θανάτου, ἀπαντῶσιν εἰς τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα πλὴν τῶν λέξεων *ἀποθνήσκω* καὶ *θάνα-*

(4 αἰ.), Διηγήσεις ἐν Migne, 34, 225B. Οἱ ἄγγελοι, ὁδηγοὶ τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν, ἀπαντῶσιν καὶ ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ εἰς ψυχορραγοῦντας, ἴδε ἀνωτ. σ. 95 - 96.

[1] Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Μέρ. Β΄, 1874, σ. 302, 306.

[2] Βλ. Κουκουλέν, σ. 7.

[3] «Ἦν γὰρ ἀσχολούμενος περὶ τῆς ταφῆς τοῦ σώματος αὐτοῦ...». Migne, 34, 225B.

[4] Fr. Phil. Gr. I, 324, 68 (Mullach.). Ἴδε καὶ Πλάτωνος, Συμπόσιον (ἔκδ. Ἰ. Συκουτρῆ, σ. 193*, σημ. 1). Περὶ τοῦ δαίμονος φύλακος τοῦ ἀνθρώπου, ἀναφέρει ὁ Πλάτων καὶ εἰς τὴν Πολιτ. Χ 617e, 620d καὶ εἰς τοὺς Νόμους, ε΄ 730a, θ΄ 877a.

[5] Καὶ ὁ Ἡσίοδος, Ἔργα καὶ Ἡμέραι 123, διακρίνει δαίμονας φύλακας θνητῶν ἀνθρώπων.

[6] Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία, Μέρ. Β΄, 1874, σ. 493 κέξ. G. N. Hatzidakis, Ἄγγελος und Verwandtes, (Sitzungsb. d. Akad. d. Wiss. in Wien. Ph.-hist. kl. Bd. 173 (1913), Heft 2, σ. 4).

[7] Migne, 34, 221.

[8] Αὐτόθι, σ. 225B. Διεξοδικώτερον περὶ τοῦ ἀγγέλου φύλακος λέγεται ἐν τῷ βίῳ Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν Λάτρῳ (10 αἰ.), Anal. Boll. 11 (1892), 61 (ἔκδ. H. Delehaye) καὶ ἐν τῷ βίῳ Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου (11 - 12 αἰ.), Νέον Ἐκλόγιον, σ. 228β.

τος, καὶ αἱ λέξεις καὶ ἐκφράσεις: *τελευτῶ* καὶ *τελευτή*, *ἀναλύω* καὶ *ἀνάλυσις*[1], *ἐκδημῶ* καὶ *ἐκδημία*[2], *κοιμῶμαι* καὶ *κοίμησις*[3], *μεθίσταμαι* καὶ *μετάστασις*[4], *ἀναπαύομαι* καὶ *ἀνάπαυσις*[5], *ἐκψύχω*[6], *καμμύω τοὺς ὀφθαλμούς*[7], *καταλύω τὸν βίον* καὶ *μεταλλάσσω τὸν βίον*[8], *ἐξέρχομαι τοῦ βίου*[9], *ἔξοδος*[10], *τελειοῦμαι*[11], τὰ *ἐξιτήρια*[12], τὰ *κοινὰ πράττω*[13], τὸ *κοινὸν τῶν ἀνθρώπων τέλος*[14], τὸ *ἀνθρώπινον*[15] κ.ἄ.

---

[1] Μαρτύριον ἁγίας Δόμνης (3 αἰ.). Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστ. ἁγίων, σ. 79. Μαρτύριον ἁγίας Αἰκατερίνης (J. Viteau, Passions des Saintes Écaterine etc., σ. 26, κεφ. 4). Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν (9 αἰ.), AS, April. 1 (σ. XXVII, κεφ. 48). Βίος Εὐσεβίου Ἀλεξανδρείας (5 αἰ.), Migne, 82, 308D. Μαρτύριον ἁγίου Πατρικίου ἐπισκ. Προύσης, AS, April. 3 (σ. LV, κεφ. 6). Βίος ἁγ. Δημητριανοῦ (9 αἰ.) (ἔκ. H. Grégoire), Byz. Zeitsch. 16 (1907), 232, στ. 531. Βίος ἁγ. Θεοδώρας. W. Regel, Anecd. Byz - russ., σ. 16 - 17, στ. 29 κέξ. καὶ στ. 7 κέξ.

[2] H. Delehaye, Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος (7 αἰ.), Anal. Boll. 45 (1927), 62, στ. 1 καὶ σ. 67, στ. 34. Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν (9 αἰ.), AS, April. 1 (σ. XXVII, κεφ. 48). Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου. Migne, 114, 1268A.

[3] Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 62, στ. 9. Βίος ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ μεγάλου, Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι Παλαιστ. ἁγίων, σ. 11. Βίος ἁγίας Εὐπραξίας (5 αἰ.), AS, Mart. 2, 927, κεφ. 37. Βίος τοῦ ἁγίου ἀρχιμανδρ. Δαλμάτου (5 αἰ.), BE, σ. 148α. Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν (9 αἰ.), Ἔνθ᾽ ἀν., σ. XXVII (κεφ. 48).

[4] Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 11.

[5] Βίος τῶν ὁσίων Παύλου τοῦ ἐπισκόπου καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ΑΙΣ, 5, 377, στ. 21 κέξ.

[6] Μαρτύριον ἁγίου Φωκᾶ (2 αἰ.), AS, Julii 3, 616 (κεφ. 19). Βίος καὶ μαρτύριον ὁσίας Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 875 (κεφ. 33). Βίος Ἰγνατίου Πατρ. Κων)πόλεως (9 αἰ.), Migne, 105, 565B.

[7] Βίος Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Migne, 47, 61. Καὶ σήμερον λέγεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ περὶ τοῦ ἀποθανόντος ὅτι «ἐκάμνυσε τὰ μάτια του» ἢ «ἔκλεισε τὰ μάτια του».

[8] Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτου (13 αἰ.), Λόγος εἰς τὸν ἅγιον ἱερομ. Θεοδόσιον, Migne, 140, 897C-D.

[9] Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας Κύπρου (5 αἰ.), Migne, 41, 25D, 35C. Ἰ. Μόσχου, Λειμών, Migne, 87, 2881C.

[10] Μακρίνα, σ. 984B. Βίος ὁσ. Λουκᾶ τοῦ Στυλίτου (5 αἰ.), Anal. Boll. 28 (1909), σ. 43, στ. 27. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 81, 7 καὶ σ. 83, 13). Μαρτύριον τῶν ἁγίων Πατέρων ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Mart. 3 (act. gr., σ. 5, κεφ. 29). Βίος ὁσ. Θεοφάνους (ἔκδ. C. de Boor, σ. 24, στ. 14 - 15). Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα (9 αἰ.), AS, April. 1 (σ. XLVI, κεφ. 42).

[11] Βίος ἁγίας Εὐπραξίας (5 αἰ.), Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 926, κεφ. 36.

[12] Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Iszwestija 13 (1908), 211, στ. 4 - 5.

[13] SEC, σ. 829, στ. 13 κέξ. «τὰ κοινὰ πράττειν».

[14] Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. L. Deubner, σ. 129, στ. 3 κέξ.).

[15] Βίος Συμεὼν τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ, Migne, 93, 1685C.

Γ΄ ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΗΝ

α΄) *Αἱ πρῶται περὶ τοῦ νεκροῦ φροντίδες.*

Κατ᾽ ἔθος, ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος παραδεδομένον [1], ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκπνοὴν οἱ οἰκεῖοι ἀνέκλινον τὸν νεκρὸν ἐπὶ *κλίνης* [2], συνήθως χαμηλῆς, ἡ ὁποία εἰς τοὺς βίους τῶν ἁγίων λέγεται καὶ *χαμεύνιον* [3] ἢ *σκαμνίον* [4], καὶ ἐσχημάτιζον αὐτὸν νεκρικῶς. Ἀκολούθως ἔκλειον τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα· «καθαιροῦντες τε ὀφθαλμοὺς καὶ στόματα συγκλείοντες» κατὰ τὸν Εὐσέβιον (Ἐκκλησ. ἱστορ. VII, 22, 9.). Ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει περὶ γυναικὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἥτις τοῦ τελευτήσαντος «τοὺς ὀφθαλμοὺς ἰδίαις χερσὶν ἐκάμμυσεν» [5].

Σύνηθες φαινόμενον ἐπὶ τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ ἄλλων ὁσίων καὶ εὐσεβῶν χριστιανῶν ἦτο, νὰ σχηματίζωσιν ἑαυτοὺς νεκρικῶς πρὸ τῆς τελευτῆς καὶ νὰ ἔχωσι μετ᾽ αὐτὴν κεκλεισμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα, ὥστε οὕτω νὰ μὴ ἔχωσιν ἀνάγκην τῶν πρώτων τούτων εἰς τὸν νεκρὸν περιποιήσεων. Σημειώνομεν ἐνταῦθα μαρτυρίαν ἐκ τοῦ θανάτου τῆς Μακρίνης, ὅτι μετὰ τὴν ἐκπνοὴν αὐτῆς «οὐδὲ γὰρ τῶν ἐπανορθούντων οἱ ὀφθαλμοὶ προσεδέοντο· καθάπερ ἐπὶ τοῦ κατὰ φύσιν γίνεται ὕπνου, τοῖς βλεφάροις εὐκόσμως διειλημμένοι, τὰ χείλη προσφυῶς μεμυκότα καὶ αἱ χεῖρες εὐπρεπῶς ἐπανακλιθεῖσαι τῷ στήθει, πᾶσα ἡ τοῦ σώματος θέσις αὐτομάτως κατὰ τὸ εὔσχημον ἁρμοσθεῖσα, οὐδὲν τῆς τῶν κοσμούντων χειρὸς ἐπεδέετο» [6]. Ἡ δὲ ὡς μοναχὸς ἀποβιώσασα ἐν Αἰγύπτῳ Ἀναστασία ἡ πατρικία «ποιεῖ εἰς τὸ στόμα αὐτοῦ σταυρὸν καὶ λέγει... καὶ οὕτως παρέδωκεν τὴν ψυχήν» [7].

[1] Ἴδε Iwan von Müller, Die griech. Privataltertümer², München, 1893, σ. 219. Rohde³, I, 218-219. Βουλόδημον, σ. 363-364. Blümner, σ. 483. Petrakakos, σ. 6-7.

[2] Μαρτύριον Πέτρου Ἀλεξανδρείας (ἔκδ. J. Viteau, σ. 81).

[3] Μακρίνα, σ. 984Β.

[4] H. Usener, Legenden der heil. Pelagia, Bonn, 1879, σ. 15, στ. 20 κέξ. Βίος καὶ μαρτύριον ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27 § 32. Εἰς κώδικα ἐκ τοῦ XVII αἰῶνος φέρεται ὅτι οἱ ἁμαρτωλοὶ εἰς τὴν κόλασιν «κεῖνται ὡσεὶ νεκροὶ εἰς τὰ κλινάρια αὐτῶν», A. Delatte, Anecd. Athen. I, 282, στ. 36.

[5] Migne, 47, 61, στ. 35-36. Βλ. περὶ τοῦ ἐθίμου: Βίον ἁγίου Νικολάου ἀρχιμανδρ. τῆς ἁγίας Σιών, Anrich, I, 53, στ. 7 κέξ. H. Delehaye, Βίον Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 3 κέξ. Ἄλλαι μαρτυρίαι καὶ παρὰ Καλλινίκῳ, σ. 200-201. ΛΣ, Γ΄, 325-326, σημ. 8. Κουκουλέ, σ. 7-8. Λουκάτῳ, σ. 46.

[6] Μακρίνα, σ. 985c. Βλ. καὶ Βίον ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 5 «καὶ τὰ βλέφαρα εὐφυῶς μεμυκότα».

[7] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 3, στ. 20 κέξ.

Αἱ ἐνέργειαι αὐταί, ἀρχαιόταται ὡς ἔθος εἰς τὸν λαόν, νομίζω ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς ἀρχεγόνου λαϊκῆς πίστεως, καθ᾽ ἣν ὁ θάνατος παραλληλίζεται πρὸς τὸν ὕπνον [1], ὡς ἐκ τούτου δὲ πρέπει, ὅπως κατὰ τὸν ὕπνον, οὕτω καὶ κατὰ τὴν τελευτήν, νὰ εἶναι κεκλεισμένοι οἱ ὀφθαλμοί. Ἐπίσης ἐκλείετο καὶ τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ, ἵνα μή, μετὰ τὴν ἔξοδον δι᾽ αὐτοῦ τῆς ψυχῆς [2], εἰσέλθῃ εἰς τὸ ἐγκαταλειφθὲν σῶμα ἄλλο πνεῦμα, συνήθως κακοποιὸν (διάβολος), ἢ ἐκ δευτέρου ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ [3].

Εἰς τὴν πίστιν αὐτὴν περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς εἰσόδου πονηροῦ πνεύματος εἰς τὸν ἄνθρωπον, διαδεδομένην εὐρέως καὶ εἰς τὸν λαόν, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν τήν, ὡς ἀνωτέρω, σφράγισιν διὰ τοῦ σταυροῦ τοῦ στόματος τῆς Ἀναστασίας τῆς πατρικίας προτοῦ αὕτη ἐκπνεύσῃ, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ σταυρὸς ἦτο σύμβολον φυγαδεύσεως τῶν δαιμόνων [4].

Αἱ πρῶται αὐταὶ περὶ τοῦ νεκροῦ φροντίδες συνεχίσθησαν ὁμοιοτρόπως καθ᾽ ἅπασαν τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον, σήμερον δὲ ἐξακολουθοῦν αὗται νὰ ἀποτελῶσιν εὐσεβὲς καθῆκον τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ ὑπὸ τοῦ λαοῦ γενικῶς ἀνεγνωρισμένον [5], μαρτυρούμενον δὲ ὁμοίως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων [6]. Ἐν τῇ Ὀδυσσ. (ω 296) θεωρεῖται ὡς «γέρας θανόντων» τὸ συγκλείειν τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ ἀποβιώσαντος, λέγεται δὲ σχετικῶς περὶ τοῦ ἔθους τούτου καὶ ἐν λ. 426: «χερσὶ κατ᾽ ὀφθαλμοὺς ἑλέειν

[1] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits, Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 17, σημ. 1, σ. 271. Rohde, Psyche³, II, 361, 4, 386, 2. M. Nilsson, gesch. d. griech. Relig. I, 1941, σ. 657· ἴδε καὶ ἀνωτέρω σ. 80. Ὁ παραλληλισμὸς παρ᾽ Ἕλλησι τοῦ θανάτου πρὸς ὕπνον ἀπαντᾷ ἤδη παρ᾽ Ἡσιόδῳ, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 116.

[2] Ἴδε Rohde, Psyche³, I, σ. 3. Blümner, σ. 483 (παρὰ Ρωμαίοις). M. Nilsson, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 657.

[3] Alfred Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Leipzig 1913, σ. 298. Isidor Scheftelowitz, Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker, Giessen 1912, σ. 23-25 καὶ 27, σημ. 1. Παρὰ διαφόροις λαοῖς κλείονται πλὴν τοῦ στόματος καὶ οἱ ρώθωνες καὶ τὰ ὦτα. Παρ᾽ ἡμῖν σήμερον εἰς διάφορα μέρη τίθεται σταυρὸς ἐκ κηροῦ ἢ ἐκ βάμβακος ἐπὶ τοῦ στόματος, ΛΣ, Γ΄, 325-326, 332, σημ. 8. Ἐν Ἀνασελίτσῃ τῆς Μακεδονίας θέτουσι ἐπὶ τοῦ στόματος κόκκινον μετάξι, Σπ. Συγκολλίτου, ἐν Λαογρ. 11 (1934-1937), 391.

[4] Ὁ Χρυσόστομος (Migne, 49, 396, στ. 32-33) λέγει: «περὶ τὸν σταυρὸν κατεπάλαισε τὸν διάβολον ὁ Χριστὸς» καὶ προσθέτει ἔτι, στ. 52-53 «σταυρὸς τὸ κατὰ τῶν δαιμόνων τρόπαιον, ἡ κατὰ τῆς ἁμαρτίας μάχαιρα, τὸ ξίφος ᾧ τὸν ὄφιν ἐκέντησεν ὁ Χριστός»· βλ. καὶ Ἀνδρ. Ἰ. Φυτράκη, Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ΄ μ.Χ. αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν, 1945, σ. 34-36.

[5] Petrakakos, σ. 97-98. Anrich, II, 249. Κουκουλές, σ. 7. Λουκᾶτος, σ. 46.

[6] Βουλόδημος, σ. 363-364. Rohde, Psyche³, I, 218. Κουκουλές, σ. 7.

σύν τε στόμ᾽ ἐρεῖσαι»[1]. Πλὴν τῶν Ἑλλήνων τὸ ἔθος τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις (Γέν. 46,4) «καὶ Ἰωσὴφ ἐπιβαλεῖ τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμούς σου» (=τοῦ Ἰακώβ).

Κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους ἀπεδίδετο ὁμοίως τοσαύτη σημασία εἰς τὴν τήρησιν τοῦ νομίμου τούτου, ὥστε πολλοί, προτοῦ ἀποθάνωσιν, ἄφινον εἰδικὰς περὶ τούτου παραγγελίας· ὡς π.χ. ἡ Μακρίνα, ἡ ὁποία ἐξέφρασε τὴν ἐπιθυμίαν, ἵνα τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς συγκλείσῃ ὁ ἀδελφός της Γρηγόριος[2]. Πατὴρ δὲ θρηνῶν τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ἐπιλέγει: «τίς ἀποθανόντα περιστελεῖ;»[3].

Ἐκ τῶν πρώτων ἐνεργειῶν τῶν οἰκείων ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ ἦτο ἀκόμη καὶ ἡ ἔκτασις τῶν ποδῶν αὐτοῦ, ἡ τοποθέτησις τῶν χειρῶν ἐπὶ τοῦ στήθους ἐν σχήματι σταυροῦ «σταυροειδῶς» καὶ ἡ σύσφιγξις τῆς κάτω σιαγόνος πρὸς τὸν σκοπόν, ὅπως μὴ παραμορφωθῇ τὸ πρόσωπον. Ταῦτα πάντα ἐγίνοντο ἐν ὅσῳ τὸ σῶμα διετηρεῖτο ἀκόμη θερμόν. Σχετικῶς λέγεται περὶ τούτου ἐν τῷ βίῳ τῆς ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.) ὅτι «ὑπολαβόντες ὅτι ἐξέλιπεν (=ἐξέπνευσεν) ἐπειρώμεθα τανύειν αὐτῆς τοὺς πόδας»[4]. Παλαιότερον, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἀναφέρεται περὶ τῆς Μακρίνης (Μακρίνα, 985Β) ὅτι, μετὰ τὴν ἐκπνοὴν αὐτῆς, εὑρέθησαν «αἱ χεῖρες εὐπρεπῶς ἐπανακλιθεῖσαι τῷ στήθει». «Καὶ τὰς χεῖρας... ὄψει καὶ ταύτας τῇ γαστρὶ προσδεδεμένας καθάπερ τῶν οἰχομένων», λέγει ὁ Χρυσόστομος[5], ὅστις, ὁμιλῶν ἐν Ἀντιοχείᾳ[6], εἶχε προφανῶς ὑπ᾽ ὄψιν του ἔθιμα τῆς πόλεως ταύτης. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν, ἐὰν ἐννοῇ ὁ Χρυσόστομος πρόσδεσιν τῶν χειρῶν ἐν σχήματι σταυροῦ ἤ, τὸ πιθανώτερον καθ᾽ ἡμᾶς, πρόσδεσιν αὐτῶν ἐπὶ τῆς γαστρός.

Πλὴν τῆς νεκρικῆς ταύτης διαθέσεως τοῦ προσώπου, οἱ εὐσεβεῖς χριστιανοὶ καὶ ἰδίᾳ οἱ ἅγιοι Πατέρες, ἐλάμβανον πρόνοιαν πρὸ τοῦ θανάτου αὐτῶν καὶ περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ σώματος. Οὕτω τῆς ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.) τὸ λείψανον «οὐκέτι τῶν κοσμούντων ἐδέετο· οἵ τε γὰρ πόδες αὐτῆς ἐκτεταμένοι ὑπῆρχον καὶ αἱ χεῖρες τῷ στήθει ἀμφότεραι προσκεκολλημέναι»[7].

---

[1] Ἴδε ἄλλας ἀρχαίας μαρτυρίας παρὰ Βουλοδήμῳ, σ. 363-364 καὶ ΛΣ, Γ', 325, σημ. 7. Περὶ τοῦ ἐθίμου παρὰ τοῖς Ρωμαίοις, ἴδε Blümner, σ. 483. ΛΣ, Γ', 325, σημ. 8.

[2] Migne, 46, 985Β.

[3] Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Σεβαστιανοῦ, Migne, 116, 796D.

[4] Anal. Boll. 22 (1903), 48, στ. 18 κἑξ.

[5] Ὁμιλία εἰς Ματθ. κζ', Migne, 57, 350, στ. 3-5.

[6] Δημ. Σ. Μπαλάνου, Πατρολογία, 1930, σ. 363.

[7] Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 4, ἴδε καὶ Μακρίναν, σ. 985c. Kurtz, Βίον Θεοδώρας (τέλος 9 αἰ.), σ. 41, στ. 13 κἑξ.

Ὁ ὅσιος Νικήτας (9 αἰ.) ἐν Βιθυνίᾳ «σεμνοπρεπῶς ἐξάρας τοὺς ὁσίους πόδας εἰς χεῖρας Κυρίου τὸ πνεῦμα παρέδωκε»[1]. Ὁμοίως καὶ ὁ ὅσιος Νικόλαος (9 αἰ.), ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Στουδίου, «ἐξάρας τοὺς πόδας καὶ σταυρικῷ τὰς χεῖρας τυπώσας τῷ σχήματι» παρέδωκε τὴν ψυχήν[2]. Περὶ τῆς συσφίγξεως τέλος τῆς σιαγόνος παραθέτομεν ἐνταῦθα μαρτυρίαν ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγ. Νικολάου (6 αἰ.) ἀρχιμανδρίτου τῆς ἁγίας Σιὼν καὶ ἐπισκόπου τῆς Πιναρέων πόλεως ἐν Μ. Ἀσίᾳ, καθ᾽ ἥν, μετὰ τὴν ἐκπνοὴν αὐτοῦ, τῶν περιεστώτων τις «συνέστειλε τὸ ἅγιον αὐτοῦ λείψανον καὶ τὴν κόρην τῶν ὀμμάτων καὶ τὴν ἔνδοξον στήλην τοῦ προσώπου ἔσφιγξεν»[3].

Καθ᾽ ὃν χρόνον παρείχοντο αἱ περιποιήσεις αὗται εἰς τὸν νεκρὸν καὶ ἐσχηματίζετο οὕτω τὸ σῶμα νεκρικῶς, οἱ οἰκεῖοι τοῦ ἀποβιώσαντος καὶ οἱ εὑρισκόμενοι εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ συγγενεῖς καὶ φίλοι, ἰδίᾳ δ᾽ ἐκ τούτων αἱ γυναῖκες, τέως σιωπῶσαι, ἐξέσπων νῦν εἰς θρήνους καὶ κοπετοὺς καὶ γενικῶς εἰς γοερὰς κραυγάς. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης μαρτυρεῖ ὅτι μετὰ τὴν τελευτὴν τῆς ἀδελφῆς του Μακρίνης (τῷ 379) ἐξέσπασεν ἡ γοερὰ οἰμωγὴ τῶν παρθένων, αἵτινες μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης «ἐν ἡσυχίᾳ διεκαρτέρουν»[4]. Ἐξ ἄλλων σχετικῶν μαρτυριῶν ἐκ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου σημειώνομεν ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς μαρτυρησάσης τῷ 304 ἐν Μεσοποταμίᾳ (Νίσιβις) Φεβρωνίας[5], «πολλῆς οὔσης συγχύσεως καὶ βοῆς, ἤδη δὲ καὶ τῆς ἑσπέρας καταλαβούσης, λούσαντες τὸ ἅγιον σῶμα ἔθηκαν ἐπὶ σκαμνίου»[6].

Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου συνεχιζομένου καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν βυζαντινοὺς χρόνους ἔχομεν σαφεστέραν μαρτυρίαν ἐκ τοῦ βίου τῆς Μαρίας τῆς νέας, ἥτις ἐγεννήθη καὶ ἔζησεν ἐν Βιζύῃ τῆς Θρᾴκης κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ἐνάτου καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Ἐνταῦθα λέγεται ὅτι αὐτῆς τελευτησάσης[7] ἠγέρθη θρῆνος καὶ κοπετὸς τοῦ τε συζύγου καὶ τῶν προσελθουσῶν γυναικῶν· «τοῦ δὲ θρήνου κατασιγασθέντος ἐπιτάφια λουτρὰ ἡτοιμάζετο»[8].

---

[1] AS, April. 1 (σ. XXII, § 23, σ. XXVII, § 48).

[2] Migne, 105, 921c.

[3] Anrich, I, 54 (κεφ. 78) (ἐκ κώδ. X αἰ.).

[4] Migne, 46, 985D.

[5] Κατὰ τὸν J. Simon, Anal. Boll. 42 (1924), 69 κἑξ., ἴδε καὶ ἐν Byz. Zeitschr. 25 (1925), 441 (βιβλιοκρισίαν), τὸ πρότυπον τοῦ μαρτυρίου τῆς Φεβρωνίας ὑπῆρξε τὸ συριακόν, ἐξ οὗ μετεφράσθη τὸ ἑλληνικὸν συναξάριον.

[6] AS, Junii 7, 28, § 36.

[7] Ὁ βίος συνεγράφη περὶ τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος· ἴδε BE, σ. 295.

[8] BE, σ. 297β. Ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου ὑπάρχουσιν καὶ εἰς τοὺς βίους: Μαρίας Αἰγυπτίας, AS, April. 1 (σ. XVIII, § 37). Ἁγίου Νικολάου ἀρχιμανδρίτου τῆς ἁγίας Σιών, Anrich, I, 53. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (ἔκδ. H. Lietzmann, σ. 58, στ. 17 κἑξ.).

Περὶ τῆς συνηθείας ταύτης, ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν [1], διαλαμβάνομεν κατωτέρω.

β′) Περιστολὴ τοῦ νεκροῦ (λοῦσις, σαβάνωμα, στολισμός).

Μετὰ τὸν διὰ τῶν πρώτων τούτων ἐνεργειῶν σχηματισμὸν τοῦ νεκροῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο *λείψανον* [2], ἐπηκολούθει ἡ λοῦσις αὐτοῦ καὶ ἡ ἄλειψις διὰ μύρων, ἔπειτα δὲ ἡ κυρίως περιστολή, ἤτοι ἡ ἔνδυσις καὶ ὁ στολισμός [3].

Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία υἱοθέτησεν ἀπὸ τῆς πρώτης συστάσεως αὐτῆς τὸ λουτρὸν τοῦ νεκροῦ (Πράξ. Ἀπ., Θ′ 37), τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τότε λαϊκὸν νεκρικὸν ἔθιμον, γνωστὸν οὐ μόνον εἰς τοὺς Ἕλληνας ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων (Ἰλ. Η 425. Σ 343-350. Ω 582. Ὀδυσσ. ω 44-45, 189) [4] ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺ Ρωμαίους καὶ εἰς πλῆθος ἄλλο λαῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν ἐκ τῶν σημερινῶν καὶ παλαιοτέρων χρόνων [5].

Περὶ τῆς πλύσεως τοῦ νεκροῦ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, ὡς λαϊκοῦ ἐθίμου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἔχομεν μαρτυρίαν ἐκ τῶν μέσων τοῦ τρίτου αἰῶνος τοῦ ἁγίου Διονυσίου [6], κατόπιν δὲ καὶ ἐξ ἄλλων περιοχῶν ὡς ἔθους γενικοῦ πλέον εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον [7]. Αἱ σχετικαὶ ἁγιολογικαὶ εἰδήσεις μαρτυροῦσι ὅτι *ἔλουον, ἔπλυνον* ἢ *ἀπέπλυνον* τὸν νεκρὸν [8] διὰ καθαροῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον

[1] Μ. Λιουδάκη, Ἡ τελευτὴ στὴν Κρήτη, ΕΕΚΣ Β′ (1939), 405.

[2] Usener, Θεοδ., σ. 94, στ. 4. Μαρτύριον ἁγίου Βικεντίου, ΜΑ, σ. 231. Βίος ἁγίας Ζηναΐδος, AS, Octobr. 5, 509, § 9. SEC, σ. 553, στ. 14 κέξ. κ.ἄ.

[3] «Ὕδασι καθαροῖς τὰ σώματα καὶ πολλῷ πρότερον τοῖς δάκρυσι πλύνασα καὶ... αἰδοῖ πάσῃ τιμίως αὐτὰ περιστείλασα» Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Ἰνδοῦ καὶ Δόμνας ἐν Νικομηδείᾳ, Migne, 116, 1080B, ἴδε καὶ Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστινῶν ἁγίων, σ. 80. Βλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 200-201.

[4] Βλ. καὶ Rohde, Psyche³, I, 23. Iwan von Müller, Ἔνθ' ἀν., σ. 219. Βουλόδημον, σ. 364-365.

[5] Ἴδε P. Sartori, Das Wasser im Totengebräuche, Zeitschr. des Vereins f. Volksk. 18 (1908), 363. Ν. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα Β′, 1921, σ. 273, σημ. 4.

[6] Καλλίνικος, σ. 200-201.

[7] Καλλίνικος, σ. 200-201. Petrakakos, σ. 98. Κουκουλές, σ. 8. Λουκᾶτος, σ. 47.

[8] Μαρτύριον ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 28, § 35 «λούσαντες τὸ ἅγιον σῶμα». Βίος Μαρκιανοῦ, ΒΕ, σ. 276β «καὶ ἔλουε καὶ ἐνέδυε», ἴδε καὶ σ. 277α (κεφ. ιγ′). Βίος Μαρίας τῆς νέας, ΒΕ, σ. 297β «ἐπιτάφια λουτρά». Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Ἰνδοῦ καὶ Δόμνας, Migne, 116, 1080B. Βίος ἁγίας

ὡς ἀναφέρεται εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἀποδίδοντα ἔθιμα τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ἐν Κωνσταντινουπόλει [1], ἦτο θερμόν [2].

Ἡ συνήθεια αὕτη τῆς λούσεως τοῦ νεκροῦ, ἡ ὁποία πιστεύω ὅτι θὰ εἶχεν εὐρεῖαν διάδοσιν, ἀφοῦ καὶ σήμερον ὑπάρχει [3], ὑπῆρχεν ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ρωμαίους [4], καὶ παλαιότερον ἔτι κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους (Ἰλ. Σ 343-350).

Ἡ πλύσις ἐγίνετο εἰς ὅλον τὸ σῶμα, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσ. Βαρθολομαίου τοῦ νέου ἐν Κρυπτοφέρρῃ (ἀρχομένου τοῦ 11 αἰ.): «Λοῦσαι τοίνυν αὐτὸν τὸ ἐπιτάφιον προθυμηθέντων, ὡς τὸ ὕδωρ αὐτῷ ἔβαλον καὶ περιστρέφειν ἔνθεν κἀκεῖθεν ἐπειρῶντο...» [5]. Κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους ἡ πλύσις ἐπὶ ἱερωμένων καὶ μοναχῶν ἐγίνετο εἰς ὡρισμένα μόνον μέρη τοῦ σώματος (Κουκουλές, σ. 8) [6].

Ἀφοῦ διὰ τοῦ λουτροῦ ἐκαθαίρετο τὸ σῶμα, ἠλείφετο τοῦτο κατόπιν διὰ μύρων. Οὕτω μετὰ τὴν τελευτὴν τῆς ὁσίας Μαρίας, τῆς μετονομασθείσης Μαρίνου, «λαβόντες οἱ ἀδελφοὶ τὸ ἅγιον λείψανον τῆς ὁσίας Μαρίας καὶ μυρίσαντες ἀπήγαγον ἐν Ἱεροσολύμοις» [7]. Ἐν Παλαιστίνῃ γυνή τις, τῆς ὁποίας ἀπεβίωσε τὸ τέκνον «τὸ ποθεινὸν ἐκεῖνο σωμάτιον λαμπρὰ ἀλειψαμένη καὶ περιβαλοῦσα τῷ μάρτυρι παρατίθεται» [8]. Παλαιότερον μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος ὅτι, παρὰ τὸν μυρισμόν, ἐγίνετο καὶ ἐπίχυσις ἐλαίου [9], εἰς δὲ

Μαρίας τῆς μετονομασθείσης Μαρίνου (ἔκδ. L. Clugnet, Paris 1905, σ. 38, στ. 14 κέξ.) «καὶ ἦλθον ἀποπλῦναι αὐτόν». Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ, Migne, 93, 1744D. Βίος Μαρκιανοῦ, ΑΙΣ, 4, 269, § 13 καὶ Migne, 114, 449c.

[1] Ἴδε Σωκρ. Κουγέαν, ἐν Λαογρ. Γ′ (1911), σ. 278 καὶ 289 καὶ J. Tostoi εἰς Byzantion III (1926), 53.

[2] Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia græca sacra, 1909, σ. 52, στ. 10 κέξ. «καὶ τὸ θερμὸν ὕδωρ πρὸς τὸ καταπλῦναι αὐτήν».

[3] ΛΣ, Γ′, σ. 326, σημ. 3.

[4] Ἴδε Βουλόδημον, σ. 364-365. ΛΣ, Γ′, 326, σημ. 4 καὶ Blümner, σ. 484 ἔνθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

[5] Migne, 127, 496c.

[6] Ἡ συνήθεια αὕτη ἐπικρατεῖ καὶ σήμερον παρὰ τῷ λαῷ. Λουκᾶτος, σ. 48-49. Σπ. Συγκολλίτης, Ἔνθ' ἀν., Λαογρ. 11 (1934-1937), 391 κ.ἄ.

[7] Βίος ἁγίας Μαρίας τῆς μετονομασθείσης Μαρίνου (ἔκδ. L. Clugnet, Paris 1905, σ. 38, στ. 26 κέξ.), ἴδε καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, Migne, 115, 353c.

[8] Migne, 115, 1157C-D. Ἴδε ἔτι μαρτυρίας ἐξ ἁγιολογικῶν πηγῶν εἰς: Βίον τῶν ὁσίων Παύλου ἐπισκ. καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ΑΙΣ, 5, 377, στ. 26 κέξ., σ. 378, στ. 1 κέξ. Μαρτύριον Πέτρου Ἀλεξανδρείας (ἔκδ. J. Viteau, σ. 83) καὶ παρὰ Κουκουλέ, σ. 9.

[9] Ἴδε Λουκᾶτον, σ. 47, 11.

τὸ μαρτύριον τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος ἐν Ἀμασείᾳ τοῦ Πόντου, φέρεται καὶ ἡ δι᾽ οἴνου ἐπάλειψις: «οἴνῳ τε καὶ μύροις ὑπαλείψασα»[1].

Ὁ ἀρωματισμὸς τοῦ νεκροῦ, ἔθος ἑλληνικὸν καὶ ρωμαϊκόν[2], συνηθίζετο ἐπίσης καὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις[3], ἡ ἐνίσχυσις δὲ τοῦ ἐθίμου τούτου ὡς νεκρικοῦ εἰς τὸν ἀσπασθέντα τὸν χριστιανισμὸν ἑλληνικὸν κόσμον, νομίζω ὅτι, πλὴν τῆς ἐκ παραδόσεως ἀσκήσεως αὐτοῦ[4], ὀφείλεται ἔτι καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς ἐπαλείψεως τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ διὰ μύρων κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴν συνήθειαν (Ἰωάνν., ιθ´ 40).

Περὶ τῆς λούσεως τοῦ νεκροῦ ὁ καθηγ. Φαίδων Κουκουλὲς (σ. 8) παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι αὕτη ἀπεσκόπει ἀρχικῶς εἰς τὴν κάθαρσιν τοῦ μεμολυσμένου θεωρουμένου νεκροῦ.

Ὁ νεκρὸς κατ᾽ εὐρύτατα διαδεδομένην εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς δοξασίαν θεωρεῖται μεμολυσμένος ἐκ τῶν δαιμόνων τοῦ θανάτου. Εἰς τὸν εἰς κατωτέραν βαθμίδα πολιτισμοῦ εὑρισκόμενον ἄνθρωπον, ὅστις ἀγνοεῖ τὰ αἴτια τῶν νόσων καὶ τὸν ἐξ αὐτῶν ἢ τὸν φυσικὸν θάνατον, ὑπάρχει ἡ πίστις ὅτι τὰ κακὰ εἰς αὐτὸν ὡς καὶ ὁ θάνατος συντελοῦνται ὑπὸ δαιμόνων ἐχθρικῶς πρὸς αὐτὸν διακειμένων[5] ἢ ὑπὸ πνευμάτων, ψυχῶν νεκρῶν, αἱ ὁποῖαι περιίπτανται ἐν τῷ ἀέρι καὶ εἶναι δυσηρεστημέναι κατ᾽ αὐτοῦ[6].

Κατὰ ταῦτα τὸ νεκρὸν σῶμα νομίζεται μεμολυσμένον ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῷ δαίμονος τοῦ θανάτου καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ καθαρθῇ τοῦτο, τὸ μὲν πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν ἐπ᾽ αὐτοῦ κακοποιῶν πνευμάτων καὶ προετοιμασίαν του διὰ τὴν ταφήν, τὸ δὲ καὶ πρὸς προστασίαν τῶν ἐπιζώντων οἰκείων καὶ τῶν

---

[1] H. Delehaye, Les légendes grecques des saints militaires, Paris 1909, σ. 146, στ. 19 κἑξ., ἴδε καὶ σ. 135, στ. 6 κἑξ. Περὶ τοῦ καθαρμοῦ σήμερον τοῦ νεκροῦ δι᾽ οἴνου, βλ. ΛΣ, Γ´, 326. Λουκᾶτον, σ. 48.

[2] Λουκιανοῦ, Περὶ πένθ. 11· ἴδε καὶ Βουλόδημον, σ. 365. Blümner, σ. 484.

[3] Ἰωάνν. ιθ´, 40· ἴδε καὶ Καλλίνικον, σ. 202. Κουκουλέν, σ. 8.

[4] Δὲν ἔχει δίκαιον ὁ Καλλίνικος, σ. 202, ὑποστηρίζων ὅτι ὁ ἀρωματισμὸς τοῦ νεκροῦ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἔχει ἑβραϊκὴν τὴν προέλευσιν.

[5] J. Frazer, Le bouc émissaire. Traduct. franç. par Pierre. Sayn, Paris 1925, σ. 64 κἑξ. Lucien Lévy-Bruhl, Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive, Paris 1931, σ. 168-172. M. Nilsson, Gesch. d. griech. Religion, I, 1941, σ. 42. Alfred Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Leipzig 1913, σ. 297-298, ἴδε καὶ ἀνωτέρω σ. 79.

[6] L. Radermacher, Das Jenseits im Mythos der Hellenen, Bonn 1903, σ. 110. Εἰς τὰ σχόλια εἰς Εὐριπίδου Ἄλκηστιν 1140 (ἔκδ. Schwartz, II, 223-224) λέγεται: «φασὶ γὰρ καὶ τοὺς νεκροὺς δαίμονας». Οἱ νεοπυθαγόρειοι (Διογένους Λαερτίου, VIII, 32) ἐδίδασκον: «εἶναι τε πάντα τὸν ἀέρα ψυχῶν ἔμπλεων· καὶ τούτους δαίμονάς τε καὶ ἥρωας νομίζεσθαι· καὶ ὑπὸ τούτων πέμπεσθαι ἀνθρώποις τούς τε ὀνείρους καὶ τὰ σημεῖα νόσου τε καὶ ὑγιείας... εἴς τε τούτους γίνεσθαι τούς τε καθαρμοὺς καὶ τοὺς ἀποτροπιασμούς».

ἄλλων, οἱ ὁποῖοι ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸν νεκρόν[1], καθ᾽ ὅσον, συμφώνως πρὸς τὴν αὐτὴν λαϊκὴν πίστιν, ὁ νεκρὸς ἀποτελεῖ φοβερὰν μολυσματικὴν δύναμιν μιαίνουσαν τοὺς οἰκείους καὶ τὸν οἶκον μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ[2], ἀπειλοῦσαν δὲ καὶ νὰ θανατώσῃ αὐτούς[3].

Αἱ ἰδέαι αὐταὶ περὶ μεμολυσμένου νεκροῦ καὶ περὶ μιάνσεως τῶν ἐρχομένων εἰς ἐπαφὴν μετ᾽ αὐτοῦ, ὡς καὶ αἱ περὶ καθαρμῶν ἕνεκα ταύτης, ἀπαντῶσιν λίαν διαδεδομέναι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις[4] καὶ τοῖς Ἑβραίοις[5]. Ἐκ τοῦ φόβου τοῦ μολύσματος τούτου, πιστεύεται σήμερον ὅτι προέρχονται τὰ πλεῖστα τῶν νεκρικῶν ἐθίμων, τῶν ὁποίων ἀρχικῶς σκοπὸς ὑπῆρξεν ἡ ἀποτροπὴ δι᾽ ἀποδιωκτικῶν καὶ καθαρτικῶν μέσων τοῦ πνεύματος τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν κακοποιῶν δαιμόνων ἀπὸ τῶν ἐπιζώντων[6].

Μεταξὺ τῶν καθαρτικῶν μέσων πρωτεύουσαν θέσιν παρὰ τὸ πῦρ κατέχει καὶ τὸ ὕδωρ[7]. Οὕτω διὰ τοῦ νεκρικοῦ, ὡς ἀνωτέρω, λουτροῦ ἐπεζητεῖτο ἀρχικῶς ὁ καθαρμὸς τοῦ σώματος ἀπὸ τῶν ἐπ᾽ αὐτοῦ δαιμόνων ἐξ ὧν διὰ τῆς ἀσθενείας προῆλθεν ὁ θάνατος[8]. Ὅμοιον σκοπὸν νομίζω ὅτι θὰ ἐπεδίωκε καὶ ὁ ἐπακολουθῶν ἀρωματισμὸς τοῦ λειψάνου, καθ᾽ ὅσον ἡ ὀσμὴ τοῦ ἀρώματος εἶχεν ἀποδιωκτικὴν τῆς κακῆς ἐπηρείας δύναμιν[9]. Τοιοῦτον ἐπίσης σκοπὸν εἶχε καὶ ἡ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπόθεσις εἰς τὸν νεκρὸν ὀριγάνου (Ἀριστοφάνους, Ἐκκλησ. 1030) ὡς ἀκόμη καὶ ἡ ἐπάλειψις τῆς θύρας διὰ πίσσης κατὰ τὰ Ἀνθεστήρια (ἡμέραν τῶν χοῶν) καὶ κατὰ τὸν τοκετὸν πρὸς ἀποδίωξιν βεβαίως τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἄλλων

---

[1] Πρβλ. P. Geiger, Tod ἐν Handwört. des deutsch. Abergl. VIII, 979.

[2] M. Nilsson, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 42-43.

[3] Lucien Lévy-Bruhl, L'âme primitive³, Paris 1927, σ. 275-277. Πρβλ. καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκη, Οἱ ἀμφιθαλεῖς εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ, Ἀρχ. Θρᾳκ. Θησ. ΙΓ´ (1946-1947), 206.

[4] Th. Wächter, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult, Giessen 1910, σ. 39 κἑξ., 43 κἑξ.

[5] Ἀριθμ. ιθ´, 11, 14-20.

[6] Πρβλ. M. Nilsson, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 42 κἑξ.

[7] P. Sartori, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 363 κἑξ., 371. Ern. Samter, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 84. Ν. Γ. Πολίτου (Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν), Λαογραφικὰ σύμμεικτα Β´, σ. 272-274.

[8] Th. Wächter, Ἔνθ᾽ ἀν. P. Sartori, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 364. P. Stergianopoulos, Die Lutra und ihre Verwendung bei der Hochzeit u. im Totenkultus der alten Griechen, 1922, σ. 32. M. Nilsson, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 42. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα Β´, σ. 273. Τὸν αὐτὸν σκοπὸν εἶχε καὶ ἡ ἀπόλουσις τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ μετὰ τὴν ταφὴν αὐτοῦ. Ἴδε Th. Wächter, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 49.

[9] Marzell, Weihrauch ἐν Handwört. d. deutsch. Abergl. IX, 284. Πρβλ. καὶ S. Seligmann, Der böse Blick und Verwandtes, Berlin 1910, I, σ. 32, 287, 318-319 κ.ά., II, 52, 90, 97, 98, 100 κ.ά.

πνευμάτων[1]. Τὴν αὐτὴν σημασίαν εἶχεν ἐπίσης καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ λιβανωτοῦ παρὰ τῶν Ἰουδαίων[2].

Ἀκολούθως, μετὰ τὸν καθαρμὸν τοῦ σώματος, ἐγίνετο ἡ διὰ τῶν *ἐνταφίων*[3] σπαργάνωσις αὐτοῦ[4], εἶτα δὲ ἡ ἔνδυσις καὶ ὁ στολισμὸς ὑπὸ εἰδικῶν περὶ τὰ τοιαῦτα προσώπων, ἤτοι ἀπὸ τοὺς «περὶ τὰ ἐπικήδεια πονουμένους» ὥς λέγει ὁ Συμεὼν Μεταφράστης εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγ. Σευηριανοῦ[5]. Οὕτω τὸ γυμνὸν σῶμα, μετὰ τὴν ἔκπλυσιν, περιεβάλλετο δι᾽ *ὀθονῶν* λευκῶν, αἱ ὁποῖαι ἀλλαχοῦ καλοῦνται καὶ *σινδόνες*. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης (Μακρίνα 989A) λέγει, ὅτι τελευτησάσης τῆς Μακρίνης, «ἔδει περισταλῆναι ταῖς ὀθόναις τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο σῶμα». Αὗται ἠδύναντο νὰ εἶναι εὐτελεῖς ἢ καὶ βαρύτιμοι: «καὶ λαμπραῖς ὀθόναις κατακοσμῆσαι τὴν καθαρὰν ἐκείνην καὶ ἀκηλίδωτον σάρκα»[6]· τὰ σώματα τῶν μαρτύρων «πλύναντες καλῶς ἐνετύλιξαν ταῖς σινδόσιν μετὰ τῶν θυμιαμάτων καὶ τῶν μύρων»[7]. Ἐν τῷ βίῳ τέλος τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ ὑπὸ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως (10 αἰ.) γίνεται λόγος περὶ τυμβωρύχου, ὅστις, ἀνοίξας τὸν τάφον νεάνιδός τινος, «πρῶτον μὲν ἦρε τὸ σάβανον καὶ τὸ μαφόριον κάλλιστα ὄντα... ὁ δὲ μισάνθρωπος δαίμων ὑπέβαλεν αὐτὸν ἆραι καὶ τὴν ὀθόνην καὶ γυμνὸν τὸ σῶμα καταλιπεῖν»[8]. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης φαίνεται ὅτι σάβανον ἐλέγετο ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, μόνον ἡ καλύπτουσα τὸν νεκρὸν

---

[1] Λεξ. Φωτίου, λ. μιαρὰ ἡμέρα καὶ ράμνος· βλ. καὶ Rohde, Psyche³, I, 218. Th. Wächter, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 44, 54. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 92 - 93.

[2] Ἴδε Marzell, Weihrauch, Ἔνθ᾽ ἀν. Ὁ Π. Ν. Τρεμπέλας (λ. *θυμίαμα*, ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. 12, 735α), ἀναφέρει περὶ τῆς χρήσεως τοῦ θυμιάματος ὑπὸ τῶν χριστιανῶν εἰς νεκρικὰς κατ᾽ ἀρχὰς τελετάς. Ἡ μαρτυρία τοῦ Λουκιανοῦ (π. πένθους 11) περὶ ἀλείψεως τοῦ σώματος διὰ μύρου πρὸς πρόληψιν τῆς δυσωδίας, «μύρῳ τῷ καλλίστῳ χρίσαντες τὸ σῶμα πρὸς δυσωδίαν ἤδη βιαζόμενον», ἀνταποκρίνεται πρὸς τοιαύτην συνήθειαν ἐκ λόγων ὑγιεινῆς, ἐπὶ περιπτώσεων μάλιστα καθ᾽ ἃς ἀνεβάλλετο ἐπὶ πολὺ ἡ ταφὴ τῆς σοροῦ.

[3] *Ἐντάφια* ἐκαλοῦντο τὰ χρησιμεύοντα εἰς τὴν σπαργάνωσιν καὶ ἔνδυσιν τοῦ νεκροῦ. Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 6 κέξ. Βίος Θεοδώρας (W. Regel, Anal. Byz-russ., σ. 16 - 17). Λουκᾶτος, σ. 47 καὶ 49. Ἡ λέξις χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα μὲ τὴν ἀρχαίαν σημασίαν: Σοφοκλέους, Ἠλ. 326. Εὐριπίδου, Ἰφιγ. ἐν Ταύρ. 632. Ἡρακλ. 1404, ἴδε καὶ Ἡσύχιον ἐν λ. ταφήϊα.

[4] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 9. Λουκᾶτον, σ. 47 - 48.

[5] Migne, 115, 652B. Ὁ Χρυσόστομος ὀνομάζει αὐτοὺς «ἐπιτηδείους», Migne, 50, 691, στ. 59.

[6] Μακρίνα, σ. 988D. Εἰς τὸν βίον Θεοδώρας ἐν Θεσσαλονίκῃ (9 αἰ.) διαστέλλεται πρὸς τὴν λαμπρὰν σινδόνα ἡ ἐξ ἐρίου (Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 40, στ. 33 κέξ.).

[7] Βίος Ἰνδοῦ καὶ Δόμνης. Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστ. ἁγίων, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907, σ. 80 στ. 4 - 6.

[8] Migne, 111, 745BC.

ἐξωτερικῶς σινδών, οὐχὶ δὲ καὶ ἡ τὸ γυμνὸν σῶμα περιβάλλουσα ὡς καλεῖται σήμερον[1].

Ἡ *κάλυψις* τοῦ νεκροῦ ἐξωτερικῶς διὰ σινδόνος μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.) ὅπου λέγεται περὶ αὐτῆς ταφείσης ὅτι «ὀθόνην οὐκ ἔλαβεν πλὴν τοῦ σινδονίου, ὅπερ ἔξωθεν αὐτῆς ἐνετυλίξαμεν»[2].

Ἡ περιβολὴ τοῦ νεκροῦ δι᾽ ὀθόνης, ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους περιστολὴν διὰ τοῦ φάρους[3], νομίζω ὅτι ἐπεβλήθη εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον ἐκ τῆς καλύψεως τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὸ ἰουδαϊκὸν ἔθος, διὰ σινδόνος[4]. Εἰς τὸ Εὐαγγ. κατὰ Ματθαῖον (κζ′ 59 - 60) λέγεται ὅτι «λαβὼν τὸ σῶμα ὁ Ἰωσήφ, ἐνετύλιξεν αὐτὸ σινδόνι καθαρᾷ καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτοῦ μνημείῳ»[5].

Μετὰ τῆς περιβολῆς αὐτῆς τοῦ νεκροῦ σώματος ἐγίνετο καὶ ἡ κατάδεσις τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν διὰ ταινιῶν[6], ἡ ὁποία συνήθεια συνεχισθεῖσα καθ᾽ ὅλον τὸν μεσαιῶνα διατηρεῖται καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν[7]. Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου γνωρίζομεν ἐξ ἁγιολογικῶν πηγῶν μαρτυρίαν ἐκ τοῦ τέλους τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Γεωργίου Κληρικοῦ περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ λειψάνου τῆς ὁσίας Θεοδώρας ἐν Θεσσαλονίκῃ, καθ᾽ ἣν οἱ ἀνοίξαντες τὸν τάφον εἶδον ὅτι τὰ λείψανα αὐτῆς «ἄχρι τῆς σήμερον σῷα διατετήρηνται· τὸ δὲ τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους, ὡς ἐπὶ τῶν κατοιχομένων εἴθισται, δεσμοῦν σιμικίνθιον οὕτως σῶον καὶ ἀβλαβὲς διεφυλάχθη»[8].

Ἡ εἴδησις αὕτη ὁμιλεῖ μόνον περὶ καταδέσεως τῶν χειρῶν ὡς νεκρικοῦ ἔθους· ἐν τούτοις ἐξ ἄλλων μὴ ἁγιολογικῶν πηγῶν γνωρίζομεν, ὡς συμβαίνει καὶ σήμερον, ὅτι συνεδένοντο καὶ οἱ πόδες[9]. Ὡς δ᾽ ἡ περικάλυψις τοῦ σώματος δι᾽ ὀθόνης, οὕτω καὶ τὸ ἔθος τοῦτο τῆς καταδέσεως ἔτυχε διαδόσεως παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου (ια′, 44) χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ καταδέσεως τοῦ νεκροῦ τοῦ Λαζάρου, κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴν συνήθειαν· «καὶ ἐξῆλθεν ὁ τεθνηκὼς δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ σουδαρίῳ περιεδέδετο».

---

[1] ΛΣ, Γ′, σ. 326.

[2] Anal. Boll. 22 (1903), 49. Ἴδε ἄλλας μαρτυρίας: Ἰωάννου Μόσχου, Λειμών, Migne, 87, 2932BC - 2933. Βίος ὁσ. Μάρθας μητρὸς Συμεὼν τοῦ ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει (6 αἰ.), AS, Maii 5, 407c. Μαρτύριον Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, H. Delehaye, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 146, στ. 19 κέξ. Kurtz, Βίος Θεοδώρας (9 αἰ.), σ. 40, στ. 33 κέξ. SEC, σ. 553, στ. 14 κέξ.

[3] Ἰλ. Σ 353, Ω 580. Ὀδυσσ. β 97, τ 142, ω 132 κ.ἀ.

[4] Ἰωάνν. ιθ′, 40.

[5] Ἴδε καὶ Λουκ. κγ′, 53. Μάρκ. ιε′, 46.

[6] Κουκουλές, σ. 9. Λουκᾶτος, σ. 47.

[7] Μ. Λιουδάκη, Ἡ τελευτὴ στὴν Κρήτη, ΕΕΚΣ, Β′ (1939), 406.

[8] Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 41, στ. 13 κέξ.

[9] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 9. Λουκᾶτον, σ. 47 - 48.

Τὸ ἔθος τοῦτο δέον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι δὲν εἶναι μόνον ἰουδαϊκὸν καὶ χριστιανικόν· ἡ κατάδεσις τοῦ νεκροῦ συνηθίζεται καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους σημερινοὺς λαοὺς πεπολιτισμένους καὶ πρωτογόνους. Οὕτω καταδένονται οἱ δύο μεγάλοι δάκτυλοι τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ σημερινοῖς Ἰνδοῖς, καὶ οἱ πόδες εἰς τοὺς Tupis τῆς νοτίου Ἀμερικῆς κ.ἄ. [1].

Ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς ἐνεργείας ταύτης ὡς καὶ ἡ σύγκλεισις τοῦ στόματος[2] καὶ ἡ ἀπόφραξις τῶν ὤτων καὶ τῶν ρωθώνων εἶναι κατὰ τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν, νὰ ἐμποδισθῇ ἡ ἐπιστροφὴ τῆς ψυχῆς εἰς τὸ σῶμα καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ δυνατότης τῆς ἐγέρσεως τοῦ νεκροῦ ἐκ τοῦ τάφου καὶ τῆς ἐπανόδου του εἰς τὸν οἶκον[3].

Μετὰ τὴν σπαργάνωσιν τοῦ νεκροῦ σώματος, ἐπηκολούθει ἡ ἔνδυσις αὐτοῦ, συνήθως διὰ καινουργῶν λευκῶν ἐνδυμάτων[4], τῆς *ἐνταφίου ἐσθῆτος*. Πρὸς περιστολὴν τῶν μαρτύρων ἐν Νικομηδείᾳ, περὶ τὸ 928, ἐχρησιμοποίησεν ἡ ἁγ. Δόμνα «σινδόνας καινὰς καὶ στολὰς λευκὰς μύρα τε αὖθις καὶ θυμιάματα»[5]. Παρὰ ταῦτα ὅμως οἱ ἐκ πλουσίων οἰκογενειῶν νεκροὶ ἐθάπτοντο περιβεβλημένοι πολυτελῆ καὶ βαρύτιμα φορέματα, «ἱμάτια σηρικὰ καὶ διάχρυσα», μάλιστα δὲ εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα, δι' ὃ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων, ἠναγκάσθησαν νὰ διαμαρτύρωνται καὶ νὰ καταδικάζωσι τὰς πολυτελεῖς κηδείας[6]. Ἐξ ἀντιθέτου οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ μοναχοὶ ἐθάπτοντο φοροῦντες τὰ ἱερὰ αὐτῶν ἄμφια καὶ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα[7].

Ἡ πολυτέλεια αὕτη κατὰ τὰς κηδείας, ἡ ὁποία συνέχιζε τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν. Ἐνδεικτικοὶ περὶ τῆς συνηθείας ταύτης εἶναι οἱ σχετικοὶ περιορισμοὶ τῆς Πολιτείας. Οὕτως ὁ Λυκοῦργος (Πλουτάρχου, Λυκοῦργος 27): «καὶ τὰ περὶ τὰς ταφὰς ἄριστα διεκόσμησε... συνθάπτειν δ' οὐδὲν εἴασεν» καὶ ὁ Σόλων

[1] Ἴδε πλείονας μαρτυρίας παρὰ Isidor Scheftelowitz, Das Schlingen- u. Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker, Giessen 1912, σ. 24 κέξ.

[2] Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 103.

[3] Isid. Scheftelowitz, Ἔνθ' ἀν., σ. 23 κέξ.

[4] Μακρίνα, σ. 992c, ἴδε καὶ Καλλίνικον, σ. 202-203.

[5] Κλεόπα (Κοικυλίδου), Ἔνθ' ἀν., σ. 80 καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, ἐν Migne, 116, 1080B. Περὶ τῆς ἐκφορᾶς τῶν νεκρῶν ἐνδεδυμένων λευκὰ μαρτυρεῖ καὶ ὁ Ἀρτεμίδωρος· ἴδε παρὰ Κουκουλέ, σ. 13, σημ. 8.

[6] Χρυσόστομος, Migne, 50, 691-692 (κεφ. ς'). Ἴδε καὶ Καλλίνικον, σ. 204. Κουκουλέν, σ. 13. Λουκᾶτον, σ. 50-51.

[7] Βίος ὁσίας Μελάνης, Anal. Boll. 22 (1903), 49. Βίος ὁσίου Ἱλαρίωνος (4 αἰ.), ΑΙΣ, 5, 135, στ. 1 κέξ. Βίος Παύλου ἐπισκόπου καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ΑΙΣ, 5, 378, στ. 1 κέξ. Βίος ἁγίου Ἠλία (10 αἰ.), AS, Sept. 3, 862, § 35· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 13.

(Πλουτάρχου, Σόλων 21) μεταξὺ ἄλλων σχετικῶν περιοριστικῶν του διατάξεων «ἐναγίζειν δὲ βοῦν οὐκ εἴασεν, οὐδὲ συντιθέναι πλέον ἱματίων τριῶν». Ὡσαύτως ὁ νόμος περὶ ταφῆς τῆς Ἰουλίδος τῆς Κέω (5 αἰ. π.Χ.)[1] ὥριζε: «θάπτεν τὸν θανόντα' ἐν ἑματίοις τρισὶ λευκοῖς, στρώματι καὶ ἐνδύματι καὶ ἐπιβλέματι.»[2].

Ἡ περιβολὴ τοῦ νεκροῦ δι' ἐνδυμάτων χρώματος λευκοῦ, μαρτυρουμένη, ὡς ἀνωτέρω, ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰνδοῦ καὶ τῆς Δόμνης ἐν Νικομηδείᾳ περὶ τὰ τέλη τοῦ τρίτου αἰῶνος, φαίνεται ὅτι θ' ἀπετέλει κοινὴν λαϊκὴν συνήθειαν. Περὶ τοῦ ἔθους τούτου ἀναφέρει ὁ Ἀρτεμίδωρος (2. αἰ.): «τοὺς ἀποθανόντας ἐν λευκοῖς ἐκφέρεσθαι» (Ὀνειροκρ. 2, 3)[3], τὸ ὁποῖον ὅμως ἦτο γνωστὸν καὶ παλαιότερον εἰς τοὺς Ρωμαίους[4] καὶ τοὺς Ἕλληνας[5]. Τὸ λευκὸν ἔνδυμα συνεβόλιζε τὴν καθαρότητα, διὸ καὶ οἱ ἱερεῖς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θυσιάζοντες ἢ εἰσερχόμενοι εἰς ἱερὸν ἐφόρουν λευκὴν ἐσθῆτα[6]. Συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας αὐτὰς καὶ ὁ κεκαθαρμένος νεκρὸς ἔπρεπε νὰ ἐνδυθῇ διὰ λευκοῦ ἐνδύματος, ἵνα οὕτω διατηρήσῃ τὴν καθαρότητά του[7].

Εἰς τοὺς πόδας τοῦ νεκροῦ ἐφόρουν ὑποδήματα[8], διότι πρόκειται οὗτος, κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν, νὰ ταξιδεύσῃ εἰς τὸν ἄλλον κόσμον[9]. Ἐπίσης περιέβαλλον τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ διὰ καλύμματος[10], ἐπέθετον δὲ ἐπ' αὐτῆς στέφανον ἐξ ἀνθέων· «στέφανον ἄνθινον διαπλέξαντες τῷ λειψάνῳ ἐπιτιθοῦσιν»[11]. Ἡ στεφάνωσις αὐτὴ τοῦ νεκροῦ ἀπετέλει λαϊκὸν ἔθος εὐρύτατα διαδεδομένον, τὸ

[1] Dittenberger, Syll³., ἀρ. 1218. Ziehen, Leg. Gr. Sacr., ἀρ. 93A στ. 2-4, σ. 260.

[2] Ἴδε καὶ M. Nilsson, Geschichte d. griech Religion, I, σ. 676-677.

[3] Πρβλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 13.

[4] Blümner, σ. 484.

[5] Ἴδε ἀνωτέρω ἐν τῷ νόμῳ τῆς Ἰουλίδος· βλ. καὶ Βουλόδημον, σ. 366. Ὁ Πλάτων (Νόμ. ΙΒ', 947) ἤθελε τοὺς ἐκφερομένους ἱερεῖς «λευκὴν μὲν τὴν στολὴν ἔχειν πᾶσαν».

[6] Th. Wächter, Ἔνθ' ἀν., σ. 16.

[7] Ὁ Th. Wächter, Ἔνθ' ἀν., σ. 16, σημ. 1, νομίζει ὅτι τὸ λευκὸν ἔνδυμα ἀπελαύνει τοὺς δαίμονας.

[8] Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), σ. 67, στ. 29-30. Ἡ εἴδησις, προερχομένη ἐξ Αἰγύπτου, ἀναφέρει ὅτι ὅπου ἔκειτο νεκρὸς ἀναστὰς εὑρέθησαν μόνον «τὰ ἱμάτια αὐτοῦ καὶ τὰ σανδάλια».

[9] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits, Zeitsch. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 151.

[10] Μακρίνα, σ. 989A. Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 48, στ. 18 κέξ.

[11] Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγ. Σευηριανοῦ, Migne, 115, 652B.

όποῖον συνεχίσθη ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος [1] διὰ τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου [2] μέχρι τῆς σήμερον [3].

Ὁ Ν. Γ. Πολίτης (Λαογρ. σύμμ. Β', 234 - 235) ὁρμηθεὶς ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν γαμηλίων ἐθίμων πρὸς τὰ νεκρικά, ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ στέφανος εἰς τὸν νεκρὸν προῆλθεν ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ θανάτου ὡς γάμου τοῦ νεκροῦ μετὰ τοῦ Ἅδου καὶ τῆς Γῆς.

Ἀντιθέτως ὁ Στίλπων Κυριακίδης (Πειραϊκὰ Γράμματα Α' (1940) τεῦχ. 2, σελ. 89β - 90) παρετήρησεν ὅτι οἱ στέφανοι παρέμειναν, μεταξὺ ἄλλων, ὡς τυπικὸν γαμήλιον ἔθιμον εἰς ἀγάμους νεκρούς, ἐξ ἀρχαιοτάτων πραγματικῶν γάμων νεκρῶν μετὰ ζώντων, οἵτινες κατόπιν ἐφονεύοντο καὶ συνεθάπτοντο μετὰ τοῦ νεκροῦ καὶ ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἡ στεφάνωσις, ὡς νεκρικὸν ἔθιμον, ἐπεξετάθη κατόπιν ἐκ τῶν ἀγάμων νεκρῶν καὶ εἰς τοὺς ἐγγάμους. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὅμως παρατηροῦμεν ὅτι ἀπαντᾷ ὡς λαϊκὴ ἡ πίστις περὶ τοῦ γάμου τῶν ἀγάμων νεκρῶν, τῶν μὲν γυναικῶν μετὰ τοῦ Ἅδου, τῶν δὲ ἀνδρῶν μὲ τὰς Κῆρας [4]. Ἐκ τῆς πίστεως ταύτης πιστεύω ὅτι προέρχεται καὶ ἡ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἔνδυσις νυμφικῶς τῆς ἀνυμφεύτου ἀποβιωσάσης Μακρίνης [5].

Πλὴν τοῦ νεκρικοῦ στεφάνου δέον νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, εἰς τοὺς νεκροὺς καὶ εἰς ἄλλας χθονίας λατρείας, ἐχρησιμοποιοῦντο ἁπλῶς καὶ ἄνθη καὶ φύλλα καὶ κλάδοι δένδρων ἀειθαλῶν, ὅπως τῆς ἐλαίας, τῆς δάφνης, τοῦ φοίνικος, τῆς μύρτου, τῆς κυπαρίσσου, καὶ φυτῶν ὡς τοῦ σελίνου κ.ἄ. [6]. Ὁ στέφανος δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο μόνον κατὰ τὸν γάμον καὶ τὸν θάνατον· ἡ χρῆσις αὐτοῦ, ὡς παρατηρεῖ ὁ L. Deubner [7], ἀρχαιοτάτη παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις, ἦτο εὐρυτέρα ἐπεκτεινομένη εἰς λατρευτικὰς τελετὰς καὶ θυσίας, εἰς τοὺς ἀγῶνας πρὸς στεφάνωσιν τῶν νικητῶν, εἰς τὰ συμπόσια καὶ εἰς μαγικὰς ἐνεργείας.

---

[1] Iwan von Müller, Die griech. Privataltertümer, 1893, σ. 219. Rohde, Psyche³, I, 220. Βουλόδημος, σ. 367, 369. Blümner, σ. 485. Petrakakos, σ. 15, σημ. 10 III. ἴδε καὶ ΛΣ, Γ' 328, σημ. 1 ἔνθα παρατίθενται ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

[2] Petrakakos, σ. 99. Κουκουλές, σ. 13.

[3] ΛΣ, Γ' σ. 327. Στίλπ. Κυριακίδου, Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς καὶ τὰ λουλούδια, Πειραϊκὰ Γράμματα Α' (1940), τεῦχ. 2, σ. 89β - 90.

[4] Σοφοκλέους, Ἀντιγ. 809 κἑξ. ἴδε πλείονας μαρτυρίας παρὰ L. Radermacher, Das Jenseits im Mythos der Hellenen, Bonn 1903, σ. 118. Πρβλ. καὶ J. Wiesner, Grab u. Jenseits, Berlin 1938, σ. 170 - 171.

[5] Μακρίνα, σ. 992c. Ἡ πίστις αὕτη ὑπάρχει καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν.

[6] Rohde, Psyche³, I, σ. 220 - 221, 225, σημ. 4. Ludvig Deubner, Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum, Archiv f. Religionswiss. 30 (1933), 72, 75. Βλ. καὶ Νικ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 1949, σ. 37 - 39.

[7] Ἔνθ' ἀν., σ. 71.

Ἐκ τῶν ποικίλων τούτων χρήσεων τοῦ στεφάνου καὶ τῶν κλάδων δένδρων, ἐκφέρει τὴν γνώμην ὁ L. Deubner (Ἔνθ' ἀν., σελ. 72, 76, 86) περὶ τῆς ἐπωφελοῦς καὶ συγχρόνως τῆς προστατευτικῆς αὐτοῦ σημασίας διὰ τὸν φέροντα (σ. 76). Εἰδικῶς περὶ τοῦ νεκρικοῦ στεφάνου πιστεύει οὗτος (σελ. 94 - 97) ὅτι δι' αὐτοῦ ἐπεζητεῖτο ἡ προφύλαξις τοῦ νεκροῦ καὶ ἡ ἀποτροπὴ ἐξ αὐτοῦ τῶν κακοποιῶν πνευμάτων.

γ') *Πρόθεσις.*

Μετὰ τὸν σχηματισμόν, τὸν καθαρμόν, τὴν περιστολὴν καὶ τὸν στολισμὸν τοῦ νεκροῦ, ἐπηκολούθει ἡ πρόθεσις αὐτοῦ, ἀνακειμένου ἐπὶ κλίνης ἢ βάθρου [1].

Ἡ πρόθεσις ἐν ταῖς ἁγιολογικαῖς πηγαῖς δηλοῦται διὰ τοῦ *πρόκειμαι*. Εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Τύχωνος (7 αἰ.), ἀποδίδοντα ἔθιμα τῆς Κύπρου, λέγεται ὅτι ὁ νεκρὸς αὐτοῦ «ὠφέλει... ἅπαντας οὐ μετρίως ὁρώμενος καὶ νεκρὸς ἐν κλίνῃ προκείμενος· οὕτω γὰρ αὐτοῦ τὰ θεῖα διήστραπται πρόσωπα» [2]. Ὁμοίως καὶ ἐκ τοῦ βίου Βασιλείου τοῦ νέου, 10 (αἰ.) ἔχομεν τὴν μαρτυρίαν ὅτι, ἀποβιώσαντος αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, «τοῦ οὖν τιμίου λειψάνου αὐτοῦ προκειμένου... ἦν ὁρᾶν τὰ πλήθη τῶν πιστῶν ποταμηδὸν συρρέοντα, τοῦ τῇ θέᾳ καὶ μόνῃ ἁγιασθῆναι» [3].

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων φαίνεται ὅτι ἡ προσέλευσις τῶν συγγενῶν, τῶν γνωστῶν καὶ φίλων πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν οἰκείων αὐτοῦ, ἐγίνετο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς προθέσεως. Περὶ τούτου μανθάνομεν προσέτι καὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς ἁγίας Φεβρωνίας (4 αἰ.) ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι οἱ περὶ αὐτὴν «λούσαντες τὸ ἅγιον σῶμα ἔθηκαν ἐπὶ σκαμνίου... καὶ ἐκέλευσεν ἡ Βρυένη [4] ἀνοίγεσθαι τοῖς ὄχλοις. Εἰσελθόντα δὲ τὰ πλήθη ἐδόξαζον τὸν θεόν» [5].

---

[1] Ἰωάνν. Χρυσόστομος· ἴδε παρὰ Κουκουλέ, σ. 10. καὶ Λουκάτῳ, σ. 52. Βίος Εὐσεβίας, W. Regel, Anal. Byz - russ., σ. 16 - 17. Βίος ἁγίου Τύχωνος (ἔκδ. H. Usener, σ. 138, στ. 10 κἑξ). Βίος Μαρίας τῆς νέας, BE, σ. 297β· ἴδε καὶ ἀνωτ. σ. 102.

[2] H. Usener, Der heilige Tychon, Leipzig u. Berlin 1907, σ. 138, στ. 10 κἑξ.

[3] AS, Martii 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55)· βλ. καὶ Βίον Μελετίου τοῦ νέου (11 αἰ.) ὑπὸ Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης (12 αἰ.), Χρ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι, 1935, σ. 43 «τοῦ λειψάνου δὲ προκειμένου».

[4] Ἡγουμένη τῆς μονῆς.

[5] AS, Junii 7, 27, § 32.

Ὁ νεκρὸς ἔκειτο ἐπὶ τῆς κλίνης ἀκάλυπτος τὸ πρόσωπον[1], ἔβλεπε δὲ πρὸς ἀνατολάς· συγχρόνως παρὰ τὴν κλίνην αὐτοῦ, καὶ μέχρι τῆς ἐκφορᾶς, ὑπῆρχον ἀνημμέναι λαμπάδες[2], ἐκαίοντο δὲ καὶ θυμιάματα[3].

Ἀνωτέρω (σ. 94) λέγομεν ὅτι ὁ ψυχορραγῶν ἐστρέφετο ὑπὸ τῶν οἰκείων του πρὸς ἀνατολάς. Ὁ προσανατολισμὸς οὗτος ἐτηρεῖτο κατόπιν καὶ κατὰ τὴν πρόθεσιν καὶ τὴν ταφήν. Οὕτως εἰς τὸν βίον Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας (4 αἰ.) λέγεται ὅτι μοναχός τις εὗρεν αὐτὴν ἐν τῇ ἐρήμῳ τοῦ Ἰορδάνου νεκρὰν «καὶ πρὸς ἀνατολὰς ὁρῶσαν κειμένην τῷ σχήματι»[4], δηλαδὴ εἶχε σχηματίσει ἑαυτὴν νεκρικῶς καὶ ἦτο ἐστραμμένη, βλέπουσα πρὸς ἀνατολάς. Περὶ τοῦ ἔθους τούτου παρατηρεῖ ἀργότερον ὁ Χρυσόστομος ὅτι «πρὸς ἀνατολὰς τὴν σορὸν κειμένην σχηματίζομεν, τὴν ἀνάστασιν αὐτῷ διὰ τοῦ σχήματος προσημαίνοντες»[5].

Πλὴν τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ νεκροῦ, ἡ στροφὴ πρὸς ἀνατολὰς ἐτηρεῖτο καὶ κατὰ τὴν προσευχήν, ἀπετέλει δὲ αὕτη ἔθος ἀνεγνωρισμένον ὑφ' ὅλου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου[6]. Ἡ συνήθεια τῆς πρὸς ἀνατολὰς προσευχῆς, δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τοὺς Ἕλληνας[7] καὶ τοὺς Ρωμαίους, ὑπῆρχε δὲ εὐρέως διαδεδομένη καὶ παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς[8] καὶ τοῖς ἄλλοις ἀνατολικοῖς λαοῖς (Πέρσαις[9], Ἑβραίοις[10] κ.ἄ.).

Πρὸς τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον προσηύχοντο κατ' ἐξοχὴν οἱ Ἰνδοί· ἐκεῖθεν δέ, ἐκ τῶν Ἰνδιῶν, πιστεύει ὁ Fr. J. Dölger (Sol Salutis, σελ. 22, 30,

[1] Καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁμοίως ὁ νεκρὸς ἐν τῇ προθέσει ἔκειτο ἀκάλυπτος· ἴδε Charles Picard, La vie privée dans la Grèce classique, Paris 1930, σ. 42.

[2] Βίος Ζηναΐδος, AS, Octobr. 5, 509, § 9.

[3] Κουκουλές, σ. 14. Ὁ Συμεὼν Μεταφράστης, εἰς τὸν βίον τοῦ Κορνηλίου Κεντηρίωνος (Migne, 114, 1308 B) λέγει, ὅτι «Ἑσπέρας δὲ ἤδη ἐπιγινομένης, προσευξάμενος ὁ ἐπίσκοπος καὶ αὖθις πάννυχόν τε ψαλμῳδίαν παραγγέλλει τῷ κλήρῳ καὶ ὕμνοις παρ' ὅλην τὴν νύκτα καὶ λαμπάσι καὶ θυμιάμασι τὴν σορὸν ἐτίμων». Ἐνταῦθα πρόκειται προφανῶς περὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἔθους.

[4] AS, April. 1 (σ. XVII, § 37).

[5] Migne, 60, 725, στ. 77-78· ἴδε καὶ Λουκᾶτον, σ. 52, 4. Κουκουλέν, σ. 10.

[6] Ἴδε Fr. J. Dölger, Sol Salutis, Münster in Westf. 1925, σ. 29 κέξ. Καὶ ὁ μάρτυς Πορφύριος ἐκ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, ἐπὶ Αὐρηλιανοῦ μαρτυρήσας, «στάς... ἀντικρὺς κατὰ ἀνατολὰς καθὼς καὶ ἐδιδάχθη ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου... ηὔξατο τὴν εὐχὴν ταύτην», Anal. Boll. 29 (1903), 273, στ. 28 κέξ., ἴδε καί: Βίον Θεοκτίστης, ΜΑ, σ. 28. Βίον Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.). Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἁγιολογίας, Α', σ. 206, στ. 22 κέξ.

[7] Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 339. Πλάτωνος, Συμπ., 220d. Νόμ., Ι', 887e. Παρὰ τοῖς Πυθαγορείοις, ἴδε Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 41 κέξ.

[8] Ἴδε Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 21 κέξ.

[9] Ἔνθ' ἀν., σ. 25.

[10] Ἰεζεκ. 8, 16.

32-34), ὅτι ἐξετάθη ἡ συνήθεια αὕτη πρὸς δυσμάς, ἡ ὁποία μετὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου κατὰ τοὺς κατόπιν ἑλληνιστικοὺς καὶ ἀκολούθως τοὺς ἑλληνορρωμαϊκοὺς χρόνους ἐπεκράτησεν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Συρίᾳ, Παλαιστίνῃ καὶ Αἰγύπτῳ.

Τὸ ἔθος τοῦτο παρατηρούμενον οὐ μόνον εἰς τὴν προσευχὴν καὶ τοὺς νεκρούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς θυσίας καὶ τὸν προσανατολισμὸν τῶν ἱερῶν χώρων[1], προέρχεται ἐκ τῆς πανανθρωπίνου ἀντιλήψεως, καθ' ἥν, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Heinr. Nissen[2], ἀπ' ἀνατολῶν ἔρχεται «τὸ φῶς, ἡ θερμότης, ἡ ζωὴ καὶ ἐλπίς[3], ἐνῷ ἀπὸ δυσμῶν, τὸ σκότος καὶ τὸ ψῦχος, ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀμφιβολία, ἡ θλῖψις καὶ ὁ πόνος».

Τὸν καθιερωμένον τοῦτον εἰς τὸν λαὸν τρόπον προσευχῆς συνέχισαν, κατὰ τὴν παράδοσιν, καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοί, ἔχομεν δὲ περὶ αὐτῆς ῥητὰς μαρτυρίας ἐκ τοῦ δευτέρου ἤδη αἰῶνος[4]. Πλὴν ὅμως τῆς λαϊκῆς παραδόσεως, τὸ ἔθος τῆς πρὸς ἀνατολὰς προσευχῆς, ἐνίσχυσεν ἔτι καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἀναλήψεως τοῦ Σωτῆρος πρὸς ἀνατολὰς καὶ περὶ τῆς πρὸς ἀνατολὰς θέσεως τοῦ παραδείσου ἐν τῷ οὐρανῷ[5]. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν αὐτὴν πίστιν περὶ τῆς θέσεως τοῦ παραδείσου, οἱ ἀποθνήσκοντες ὑπὲρ τῆς πίστεως μάρτυρες ἀνήρχοντο εἰς τὸν οὐρανὸν ἀπ' ἀνατολῶν. Σχετικῶς λέγεται ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῆς Περπετούης ἐν Καρχηδόνι: «et cœpimus ferri a quattuor angelis in orientem»[6]. Τῆς πίστεως ταύτης φορεῖς ἦσαν καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ὁ Χρυσόστομος, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, διαβλέπει εἰς τὴν τοποθέτησιν πρὸς ἀνατολὰς τοῦ νεκροῦ τὴν ἀνάστασιν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, ὁ δὲ μέγας Βασίλειος (Migne, 32, 189C-192A) παρατηρεῖ περὶ τῆς στροφῆς πρὸς ἀνατολὰς κατὰ τὴν προσευχὴν ὅτι «τούτου χάριν πάντες μὲν ὁρῶμεν κατ' ἀνατολὰς ἐπὶ τῶν προσευχῶν· ὀλίγοι δὲ ἴσμεν, ὅτι τὴν ἀρχαίαν ἐπιζητοῦμεν πατρίδα, τὸν παράδεισον, ὃν ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς ἐν Ἐδὲμ κατ' ἀνατολάς». Ἡ διδασκαλία αὐτὴ τοῦ μεγ. Βασιλείου στηρίζεται εἰς τὴν Βίβλον (Γέν. β', 8): «Καὶ ἐφύτευσεν Κύριος ὁ Θεὸς παράδεισον ἐν Ἐδὲμ κατ' ἀνατολὰς καὶ ἔθετο ἐκεῖ τὸν ἄνθρωπον ὃν ἔπλασε». Κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ μεγάλου Βασιλείου διδάσκει καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης (Migne, 44, 1184B-C): «ἐπειδὰν πρὸς ἀνατολὴν ἑαυτοὺς τρέψωμεν· οὐχ ὡς μόνον ἐκεῖ τοῦ

[1] Ed. Tylor, Ἔνθ' ἀν., II, σ. 423, 30.

[2] Orientation I, Berlin 1906, σ. 21.

[3] Ἤδη κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἀπαντᾷ ἐν Ἑλλάδι ὁ προσανατολισμὸς τοῦ τάφου μὲ τὴν εἴσοδον εἰς αὐτὸν ἀπ' ἀνατολῶν. J. Wiesner, Grab und Jenseits, Berlin 1938, σ. 167.

[4] Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 136-137, 141.

[5] Ἔνθ' ἀν., σ. 219-220.

[6] Αὐτόθι, σ. 228, σημ. 5.

θεοῦ θεωρουμένου· ὁ γὰρ πανταχοῦ ὢν καὶ οὐδὲν μέρος ἰδιαζόντως καταλαμβάνεται, ἐπίσης γὰρ περιέχει τὸ πᾶν· ἀλλ' ὡς ἐν ἀνατολαῖς τῆς πρώτης ἡμῖν πατρίδος οὔσης· λέγω δὲ τῆς ἐν παραδείσῳ διαγωγῆς, ἧς ἐκπεπτώκαμεν· ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς παράδεισον ἐν 'Εδὲμ κατὰ ἀνατολάς [1]. ὅταν τοίνυν πρὸς ἀνατολὰς βλέπωμεν, καὶ τῆς ἐκπτώσεως τῶν φωτεινῶν καὶ ἀνατολικῶν τῆς μακαριότητος τόπων, τῇ διανοίᾳ μνήμην λάβωμεν...».

Κατὰ τὸ γενικὸν τοῦτο ἔθος τῆς χριστιανικῆς προσευχῆς [2], ἔστρεφον καὶ τὸν ψυχορραγοῦντα καὶ κατόπιν τὸν νεκρὸν ἐν τῇ προθέσει καὶ ἐν τῷ τάφῳ πρὸς ἀνατολάς [3], ἵνα οὕτω διευκολύνωσι τὴν ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ προσευχήν του· πλὴν τούτου ὅμως, ἡ πρὸς τὴν ἀνατολὴν στροφή, κατ' ἀρχέγονον δοξασίαν, ἀπετέλει καὶ τὴν παρήγορον πίστιν καὶ ἐλπίδα τοῦ λαοῦ περὶ συνεχίσεως τοῦ βίου μετὰ θάνατον ἐν τῷ ᾅδῃ [4].

'Η πρόθεσις τοῦ νεκροῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐγίνετο κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν ἐν τῷ κυρίῳ δωματίῳ αὐτῆς πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς διευκολύνσεως τῶν συγγενῶν καὶ φίλων, ὅπως ἐπισκεφθῶσι τὸν νεκρόν. Τοῦτο ὅμως μόνον διὰ τοὺς κοσμικούς, καθ' ὅσον, προκειμένου περὶ προθέσεως κληρικῶν ἢ μοναχῶν, οὗτοι προετίθεντο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πρὸς προσκύνησιν ὑπὸ τοῦ πλήθους [5].

δ') Θρῆνος.

Περὶ τὸν προκείμενον νεκρὸν συνηθροίζοντο κύκλῳ οἱ οἰκεῖοι καὶ οἱ προσερχόμενοι συγγενεῖς καὶ φίλοι, θρηνοῦντες καὶ μυρολογοῦντες αὐτόν [6].

Αἱ θρηνώδεις κραυγαὶ τῶν οἰκείων καὶ γνωρίμων ἐξέσπων καθ' ἣν στιγμὴν μετὰ τὴν περιστολὴν καὶ τὴν ἔνδυσιν τοῦ νεκροῦ ἤρχιζεν ἡ πρόθεσις αὐτοῦ. Αἱ γοεραὶ αὗται φωναὶ σκοπὸν εἶχον ν' ἀναγγείλωσι τὴν ἐπελθοῦσαν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ συμφοράν [7]. 'Εν τῷ βίῳ Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (5 αἰ.), ἀσκήσαντος ἐγγὺς τῆς 'Αντιοχείας, λέγεται, ὅτι τὸ πλῆθος πληρο-

[1] Βλ. παρὰ Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 234 κέξ. ἄλλας ἔτι μαρτυρίας περὶ τῆς θέσεως τοῦ παραδείσου πρὸς ἀνατολάς.

[2] Ἔνθ' ἀν., σ. 261.

[3] Ἔνθ' ἀν., σ. 259, 261.

[4] Heinr. Nissen, Ἔνθ' ἀν., σ. 21. J. Wiesner, Ἔνθ' ἀν., σ. 171, 217. Fr. J. Dölger, Ἔνθ' ἀν., σ. 261.

[5] H. Usener, Der heilige Tychon, 1907, σ. 138, στ. 10 κέξ. (κεφ. 28). Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσ. Θεοδώρας τῆς ἐν 'Αλεξανδρείᾳ, Migne, 115, 689Α.

[6] Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (ἔκδ. H. Lietzmann, 1908, σ. 19, ἐν Texte u. Unters. zur Gesch. d. Altchr. Liter., Bd. 32, 4).

[7] Οὕτω καὶ σήμερον, ἴδε Λουκᾶτον, σ. 58.

φορηθὲν περὶ τοῦ θανάτου του «ἤρξατο στρεγγίζειν καὶ κόπτεσθαι κοπετὸν μέγαν» [1].

Οἱ θρηνοῦντες καὶ γοερῶς κραυγάζοντες ἐκάλουν συγχρόνως τὸν νεκρὸν μεγαλοφώνως διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Οὕτως ἐν τῷ ὑπὸ 'Ιερωνύμου καὶ Σωφρονίου βίῳ τοῦ ὁσίου 'Ιλαρίωνος, θανόντος ἐν Αἰγύπτῳ (4 αἰ.), μνεία γίνεται περὶ γυναικὸς «ριψάσης... ἑαυτὴν ἐπὶ τὸ ἔδαφος καὶ ὀδυρωμένης τὴν ὑπερβολὴν τῆς συμβάσης αὐτῇ συμφορᾶς καὶ μετὰ δακρύων ἀνακαλουμένης τὰ τέκνα» [2]. Περὶ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ νεκροῦ μαρτυρεῖ καὶ ὁ Χρυσόστομος (Migne, 63, 785, στ. 1-3): «καὶ θρῆνον ἐθρήνησεν, ὃν ἄν τις θρηνήσειε παῖδα μονογενῆ καὶ γνήσιον ἀποβαλών, συνεχῶς αὐτοῦ τὸ ὄνομα ἀνακαλῶν» [3] καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἶπε περὶ τῆς Μακρίνης († 379) ὅτι ταύτην ἀποθνήσκουσαν ἐθρήνουν «μητέρα αὐτὴν καὶ τροφὸν ἀνακαλοῦσαι» [4]. 'Επίσης ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Συμ. Μεταφράστου βίῳ τῆς Θεοδώρας τῆς ἐν 'Αλεξανδρείᾳ, ἀκμασάσης κατὰ τὸν 5 αἰ., φέρεται ὅτι ἦλθέ τις εἰς τὴν μονὴν «ἐν ᾗ τὸ θεῖον σκῆνος προέκειτο, ᾧ καὶ ἐπιπεσών, πρὸς ὄνομα τὴν ὁσίαν ἀνεκαλεῖτο» [5].

Τὸ *ἀνακαλεῖν* τὸ νεκρὸν διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ἀπαντᾷ ὡς λαϊκὸν ἔθιμον ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων ('Ιλ. Ψ 178), τὸ ὁποῖον διὰ τῶν βυζαντινῶν συνεχίσθη μέχρι τῆς σήμερον [6]· αἱ λέξεις δὲ *ἀνάκλημα* καὶ *ἀνάκλησις* συνέπεσαν κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον, ὡς παρετήρησεν ὁ καθ. Φαίδων Κουκουλές, εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἐπικηδείου θρήνου ἢ ἁπλῶς τοῦ θρήνου [7].

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῆς κλήσεως τοῦ νεκροῦ διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, νομίζω ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς πρωτογόνου δοξασίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ μνημόνευσις τοῦ ὀνόματος ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ἐπάνοδον τοῦ πνεύματος (ψυχῆς)

[1] Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 58, στ. 17 κέξ. Βλ. καί: 'Εξήγησιν, ἤτοι μαρτύριον τῶν ἁγίων πατέρων ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Mart. 3 (act. gr., σ. 8, κεφ. 55) «κοπετὸν οὖν καὶ ὀδυρμὸν μέγαν ποιήσαντες». Βίον ἁγίου Νικολάου ἀρχιμανδρ. τῆς ἁγίας Σιὼν (ἐν Λυκίᾳ), Anrich, I, 53, στ. 7 κέξ. «καὶ γεναμένης θλίψεως, κραυγῆς τε καὶ ὀδυρμοῦ καὶ πένθους μεγάλου».

[2] ΑΙΣ, 5, 90, στ. 24 κέξ.

[3] Ἴδε Λουκᾶτον, σ. 59, στ. 2-4.

[4] Μακρίνα, σ. 988Α.

[5] Migne, 115, 689Α. Βλ. προσέτι: 'Εφραὶμ τοῦ Σύρου, Περὶ 'Ιουλιανοῦ τοῦ ἀσκητοῦ (ἔκδ. J. Assemani, Romæ 1746, τόμ. III, σ. 256 F). Βίον ὁσίου Θεοδώρου, ΜΑ, σ. 474, § 124.

[6] Φ. Κουκουλέ, 'Επιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν, 'Ημερ. Μεγ. 'Ελλάδος, ἔτ. 1929, σ. 375 κέξ. Τὸ ἔθιμον ἦτο γνωστὸν καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις, ἴδε Blümner, σ. 483, 497.

[7] Ἔνθ' ἀν., σ. 375, ἴδε Κουκουλὲν καὶ ἐν ΕΕΒΣ, ΙϚ' (1940), 21.

εἰς τὸ σῶμα· διὸ ἀποφεύγεται ἡ κλῆσις τοῦ νεκροῦ διὰ τοῦ ὀνόματός του [1], ἀντ' αὐτοῦ δὲ χρησιμοποιοῦνται ἄλλαι λέξεις, ὡς π.χ. παρ' ἡμῖν σήμερον, μακαρίτης κ.ἄ. Ἐν τῇ ἀνατολικῇ Πρωσσίᾳ ὑπάρχει ἡ πίστις, ὅτι ὁ νεκρὸς παρουσιάζεται, ἐάν τις καλέσῃ αὐτὸν τρὶς διὰ τοῦ ὀνόματός του [2]. Πρὸς τὴν λαϊκὴν αὐτὴν δοξασίαν νομίζω ὅτι σχετίζεται ἐπίσης καὶ ἡ ὀνομαστὶ πρόσκλησις ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ νεκροῦ Λαζάρου, ὅπως ἐγερθῇ ἐκ τοῦ τάφου: «φωνῇ μεγάλῃ ἐκραύγασε, Λάζαρε, δεῦρο ἔξω· καὶ ἐξῆλθεν ὁ τεθνηκώς...» (Ἰωάνν., ια' 43 - 44).

Ἐκ τῆς πίστεως λοιπὸν ταύτης περὶ τῆς ἐγέρσεως τοῦ νεκροῦ, ἐὰν κληθῇ οὗτος διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι προέρχεται ἡ, ὡς ἀνωτέρω, ἀνάκλησις τοῦ ἀποθανόντος ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς ἐπανόδου τῆς ψυχῆς εἰς τὸ σῶμα [3]. Ἡ διαμόρφωσις ὅμως τοῦ ἐθίμου τούτου, προϋποθέτει λατρείαν τοῦ νεκροῦ παρὰ λαῷ εὑρισκομένῳ εἰς ἀνωτέραν βαθμίδα πολιτισμοῦ, παρὰ τῷ ὁποίῳ ὁ νεκρὸς δὲν εἶναι πλέον ἀπεριορίστως πηγὴ κακοῦ εἰς τοὺς ἐπιζῶντας, ἀλλὰ καὶ τὸ προσφιλὲς μέλος τῆς οἰκογενείας τοῦ ὁποίου τὴν ἀπώλειαν θρηνοῦσιν οἱ περιλειπόμενοι οἰκεῖοι αὐτοῦ [4].

Πλὴν τῶν γοερῶν θρήνων καὶ ὀλολυγμῶν [5], οἱ πενθοῦντες, παραφερόμενοι ὑπὸ τοῦ ψυχικοῦ πάθους, διερρήγνυον καὶ τὰ ἐνδύματα αὐτῶν, ἔτυπτον τὸ πρόσωπον καὶ τὸ στῆθος, αἱ δὲ γυναῖκες κατέξαινον μέχρι αἱματώσεως τὰς παρειάς [6], ἐσπάραττον καὶ ἔτιλλον τὰς τρίχας τῆς κεφα-

---

[1] J. G. Frazer, Tabou et les périls de l'âme. trad. franç. par H. Peyre, Paris 1927, σ. 287 κἑξ.

[2] Ἴδε W. Kroll, ἐν Rhein. Mus. f. Philolog. N.F. 55 (1897), 345.

[3] Ἡ δοξασία αὕτη ὑπόκειται καὶ παρὰ Σοφοκλέους, Τραχιν. 909 - 910

ἔκλαιεν ἡ δύστηνος εἰσορωμένη,
αὐτὴ τὸν αὐτῆς δαίμον' ἀνακαλουμένη,

ἴδε καὶ Andres, Daimon. ἐν Pauly-Wissowa, RE, Suppl. Bd. III, 288.

[4] Παραθέτομεν ἐνταῦθα χαρακτηριστικὴν μαρτυρίαν ἐκ τοῦ ὑπὸ Συμεῶνος Μεταφράστου (Migne, 115, 649D - 652A) μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Σευηριανοῦ ἐν Σεβαστείᾳ τῆς Μ. Ἀσίας, ἐπὶ Λικινίου. Γυνή, ἧς ἀπεβίωσεν ὁ σύζυγος «παραθεμένη τὸν τοῦ συζύγου νεκρὸν ἐκόπτετο, ἔστενεν, ὠλοφύρετο, οἷα ζῶντι τῷ τεθνηκότι συνδιελέγετο. Ἔγειραι, ὦ ἄνερ, ἔγειραι, λέγουσα· ὑπαντήσωμεν τῷ ἡμετέρῳ δεσπότῃ... ἠρέμα δὲ καὶ χιτῶνος ἥπτετο καὶ δάκρυα μετὰ φωνῆς ἠφίει... ὢ τοῦ θαύματος! ὁ νεκρὸς ὁρᾶται, καὶ τὰ περικείμενα ῥίψας, διαζωσάμενος εὐθύς, τῷ μάρτυρι καὶ αὐτὸς προϋπήντα...».

[5] Διήγησις θαυμάτων ἁγ. Ἀρτεμίου, Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Græca sacra, 1909, σ. 52, στ. 10 κἑξ. Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος ὁσ. Σάβα τοῦ νέου (14 αἰ.), ΑΙΣ, 5, 286, στ. 28 κἑξ.

[6] Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 29, στ. 26 κἑξ. Βίος ὁσ. Μιχαὴλ Μαλεΐνου (10 αἰ.) (ἔκδ. L. Petit, Paris 1903, σ. 12, στ. 20). Συμεῶνος

λῆς [1] καὶ οἱ ἄνδρες ἐξερρίζουν τὸ γένειον καὶ ἐπέρριπτον κόνιν χώματος ἐπὶ τῆς κόμης [2]. Περὶ τῆς μητρὸς τῆς Μακρίνης ἐν Καππαδοκίᾳ λέγεται, ὅτι αὕτη, μαθοῦσα τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ της, «οὐ παρεσύρη πρὸς τὸ πάθος... ὥστε βοῆσαι πρὸς τὸ κακόν, ἢ περιρρήξασθαι τὸ ἱμάτιον» [3]. Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου βίον τοῦ Θεοδοσίου Κοινοβιάρχου (5 αἰ.) φέρεται ὁ πενθῶν «τίλλων τὰς τρίχας πικρῶς, πλήττων τὰ στέρνα σφοδρῶς, τῷ μετώπῳ κόπτων δεινῶς τὸ ἔδαφος, ὀξὺ καὶ μακρὸν ἀνοιμώζων» [4]. Αἱ πενθοῦσαι γυναῖκες μάλιστα, ἐν τῇ ἐξάψει τοῦ θρήνου, ἐγύμνουν τοὺς βραχίονας καὶ τοὺς μαστούς [5]. Οὕτω μήτηρ, ἀπολέσασα τὸν υἱόν της, «τοῖς ὄνυξι τὴν κόμην σπαραττομένη καὶ τοῦ κόλπου προτείνουσα τοὺς μαστούς, τῶν ὠδίνων τοῦ γάλακτος καὶ τῶν ἄλλων ἐν δάκρυσιν ὑπεμίμνησκε πόνων, οὓς περὶ τὴν παιδοτροφίαν ἠνέσχετο» [6]. Οἱ θρηνοῦντες πρὸς τούτοις ἔπιπτον πρηνεῖς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἢ ἐκυλίοντο ἐπ' αὐτοῦ. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης (10 αἰ.) ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ του ὅτι ἐθρήνει κατὰ τὸν ἑκάστοτε θάνατον ἀδελφοῦ τῆς μονῆς καὶ μετὰ «τὴν ἐπιτάφιον ὑμνῳδίαν προσήγγιζε μὲν τῷ νεκρῷ, ἔπιπτε δὲ κατὰ γῆς ἐπὶ πρόσωπον» [7].

Μετὰ τοσαύτης παραφορᾶς ἐθρήνουν οἱ πενθοῦντες καὶ τοιαύτας κακώσεις ἐπέφερον εἰς τὰ σώματα αὐτῶν, ὥστε ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ κηρύγματος αὐτῶν ἀντετάχθησαν κατὰ τῶν ἐθίμων τούτων. Οὕτως ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός [8], παρουσιάζων μητέρα πενθοῦσαν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῶν τέκνων αὐτῆς, χαρακτηρίζει τὰς θρηνητικὰς αὐτὰς ἐκδηλώσεις τῶν γυναικῶν ὡς «τῶν ἀγεννῶν μητέρων, αἳ σαρκῶν μόνον εἰσὶ μητέρες». Ὁ μέγας Βασίλειος (Migne, 31 229C καὶ 232B-C) κατηγορηματικώτερος, διδάσκει μεταξὺ ἄλλων ὅτι «οὔτε οὖν γυναιξὶν οὔτε ἀνδράσιν ἐπιτέτραπται τὸ φιλοπενθὲς καὶ πολύδακρυ, ἀλλ' ὅσον ἐπιστυγνάσαι τοῖς λυ-

---

Μεταφράστου, Βίος Εὐφροσύνης τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Migne, 114, 313D καὶ Βίος Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκράγαντος, Migne, 116, 248c. Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἔνθ' ἀν. Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 17. Λουκᾶτον, σ. 56 - 57.

[1] Βίος ὁσ. Μιχαὴλ Μαλεΐνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 12, στ. 21· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 15 - 16. Λουκᾶτον, σ. 56 - 57.

[2] Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος Εὐφροσύνης, Ἔνθ' ἀν. καὶ Βίος ὁσ. Ξενοφῶντος, Migne, 114, 1029A, ἴδε καὶ τόμ. 116, 425ἡ καὶ Κουκουλέν, σ. 18 - 20.

[3] Μακρίνα, σ. 969A· ἴδε καὶ Anrich, II, 559, στ. 24 κἑξ., I, 17. Κουκουλέν, σ. 18, σημ. 2.

[4] Migne, 114, 552B.

[5] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 16 - 17. Λουκᾶτον, σ. 56 - 57.

[6] Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγ. Σεβαστιανοῦ, Migne, 116, 797A.

[7] Anal. Boll. 25 (1906), 54, στ. 21 κἑξ.

[8] Λόγος ΙΕ', εἰς τοὺς Μακκαβαίους, Migne, 35, 928A.

πηροῖς καὶ μικρόν τι δάκρυον ἀποστάξαι καὶ τοῦτο ἡσυχῇ μὴ ἀναβρυχώμενον οὐδὲ ὀλολύζοντα, μηδὲ καταρρηγνύντα χιτῶνα ἢ κόνιν καταχεόμενον, μηδ' ἄλλο τι τοιοῦτον ἀσχημονοῦντα τῶν ἐπιτηδευομένων παρὰ τῶν ἀπαιδεύτως ἐχόντων πρὸς τὰ οὐράνια...». Μετ' αὐτὸν καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰς τὸ κήρυγμά του κατεδίκαζε τὰς ὑπερβολὰς αὐτάς, ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν γυναικῶν, «τῶν γυναικῶν τὸ νόσημα» (Migne, 59, 346, στ. 46-50), προσθέτων ὅτι αἱ γυναῖκες «ἐπίδειξιν γὰρ ἐν τοῖς θρήνοις ποιοῦνται καὶ τοῖς κωκυτοῖς, γυμνοῦσαι βραχίονας, σπαράττουσαι τρίχας, χαράδρας ποιοῦσαι κατὰ τῶν παρειῶν» (Migne, Ἔνθ' ἀν.). Τοὺς τρόπους τούτους τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ πένθους ἐχαρακτήριζεν ὁ Χρυσόστομος (Migne, 62, 430) εἰδωλολατρικὰς συνηθείας. Ἡ πολεμικὴ ὅμως αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται ὅτι δὲν ἔσχεν ἀποτέλεσμα, διότι τὰ ἔθιμα αὐτὰ ἐξηκολούθησαν καθ' ἅπασαν τὴν βυζαντινὴν περίοδον καὶ ἐν πολλοῖς μέχρι τῆς σήμερον.

Αἱ ἐκδηλώσεις αὐταὶ τοῦ πένθους συνεχίζονται ἐκ παραδόσεως εἰς τὸν λαὸν ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων, ὅτε εἰς τὴν πρωτόγονον ἀκόμη λαϊκὴν ἀντίληψιν, ὡς συμβαίνει καὶ σήμερον ἔτι παρὰ τοῖς μὴ προηγμένοις εἰς πολιτισμένοις λαοῖς, ὑπελαμβάνετο ὁ θάνατος ὅτι ἐπεφέρετο εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ κακοποιῶν πνευμάτων μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν [1]. Κατὰ ταῦτα ἐθεωρεῖτο ὁ νεκρός, ὡς λέγεται καὶ ἀνωτέρω σ. 108, ἐπικίνδυνος διὰ τὴν ζωὴν καὶ εὐτυχίαν τῶν οἰκείων του, παραλλήλως δὲ ἐπιστεύετο ὅτι συνεχίζει οὗτος τὸν βίον του ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ καὶ ἑπομένως ὅτι ἔχει ἀνάγκην τῶν ἀναγκαίων πρὸς συντήρησίν του καὶ ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν οἰκείων αὐτοῦ [2].

Κατ' ἀκολουθίαν τῶν δοξασιῶν τούτων, ὤφειλον οἱ ἐπιζῶντες, ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ προσφέρωσιν εἰς τὸν νεκρὸν ὅ,τι ἐνόμιζον ὅτι ἐχρειάζετο, ὅπως ἱκανοποιηθῇ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ καὶ διατεθῇ εὐμενῶς πρὸς αὐτούς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἵνα λάβωσι προφυλακτικὰ μέτρα ἐκ τῆς κακοποιοῦ ἐνεργείας τῶν πνευμάτων (δαιμόνων) καὶ μάλιστα τῆς τυχὸν μὴ εὐχαριστημένης ψυχῆς τοῦ ἀποβιώσαντος [3].

Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς ταύτης, ἀλλ' ἀπὸ διαφόρου ἑκάστοτε θέσεως, ἔχουσιν ἐξετασθῇ μετὰ τῶν ἄλλων νεκρικῶν νομίμων καὶ αἱ ὡς ἀνωτέρω ἐκδηλώσεις τῶν πενθούντων. Οὕτως ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης καὶ ἡ προσφορὰ αὐτῆς τιμη-

[1] Ἴδε ἀνωτ. σελ. 79-80, 108-109.

[2] v. Wilamowitz-Moellendorf, Der Glaube der Hellenen, I, Berlin 1931, σ. 313. Ν. Γ. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Λαογραφικὰ σύμμ. Β', 1921, σ. 278 κἑξ. Fr. Pfister, Die Religion der griechen u. Römer, 1930, σ. 144. Andres, Daimon, ἐν Pauly-Wissowa, RE, Suppl.Bd. III, 269. J. Wiesner, Ἔνθ' ἀν., σ. 167, 213.

[3] Πρβλ. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 179. P. Stengel, Ἔνθ' ἀντω. σ. 138 P. Geiger, Tod, Handwört. des deutschen Abergl. VIII, 979.

τικῶς εἰς τὸν νεκρὸν ὡς καὶ ἡ αἱμάτωσις τῶν παρειῶν, παρατηροῦμεν ὅτι ὡς λαϊκὰ ἔθιμα συνεχίσθησαν ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων [1] διὰ τῆς βυζαντινῆς περιόδου μέχρι καὶ τῶν σημερινῶν. Οἱ Μυρμιδόνες, (Ἰλ. Ψ 135, 152), τὸν νεκρὸν Πάτροκλον «θριξί... καταείνυσαν, ἃς ἀπέβαλλον κειρόμενοι» καὶ ἐν Ὀδυσσ. δ 197-98 τονίζεται:

«τοῦτό νυ καὶ γέρας οἶον ὀϊζυροῖσι βροτοῖσιν,
κείρασθαί τε κόμην βαλέειν τ' ἀπὸ δάκρυ παρειῶν» [2].

Πλὴν τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης καὶ ἡ αἱμάτωσις τοῦ σώματος ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις [3], καὶ τοῖς Ἑβραίοις [4].

Εἰς τὴν πρωτόγονον ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου αἱ ἀποκοπτόμεναι καὶ αὐξανόμεναι ἐκ νέου τρίχες τῆς κεφαλῆς θεωροῦνται πηγὴ δυνάμεως, ἕδρα τῆς ζωτικότητος καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀτόμου [5]. Περὶ τῆς δοξασίας ταύτης ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία ἐν τῇ Παλ. Διαθ. (Κριταὶ 16, 17) περὶ τῆς ἰσχύος τοῦ Σαμψών: «ἐὰν οὖν ξυρήσωμαι (λέγει ὁ Σαμψὼν εἰς τὴν Δαλιδά), ἀποστήσεται ἀπ' ἐμοῦ ἡ ἰσχύς μου, καὶ ἀσθενήσω καὶ ἔσομαι ὡς πάντες οἱ ἄνθρωποι». Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ὑπάρχει ἔτι διαδεδομένη ἡ πίστις ὅτι ὁ κατέχων τρίχας ἐκ τῆς κεφαλῆς τινος ἔχει καὶ τὸ ἄτομον ἐξ οὗ αἱ τρίχες ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ [6] (pars pro toto). Οὕτως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες θυσιάζοντες ἀπέκοπτον ἐκ τοῦ θύματος τρίχας καὶ ἔρριπτον εἰς τὸ πῦρ

[1] v. Wilamowitz-Moellendorf, Ἔνθ' ἀν., σ. 306. P. Stengel, Opferbräuche der Griechen, Leipz. u. Berlin 1910, σ. 138.

[2] Ἴδε καὶ Βουλόδημον, σ. 385-390 ἔνθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι.

[3] Cicer., d. leg. II, 23. Ἴδε καὶ Blümner, σ. 497.

[4] Λευϊτ. 19, 27-28. Δευτ. 14, 1. Ἰὼβ 1, 20. Ἀμὼς 8, 10. Ἱερεμ. 16, 6. Ἡσαΐας 7, 20 κ.ἀ. Ἴδε καὶ Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 179. J. Scheftelowitz, Der Seelen- und Unsterblichkeitsglaube im Alten Testament, Archiv f. Religswiss. 19 (1916-1919), 220-221. Ed. Dhorme, L'idée de l'au-delà dans la religion hébraïque, Revue de l'hist. des Relig. 123 (1941), 125. Ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης καὶ ὁ τραυματισμὸς τοῦ σώματος ἀπαντῶσιν ὡς ἐκδηλώσεις πένθους καὶ παρ' ἄλλοις προσέτι λαοῖς, τοῖς Αἰγυπτίοις, Ἄραψι, Πέρσαις, Ἰνδοῖς κ.ἄ. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 179 κἑξ.

[5] J. G. Frazer, Balder le magnifique. traduct. franç. par P. Sayn, τόμ. II, Paris 1934, σ. 140 κἑξ. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 182. Ed. Dhorme, Ἔνθ' ἀν., σ. 125. Fr. Schwenn, Die Menschenopfer der Griechen und Römer, Giessen 1915, σ. 84, 88. Πρβλ. καὶ Fr. Pfister, Deutsches Volkstum im Glauben und Aberglauben, Berlin u. Leipzig 1936, σ. 31.

[6] Fr. Schwenn, Ἔνθ' ἀν., σ. 85.

καθοσιοῦντες οὕτω αὐτὸ εἰς τὴν θεότητα[1]. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν καὶ εἰς τὸν νεκρόν, συνεχίζοντα τὸν βίον του ἐν τῷ τάφῳ καὶ ἔχοντα ἀνάγκην τὸ μὲν τῶν ἀναγκαίων πρὸς συντήρησιν μέσων τὸ δὲ καὶ τῆς κοινωνίας μετὰ τῶν οἰκείων του, διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῆς κόμης καὶ προσφορᾶς εἰς αὐτόν, προσέφερον οὗτοι μέρος ἐκ τῆς ψυχῆς καὶ γενικῶς τῆς ζωτικότητος αὐτῶν. Οὕτω ἠδύνατο αὕτη μὲν νὰ συντροφεύῃ καὶ ὑπηρετῇ τὸν νεκρὸν εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, οὗτος δὲ νὰ μένῃ ἱκανοποιημένος ἔναντι τῶν οἰκείων αὐτοῦ[2]. Πρὸς τὸν ἴδιον ἔτι σκοπὸν ἐγίνοντο καὶ αἱ αἱματώσεις τοῦ σώματος, ἰδίᾳ τῶν παρειῶν, καθ' ὅσον καὶ τὸ αἷμα, ὡς ἡ κόμη, ἐθεωρεῖτο φορεὺς τῆς ψυχῆς[3]. Τὰ ἔθιμα ταῦτα κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, παρὰ πᾶσαν τὴν ἀγριότητα αὐτῶν, ἀπαντῶσι πλέον ὡς τυπικοὶ τρόποι ἐκδηλώσεως τοῦ πένθους, λησμονηθείσης πρὸ πολλοῦ τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν σημασίας[4].

Ἐκ τοῦ φόβου πρὸς τὸν νεκρόν[5], οἱ ἐπιζῶντες, ὡς ἀναφέρομεν ἀνωτέρω, ἐπεζήτουν, τὸ μὲν διὰ προσφορῶν νὰ διαθέσωσιν εὐμενῶς τὴν ψυχήν του, τὸ δὲ δι' ἄλλων μέσων νὰ ἀποτρέψωσι τὸ μετ' ἐχθρικῆς τυχὸν διαθέσεως πνεῦμα του ἀπ' αὐτῶν· οὕτω διὰ σειρᾶς ἐνεργειῶν ἐπεδίωκον, νομίζω, νὰ καταστήσωσιν ἑαυτοὺς δυσδιαγνώστους εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ[6]· πρὸς τοῦτο ὁ πενθῶν, κατὰ τὴν ὀρθὴν λαογραφικὴν παρατήρησιν τοῦ Χρυσοστόμου, λαμβάνει τὸ ἐναντίον τοῦ συνήθους σχῆμα: «τῷ πενθοῦντι τὸ σπουδαζόμενον ἦν εἰς τὸ ἐναντίον σχῆμα περιστῆσαι τὴν κατάστασιν. Ὅπου οὖν τιμᾶται κόμη, σημεῖον πένθους τὸ κείρεσθαι»[7].

Ἐκ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, δηλαδὴ τῆς εἰς τὸ ἀντίθετον σχῆμα μεταβολῆς, πρὸς ἐξαπάτησιν καὶ ἀποτροπὴν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀποθανόντος νομίζω ὅτι προῆλθον εἰς παναρχαίους χρόνους πολλαὶ ἐκ τῶν, ὡς ἀνωτέρω, ἐκδηλώσεων

---

[1] Fr. Schwenn, Ἔνθ' ἀν., σ. 22-23. P. Stengel, Ἔνθ' ἀν., σ. 40 κέξ. Ὁ Θάνατος (Εὐριπίδου, Ἄλκ. 75) κόπτων τρίχας ἐκ τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀλκήστιδος ἐπιδιώκει ὁμοίως νὰ καθοσιώσῃ αὐτὴν εἰς τὸν Ἅδην.

[2] Fr. Schwenn, Ἔνθ' ἀν., σ. 88. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 182. Ed. Dhorme, Ἔνθ' ἀν., σ. 125. Ἄλλοι ἐρευνηταὶ διακρίνουσιν εἰς τὴν ἀποκοπὴν τῆς κόμης ἔθιμον, ὅπερ ἀντικατέστησε τὰς ἀνθρωποθυσίας πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν, ἴδε Ern. Samter,, Ἔνθ' ἀν., σ. 182. Κουκουλέν, σ. 12. Fr. Schwenn, Ἔνθ' ἀν.

[3] Fr. Schwenn, Ἔνθ' ἀν., σ. 90-91, 172.

[4] Πρβλ. καὶ J. Scheftelowitz, Ἔνθ' ἀν., σ. 223 ἔνθα ὁ λόγος περὶ νεκρικῶν ἐθίμων παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις.

[5] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 179.

[6] Ἴδε καὶ J. Scheftelowitz, Ἔνθ' ἀν., σ. 222.

[7] Migne, 64, 537A καὶ παρὰ Λουκάτῳ, σ. 102, ἀρ. 2. Τὴν παρατήρησιν ταύτην εἶχε κάμει προηγουμένως καὶ ὁ Πλούταρχος, Ἠθικ. 267A ἢ Ρωμ. κεφαλ. καταγρ. 14: «πένθους μὲν οἰκεῖον τὸ μὴ σύνηθες».

τοῦ πένθους, ὡς εἶναι ἡ διάρρηξις τῶν ἐνδυμάτων ἐξ ἰουδαϊκῆς κυρίως ἐπιδράσεως ἐπὶ τὸν χριστιανικὸν κόσμον[1], ἡ ἀποκάλυψις τῆς κεφαλῆς, ἡ σπάραξις τῆς κόμης καὶ ἡ διάλυσις τῶν πλοκάμων[2] καὶ τέλος ἡ πένθιμος ἀμφίεσις.

Ἡ γύμνωσις καὶ ἡ ἐπίδειξις ὑπὸ τῶν γυναικῶν τοῦ στήθους καὶ τῶν βραχιόνων θὰ εἶχεν ἐπίσης ἀποτρεπτικὸν τῆς κακῆς ἐπηρείας σκοπόν. Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου κατὰ τὴν τελευτὴν ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος II, 85 παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις. Πλὴν τούτων ἡ γύμνωσις ἀπαντᾷ καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, τοῖς Ἄραψιν, Ἑβραίοις, Ἰνδοῖς[3], Πέρσαις καὶ ἄλλοις, ὡς μέσον ἀποκρουστικὸν τοῦ κακοῦ[4]. Παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἡ γύμνωσις εἶχε καταστῆ ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τυπικὸν ἔθιμον κατὰ τὴν τελευτὴν καὶ εἰς ἄλλας πενθίμους περιστάσεις[5], ὑπὸ τὴν μορφὴν δὲ αὐτὴν συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους[6] μέχρι τῶν σημερινῶν[7].

ε') *Μυρολόγιον.*

Παρὰ τὰς οἰμωγὰς καὶ τὸν συνεχῆ θρῆνον «ἐν φωναῖς ἀσήμοις», ὁ ὁποῖος ἐν τοῖς ἁγιολογικοῖς μνημείοις λέγεται *θρῆνος*[8], *ἐξόδιον*[9], *ὀλολυγμός*[10],

---

[1] Γέν. 37, 34. Βασιλ. I, Δ, 12. II, Α, 2, 11-12. Γ, 31. Ἰὼβ Α, 20, Β, 13. Ἐσθὴρ Δ, 1. Πρβλ. καὶ εἰς Εὐάγγ. κατὰ Ματθ. 26, 65. Πλὴν τῶν Ἰουδαίων, τὸ ἔθιμον τῆς διαρρήξεως τῶν ἐνδυμάτων ἦτο γνωστὸν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν (Εὐριπίδου, Ἑκάβη, 555 κέξ.).

[2] Ὁ J. Frazer πιστεύει ὅτι διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῆς κόμης καὶ δι' ἄλλων μέσων ἐπιδιώκεται ἡ ἐξαπάτησις τοῦ πνεύματος τοῦ νεκροῦ. Journal of the Anthrop. Instit. of Gr. Brit. XV, 94 κέξ.

[3] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 110-111.

[4] Ἴδε Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 114 κέξ. H. Vowahl, ἐν Archiv f. Religionswiss. 30 (1933), 395-397. P. Sartori, ἐν Archiv f. Religions wiss. 32 (1935), 191-192. Δημ. Πετροπούλου, Ἡ γύμνωση στὶς μαγικὲς ἐνέργειες, Ἀρχ. Θρᾳκ. Θησ. ΙΓ' (1946-1947), 107-108.

[5] Ἰλ. Χ 79-80. Εὐριπίδου, Ἑκάβη, 555-561, ἴδε καὶ Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 110 κέξ.

[6] Ἴδε ἀνωτ. σ. 121-122.

[7] Ἴδε Δικ. Βαγιακᾶκον, ἐν Σπαρτ. Χρον. Ε' (1942), 137 (ἐν Μάνῃ).

[8] Ivan de Gheyn, Βίος Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου (9 αἰ.), Anal. Boll. 18 (1899), 256. Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος ΙΕ', εἰς Μακκαβ., Migne, 35, 928A, ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 21.

[9] Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 214.

[10] Διήγησις θαυμάτων ἁγίου Ἀρτεμίου (7 αἰ.), Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Græca sacra, 1909, σ. 52, στ. 10 κέξ.. Migne, 31, 257A, ἴδε και Κουκουλέν, σ. 21.

καὶ τὸ ῥῆμα *ἐξοδιάζω*[1], *ἀνακαλῶ*[2], *ἀνακλαίω*[3], ὁ νεκρὸς ἐθρηνολογεῖτο τιμητικῶς[4] καὶ δι' εἰδικῶν μυρολογίων, μάλιστα ἐμμέτρων, τὰ ὁποῖα, ἀναλόγως πρὸς τὴν περίπτωσιν τοῦ θανάτου καὶ τὴν σχέσιν τοῦ θρηνοῦντος πρὸς τὸν νεκρόν, ἦσαν ποικίλα[5].

Ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν βυζαντινῶν πηγῶν[6]. δὲν ἔχομεν σωθέντα τοιαῦτα μυρολόγια. Παρὰ τοῦτο ὅμως ὑπάρχουσι περὶ αὐτῶν ῥηταὶ μαρτυρίαι ἤδη ἀπὸ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ μέγας Βασίλειος (Migne, 31, 232B) λέγει σχετικῶς περὶ τοῦ θρηνοῦντος: «Σὺ δὲ ᾠδαῖς τισι πρὸς τὸ κατηφὲς πεποιημέναις παραθρηνεῖς καὶ μέλεσι γοεροῖς ἐκτήκειν σεαυτοῦ τὴν ψυχὴν ἐπιτηδεύεις· καὶ ὥσπερ τῶν τραγῳδῶν ἴδιόν ἐστι τὸ ἀνάπλασμα, καὶ ἡ σκευὴ μεθ' ἧς τὰ θέατρα καταλαμβάνουσιν»[7]. Περὶ τῶν ἐμμέτρων μυρολογίων μαρτυρεῖ κατόπιν καὶ ὁ Χρυσόστομος (Migne, 63, 785, στίχ. 1-4) λέγων: «θρῆνον ἐθρήνησεν... συνεχῶς αὐτοῦ τὸ ὄνομα ἀνακαλῶν... καὶ ἐγκώμια συντιθεὶς» καὶ (Migne, 48, 560) «ἐγκώμια τῆς ἀπελθούσης διελθών, καὶ τὸν βίον ἀβίωτον εἶναι φήσας αὐτῷ»[8]. Ἡ μαρτυρία ἐνταῦθα τοῦ Χρυσοστόμου περὶ ἐγκωμίων εἰς τὸν νεκρόν, ἀναφέρεται, ὡς παρετήρησεν ὁ Λουκᾶτος[7], εἰς μυρολόγιον, τὸ ὁποῖον πιστεύω ὅτι θὰ ἦτο ἔμμετρον.

Τὰ ἔμμετρα μυρολόγια εἰς τοὺς νεκροὺς παρατηροῦμεν ὅτι συνηθίζοντο καὶ παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις, ὡς ἀναφέρει διὰ τὰς Ἀθήνας ὁ Πλούταρχος (Σόλων 21). Οὗτος ῥητῶς μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Σόλων, ῥυθμίσας τὰ τῶν κηδειῶν, ἀπηγόρευσε μετ' ἄλλων ἐθίμων καὶ «τὸ θρηνεῖν πεποιημένα».

Ἰδέαν τινὰ περὶ τοῦ περιεχομένου τῶν μεσαιωνικῶν μυρολογίων δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἐκ σχετικῶν μαρτυριῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰδήσεων ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρει ὅτι

---

[1] Βλ. κατωτέρω.

[2] Ἴδε ἀνωτ. σ. 119.

[3] Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, Migne, 114, 649B καὶ Βίος ὁσίου Ξενοφῶντος, Migne, 114, 1029A, στίχ. 3 καὶ 13, ἴδε καὶ Migne, 115, 1156c.

[4] Πρβλ. διὰ τὴν ἀρχαιότητα: Rohde, Psyche[3], II, 204 κἑξ. Fr. Pfister, Reliquienkult im Altertum, II, Giessen 1912, σ. 554.

[5] Κουκουλές, σ. 23 κἑξ.

[6] Κουκουλές, σ. 20.

[7] Ἐκ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 4ου αἰ. ὑπάρχει μαρτυρία καὶ ὑπὸ τοῦ ὁσίου Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου (ἔκδ. J. Assemani, τόμ. III, Romæ 1746, σ. 256F), ἐκ τῆς περιοχῆς ὅμως τῆς Συρίας, καθ' ἣν «ἦν γὰρ κλαίων ὥσπερ ὁ θάψας υἱὸν ἢ θυγάτριον μονογενὲς καὶ ἀνακαλούμενος μετὰ μέλους».

[8] Βλ. καὶ παρὰ Λουκάτῳ, σ. 59, § 5.

[9] Λουκᾶτος, σ. 61-62.

αἱ μυρολογοῦσαι τὴν ἀδελφήν του Μακρίναν παρθένοι ἔλεγον: «ἐσβέσθη... τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ὁ λύχνος, ἀπήρθη τὸ φῶς τῆς τῶν ψυχῶν ὁδηγίας, διελύθη τῆς ζωῆς ἡμῶν ἡ ἀσφάλεια· χαλεπώτερον δὲ παρὰ τὰς ἄλλας τὸ πένθος ἐξέφερον αἱ μητέρα αὐτὴν καὶ τροφὸν ἀνακαλοῦσαι...»[1]. Ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Συμ. Μεταφράστου μαρτυρίῳ τοῦ ἁγίου Σεβαστιανοῦ, ὁ μυρολογῶν πατὴρ τὰ ἀποθανόντα τέκνα αὐτοῦ φέρεται λέγων: «τίς μοι, ὦ τέκνα, βακτήριον τοῦ γήρως γενήσεται; τίς ἀποθανόντα περιστελεῖ; τίς δώσει ταφῇ τὸ ταπεινὸν τοῦτο καὶ ταλαίπωρον σῶμα; τίς διαδέξεται τὸν ὑμέτερον κλῆρον,...[2] καὶ ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγ. Εὐφροσύνης τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ[3] λέγεται: «Ποῖ πεπόρευσαι, τέκνον;... τί με τὸν σὸν πενθεῖν καὶ σκυθρωπάζειν γεννήτορα καταλέλοιπας;, οὐκ ἐπὶ τοιαύταις ἐλπίσιν ἀνέτρεφον, ἀλλ' ὥστε βακτηρίαν τοῦ γήρως ἔχειν καὶ τῆς ἀσθενείας παράκλησιν. Οἴμοι! τέκνον ἐμόν, πῶς τὴν σὴν οἴσω στέρησιν; πῶς ἐνέγκω τὴν μόνωσιν;...» Ἡ μήτηρ θρηνοῦσα τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ αὐτῆς λέγει: «...οἴμοι, ὦ παῖ, οἴμοι, φίλον ἄνθος, πρὸ τῆς ὥρας οὕτως ἐλεεινῶς ἀπομαρανθείς! Φεῦ! ὅτι τὸ σὸν ἐγὼ τέλος ὁρῶ, ἥτις ὑπὸ σοὶ μᾶλλον καὶ ταῖς σαῖς ἐλπίσι γηροτροφηθήσεσθαι ἤλπιζον, τοιαῦτά μοι νῦν ἐκτίνεις, ὁ φίλτατος, τὰ τροφεῖα;... ποίῳ στόματι, ποίᾳ γλώσσῃ τὰ σὰ φθέγξομαι, ποίοις ὄμμασιν ἀνακλαύσομαι;... Ὄφελον αὐτή σοι προεκείμην μᾶλλον νεκρὰ ταῖς σαῖς ἐπὶ τὸν τάφον τιμωμένη προόδοις. Οὕτω γὰρ ἦν εὐδαίμων ἐγώ...»[4]. Ὁ πατὴρ τέλος, θρηνῶν τὴν κόρην αὐτοῦ, ἔλεγε: «τὸ φῶς τῶν ἐμῶν ὀφθαλμῶν, τίνα, γλυκύτατόν μου τέκνον, περιβλέψομαι, ἵνα μικρὸν εὐφρανθῶ; πότε γάμον σοι ποιήσω; πότε θάλαμον ὄψομαι; πότε λαμπάδας ἀνάψω, πότε μελῳδήσω, πότε καρπὸν κοιλίας σου ὄψομαι;»[5].

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν μυρολογίων καὶ τῶν θρήνων προσήρχοντο καὶ οἱ παραμυθούμενοι τοὺς πενθοῦντας συγγενεῖς καὶ φίλοι· οὗτοι ὅμως, ἀπαριθμοῦντες τὰς ἀρετὰς τοῦ μεταστάντος καὶ τὰς ἀγαθοεργίας του, ἐκίνουν ἢ μᾶλλον ἀνεζωογόνουν τὸν θρῆνον[6]. Οἱ πενθοῦντες ἔτι ἔκλειον τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα, ὥστε ἡ οἰκία ἐσωτερικῶς νὰ καταστῇ σκοτεινή[7], καλοῦντες δὲ

---

[1] Migne, 46, 988A.

[2] Migne, 116, 796D.

[3] Αὐτόθι, τόμ. 114, 316A. Πρβλ. καὶ μαρτύριον ἁγίου Ἱέρωνος καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἁγίων ἐν Μελιτηνῇ ἀθλησάντων. Αὐτόθι, 116, 112B.

[4] Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μάρτυρος Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, Migne, 115, τόμ. 1156B-C.

[5] J. B. Aufhauser, Das Drachenwunder des heil. Georg in der griech. u. latein. Überlieferung, Leipzig 1911, σ. 56-57.

[6] Βίος Μαρίας τῆς νέας (9-10 αἰ.), BE, σ. 297β.

[7] Μέγας Βασίλειος, Migne, 31, 257A. Γρηγόριος Θεολόγος, Migne, 35, 928A.

καὶ θρηνῳδούς, ὡς μαρτυρεῖ ἐκ τῆς Καππαδοκίας ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ἐμυρολόγουν τὸν νεκρόν [1].

ς') *Φύλαξις τοῦ νεκροῦ.*

Ὁ νεκρὸς δὲν ἐθάπτετο ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς ψυχῆς. Ἔπρεπε νὰ φυλαχθῇ ἐπὶ μίαν νύκτα, νὰ ταφῇ δὲ τὴν ἐπομένην.

Αἱ ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν σχετικαὶ εἰδήσεις ὁμιλοῦσι περὶ τῆς φυλάξεως τοῦ νεκροῦ μαρτύρων, ὁσίων καὶ μοναχῶν, συνήθως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ [2], συνοδευομένου ἐκεῖ ὑπὸ ψαλμῳδίας θρησκευτικῶν ὕμνων, τῶν «ἐξοδίων ὕμνων» καὶ «ἐπιταφίων ᾀσμάτων».

Οὕτω λέγεται περὶ τῆς φυλάξεως τοῦ νεκροῦ τῆς Μακρίνης, τῷ 379: «τῆς οὖν παννυχίδος περὶ αὐτὴν ἐν ὑμνῳδίαις καθάπερ ἐπὶ μαρτύρων πανηγύρεως τελεσθείσης» [3]. Πρὸς φύλαξιν τοῦ νεκροῦ τῆς μάρτυρος Φεβρωνίας «ἄϋπνοι διετέλουν πᾶσαν τὴν νύκτα, πρωΐας δὲ γενομένης παραγίνονται οἱ τὸ γλωσσόκομον κομίζοντες» [4]· τὴν δὲ ὁσίαν Μελάνην (5 αἰ.) νεκράν, συναχθέντες «οἱ ἅγιοι πατέρες τὴν ψαλμῳδίαν καὶ τὰς ἀναγνώσεις ὅλην τὴν νύκτα φαιδρῶς συντελέσαντες, ἐνεταφίασαν» [5]. Ὁμοίως καὶ ἐν τῷ βίῳ τῆς ὁσίας Εὐσεβίας τῆς μετονομασθείσης Ξένης λέγεται: Πᾶσαν οὖν οὕτως ἐκείνην τὴν νύκτα διαγρυπνήσαντες... Ἡμέρας οὖν ἤδη διαλαμψάσης καὶ τρίτης ἑστώσης ὥρας... θάπτουσι ταύτην» [6]. Καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Ἠλία (10 αἰ.) ἐν Καλαβρίᾳ ὁμοίως λέγεται ὅτι «δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἐπιτάφια ᾄσματα σὺν δάκρυσι ῥάναντες κατέθεντο τὸ ἅγιον λείψανον» [7]. Τὸ ἔθιμον τοῦτο τῆς φυλάξεως τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν νύκτα, ὑπάρχον καὶ σήμερον ἐν χρήσει εἰς τὸν λαόν [8], μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τῆς ὁμηρικῆς περιό-

---

[1] Γρηγόριος Θεολόγος, Ἔνθ' ἀν. «οὐ καλέσω τὰς συνθρηνούσας».

[2] Τὸ λείψανον τοῦ ὁσίου Ἰσαακίου, ἐπὶ τοῦ μεγ. Θεοδοσίου, διεκομίσθη «ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ τῇ τότε Εἰρήνῃ ἐπιλεγομένῃ κἀκεῖθεν ἐκκομισθῆναι· καὶ τούτου γενομένου παννύχιον γέγονεν ἐν τῇ προλεχθείσῃ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ». AS, Maii 7, 253D.

[3] Μακρίνα, σ. 992D.

[4] AS, Junii 7, 27, § 32.

[5] Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 4 κἑξ.

[6] Συμεὼν Μεταφράστης, ἐν Migne, 114, 997B-C.

[7] AS, Sept. 3, 880, § 78. Migne, 120, 164B. Βλ. δι' ἄλλας μαρτυρίας, Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, Migne, 115, 1157C-D. Μαρτύριον ἁγίου Βικεντίου, ΜΑ, σ. 321, § 43. Βίον ὁσ. Ἱλαρίωνος, ΑΙΣ, 5, 135, στ. 1 κἑξ.

[8] Ἴδε Σπ. Συγκολλίτην ἐν Λαογρ. 11 (1934-1937), 396. Μ. Λιουδάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 322, Λουκᾶτον, σ. 55.

δου [1] ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις [2] καὶ πολλοῖς σήμερον προηγμένοις εἰς τὸν πολιτισμὸν [3] ἢ πρωτογόνοις λαοῖς [4], οὐ μόνον δὲ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ θανάτου διὰ τὸν νεκρὸν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν γάμον διὰ τοὺς νεονύμφους καὶ τὸν τοκετὸν διὰ τὴν λεχώ [5].

Τὴν δι' ὅλης τῆς νυκτὸς φύλαξιν τοῦ νεκροῦ νομίζει ὁ Arn. van Gennep [6], ὡς καθῆκον κοινωνικόν, τὸ ὁποῖον ἀνανεώνει τὴν ἀλληλεγγύην τῶν ὁμαιμόνων καὶ τῶν ἐγχωρίων πρὸς τὸν ἀπελθόντα ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Διὰ τῆς συντροφεύσεως ταύτης τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν νύκτα, ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, διατρίβουσα ἔτι ἐν τῇ οἰκίᾳ [7], πιστεύεται ὅτι μένει εὐχαριστημένη, οὕτω δὲ δὲν θὰ ὑπάρξῃ κίνδυνος νὰ βλάψῃ αὕτη τοὺς κοιμωμένους, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν, διατρέχουσι κίνδυνον ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ [8].

Δ' ΤΑΦΗ

α') *Ἡ ἀνάγκη τῆς ταφῆς τοῦ νεκροῦ.*

Μετὰ τὴν τελευτήν, ἐκ τῶν πρώτων καθηκόντων τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ ἦτο, ὡς καὶ σήμερον, ἡ κατὰ τὸ παραδεδομένον ἔθος προετοιμασία διὰ τὴν ταφὴν αὐτοῦ.

Ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος ἡ ταφὴ τοῦ νεκροῦ ἐθεωρεῖτο εὐσεβὲς καθῆκον τῶν ἐπιζώντων οἰκείων αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν πανανθρωπίνην πίστιν περὶ συνεχίσεως τοῦ βίου μετὰ θάνατον [9], δὲν ἔπρεπεν οὗτοι ὁπωσδήποτε νὰ παραμελήσωσι, διότι οὕτω, τοῦ νεκροῦ μένοντος ἀτάφου καὶ καταβροχθιζομένου ὑπὸ τῶν θηρίων καὶ τῶν ὀρνέων, ἡ ψυχὴ αὐτοῦ θὰ ἐστερεῖτο τῆς κοινῆς ἐλπίδος [10] περὶ συνεχίσεως τοῦ βίου ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ.

---

[1] Ἰλ. Σ 354-355 «παννύχιοι μὲν ἔπειτα πόδας ταχὺν ἀμφ' Ἀχιλῆα
Μυρμιδόνες Πάτροκλον ἀνεστενάχοντο γοῶντες».

[2] Blümner, σ. 487.

[3] Arn. van Gennep, Ἔνθ' ἀν., σ. 703.

[4] H. Nevermann-E. Walden, Totenfeiern u. Malagane von Nord-Neumecklenburg, Zeitschr. f. Ethnologie 72 (1940), 12.

[5] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 131-135.

[6] Manuel de folkl. français contemp. I, II, σ. 707.

[7] J. Scheftelowitz, Ἔνθ' ἀν., Archiv f. Religionswiss. 19 (1916-1919), 215-216.

[8] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., 133-134.

[9] Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα, Β', 1921, σ. 278. J. Scheftelowitz, Ἔνθ' ἀν. ἐν, Archiv f. Religionswiss. 19 (1916-1919), 210.

[10] Κουκουλές, σ. 49.

Περὶ τῆς δοξασίας ταύτης, κοινῆς καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, ἔχομεν μαρτυρίαν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἤδη ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου (Ἰλ. Ψ 69 - 74)· ἐνταῦθα ἡ ψυχὴ τοῦ Πατρόκλου, ἐμφανισθεῖσα ὡς φάσμα εἰς τὸν Ἀχιλλέα, παρεκάλει διὰ τὴν ταχεῖαν ταφὴν τοῦ σώματος, ἵνα δυνηθῇ οὕτω νὰ μεταβῇ εἰς τὸν Ἅδην· ἐθεωρεῖτο δὲ τότε μεγάλη κατάρα τὸ νὰ καταρασθῇ τις εἴς τινα νὰ μείνῃ «ἄφαντος καὶ ἀκήδεστος» (Ἰλ. Ζ' 60)[1]. Εἰς τὸ εὐσεβὲς τοῦτο καθῆκον περὶ τῆς ταφῆς, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει ὁ Σοφοκλῆς (Ἀντιγ. 454 - 55) ὡς «ἄγραπτα κἀσφαλῆ τῶν θεῶν νόμιμα», ὑπακούουσα ἡ Ἀντιγόνη (στ. 245 - 46 καὶ 255 - 56) ἔθαψε, παρὰ τὴν ἀντίθετον διαταγὴν τοῦ Κρέοντος, τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς Πολυνείκη[2], ἐπιρρίψασα ἐπὶ τοῦ σώματος ὀλίγην κόνιν. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ταφῆς, ἀπαντῶν καὶ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις (Ὁ ρ α τ ί ο υ, Ὠδ. I, 28), ἐπεβάλλετο, ὅτε δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ κατάθεσις τοῦ σώματος ἐν τάφῳ.

Παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ἡ ταφὴ ἀπετέλει ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἀδὰμ (Γέν. Γ' 19): «ἐν ἱδρῶτι τοῦ προσώπου σου φάγῃ τὸν ἄρτον σου ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθης· ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ».

Κατὰ ταῦτα ἡ στέρησις τοῦ νεκροῦ σώματος τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν γῆν καὶ ἡ παράδοσις αὐτοῦ «τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῖς κτήνεσι τῆς γῆς» (Βασιλ. I. ιζ' 44 καὶ 46) ἐλογίζετο μέγα κακόν.

Οὕτως ὁ ἀνθρώπινος νόμος περὶ τῆς κατακρύψεως τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῆς γῆς, γενικοῦ κύρους κατὰ τοὺς προχριστιανικοὺς χρόνους, λαμβάνει κατόπιν καὶ τὴν χριστιανικὴν σφραγῖδα ἐξ ἐπιδράσεως τῆς διδασκαλίας ταύτης τῆς Παλ. Διαθήκης καὶ ἰδίᾳ τοῦ κηρύγματος τοῦ χριστιανισμοῦ περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν[3]. Ὁ Χρυσόστομος, ἀποβλέπων εἰς τὴν σημασίαν τῆς ταφῆς ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ, τονίζει: «Κοινοὶ γάρ εἰσι τῆς φύσεως νόμοι παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις, τὸν ἀπελθόντα τῇ γῇ κρύπτεσθαι καὶ ταφῇ παραδίδοσθαι καὶ τοῖς κόλποις τῆς πάντων μητρὸς περιστέλλεσθαι γῆς»[4]. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ταφῆς ἐθεωρεῖτο ἐξευτελισμὸς καὶ ἀτιμία εἰς τὸν νεκρόν. Σχετικῶς φέρεται ἐν τῷ μαρτυρίῳ τοῦ ἁγ. Βικεντίου, ὅτι μετὰ τὸν μαρτυρικὸν αὐτοῦ θάνατον, ἐδόθη ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος

[1] Ἡ κατάρα αὐτὴ συνηθίζετο κατόπιν καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ τὴν χριστιανικὴν περίοδον (ἴδε Ν. Π λ ά τ ω ν α, ἐν Ἀρχ. Ἐφημ., 1937, σ. 665) μέχρι τῆς σήμερον (Κ ο υ κ ο υ λ έ ς, σ. 50 καὶ Λ ο υ κ ᾶ τ ο ς, σ. 88).

[2] Ἴδε πλείονας μαρτυρίας περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ταφῆς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ἐν Β ο υ λ ο δ ή μ ο υ, σ. 418 κἑξ. A l b. D i e t e r i c h, Mutter Erde[3], 1925, σ. 50 - 51. P r e l l e r, Röm. Mythol.[3] II, 95. P e t r a k a k o s, σ. 29, 31. Κ ο υ κ ο υ λ έ, σ. 49 - 50.

[3] Παύλου, Ἐπιστολ. πρὸς Θεσσαλόν. Α', δ', 14 - 16.

[4] M i g n e, 50, 531, στίχ. 26 - 29. Βλ. ἄλλας μαρτυρίας παρὰ P e t r a k a k o s, σ. 90 - 91.

Δατιανοῦ ἡ διαταγή: «Ριπτέσθω τοιγαροῦν κατὰ τοῦ πεδίου τὸ νεκρὸν σῶμα, μηδεμιᾷ τινι σκέπῃ παρακαλυπτόμενον, ὅπως εὔληπτον εἴη πρὸς βορὰν θηρίοις πᾶσι καὶ πετεινοῖς... ἄταφος προκείσθω καὶ τῆς νενομισμένης ὁσίας ἄμοιρος· ἔκειτο δὴ τῷ δοκεῖν πρὸς ἀτιμίαν ἔκθετον καὶ ἄταφον τὸ πολύτιμον τοῦ πολυάθλου μάρτυρος λείψανον...»[1].

Συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις αὐτάς, ὅπως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, οὕτω καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ἐλογίζετο ἐπίσης εὐσεβὲς καθῆκον ἡ φροντὶς περὶ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν, οὐ μόνον τῶν οἰκείων, ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων, συνήθως δὲ τῶν πτωχῶν[2]· διὸ καὶ μεγάλη ἀσέβεια ἐθεωρεῖτο ν' ἀντιπαρέλθῃ τις νεκρὸν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἢ ἀλλαχοῦ κείμενον χωρὶς νὰ φροντίσῃ περὶ τῆς περιστολῆς καὶ ταφῆς αὐτοῦ[3].

β') Ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ.

Διαρκούσης τῆς προθέσεως τοῦ νεκροῦ ἡτοιμάζετο ὁ τάφος καὶ τὰ διὰ τὴν ταφὴν ἀναγκαῖα, εἶτα δὲ ἐγίνετο ἡ ἐκφορὰ τῆς σοροῦ ἐκ τοῦ οἴκου εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὡς καὶ σήμερον, ἵνα ἐκεῖ ψαλῇ εἰς τὸν νεκρὸν ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία, οἱ *ἐξόδιοι*[4] ἢ *ἐπιτάφιοι ὕμνοι*· ἀκολούθως δὲ διεκομίζετο ἐκεῖθεν καὶ κατετίθετο ἐν τῷ τάφῳ.

Ἡ ἐκφορὰ λέγεται ἐν τοῖς ἁγιολογικοῖς μνημείοις, *ἐκφορά*[5], *κηδεία*[6],

[1] Μαρτύριον ἁγίου Βικεντίου, ΜΑ, σ. 321, στ. 5 κἑξ. Βλ. καὶ Ἰ ω ά ν ν. Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ, Ὁμιλ. εἰς ἁγίαν Πελαγίαν, M i g n e, 50, 582γ.

[2] Διὰ τὴν ταφὴν τῶν ἀπόρων ὑπῆρχον ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χριστιανικῶν χρόνων σύλλογοι εὐσεβῶν χριστιανῶν τοῦτο ὡς σκοπὸν ἔχοντες (P e t r a k a k o s, σ. 96). Ἡ παράδοσις αὕτη συνεχίζεται καὶ κατόπιν, οὕτω δὲ ἀναφέρεται ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα, ὅτι ὁ Θεόδωρος Στουδίτης μετεῖχε τοιούτου συλλόγου (Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης, ΕΕΒΣ, 15 (1939), 14).

[3] Βίος Ἀγαπητοῦ ἐπισκόπου Συναοῦ, Ἀ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Varia Græca sacra, σ. 22. Βίος Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτου, ΜΑ, σ. 148, § 16· ἴδε καὶ Κ ο υ κ ο υ λ έ ν, σ. 50.

[4] C h r. L o p a r e v, Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 210.

[5] Βασιλείου Σελευκείας (5 αἰ.), Εἰς τὰς πράξεις τῆς Θέκλης, M i g n e, 85, 529D. Σ υ μ ε ῶ ν ο ς Μ ε τ α φ ρ ά σ τ ο υ, Βίος ὁσίου Μαρκέλλου, M i g n e, 116, 733A.

[6] Βίος ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27, § 32. H i p p. D e l e h a y e, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 62 στ. 40. Βίος ἁγίου Δαλμάτου, ΒΕ, σ. 148α. Βίος Μαξίμου Ἀθωνίτου ὑπὸ Θεοφάνους ἐπισκόπου Περιθεωρίου (14 αἰ.), Anal. Boll. 54 (1936), 106, στ. 4· ἴδε καὶ Κ ο υ κ ο υ λ έ ν, σ. 26.

ἔξοδος[1], *ἐξόδιον*[2], καὶ *ἐξόδευσις*[3], ἀντὶ δὲ τοῦ *ἐκφέρω* φέρεται καὶ *κηδεύω*, *ἐξοδίζω*[4], *ἐξοδιάζω*[5] καὶ *ἐκκομίζω*[6].

Ἡ χρονικὴ διάρκεια τῆς προθέσεως δὲν ἦτο καθωρισμένη. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις διήρκει αὕτη ἐπὶ μίαν μόνον ἡμέραν, ἐγίνετο δὲ ἡ ἐκφορὰ κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου[7]. Τὸ ἔθος τοῦτο φαίνεται ὅτι συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν χριστιανικοὺς χρόνους, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι κατ' αὐτοὺς ὁ νεκρὸς ἐν τῇ προθέσει ἔπρεπε νὰ φυλαχθῇ ἐπὶ μίαν νύκτα[8]. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀπετέλει κανόνα, διότι ὑπῆρχον συχναὶ αἱ περιπτώσεις προθέσεων, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐπισήμων προσώπων, δηλαδὴ ἀξιωματούχων τῆς Πολιτείας ἢ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ καὶ ὁσίων ἔτι ἀνδρῶν, καθ' ἃς διὰ τὴν ἐπίσκεψιν καὶ τὴν προσκύνησιν τοῦ νεκροῦ ἡ πρόθεσις παρετείνετο ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας· παρίστατο δὲ τότε ἀνάγκη νὰ ταριχευθῇ τὸ σῶμα πρὸς πρόληψιν τῆς ἀποσυνθέσεως αὐτοῦ[9].

Οἱ χριστιανοί, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας παρὰ τοῖς ὁποίοις ὡρίζετο ἡ ἐκφορὰ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, τὴν ρωμαϊκὴν συνήθειαν ἀκολουθοῦντες[10], ἐξεκόμιζον τοὺς νεκροὺς μόνον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέρας καὶ μάλιστα κατὰ τὰς προμεσημβρινὰς ὥρας. Οὕτως ὁ Γρηγόριος Νύσσης μαρτυρεῖ περὶ τῆς κηδείας τῆς ἀδελφῆς του Μακρίνης († 379) ὅτι «ὡς δὲ προήει κατ' ὀλίγον ἡ ἡμέρα... ὁ τῶν τόπων ἐκείνων προεστώς... παράγειν ἠρέμα παρεκάλει τὸ σκήνωμα»[1]. Περὶ ἐκφορᾶς κατὰ τὰς πρωϊνὰς ὥρας γίνεται λόγος ἐν τοῖς ἁγιολογικοῖς κειμένοις εἰς τοὺς βίους τῆς ἁγίας Φεβρωνίας (4 αἰ.)[2] καὶ τοῦ ὁσίου Ἰσαακίου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ μεγ. Θεοδοσίου[3], καὶ μεταγενεστέρως εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νείλου († 1005)[4] καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου βίον τῆς ὁσίας Εὐσεβίας, ἀποβιωσάσης εἰς Μύλασαν τῆς Καρίας (5 αἰ.)[5]. Δὲν ἦτο ὅμως ἀσυνήθης ἡ ἐκφορὰ καὶ κατὰ τὰς μεταμεσημβρινὰς ὥρας. Σχετικαὶ περὶ αὐτῆς εἰδήσεις ἀπαντῶσιν ἐν τῷ βίῳ Δανιὴλ Σκητιώτου (6 αἰ) ἐκ τῆς Αἰγύπτου[6] καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου (5 αἰ.) ἐκ τῆς Παλαιστίνης[7].

Περὶ τῆς κηδεύσεως τῶν νεκρῶν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν κατὰ τὸ διάστημα μόνον τῆς ἡμέρας μανθάνομεν καὶ ἐκ τοῦ σχετικοῦ ἀπαγορευτικοῦ διατάγματος τοῦ Ἰουλιανοῦ. Οὗτος ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ, ὅπως ἐπαναφέρῃ τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, ἀπηγόρευσε, συμφώνως πρὸς τοὺς θεσμοὺς αὐτῆς[8], τὴν τέλεσιν τῶν κηδειῶν κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς ἡμέρας ἤτοι «πρὸ δεκάτης ἡμερινῆς ὥρας», ὁρίσας συγχρόνως δι' αὐτάς: «δύοντος ἡλίου καὶ οὐ πρὶν ἀνίσχειν... γινέσθω»[9].

Κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, πλὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἠσχολήθησαν, ἔλαβον δὲ καὶ νομοθετικὴν πρόνοιαν περὶ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ἐν Κω-

---

[1] Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. Lud. Deubner, σ. 129, στ. 36 κέξ.).

[2] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 48, στ. 29. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 52, στ. 17 κέξ.). Ἰ. Μόσχου, Λειμών, Migne, 87, 2932B. Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 724B'· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 26. Λουκᾶτον, σ. 65, σημ. 1.

[3] Βίος ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου (9 αἰ.) (ἔκδ. Louis Petit, Paris 1904, σ. 48, στ. 27 κέξ. «προγνοὺς τὴν ἡμέραν τῆς ἰδίας ἐξοδεύσεως καὶ βουλόμενος ἐν ἀταραξίᾳ νοὸς... ταύτην ποιήσασθαι».

[4] Ἰωάννου Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2932B.

[5] Ἐγκώμιον Νεοφύτου πρεσβυτέρου εἰς Θεοσέβιον τὸν Ἀρσινοΐτην, Anal. Boll. 26 (1907), 187, § 11.

[6] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 14, στ. 10, σ. 49, στ. 4. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XL, § 4). Βίος ὁσίου Ἰσαακίου, AS, Maii 7, 253d.

[7] Rohde, Psyche[3], I, 223 - 224. Ch. Picard, La vie privée dans la Grèce classique, Paris 1930, σ. 42. Th. Wächter, Ἐνθ' ἀν., σ. 52. Petrakakos, σ. 8, σημ. 12, II.

[8] Ἴδε ἀνωτ., σ. 128 - 129.

[9] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 14, στ. 7 κέξ. «ὥστε τὸ λείψανον ἐπὶ πέντε ἡμέραις μὴ ταφῆναι καὶ ἀναγκασθῆναι αὐτοὺς σμυρνίσαι τὸ λείψανον τοῦ μακαρίου Μάρκου», ἐν Ἀλεξανδρείᾳ· ἴδε καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1172c. Petrakakos, σ. 99 - 100. Κουκουλέν, σ. 47 - 48.

[10] Ἴδε Blümner, σ. 490. Λουκᾶτον, σ. 66, 68. Ὁ νόμος τοῦ Σόλωνος (Δημοσθένους, Πρὸς Μακάρτ. 62) περὶ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου νομίζω ὅτι ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς ex silentio νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὑπῆρχε καὶ τότε παρὰ τῷ λαῷ ἡ συνήθεια τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ ἐν καιρῷ ἡμέρας, τὴν ὁποίαν ὁ νόμος τοῦ Σόλωνος σκοπεῖ ἐνταῦθα ν' ἀπαγορεύσῃ.

[1] Μακρίνα, σ. 993A.

[2] AS, Junii 7, 28, § 35 - 36.

[3] AS, Maii 7, 253d «...ἕωθεν πᾶσα ἡ πόλις ἅμα τῷ ὁσιωτάτῳ Νεκταρίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ παντὶ τῷ κλήρῳ... προεκόμισαν αὐτὸν προπέμποντες ἄχρι ταφῆς».

[4] Migne, 120, 164 (κεφ. 99).

[5] Migne, 114, 997c (κεφ. 15). «Ἡμέρας οὖν ἤδη διαλαμψάσης καὶ τρίτης ἑστώσης ὥρας... θάπτουσι ταύτην». Περὶ τῆς Μυλάσης καὶ τῆς διοικητικῆς αὐτῆς περιοχῆς, βλ. Διον. Ἀ. Ζακυθηνόν, ἐν ΕΕΒΣ, ΙΘ' (1949), 9 - 11.

[6] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 67, στ. 28 - 29: «Ἄνοιξον, φέρε τὸ σῶμα, ἵνα ἐνταφιασθῇ, ὅτι καιρὸς τῆς ἐνάτης ἐστὶν λοιπόν».

[7] Νέα Σιών, 12 (1912), 653 «πολλὰ δὲ παράδοξα θαύματα ἐποίησεν ὁ Θεὸς εἰς τὸ ἅγιον αὐτοῦ λείψανον... καὶ μέχρις ὥρας ἐνάτης μὴ ἰσχύειν αὐτὸ καταθέσθαι».

[8] Πλουτάρχου, Σόλων, 21. Λυκοῦργος, 27. Ziehen, L.G.S. 74c, 93A. Dittenberger, Syll.[3], 1219.

[9] L'empereur Julien, Lettres et fragments (ἔκδ. J. Bidez, Paris 1924, σ. 200, στ. 17 κέξ.).

σταντινουπόλει ὁ μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Ἀναστάσιος (Κουκουλές, σ. 30) καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ Ἰουστινιανὸς (Νεαρ. 43 καὶ 59)[1].

Αἱ ἐπεμβάσεις αὗται τῆς πολιτείας στηρίζονται ἐπὶ τῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ τῆς βυζαντινοῖς ἀλλὰ καὶ παρ' ἄλλοις ὁμοίως λαοῖς[2], ἀντιλήψεως, ὅτι ἡ ἐκφορὰ καὶ ἡ ταφὴ τοῦ νεκροῦ ἀποτελοῦσιν οὐχὶ μόνον στενῶς οἰκογενειακὸν ἀλλὰ καὶ εὐρύτερον κοινωνικὸν καθῆκον. Οὕτως εἰς τὴν ἐκφοράν, γινομένην διὰ μέσης τῆς πόλεως ἢ τοῦ χωρίου, μετεῖχον, πλὴν τῶν οἰκείων, καὶ οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι τοῦ κηδευομένου, ἔτι δὲ καὶ πλῆθος ἄλλο ἐκ τοῦ λαοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ παρακολούθησις τῆς κηδείας ὑπὸ τῶν ἐπιζώντων ἀπετέλει ἔκφρασιν, οὕτως εἰπεῖν, ἀλληλεγγύης καὶ φιλικῆς συμπεριφορᾶς πρὸς τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τοῦ κόσμου. Ὡς κοινωνικὸν λοιπὸν πρόβλημα ἀντιμετωπίζοντες οἱ βυζαντινοὶ τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ νεκροῦ, ἐλάμβανον, ὡς λέγεται ἀνωτέρω, πρόνοιαν ἰδίᾳ ὑπὲρ τῆς ταφῆς τῶν ἀποβιωσάντων πενήτων, ὁ δὲ Ἰουλιανὸς παρατηρῶν τὴν προκαλουμένην διαταραχὴν τοῦ κανονικοῦ ρυθμοῦ τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων κατὰ τὰς διὰ μέσης τῆς ἀγορᾶς νεκρικὰς πομπάς[3], ὥρισεν, ἀκολουθῶν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, ὅπως αἱ κηδεῖαι γίνωνται μετὰ τὴν δύσιν καὶ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου[4].

Διὰ τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ νεκροῦ ἐχρησιμοποιοῦντο, τοὐλάχιστον εἰς τὰς πόλεις, ὡς γίνεται καὶ σήμερον, εἰδικοὶ ἐπαγγελματίαι, οἱ «ἐκκομισταὶ» καὶ «ἐνταφιασταί»[5].

Κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τῆς Μάρθας, μητρὸς τοῦ ἁγ. Συμεὼν τοῦ ἀσκήσαντος ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει, οἱ ὑπηρετοῦντες εἰς τὴν ἐκφορὰν καὶ τὴν ταφὴν ἐκαλοῦντο *λεκτικάριοι*: «ὁ δὲ καταθέμενος αὐτὴν λεκτικάριος»· παρέλαβε δὲ τὸ νεκρὸν σῶμα «τοῦ λεκτικαρίου δακτυλοδεικτοῦντος αὐτοῖς αὐτὴν εἶναι τὴν ὁσίαν Μάρθαν»[6]. Ἡ πληροφορία αὕτη ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσίας τῆς Μάρθας ἀναφέρεται εἰς ἔθιμα τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῆς Συρίας· παρὰ τοῦτο ὅμως οἱ λεκτικάριοι, ὡς ὠργανωμένη μάλιστα τάξις ἀναλαμβάνουσα τὴν φροντίδα τῆς κηδεύσεως τῶν νεκρῶν, ἦσαν τότε γνωστοὶ

---

[1] Τῶν νομοθετικῶν τούτων μέτρων ἀπὸ τοῦ μεγ. Κωνσταντίνου ὑπὲρ τῆς ταφῆς τῶν πενήτων μνημονεύει καὶ ὁ Λέων ΣΤ' εἰς τὴν σχετικὴν XII νεαρὰν αὐτοῦ.

[2] Πρβλ. Arn. van Gennep, Manuel de folklore française contemporain, I.II, Paris 1946, σ. 654.

[3] Ἰουλιανοῦ, Ἔνθ' ἀν., σ. 199.

[4] Αὐτόθι, σ. 200, στ. 17 κἑξ.

[5] Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XL, § 4). «Θρῆνοι παντοῦ περιηχούμενοι καὶ ἐλεεινολογίαι· ἠτόνουν οἱ ἐκκομισταί, ἐσπάνιζον οἱ ἐνταφιασταί, ἐκλείοντο οἶκοι, ἐκενοῦντο ρεγεῶνες, ἐπληροῦντο πολυάνδρια». Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῶν θανατώσεων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ε'.

[6] AS, Maii 5, 409c.

εἰς ἅπασαν τὴν βυζαντινὴν ἐπικράτειαν καὶ διὰ τῶν ὀνομάτων ἔτι *δεκανοὶ* καὶ *κοπιαταί*.

Σημειοῦμεν σχετικῶς περὶ τούτων ὅτι ὁ Ἰουστινιανός, ρυθμίζων νομοθετικῶς τὰ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς ἀμοιβῆς αὐτῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀναφέρει ὅτι ὁ μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Ἀναστάσιος «τὸν τῶν καλουμένων λεκτικαρίων ἤτοι δεκανῶν ἀριθμὸν περιέστησαν εἰς ἓν μέτρον χιλίους ἑκατὸν εἶναι δεκανούς»· λέγει δ' οὗτος ἐν συνεχείᾳ: «προφάσει τῶν δεκανῶν ἤτοι λεκτικαρίων» ἐν τῇ νεαρᾷ αὐτοῦ 43 (=LX παρὰ Zach. v. Ling., Pars I, 387,[18]. 389,[4]). Ἐν τῇ νεαρᾷ του 59 (=LXXVI. Zach. v. Ling., Pars I, 444,[24]) ὁ Ἰουστινιανὸς καλεῖ αὐτοὺς καὶ κοπιατάς: «τοὺς δεκανοὺς ἤτοι κοπιατάς»[1]. Οὗτοι «οἱ τῇ κλίνῃ ὑπηρετούμενοι δεκανοί» (νεαρὰ 59 κεφ. ε'), ἐξηρτῶντο κατὰ τὰς ὡς ἄνω διατάξεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκ τῶν οἰκονόμων καὶ τῶν ἐκδίκων τῆς Ἐκκλησίας[2], ἀπετέλουν δὲ ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τὸ σωματεῖον τῶν κοπιατῶν (fossores), οἱ ὁποῖοι κατεσκεύαζον καὶ τοὺς τάφους[3].

Οἱ κατασκευασταὶ τῶν τάφων λέγονται ὑπὸ τοῦ Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως τῆς Κύπρου (7 αἰ.) ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφέντι βίῳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος († 619) *μνημοράλιοι*. Ὅτε ἐστέφετο βασιλεύς, λέγει ὁ Λεόντιος, «οὐδεὶς πρὸ τῶν μνημοραλίων μηνύει πρὸς αὐτόν, τῆς συγκλήτου ἁπάσης καὶ τῶν στρατευμάτων παρεστώτων· ἀλλ' εὐθέως οἱ εἰρημένοι τῶν μνημάτων οἰκοδόμοι λαμβάνουσιν τέσσαρα ἢ πέντε κόμματα μαρμάρων μικρὰ ἐκ διαφόρων χροιῶν καὶ εἰσέρχονται πρὸς αὐτὸν καὶ λέγουσιν. Ποίου μετάλλου τὸ μνῆμά σου κελεύει γενέσθαι τὸ κράτος σου;...»[4].

Περὶ τῶν μνημοραλίων τούτων παρατηρεῖ ὁ Gelzer (σ. 134-135), ὅτι ἀπετέλουν οὗτοι σύλλογον τεχνιτῶν, ἐχόντων ὡς ἔργον τὴν κατασκευὴν τῶν βασιλικῶν μνημάτων καὶ τὴν φρούρησιν αὐτῶν. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ὅμως ταύτης τοῦ Λεοντίου, ἔνθα οἱ μνημοράλιοι φέρονται ὡς «τῶν μνημάτων οἰκοδόμοι», νομίζω ὅτι πρέπει μᾶλλον νὰ δεχθῶμεν αὐτοὺς ἀποτελοῦντας συντεχνίαν τεχνιτῶν κατασκευαζόντων γενικῶς τάφους. Οὗτοι δὲ θὰ ἀνελάμβανον προσέτι, προνομιακῶς, καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν βασιλικῶν τάφων καὶ τὴν φρούρησιν αὐτῶν, ὡς δέχεται περὶ αὐτῶν ὁ καθηγ. Φαίδων Κουκουλές[5].

---

[1] Ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 28. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τὴν ἐκφορὰν τῶν ὑπὸ λοιμωδῶν νόσων ἀποθνησκόντων ἀνελάμβανον, ὡς παρατηρεῖ ὁ Φαίδων Κουκουλές, σ. 28-29, οἱ *παραβολάνοι*. Πρβλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 243.

[2] Ἴδε πλείονα περὶ τῶν δεκανῶν παρὰ Hanton, Lexique explicatif du recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, Byzantion IV (1927-1928), 72-74. N. Bees, Die griech. christl. Inschriften des Peloponnes, σ. 80-82.

[3] Γεωργ. Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν., σ. 43.

[4] Ἔκδ. Gelzer, σ. 36, 15 κἑξ.

[5] Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν βυζαντινῶν βασιλέων, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, ΙΕ' 1939), 67.

Παρὰ τοὺς λεκτικαρίους, εἰς τὰ τῆς κηδείας τῶν νεκρῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἠδύναντο νὰ μετέχουν καὶ αἱ *ἀσκήτριαι* ἢ *κανονικαὶ* καὶ αἱ *ἀκόλουθοι*. Ὁ Ἰουστινιανὸς (νεαρὰ 59 κεφ. δ΄=LXXVI. Zach. v. Ling., Pars I, 447,[2]) ὁρίζει περὶ αὐτῶν: «θεσπίζομεν ἑκάστῃ κλίνῃ προῖκα διδομένῃ ἓν ἀσκητήριον δίδοσθαι ἀσκητριῶν ἢ κανονικῶν, μὴ ἔλαττον ὀκτὼ γυναικῶν ἡγουμένων τῆς κλίνης καὶ ψαλλουσῶν καὶ τριῶν ἀκολούθων, οἵπερ οὐδ᾽ ὁτιοῦν παντελῶς λήψονται». Αἱ *κανονικαί*, πλὴν τῆς ὑπηρεσίας ταύτης νὰ προηγῶνται τοῦ φερέτρου ψάλλουσαι [1], εἶχον, εἰς χρόνους τοὐλάχιστον παλαιοτέρους τοῦ ἕκτου αἰῶνος, καὶ ἄλλας φροντίδας ὑπὲρ τῶν νεκρῶν ἐν ταῖς μοναῖς. Περὶ τούτου ἔχομεν σχετικὰς εἰδήσεις ἐκ τοῦ συναξαρίου τῆς ἁγίας μεγαλομάρτυρος Δροσίδος: «Κατὰ δὲ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἦσαν γυναῖκές τινες ἐν ἀσκητηρίῳ τινὶ τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ τηροῦσαι καὶ ἔργον μετὰ τῶν ἄλλων ἀπαραίτητον ἔχουσαι, αἱ καὶ κανονικαὶ ἐγχωρίως καλούμεναι, τὰ τῶν ἁγίων λείψανα μύροις καὶ ὀθονίοις περιστέλλειν καὶ ἀποτίθεσθαι ἐν τῷ αὐτῶν κοιμητηρίῳ» [2].

Διὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ, ἡ σορὸς αὐτοῦ μετετοποθετεῖτο ἐκ τοῦ βάθρου ἐφ᾽ οὗ ἔκειτο εἰς φορεῖον, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *κλίνη* [3], ὅπως καὶ παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις (Θουκυδ. Β, 34, 3). Ἡ κλίνη αὕτη ἐκαλεῖτο καὶ *κλινίδιον* [4], *κράββατος* [5], *κραββατοφόριον* [6], *λεκτίκιον* [7] καὶ *σκίμπους* [8].

---

[1] Πρβλ. καὶ Hanton, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 95. Fr. Cumont, ἐν Byzantion VI (1931), 531 - 532.

[2] SEC, σ. 553, στ. 14 κἑξ.

[3] Μακρίνα, σ. 993B. Χρυσοστόμου, Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 691 - 692 ς΄. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2860D. Βίος Κοσμᾶ καὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ΑΙΣ, 4, 288, στ. 24. M. H. Fourmy - M. Leroy, Βίος ἁγ. Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), 161, στ. 22, 24. Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου σαλοῦ, Migne, 111, 724B. Βίος ὁσίας Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 878, § 51. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγ. Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1172D. Βλ. ἔτι Καλλίνικον, σ. 204. Κουκουλέν, σ. 26. Λουκᾶτον, σ. 65.

[4] Βίος ὁσίου Νείλου (10 αἰ.), Migne, 120, 164, κεφ. 99. SEC, σ. 894.

[5] Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας Κύπρου (5 αἰ.), Migne, 41, 44, κεφ. 18. Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. L. Deubner, σ. 129, στ. 36 κἑξ.). Γλυκᾶς, 499, 22 (Βόννης). Πρβλ. καὶ Βίον Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 878, § 51 (ἔζησε κατὰ τὸν 2ον αἰῶνα ἐν Ἡλιουπόλει τῆς Συρίας, καταγομένη ἐκ Σαμαρειτῶν)· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 26.

[6] Βίος Εὐδοκίας, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 875, § 33.

[7] Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 875, § 33. Βίος ὁσίου Ἰσαακίου, AS, Maii 7, 253d. Τὸ λεκτίκιον ἐχρησιμοποιεῖτο προσέτι καὶ διὰ τὴν μεταφορὰν ἀσθενῶν (ἴδε Βίον Θεοδώρου Συκεώτου, ΜΑ, σ. 414, 19, 6 αἰ.), ὡς καὶ εὐπόρων γυναικῶν (Αὐτόθι, σ. 459 καὶ εἰς τὸν βίον καὶ ἄθλησιν τοῦ ὁσίου Μαξίμου (7 αἰ.), Migne, 90, 108A): «μήτ᾽ εἰς ὑποζύγιον, μήτ᾽ εἰς λεκτίκιον καθεσθῆναι δυνάμενον». Ἡ λέξις ἐκ τῆς λατ. lectica.

[8] Βίος τοῦ ἁγίου καὶ ἀρχιμανδρίτου Δαλμάτου, ΒΕ, σ. 148α. Βίος Εὐτυχίου,

Ἡ σορὸς τῶν ὁσίων ἀνδρῶν καὶ τῶν μαρτύρων, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, ἐτίθετο ἐπὶ γλωσσοκόμου κατεσκευασμένου ἐξ ἀσήπτων ξύλων ἢ ἐκ μολύβδου, οὕτω δ᾽ ἐξεκομίζετο, ἀφοῦ πρῶτον ἐμυρίζετο διὰ «τοῦ μύρου καὶ τοῦ μόσχου» [1].

Διὰ τὴν μεταφορὰν πρὸς ταφὴν εἰς μακρινὴν ἀπόστασιν, συνήθως ἐπὶ ἐπισήμων προσώπων, ἀπετίθετο ὁ νεκρὸς ἐντὸς λάρνακος [2], ἢ ἐπὶ κλίνης κεκαλυμμένης «χρυσῷ καὶ πορφυρίδι» ἢ τέλος ἐντὸς γλωσσοκόμου [3]. Ὅπως δὲ ἐπὶ ἐπισήμων προσώπων τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, οὕτω καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκφορᾶς ὀνομαστῶν μοναχῶν καὶ ἄλλων ὁσίων ἀνδρῶν ἐκηρύσσετο ἀργία εἰς τὴν πόλιν. Σχετικῶς ἀναφέρει ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.), ὅτι τὸν θάνατον τοῦ μοναχοῦ Μάρκου τοῦ σαλοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἀνήγγειλεν αὐτὸς εἰς τὸν Πάπαν τῆς πόλεως «καὶ ὁ πάπας τῷ στρατηλάτῃ καὶ κελεύει ἄπρακτα γενέσθαι ἐν τῇ πόλει» [4].

Κατ᾽ εἰδήσεις ἐκ τῶν πρωΐμων χριστιανικῶν χρόνων, εἰς τὰ μοναστήρια ἡ ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ ἀνηγγέλλετο διὰ τῆς κρούσεως τοῦ ξύλου, τὸ ὁποῖον, ὡς σήμαντρον, ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ εἰς ἄλλας ἀνάγκας τοῦ ἐν τῇ μονῇ βίου τῶν μοναχῶν, ὡς ἐπὶ παραδ. πρὸς ἀφύπνισιν αὐτῶν καὶ πρὸς πρόσκλησιν εἰς προσευχήν [5]. Ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.) διηγεῖται περί τινος ἀναχωρητοῦ ἐν Αἰγύπτῳ ὅτι, τούτου ἀποβιώσαντος, «ὡς οὖν ἔθηκαν αὐτὸν ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, κελεύει (=ὁ ἡγούμενος) κροῦσαι τὸ ξύλον, ἵνα καὶ πᾶσα ἡ λαύρα συνάχθῃ (sic) καὶ μετὰ δόξης τὸ σῶμα αὐτοῦ κατατέθῃ (sic)» [6]. Καὶ ὁ Ἰωάννης Μόσχος ἀναφέρει ἐκ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα ἐν Παλαι-

---

Migne, 86, 2384A. Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XL, § 4). SEC, σ. 894, Migne, 105, 557 - 560. Βλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 203. Κουκουλέν, σ. 26.

[1] Βίος καὶ μαρτύριον ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27 § 32. Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (ἔκδ. H. Lietzmann, 1908, σ. 68, στ. 3 κἑξ.) «ἀνήνεγκαν γλωσσόκομον μολύβδινον».

[2] Βίος τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου (9 αἰ.) (ἔκδ. Louis Petit, Paris 1904, σ. 49, στ. 20). Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1172c «λάρνακι τοῦτον ἐνέθεσαν καὶ εἰς ἅμαξαν ἐνθέμενοι, ἐκόμιζον ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν».

[3] Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίτου, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 72, στ. 9 κἑξ., Migne, 96, 1316A. κἑξ. Βίος Ἰγνατίου πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, ὑπὸ Νικήτα Παφλαγόνος, Migne, 105, 557. Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55).

[4] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 13, στ. 33 κἑξ.

[5] Karl Krumbacher, Studien zu den Legenden des heil. Theodosios, (Sitzungsb. der phil.-hist. kl. d. k. Bayer. Akad. d. Wiss. 1892, Heft II, σ. 355 κἑξ.). Ἡ κροῦσις τοῦ ξύλου συνεχίζεται ἀκόμη καὶ σήμερον ἐν ταῖς μοναῖς.

[6] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 67, στ. 21 κἑξ. ἴδε καὶ σ. 14, στ. 2 - 3 «κρούσατε τὸ κροῦσμα καὶ συνάξατε τοὺς πατέρας».

στίνῃ ὅτι «κρούσαντος τοῦ κανονάρχου τὸ ξύλον, ἐφ' ᾧ πάντας τοὺς ἀδελφοὺς συναχθῆναι καὶ προπέμψαι τὸν τελευτήσαντα, ἐλθὼν ὁ γέρων καὶ ἰδὼν τὸ λείψανον τοῦ ἀδελφοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ...» [1].

Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων συνάγεται ὅτι ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων θὰ εἶχε καθορισθῆ εἰδικὴ πένθιμος κροῦσις τοῦ σημάντρου [2], κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν δὲ περίοδον καὶ τοῦ κώδωνος, ἡ ὁποία κροῦσις συνεχίζεται καὶ σήμερον εἰς τὴν κατὰ τὰς κηδείας κωδωνοκρουσίαν [3]. Ἡ πένθιμος κροῦσις τοῦ σημάντρου μαρτυρεῖται ἤδη κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον του, τῷ 374, εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ (Migne, 35, 1020B). Ἐνταῦθα λέγεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὅτι ψυχορραγοῦντος τοῦ πατρός, κατέφυγον εἰς τὸ ἱερὸν ὅπου «ἐζήτουν παρὰ τοῦ ἱεροῦ τὸν ἱερέα, παρὰ τοῦ μυστηρίου τὸν μυσταγωγόν, παρὰ τοῦ Θεοῦ τὸν ἄξιον παραστάτην· καὶ ταῦτα ἦν, ἐξαρχούσης τῆς ἐμῆς Μαρίας καὶ ἀνακρουομένης τὸ τύμπανον, οὐ τὸ ἐπινίκιον, ἀλλὰ τὸ ἱκέσιον· καὶ τότε πρῶτον ἀναισχυντεῖν μαθούσης ὑπὸ τοῦ πάθους καὶ καταβοώσης τοῦ λαοῦ τε ὁμοίως καὶ τοῦ Θεοῦ· τοῦ μέν, συναλγεῖν πασχούσῃ, καὶ προσφιλοτιμεῖσθαι τοῖς δάκρυσι· τοῦ δέ, εἰσακούειν τῶν δεομένων, πάντων αὐτὸν τῶν πρὸ τούτου θαυμάτων (καὶ γὰρ εὑρετικὸν τὸ πάσχειν) ὑπομιμνήσκουσα». Ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Γρηγορίου, ἀναφερομένη προφανῶς εἰς νεκρικὸν καππαδοκικὸν ἔθιμον, ὁμιλεῖ περὶ ἱκεσίας κρούσεως τοῦ τυμπάνου συνοδευομένης ὑπὸ θρηνωδῶν κραυγῶν διαρκοῦντος τοῦ ψυχομαχήματος. Ἡ ἱκέσιος ὅμως αὐτὴ κροῦσις θὰ ἦτο ἀναμφιβόλως πένθιμος, διὸ καὶ ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν ἐπινίκιον ἤτοι τὴν χαρμόσυνον. Παρόμοιον περίπου ἔθιμον ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐν Σπάρτῃ, ἔνθα κατὰ τὴν τελευτὴν βασιλέως ἐκρούετο μετάλλινος δίσκος, λέβης [4]. Παρὰ τοῖς Κινέζοις ὑπάρχει προσέτι τὸ ἔθος, οἱ συγγενεῖς, καθ' ὃν χρόνον ὁ μελλοθάνατος ψυχορραγεῖ, νὰ τρέχωσι κύκλῳ περὶ τὴν οἰκίαν κραυγάζοντες, κρούοντες ἀκαταπαύστως τὸν κώδωνα καὶ ἀνάπτοντες πλῆθος πυραύλων [5].

Εἰς τὰ ἔθιμα ταῦτα, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν σήμερον μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν γνώμην, ὑπόκειται ἡ λαϊκὴ δοξασία περὶ τῆς ἐκδιώξεως τῶν κακοποιῶν πνευμάτων ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ νεκροῦ καὶ δι' ἄλλων μέσων καὶ διὰ τοῦ

[1] Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2860D.

[2] Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 34-35. Ὁ Καλλίνικος, σ. 240, λέγει ὅτι κατὰ τὴν κηδείαν ἤχουν σήμαντρα καὶ κώδωνες, ἄνευ μνείας ὅμως τῶν πηγῶν.

[3] ΛΣ, Γ', 334.

[4] Ἡροδότου VI, 58. Βλ. Περὶ τῆς κρούσεως μεταλλίνων ἀντικειμένων πρὸς ἀποδίωξιν τοῦ κακοῦ καὶ εἰς Σχόλ. Θεοκρίτου, Φαρμ. II, 36 (C. Wendel, σ. 278-279). Πρβλ. καὶ Ern. Samter, Geburt, Hochzeit u. Tod, σ. 61.

[5] Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν.

ἤχου ἐκ τῶν κραυγῶν καὶ τῆς κρούσεως ἀντικειμένων ξυλίνων ἢ μεταλλίνων, μεθ' ὧν καὶ τὸ σήμαντρον, τὸ ξύλον, ὡς ἀνωτέρω, καὶ ὁ κώδων [1].

Μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ κώδων (τύμπανον) ἐχρησιμοποιεῖτο πλέον [2] ὡς κύριον μέσον πρὸς ἐκδίωξιν διὰ τῆς κρούσεώς του τῶν δαιμόνων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν ἀπόστολον Παῦλον ἑδρεύουσιν ἐν τῷ ἀέρι [3]. Πρὸς τὴν πίστιν αὐτὴν συνδέεται καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ μεσαιῶνος ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία τῆς κρούσεως τοῦ σημάντρου, ὅτι «τὸ σήμανδρον αἰνίττεται τὰς τῶν ἀγγέλων σάλπιγγας καὶ διεγείρει τοὺς ἀγωνιστὰς πρὸς πόλεμον τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν» [4].

Πένθιμον ὡσαύτως κροῦσιν τοῦ ξυλίνου σημάντρου νομίζω ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ἁγίου Θεοδοσίου τοῦ Κοινοβιάρχου (5-6 αἰ.) ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Σεβήρου εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν. Οὗτοι προϋπήντησαν τὸν Θεοδόσιον κρούοντες τὸ ξύλον τῆς ἀφυπνίσεως εἰς ἀσυνήθη ὥραν, ὁ δὲ Θεοδόσιος κατηράσθη αὐτοὺς διὰ τοῦτο [5]. Ἡ κατάρα τοῦ Θεοδοσίου ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ κροῦσις τοῦ σημάντρου ἐγένετο πρὸς ἀποδοκιμασίαν καὶ ἐκδίωξιν αὐτοῦ, ὡς καὶ σήμερον ἡ πένθιμος κροῦσις κατὰ τὴν ἄφιξιν ἢ τὴν ἀναχώρησίν τινος ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν ἀποδοκιμασίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χαρμόσυνον κροῦσιν, ἐνδεικτικὴν τῆς καλῆς διαθέσεως πρὸς ὑποδοχήν.

Ἐκ τῆς διδασκαλίας τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν φαίνεται ὅτι ἡ ταφὴ τῶν πιστῶν ἔπρεπε νὰ γίνεται μετὰ θρησκευτικῶν τιμῶν [6]. Ἐν τούτοις ἡ Ἐκκλησία, προνοοῦσα ὑπὲρ τῆς μετὰ θάνατον σωτηρίας τῆς ψυχῆς, ἤρχισε λίαν πρωΐμως νὰ συμμετέχῃ εἰς τὰς κηδείας τῶν χριστιανῶν, προπέμπουσα τὸ νεκρὸν σῶμα εἰς τὸν τάφον μετὰ δεήσεων καὶ προσευχῶν πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τοῦ μεταστάντος. Οὕτω τὴν ἔναρξιν τῆς κηδείας ἐδήλωνεν ἡ ἄφιξις κληρικῶν ἤτοι τοῦ ἱερέως καὶ τῶν διακόνων ἢ καὶ τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὴν οἰκίαν διὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ [7].

[1] P. Sartori, Glockensagen u. Glockenaberglaube, Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. 7 (1897), 358-361. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 61-62. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα, Β', 1921, σ. 172, 280-282. Πρβλ. καὶ Rohde, Psyche[3], II, 28, σημ. 2.

[2] P. Sartori, Ἔνθ' ἀν., σ. 360.

[3] Ἐπιστ. πρὸς Ἐφεσ. 2, 2 «τὸν ἄρχοντα τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος, τοῦ πνεύματος τοῦ νῦν ἐνεργοῦντος ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας» καὶ περαιτέρω, 6, 12 «...τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις...».

[4] K. Krumbacher, Ἔνθ' ἀν., σ. 360 (ἐκ κώδ. XV αἰ.).

[5] Usener, Θεοδ., σ. 82, στ. 11 κἑξ.

[6] Petrakakos, σ. 94.

[7] Μακρίνα, σ. 993A-B καὶ ὁ Συμεὼν Μεταφράστης εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ βίον τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου, ἐν Παλαιστίνῃ μονάσαντος κατὰ τὸν 5 αἰ., λέγει

Ἐνιαχοῦ οἱ προπέμποντες ἐκράτουν εἰς χεῖρας μετὰ τῶν θυμιαμάτων καὶ ἀνημμένας λαμπάδας[1], ἐνῷ οἱ μοναχοὶ τῆς Αἰγύπτου, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Δανιὴλ Σκητιώτου (6 αἰ.) ἐφόρουν λευκὴν στολήν, ἐκράτουν δὲ καὶ κλάδους φοίνικος· «... ἀσπροφοροῦντες οὕτως γάρ ἐστιν τὸ ἔθος μετὰ κλάδων»[2].

Μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ πρὸ αὐτῆς καὶ κατόπιν, συνέρρεον εἰς τὴν οἰκίαν, ὅπως ἀκολουθήσωσιν εἰς τὴν ἐκφοράν, οἱ συγγενεῖς, οἱ φίλοι καὶ ἄλλοι γνωστοὶ ἐν πενθίμῳ περιβολῇ[3], φέροντες εἰς τὰς χεῖρας κηροὺς καὶ ἀρώματα καὶ θυμιάματα.

γ´) Ἡ προπομπὴ τοῦ νεκροῦ.

Περὶ τοῦ καταρτισμοῦ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς νεκρωσίμου συνοδίας διὰ τὴν προπομπὴν τοῦ νεκροῦ γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἐκφορᾶς τῆς Μακρίνης (379) ἐν Καππαδοκίᾳ. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης λέγει σχετικῶς ὅτι ἡ κλίνη, ἐφ᾽ ἧς ἡ σορός, ἐφέρετο ὑπὸ κληρικῶν ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ ὅτι «τοῦ γὰρ λαοῦ περὶ τὴν κλίνην πεπυκνωμένου καὶ πάντως ἀπλήστως ἐχόντων τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου θεάματος οὐκ ἦν ἐν εὐκολίᾳ τὴν πορείαν ἡμῖν διανύεσθαι· προηγεῖτο δὲ καθ᾽ ἑκάτερον μέρος διακόνων τε καὶ ὑπηρετῶν οὐκ ὀλίγον πλῆθος στοιχηδὸν τοῦ σκηνώματος προπομπεῦον, τὰς ἐκ κηροῦ λαμπάδας ἔχοντες πάντες· καὶ ἦν τις μυστικὴ πομπὴ τὸ γινόμενον, ὁμοφώνως τῆς ψαλμῳδίας ἐπὶ ἐσχάτους, καθάπερ ἐν τῇ τῶν τριῶν παίδων ὑμνῳδίᾳ μελῳδουμένης»[4]. Τῆς δ᾽ ἀποστάσεως οὔσης ἑπτὰ σταδίων «διὰ πάσης σχεδὸν τῆς ἡμέρας μόλις τὴν ὁδὸν διηνύσαμεν· οὐ γὰρ εἴα τὸ πλῆθος... τὴν πρόοδον γενέσθαι»[5].

Ἡ ὀργάνωσις αὐτὴ τῆς ἐκφορᾶς τῆς Μακρίνης, ἤτοι ἡ ψαλμῳδία καὶ ἡ στοιχηδὸν κατ᾽ ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς τοῦ φερέτρου παράταξις τῶν διακόνων καὶ τῶν ὑπηρετῶν, προσδίδουσα οὕτως ἐπισημότητα καὶ λαμπρότητα

σχετικῶς : «ὁρᾷ δὲ τὸν τῶν ἱερέων κλῆρον, πρὸς δὲ καὶ αὐτὸν τὸν ἐπίσκοπον λαμπάδας διὰ χειρὸς ἔχοντας καὶ τὴν τοῦ σώματος προπομπὴν ἀναμένοντας».

[1] Βλ. ἀνωτέρω σημ. Βίος ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου (9 αἰ.) (ἔκδ. Louis Petit, Paris 1904, σ. 50, στ. 2 - 3) : «κληρικῶν ἱερᾷ προπομπῇ τιμώμενος, λαοῦ εὐσεβοῦς καὶ θεοφιλῶν γυναίων κηροφανείαις καταπυρσευόμενος...».

[2] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 56, στ. 19 κέξ. Καὶ ἐν σ. 14, στ. 4 κέξ., 7, λέγεται ὅτι κατὰ τὴν κηδείαν τοῦ Μάρκου σαλοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ : «ἀνέβη πᾶσα ἡ Σκήτη ἄσπρα φοροῦντες μετὰ κλάδων καὶ βαΐων... ὥστε τὸ λείψανον ἐπὶ πέντε ἡμέραις μὴ ταφῆναι».

[3] Γρηγόριος Νύσσης, Ἐπιτάφιος εἰς Πλακίλλαν βασίλισσαν, Migne, 46, 885A.

[4] Μακρίνα, σ. 993B.

[5] Ἔνθ᾽ ἀν.

εἰς τὴν κηδείαν, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἐγένετο κατὰ τὸ πρότυπον ἀρχαίων μουσικῶν προπομπῶν κατὰ τὰς ταφὰς καὶ μνήμας ἡρώων καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐπιτάφιον τελετήν, τὴν προσδιοριζομένην ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος διὰ τοὺς ἱερεῖς (Νόμ. IB, 947b - c) : «χορῶν δὲ χορὸν πεντεκαίδεκα καὶ ἀρρένων ἕτερον περιισταμένους τῇ κλίνῃ ἑκατέρους οἷον ὕμνον πεποιημένον ἔπαινον εἰς τοὺς ἱερέας ἐν μέρει ἑκατέρους ᾄδειν, εὐδαιμονίζοντας ᾠδῇ διὰ πάσης τῆς ἡμέρας... παῖδας δὲ περὶ αὐτὴν τὴν κλίνην ἔμπροσθεν τὸ πάτριον μέλος ἐφυμνεῖν...»[1]. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἀρχαίου τελεστικοῦ κατὰ τὰς κηδείας, παρετήρησεν ὡσαύτως ὁ Fr. Pfister[2] ὅτι ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς ὕμνους καὶ ἐπιταφίους λόγους τῶν ἀρχαίων κατὰ τὰς ταφὰς καὶ τὰς μνήμας ἡρώων διεμόρφωσαν καὶ οἱ χριστιανοὶ τὸ τυπικὸν τῆς κηδείας καὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν ἁγίων καὶ τῶν μαρτύρων ὑπὲρ τῆς πίστεως, εἰσαγαγόντες πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ψαλμῳδίας καὶ ἐπιταφίους ἐγκωμιαστικοὺς λόγους πρὸς ὕμνησιν αὐτῶν· οὕτω φέρεται ἐν τῷ βίῳ τῆς Σωσάννης ἐν Παλαιστίνῃ ἡ ἐκφορὰ «ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς»[3].

Κατὰ τὴν κηδείαν τῆς Μακρίνης, ὡς λέγεται ἀνωτέρω, πάντες οἱ μετέχοντες αὐτῆς ἐκράτουν λαμπάδας. Ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν μνημείων ἔχομεν πολλὰς περὶ τοῦ ἔθους τούτου μαρτυρίας. Οὕτως ἐκ τοῦ βίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.) μαρτυρεῖται ὅτι ἐκκομιζομένου τοῦ Βιταλίου, τοῦ ὑποστηρίξαντος τὰς πόρνας, αὗται «μετὰ κηρῶν καὶ λαμπάδων προεκόμιζον αὐτὸν κλαίουσαι»[4]. Τοῦ ὁσίου Νείλου (10 αἰ.) ἀποδημήσαντος, οἱ ἀδελφοὶ τῆς μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης «διαβαστάσαντες τὴν κλίνην μετὰ κηρῶν καὶ θυμιαμάτων καὶ ψαλμῳδιῶν» ἤγαγον τὸν νεκρὸν πρὸς ταφήν»[5]. Ὁ Συμεὼν Μεταφράστης ἐν τῷ βίῳ τῆς ὁσίας Εὐσεβίας, ἀποβιωσάσης ἐν Μυλάσῃ τῆς Καρίας κατὰ τὸν 5 αἰ., λέγει, ὅτι «οὕτω τὴν κλίνην διαβαστάσαντες ὑπὸ πολλῷ τῷ φωτὶ τῶν λαμπάδων καὶ τοῖς ἀρώμασι διὰ μέσης ἦγον τῆς πόλεως»[6]. Καὶ εἰς τὸν βίον τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ ὑπὸ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως (10 αἰ.) ἀναφέρεται, ὅτι κατὰ τὴν κηδείαν μεγιστᾶνός τινος «πλῆθος δὲ ἀναρίθμητον περιῄει αὐτῷ, βοή τε τῶν ψαλλόντων μεγίστη ἠκούετο, πλήθη δὲ κηρῶν καὶ θυμιαμάτων, θρῆνός τε καὶ κοπετὸς τῶν συγγενῶν

[1] Βλ. πλείονας ἀρχαίας μαρτυρίας παρὰ Fr. Pfister, Der Reliquienkult im Altertum, Halbband 2, Giessen 1912, 497 κέξ.

[2] Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 499.

[3] AS, Sept. 6, 159, § 15.

[4] Ἔκδ. Gelzer, σ. 74, στ. 25 κέξ.· ἴδε καὶ ἔκδοσιν τοῦ βίου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος ὑπὸ H. Delehaye, ἐν Anal. Boll. 45 (1927), 62, στ. 39 κέξ. «πᾶσαι αἱ πόρναι πρὸς τὴν τοῦ λειψάνου κηδείαν προεκόμιζόν τε τοῦτο μετὰ λαμπάδων καὶ ἀρωμάτων».

[5] Migne, 120, 164, κεφ. 99.

[6] Migne, 114, 997B.

ἐξήρχετο... καὶ ἰδοὺ ἔμπροσθεν τῶν μανουαλίων πλῆθος αἰθιόπων δαιμόνων ἐπορεύετο...»[1].

Ἡ συνοδία αὐτὴ τοῦ νεκροῦ πρὸς τὴν τελευταίαν κατοικίαν του μετὰ κηραψίας καὶ λαμπάδων καὶ θυμιαμάτων καὶ ἀρωμάτων ἀπετέλει ἔθος παραδεδεγμένον εἰς ὅλον γενικῶς τὸν χριστιανικὸν κόσμον τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν ἤδη περίοδον· τοῦτο δὲ ὑπάρχει καὶ μέχρι τῆς σήμερον διαδεδομένον εἰς ὅλους τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης[2]. Δέον ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ μετ' ἀνημμένων λαμπάδων προπομπὴ τοῦ νεκροῦ συνηθίζετο ἤδη παρὰ τοῖς Ρωμαίοις[3]. Ἡ τόσον εὐρεῖα ἐν τούτοις διάδοσις τοῦ ἐθίμου τούτου εἰς τὸν βυζαντινὸν κόσμον μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ Ἐκκλησία, ἐκ τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως υἱοθέτησεν εἰς τὰς κηδείας τὴν λαμπαδοφορίαν καὶ κηραψίαν γενικῶς, κατὰ τὴν ἐκφορὰν κατ' ἀρχάς, ἴσως ἐπὶ τὸ ἐπισημότερον, τῶν μαρτύρων καὶ ἁγίων, ὡς καὶ τῶν ἱεραρχῶν καὶ τῶν ἀξιωματούχων τῆς πολιτείας[4]. Οὕτω κατὰ τὴν ἐκκομιδήν, τῷ 311, τοῦ λειψάνου τοῦ μαρτυρικὸν θάνατον ὑποστάντος Πέτρου, ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, οἱ πιστοὶ προέπεμψαν τοῦτον φέροντες τὰ σύμβολα τῆς νίκης, δηλαδὴ φοίνικας, ἀνημμένους κηρούς, «ὑμνῳδοῦντες, θυμιῶντες, θρίαμβον οὐρανίας νίκης ἐπιτελοῦντες»[5].

Τὴν διακοσμητικὴν καὶ τιμητικὴν σημασίαν τῆς κηραψίας κατὰ τὴν κηδείαν τονίζει καὶ ὁ Χρυσόστομος λέγων σχετικῶς: «Εἰπὲ γάρ μοι, τί βούλονται αἱ λαμπάδες αἱ φαιδραί; οὐχ ὡς ἀθλητὰς αὐτοὺς προπέμπομεν; τί

[1] Migne, 111, 724 B. Βλ. ἔτι περὶ κηραψιῶν καὶ θυμιαμάτων: Θαύματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (ἔκδ. L. Deubner, σ. 129, στ. 36 κἑξ.). Βίον ἁγίου Δαλμάτου, ΒΕ, σ. 148α. Βίον ὁσίων Παύλου ἐπισκόπου καὶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ΑΙΣ, 5, 377, στ. 21 κἑξ. Θεοφυλάκτου ἀρχιεπ. Βουλγαρίας, Μαρτύριον τῶν 25 μαρτύρων, Migne, 126, 188c. Ἴδε καὶ Petrakakos, σ. 101; Κουκουλέν, σ. 31. Λουκᾶτον, σ. 67.

[2] P. Sartori, Feuer u. Licht im Totengebräuche, Zeitschr. des Vereins f. Volksk. 17 (1907), 366 κἑξ. Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 77. Karl Freudenthal, Das Feuer im deutschen Glauben u. Brauch, Berlin u. Leipzig 1931, σ. 148 κἑξ. Arn. van Gennep, Ἔνθ' ἀν., σ. 744 - 745.

[3] Blümner, σ. 492. Νομίζω ὅτι δὲν ἔχουν δίκαιον ὁ Mau, ἐν Pauly-Wissowa, RE, Bd. III, στ. 350, ἐν τῷ ἄρθρῳ Bestattung καὶ ὁ Ern. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 77, σημ. 8, ὑποστηρίζοντες ὅτι ἠνάπτοντο οἱ κηροὶ λόγῳ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός· ἴδε καὶ P. Sartori, Ἔνθ' ἀν., σ. 371. Ὅτι ὅμως οἱ Ρωμαῖοι ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς ἐν καιρῷ ἡμέρας, ἴδε G. Giussani, La vita dei greci e dei Romani, παρὰ Λουκάτῳ, σ. 68.

[4] Οὕτω περὶ τὸν νεκρὸν τῶν αὐτοκρατόρων Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Κωνσταντίου, βλ. Φαίδωνος Κουκουλέ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν βυζαντινῶν βασιλέων, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, ΙΕ' (1939), 59 καὶ Καλλίνικον, σ. 241.

[5] Migne, 18, 465.

δὲ οἱ ὕμνοι; οὐχὶ τὸν Θεὸν δοξάζομεν καὶ εὐχαριστοῦμεν;...»[1]· οὗτος προσθέτει ἀκόμη ὅτι αἱ λαμπάδες συνεβόλιζον καὶ τὴν πορείαν ἐκ τοῦ σκοτεινοῦ βίου πρὸς τὸ ἀληθινὸν φῶς[2].

Πλὴν τῶν Ρωμαίων ὅμως, ὡς ἀνωτέρω, ἡ χρησιμοποίησις τῆς φλογὸς εἰς τὰ περὶ τὸν νεκρὸν ἔθιμα ἦτο γνωστὴ καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας, σήμερον δὲ ἀπαντᾷ οὐ μόνον εἰς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς ἀλλὰ καὶ εἰς ἀσιατικοὺς καὶ ἄλλους προηγμένους καὶ μὴ εἰς τὸν πολιτισμόν[3].

Ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τῶν ἀνημμένων δᾴδων καὶ κηρῶν καὶ τῶν φώτων, πλὴν τοῦ σκοποῦ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ τάφου διὰ τῆς τοποθετήσεως ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς λύχνων ἢ τῆς θερμάνσεως τοῦ ζῶντος κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν ἐν τῷ τάφῳ νεκροῦ[4], ἀπεσκόπει κυρίως καὶ εἰς ἀποδίωξιν τῶν κακοποιῶν δαιμόνων, ψυχῶν νεκρῶν, πρὸς προστασίαν οὕτω τοῦ νεκροῦ ἐξ αὐτῶν καὶ μάλιστα τῶν ἐπιζώντων οἰκείων του ἐκ τοῦ κινδύνου δι' αὐτοὺς τῶν θανατηφόρων πνευμάτων (ψυχῶν)[5]. Ἡ πίστις αὐτὴ περὶ τῶν κηρῶν καὶ τῶν λαμπάδων ὑπῆρχε συνειδητὴ εἰς τὸν λαὸν καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Ἱερωνύμου († 420)[6] καὶ ἐκ τοῦ βίου Συμεὼν τοῦ Στυλίτου, συγγραφέντος ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ἀντωνίου κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνος[7]. «Ὁ μακάριος Συμεὼν ἐξῆλθε τοῦ μοναστηρίου καὶ ἐπορεύθη εἰς ἔρημον τόπον ἐγγὺς φρέατος

[1] Βλ. παρὰ Καλλινίκῳ, σ. 242. Petrakakos, σ. 101, σημ. 21 καὶ Λουκάτῳ, σ. 73, § 4.

[2] Βλ. παρὰ Κουκουλέ, σ. 34.

[3] Th. Wächter, Ἔνθ' ἀν., σ. 44. Ern. Samter, Antike u. moderne Totengebräuche, Neue Jahrb. f. das klass. Altertum XV (1905), 34 - 36.

[4] Βίος Θωμαΐδος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, SEC, σ. 603, στ. 32 κἑξ. Βλ. Γεωργ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Α', 1942, σ. 43. P. Sartori, Feuer u. Licht, Ἔνθ' ἀν., σ. 371, 374, 385. Karl Freudenthal, Ἔνθ' ἀν., σ. 9.

[5] Βλ. P. Sartori, Ἔνθ' ἀν., σ. 361 κἑξ. Samter, Ἔνθ' ἀν., σ. 76 κἑξ. 79 κἑξ. K. Freudenthal, Ἔνθ' ἀν., σ. 2 κἑξ. 5 κἑξ. καὶ ἐν Handwört. des deutschen Abergl. II, 1111 ἐν ἄρθρ. Fackeln. Pauly-Wissowa, RE, VI, 1953, ἄρθρ. Fackeln. Γ. Α. Μέγα, Μαγικαὶ καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι πρὸς ἀποτροπὴν ἐπιδημικῶν νόσων, Ἐπετ. τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, ἔτ. 1943 - 1944, σ. 56. Ἐξ ἀρχαίων δοξασιῶν περὶ τῆς καθαρτικῆς δυνάμεως τοῦ πυρὸς διετύπωσαν Κλήμης ὁ Ἀλεξ. καὶ ὁ Ὠριγένης τὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς τῆς ψυχῆς. Δημ. Σ. Μπαλάνου, Πατρολογία, 1930, σ. 158, σημ. 6. Ἐκ τοῦ Ὠριγένους παραλαμβάνει Γρηγόριος ὁ Νύσσης λέγων ὅτι «οἱ ταύτης ἀμύητοι τῆς καθάρσεως, ἀναγκαίως τῷ πυρὶ καθαρίζονται», ἴδε Δημ. Μπαλᾶνον, Ἔνθ' ἀν., σ. 332, σημ. 3.

[6] Βλ. Fr. J. Dölger, ἐν Antike und Christentum, V (1936), 290.

[7] Ἴδε H. Lietzmann, ἐν Texte u. Unters. zur Gesch. d. altchristl. Literatur, Bd. 32, Heft 4, σ. 19.

ἀρχαιοτάτου, ἐν ᾧ ὕδωρ οὐκ ἦν, πλῆθος δὲ πνευμάτων ἀκαθάρτων ᾤκει ἐν αὐτῷ· οὐ μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἀσπίδων πλῆθος καὶ ὄφεων καὶ σκορπίων καὶ παντοδαπῶν ἑρπετῶν»[1]. Ὁ ἀρχιμανδρίτης τῆς μονῆς πληροφορηθεὶς τοῦτο εἶπεν εἰς τοὺς μοναχούς: «Ἀπέλθετε καί, ποιήσαντες εὐχήν, κατέλθετε μετὰ λαμπάδων καὶ ζητήσατε αὐτόν. Οἱ δὲ ἀπελθόντες ἐπὶ τὸν τόπον τοῦ φρέατος καὶ ποιήσαντες εὐχήν... τότε κατῆλθον ἐν τῷ φρέατι πέντε μοναχοὶ κρατοῦντες λαμπάδας· ἰδόντα δὲ τὰ ἑρπετὰ τὰς λαμπάδας ἔφυγον ἐν ταῖς γωνίαις τοῦ φρέατος»[2]. Ἐνδεικτικὴ ἔτι τῆς πίστεως ὅτι ἀκολουθοῦσι τὸν κηδευόμενον νεκρὸν κακοποιὰ πνεύματα, εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν βίον τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ, καθ' ἣν ὁ Ἀνδρέας συναντήσας ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ μεγιστᾶνός τινος «θεασάμενός τε ὁ τοῦ Θεοῦ θεράπων[3] τὸ ἐξόδιον... καὶ ἐννεὸς γενόμενος ἐπὶ πολλὴν ὥραν βλέπει· καὶ ἰδοὺ ἔμπροσθεν τῶν μανουαλίων πλῆθος δαιμόνων αἰθιόπων ἐπορεύετο, σφοδρότερον τῶν ψαλλόντων κράζοντες τὸ οὐαί... τοῦτο τὸ φοβερὸν ὅραμα τοῦ δικαίου βλέποντος καὶ ἰδοὺ ἄρχων τῶν πονηρῶν δαιμόνων ἀπηγριωμένους ἔχων τοὺς ὀφθαλμούς...»[4]. Ὁμοίας ἀντιλήψεις ἀπαντῶμεν, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, καὶ εἰς τὴν εἰς ψυχορραγοῦντας ἀκολουθίαν τῆς Ἐκκλησίας: «Ἰδοὺ ἐφέστηκεν ὄχλος τῶν πονηρῶν πνευμάτων... καὶ κράζουσι σφοδρῶς ἐκζητοῦντες ἀναιδῶς τὴν ταπεινήν μου ψυχήν»[5].

Παρὰ τὰ πονηρὰ ὅμως ταῦτα πνεύματα, τὰ ὁποῖα ἐπὶ ἀδίκων ἀνθρώπων κατέχουσι τὴν πρωτοπορείαν, τὴν ἐκκομιδὴν τοῦ δικαίου συνώδευον ἄγγελοι, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος· ὁ δίκαιος, λέγει, «θαυμαστὴν ἔχει τὴν ἐκφοράν, ἀγγέλων παρόντων καὶ ψυχὴν ὁδηγούντων»[6]. Ὁμοίως καὶ ὁ ὅσιος Νικήτας (9 αἰ.) «τοῖς ἐλθοῦσιν ἀγγέλοις συνεξεδήμησεν»[7]. Ἄγγελος ἀκολουθεῖ ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν κηδείαν τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλ' εἶναι κατηφὴς καὶ θρηνῶν, διότι τὴν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ ἔχει κληρονομήσει ὁ διάβολος[8]. Διὰ τοῦτο πρὸς προστασίαν τοῦ νεκροῦ ἐκ τῶν πονηρῶν πνευμάτων τῶν περιστοιχούντων αὐτὸν καὶ τοὺς μετέχοντας τῆς κηδείας, ἐχρησιμοποιοῦντο,

---

[1] Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλογὴ Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἁγιολογίας, Α', 1907, σ. 64, στ. 21 κέξ.

[2] Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἔνθ' ἀν., σ. 65, στ. 16 κέξ. Ἡ πίστις περὶ τῆς ἀποδιωκτικῆς δυνάμεως τοῦ πυρὸς ὑπάρχει καὶ σήμερον εἰς τὸν λαόν· βλ. Ξ. Ἀκογλου, Λαογραφικὰ Κοτυώρων, 1939, σ. 129.

[3] Ὁ Ἀνδρέας Σαλός.

[4] Migne, 111, 724 B-C.

[5] Ἰωάνν. Μαρτίνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 408. Δαίμονες, προσπαθοῦντες ν' ἀπαγάγωσι τὴν ψυχὴν ἀναφέρονται πολλαχοῦ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας.

[6] Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 692, στ. 51-52.

[7] Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν, AS, April. 1 (σ. XXVII, § 48).

[8] Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Ἔνθ' ἀν., σ. 724-725.

πλὴν τῶν ἱκετευτικῶν πρὸς τὸν Θεὸν παρακλήσεων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἡ κηραψία καὶ αἱ λαμπάδες, ἔτι δὲ πρὸς τὸν ἴδιον σκοπὸν καὶ τὰ ἀρώματα καὶ θυμιάματα, καὶ ταῦτα κατ' ἀρχαίαν ἐπίσης πίστιν, καθ' ἣν «λύχνων... ὀσμὰς οὐ φιλοῦσι δαίμονες»[1].

Πλὴν τούτων εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ Παλαιστίνην κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, οἱ προπέμπτοντες τὸν νεκρὸν μοναχοῦ ἢ κληρικοῦ, ἐν τοῖς μοναστηρίοις κυρίως, ἔφερον προσέτι εἰς χεῖρας κλάδους ἐλαίας καὶ φοίνικος. Οὕτω μετὰ φοινίκων ἐξεκομίσθη ὁ νεκρὸς τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Πέτρου († 311)[2]· ὁμοίως «μετὰ κλάδων καὶ βαΐων» ὁ εὐσεβής, πρῴην μοναχός, Μᾶρκος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ[3] καὶ «μετὰ βαΐων, κλάδων ἐλαιῶν» μοναχαὶ ἐν Θηβαΐδι[4]. Εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ ἁγίου Φιλίππου ἐν Παλαιστίνῃ, οἱ μοναχοὶ κατὰ τὴν ἐκφορὰν τῆς ἁγίας Σωσάννης ἔφερον «βαΐα μετὰ καὶ κηρῶν»[5].

Οἱ κλάδοι τῆς ἐλαίας καὶ τοῦ φοίνικος, ὡς παρετηρήσαμεν ἀνωτέρω (σ. 82-83), εἶχον ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος χθονίαν σημασίαν, ἰδίᾳ δ' ἐκ τούτων ἐπεβλήθη ὁ φοῖνιξ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς κατὰ τὰς ταφὰς ὡς σύμβολον τῆς νίκης τοῦ πιστοῦ κατὰ τοῦ θανάτου[6].

Ὁ κηδευόμενος νεκρὸς φερόμενος ἐπὶ κλίνης ἀκάλυπτος τὸ πρόσωπον[7], κατὰ τὸ ἀρχαῖον παρὰ τοῖς Ἕλλησι[8] καὶ Ρωμαίοις[9] ἔθος, ἤγετο ἐπὶ τὸ

---

[1] Ἀθηναίου, Δειπν. Γ', 58 (σ. 442α). Πρβλ. καὶ O. Gruppe, Griech. Mythol. u. Religionsgesch. II, München 1906, σ. 894. Τῶν θυμιαμάτων ἐγίνετο χρῆσις ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἐξ ἀρχῆς εἰς νεκρικὰ νόμιμα, ἐπεζητεῖτο δὲ διὰ τῆς βαρείας ἀρωματικῆς αὐτῶν ὀσμῆς (π.χ. τοῦ λιβάνου) καὶ τοῦ καπνοῦ αὐτῶν ἡ ἀποδίωξις τῶν κακοποιῶν πνευμάτων. Βλ. Π. Ν. Τρεμπέλα, ἄρθρ. *θυμίαμα* ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. 12, 735α. Marzell, Weihrauch ἐν Handwört. d. deutsch. Abergl. IX, 284 καὶ ἄρθρ. Rauchen, Αὐτόθι, VII, 524.

[2] Βλ. καὶ ἀνωτ., σ. 140.

[3] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 14, στ. 5.

[4] Παλλαδίου, Λαυσ. ἱστορία, Migne, 34, 1105c.

[5] AS, Sept. 6, 159, § 15.

[6] Ἴδε ἀνωτ., σ. 83.

[7] Ἰωάννου Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2932B «θεωρῶ νεκρὸν ἐξοδιζόμενον καλῶς φοροῦντα» ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Ἴδε καὶ Καλλίνικον, σ. 244-245. Κουκουλέν, σ. 37. Ν. Γ. Πολίτου, Ἡ κάλυψις τῶν ἐκφερομένων νεκρῶν, Λαογρ. Γ' (1911), 694-695.

[8] Περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου μανθάνομεν ἐκ τῆς ἀπαγορεύσεως αὐτοῦ: ἴδε νόμον τῆς Ἰουλίδος ἐν Κέῳ (5 αἰ. π.Χ.). Ziehen, Leg. Gr. Sacr. 93A (σ. 260) καὶ Dittenberger, Syll[3], ἀρ. 1218, στ. 10-11: «τὸν θανό[ν]τα [φέρεν | κ]ατακεκαλυμμένον σιωπῆι μέχρι [ἐπὶ τὸ σ]ῆμα...» καὶ διάταξιν τῶν Λαβυαδῶν ἐν Δελφοῖς (400 π.Χ.) «τὸν δ|ὲ νεκρὸν κεκαλυμμένον φ||ερέτω σιγᾶι». Ziehen, Ἔνθ' ἀν., 74c, στ. 14-15 (σ. 217). Πρβλ. καὶ B. Schmidt, Totengebräuche, ἐν Archiv f. Religionswiss. 24 (1926), 305.

[9] Blümner, σ. 495. ΛΣ, Γ', σ' 334, σημ. 3.

τιμητικώτερον διὰ μέσης τῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως[1]. Σχετικῶς λέγεται εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Εὐσεβίας (5 αἰ.) ἐκ Μυλάσης τῆς Καρίας, ὅτι «τὴν κλίνην διαβαστάσαντες ὑπὸ πολλῷ τῷ φωτὶ τῶν λαμπάδων καὶ τοῖς ἀρώμασι διὰ μέσης ἦγον τῆς πόλεως»[2].

Εἰς τὰς λαϊκὰς κηδείας συνήθως μετὰ τῆς θρησκευτικῆς ψαλμῳδίας ἠκούετο καὶ «ὁ θρῆνός τε καὶ κοπετὸς τῶν συγγενῶν»[3] τοῦ ἐκκομιζομένου· ἐπὶ τῶν ἀξιωματούχων τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας τόσον ἦτο τὸ συρρέον πλῆθος τοῦ λαοῦ, πλὴν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε ἡ ὅλη ἐκφορὰ ἐλάμβανεν ἐπίσημον καὶ πάνδημον χαρακτῆρα. Ἐνδεικτικῶς περὶ τούτου παραθέτομεν ἐνταῦθα εἰδήσεις περὶ τῆς κηδείας τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Εὐτυχίου (6 αἰ.): «πλήρεις αἱ ἀγοραί, στοαί, διώροφα καὶ τριώροφα καὶ τὰ ὑπὲρ τούτων, ἐπέκεινα· τῶν ἐκεῖνον παραπεμπόντων, προηγουμένων, ἑπομένων, ἀλλήλοις ἐπεμβαινόντων, μυριάδες γένους παντός, ἡλικία πᾶσα, οἱ περὶ τὸν βασιλέα ἔνδοξοι πάντες, ἐξαιρέτως δὲ ὁ τοῦ δήμου τὴν εὐταξίαν πεπιστευμένος ἔπαρχος, ὃς πάντας ὑπερενίκησε τιμήσας ὑπερβαλλόντως τοῦ ἁγίου τὴν προπομπήν... πᾶν γένος στρατιᾶς, πᾶσα τάξις ἱερατικῆς λειτουργίας, μοναστῶν ἄπειρα πλήθη, ψαλμῳδίαι θρήνοις ὑπερνικώμεναι»[4]. Πλῆθος λαοῦ παρηκολούθει ἔτι καὶ τὰς κηδείας τῶν πλουσίων, οἱ ὁποῖοι, πρὸς ἐπίδειξιν τοῦ πλούτου αὐτῶν, ἐξεκομίζοντο ἐπὶ διαχρύσου κλίνης, ἐνδεδυμένοι διὰ χρυσῶν καὶ μεταξωτῶν ἱματίων[5]· τοῦτο δέ, διότι ἐθεωρεῖτο ὕβρις, ὡς παρετήρησεν ὁ Φαίδων Κουκουλές, ἡ πτωχικὴ ἐκφορὰ πλουσίου[6]. Οἱ ἅγιοι ἄνδρες ἐξ ἀντιθέτου, ἀποστέργοντες τὴν μεγάλην συρροὴν τοῦ πλήθους καὶ ἐπιθυμοῦντες ν' ἀπέλθωσι τοῦ κόσμου καὶ κηδευθῶσιν ἡσύχως καὶ ἄνευ θορύβου πολλοῦ, ὥριζον πρὸ τῆς ἐκπνοῆς αὐτῶν,

[1] Λουκᾶτος, σ. 70.

[2] Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσ. Εὐσεβίας τῆς μετονομασθείσης Ξένης, Migne, 114, 997Β.

[3] Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, Migne, 111, 724Α, βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 33. Λουκᾶτον, σ. 70-71.

[4] Βίος Εὐτυχίου πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, Migne, 86, 2384Β.

[5] Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 38, στ. 15 κέξ. Βίος καὶ μαρτύριον ἁγ. Εὐδοκίας, AS, Mart. 1, 878, § 51. Χρυσοστόμου, Ἐγκώμιον εἰς Δροσίδα, Migne, 50, 692, στ. 4 κέξ. «τὸν ἐπὶ τῆς κλίνης τῆς διαχρύσου φερόμενον... τὸν ἱμάτια σηρικὰ καὶ διάχρυσα...». Τοῦ αὐτοῦ, Ὁμιλ. εἰς ἁγίαν Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ, Migne, 50, 582 γ'. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2932Β. Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ (10 αἰ.), Migne, 111, 724Α-Β. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, Migne, 115, 1153c, βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 30.

[6] Κουκουλές, σ. 29.

ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἤθελον νὰ παρίστανται κατὰ τὸν θάνατον καὶ ν' ἀκολουθήσωσι κατόπιν τὴν κηδείαν αὐτῶν[1].

Προπεμπόμενος οὕτως ὁ νεκρός, διεκομίζετο, ὡς καὶ σήμερον, εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἔνθα ἐψάλλοντο εἰς αὐτὸν οἱ ἐξόδιοι ὕμνοι. Περὶ τούτου μαρτυρεῖται εἰς τὸν βίον τῆς ἁγίας Σωσάννης ἐν Παλαιστίνῃ, ὅτι ταύτην πάντες οἱ μοναχοὶ ἀποθανοῦσαν «ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς ἀνήγαγον...ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τελείᾳ καὶ πρεπούσῃ ταφῇ παραδόντες»[2]. Μαρτυρίαν περὶ ψαλλομένης ἐν τῷ ναῷ ἀκολουθίας εἰς τὸν νεκρὸν ἔχομεν τὸ πρῶτον εἰς τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου συγγράμματα[3], τὰ ὁποῖα φέρονται γραφέντα περὶ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου ἢ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἕκτου αἰῶνος[4]. Ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων καὶ κατόπιν ἀπαντῶσι καὶ ἐν τοῖς ἁγιολογικοῖς μνημείοις εἰδήσεις περὶ διακομιδῆς τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἵνα ψαλῇ εἰς αὐτὸν ἡ νεκρώσιμος ὑμνολογία, καλουμένη εἰς τὰς ἁγιολογικὰς πηγὰς μὲ τὰ ὀνόματα: *ἐξόδια*[5], *ἐξόδιοι ὕμνοι*[6], *ψαλμῳδία*[7], *ἐπιτάφιος ὑμνῳδία*[8], *ἐξιτήριοι ᾠδαί*[9].

Οἱ μετέχοντες τῆς ἐκφορᾶς ἱερεῖς, οἰκεῖοι, συγγενεῖς καὶ φίλοι ἠσπάζοντο τὸ τελευταῖον τὸν ἀπελθόντα ἐκ τῆς ζωῆς πρὸ τῆς καταθέσεως αὐτοῦ ἐν τῷ τάφῳ[10]. Ὁ ἀσπασμὸς οὗτος κατὰ μαρτυρίαν τοῦ ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἐγίνετο μετὰ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν: «μετὰ τὴν εὐχὴν

[1] Eul. Kourilas et Fr. Halkin, Βίος Μαξίμου τοῦ Ἀθωνίτου τοῦ Καυσοκαλύβη ὑπὸ Θεοφάνους ἐπισκόπου Περιθεωρίου (14 αἰ.), Anal. Boll. 54 (1936), 106, στ. 8-11.

[2] AS, Sept. 6, 159, § 15. Ἐκ τῆς ἐν Παλαιστίνῃ μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα ἔχομεν ἔτι καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰω. Μόσχου (Migne, 87, 2860c) ὅτι «ἐλθὼν ὁ γέρων καὶ ἰδὼν τὸ λείψανον τοῦ ἀδελφοῦ κείμενον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ...», βλ. καὶ παρὰ Δανιὴλ Σκητιώτῃ, σ. 67, στ. 19 κέξ. πρβλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 280.

[3] Ἴδε Καλλίνικον, σ. 280-281. Κουκουλέν, σ. 38-39.

[4] Ἴδε Δ. Μπαλᾶνον, Πατρολογία, 1930, σ. 514-515 καὶ Π. Ν. Τρεμπέλαν, ἐν Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. 12, 735α (ἄρθρ. *θυμίαμα)*.

[5] Chr. Loparev, Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Iszwestija 13 (1908), 210 «ἐξόδια ποθῶν προσειπεῖν».

[6] SEC, σ. 894, στ. 1 κέξ.

[7] Kurtz, Βίος Θεοδώρας (ἀρχ. 10 αἰ.), σ. 26, στ. 4 κέξ. «περὶ τὰ τέλη τῆς ψαλμῳδίας».

[8] L. Petit, Βίος ὁσ. Ἀθανασίου Ἀθωνίτου (10 αἰ.), Anal. Boll. 25 (1906), 54, στ. 29. «μετὰ γὰρ τὸ τελεσθῆναι τὴν ἐπιτάφιον ὑμνῳδίαν».

[9] Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55). Ἴδε καὶ Petrakakos, σ. 102-103. Καλλίνικον, σ. 281, 358. Κουκουλέν, σ. 38.

[10] ΛΣ, Γ', 335, σημ. 5. Ὁ Καλλίνικος (σ. 358) παραθέτει μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου (βίος Κωνσταντίνου), βιβλ. Δ', κεφ. ξζ', καθ' ἣν τὸν μέγαν Κωνσταντῖνον νεκρὸν ἐντὸς λάρνακος οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ στρατοῦ «οἷάπερ ζῶντα, καὶ μετὰ θάνατον γονυκλινεῖς ἠσπάζοντο».

αὐτός τε ὁ ἱεράρχης ἀσπάζεται τὸν κεκοιμημένον καὶ μετ' αὐτὸν οἱ παρόντες ἅπαντες»[1]. Ἡ ρητὴ αὐτὴ μνεία περὶ τοῦ τελευταίου ἀσπασμοῦ, κατὰ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου ἢ ἀρχομένου τοῦ ἕκτου αἰῶνος, μεταξὺ τῶν εἰς τὸν κηδευόμενον νομίμων, προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀσπασμός, ὡς νεκρικὸν ἔθιμον, θὰ εἶχε τότε ἀπὸ πολλοῦ ἤδη σταθεροποιηθῆ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Σχετικὴν πληροφορίαν περὶ τούτου παρέχει ὁ βίος τοῦ ἀρχιμανδρίτου Δαλμάτου ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Τούτου τὸ λείψανον συνοδευόμενον ὑπὸ τοῦ ἱερατείου, πλήθους μοναχῶν καὶ λαοῦ, κρατοῦντος κηρούς, μετήχθη ἐκ τοῦ μοναστηρίου «ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ πρὸς τὸ ἀσπάσασθαι... αὐτό, κἀκεῖθεν προεκομίσθη ἐν τῇ μονῇ»[2].

Περὶ τοῦ τελευταίου ἀσπασμοῦ ἀναφέρει κατόπιν καὶ ἡ ἀρχαία ἐπίσης νεκρώσιμος ἀκολουθία, εἰς τὴν ὁποίαν παρίστανται οἱ παρόντες προτρέποντες ἑαυτούς: «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμὸν δῶμεν, ἀδελφοί, τῷ θανόντι, εὐχαριστοῦντες Θεῷ· οὗτος γὰρ ἐξέλιπε τῆς συγγενείας αὐτοῦ καὶ πρὸς τάφον ἐπείγεται... ποῦ νῦν συγγενεῖς τε καὶ φίλοι; ἄρτι χωριζόμεθα...». Ὁμοίως προτρέπει ἐν αὐτῇ ἡ μήτηρ διὰ τὸ τέκνον αὐτῆς: «Δεῦτε οἱ φίλοι μοι, συγγενεῖς καὶ γείτονες ἅμα ἐμοί, τοῦτο ἀσπασώμεθα, τάφῳ προπέμποντες»· τέλος παρίσταται καὶ ὁ νεκρὸς λέγων πρὸς τοὺς παρευρισκομένους εἰς τὴν κηδείαν: «δεῦτε πάντες οἱ ποθοῦμενοί με, καὶ ἀσπάσασθέ με τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν. Οὐκέτι γὰρ μεθ' ὑμῶν πορεύσομαι ἢ συλλαλήσω τοῦ λοιποῦ...».

Ρητὰς μαρτυρίας περὶ τοῦ ἀσπασμοῦ μετὰ τὸ πέρας τῆς νεκρωσίμου ὑμνολογίας ἐν τῷ ναῷ ἔχομεν εἰς ἁγιολογικὰς πηγὰς ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου καὶ κατόπιν αἰῶνος. Οὕτω λέγεται περὶ τοῦ νεκροῦ τοῦ ἁγίου Τύχωνος (7 αἰ.), ὅτι ἐκ τῆς ἐκκλησίας ἔνθα εἶχε γίνει ἡ πρόθεσις, «αὐτὸν μετὰ τὴν πάντων τῶν ἀθροισθέντων ἀπόλαυσιν καὶ τὴν πρέπουσαν ἀκολουθίαν ἀράμενοι (ὥρα δὲ πλείστη διέδραμεν, ἵνα πάντες αὐτὸν πόθῳ πολλῷ προσκυνήσωσι καὶ τὸν τελευταῖον διὰ στόματος ἀσπασμὸν περιπτύξωνται...»[3]. Ὁμοίως ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Γεωργίου τοῦ Κληρικοῦ[4] πρὸ τοῦ 904 συγγραφέντα βίον τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀπὸ τοῦ 812-892[5] ἀκμασάσης ὁσίας Θεοδώρας, ὅτι κατὰ τὴν κηδείαν της ἀσθενής τις «περὶ τὰ τέλη τῆς ψαλμῳδίας κατέλαβεν· ἅμα δὲ τῷ προσπεσεῖν αὐτὸν ἐπάνω τοῦ ἁγίου ἐκείνου σώματος καὶ δοῦναι αὐτῷ τὸν τελευταῖον μετὰ πίστεως ἀσπασμὸν εὐθέως τῆς ὑγείας ἐπέτυχεν...»[6]. Τέλος καὶ ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ ἐν Ἄθῳ (10 αἰ.) μαρτυρεῖται, ὅτι κατὰ τὰς

[1] Migne, 3 556D.
[2] BE, σ. 148α.
[3] Her. Usener, Der heilige Tychon, 1907, σ. 139, στ. 18 κἑξ.
[4] Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. III.
[5] Ἔνθ' ἀν., σ. I.
[6] Ἔνθ' ἀν., σ. 26, στ. 4 κἑξ.

κηδείας ἐν τῇ μονῇ «μετὰ γὰρ τὸ τελεσθῆναι τὴν ἐπιτάφιον ὑμνῳδίαν προσήγγιζε μὲν τῷ νεκρῷ... ἠσπάζετο τοῦτον τὰ τελευταῖα καὶ τῷ τάφῳ παρέπεμπεν...»[1].

Ὡς νεκρικὸν ὅμως ἔθιμον ὁ ἀσπασμὸς φαίνεται ὅτι κατ' ἀρχὰς ἐγίνετο πρὸ τῆς τελευτῆς[2], ἔπειτα δέ, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Καλλίνικος (σ. 358), μετετέθη οὗτος μετὰ τὴν ἐκπνοὴν καὶ ἀργότερον ἔπειτα εἰς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Ὑπὸ τὴν ἀρχαιοτέραν αὐτὴν μορφὴν νομίζω ὅτι διετηρεῖτο ὁ ἀσπασμὸς εἰς τὰ μοναστήρια καὶ κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἰωάννου Μόσχου ὅτι ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα ἐν Παλαιστίνῃ ἰδὼν γέρων μοναχὸς «τὸ λείψανον τοῦ ἀδελφοῦ κείμενον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐλυπήθη ὅτι οὐκ ἠσπάσατο αὐτὸν πρὸ τοῦ ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ βίου. Ἀπελθὼν δὲ πρὸς τὴν κλίνην λέγει τῷ τεθνεῶτι· ἐγείρου, ἀδελφέ, δός μοι ἀσπασμόν. Ὁ δὲ ἀναστὰς ἠσπάσατο τὸν γέροντα»[3].

Τὸ ἔθος τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ παλαιότερον εἰς τὸν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνος βίον τοῦ ὁσ. Μαρκιανοῦ[4]. Οὗτος περιτρέχων εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ πλατείας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου εὕρισκε «νεκρὸν κατακείμενον ἐν πτωχείᾳ» ἐπεμελεῖτο αὐτοῦ «καὶ ἔλουε καὶ ἐνέδυε, καὶ ἔλεγε πρὸς τὸ σῶμα: Δεῦρο, ἀδελφέ, δός μοι ἀγάπην. Καὶ ἠγείρετο ὁ νεκρὸς καὶ ἠσπάζετο αὐτὸν καὶ πάλιν ἀνεπαύετο»[5].

Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν καὶ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ἐμφαίνεται νομίζω σαφῶς ὅτι ὁ ἀσπασμὸς εἰς τὸν νεκρόν, ὡς τελευταῖος χαρακτηριζόμενος, ἐπεῖχε θέσιν ἀποχαιρετισμοῦ πρὸς τὸν ἀπερχόμενον ἐκ τῆς κοινωνίας τῶν ἐπιζώντων· ἦτο δηλονότι οὗτος πρᾶξις ἐκφραστικὴ κοινωνικῆς συμπαραστάσεως πρὸς τὸν νεκρόν. Ὅτι δὲ καὶ μετὰ τὴν καθιέρωσιν αὐτοῦ εἰς τὴν νεκρώσιμον ἱερολογίαν δὲν ἠμαυρώθη ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ τῆς ἐνεργείας ταύτης ὁ ἀρχικὸς σκοπός, καταφαίνεται εἰς τὸν δι' ἀσπασμοῦ ἀποχαιρετισμὸν τῶν ἀδελφῶν τῆς μονῆς τῶν Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Πλάτωνος ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκπνοῆς αὐτοῦ († 814)[6].

[1] Anal. Boll. 25 (1906), 54, στ. 28 κἑξ.
[2] Ὁ ἀσπασμὸς ἀναφέρεται ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν. Οὕτως ὁ Ὠριγένης ἠσπάζετο τοὺς μάρτυρας πρὸ τῆς θανατώσεως αὐτῶν. Βλ. Ἀνδρ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1945, σ. 44.
[3] Migne, 87, 2860D.
[4] Βλ. BE, σ. 272α.
[5] Αὐτόθι, σ. 276β «καὶ ἐγείραντος αὐτὸν καὶ ἀσπασαμένου καὶ πάλιν παλινδρομήσαντος τοῦ νεκροῦ», καὶ σ. 277α (κεφ. ιγ')· ἴδε καὶ ΑΙΣ, 4, 269, § 13. Συμεὼν Μεταφράστην, ἐν Migne, 114, 449c.
[6] Ὁσ. Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδιτῶν, Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα, AS, April. 1 (σ. XLVI, § 42) «καὶ ἐπείπερ ἕνα ἕκαστον ηὐλόγησε καὶ κατησπάσατο, ἄπεισι καὶ πρὸς τὸν τάφον...». Καὶ σήμερον εἰς τὸν λαὸν ὁ ἀσπασμὸς γενικῶς ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ.

δ') *Οἱ τάφοι.*

Μετὰ τὸ πέρας τῆς νεκρωσίμου ὑμνολογίας ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ[1], ὁ νεκρὸς ἤγετο πρὸς τὸν τάφον, προηγουμένου τοῦ κλήρου καὶ ψάλλοντος τοὺς ἐξοδίους ὕμνους[2].

Οἱ τάφοι ἀναλόγως τῆς μορφῆς, τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῶν διαρρυθμίσεως, εἶχον διάφορα ὀνόματα[3], ἐξ ὧν συνήθη εἰς τὰς ἁγιολογικὰς πηγὰς ἀπαντῶσι: *κοιμητήριον, μνῆμα, μνημεῖον, θήκη, λάρναξ.*

Ὁ μαρτυρήσας τῷ 311 ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Πέτρος ἤχθη καὶ ἐτάφη «εἰς τὸ κοιμητήριον ὃ αὐτὸς ἦν οἰκοδομήσας»[4]. Ἐκ Παλαιστίνης μαρτυρεῖ ὁ Ἰω. Μόσχος περὶ ἀναχωρητοῦ ἀποβιώσαντος, οὗ τὸν νεκρὸν διέταξεν ὁ Πατριάρχης «εἰς τὸ κοιμητήριον... ταφῆναι ἔνθα ἐπίσκοπος ἔκειτο». Ἔπειτα ὅμως, ὅτε τις ἤκουσε τὸν νεκρὸν διαμαρτυρόμενον ἐκ τοῦ τάφου, ἐπειδὴ ἐτάφη μετὰ αἱρετικοῦ, παρεκάλεσεν οὗτος τὸν Πατριάρχην «ἵνα λάβωμεν τὸ σῶμα τοῦ γέροντος καὶ εἰς ἄλλο μνημεῖον ἀποθώμεθα»[5]. Ἡ λέξις *κοιμητήριον* πρὸς δήλωσιν κατ' ἀρχὰς τοῦ τάφου ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν πρώτων χριστιανῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἢ ὑπὸ ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν χριστιανικὰς περιοχάς, ἀπαντᾷ δὲ αὕτη ἤδη εἰς ἀρχαίας χριστιανικὰς καὶ πρωτοβυζαντινὰς ἐπιγραφάς[6]. Ἀργότερον ἐπεξετάθη αὕτη σημασιολογικῶς καὶ ἤρχισε νὰ χρησιμοποιῆται καὶ πρὸς δήλωσιν τῆς ὅλης περιοχῆς ἔνθα οἱ τάφοι, ἤτοι τοῦ νεκροταφείου.

Οἱ τάφοι ἦσαν μονόσωμοι, δηλαδὴ δι' ἕκαστον νεκρὸν ἰδιαίτερος τάφος, ἢ πολυάνδρια, εἰς οὓς ἠδύναντο νὰ κατατεθῶσιν ὁμοῦ πλείονες νεκροί. Οὕτως ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγ. Σάββα ἐν Παλαιστίνῃ τοὺς φονευθέντας πατέρας τῆς μονῆς «ἐν μιᾷ θήκῃ αὐτοὺς ἐπ' ἀλλήλους κηδεύσαντες κατέθηκαν»[7].

---

[1] Βίος τοῦ ἀρχιμ. Δαλμάτου, ΒΕ, σ. 148α.

[2] Βίος Δαλμάτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 148α «προεκομίσθη ἐν τῇ μονῇ αὐτοῦ, προάγοντος ἔμπροσθεν τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Πρόκλου καὶ παντὸς τοῦ εὐαγοῦς κλήρου καὶ πάντων τῶν μοναστηρίων». SEC, σ. 894, στ. 1 κἑξ. βλ. πλείονας μαρτυρίας παρὰ Petrakakos, σ. 94.

[3] Βλ. Κουκουλέν, σ. 52. Fr. Pfister, Der Reliquienkult im Altertum, II, Giessen 1912, σ. 402, σημ. 1.

[4] J. Viteau, Passions des Saintes Écaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia, Paris 1897, σ. 81, 85.

[5] Migne, 87, 2892c, 2893B.

[6] Βλ. N. Bees, Die Griech.-Christl. Inschriften des Peloponnes, I,ɪ, Athen 1941, σ. 68-69.

[7] Ἐξήγησις ἤτοι μαρτύριον τῶν ἁγίων πατέρων ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Mart. 3 (act. gr., σ. 8, κεφ. 55).

Περὶ πολυανδρίων χρησιμοποιουμένων ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς ταφὴν τῶν νεκρῶν μαρτυρεῖ κατὰ τὸ 814 ὁ Θεόδωρος Στουδίτης: «ἠτόνουν οἱ ἐκκομισταί, ἐσπάνιζον οἱ ἐνταφιασταί... ἐπληροῦντο πολυάνδρια»[1]. Ἐκ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἤτοι τοῦ 9 αἰ., ἔχομεν ἐν τῷ ἐπιταφίῳ εἰς τὸν ὅσιον Νικήταν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Μηδικίου εἰς Βιθυνίαν τὴν πληροφορίαν: «τοιγαροῦν κηδεύσαντες αὐτὸν κατεθήκαμεν ἰδίῳ μνημείῳ· οὐ γὰρ ἔθος τοῖς ἡμετέροις πατράσιν, ὡς τοῖς ἄλλοις μοναστηρίοις, εἰς ἓν καταθέσιον ὁμοῦ πάντας κατατιθέναι τοὺς τελευτῶντας, ἀλλ' ἐπιτηρήσαντες τόπον ἐπιτήδειον ἑκάστου ἐκεῖσε ἴδιον μνημεῖον ποιοῦντες, τοῦτον τῇ γῇ κρύπτουσιν»[2]. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης συνάγεται ὅτι εἰς πολλὰ μοναστήρια ὑπῆρχε κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα ἡ συνήθεια τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν εἰς κοινοὺς τάφους, τὰ *πολυάνδρια* ἢ *κοινοτάφια* λεγόμενα, τὰ ὁποῖα, ὡς γνωστόν, ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους[3].

Τὸν νεκρόν, κατ' ἀρχαίαν παράδοσιν (Blümner, σ. 502-503), κατέθετον καὶ κατέχωνον ἐντὸς τοῦ τάφου· πολλάκις ὅμως κατ' ἐπισημότερον τρόπον θάπτοντες ἐναπέθετον αὐτὸν πρῶτον ἐντὸς σαρκοφάγου, ἡ ὁποία ἐκαλεῖτο *θήκη, λάρναξ* ἢ *γλωσσόκομον*[4], ἔπειτα δὲ τὸν κατεκάλυπτον ἐν τῷ τάφῳ. Οὕτως ἔχομεν τὰς μαρτυρίας: «Ἐξᾶραι κελεύει τὸν λίθον καὶ τὴν θήκην ἀναγαγεῖν»[5] καὶ «κατέθεντο τὸ ἅγιον αὐτοῦ σῶμα ἐν τῷ λάρνακι»[6].

Αἱ σαρκοφάγοι κατεσκευάζοντο ἐκ ξύλου ἢ ἐκ μετάλλου ἢ καὶ ἐλαξεύοντο εἰς τὸν λίθον καὶ τὸ μάρμαρον. Οὕτως ἀναφέρονται λάρνακες ξύλιναι «ἀπὸ

---

[1] AS, April. 1 (σ. XL, § 4).

[2] AS, April. 1 (σ. XXII, § 3).

[3] Βουλόδημος, σ. 423-424.

[4] Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμιλ. εἰς ἁγίαν Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ, Migne, 50, 582, 49. «Θήκῃ φιλοτίμῳ αὐτὸ κατατίθησι», Μαρτύριον ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, H. Delehaye, Les légendes grecques des saints militaires, σ. 146, στ. 19 κἑξ. H. Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 71, στ. 20. Ἐξήγησις ἤτοι μαρτύριον τῶν ἁγίων πατέρων ἐν τῇ Λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σάββα, AS, Martii 3 (act. gr., σ. 8, κεφ. 55). H. Delehaye, Βίος Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν Λάτρῳ, Anal. Boll. 11 (1892), 171. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίας Ἀναστασίας, Migne, 116, 580c. Μαρτύριον τῶν ἁγίων Μηνᾶ, Ἑρμογένους καὶ Εὐγράφου, Migne, 116, 413B. Βίος ὁσ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (10 αἰ.), Νέος Ἑλληνομν. 3 (1906), 193. Θεοφυλάκτου ἀρχ. πάσης Βουλγαρίας, Μαρτύριον τῶν 15 μαρτύρων, Migne, 126, 188D. Ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 44. Ἀνδρ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1945, σ. 32, σημ. 1.

[5] Chr. Loparev, Βίος ἁγίου Εὐδοκίμου (9 αἰ.), Izswestija 13 (1908), 215.

[6] M. H. Fourmy et M. Leroy, Βίος ἁγίου Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), σ. 161, στ. 26 κἑξ.

σανίδων κεδρίνων ἐν στενοῖς ἥλοις συγκλεισθεῖσαι»[1], ἐκ λίθου ἢ μαρμάρου ἢ καὶ λελαξευμέναι ἐπ' αὐτῶν: «ἐκήδευσαν... καὶ ἀπέθεντο ἐν τόπῳ λελατομημένῳ»[2]· ὁ Μάξιμος ὁ Καυσοκαλυβίτης (14 αἰ.), ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ του, «ἐτάφη ἐν τῷ μνημείῳ τῷ λαξευθέντι ὑπ' αὐτοῦ πλησίον τοῦ κελλίου...»[3]. Ἡ λέξις *μνημεῖον* ἐνταῦθα, πλὴν τῆς δηλώσεως δι' αὐτοῦ τοῦ ὑπεράνω τοῦ τάφου κτίσματος ὡς καὶ τοῦ ἀφωρισμένου εἰς τὴν ταφὴν τόπου[4], σημαίνει καὶ τὸν λελαξευμένον τάφον ἤτοι τὴν λάρνακα. Μὲ τὴν σημασίαν αὐτὴν ἀπαντᾷ ἡ λέξις αὕτη καὶ πολὺ παλαιότερον παρὰ τῷ Χρυσοστόμῳ, ὅστις ἐπεξηγεῖ: «τί γάρ ἐστι μνημεῖον; Λίθος, σῶμα νεκρὸν ἔχων ἐγκείμενον»[5].

Τὸ *γλωσσόκομον* ἦτο ἐπίσης θήκη, ἀναφέρεται δὲ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον ὡς «γλωσσόκομον μολύβδινον» ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀντιοχείας[6], καὶ σιδηροῦν ἔτι καὶ χαλκοῦν[7] ἀλλὰ καὶ «ἐκ ξύλων ἀσήπτων» ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγίας Φεβρωνίας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Σιβαπόλεως τῆς Μεσοποταμίας[8], καὶ «γλωσσόκομον πύξινον μικρὸν μετὰ πανίου ὁλοσηρικοῦ πορφύρας ἀληθινῆς...»[9], καὶ γενικῶς ὡς «ξύλινον γλωσσόκομον»[10]. Εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης κατεσκευάζετο τοῦτο ἐκ ξύλου περσέας, χαρακτηριζόμενον ἐκ ταύτης γλωσσόκομον περσεινὸν καὶ περσεϊνόν, ἢ γλωσσόκομον ἐκ περσέας[11].

Τὸ νεκροταφεῖον εἰς τὰς ἁγιολογικὰς πηγὰς φέρεται συνήθως ὑπὸ τὰ

---

[1] Βίος ἁγ. Γρηγορίου ἐπισκ. Ἀρμενίας, AS, Sept. 8, 375, § 122. Βίος ὁσίου πατρὸς Θεοφάνους (ἔκδ. C. de Boor, σ. 25, στ. 29).

[2] Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55). Βλ. καὶ Ἰωάννου Μοναχοῦ, Ὑπόμνημα τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, Migne, 96, 1301D. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἀποστ. Μάρκου Ἀλεξανδρείας, Migne, 115, 169c (κεφ. ι').

[3] Fr. Halkin, Βίος Μαξίμου τοῦ Ἀθωνίτου (14 αἰ.), Anal. Boll. 54 (1936), 106, στ. 7 κἑξ.

[4] Κουκουλές, σ. 54.

[5] Migne, 58, 735, στ. 51· ἴδε καὶ παρὰ Λουκάτῳ, σ. 83, § 14.

[6] Βίος Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (6 αἰ.) (ἔκδ. H. Lietzmann, ἐν Texte u. Unters. zur Gesch. d. Altchr. Liter. Band 32, Heft 4, σ. 68, στ. 4 κἑξ.).

[7] Συμεῶνος Μεταφράστου, Ὑπομνήματα τῶν ἁγίων ἑπτὰ παίδων ἐν Ἐφέσῳ, Migne, 115, 436c.

[8] AS, Junii 7, 27, § 32.

[9] Μαρτύριον ἁγίας Δόμνης († 297 - 298), Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι Παλαιστ. ἁγίων, Ἐν Ἱεροσολύμοις 1907, σ. 63, στ. 29 - 30.

[10] Βίος Ἰγνατίου ἀρχιεπ. Κωνσταντινουπόλεως, Migne, 105, 557D.

[11] Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 29, στ. 24, σ. 40, στ. 14, σ. 57, στ. 21 κἑξ. SEC, σ. 863 στ. 15.

ὀνόματα *κοιμητήριον*[1], καθ' ὅσον ὁ θάνατος ἐλογίζετο κατὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν ὡς ὕπνος, καὶ *ταφεῖον*, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς χρόνους[2].

Ἀρχαιοτάτη εἶναι ἡ πίστις εἰς τὸν ἄνθρωπον ὅτι ὁ ἀποθνήσκων καταλαμβάνεται ὑπὸ βαθέος ὕπνου[3], ἀπαντᾷ δὲ εὐρέως καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, παρὰ τοῖς ὁποίοις ὁ θάνατος ἐθεωρεῖτο ὕπνος τοῦ σώματος καὶ ἀπελευθέρωσις τῆς ψυχῆς ἀπ' αὐτοῦ[4]. Ὁ Ἡσίοδος (Ἔργα κ. Ἡμ., 116) διδάσκει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος «θνῆσκον δ' ὥς θ' ὕπνῳ δεδμημένοι»· τὸ ῥῆμα δὲ *κοιμῶμαι* καὶ *κοιμίζω* ἐδήλωνε, πλὴν τοῦ φυσικοῦ ὕπνου, καὶ τὸν θάνατον[5].

Εἰς τὰς ἰδέας αὐτὰς ἑπόμενος ὁ χριστιανισμός, ὅστις ἐκήρυττε καὶ τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν (Παύλου, Α' πρὸς Θεσσαλ. δ', 13 - 16), ἐδίδασκεν ὅτι ὁ ἐκδημῶν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου δὲν ἀποθνήσκει ἀλλὰ *κοιμᾶται* σωματικῶς, τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἀνερχομένης πρὸς τὸν Θεόν.

Συμφώνως πρὸς τὴν πίστιν ταύτην περὶ τοῦ θανάτου ὡς ὕπνου, ὁ Ἰησοῦς (Εὐαγγ. κατὰ Ματθ., θ' 23 - 24), ἐλθὼν εἰς τὴν οἰκίαν τινὸς τοῦ ὁποίου ἀπέθανεν ἡ θυγάτηρ, λέγει εἰς τὸν συνηθροισμένον ἐκεῖ ὄχλον: «Ἀναχωρεῖτε· οὐ γὰρ ἀπέθανε τὸ κοράσιον, ἀλλὰ καθεύδει». Ἀγγέλλων ἐπίσης ὁ Ἰησοῦς τὸν θάνατον τοῦ Λαζάρου λέγει εἰς τοὺς μαθητάς του (Εὐαγγ. κατὰ Ἰωάνν., ια', 11): «Λάζαρος ὁ φίλος ἡμῶν κεκοίμηται· ἀλλὰ πορεύομαι, ἵνα ἐξυπνίσω αὐτόν»[6]. Ἐκ τῆς διδασκαλίας ταύτης τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καθ' ἣν ὁ τελευτῶν χριστιανὸς *κοιμᾶται*, ἐκλήθη κατόπιν καὶ ὁ τόπος, ὁ τάφος, ἐν τῷ ὁποίῳ κοιμᾶται ὁ νεκρὸς *κοιμητήριον*. Ὁ Ἰωάννης

---

[1] Χρυσόστομος, Migne, 49, 393, 394. Μαρτύριον ἁγίας Δόμνης († 297-298, ἐν Νικομηδείᾳ), Μ. Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι Παλαιστ. ἁγίων, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907, σ. 62, στ. 30. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2892c. Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας τῆς Κύπρου († 403), Migne, 41, 89c (κεφ. 53). Βίος ὁσ. μάρτ. Στεφάνου τοῦ νέου (8 αἰ.), Migne, 100, 1096A. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, Migne, 115, 1200D. SEC, σ. 553, στ. 14 κἑξ.

[2] Τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης (ἔτ. 1118), Miklosich - Müller, Acta et Diplomata, 5, 372 - 373· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 39.

[3] Ἴδε παρὰ Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseints, Zeitschrift des Vereins f. Volksk. 11 (1901), 17.

[4] M. Nilsson, Ἔνθ' ἀν., σ. 657.

[5] Ἴδε Oct. Merlier, Note sur deux passages du quatrième Évangile. Bull. de Corr. Hell. 54 (1930), 228 - 229, 231. Πρβλ. καὶ R. Goossens, ἐν Byzantion 7 (1932), 694.

[6] Ὁ Oct. Merlier, Ἔνθ' ἀν., σ. 235, παρατηρεῖ ὅτι τὸ ῥῆμα *κοιμῶμαι* εἰς τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ εὐαγγ. Ἰωάννου χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τοῦ θανάτου κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος παραδεδομένην σημασίαν αὐτὴν τοῦ ῥήματος.

ὁ Χρυσόστομος εἰς τὴν ὁμιλίαν του «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου» (Migne, 49, 393 - 394), ἐμπεφορημένος ἐκ τῶν ἰδεῶν τούτων, κηρύττει σχετικῶς: «Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασται, ἵνα μάθῃς, ὅτι οἱ τετελευτηκότες καὶ ἐνταῦθα κείμενοι οὐ τεθνήκασιν, ἀλλὰ κοιμῶνται καὶ καθεύδουσι... Ἐπειδὴ δὲ ἦλθεν ὁ Χριστὸς καὶ ὑπὲρ ζωῆς τοῦ κόσμου ἀπέθανεν, οὐκέτι θάνατος καλεῖται λοιπὸν ὁ θάνατος ἀλλ' ὕπνος καὶ κοίμησις. Καὶ ὅτι κοίμησις καλεῖται δῆλον ἐξ ὧν φησιν ὁ Χριστός. Λάζαρος ὁ φίλος ἡμῶν κεκοίμηται. Οὐ γὰρ εἶπεν, ἀπέθανε, καίτοι γε τεθνηκὼς ἦν... Ὅρα πανταχοῦ ὕπνον καλούμενον τὸν θάνατον· διὰ τοῦτο καὶ ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασται».

Τὸ κοιμητήριον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου φαίνεται ὅτι ἔκειτο κατὰ κανόνα ἔξω τῆς πόλεως[1]. Οἱ ἅγιοι μάρτυρες, οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ κληρικοί, ὡς καὶ οἱ βασιλεῖς, πιθανῶς καὶ ἄλλα ἐπίσημα πρόσωπα ἐθάπτοντο καθ' ἅπασαν τὴν βυζαντινὴν περίοδον εἰς ἰδιαίτερον τμῆμα τοῦ κοιμητηρίου[2] ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἢ ἐν τῷ περιβόλῳ αὐτῶν[3]. Ἐν Παλαιστίνῃ εἰς τὴν Λαύραν τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐπὶ Λέοντος Α΄ τοῦ Θρᾳκὸς (457 - 474), ἀναχωρητής τις ὀνόματι Φοῖβος «ᾠκοδόμησε κοιμητήριον ἐν τῷ τόπῳ τοῦ σπηλαίου ἔνθα ἐν ἀρχῇ ἡσύχαζεν ὁ μέγας Εὐθύμιος· ὅπερ σπήλαιον καταλύσας... ἔκτισεν οἶκον[4] μέγαν καὶ θαυμαστὸν καὶ κεκαμαρωμένον, καὶ ἐν μέσῳ τὴν τοῦ ἁγίου θήκην πεποίηκεν, ἑκατέρωθεν δὲ ἐσκεύασε θήκας ἡγουμένων τε καὶ πρεσβυτέρων καὶ λοιπῶν ὁσίων ἀνδρῶν. Ὁ δὲ ἀρχιεπίσκοπος προπέμψας τήν τε ἐπικειμένην πλάκα μετὰ τῆς ἀργυρᾶς χώνης καὶ τὰ κυκλοῦντα κάγκελα, κατῆλθεν εἰς τὴν Λαύραν καὶ μετήνεγκε τὸ τίμιον λείψανον εἰς τὸν ἑτοιμασθέντα τόπον... καὶ τοῦτο καταθέμενος ἀσφαλῶς πρὸς τὸ μηδένα δύνασθαι ἀνοῖξαι καὶ τὸ λείψανον ἀποσυλῆσαι, ἐπέθηκε τὴν πλάκα πήξας τὴν χώνην ὑπεράνω τοῦ στήθους αὐ-

---

[1] Μακρίνα, σ. 993β. Βίος ὁσ. Κοσμᾶ καὶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ΑΙΣ, 4, 288, στ. 8 - 9· ἐν Νικομηδείᾳ «χήρας υἱὸς ἐξεκομίζετο θανών, ὡς ἂν ἔξω τῆς πόλεως ταφῇ παραδοθῇ». Μαρτύριον Δόμνης († 297 - 298), Ἔνθ' ἀν. «ἐν κοιμητηρίῳ ἔξω τῆς πόλεως». Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας († 311) (ἔκδ. J. Viteau, Ἔνθ' ἀν., σ. 81). Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 39 κἑξ. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ῥητῶς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος· ἴδε παρὰ Λουκάτῳ, σ. 81, § 4.

[2] Ἰωάνν. Χρυσοστόμου, Εἰς μάρτυρα Δροσίδα, Migne, 50, 685, στ. 17 - 21. Ἰω. Μόσχου, Λειμωνάριον, Migne, 87, 2892c, βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 153 σημ. 1.

[3] Βίος ἁγίας Φεβρωνίας, AS, Junii 7, 27, § 32. Βίος τοῦ ἀρχιμ. Δαλμάτου (5 αἰ.), ΒΕ, σ. 148α. Βίος Βασιλείου τοῦ νέου (10 αἰ.), AS, Mart. 3 (act. gr., σ. *31, κεφ. 55). Βίος ὁσίου Εὐθυμίου, Νέα Σιὼν 12 (1912), 653. Βίος Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου (9 αἰ.), Anal. Boll. 18 (1899), 220, βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 40.

[4] Περὶ τοῦ οἴκου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν ὁ τάφος, ἴδε Κουκουλέν, σ. 55.

τοῦ, ἥτις χώνη ἀπὸ τότε μέχρι σήμερον ἀναβλύζει παντοδαπὰς εὐεργεσίας»[1]. Οἱ ξένοι τέλος ἐθάπτοντο εἰς ἰδιαίτερα κοιμητήρια, *ξενοτάφια* καλούμενα[2].

ε΄) Ταφή.

Ὅτε ἡ νεκρικὴ πομπὴ ἔφθανε πρὸ τοῦ τάφου, οἱ φέροντες τὸν νεκρὸν *λεκτικάριοι* ἢ *κοπιαταί*[3] ἀπέθετον αὐτὸν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους· ἀκολούθως ἀνεπέμποντο ὑπὸ τοῦ ἱερέως αἱ τελευταῖαι ὑπὲρ αὐτοῦ εὐχαί[4]. Ἐτιμᾶτο συνήθως ὁ νεκρὸς ἔτι καὶ δι' ἐπιταφίου λόγου, διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεκωμιάζοντο αἱ ἀρεταὶ αὐτοῦ καὶ ἡ κατὰ τὸν βίον φιλάνθρωπος δρᾶσίς του[5]. Οἱ ἐπιτάφιοι οὗτοι λόγοι μὲ τὸν ἐγκωμιαστικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα εἶχον εὕρει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὴν πλήρη αὐτῶν ἀνάπτυξιν[6], συνεχίσθησαν δὲ ἔπειτα ὑπὸ τὸ αὐτὸ ῥητορικὸν πνεῦμα καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν περίοδον[7].

Κατὰ τὰς τελευταίας αὐτὰς στιγμὰς οἱ οἰκεῖοι τοῦ μεταστάντος ἐξετρέποντο εἰς θρήνους καὶ κοπετούς, οὕτω δὲ ὄχι μόνον τὴν συνέχισιν τῆς ἱερᾶς ψαλμῳδίας παρεκώλυον[8], ἀλλ' ἀκόμη καὶ αὐτὴν τὴν κατάθεσιν τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ τάφῳ.

Εἰς τὰς κηδείας τῶν μαρτύρων κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας καὶ τῶν λοιπῶν ὁσίων ἀνδρῶν κατόπιν, πλὴν τῶν οἰκείων, προσήρχετο καὶ πλῆθος ἐκ τοῦ λαοῦ. Τοῦτο προπομπεῦον τὸν νεκρὸν παρεκάλει καὶ ἐδέετο ὑπὲρ τῆς ἰάσεως ἀσθενῶν ἢ προσεπάθει κατά τε τὴν διαδρομὴν καὶ πρὸ τοῦ τάφου ἀκόμη νὰ πλησιάσῃ καὶ ἐγγίσῃ αὐτὸν ἢ τὸ φέρετρον, ἵνα ἀποσπάσῃ τεμάχιον

---

[1] Βίος ὁσ. Εὐθυμίου, Νέα Σιὼν 12 (1912), 653. Βλ. καὶ Συμεῶνος Μεταφράστου, ἐν Migne, 114, 729cB.

[2] Λεοντίου ἐπισκ. Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ, Migne, 93, 1744D. Βίος Μάρθας μητρὸς τοῦ ἁγίου Συμεὼν ἐν τῷ Θαυμαστῷ ὄρει (6 αἰ.), AS, Maii 5, 407c. Θεοφάνους, Χρονογρ. (σ. 164, στ. 17 - 18, Βόννης)· βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 42.

[3] Ἴδε ἀνωτ., σ. 134 - 135.

[4] Μακρίνα, σ. 993B: «ἀποθέμενοι τὴν κλίνην τὰ πρῶτα εἰς προσευχὴν ἐτρεπόμεθα, ἡ δὲ εὐχὴ θρήνων γίνεται ἀφορμὴ τῷ λαῷ». Βίος ἁγ. Φιλαρέτου (8 αἰ.), Byzantion 9 (1934), 161, στ. 26 κἑξ. «φθασάντων δὲ ἐν τῷ τάφῳ ψαλμῳδίαις τε καὶ ὕμνοις τιμήσαντες, κατέθεντο τὸ ἅγιον αὐτοῦ σῶμα ἐν τῷ λάρνακι».

[5] Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Migne, 35, 273A «τιμήσας τὸν πατέρα λόγοις ἐπιταφίοις». Ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 42 - 43.

[6] Fr. Pfister, Der Reliquienkult im Altertum, II, 1912, σ. 554 - 555.

[7] Δημ. Μπαλάνου, Πατρολογία, 1930, σ. 312.

[8] Μακρίνα, σ. 993B. καὶ ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Εἰς τὸν ἐπιτάφιόν του εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον (Migne, 36, 601B) λέγει: «ψαλμῳδίαι θρήνοις ὑπερνικώμεναι».

ἐκ τῶν ἐνδυμάτων ἢ τῶν ἐνταφίων του, οὕτω δὲ προεκάλει τοῦτο σύγχυσιν καὶ παρημπόδιζε τὴν ταφήν. Ἕνεκα τούτου παρίστατο πολλάκις ἀνάγκη τῆς ἐπεμβάσεως ἄλλων δσίων ἀνδρῶν ἢ τῆς προσφυγῆς εἰς βίαια μέσα, ὥστε νὰ ὑποχωρήσῃ τὸ πλῆθος καὶ διευκολυνθῇ ἡ κατάθεσις τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ τάφῳ. Σχετικῶς λέγεται εἰς τὸν βίον τῆς μάρτυρος Φεβρωνίας, μαρτυρησάσης ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, τῷ 304, ἐν Μεσοποταμίᾳ (Σιβάπολις), ὅτι κατὰ τὴν ταφὴν αὐτῆς «πολλῆς στάσεως γενομένης καὶ τῶν ὄχλων βοώντων καὶ μὴ συγχωρούντων ἀσφαλισθῆναι τὸ γλωσσόκομον, καὶ πολλὰ παρακαλοῦντος τοῦ ἐπισκόπου τῆς πόλεως καὶ τῶν μοναχῶν καὶ κληρικῶν κατατεθῆναι τὸ λείψανον οὐκ ἐπείθοντο οἱ ὄχλοι», οἵτινες ὑπεχώρησαν τέλος διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς δσίας Βρυένης[1]. Ὁμοίως ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ Θεοδοσίου († 529), μονάσαντος πλησίον τῶν Ἱεροσολύμων, ὅτι κατὰ τὴν ὥραν τῆς ταφῆς αὐτοῦ τῶν συναχθέντων μετὰ βίας «μόλις διωσθέντων ὁ ὅσιος κατετέθη»[2].

Περὶ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ πλήθους νὰ ἐγγίσῃ τοὐλάχιστον τὸν νεκρὸν ἢ τὸν σκίμποδα ἐφ' οὗ ἐφέρετο, μαρτυρεῖ χαρακτηριστικῶς ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον του εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον († 379), ὅτι «προεκομίζετο μὲν ὁ ἅγιος χερσὶν ἁγίων ὑψούμενος· σπουδὴ δ' ἦν ἑκάστῳ, τῷ μὲν κρασπέδου λαβέσθαι, τῷ δὲ σκιᾶς, τῷ δὲ τοῦ ἱεροφόρου σκίμποδος, καὶ ψαῦσαι μόνον... τῷ δὲ τῶν ἀγόντων ἐλθεῖν πλησίον, τῷ δὲ τῆς θέας ἀπολαῦσαι μόνης ὥς τι κἀκείνης πεμπούσης ὄφελος. Πλήρεις ἀγοραί, στοαί, διώροφοι, τριώροφοι τῶν ἐκεῖνον παραπεμπόντων... μόλις δὲ τὸ σῶμα διαφυγὸν τοὺς ἁρπάζοντας καὶ νικῆσαν τοὺς προπομπεύοντας, οὕτω τῷ τάφῳ τῶν πατέρων δίδοται»[3]. Καὶ κατὰ τὴν ἐκφορὰν ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῷ 438, τοῦ ἀρχιμανδρίτου Δαλμάτου λέγεται, ὅτι «συντρεχούσης... καὶ τῆς πόλεως ἁπάσης καὶ ἕκαστος ἐσπούδαζε τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου σκίμποδος ἅπτεσθαι καὶ εὐλογίας ἀξιωθῆναι»[4].

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ἐπαυξηθῶσι, παρατηροῦμεν ὅτι τὰ συνωθούμενα περὶ τὴν νεκροφόρον κλίνην τοῦ ἐκκομιζομένου ἁγίου πλήθη, ἐπεζήτουν, ἐγγίζοντα τὸν νεκρὸν ἢ τὸ φέρετρον, ἢ καὶ ἁπλῶς μόνον θεώμενα, νὰ τύχωσι τῆς εὐλογίας τοῦ ἁγίου ἢ νὰ ἐπιτύχωσι ὑπὲρ αὐτῶν ὄφελός τι, τὴν ἴασιν συνήθως ἀσθενῶν ἐκ ποικίλων νόσων καὶ δὴ τῶν ἐξ ἐπηρείας τῶν πονηρῶν πνευμάτων. Κατὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ ἁγίου Φιλαρέτου (8 αἰ.) ἐν Παφλαγονίᾳ δαιμονιζόμενός τις, ἀκολουθῶν τὸ ἐξόδιον,

[1] AS, Junii 7, 27, § 32.

[2] Usener, Θεοδ., σ. 97, στ. 16 κἑξ.

[3] Migne, 36, 601B.

[4] BE, σ. 148α. Βλ. καὶ βίον τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰγνατίου, Migne, 105, 560A.

«ἀναπηδήσας ἄφνω κατέσχε τὴν κλίνην καὶ ἅμα τοῦ κρατῆσαι αὐτήν, παραχρῆμα ἐξῆλθε τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα ἐξ αὐτοῦ καὶ γέγονεν ὑγιὴς τῇ τοῦ Θεοῦ χάριτι»[1].

Ἰαματικὴν καὶ ἀπελατικὴν δύναμιν ἐπιστεύετο ὅτι ἐκέκτηντο καὶ τὰ ἐνδύματα καὶ ἐντάφια τῶν νεκρῶν τούτων· διὰ τοῦτο ἰδιαιτέρως ἐφρόντιζον οἱ ἀκολουθοῦντες εἰς τὴν κηδείαν ν' ἀποσπάσωσι καὶ λάβωσι τεμάχια ἐξ αὐτῶν, καθ' ὅσον «παθῶν ἅμα καὶ νοσημάτων καὶ παντὸς ἑτέρου λυποῦντος ἀπαλλαγὴν ἔχειν δι' ἐκείνων ἐπίστευον»[2].

Ἡ πίστις περὶ ὑπαρχούσης θείας δυνάμεως εἰς τὸ λείψανον τοῦ δσίου ἢ μάρτυρος καὶ εἰς τὰ ἐνδύματα καὶ ἐντάφια αὐτοῦ, διατηρουμένης δὲ ἐν τῷ λειψάνῳ καὶ μετὰ τὴν ταφήν, νομίζω ὅτι ἐστηρίχθη κατ' ἀρχὴν εἰς ἀναλόγους ἀρχαίας δοξασίας περὶ τῶν λειψάνων τῶν ἡρώων[3]. Κυρίως ὅμως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς αὐτῆς δοξασίας ἄμεσον ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἡ διδασκαλία ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ (Πράξ. τῶν Ἀποστ., β' 3, 43. γ' 6, 12-13. ε' 12, 15. ιθ' 11-12) περὶ τῆς μεταδοθείσης εἰς τοὺς ἀποστόλους διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος δυνάμεως, δι' ἧς καὶ «ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Πράξ. Ἀποστ., γ' 6) «πολλά τε τέρατα καὶ σημεῖα διὰ τῶν ἀποστόλων ἐγίνετο» (Πράξ. Ἀποστ., β' 43 πρβ. καὶ ε', 12). Διὰ τῆς ἐν αὐτοῖς θείας χάριτος ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης ἐγείρουσι χωλόν, διὰ δὲ τοῦ ἀποστόλου Παύλου (Πράξ. Ἀποστ., ιθ' 11-12) «Δυνάμεις τε οὐ τὰς τυχούσας ἐποίει ὁ Θεὸς διὰ τῶν χειρῶν Παύλου, ὥστε καὶ ἐπὶ τοὺς ἀσθενοῦντας ἐπιφέρεσθαι ἀπὸ τοῦ χρωτὸς αὐτοῦ σουδάρια ἢ σημικίνθια, καὶ ἀπαλλάσσεσθαι ἀπ' αὐτῶν τὰς νόσους, τά τε πνεύματα τὰ πονηρὰ ἐξέρχεσθαι ἀπ' αὐτῶν».

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν ἐπιστεύετο ὅτι καὶ οἱ μάρτυρες ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ οἱ λοιποὶ ἅγιοι καὶ ὅσιοι ἄνδρες ἦσαν ἐκ Θεοῦ ἐμπεφορημένοι διὰ θείας δυνάμεως, ἡ ὁποία μετεδίδετο καὶ εἰς τὰ ἐνδύματα αὐτῶν καὶ εἰς ὅ,τι ἄλλο ἤγγιζον, μετὰ τὸν θάνατον δὲ αὕτη παρέμενεν ἐν τῷ λειψάνῳ τοῦ ἁγίου[4].

Περὶ τῆς πίστεως ταύτης ἀναφέρει κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος ὁ Κύριλλος ἀρχιεπίσκοπος Ἱεροσολύμων (Migne, 33, 1037A), ὅτι «καὶ ψυχῆς μὴ παρούσης, ἔγκειταί τις δύναμις τῷ τῶν ἁγίων σώματι, διὰ τὴν ἐν τοσούτοις ἔτεσιν ἐνοικήσασαν ἐν αὐτῷ δικαίαν ψυχήν, ἧς ὑπηρέτημα γέγονε...»

[1] M.-H. Fourmy - M. Leroy, Βίος ἁγίου Φιλαρέτου, Byzantion 9 (1934), 161, στ. 19-24.

[2] Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσ. Εὐσεβίας, Migne, 114, 997D. Ἴδε καὶ βίον πατριάρχου Ἰγνατίου (9 αἰ.), Migne, 105, 560A. Βλ. ἄλλας μαρτυρίας παρὰ Κουκουλέ, σ. 44.

[3] Βλ. Νικ. Μ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 1949, σ. 29.

[4] Οἱ ἀρχαῖοι ἐπίστευον ὁμοίως περὶ ὑπαρχούσης δυνάμεως ἐν τοῖς λειψάνοις τῶν ἡρώων, βλ. Νικ. Κοντολέοντα, Ἔνθ' ἀν.

καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Χρυσόστομος (M i g n e, 50, 595,11) τονίζει «οὐδὲ γὰρ τὰ σώματα μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ θῆκαι τῶν ἁγίων πνευματικῆς εἰσι πεπληρωμέναι χάριτος».

Ἡ διδασκαλία αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας εὗρε πλήρη ἀνταπόκρισιν εἰς τὴν λαϊκὴν ψυχήν, διὸ προσέτρεχον τὰ πλήθη εἰς τὴν βοήθειαν τῶν ὁσίων ἀνδρῶν εἰς τὰς δυσκόλους τοῦ βίου περιστάσεις, μετὰ τὸν θάνατον δὲ αὐτῶν ἀπέσπων τεμάχια ἐκ τῶν φορεμάτων καὶ ἐνταφίων αὐτῶν πρὸς προφύλαξιν καὶ βοήθειαν ἀπὸ τοῦ κακοῦ ἢ κατέφευγον εἰς τοὺς τάφους καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν πρὸς ἀπαλλαγήν των ἐκ νόσων καὶ ἄλλων κακῶν.

Εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 151) ὅτι ὁ νεκρὸς κατεχώνετο ἀπ' εὐθείας ἐν τῷ τάφῳ, ὅπερ σύνηθες διὰ τοὺς πτωχούς, ἢ ἐτίθετο πρῶτον ἐντὸς θήκης, εἶτα δὲ κατετίθετο εἰς τὸ μνῆμα ὑπὸ τῶν «ἐνταφιαστῶν». Κατὰ παρέκκλισιν ἐκ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ταφῆς ἔθαπτον κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα οἱ Ἱεροσολυμῖται καὶ οἱ Αἰγύπτιοι μοναχοὶ ἀλλὰ καὶ οὗτοι διαφοροτρόπως. Ὁ Ἰωάννης Μόσχος λέγει ὅτι ἠρωτήθη τις ἐν Συρίᾳ ὑπ' ἀγγέλου ἐν ὁράματι: «Εἰπέ, γέρων, ἐὰν ἀποθάνῃς, πῶς θέλεις ἵνα ἐνταφιάσωμέν σε; ὡς οἱ Αἰγύπτιοι μοναχοὶ ἐνταφιάζουσιν, ἢ ὡς οἱ Ἱεροσολυμῖται;» (Migne, 87, 3048c). Δὲν ἔχω ὑπ' ὄψιν μου ἄλλας μαρτυρίας διαφωτιστικὰς περὶ τοῦ τυπικοῦ τῶν κηδειῶν ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Αἰγύπτῳ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ὑποπτεύω ἐν τούτοις ὅτι ὁ Μόσχος θὰ ἐννοῇ ἐνταῦθα διὰ τὴν Αἴγυπτον κηδείας νεκρῶν διὰ τῆς μὴ κατακρύψεως ὑπὸ τὴν γῆν, ἀλλὰ τῆς φυλάξεως αὐτῶν ἐπὶ σκιμποδίων, ὡς ρητῶς μαρτυρεῖ διὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου, ὅτι «οἱ Αἰγύπτιοι τὰ τῶν τελευτώντων σπουδαίων σώματα καὶ μάλιστα τῶν ἁγίων μαρτύρων φιλοῦσι μὲν θάπτειν καὶ περιελίσσειν ὀθονίοις, μὴ κρύπτειν δὲ ὑπὸ γῆν, ἀλλ' ἐπὶ σκιμποδίων τιθέναι καὶ φυλάττειν ἔνδον παρ' ἑαυτοῖς, νομίζοντες ἐν τούτῳ τιμᾶν τοὺς ἀπελθόντας» [1].

Ἀπὸ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ταφῆς ἀντιδιαστέλλεται νομίζω ὑπὸ Ἰω. τοῦ Μόσχου τὸ ἐπικρατοῦν ἔθος ἐν Παλαιστίνῃ, τῆς κατακρύψεως ἐν τάφῳ, ὅπερ ἦτο τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῆς λοιπῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας. Πιθανώτερον ὅμως φαίνεται ὅτι ἡ διάκρισις αὕτη ἀπὸ τοῦ αἰγυπτίου ἔθους ἀνάγεται εἰς εἰδικὸν παλαιστινιακὸν ἔθιμον κατὰ τὸ ὁποῖον κατέκρυπτον μὲν τοὺς νεκροὺς ἐν τάφῳ ἀλλὰ τεθειμένους ἐπὶ κλινῶν. Περὶ τούτου πληροφορούμεθα ἐκ τῆς διηγήσεως περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου καὶ τῆς εὑρέσεως τοῦ λειψάνου του. Τὸ μαρτύριον ἐγράφη, ὡς προκύπτει ἐξ αὐτοῦ (ΑΙΣ, 5, σ. 31, κεφ. 4), περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνος, λέγεται δὲ ἐν τούτῳ ὅτι ἐν ὁράματι ὑπεδείχθη εἴς τινα ὁ τάφος τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου περιέχων «κλίνας χρυσᾶς τρεῖς, δύο μὲν χαμαί, μίαν δὲ ὑψηλήν· ἡ δὲ μία δύο ἄνδρας εἶχεν,

[1] M i g n e, 26, 968c - 969A, κεφ. 90.

ἕνα πρεσβύτην καὶ ἕνα νεώτερον. Ἦσαν δὲ αἱ στρωμναὶ οὕτως· ἡ μὲν μία ὑψηλή, ἡ δὲ ἄλλη ὑποκάτω αὐτῆς ἦν, ὡς ἀπὸ λαμπρᾶς ἐσθῆτος ἐστρωμένη καὶ ὡς νεοφωτίστων ὄντων τῶν ἐν αὐτῇ ἀνακειμένων» (βλ. ΑΙΣ, 5, 38 στ. 15 κἑξ.).

Ὁ νεκρός, δεδεμένος τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας καὶ πρὸς ἀνατολὰς βλέπων, ἐθάπτετο, ἀναλόγως τῆς οἰκονομικῆς αὐτοῦ καταστάσεως, μετὰ τῶν πολυτελῶν αὐτοῦ φορεμάτων, ἐπὶ πλουσίων χρυσοϋφάντων καὶ ὁλοσηρικῶν, δι' ὧν εἶχεν ἐνδυθῇ οὗτος κατὰ τὴν περιστολήν [1], ἐκαλύπτετο δὲ ἄνωθεν ἐντὸς τοῦ τάφου διὰ καλύπτρας, ἡ ὁποία ἐλέγετο *πέπλος* [2], *σινδόνιον* [3], καὶ *σάββανον* [4]· πρὸς τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τοὺς μοναχοὺς καὶ κληρικοὺς καὶ τὸ *ἐπιρριπτάριον* [5]. Ἡ καλύπτρα αὕτη ἔφθανε μέχρι τῶν ποδῶν καλύπτουσα ὅλον τὸ σῶμα [6], ἐμυρίζετο δὲ δι' ἀρωμάτων πρὸς τὸν σκοπὸν βεβαίως, ὡς παρατηρεῖ ὁ Χρυσόστομος, ἵνα καταστραφῇ αὕτη καὶ ἀποφευχθῇ οὕτως ἡ σύλησις ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων [7].

Πρὸ τῆς ταφῆς τοῦ λειψάνου εἰς τὴν μοναστικὴν περιοχήν, ὅσον γνωρίζω, τῆς Παλαιστίνης συνειθίζετο καὶ ἡ τέλεσις τῆς θείας λειτουργίας. Περὶ τούτου μανθάνομεν σχετικῶς ἐκ τοῦ ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου διεσκευασμένου μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ. Ἐνταῦθα λέγεται ὅτι γυνή τις ἐν Παλαιστίνῃ τὸ λείψανον τοῦ υἱοῦ αὐτῆς «τῷ μάρτυρι παρατίθεται, πάννυχόν τε σὺν τοῖς προσήκουσι καὶ ἄλλως ἐπιτηδείοις τὴν εὐχαριστίαν ποιησαμένη, πρὸς δὲ καὶ τὴν μυστικὴν ἱερουργίαν, ἐν ᾧ ἔδει τελεσθῆναι τελέσασα, ἐπὶ δαψιλῆ παρακαλεῖ τὰ δεῖπνα τοὺς τῶν ἱερῶν ὕμνων αὐτῇ κοινωνήσαντας» [8]. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου (6 αἰ.) ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι τὸ λείψανον αὐτοῦ κατετέθη ἐν τῷ τάφῳ «τῆς θείας εὐχαριστίας ἐπ' αὐτῷ τελεσθείσης» [9]. Περὶ τοῦ ἔθους τούτου, τῆς ἐπὶ τῷ

[1] Μαρτύριον ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου καὶ εὕρεσις τῶν λειψάνων αὐτοῦ, ΑΙΣ, 5, 38, στ. 15 κἑξ. Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς, Ὁμιλ. εἰς ἁγίαν Πελαγίαν τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ, M i g n e, 50, 582, στ. 33 κἑξ.

[2] Βίος Ἰγνατίου ἀρχιεπ. Κωνσταντινουπόλεως, M i g n e, 105, 560A.

[3] Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 49, στ. 15. K u r t z, Βίος Θεοδώρας (ἀρχ. 10 αἰ.), σ. 40, στ. 33 κἑξ. Σ υ μ ε ῶ ν ο ς Μ ε τ α φ ρ ά σ τ ο υ, Βίος ὁσίας Εὐσεβίας, M i g n e, 114, 997D· ἴδε καὶ Λ ο υ κ ᾶ τ ο ν, σ. 78.

[4] Ν ι κ η φ ό ρ ο υ π ρ ε σ β υ τ. Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ο υ π ό λ ε ω ς, Βίος Ἀνδρέου Σαλοῦ, M i g n e, 111, 745B.

[5] Βίος ὁσ. Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν Λάτρῳ (10 αἰ.), Anal. Boll. 11 (1892), 171. Περὶ τοῦ ἐπιρριπταρίου, βλ. D u C a n g e, ἐν λ. Anal. Boll. 7 (1888), 99.

[6] Βίος ὁσ. Παύλου τοῦ νέου, Ἔνθ' ἀν., σ. 171.

[7] Ἴδε παρὰ Λ ο υ κ ά τ ῳ, σ. 86, § 8.

[8] M i g n e, 115, 1157D. Καὶ ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῆς ἁγίας Δόμνης φέρεται ἐπίσης ὅτι ἀποθανόντος τοῦ ἐπισκόπου Κυρίλλου οἱ πιστοὶ «τελέσαντες τὴν λειτουργίαν ἅπασαν κατέθεντο τὸ λείψανον ἐν τῷ κοιμητηρίῳ ἔξω τῆς πόλεως...». Κ λ ε ό π α (Κ ο ι κ υ λ ί δ ο υ), Ἔνθ' ἀν., σ. 60, στ. 29 κἑξ.

[9] U s e n e r, Θεοδ., σ. 97, στ. 16 κἑξ.

νεκρῷ ἱερᾶς λειτουργίας, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ παρατηρεῖ ὁ Usener (Θεοδόσιος, σ. 188), ὅτι μαρτυρεῖ ὁ ψευδο-Διονύσιος[1] ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος. Αἱ ἱερουργίαι ὅμως αὗται πιστεύω ὅτι ἀναφέρονται μᾶλλον εἰς τὰς μνημοσύνους ἐπὶ τῶν τάφων συνόδους τῶν οἰκείων. Ὁ Αὐγουστῖνος (354-430) π.χ. μαρτυρεῖ περὶ τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὴν τρίτην ἀπὸ τῆς ταφῆς ἡμέραν[2]. Κατὰ ταῦτα, ἐὰν πράγματι αἱ ἀνωτέρω ἁγιολογικαὶ εἰδήσεις ἐκ Παλαιστίνης ἀναφέρωνται εἰς τὴν τέλεσιν τῆς θείας εὐχαριστίας ἀμέσως πρὸ τῆς καταθέσεως τοῦ νεκροῦ ἐν τῷ τάφῳ, πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ἐφ' ὅσον ἐγένοντο κατ' ἔθος, ὅτι καθιερώθησαν αὗται κατ' ἐπέκτασιν ἐκ τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὰς μνημοσύνους τελετὰς ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ[3].

ϛ') *Ὁ τάφος ἐξωτερικῶς.*

Ὁ τάφος, ὡς λέγεται ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου (5 αἰ.) ἐν Παλαιστίνῃ, (βλ. ἀνωτέρω, σ. 154), ἠδύνατο νὰ περιβάλληται διὰ καγκέλλων[4], ἐπήγνυτο δὲ ἐπὶ τῆς πλακὸς κατὰ τὸ στῆθος τοῦ νεκροῦ μεταλλίνη χώνη· αὕτη ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Εὐθυμίου, ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ του, ἦτο κατεσκευασμένη ἐξ ἀργύρου, ἐχρησιμοποιεῖτο δ' ἴσως, ὡς παρατηρεῖ ὁ Φαίδων Κουκουλὲς (σ. 66), διὰ τὴν εἰσαγωγὴν δι' αὐτῆς εἰς τὸν τάφον τῶν ἐπιτυμβίων χοῶν.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαιοτάτην καὶ παγκόσμιον δοξασίαν «περὶ ἐπιβιώσεως τῶν νεκρῶν μετὰ θάνατον»[5], ὁ νεκρὸς ἔχει ἀνάγκην τῶν ἀναγκαίων διὰ τὸν βίον του τοῦτον μεθ' ὧν καὶ ἡ θέρμανσις καὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ τάφου[6]. Ὁ τάφος, κατὰ γενικὴν εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς δοξασίαν, καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς[7], θεωρεῖται ἡ κατοικία τοῦ νεκροῦ[8]. Ὁ κάτω κόσμος, ὅπου μετέβαινεν ἡ ψυχὴ κατὰ τὰς ἀρχαίας ἑλληνικάς, ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων, δοξασίας, ἐνομίζετο ζοφώδης καὶ σκοτεινός[9]. Ὁμοία πίστις ὑπῆρχε

---

[1] Περὶ ἐκκλησ. ἱεραρχ. κεφ. 7 (Migne, 3, 557).

[2] Βλ. παρὰ Usener, Ἔνθ' ἀν., σ. 188. Πρβλ. καὶ Καλλίνικον, σ. 492.

[3] Βλ. Καλλίνικον, σ. 492.

[4] Ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 54.

[5] Ν. Γ. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Λαογραφικὰ σύμμ. Β', 1921, σ. 278.

[6] Γ. Ν. Πολίτου, Ἔνθ' ἀν. P. Sartori, Feuer u. Licht im Totengebräuche, Zeitschr. des Vereins f. Volksk. 17 (1907), 371, 385-386.

[7] Ἀνδρ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ μεγ. Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, 1945, σ. 52.

[8] Πρβλ. J. Wiesner, Ἔνθ' ἀν., σ. 210.

[9] Ἰλ. Ο 191, Ψ 51 Ὀδυσσ. λ 155-156. Ἡσιόδου, Ἀσπίς, 226-227. Ὁ θάλαμος τῆς Περσεφόνης (Πινδάρου, Ὀλυμπ., 14, 20) ἦτο μελαντειχής.

προσέτι καὶ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις, καθ' ἣν ὁ ἀποθνήσκων ἔρχεται (Ἰώβ, Ι, 21-22) «...εἰς γῆν σκοτεινὴν καὶ γνοφεράν, εἰς γῆν σκότους αἰωνίου, οὗ οὐκ ἔστι φέγγος, οὐδὲ ὁρᾶν ζωὴν βροτῶν»[1].

Ἕνεκα τῶν δοξασιῶν τούτων, κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς ἤδη χρόνους, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ρωμαίοις ἐφωτίζοντο οἱ τάφοι διὰ λύχνων[2]. Τὴν παράδοσιν αὐτὴν συνέχισαν ἔπειτα καὶ οἱ χριστιανοί, μὴ ἀντιτιθεμένην ἄλλωστε καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἐπιβαλλομένην δὲ πλὴν τούτου καὶ ἐκ τῆς ἀνάγκης τοῦ φωτισμοῦ τῶν κατακομβῶν κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν[3]. Οὕτω τῆς μάρτυρος Ζηναΐδος τὸ λείψανον καταθέσας τις ἐν μνημείῳ «οὐ διέλιπεν... οὔτε τὴν φωταγωγίαν ποιῶν οὔτε θυμιῶν τὸ ὅσιον αὐτῆς λείψανον μέχρι τῆς αὐτοῦ τελευτῆς»[4]. Καὶ ἡ μάρτυς Δόμνα ἐν Νικομηδείᾳ, θάψασα τοὺς μάρτυρας, «φῶτα αὐτοῖς ἅπτει καὶ θυμιάματα προσφέρει»[5].

Τὰ φῶτα αὐτὰ ἔκαιον ἐπάνω τοῦ τάφου ἐπὶ φωταγωγοῦ λύχνου «κἀκ τοῦ φωταγωγοῦντος λύχνου τὸ τάφον ἔλαιον θεῖον ἀλειψαμένη...»[6], ἢ ἐπὶ κρεμαμένων κανδηλῶν[7] πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ[8]. Ἡ παράλειψις ὑπὸ τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ τοῦ καθήκοντος τούτου ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ τὴν ἀγανάκτησιν καὶ ὀργὴν αὐτοῦ. Διδακτικὴ περὶ τῆς δοξασίας ταύτης εἶναι ἡ σχετικὴ εἴδησις ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσ. Μάρθας (6 αἰ.), καθ' ἣν ἀποθανούσης αὐτῆς ἐν Συρίᾳ, ὁ υἱὸς αὐτῆς Συμεὼν ἔβλεπε τοὺς ἀδελφοὺς τῆς μονῆς «καταφρονοῦντας καὶ μὴ ἅπτοντας τὴν ἐπὶ τῆς τιμίας λάρνακος αὐτῆς κανδήλαν». Ἀργότερον, ὅτε αἰφνιδίως ἠσθένησεν ὁ οἰκονόμος τῆς μονῆς καὶ ἔμελλεν οὗτος νὰ

---

[1] Βλ. πλείονας μαρτυρίας παρὰ Ed. Dhorme, L'idée de l'au delà dans la religion hébraique. Revue de l'hist. des Relig. 123 (1941), 134, 137.

[2] J. Wiesner, Ἔνθ' ἀν., σ. 129, 140 πρβλ. καὶ σ. 210. P. Sartori, Feuer u. Licht, Ἔνθ' ἀν., σ. 374 κἑξ. Blümner, σ. 510, σημ. 13, ἐνταῦθα παρατίθενται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι διὰ τοὺς Ρωμαίους. Κουκουλές, σ. 53.

[3] Καλλίνικος, σ. 363. Γ. Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν., σ. 43.

[4] Βίος ἁγίας Ζηναΐδος, AS, Octobr. 5, 509, § 9.

[5] Κλεόπα (Κοικυλίδου), Βίοι τῶν Παλαιστ. ἁγίων, σ. 80, στ. 27.

[6] Βίος ὁσίου Εὐαρέστου, Anal. Boll. 41 (1923), 323, στ. 10-11· καὶ «φωταγωγὸς ἐλαίῳ ἀνάπτουσα», SEC, σ. 603, στ. 32 κἑξ.

[7] Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 27, στ. 17 κἑξ. «ἡ ἐπάνω τοῦ τάφου κρεμαμένη κανδήλα, ὀλίγου παντελῶς ἐν αὐτῇ ὄντος ἐλαίου, οὕτως ἦν καιομένη ὥστε ἔκπληξιν ἐμποιεῖν τοῖς ὁρῶσιν ἐν τηλικαύτῃ τοῦ φωτὸς λαμπηδόνι». Ἴδε ἔτι: Βίον ἁγίου Εὐδοκίμου, Izswestija 13 (1908), 213, στ. 18 κἑξ. Συμεῶνος Μεταφράστου, Μαρτύριον ἁγίου Οὐάρου, Migne, 115, 1152c, ἐπὶ τῶν διωγμῶν ἐν Τυάνοις: «σεβασμίως αὐτὸν κατατίθησι, φῶς τε ἄσβεστον αὐτῷ ὑφάπτουσα καὶ θυμιάμασιν, ὡς εἶχε, νέμουσα τὴν τιμήν».

[8] Βίος ὁσ. Μάρθας, AS, Maii 5, 413A. Ἴδε καὶ ἀνωτ. σημ. 7. Πρβλ. P. Sartori, Ἔνθ' ἀν., σ. 386.

ἐκπνεύσῃ, ἡ Μάρθα «παραστᾶσα τούτῳ εἶπεν: Τί διαλογιζόμενοι οὐχ ἥψατέ μου τὴν κανδήλαν ;...»[1].

Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὸν τάφον πλακὸς ἐχαράσσοντο καὶ ἐπιγραφαὶ σχετικαὶ πρὸς τὸν νεκρόν, δηλαδὴ τὸ ὄνομα, τὸν τάφον καὶ τὸν θάνατον αὐτοῦ καὶ ἐπιγράμματα ἔτι[2], ἀλλὰ καὶ ἀραὶ κατὰ τῶν τυμβωρύχων. Αἱ πληροφορίαι αὐταὶ ἐγράφοντο ἐνίοτε, ἴσως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν, καὶ ἐπὶ μεταλλίνων πλακῶν καὶ ἐτίθεντο ἐντὸς τοῦ τάφου[3].

Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν τάφων καὶ τῶν κοιμητηρίων ἀπετέλει ἡ ἐπ' αὐτῶν βλαστάνουσα κυπάρισσος. Εἰς τὴν μονὴν τοῦ Μηδικίου ἐν Βιθυνίᾳ, κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα, ἀναφέρεται περὶ τοῦ τάφου εὐσεβοῦς τινος μοναχοῦ τῆς μονῆς, ὅτι «ἵνα μὴ ἄδηλον γένηται τὸ τοῦ Ὁσίου μνημεῖον, ἀλλ' ἐναργῶς φαίνεσθαι πᾶσιν, φυτὸν τὸ λεγόμενον κυπάρισσον ἐπάνω τοῦ μνήματος κατὰ τῶν αὐτῶν τιμίων αὐτοῦ στέρνων αὐτομάτως ἐκφυῆναι ὁ τῶν ὅλων Θεὸς παρεσκεύασεν»[4]. Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα ἡ κυπάρισσος ἐκόσμει, ὡς καὶ σήμερον, τοὺς τάφους καὶ ἑπομένως, ὅτι ἦτο διὰ τὸν λαὸν πένθιμον δένδρον. Ἡ κυπάρισσος ὅμως ὡς δένδρον συνδεδεμένον πρὸς χθονίας θεότητας ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος[5]. Ὁ Σέρβιος περὶ τὰ τέλη τοῦ τετάρτου μ.Χ. αἰῶνος μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι (Σχόλ. εἰς Αἰν. III, 64, IV, 507) εἰς ἣν οἰκίαν εὑρίσκετο νεκρὸς ἐτοποθέτουν ἐπὶ τῆς θύρας κλάδον κυπαρίσσου, ὡς σημεῖον τοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ πένθους καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν βεβαίως νὰ εἰδοποιῶνται περὶ τούτου οἱ ἐπισκεπτόμενοι τὸν οἶκον[6]. Τὸ ἔθιμον τοῦτο πιστοποιεῖ ὁ Σέρβιος καὶ ὡς ἀττικόν, (Σχόλ. εἰς Αἰν. III, 681) «apud Atticos funestrae domus huius (τοῦ κυπαρίσσου) fronde velantur», ὁ Ludvig Deubner ὅμως θεωρεῖ ὕποπτον τὴν πληροφορίαν ταύτην[7].

---

[1] AS, Maii 5, 413A.

[2] Ἴδε Κουκουλέν, σ. 52-53.

[3] Συμεῶνος Μεταφράστου, Ὑπομνήματα τῶν ἁγίων ἑπτὰ παίδων τῶν ἐν Ἐφέσῳ, Migne, 115, 436 C-D. «Γράπτωμεν δὴ εἰς πτυχία μολυβδᾶ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἁγίων τούτων, ὅτι διὰ Χριστὸν ἀπέθανον καὶ μάρτυρές εἰσι, καὶ θήσωμεν αὐτὰ ἐν γλωσσοκόμῳ χαλκῷ καὶ σφραγίσωμεν».

[4] Ἐπιτάφιος εἰς ὅσιον Νικήταν, AS, April. 1 (σ. XXII, § 23).

[5] M. Nilsson, Ἔνθ' ἀν., σ. 667. Blümner, σ. 499. Olck, Cypresse ἐν Pauly-Wissowa, RE, IV, σ. 1923, 1933 κέξ.· βλ. καὶ ἐν Handwört. des deutschen Abergl. IX, 993.

[6] Ἴδε καὶ Carl Boetticher, Der Baumkultus der Hellenen, 1856, σ. 488. Rohde, Psyche[8], I, 220, 1. Th. Wächter, Ἔνθ' ἀν., σ. 47-48. Mau, Bestattung, ἐν Pauly-Wissowa, RE, Bd. III, στ. 350,10.

[7] Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum, Archiv. f. Religionswiss. 30 (1933), 95.

Ε' ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΤΑΦΗΝ

α') Καθαρμός.

Ὁ νεκρός, ὡς γνωστόν, ἐθεωρεῖτο παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τοῖς Ἑβραίοις, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ πλήθους ἄλλων λαῶν, μεμολυσμένος καὶ οἱ ἐρχόμενοι εἰς ἐπαφὴν πρὸς αὐτὸν μέχρι τῆς ταφῆς του ἔπρεπε νὰ προφυλαχθῶσιν ἀπὸ τὸ μίασμα, μετὰ δὲ τὴν κατάθεσιν τοῦ σώματος ἐν τῷ τάφῳ νὰ καθαρθῶσιν αὐτοί τε καὶ ὁ οἶκος δι' ἀπολούσεως τοῦ σώματος καὶ ραντισμοῦ τῆς οἰκίας[1].

Αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ περὶ μεμολυσμένου νεκροῦ καὶ κατὰ συνέπειαν ἀποφυγῆς αὐτοῦ, συνεχίσθησαν εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον[2], ἡ δ' Ἐκκλησία ἀγωνίζεται κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας διὰ τὴν ἐκρίζωσιν αὐτῶν[3].

β') Περίδειπνον - νεκρόδειπνον.

Πλὴν τῆς δοξασίας ταύτης περὶ τοῦ νεκροῦ ὡς μολύσματος διὰ τοὺς ἐπιζῶντας, οἱ χριστιανοὶ ἠκολούθησαν τὴν προγονικὴν αὐτῶν παράδοσιν καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα νεκρικὰ ἔθιμα καὶ δοξασίας. Οὕτως ἐξηκολούθησαν τελοῦντες τὴν μετὰ τὴν ταφὴν κοινὴν ἑστίασιν, τὸ *περίδειπνον*[4].

Ὁ Λουκιανὸς εἰς τὸ περὶ πένθους, 24, παρατηρεῖ περὶ τοῦ περιδείπνου: «ἐπὶ πᾶσι τούτοις, τὸ περίδειπνον, καὶ πάρεισιν οἱ προσήκοντες καὶ τοὺς γονέας παραμυθοῦνται τοῦ τετελευτηκότος». Τὸν παραμυθητικὸν αὐτὸν χαρακτῆρα διὰ τοὺς οἰκείους τοῦ ἀπελθόντος διετήρησε τὸ περίδειπνον καὶ κατόπιν παρὰ τοῖς χριστιανοῖς[5], ὑπάρχουσι δὲ περὶ τούτου σχετικαὶ πληροφορίαι ἔκ τε τῶν πρωΐμων καὶ τῶν ἔπειτα βυζαντινῶν χρόνων. Ὑπὸ τοῦ

---

[1] v. Wilamowitz-Moellendorf, Ἔνθ' ἀν., σ. 312. Βλ. καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν, Λαογραφ. Σύμμεικτα, Β', 1921, σ. 273-275, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

[2] Μάρκου Διακόνου, Βίος Πορφυρίου ἐπισκ. Γάζης (ἔκδ. H. Grégoire - M.-A. Kugener, σ. 20 (κεφ. 23), σ. 22 (κεφ. 25), σ. 101).

[3] Χρυσόστομος, Migne, 50, 531, στ. 35-36. Κουκουλές, σ. 57 κέξ.· ἴδε καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκη, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἕλλησι, 1939, σ. 18, σημ. 3.

[4] Περὶ τοῦ ἀρχαίου περιδείπνου, βλ. Rohde, Psyche[8], I, 25, 231-232. P. Stengel, Ἔνθ' ἀν., σ. 144-145. Βουλόδημον, σ. 395 κέξ. Petrakakos, σ. 11, σημ. 19. καὶ ΛΣ, Γ' 344, σημ. 2 ἔνθα ἀναφέρονται αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι,

[5] Βλ. Κουκουλέν, σ. 61,

Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ἀναφέρεται περὶ μητρὸς ἥτις, θρηνοῦσα τὰ τέκνα αὐτῆς, λέγει: «Οὐ σπαράξομαι κόμην... οὐ καλέσω τὰς συνθρηνούσας... οὐκ ἀναμενῶ παρακλήτορας, οὐκ ἄρτον πένθιμον παραθήσομαι»[1]. Περὶ τῆς παραμυθητικῆς ταύτης συγκεντρώσεως λέγεται σαφέστερον ἐν τῷ ἐγκωμίῳ Νεοφύτου πρεσβυτέρου εἰς τὸν Θεοσέβιον τὸν Ἀρσινοΐτην· ἐνταῦθα ἀποβιωσάσης συζύγου Ἰωάννου τινὸς ἱερέως «ἣν καὶ κατὰ τὸ εἰωθὸς ἐξοδιάσαντες[2], ἠθροίσθησαν οἱ ἄγχιστα μετὰ τῶν φίλων καὶ συγγενῶν παραμυθῆσαι τῷ ἱερεῖ καθὼς ἔθος ἐστί· πρὸς ὃν μετὰ τῶν ἄλλων παρακλητικῶν ῥήσεων καὶ τοῦτο προσέθηκαν...»[3]. Εἰς τὸ ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου μαρτύριον τοῦ ἁγ. Οὐάρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ (4 αἰ.) λέγεται, ὅτι γυνή τις ἐν Παλαιστίνῃ, μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς «ἐπὶ δαψιλῆ παρακαλεῖ τὰ δεῖπνα τοὺς τῶν ἱερῶν ὕμνων αὐτῇ κοινωνήσαντας»[4]. Καὶ ἀργότερον, τὸν 10ον αἰῶνα, ὁ Νικηφόρος πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν ὑπ᾿ αὐτοῦ βίον τοῦ Ἀνδρέου σαλοῦ μαρτυρεῖ περί τινος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀποθανόντος, ὅτι «ταφέντος οὖν τοῦ σώματος αὐτοῦ καί τινων παραγενομένων πρὸς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ χάριν παραμυθίας, καθεζόμενοι ἐκίνουν λόγον περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ...»[5].

Τὸ ἔθος τοῦτο τῆς προσελεύσεως τῶν συγγενῶν καὶ τῶν μετασχόντων τῆς κηδείας φίλων καὶ τοῦ κλήρου εἰς παραμυθητικὸν μετὰ τὴν ταφὴν δεῖπνον, εὐρύτατα διαδεδομένον εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον καὶ ἀποτελοῦν, ὡς παρατηρεῖ ὁ Χρυσόστομος, «νόμον ἀνθρώπων»[6], συνεχίσθη καθ᾿ ἅπασαν τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον καὶ μέχρι τῶν καθ᾿ ἡμᾶς χρόνων ὡς συστατικὸν τῆς κηδείας νόμιμον[7].

Εἰς τὴν κοινὴν αὐτὴν ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ μεταστάντος τράπεζαν πρὸς τιμὴν βεβαίως τοῦ ἀπελθόντος οἰκείου[8] ἐθεωρεῖτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτι μετεῖχε καὶ ὁ νεκρὸς ὡς ξενιστής[9]. Διὰ τῆς ἑστιάσεως ταύτης ἐξεδηλοῦτο ἡ πίστις περὶ τῆς συνεχιζομένης ἐπικοινωνίας τοῦ μεταστάντος πρὸς τοὺς ἐπιζῶντας οἰκείους καὶ φίλους αὐτοῦ (P. Stengel, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 144), ὥστε οὗτος νὰ μένῃ ἱκανοποιημένος καὶ μὴ ὀργισθῇ κατ᾿ αὐτῶν. Παραλλήλως ὅμως τὸ περίδειπνον ἀποτελεῖ καὶ σύμβολον τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης ἤτοι τῆς

[1] Λόγος ΙΕ΄, εἰς Μακκαβαίους, Migne, 35, 928A.
[2] Κηδεύσαντες.
[3] Anal. Boll. 26 (1907), 187, στ. 16 κἑξ.
[4] Migne, 115, 1157D.
[5] Migne, 111, 836A· ἴδε καὶ Κουκουλέν, σ. 61.
[6] Βλ. Κουκουλέν, σ. 60. Λουκάτον, σ. 90, β΄ 3.
[7] Βλ.ΛΣ, Γ΄, σ. 342 κἑξ. Πρβλ. καὶ Σπ. Συγκολλίτου, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 403. Λουκάτου, σ. 91. Ἐλπιν. Σταμούλη-Σαραντῆ, ἐν Θρᾳκ. 2 (1929), 139.
[8] Ἴδε P. Stengel, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 144.
[9] Ἴδε Rohde, Psyche[8], I, σ. 231.

ἑνώσεως ἐν αὐτῷ τῶν ἐπιζώντων, οἱ ὁποῖοι, τρώγοντες μαζὶ καὶ πίνοντες μετὰ τὸ λυπηρὸν γεγονὸς τοῦ θανάτου, ἐκδηλώνουν ὁμαδικῶς, οὕτως ἀσυναισθήτως, τὴν συμπαράστασιν αὐτῶν εἰς τὴν δυστυχίαν, ὡς ὁ θάνατος, καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάθεσιν πρὸς λήθην τοῦ λυπηροῦ γεγονότος καὶ συνέχισιν τῆς ζωῆς[1].

Πλὴν τῆς ἐν τῷ οἴκῳ ἑστιάσεως ταύτης, τοῦ περιδείπνου, ὑπάρχουσι μαρτυρίαι περὶ τελέσεως δείπνων κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας καὶ ἐπὶ τῶν τάφων ἤτοι περὶ *νεκροδείπνων*. Ταῦτα ὑπενθυμίζουσιν εἰς ἡμᾶς τὸ ὁμηρικὸν παρὰ τὸν νεκρὸν ἐπικήδειον δεῖπνον (Ψ 29. Ω 801)[2] καὶ τὰ δεῖπνα κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους κατὰ τὴν τρίτην καὶ ἐνάτην ἡμέραν ἀπὸ τῆς ταφῆς[3].

Τὰ χριστιανικὰ νεκρικὰ συμπόσια, συνεχίζοντα τὰ ἑλληνορωμαϊκά, καθιερώθησαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν[4], ἐγίνοντο δὲ ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων καὶ ἐξετρέποντο ἐνίοτε εἰς θορυβώδεις πανηγύρεις, ὡς μαρτυρεῖ ἀργότερον ὁ μέγας Βασίλειος[5].

Τὰ νεκρόδειπνα ἐτελοῦντο ἀκόμη, πλὴν τῶν μαρτύρων, καὶ ἐπὶ τῶν τάφων ὁσίων, μοναχῶν καὶ ἄλλων[6]. Ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (6 αἰ.) παρέχει τὴν πληροφορίαν ἐξ Αἰγύπτου ὅτι τὴν Ἀναστασίαν πατρικίαν ἀσκοῦσαν τὸν βίον ἐν μοναστηρίῳ ἀνδρῶν καὶ ἀποβιώσασαν «θάψαντες (οἱ μοναχοὶ) καὶ ποιήσαντες εὐχήν, λέγει ὁ γέρων τῷ μαθητῇ αὐτοῦ. Καταλύσωμεν τὴν νηστείαν σήμερον καὶ ποιήσωμεν ἀγάπην ἐπάνω τοῦ γέροντος[7]. Καὶ κοινωνήσαντες εὗρον ἔχοντα αὐτὸν ὀλίγους παξαμάδας καὶ βρεκτά· καὶ ποιήσαντες ἀγάπην ἐπάνω αὐτοῦ... ἀπῆλθον...»[8].

Τὰ δεῖπνα ταῦτα, εἰς τὰ ὁποῖα, ὡς καὶ παρὰ τοῖς Ἀρχαίοις[9], ἐλογίζετο

[1] Arn. van Gennep, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 652, 778.
[2] Πρβλ. καὶ P. Stengel, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 144.
[3] Rohde, Psyche[8] I, 232.
[4] Γ. Σωτηρίου, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 125.
[5] Βλ. παρὰ Καλλινίκῳ, σ. 399. Πρβλ. Ἀνδρ. Φυτράκην, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 49-50 περὶ τῶν γινομένων συνάξεων εἰς τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων. Ἡ συνήθεια αὕτη τῶν συνάξεων ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων φαίνεται ὅτι συνεχίσθη καὶ μετὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σύρου Ἠλία τοῦ νέου περὶ τὸ 780 παρὰ τὴν Δαμασκόν. Τούτου ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἔτι κρεμαμένου ἀναφέρεται ὅτι «ἐκρέμασαν οἱ χριστιανοὶ πολυκάνδηλον μέγα ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐσταυρωμένου ἐξάπτον καὶ ἐπισυνάξαντες τὰ παπαδίσκια αὐτῶν καὶ τὰ ἀββαδίσκια αὐτῶν χοροὺς περιέστησαν κύκλῳ τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ καὶ ἔψαλλον ὑμνοῦντες τοὺς ἄθλους αὐτοῦ». Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλ. Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἁγιολογίας, Α΄, σ. 57,στ. 12 κἑξ.
[6] Πρβλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 63-64.
[7] Ἤτοι ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς Ἀναστασίας, ἀποβιωσάσης ὑπὸ τὸ σχῆμα μοναχοῦ.
[8] Δανιὴλ Σκητιώτης, σ. 6, στ. 25 κἑξ.
[9] P. Stengel, Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 144.

μετέχων καὶ ὁ νεκρὸς[1] καὶ τὰ ὁποῖα ἀπαντῶσι μὲ τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν καὶ εἰς ἄλλους λαούς[2], ἐμφαίνουσιν, ὡς λέγομεν καὶ ἀνωτέρω, ὅτι ὁ νεκρὸς δὲν εἶναι ἀποκεκλεισμένος ἀπὸ τὴν κοινωνίαν τῶν ἐπιζώντων ἀλλ' ἐξακολουθεῖ, τοὐλάχιστον ἐπί τινα χρόνον, νὰ ἀποτελῇ μέλος αὐτῆς[3].

γ') Πένθιμος περιβολή.

Τοῦ πενθοῦντος χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, ὡς ἀναφέρει ὁ μέγας Βασίλειος[4], ἔχων προφανῶς ὑπ' ὄψιν του καππαδοκικὰ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα εἰς τοῦτο δὲν διέφερον ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ τῆς ὑπολοίπου βυζαντινῆς περιοχῆς, ἦσαν ἡ μέλαινα στολή, καθιερωμένη ἐξ ἀρχαίων χρόνων[5], τὸ αὐχμηρὸν τῆς κόμης ἐκ τῆς ἐπιρριφθείσης κόνεως καὶ ἡ παραμέλησις τῆς κουρᾶς αὐτῆς, ἔτι δὲ ἡ μὴ καθαρότης καὶ γενικῶς ἡ ἀτημέλεια τοῦ σώματος.

Οἱ πενθοῦντες, ἰδίᾳ οἱ μοναχοί, ἐκάθηντο κατὰ τὸ ἰουδαϊκὸν ἔθος[6] ἐπὶ σποδοῦ[7]. Εἰς τὴν οἰκίαν ἐδίδετο σκοτεινὴ ὄψις, αἱ δὲ γυναῖκες, κατ' εἰδήσεις ἐκ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, πενθοῦσαι ἔτιλλον τὴν κόμην αὐτῶν[8].

δ') Μνημόσυνα.

Εἰς τὴν πίστιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ μετὰ θάνατον συνεχίζει εἰς τὸν τάφον τὸν βίον αὐτοῦ καὶ ἑπομένως ἔχει ἀνάγκην τῶν πρὸς τὸ ζῆν καὶ τῆς κοινωνίας τῶν οἰκείων καὶ φίλων αὐτοῦ, ὀφείλονται αἱ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων προσφοραὶ[9] καὶ λατρευτικαὶ τελεταὶ ἐπὶ τῶν τάφων καὶ αἱ κατόπιν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους προσφοραὶ καὶ τὰ δεῖπνα κατὰ τὴν τρίτην, ἐνάτην καὶ τριακοστὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν[1].

---

[1] Γ. Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀν., σ. 125.

[2] ΛΣ, Γ', 344 - 345.

[3] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits. Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. 11 (1901), 19. Arn. van Gennep, Ἔνθ' ἀν., σ. 778 - 779. Πρβλ. καὶ Ἀνδρ. Φυτράκην, Ἔνθ' ἀν., σ. 52.

[4] Migne, 32, 232B-C, 257A.

[5] P. Stengel, Ἔνθ' ἀν., σ. 135. Petrakakos, σ. 12, σημ. 23. Κουκουλές, ἐν Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, ἔτ. 1929, σ. 378.

[6] Ed. Dhorme, Ἔνθ' ἀν., σ. 125.

[7] Συμεῶνος Μεταφράστου, Ὑπομνήματα τῶν ἁγίων ἑπτὰ παίδων τῶν ἐν Ἐφέσῳ, Migne, 115, 437c (κεφ. ιβ'). Βίος ὁσίου Λουκᾶ τοῦ νέου (10 αἰ.). Γεωργ. Π. Κρέμου, Φωκικά, Α', 1874, σ. 31A.

[8] Μέγας Βασίλειος, Migne, 31, 232c.

[9] J. Wiesner, Ἔνθ' ἀν., σ. 209 - 210.

Διὰ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν γενικῶς, ἁπαντωσῶν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, οἱ οἰκεῖοι τοῦ ἀποβιώσαντος, πλὴν τοῦ ἀνωτέρω σκοποῦ, ἐπεδίωκον προσέτι τὴν διευκόλυνσιν τοῦ ταξιδίου τῆς ψυχῆς εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, ὥστε αὕτη νὰ μὴ παραμείνῃ δυσηρεστημένη κατὰ τῶν οἰκείων αὐτῆς καὶ ἐπιστρέψῃ οὕτως εἰς τὸν οἶκον[2].

Αἱ συνάξεις αὗται πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν συνεχίσθησαν μὲ πνευματικώτερον σκοπὸν καὶ εἰς τὸν ἀσπασθέντα τὸν χριστιανισμὸν κόσμον, οὐ μόνον ἐπὶ τῶν τάφων τῶν οἰκείων νεκρῶν ἀλλὰ καὶ τῶν μαρτύρων ὑπὲρ τῆς πίστεως[3]. Ἡ ἀνατ. ἐκκλησία προνοοῦσα ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τῶν ἀπερχομένων ἐκ τοῦ βίου, ἐδέχθη τὰ κατὰ παράδοσιν ἐπιτάφια αὐτὰ ἔθιμα, ὁρίσασα ἔτι εὐχὰς καὶ δεήσεις ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς, παρ' ὅτι ὁ σκοπὸς αὐτὸς τῶν μνημοσύνων εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὰ δόγματα αὐτῆς, μὴ δεχομένης μετὰ θάνατον κάθαρσιν τῆς ψυχῆς[4]. Οὕτως ἐδέχθη αὕτη ἐπισήμως διὰ τῶν Ἀποστολικῶν διαταγῶν (τέλος 4ου ἢ ἀρχαὶ 5ου αἰ.)[5] ἱερουργίας καὶ προσευχὰς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων κατὰ τὴν τρίτην, ἐνάτην καὶ τεσσαρακοστὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν, ἔτι δὲ καὶ τὰ ἐνιαύσια, ἤτοι τὸ κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου μνημόσυνον[6]. Αἱ τελεταὶ αὗται ἐκαλοῦντο *μνεῖαι* καὶ *μνῆμαι*[7], ἀργότερον δὲ ὠνομάσθησαν, ὡς λέγονται καὶ σήμερον, *μνημόσυνα*[8].

Ἡ ἐκ τῶν μνημοσύνων ὠφέλεια τῆς ψυχῆς τονίζεται ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἤδη αἰῶνος[9]. Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων († 386) λέγει: «μεγίστην ὄνησιν πιστεύοντες ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς ὑπὲρ ὧν ἡ δέησις ἀναφέρεται»[10]. Περὶ τῆς πίστεως αὐτῆς λόγον ποιοῦνται καὶ ἄλλοι

---

[1] Rohde, Psyche[3], I, 232 - 233. ΛΣ, Γ', 348. Βλ. παράθεσιν τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν παρὰ Βουλοδήμῳ, σ. 397 κἑξ.

[2] Jul. von Negelein, Die Reise der Seele, Ἔνθ' ἀν., σ. 150 κἑξ.

[3] Ἀνδρ. Φυτράκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 48 κἑξ.

[4] ΛΣ, Γ', 345.

[5] Ἴδε Δημ. Μπαλάνου, Ἔνθ' ἀν., σ. 436.

[6] Ἀποστ. Διαταγ. VI, 30, VIII, 42. Πρβλ. Καλλίνικον, σ. 493. Κουκουλέν, σ. 62. Ἀνδρ. Φυτράκην, Ἔνθ' ἀν., σ. 53, 70.

[7] Ἴδε Καλλίνικον, σ. 491. Κουκουλέν, σ. 62. Γ. Κ. Σπυριδάκη, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἕλλησι, 1939, σ. 20. Λουκάτου, σ. 92 α', 3, σ. 95 δ', 1, 3.

[8] Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Gelzer, σ. 74, στ. 25 κἑξ.) «ταφέντος οὖν αὐτοῦ ἐν πολλῇ τιμῇ ἔμεινεν ὁ... ποιῶν τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ».

[9] Νεκταρίου Κεφαλᾶ, Μελέτη περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 113 κἑξ.

[10] Migne, 33, 1116B.

πατέρες ἐν οἷς καὶ ὁ Χρυσόστομος[1] καὶ ἀργότερον, κατὰ τὸν 7 αἰ., ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων ἐπιφέρων: «μεγάλην ἄνεσιν εὑρίσκειν τοὺς κεκοιμημένους ἐν ταῖς ὑπὲρ αὐτῶν προσφερομέναις Θεῷ θυσίαις διὰ τῶν ἐπιτελουμένων ὑπὲρ αὐτῶν συνάξεων»[2]. Περὶ τῆς δοξασίας ταύτης διδακτικὴ εἶναι ἡ ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγίας Θεοφανοῦς (9 αἰ.) μαρτυρία, ὅτι αὐτή, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς τεσσαρακοστῆς ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτῆς, «καθαρθεῖσα... τῆς ὑλικῆς ἐμπαθείας τὸ ἄλγος, τῷ ποιητῇ καὶ Θεῷ ἀμέσως παρέστη καὶ τὴν χορηγίαν τῶν θαυμάτων διὰ τῆς παρουσίας λαβοῦσα τῶν ἰάσεων τὰς πηγὰς ἀναβλύζει»[3].

Ὁ διὰ τῶν ἀποστολικῶν διαταγῶν, ὡς ἀνωτέρω, χρονικὸς καθορισμὸς τῶν μνημοσύνων, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως διὰ τὰ τρίτα καὶ ἔνατα, καὶ τῆς βιβλικῆς (ἰουδαϊκῆς) διὰ τὰ τεσσαρακοστά[4], ἐπεζήτησε τὸν ὁμοιόμορφον αὐτῶν κανονισμὸν δι᾽ ὅλον τὸν χριστιανικὸν κόσμον, καθ᾽ ὅσον τότε, τέλος τοῦ 4ου ἢ ἀρχαὶ τοῦ 5ου αἰ., ὡς μαρτυρεῖ, τῷ 395, καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μεδολιάνων Ἀμβρόσιος, ἄλλοι μὲν ἐτέλουν τὰ μνημόσυνα κατὰ τὴν τρίτην καὶ τριακοστὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου, προφανῶς κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἄλλοι δὲ κατὰ τὴν ἑβδόμην καὶ τεσσαρακοστήν[5], συμφώνως πρὸς ἰουδαϊκὰς διδασκαλίας (Γέν. 50, 3, 10. Σοφία Σειρὰχ 22, 13).

Ἡ χρονικὴ τέλεσις τῶν μνημοσύνων, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν ἀποστολικῶν διαταγῶν ὁριζόμενα, φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐπικρατήσει κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρὰ τοῖς ἐξ ἐθνικῶν χριστιανοῖς, πλὴν τῶν περιοχῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου, ὅπου, τοὐλάχιστον παρὰ τοῖς μοναχοῖς, ἐξηκολούθουν νὰ τελῶνται τὰ *ἕβδομα* ἀντὶ τῶν *ἐνάτων* ἐξ ἐπιδράσεως τῆς παρὰ Σοφίᾳ Σειρὰχ 22, 13 ἑβραϊκῆς διδασκαλίας· καθ᾽ ἣν «πένθος νεκροῦ ἑπτὰ ἡμέραι». Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου (6 αἰ.) ἐν Παλαιστίνῃ ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι οὗτος ἐπί τινος μέλλοντος νὰ ἀποθάνῃ «ἐκέ-

[1] Καλλίνικος, σ. 492. Ἀνδρ. Φυτράκης, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 70-71.

[2] H. Delehaye, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 29 κἑξ. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ βίου ὑπὸ Gelzer, σ. 53, φέρεται: «ἐκ τούτου μανθάνομεν ἔχειν ἄνεσιν τοὺς κοιμηθέντας ἐξ ὧν ὑπὲρ αὐτῶν ποιοῦμεν συνάξεων». Αἱ δοξασίαι περὶ καθάρσεως τῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον δὲν ἦσαν ἄγνωστοι καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (Πλάτωνος, Πολιτ. Β, 364b-365a). Πρβλ. καὶ ΛΣ, Γ', 345-346.

[3] Ed. Kurtz, Zwei griechische Texte über die hl. Theophano die Gemahlin Kaisers Leo VI, Petersburg 1898, σ. 17, στ. 4 κἑξ.

[4] Γένεσις 50, 3. Εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου πρωτομ. Στεφάνου, ΑΙΣ, 5, 30, στ. 2 κἑξ. λέγεται ὅτι, μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Στεφάνου ἐν Ἱεροσολύμοις, Γαμαλιήλ τις παρέλαβε τὸν νεκρὸν «καὶ κατὰ τὸ εἰθισμένον αὐτοῖς τοῦ νόμου ἐπετέλεσαν ἡμέρας τεσσαράκοντα καὶ τὰ ὑπὲρ τοῦ κοπετοῦ ἀναλισκόμενα...»· ἴδε καὶ σ. 32, στ. 24 κἑξ. Βλ. περὶ τοῦ τεσσαρακοστοῦ μνημοσύνου καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκην, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 21-22.

[5] De obitu Theodosio oratio, Migne, P.L., 16, 1448, § 3. Πρβλ. καὶ Usener, Θεοδ., σ. 135-136. Γ. Κ. Σπυριδάκην, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 20-22.

λευσεν ὥσπερ ἐπὶ τῶν τεθνεώτων πατέρων σύνηθες, οὕτως τρίτα τούτου καὶ ἕβδομα· ἀλλὰ μὴν καὶ τεσσερακοστὰ πνευματικῶς πανηγυρίζειν»[1]. Ὁ Θεοδόσιος ὁμιλεῖ ἐνταῦθα περὶ συνηθείας τότε ὡς πρὸς τὴν τέλεσιν τῶν τρίτων καὶ ἑβδόμων καὶ τεσσαρακοστῶν. Περὶ τοῦ μνημοσύνου κατὰ τὴν ἑβδόμην μαρτυρεῖ καὶ ἐξ Αἰγύπτου κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα ὁ Δανιὴλ Σκητιώτης (σ. 52 στ. 4-8 καὶ σ. 56 στ. 23): «ἐξεκόμισαν τὸ λείψανον τῆς μακαρίας... καὶ ἔμεινεν ὁ γέρων τὰ ἕβδομα τῆς μακαρίας Ἀθανασίας καὶ μετὰ τὰ ἕβδομα ἠθέλησε λαβεῖν τὸν ἀββᾶν Ἀνδρόνικον μετ᾽ αὐτοῦ...».

Κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, ἀντιθέτως πρὸς τὰς μοναστικὰς περιοχὰς τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης, τὰ ἐκ τῶν λοιπῶν περιφερειῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Κράτους ἁγιολογικὰ μνημεῖα ἀναφέρουν μνημόσυνα, τὰ *τρίτα, ἔνατα, τεσσαρακοστὰ* καὶ τὰ *ἐνιαύσια*[2] ἢ «κατ᾽ ἐνιαυτὸν καθ᾽ ἣν ἡμέραν ἐτελεύτησεν»[3] ἢ *χρονίας* κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν περίοδον[4] καὶ «χρονιαῖον μνημόσυνον» ἐξ ἄλλων πηγῶν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα[5]. Παραλλήλως πρὸς τὰ μνημόσυνα ταῦτα, ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ ἔπειτα, ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, ἀναφέρονται καὶ συνεχῶς καθ᾽ ἡμέραν μνημόσυνοι ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ λειτουργίαι μέχρι τῆς τεσσαρακοστῆς[6], αἱ καλούμεναι εἰς μεταγενεστέρας πηγὰς *σαραντάρια*[7], σήμερον δὲ *σαρανταλείτουργα*[8].

[1] Usener, Θεοδ., σ. 22-23.

[2] Βίος ὁσίας Μελάνης (5 αἰ.), Anal. Boll. 22 (1903), 39, στ. 16 κἑξ. Βίος ὁσίου Εὐθυμίου (ἔκδ. C. de Boor, κεφ. XXI, 2). Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (7 αἰ.) (ἔκδ. Gelzer, σ. 55, στ. 2). Kurtz, Βίος Θεοφανοῦς (9 αἰ.), Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 17, στ. 4 κἑξ. Βίος ὁσίου Εὐαρέστου (9 αἰ.), Anal. Boll. 41 (1923), 323, στ. 3 κἑξ. Βίος Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου (9 αἰ.), Anal. Boll. 18 (1899), 220, § 10. Βίος ὁσίου Εὐστρατίου (9 αἰ.), ΑΙΣ, 4, 394, § 40. Βίος ὁσίου Λουκᾶ τοῦ νέου τοῦ ἐν Ἑλλάδι κειμένου (10 αἰ.), Migne, 111, 449 B. Μ. Γεδεών, Γνώσεις ἐκ τοῦ τυπικοῦ τῶν μονῶν τοῦ Γαλησίου ὄρους. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1898, σ. 33. Βλ. καὶ Κουκουλέν, σ. 62. ΛΣ, Γ', 348, σημ. 2. Γ. Κ. Σπυριδάκην, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 19 κἑξ.

[3] Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεὼν τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ, Migne, 93, 1724D. «Ἐποίει δὲ καὶ τὴν μνείαν τοῦ Σαλοῦ κατ᾽ ἐνιαυτὸν καὶ ἐκάλει πτωχούς». Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος ὁσίου Γρηγορίου ἐπισκ. Ἀκράγαντος, Migne, 116, 209 B.

[4] Κουκουλές, σ. 62.

[5] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 2, 262. Ἐνταῦθα ἀναφέρονται μνημόσυνα καὶ μετὰ τρεῖς, ἓξ καὶ ἐννέα μετὰ τὸν θάνατον μῆνας· ἴδε καὶ ΛΣ, Γ', 346.

[6] Kurtz, Βίος Θεοδώρας, σ. 26, στ. 4 κἑξ., βλ. καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκην, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 33. Εἰς μεταγενεστέραν (13 αἰ.) εἴδησιν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀναφέρεται: «ἀπὸ τὴν σήμερον ὁποὺ ἐτελεύτησεν ὁ ἅγιος, ἐλειτουργοῦσεν ἕως τεσσαράκοντα ἡμέρας», Νέον Ἐκλόγιον, σ. 288α.

[7] Κουκουλές, σ. 62. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 33-35.

[8] Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 34.

Πλὴν τῶν τακτῶν τούτων μνημοσύνων ὑπάρχουσι μαρτυρίαι περὶ μνημοσύνων ἐν Κύπρῳ, τὸν ἕβδομον αἰῶνα, κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Θεοφανείων, τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Πεντηκοστῆς[1] καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης: «διὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἀρχῇ τε τῆς ἰνδίκτου καὶ διὰ τῆς ἐν τῇ Πεντηκοστῇ πολυμερείας, ἐπιτελεῖν ἡμᾶς κοινῶς τὰ μνημόσυνα πάντων τῶν κηδευθέντων»[2]. Τὰ τελευταῖα ταῦτα μνημόσυνα, ὡς λέγει ὁ ἴδιος ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ἦσαν κοινὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημόσυνα ὑπὲρ πάντων τῶν κεκοιμημένων[3].

Πόσον βαθέως ὑπῆρχεν ἐρριζωμένη ἡ πίστις εἰς τὸν λαὸν περὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς τελέσεως τῶν μνημοσύνων ὑπὲρ τοῦ μεταστάντος, μαρτυροῦσιν εἰδήσεις περὶ τούτων ἐκ τῆς μεσοβυζαντινῆς καὶ ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἠλία (10 αἰ.) μανθάνομεν ὅτι ἡ σύζυγος ἀποβιώσαντός τινος προσέφερεν ἓν νόμισμα εἰς τὸν ἱερέα, παρακαλοῦσα διὰ τὰς «συνήθεις λειτουργίας τῷ συζύγῳ» αὐτῆς, ἀρνουμένου δὲ αὐτοῦ διὰ τὸ γῆρας, ἐκείνη «ὅρκοις φρικτοῖς ἐβίασε» αὐτόν[4]. Ὁ πατριάρχης δὲ Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς Β' (1222 - 1240), ἐπιβάλλων ἐπιτίμιον, ἀπαγορεύει εἰς τὴν γυναῖκα τοῦ Ξηροῦ ἐν Ἰκονίῳ νὰ τελέσῃ τὰ μνημόσυνα τοῦ συζύγου αὐτῆς «ἐλεεινῶς καὶ ἀτίμως» ἀποθανόντος[5].

Κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν μνημοσύνων συνειθίζετο καὶ ἡ ἔξοδος τῶν οἰκείων καὶ φίλων τοῦ τεθνεῶτος πρὸς τὸν τάφον του, ἵνα ἐπ' αὐτοῦ ἀναπέμψωσι τὴν δέησιν αὐτῶν πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ[6]. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ μνημοσύνου παρετίθετο τράπεζα, εἰς ἣν οἱ μετέχοντες, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, τρώγοντες καὶ πίνοντες ἐνίοτε πέρα τοῦ πρέποντος, ἐξετρέποντο εἰς ἐκδηλώσεις διὰ τῶν ὁποίων ἡ σύναξις ἐλάμβανεν ὄψιν φαιδράν[7].

Τὸ χρονικὸν διάστημα τοῦ τεσσαρακονθημέρου μετὰ τὸν θάνατον, πλὴν τῆς τελέσεως κατ' αὐτὸ τῶν κυριωτέρων μνημοσύνων, ἐνεῖχε παρὰ τοῦτο εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ καὶ ἰδιαιτέραν σημασίαν, ὡς περίοδος πένθους διὰ τοὺς

[1] Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος (ἔκδ. Delehaye, ἐν Anal. Boll. 45 (1927), 53, στ. 22 κἑξ.) καὶ (ἔκδ. Gelzer, σ. 53).

[2] Ἐπιστολ. βιβλ. Α', Migne, 99, 952D - 953A-B.

[3] Πρβλ. ΛΣ, Γ', 346 - 347.

[4] Βίος ἁγίου Ἠλία, AS, Sept. 3, 855, § 18.

[5] ΑΙΣ, 1, σ 464, στ. 30 κἑξ., σ. 465, στ. 17 κἑξ.

[6] Βίος Ἐπιφανίου ἐπισκ. Κωνσταντίας Κύπρου (5 αἰ.), Migne, 41, 89, κεφ. 2· ἴδε καὶ Λουκᾶτον, σ. 93.

[7] Ὁσ. Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδίου, Ἐπιστολαί, βιβλ. Α', Migne, 99, 953A. «Μὴ μέντοι ἔξω τῶν νενομισμένων τῆς αὐταρκείας ὅρων· ὡς ἢ πολυοινίᾳ ἢ πολυφαγίᾳ ἐξορχεῖσθαι ἡμᾶς τὰ ἐπιτελούμενα μνημόσυνα· ἀλλὰ μετ' εὐλαβείας ἀναφερόντων ἡμῶν δοξολογίαν... οὕτως ἐπὶ τὴν τῆς τραπέζης ἰέναι χρείαν».

οἰκείους τοῦ νεκροῦ[1] ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κατάστασιν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ· θὰ ὑπῆρχε τότε νομίζω ἡ πίστις, ὡς καὶ σήμερον, ὅτι διατρίβουσα ἡ ψυχὴ κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἐν τῇ γῇ καὶ δὴ εἰς τοὺς γνωρίμους εἰς αὐτὴν κατὰ τὸν βίον τόπους[2], ἀπήρχετο μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ τεσσαρακονθημέρου εἰς τὸν τόπον τῆς ὁριστικῆς διαμονῆς της εἰς τὸν παράδεισον ἢ εἰς τὴν κόλασιν[3].

Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου (6 αἰ.) ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι ὁ νεκρὸς Βασίλειος «ἐπὶ γὰρ τεττεράκοντα τὸν ἀριθμὸν ἡμέρας κατὰ τὸν νυκτερινὸν τῆς ψαλμῳδίας καιρὸν μεταξὺ τῆς ἱερᾶς ἐκείνης ἀδελφότητος ἵστασθαι καὶ ψάλλειν ὁ οὕτως ὁσίως τεθνηκὼς ὑπὸ τοῦ θεοπνεύστου καὶ μεγάλου τούτου Θεοδοσίου ἑωρᾶτό τε καὶ ἠκούετο... μετὰ τὴν τῶν μ' ἡμερῶν συμπλήρωσιν τὴν λογικήν, ὡς ἔθος, ἐπιτελούντων αὐτῶν τῷ Θεῷ λατρείαν αὖθις ἐπιστάντα τὸν Βασίλειον θεωρεῖ ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος...»[4]. Ἡ πίστις αὕτη περὶ τῆς παραμονῆς τῆς ψυχῆς μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ σώματος ἐπί τι χρονικὸν διάστημα ἐπὶ τῆς γῆς, ἀπαντῶσα παρὰ διαφόροις λαοῖς[5], θὰ ὑπῆρχε τότε εὐρέως διαδεδομένη εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, ἀφοῦ καὶ σήμερον ἀπαντᾷ πανελλήνιος[6]. Αὕτη πιστεύω ὅτι περιωρίσθη παρὰ τοῖς χριστιανοῖς εἰς τὴν χρονικὴν περίοδον τοῦ τεσσαρακονθημέρου συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης (Πράξ. Ἀποστ. 1, 3) περὶ παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ κατὰ τὸ τεσσαρακονθήμερον ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀναλήψεως εἰς τὸν οὐρανόν[7].

Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

[1] Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 26 κἑξ.

[2] ΛΣ, Γ', 337. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 27 - 28.

[3] Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 30 - 31.

[4] Usener, Θεοδ., σ. 22, στ. 20 κἑξ.

[5] W. Galand, Die vorchristlichen baltischen Totengebräuche, Archiv f. Religionswiss. 17 (1914), 500. Jul. von Negelein, Ἔνθ' ἀν., σ. 19.

[6] ΛΣ, Γ', 337. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 28 κἑξ. Μ. Λιουδάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 424 - 426. Σπ. Συγκολλίτου, Ἔνθ' ἀν., σ. 405.

[7] Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ἔνθ' ἀν., σ. 28 καὶ 35 - 36.

ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ, ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ἐκδίδω κατωτέρω ἐκ τοῦ κώδικος Parisinus graecus 1744[1] σειρὰν ἐπιγραμμάτων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη εἰς τὰς δεσποτικὰς ἑορτὰς καὶ εἰς ἁγίους τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς ἐκκλησίας. Τὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ εἶναι γεγραμμένα εἰς ἀρχαίαν ποιητικὴν γλῶσσαν καὶ εἰς ἀρχαῖα μέτρα, ἐγράφησαν δέ, καθ' ἃ ὁ ἴδιος ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης λέγει εἰς τὸν πρόλογον, τῇ προτροπῇ τοῦ καλλίστου ἐκ τῶν φίλων του Ἐμμανουὴλ τοῦ Ἀτραμυττινοῦ εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἀφιεροῦνται.

Ἐμμανουὴλ ὁ Ἀτραμμυτινὸς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἐπιστολὰς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ ἀπὸ κωδικογραφικὰ σημειώματα[2]. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν 48 ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης τοῦ διηγεῖται ἐκδρομὴν εἰς ὀρεινὰς περιοχὰς τῆς Κρήτης καὶ τοῦ ἀναγγέλλει τὴν ἀποστολὴν τῶν ἔργων Μάρκου τῆς Ἐφέσου καὶ τοῦ Γενναδίου[3]. Εἰς ἐπιστ. 90 τοῦ διηγεῖται ἄλλην ἐκδρομὴν εἰς Ἱεράπετραν, Ἐλεοῦντα καὶ Ἔμπαρον, περιγράφων ἰδιαιτέρως τὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα εἰς τὰς περιοχὰς αὐτάς[4]. Εἰς τὰς ἐπιστολὰς 106 καὶ 108[5] παραπονεῖται διότι ὁ Ἐμμανουὴλ τὸν ἔχει λησμονήσει καὶ δὲν τοῦ γράφει πλέον, ἡ δὲ ἐπιστολὴ 107 ἀποτελεῖ τὸν πρόλογον τῶν ἐνταῦθα ἐκδιδομένων ἐπιγραμμάτων. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ προκύπτει ὅτι ὁ Ἐμμανουὴλ ὁ Ἀτραμυττινὸς ἦτο νεώτερος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, κάτοικος τῆς Κρήτης καὶ Κρής, μαθητεύσας δὲ παρὰ τῷ Μιχαὴλ Ἀποστόλῃ διετήρησεν ἐπὶ ἀρκετὸν χρονικὸν διάστημα ἐγκαρδίους δεσμοὺς μετὰ τοῦ διδασκάλου του. Τελικῶς ὅμως αἱ σχέσεις τῶν δύο αὐτῶν ἀνδρῶν ἐτραχύνθησαν εἰς σημεῖον ὥστε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης νὰ γράψῃ βιαιότατον φυλλάδιον ἐναντίον τοῦ πρώην μαθητοῦ καὶ ἀγαπημένου φίλου του, τὸ εἰς British Museum ἀποκείμενον καὶ κατ' ἀποσπάσματα δημοσιευθὲν ἤδη ὑπὸ Noiret «*Μιχαήλου Ἀποστολίου τοῦ Βυζαντίου, λόγος κατὰ Ἐμμανουηλοῖν μιαρωτάτοιν αὐτοῦ φοιτηταῖν, τοῦ μὲν Κρητὸς Ἀτραμυττινοῦ, τοῦ δὲ εἵλωτος, οἷν ὁμοίους τὸ τῆς κινήσεως μέτρον ὁ χρόνος οὐκ*

[1] H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs, II, Paris 1888, 134.

[2] Εἰς Palatinus græcus 115 καὶ Parisinus græcus 1761, πιθανῶς δὲ καὶ εἰς Palatini græci 139, 149, 156. Πρβλ. Noiret, κατωτέρω.

[3] Legrand II, 258.

[4] Noiret, Lettres inédits de Michel Apostolis, Paris 1889, 110.

[5] Noiret, 125 καὶ 126.

ἐπεῖδεν εἶγε ἡμᾶς»[1]. Κατὰ τὰς ἐρεύνας τοῦ Noiret αἱ πνευματικαὶ σχέσεις Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ Ἐμμανουὴλ τοῦ Ἀτραμυττινοῦ δέον νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν ἐτῶν 1468 - 1473. Κατ' αὐτὴν συνεπῶς τὴν ἐποχὴν δέον νὰ ἔχωσι γραφῇ καὶ τὰ ἐνταῦθα δημοσιευόμενα ἐπιγράμματα.

Τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιγραμμάτων ἀκολουθεῖ σύντομος ἀνάλυσις τῶν θεματικῶν καὶ γλωσσικῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα περιέχουν. Ἐκ τῆς ἀναλύσεως αὐτῆς εἶναι, νομίζω, προφανὲς ὅτι θεματικῶς μὲν τὰ ἐπιγράμματα δὲν παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, γλωσσικῶς ὅμως εἶναι πολὺ ἀξιόλογα, λόγῳ τοῦ πλουσίου ὑλικοῦ τὸ ὁποῖον ἐγκλείουν.

Κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου, ἐπειδὴ ὁ κῶδιξ, κατὰ τὸ τμῆμα τὸ περιέχον τὰ ἐπιγράμματα, εἶναι αὐτόγραφος, ἀπέφυγα κάθε παρέμβασιν, πλὴν τῆς μετατροπῆς τῶν δι' ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀριθμῶν εἰς τοὺς ἀντιστοίχους ἀραβικοὺς διὰ τὸ εὐχερέστερον.

Πρὸ ἐμοῦ τὸν κώδικα εἶχε μελετήσει ὁ Émile Legrand, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσε τὸν πρὸς Ἐμμανουὴλ τὸν Ἀτραμυττινὸν ἀπευθυνόμενον πρόλογον μετὰ τῶν εἰς «*Ἅγιον Γεώργιον*» καὶ τῶν ἐκτὸς τῆς συλλογῆς εἰς ἁγίους, «*Εἰς Βησσαρίωνα*» καὶ «*Εἰς ἑαυτόν*», ἐπιγραμμάτων[2]. Προσφάτως δὲ ἐδημοσιεύθη ὑπ' ἐμοῦ αὐτοτελῶς εἰς τὰ «Κρητικὰ Χρονικὰ» τὸ εἰς τὴν ὡς ἄνω συλλογὴν περιλαμβανόμενον ἐπίγραμμα εἰς τοὺς Ἁγίους Δέκα Κρήτης[3].

Parisinus græcus 1744, ff 37 - 57v.

37 ***Ἀποστολίου τοῦ Βυζαντίου, Στίχοι ἰαμβικοί, ἡρωϊκοὶ καὶ ἡρωοελεγεῖοι εἰς τὰς δεσποτικὰς ἑορτὰς καὶ εἰς τοὺς ἐλλογίμους τῶν ἁγίων.***

Ἐμμανουὴλ τῷ Ἀτραμυττινῷ,

Χάριτάς σοι νομίζω, Ἐμμανουῆλε καλέ, ὅτι με συμβουλεύων ἐπῆρας ἐν οἷς εἰ καὶ μηδ' ὁπωσοῦν εὖ εἶχον λόγου τε καὶ παιδείας, καθῆκα ἂν ἐμαυτὸν καὶ τυχὸν ἀπεριμερίμνως τοῖς ἐλλογίμοις ἐπιγράμματα ξυνθεῖναι τῶν παλαιῶν καὶ μάλιστα τοῖς μυστηρίοις Χριστοῦ, ὑπὲρ οὗ καὶ ἠνδρίσαντο καὶ ἠγωνίσαντο καὶ ἐνίκησαν καὶ ἐταινιώθησαν· οἵ γε ἄνθρωποι ὄντες καὶ γῆν πατοῦντες, οὐρανοβάμονές τε ἐγένοντο τῇ μελέτῃ τῶν ἀρετῶν καὶ παρὰ πάντας ὑμνήθησαν τοὺς θεούς, οἳ τινῶν ἐπικήρων ἔργων εὑρεταὶ γεγονότες τοσοῦτον Ἕλλησιν ἐτιμήθησαν ὅσον ὕστερον ἡμῖν ἠτιμάσθησαν. Ἐπεὶ δὲ καὶ λόγων ἔχω μετρίως καὶ νόμος οὐχ ὅπως φίλοις καὶ φοιτηταῖς ἀλλὰ καὶ

[1] Noiret, 154 - 164.

[2] Legrand I, LXV καὶ LXVIII - LXIX.

[3] «Κρητικὰ Χρονικὰ» 4, 1950, 102.

37v πᾶσιν ἀνθρώποις παρακελεύεται πείθεσθαι ἢ ἂν προσῆκον καὶ | εὔλογον, ὑπεικτέον ἂν εἴη τῷ φοιτητῶν μοι καλλίστῳ καὶ πᾶσι φίλοις ὑπερκειμένῳ ἐν οἷς ἡττηθῆναι νίκης ἄλλων οὐ χεῖρον καὶ τὸ νικῆσαι στεφάνων τῶν ἐν Ὀλυμπίοις πάντων ἐπέκεινα. Ὁποτέρως δ' ἄν γε τὸ πρᾶγμ' ἀποβαίη οὐκ ἄμοιρος ἔσῃ τῆς ἐφ' ἑκάτερα ξυντυχίας, τῶν γὰρ ὁποτέρως ἐξόντων ὁ τὴν αἰτίαν διδοὺς δίκαιος ἂν εἴη καὶ τούτων τοὺς καρποὺς ἀποφέρεσθαι. Ἡμῖν μὲν δή σοι ποιητέον ἂν εἴη τοὐπίταγμα οὐχ ὅτι γε τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἄλλο γε ὁτιοῦν, εἰ καὶ πῦρ ἐκείνῳ παρέρρεεν, ὥς φασι, ξυντιθεῖσι μὲν στίχῳ δύο ἰαμβικὼ καὶ ἕνα μετὰ τούτω ἡρωϊκόν, εἶτ' αὖθις ἡρωοελεγεῖον ἄλλον προστιθεῖσιν ἀφ' ἑαυτῶν, ὡς ἄν τι φανεῖμεν πλέον τι πεποιηκότες τῶν πρὸ ἡμῶν. Πλὴν ἔγωγε καὶ ἀπάρτι κατ' ἐμαυτοῦ τὴν μέλαιναν τίθημι, ὡς εἰ καὶ δὶς τοσούτους ἤπερ ἐκεῖνοι ποιήσοιμι, οὐκ ἂν φθαίην ἐκείνους κατ' οὐδέν γε τῶν πονημάτων. Ἔρρωσο.

38 *Δίκην ὁ πᾶσιν ἐκτίνων ὀρθὴν ἴσην*
ἰσημερίας εὐλόγησον τὸν χρόνον.

1

Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ πρώτῃ, εἰς τὸν ἅγιον Συμεὼν τὸν Στυλίτην.

Ὁδὸς κατεσκεύαστο τῷ Συμεώνῃ,
στύλος δ' ἐκεῖνος καὶ γέφυρα πρὸς πόλον.
ἀμπαύθη Συμεώνης πρώτῃ Σεπτεβρίοιο.
Ὑγρὰ κέλευθα βίοιο διαπλώσας Συμεώνης,
ἔφθατο εἰς λιμένα εὔδιον, ἡσύχιον.

2

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ἕκτῃ, εἰς τὸ ἐν Χώναις θαῦμα τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ.

Καὶ τοῦτο σόν, φέριστε τῶν ἀσωμάτων,
νεὼν κατακλύσον σου ῥεῦμα χωννύειν.
Κρύψατο γῇ Μιχαὴλ ποταμοῖο ῥέεθρ' ἀνὰ ἕκτην·
ῥεῖα σαώσατο οὐρανιώνων ὄρχαμος ἄμφω,
Ἄρχιππον ζάκορον ἠδὲ νεὼν σφέτερον.

3

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ὀγδόῃ, εἰς τὴν γέννησιν τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

Γέννησιν ὑμνῶ τῆς ἀμωμήτου κόρης
δι' ἧς ἀνεπλάσθημεν τὸ βροτῶν γένος.
Ὀγδοάτῃ Μαρίην θεομήτορα γείνατο Ἄννα,

φῦλον ἀτιμότατον θ' ὃ γυναικῶν ἔπλετο πρόσθεν
κόσμησεν Μαρίη, παρθενικὴ θεόπαις.

4

38v Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιδ', εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρόν.

Φύσιν πλανήσας τὴν ἀνθρώπινον ξύλῳ,
ξύλῳ καὶ αὐτὸς βάλλεται τὴν καιρίαν.
ἀμφὶ τετάρτῃ καὶ δεκάτῃ ξύλον ἱερὸν ἤρθη.
σκῆπτρον ἀείρεται ὑψοῦ χρυσόκερων βασιλῆος
χείρεσιν ἱερέων, οὗ μεγάλη δύναμις.

5

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιστ', εἰς τὴν ἁγίαν Εὐφημίαν.

Εὐφημία, πρέπει σοι ἡ εὐφημία,
ὑπὲρ θεοῦ λαβοῦσα ἄσμενος μόρον.
Ἕκτῃ καὶ δεκάτῃ Εὐφημία κάλλιπε σῶμα.
Πολλὰ ἐνὶ σταδίῳ Εὐφημία δεινὰ παθοῦσα
ὑστάτιον κυρίῳ πάρθετό γε ψυχήν.

6

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κ', εἰς τὸν ἅγιον Εὐστάθιον.

Ἀπηνὲς ἔργον τοῦ Φαλάριδος, φλέγει
τὸν Εὐστάθιον βοῦς πεπυρακτωμένη.
Εἰκάδι Εὐστάθιος καύθη ἅμα σὺν τεκέεσσιν
Εὐστάθιος σταυρὸν κατιδὼν ἐλάφου κεράεσσιν
«τίπτε διώκεις με» ἔκλυεν «ὦ Πλακίδα!».

7

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κστ', εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν θεολόγον.

Ὃν εἶπε Χριστὸς ἠγαπημένον φίλον,
πάρεστιν αὐτῷ νῦν καλῶν θεὸν λόγον.
Ἔκπτατο γαίης ἰσόθεος φῶς εἰκάδι ἕκτῃ·
ἄγξε κυάνωπα Ἰωάννης ἐπὶ οἴνοπα πόντον
39 νήσου ἀπωσάμενος ἣν ἐς ἔτ' ἀμφιέπει.

8

Μηνὶ τῷ αὐτῷ λ', εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Γρηγόριον τῆς μεγάλης Ἀρμενίας.

Ὁ γρήγορος νοῦς καὶ κανὼν θείων νόμων
καὶ νῦν δι' ἡμᾶς γρηγορεῖ μετ' ἀγγέλων.

Γρηγόριος τριακοστῇ ἐς πόλον ἄπλετον ἤχθη·
αὐτὰρ ἐπειδὴ λάκκου ἐξανέδυ σκοτόεντος,
βάπτισε Τηριδάτην, ἐκ μανίης δ᾽ ἕλετο.

9

Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ αϑ΄, εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Ἀνανίαν.

Ἔξω Δαμασκοῦ ἐκβληθεὶς Ἀνανίας,
λίθοις ἐχώσθη, τὴν ψυχὴν δ᾽ ἔχει πόλος.
Πρώτῃ Ἀνανίας Ὀκτωβρίου ᾤχετο ἔνθεν·
Λουκιανὸς φλέγε λαμπάσι σῶμ᾽ Ἀνανίου
ὃς δ᾽ ἔφατ᾽ «οὐκ ἐμὲ σύ, τὸν δὲ γ᾽ ἐμὸν λέκυθον»

10

Μηνὶ τῷ αὐτῷ βϙ΄, εἰς τὸν ἅγιον Κυπριανὸν καὶ εἰς τὴν Ἰουστίναν.

Κυπριανὸς τέμνονται καὶ Ἰουστίνα·
μετ᾽ ἐκβολὴν σιδηροῦ τηγάνου κάρας
δευτέρ᾽ Ἰουστίνῃ κράτα σκυτμήθη Κυπριανός·
39v κάλλιπε δαίμονας ἠδὲ τέχνην μανικὴν Κυπριανός,
σύν τε Ἰουστίνῃ ᾄσματα θεῖα λέγει.

11

Μηνὶ τῷ αὐτῷ γϑ΄, εἰς τὸν ἅγιον Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην.

— «Διονύσιε, σοὶ λόγων ἐμῶν μέλει ;»
— «καὶ τοῦ τυχόντος, οὐσῶν χρεία μοι μόνων»·
ἣν κεφαλὴν τριτάτῃ γὲ λαβὼν θέε· θαῦμ᾽ ἰδέσθαι.
στάθμη ἐῶν, σοφίης ἀγός, Οὐλύμπιο θεωρός,
πάντα ἔησθα ἔχων, Διονύσιε μάκαρ.

12

Μηνὶ τῷ αὐτῷ στϑ΄, εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Θωμᾶν.

Θωμᾶς ἀνεῖπε τὸν θεοῦ τρανῶς λόγον
Ἰνδοῖς, Πάρθοις, Μήδοις τε καὶ Πέρσαις τέλος.
Ἔγχεα δουλιχόεντα κατέκτανεν ἕκτῃ Θωμᾶν·
οἰνοχόοιο ῥάπισμα παρηΐδι δέξατο Θωμᾶς,
αἶψα δ᾽ ὅ γ᾽ ἠρᾶτο. Γέντο δὲ πρῆγμ᾽ ὁ λόγος.

13

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιστϑ΄, εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Λογγῖνον τὸν ἑκατόνταρχον.

Ἐπεὶ Λογγῖνος θαύματ᾽ εἶδε καὶ πάθη,
γένοιτ᾽ ἂν εὐθὺς μάρτυς Χριστοῦ καὶ κῆρυξ.

Δειροτομήθη Λογγῖνος δεκάτην ἀνὰ ἕκτην.
Καππαδόκαι σὲ μέγα κλέος ἠδέ τε ἕρκος ἔχοντες
λυτροῦνται παθέων, φέρτατε λογχοφόρων.

14

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιηϑ΄, εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν.

40 Λουκᾶς ἰατρὸς οὐ μόνον τῶν σωμάτων
ἀλλ᾽ οὐδὲν ἧττον καὶ ψυχῶν παθημάτων.
Ὀγδοάτῃ δεκάτῃ μετεκίαθε Λουκᾶς γῆθεν·
Ἀντιόχειά σε γείνατο μὲν Λουκᾶ μεγαλῆτορ,
ἔργα δὲ σεῖο χειρὸς ἵκετο γῆς δι᾽ ὅλης.

15

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κϑ΄, εἰς τὸν ἅγιον Ἀρτέμιον.

Λιπὼν ὁ Ἀρτέμιος δουκὸς ἀξίαν
θεοῦ τέτευχεν ἀφθίτου ἐξουσίας.
Εἰκάδι Ἀρτεμίοιο κάραν τάμε χαλκὸς ἀτειρής·
ὄμματα μαρμαίροντα δαΐφρονος Ἀρτεμίοιο
πεῖραν ἀπηνέες ἀμφ᾽ ὀβελοῖς ἀνέρες.

16

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κγϑ΄, εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα καὶ ἀπόστολον Ἰάκωβον.

Λαβὼν ὁ Ἰάκωβος ἀρχὴν ποιμένος
ὁδὸν δίδωσι πλείστοις πρὸς σωτηρίαν.
Τρῶσαν ἀδελφειὸν τριτάτῃ ξύλῳ εἰκάδι Χριστοῦ·
ὠμότατον γένος Ἰουδαίων ἠδ᾽ ἀχάριστον,
ῥῖψεν Ἰάκωβον ἄκρον ἐξ ἱεροῦ.

17

40v Μηνὶ τῷ αὐτῷ κστϑ΄, εἰς τὸν ἅγιον καὶ μέγαν Δημήτριον τὸν μυροβλύτην.

Νυγεὶς ὁ Δημήτριος τὴν πλευρὰν λόγχαις,
πάθους ἀπεικόνισμα ἢ γε κυρίου·
ᾤχετο καὶ Δημήτριος ἄλκιμος εἰκάδι ἕκτῃ.
Οὐτάσθη Δητήτριος αἰχμῇσι στυβαρῇσι
πλευρὴν δεξιτερήν, δεύετο δ᾽ αἵματι γῆ.

18

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κζϑ΄, εἰς τὸν ἅγιον Νέστορα.

«Θεός» Νέστωρ ἔφησε «τοῦ Δημητρίου,
δός μοι Λυαῖον νικῆσαι μιαιφόνον».

ἑβδομάτῃ θάνεν ἠδέ τε ἔκτανεν εἰκάδι Νέστωρ.
Νέστωρ θῆρ' ὀλοφώνιον ὄμβριμος ἔκτα Λιαῖον
φάσγαν' ἐρυσσάμενος ῥίμφα γε κουλεόθεν.

19

Μηνὶ Νοεμβρίῳ αη', εἰς τοὺς ἁγίους καὶ ἰαματικοὺς Ἀναργύρους, Κοσμᾶν καὶ Δαμιανόν.

Δαμιανῷ Κοσμᾷ τε τοῖς Ἀναργύροις
θεὸς δέδωκε τὴν χάριν τῶν σκαμμάτων·
ὄμματ' ἀκεστορέων πρώτῃ σκότος ἀμφεκάλυψεν,
ἀργυρέας ψυχὰς Ἀσκληπιαδῶν ἀμπτάσας,
σκήνεα κοσμοῦσι θαύμασ' ἀπειρεσίοις.

20

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ηη', εἰς τὴν σύναξιν τῶν ἐννέα ταγμάτων καὶ εἰς τὸν ἀρχιστράτηγον Μιχαήλ.

Τίς ἂν δύναιτ' ἄϋλον φύσιν αἰνέσαι
φέρων ἔνυλον καὶ γεηρὸν σαρκίον;
Πάντες ἅμ' ὀγδόῃ ἀγγελέες θεότητος ἄγερθεν.
Ἥμερος ἥκοις μοι μέγα φέρτατε οὐρανιώνων,
ἡνίκα ἐκ ῥεθέων μεῖο λάβῃς ψυχήν.

21

41 Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιγη', εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Ἰωάννην τὸν χρυσοῦν τὴν γλῶτταν.

Χρυσοῦ βύσαντος στόματος γ' Ἰωάννου
ψυχὴ πόλονδε κελαδεῖ μετ' ἀγγέλων.
Τὸν σοφίης μελεδωνὸν Ἰωάννης στεφαννοῖ
χρύσεα χείλεα θειοφόρου καὶ Ἰωάννοιο
βῦσε μέλας θάνατος οὔ πάντες δοῦλοι
ἀργύρεον γαίῃ θεοειδοῦς σῶμα λιποῦσα
χρυσέ' Ἰωάννου ψυχὴ βῆ χαρκοβατὲς δῶ.

22

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιδη', εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Φίλιππον.

Ἵππου Φίλιππος συντομώτερον τρέχει
ἀποστόλοις ἀκήρατον ὁμοῦ πέδον.
Κύμβαχον ὠμοὶ σταυρώσαντο Φίλιππον θῆρες
καί ῥα διὰ σπίδεος πεδίοιο Φίλιππος σκιρτᾷ
νωλεμέως ᾄδων σὺν σφετέροισι φίλοις.

23

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιστη', εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν Ματθαῖον.

Βίον μισήσας τοῦ τελώνου, τρισμάκαρ,
καλοῦντι Χριστῷ ἠκολούθησας πόθῳ.
Πῦρ δεκάτῃ κατέκαυσε λιρὸν Ματθαῖον ἐν ἕκτῃ.
Οὔρεος ἐν λοφιῇ Ματθαίῳ ἔδωκε Χριστὸς
ῥαῦδον ἔχειν ᾗ δὴ μυρί' ἔοργε καλά.

24

Μηνὶ τῷ αὐτῷ καη', εἰς τὴν ἐν τῷ ναῷ εἴσοδον τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου.

41v Θεοῦ νεὼν ἄγουσιν ἔμψυχον θύται,
νεὼν μὲν εἰς ἄψυχον, ἅγιον δ' ὅμως.
εἰς ἄδυτον Μαρίη κόρη εἰσέδυ εἰκάδι, πρώτῃ·
Ἄγγελος εἰν ἀδύτῳ Μαρίην τρέφει παμμακάριστον,
οὐρανίῳ ἄρτῳ, ἀμβροσίᾳ τε πόσει.

25

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κγη', εἰς τὸν ἅγιον Ἀμφιλόχιον, ἐπίσκοπον Ἰκονίου.

Λόγους Ἀρείου καὶ σειρὰς κακοπλόκους
τῇ σφενδόνῃ σου εὐπετῶς διεσχίσω.
Ἀμφιλόχιον ἀνήγαγον εἰκάδι ἐν τριτάτῃ νοΐ·
ὣς φάτο Ἀμφιλόχιος Θεοδοσίῳ βασιλῆϊ:
τίπτε, ἄναξ, ἀλγεῖς παιδὸς ἀτιμένου;
«εἰ γάρ τοι ἀνιηρὸν φαίνεται υἱέος ὕβρις,
πῶς οἴει γε θεὸν οἰσέμεν εὐπετέως;»

26

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κεη', εἰς τὴν ἁγίαν μεγαλομάρτυρα Αἰκατερίναν.

Αἰκατερίνα ῥήτορας πεντήκονθ' ἅμα
λόγοις σοφοῖς ἤλεγξε καὶ δίκην λάβε.
Μαρτυρίου στέφος εἰκάδι πέμπτῃ ἕλ' Αἰκατερίνα·
ἀτρεκέως σοφίην θεὸς ἀδρανέεσσι δίδωσιν·
ᾗ γὰρ ἀπείπῃ τίς, κεῖσε παρὼν ἐρέθει.

27

Μηνὶ τῷ αὐτῷ λη', εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Ἀνδρέαν.

Ὁμαίμονα κτείνουσιν Ἀνδρέαν Πέτρου
υἱεῖς Ἀχαιῶν, τὸν θύρσον τῆς ἀνδρίας,
42 τὸν σταύρωσαν Ἀχαιοὶ κακκεφαλῆς τριακοστῇ·

τίπτε καρηκομόωντες ἔνην σταυρώσατ' Ἀχαιοὶ
Ἀνδρέαν ἠνορέης, ὄζον ἀειθαλέα;

28

Μηνὶ Δεκεμβρίῳ α', εἰς τὸν ἅγιον προφήτην Ναούμ.

Ναοὺμ προφῆτα, δός μοι νῦν προθυμίαν
στίχους κροτῆσαι σῆς ὀμφῆς ἐπαινέτας.
Ὄσσε Δεκεβρίου ἀμφεκάλυψε πρώτη Ναούμ·
ὕδατι δ' ὃς γλυκερῷ μαλερῷ πυρὶ τ' εἶπε Νινευῒ
θᾶσσον ἀπολλύμεναι· δὴ γὰρ ὃ καὶ γέγονεν.

29

Μηνὶ τῷ αὐτῷ α', εἰς τὴν ἁγίαν μεγαλομάρτυρα Βαρβάραν.

Πατὴρ κεραυνῷ παῖδα κτείνας ἐφθάρη
καὶ παῖς θανοῦσα φῶς ἀνέσπερον βλέπει·
πατρώης ὑπὸ χερσὶν Βαρβάρα δειροτομήθης.
οὔρεος ἐν σκοπιῇ παλάμησι τε ᾗσι κατακτὰς
τηλυγέτιν θύγατρα, σμήχθης πρηστῆρι.

30

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν.

Ἐγὼ μελῳδὸς εἴπερ ἦν, Ἰωάννη,
42v *μελῳδίας ἐμῆς ἂν ἠξίωσά σε.*
Τίς ῥ' ἀπ' ἐμεῖο κεν ἄξιος αἶνος σεῖο γένοιτο;
ἔμπης δέχνυσο τεοῖο ἔπη θεράποντος ἀλιτροῦ
οὐδενὸς ἄξια μέν, σήματα δ' αὖ φιλίης.

31

Μηνὶ τῷ αὐτῷ στ', εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Νικόλαον τὸν θαυματουργόν.

Λαβὼν ὁ Νικόλαος ταινίαν νίκης,
ψυχωφελῆ δίδωσι δῶρα τοῖς φίλοις.
Ἕκτη δ' ἤρθη Νικόλεως ἐλαφηβολιῶνος·
ζάπλουτον Λυκίης μυροσώου ἀρχιερῆα
τίπτε τίς αἰτήσας οὐκ ἔτυχ' εὐπετέως;

32

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ζ', εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Ἀμβρόσιον, ἐπίσκοπον Μεδιολάνων.

Λιπὼν ὁ Ἀμβρόσιος τὸν πλάνον βίον
ἀγάλλεται νῦν εἰς ἀπλανὲς χωρίον.

ἄφθιτον ἐς πέδον ἵκετο ἑβδόμῃ ἀμβρόσιον κῆρ.
Ἀμβρόσιος στόματ' ἀνδρῶν δυσσεβέων κατέβυσεν
ἠμὲν Ἀρείοιο, ἠδέ τε Εὐνομίου.

33

Μηνὶ τῷ αὐτῷ η', εἰς τὸν ἅγιον Πατάπιον.

Ἀφεὶς ὁ Πατάπιος ἀνθρώπων πάτον
πατεῖ τὸ Ἠλύσιον σύν γε δικαίοις.
Πατάπιος βροτολοιγὸν ὑπάγξας ἐστεφάνωται.
Παταπίοιό τε κῆρ εἰν λειμῶν' ἀνθεμόεντι,
καρπὸν ὀπωρίζει αὐτόματον τ' ἄπονον.

34

Μηνὶ τῷ αὐτῷ θ', εἰς τὴν σύλληψιν τῆς ἁγίας Ἄννης,
43 *ὅτε συνέλαβε τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον.*

Ὅστις δ' ἀπείρανδρον θεοῦ φιλεῖ θρόνον,
Ἄνναν γε τὴν προμήτορα γεραιρέτω·
μητέρα σύλλαβεν εἰνάτῃ Ἄννα στεῖρα θεοῖο·
Ἄνναν μητέρα μητρὸς Χριστοῖο, κλεόπαιδα,
αἰνέομεν μέροπες, οὐράνιοί τε νόες.

35

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιδ', εἰς τὸν ἅγιον Θύρσον.

Θύρσος δ' ὁ θεῖος τὸν θεοῦ θύρσον φέρων
θύρσου κατεφρόνησε τοῦ Διονύσου.
ᾤχετ' ἀειθαλὴς Θύρσος ποτὶ ἄμβροτον οὖδας·
Θύρσου ἀγακλειτοῖο δίοιό τ' ἀπέπτη θυμὸς
ἐς μακάρων νήσους, ἄφθιτον ἐς δάπεδον.

36

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιε', εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Ἐλευθέριον.

Ἐλευθέριος νοῦν ἐλεύθερον ἔχων
ἐλευθέρως ἄπεισιν εἰς πόλου πλάτη·
πέμπτῃ καὶ δεκάτῃ περιπύστου Ἐλευθερίοιο
πνεῦμα πόλονδ' ἀνέβη γαίῃ σῶμα λιπόν.

37

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιζ', εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς παῖδας.

Τρεῖς παῖδες εἰκόνιζον, ὦ θεοῦ λόγε,
γεννήτορα, πρόβλημα καὶ σὲ τὸν μέσον.

ἑβδομάτῃ δεκάτῃ πῦρ ἀκάματον τρισὶν εἶξε·
τρεῖς παῖδες θεοειδέες εἰκόνι οὐ γόνυ κάμψαν·
πρὶν δ' εἵλοντο θανεῖν ἢ τότε ἐκτελέσαι.

38

43v Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, εἰς τὸν προφήτην Δανιήλ.

Σύ, Δανιὴλ μέγιστε, θάρσος δαιμόνων,
ἄγαν κάτω βέβληκας ὡς τὸ θηρίων·
ἑβδομάτῃ δεκάτῃ Δανιὴλ τάμον εἶδος ἄριστον,
σώφρονα τ' ἀσκητήν, λέκτορα τ' ἐσσομένων.

39

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κβα', εἰς τὴν ἁγίαν μεγαλομάρτυρα Ἀναστασίαν.

Νεκρῶν μένουσ' ἔγερσιν Ἀναστασία,
εἴληφε δῶρον τοὺς κάμνοντας ῥωννύειν·
κάραν Ἀναστασίη ἐνὶ εἰκάδι δευτέρᾳ τμήθη·
χρυσογόνοιο δίοιο Ἀναστασίην Ρωμαίαν
μύστιδα εὐφυέα πᾶσι δίκαιον ὕδειν.

40

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κγ', εἰς τοὺς ἁγίους μάρτυρας δέκα, τοὺς ἐκ Κρήτης καὶ ἐν τῇ Κρήτῃ.

Ὅσοι φιλοῦσι τὴν πανθαύμαστον Κρήτην
παθημάτων λυτροῦσθε μάρτυρες δέκα.
Τιμῆεντα δέκ' ἄνθεα Κρήτης πέφνε σίδηρος·
Κρήτῃ ἐνὶ κραναῇ δέκα μάρτυρας εἷλεν ἀτειρὴς
χαλκός, ὁμοῦ πάντας ἰσοθέους ἀνέρας.

41

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κε', εἰς τὴν κατὰ σάρκαν γέννησιν τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Θεὸς βροτὸς γέγονεν, ὢ ξένου τόκου,
ὅπως γένοιτ' ἄνθρωπος ἄβροτος πάλιν.
Εἰκάδι γείνατο πέμπτῃ ἀμήτορα παρθένος υἷα
τηλυγέτην παλάμησιν Ἰωσὴφ δέχνυσο σῇσιν,
44 ὃν Μαρίη τέκετο καὶ ῥ' ἀτίταλλε γέρον.

42

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κψ', εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον καὶ ἀρχιδιάκονον Στέφανον, τὸν πρωτομάρτυρα.

Πάντων Στέφανος πρώτατος στεφηφόρος,

στέφος νόου εἴληφ' ἀκηράτῳ καρπῷ·
βάλλουσ' ἀμπλακίῃς Στέφανος λίθοις ἄκος ἤτει.
λάεσι βαλλόμενος Στέφανος θεοειδὴς εἶπε:
«Μὴ στήσῃς, Κύριε, σφέων τὴν ἀμπλακίην».

43

Μηνὶ Ἰανουαρίῳ α', εἰς τὴν κατὰ σάρκα περιτομὴν τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Θέλων παλαιὸν πληρῶσαι Χριστὸς νόμον
τὸ σώματος κάλυμμα καὐτὸς ἐτμήθη·
ἤματι ὀγδοάτῳ γε θεάνθρωπος περιτμήθη·
χεὶρ μέροπος τέτεμεν δέρος ἄκρον ἀμήτορος ὗιος,
ὃν δεδίασι νόες καὶ ῥ' ὁρατῶν τὸ γένος.

44

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Βασίλειον τὸν μέγαν.

Τυχὼν ὁ Βασίλειος τῆς βασιλείας,
αἰτεῖ κατ' ἐχθρῶν τῶν βασιλέων νίκας·
παμμεδέων Βασιλείου ψυχὴν δέξατο πρώτῃ·
44v Καππαδοκῶν Βασίλειε, μέγα κλέος, οὕνεκα μούσης
ἡμέων μνείαν ἔχε καὶ ῥ' ἀρετῆς ἁπάσης.

45

Μηνὶ τῷ αὐτῷ στ', εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνια.

Μορφὴ πελείας καὶ πατρὸς θεοῦ λόγος
υἱὸν ποθεινὸν μαρτυρεῖ τοῖς ἐν σκότει·
ἐμφανίῃ Τριάδος πέλεν ἕκτῃ Μουνιχιῶνος.
Χριστὸς χρυσοδίνοιο Ἰαρδάνου ἀμφὶ ῥέεθρα
ἀμπλακίας μερόπων ὤλεσε βαπτισθείς.

46

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ζ', εἰς τὸν ἅγιον ἔνδοξον προφήτην καὶ πρόδρομον καὶ βαπτιστὴν Ἰωάννην.

Τίς οὐχ ὑμνήσει τῆς Ἐλισάβετ γόνον;
ἐκ κοιλίας ἔγνω γὰρ τὸν θεοῦ λόγον·
ἑβδομάτῃ βασιλῆος ἐπαινῶ χειραπτῆρα
ἣν ἄρα κακκεφαλῆς βροτοσώου χεῖρα βαλέσθαι,
βαπτιστὴν σφετέρην, ὄρχαμον ἀγγελέων.

47

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιη', εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον τὸν Νύσσης.

Πᾶσαν διελθὼν τὴν ἐγκύκλιον τέχνην,
εὗρες δι' αὐτῆς τὸν ποθούμενον λόγον.
Γρηγόριος δεκάτῃ θανάτου μέλανος πέραθ' ἧκεν
συζυγίην σοφίης γε ἀδελφεῶν εὖ εἰδυῖαν,
οὔτε τις εἰδέ ποτε, μητ' ἐσέπειτα ἴδοι.

48

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιβϛ', εἰς τὴν ἁγίαν μάρτυρα Τατιανήν.

Τατιανὴν τάττουσιν ἀγγέλων τάξεις
45 *ὅπου πέφυκε τάξις ἡ τῶν μαρτύρων,*
Τατιανῆς τάφον ἄνδρες ἀπηνέες αὐχένα χαλκῷ,
οὐτιδανοὺς δὲ πόσους ἀπεφήνατο πατρίδ' ἐν αἴῃ,
γυνὴ τατιανὴ τατιανοὺς ἀνέρας.

49

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιστη',εἰς τὴν ἅλυσιν τοῦ ἁγίου ἀποστόλου πρωτοκορυφαίου Πέτρου

Νεὼς ὁ σὸς πρόσοικος ἦν μοι τοῖς δόμοις
ὅπου γε σειρὰν σὴν ἔθηκαν τιμίαν.
Ἕκτῃ καὶ δεκάτῃ κομίσαντο πόλινδε ἅλωσιν·
πολλάκι δ' ἐγκατέδαρθον σῷ περικαλλέϊ νηῷ
θεία δ' ὀδμή τις ἐξ ἀδύτου μ' ἵκανεν.
Ἀλλά γε νῦν ἐμᾷ οἰκία ἀμφιβεβήκασιν Οὗνοι,
σεῖο τε εἰν σηκῶ δὴν ἀλαλάζουσιν.
Τὶς κὲν ταῦτα ἐνὶ φρεσὶν ἄλγεα θῆκεν ἐμῇσιν;
Εἴθ' ἄρα μὴ γενόμην ἢ μολόμην Ἄιδι.

50

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιζη' εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν καὶ μέγαν Ἀντώνιον.

Ὠνήσεως τὸ ἄνθος χρυσίνων πόσων;
Πρίαιτο ἂν τις τὴν φρίκην τῶν δαιμόνων;
ἑβδομάτῃ δεκάτῃ θάνεν Ἀντώνιος ἀναίμων
δυσγενέων θηρῶν Ἀντώνιος οὐλαμὸν ἄγξας,
εὐγενέων ἀνδρῶν πλῆσεν ἔραν μονίην.

51

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιηη', εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Ἀθανάσιον τὸν μέγαν

Φίλοις ἀπαιτεῖ τὴν ἰσόσταθμον δόσιν
45v *τυχὼν Ἀθανάσιος ἀθανασίας*

αἴκε θανὼν ἧς Ἀθανάσιε, ζῇς ἀρετῇσιν.
Δυσθανέως θεράποντος ἀπηλεγέως τε Ἀρείου
τείχεσι πλήτ' Ἄρεος ἶνα κατηδάφισας.

52

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Κύριλλον τὸν μέγαν.

Ὁ προστάτης Κύριλλος τῆς ἐκκλησίας
καθεῖλε Νεστόριον τὸν λεωφθόρον·
ὃν ποθέεσκε Κύριλλος τέτμε θεὸν βασιλῆα
οὐρανίων ἀγαθῶν ἀπόνησι Κύριλλος θεῖος
οὕνεκα σωφροσύνης καὶ σοφίης σφετέρης.

53

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κη', εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν τὸν μέγαν Εὐθύμιον.

Θεοῦ παριστάμενος τῷ τρισολβίῳ
θρόνῳ ὁ Εὐθύμιος χαίρει καὶ μέλπει:
«Ἔρρ'» ἔφατ' Εὐθύμιος, «βίε εἰκάδι, οὐ μοι σεῖο».
Εὐθυμίοιο δίου ψυχὴν Αϊς οὐκ ἐδυνάσθη
ἀμφιπεδήσασθαι· πτῖλα σαώσατο γάρ.

54

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κεη', εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον τὸν θεολόγον.

Ἰδὼν ὁ Βασίλειος ἐν ζώντων τόπῳ
παρόντα Γρηγόριον, εἴληφ' ἀσμένως·
δέχνυσο Γρηγόριον, Βασίλειε, τεῷ ἐνὶ οἴκῳ
ὃς σοφίης ἔραται θεοπέμπτου, κυδιανείρης,
Γρηγόριον τὸν ἄγαν μὴ ἐπιλανθανέτω.

55

46 *Μηνὶ τῷ αὐτῷ λη', εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Ἱππόλυτον, πάπαν Ρώμης.*

Καθὼς ὁ ἱππόλυτος πήγασος τρέχει
ὅπου χλόη τε καὶ ἀνάψυξις πέλει,
Ἱππόλυτος τριακοστῇ ἔκπιεν ἁλμυρὸν ὕδωρ.
Ἱππολύτοιο μεγακλέος ἀρχιερῆος Ρώμης
τίς κὲν ἄρ' εἴπῃσιν ὅσσα ἔοργεν ἑά;

56

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ εἰς τοὺς ἐν ἁγίοις πατέρας ἡμῶν Γρηγόριον, Βασίλειον καὶ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον.

Ὅσοι φιλεῖτε τοὺς σοφοὺς τρεῖς ποιμένας,

νομίζετ' εἶναι τοῖς ὅλοις ἰσορρόπους.
Γρηγόριον, Βασίλειον, 'Ιωάννην θ' ἅμ' ἀείδω·
τοὺς ἐρίηρας ἑταίρους καὶ σοφίην εἴσους γε
δεῦτε δὴ αἰνέσομεν πάντας ὁμηγερέας.

57

Μηνὶ Φεβρουαρίῳ αη', εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Τρύφωνα.

Βίου καταφρονήσας τοῦ ἐφημέρου
τρυφῆς Τρύφων τέτευχε τῆς ἀκηράτου·
πρώτῃ δ' ἐν Φεβρουαρίου Τρύφων ἐδειροτομήθης·
46v *διογενῆα Τρύφωνα, φαεινὸν μάρτυρα Χριστοῦ,*
εἷλε μέλας θάνατος καὶ στέφανος χρυσοῦς.

58

Μηνὶ τῷ αὐτῷ βϙ', εἰς τὴν 'Υπαπαντὴν τοῦ κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ.

Τιν' ὦ γεραιὲ σαῖς ἐν ὠλέναις φέρεις
ὅν οὐ πόλος δύναται' ἂν καὶ γῆ βαστάσαι
παῖδ' ἀμάλαις ἑαδὼς Μαρίης Συμεὼν φέρε ῥίμφα·
δέξατο ἀγλαὰ δῶρα 'Ιησοῦς παρὰ θεράποντος,
τρηρώνων τρυγόνων τέκνα νεηγενέα.

59

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Σίλβεστρον, πάπαν Ρώμης.

Θανὼν παλαιᾶς Σίλβεστρος Ρώμης πάπας,
πόλιν κατοικεῖ νῦν νέαν ἐν τῷ πόλῳ.
"Ορχαμος ἀρχιερήων δευτέρᾳ ἔκπτατο νέρθεν.
Σίλβεστρος μέγαν ὃς βασιλῆα ἰήσατο ἄμφω,
σώματι τε ψυχῇ τ' ἤπια φάρμακα δούς.

60

Μηνὶ τῷ αὐτῷ δη', εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν 'Ισίδωρον τὸν Πηλιουσιώτην.

'Αφῆκεν 'Ισίδωρος μνήματ' ἐν βίῳ
ἐπιστολῶν πλήθη τε καὶ κάλλη λόγων.
'Αμφὶ τετάρτῃ κοιμήθη 'Ισίδωρος ἀγαστός·
ἀκτεάτοιο βίοιο ἐτήτυμον ἡγεμονῆα
οὐδένα τουθ' εὕροις κρείττον ὑπ' ἠέλιον.

61

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιζη', εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Θεόδωρον τὸν Τήρωνα.

47 *Σοφῶς ἔλυσας μάρτυς τὰς πανουργίας*

'Ιουλιανοῦ, τοῦ κακοῦ βασιλέως·
ῥίμφ' ἀλισγημοῦ Θεόδωρε σάωσας λαόν·
τίς κὲν ἀρεθμήσειεν ὁσάττια θαύματα θῆκε
Θεόδωρος ζάθεος· καὶ γ' ἐν ἐμοὶ λαλέω.

62

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κδη', εἰς τὴν τρίτην εὕρεσιν τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου.

Τίς μοι παράσχοι τὴν τοῦ 'Ορφέως λύραν,
ὅπως ὑπερθαύμαστον ὑμνήσω κάραν;
ἧς ἱερὴν κράτα χεῖρες ἕλοντο κάρῃ ἔπος ᾄδω·
ἀκροτάτης κορυφῆς ὑποφήτου 'Ιωάννοιο
εὕρεσιν αἰνέομεν πρὸς δυσὶ καὶ τριτάτην.

63

Εἰς τὸν τελώνην καὶ τὸν φαρισαῖον.

Παραβολὴ τελώνου καὶ φαρισαίου
δείκνυσιν ὕψους τὴν ταπείνωσιν κρείσσω·
οὔ τι μοι ὑψαυχεῖν κέλεται θυμός, φαρισαῖε·
ἀλλά γε σεῖο τελώνῃ λώϊον ἴχνια βαίνειν.
Κἄππεσε μὲν γαίῃ φαρισαῖος κύδεϊ γαίων,
βῆ δὲ τελωνῖιος ἐς νυπόλον δὲ βίῃ.

64

Εἰς τὸν ἄσωτον υἱόν.

πολυσχιδοῦς οὔσης γε τῆς ἁμαρτίας
πάσας μεταμέλεια σχίζας κωλύει·
πληθὺν μ' ἀμπλακιῶν ἀποαίρεο φίλτατ' 'Ιησοῦ
ἠΰτε δέξατο τῆνος ἀλιτρὸν ἑὸν φίλον ὗα,
47v *οὕτω με πρόσεο ἵλεως ὑιὶ θεοῦ.*

65

Εἰς τοὺς προκεκοιμημένους.

Ψυχὰς προμητόρων μου καὶ γεννητόρων
χώρου καταξίωσον εὐκραοῦς, ἄναξ.
Χριστιανῶν ψυχὰς πάντων λίσομαί σ' ἐλέαιρε.
λειμῶν'ὲς πολυανθέα ἠδ' ἐρίτιμον τάξον
πνεύματ' ἀποιχομένων, γουνέομαί σε, λόγε.

66

Εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν.

Ὅταν κρίν' ἔλθῃς τὴν παγκόσμιον κρίσιν,
ἐν δεξιοῖς τάξον με σῶν μήλων, ἄναξ·
τίς παρακαίρια ῥέζων οὐ τρομέει σε, δικαστά ;
ἤτοι μὲν φοβέεσθαι λῷον Ὀλύμπιον ἐστὶ
λῷστον δ' αὖ φιλέειν καὶ μὴ πλημμελέειν.

67

Εἰς τὴν ἐξορίαν τοῦ Ἀδάμ.

Καθὼς Ἀδὰμ γένοιτ' ἄν, εἴπερ ἦν τότε,
νῦν οὐκ ἂν ἦμεν ὥσπερ κεῖνος ἦν τότε
οὕνεκ' Ἀδὰμ πάθομεν σέο τύν' ἡμέων δ' ὕπερ εὖχου·
ἥν μοι ἀτασθαλίην Ἀδάμη ῥέξας εἰν κήπῳ
υἱὸς λῦσε θεοῦ ἐκγεγαὼς Μαρίης.

68

Μηνὶ Μαρτίῳ αη΄, εἰς τὴν ἁγίαν Εὐδοκίαν.

Εὐδοκία ἔδειξεν ἡ μακαρία
48 *ὅσου μεταμέλεια ἄξιον λόγου*
οὔτις ἄνευ μετανοίης δρῶν παρακαίρια σώσει·
ἐμπαθέως βιότοιο περήσασα δεινὰ κέλευθα
ὕστατον ἐντίμως κάτθανεν Εὐδοκίη.

69

Μηνὶ τῷ αὐτῷ θη΄, εἰς τοὺς ἁγίους τεσσαράκοντα.

Λίμνη γέγηθε μάρτυρας Σεβαστία
ἄνδρας τεσσαράκοντα στερνισαμένη·
τεσσαράκοντα πάγη δέματ' αὔρησι βορέαο·
εἴπερ ὑμέων μνείης οὐκ ἔσχε κόρον Βασίλειος,
ἀλλ' ἡμεῖς γε κόρον ἴσχομεν ἀφραδίῃ.

70

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κεη΄, εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

Λόγῳ σαρκωθεὶς τῷ τοῦ ἀγγέλου λόγος,
ἐπῆρε σάρκα γῆθεν ἡμῶν εἰς τ' ἄνω·
φθέγξατο τῇ Μαρίῃ «Χαῖρ'» ἄγγελος εἰκάδι πρώτῃ·
ἐμμαπέως ταχὺς ἄγγελος οὐρανόθ' εἰληλούθει·
τῇ Μαρίῃ «κύριος σεῖο» φάμεν γε «μέτα».

71

Μηνὶ τῷ αὐτῷ λη΄, εἰς τὸν ἅγιον καὶ ὅσιον πατέρα ἡμῶν Ἰωάννην τὸν τῆς κλίμακος.

Ἰωάννης τίθησιν ἡμῖν βαθμίδας,
δι ὧν ἔνεστι γῆθεν ἐλθεῖν εἰς πόλον·
χῶρον εἰς εἰαμενῆ τριακοστὴν ᾤχετο δῖος·
ἦ μὴν ἀμβάσιας θέτο εἰν κραδί' Ἰωάννης
εἰκοῦς τῶν ἀρετῶν τρὶς δέκα θηκάμενος.

72

Εἰς τὰς θείας καὶ ἱερὰς εἰκόνας.

48v *Τιμᾶν φιλεῖν τε πῶς οὐ δεῖ τὰς εἰκόνας,*
ἀπεικονίσματ' οὔσας ἀρχαίων τύπων ;
ὅς δε τάδ' οὐ τελέει, σοφίης οὐκ ἔστιν ἑταῖρος·
ἦ μὴν οὐδὲ ἀληθείης ἐρικυδέος οὗτος
δέξεται ἀγλαΐην, ἀλλὰ δίκην κακίης.

73

Εἰς τὴν σταυροπροσκύνησιν.

Ἀειθαλὴς δὲ σταυρὸς ῥίψις δαιμόνων
ὅλους ἀνυψοῖ τοὺς προσκυνοῦντας πόθῳ·
σκῆπτρον ἀειρόμενον ποτικυνέομεν Χριστοῖο,
σημαίαν βασιλῆος ἀριπρεπέα ἱερήων
χείρεσιν ἀιρομένην λαὸς ἅπας φιλέει.

74

Εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Λαζάρου.

Ἀνάστασις δίδωσι πᾶσι Λαζάρου
πίστιν ἀτεχνῶς τοῦ παντὸς βροτῶν γένους·
τεθηπέναι δίκαιον Χριστοῦ τὴν χάριν
ὅμως μετ' αὐτὸν τιμᾶν τοὺς δεχομένους.
Λάζαρος ἠέλιον χρυσάντυγα αὖθις ὄπωπε·
Χριστὸς ἑῆς δύναμιν θεότητος δείξατο εἰπών :
«Λάζαρε δεῦρο ἴθι, ἄντα Ἰουδαίων».
Εἴπερ γὰρ θεὸς οὐκ ἔσκεν, τετραήμερον οὐκ ἂν
νεκρὸν ἄρ' ἐκ γαίης ἐξήγειρε λόγῳ.

75

Εἰς τὴν ἀκάθιστον ἀγρυπνίαν.

— Τί μοι πάναγνε καὶ θεοῦ μήτηρ λόγου

καὶ νῦν ἔσωσας σὴν ἐρυμένην πόλιν;
— Οὔ μοι ἀεί τι μέλει φιλέειν ἀμετάκλιτον οὖσαν·
49 τύνῃ δ' αἰτίῃ ἐστὲ καὶ ἄλλοι χείρονες ἄλλων
οἷς ὦρ' οὐδεμίη τῆς μετανοίας ἦν.

76

Εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Βαΐων.

Παῖδες φέροντες πτόρθους τῶν Ἰουδαίων
ἔφαινον ἧτταν ἐχθροῦ τοῦ μισοβρότου·
Χριστὸς πώλου ἐφέζετ' ὄνου, ὁ πόλου ταμιοῦχος.
εἵματα νηπίτια φρονέοντ' ἐστρώννυον ἐσθλά,
ἐκτελέοντα φάτιν τοῦ πάνυ φωνοτάτου.

77

Εἰς τὸν δεῖπνον τὸν μυστικόν.

Νόμος παρῆλθεν, ἀντεισήχθη δ' ἡ χάρις
δι' ἧς ἀνῆλθεν εἰς τὸ πρῶτον ἡ κτίσις·
εἴδατα δῶκε φαγεῖν θεὸς ἄφθιτα φοιτητῆσιν·
νίψαο φοιτητῶν πόδας ἠδ' ἀπομόρξαο, σῶτερ,
«ποιεῖτ'» αὐτοῖς φάς «ἠύθ' ἑωράκατε».

78

Εἰς τὴν σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ.

Παθὼν ὁ σωτὴρ ἀνθρώπων ὑπὲρ γένους,
ἔφηνεν αὐτοὺς τῶν παθῶν ἐλευθέρους·
ἐγγιάλιξόν μοι θεὲ σεῖο πάθεσιν ἀπάθειαν·
χεῖρας ἀειράμενος σταυροῦ ἔπι ὄρχαμος ἧς.
αἷμα δέδωκε πατρὶ λύτρον ἀποιχομένων·
Χριστοῦ αἱματοέσσας δεξαμένη ῥαθάμιγγας
πουλυβότειρα χθὼν ἤμεσεν αἶψα νέκυς.

79

Εἰς τὸ ἅγιον καὶ μέγα Σάββατον.

Θανὼν ἔδωκε Χριστὸς ἀθανασίαν
τοῖς ἐν σκότει τε καὶ σκιᾷ καθημένοις.
49v ἀφθορίη γένετ' ἀνθρώποισι μόρος Χριστοῖο
πᾶσ' ἀκέουσα κάθητο θεοῖο γε φύσις ὑπνοῦντος,
προσμενέουσα λύσιν τῶν σφετέρων σειρῶν.

80

Εἰς τὸ αὐτό.

Ἄδης δεδειμάτωται καὶ κατεπλάγη
ἰδὼν θεὸν θλάσαντα τὰς αὐτοῦ πύλας
ἐξελάπαξ' Ἄϊδου κατιὼν Χριστὸς μέγα τεῖχος·
— «Τίπτ' ἄρα δίζεαι, ὦ βασιλεῦ» φάτο παμφάγος Ἄδης·
— «Δίζω ἐλευθερίην, ἔργον ἐμεῖο χερῶν».

81

Εἰς τὴν ἁγίαν καὶ λαμπροφόρον ἀνάστασιν τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἐξουδένωσαι καὶ πέπαιξαι, ὦ λέων,
ἀεὶ τυραννεῖν δόξας τῶν ἐν τῷ Ἄδῃ·
αἰγ' ἐκρατήθης τοῦ κρατοῦντος τῷ κράτει
ᾧ πᾶν κράτιστον δουλεύει κλίνει γόνυ
ἄνεισι καὶ γὰρ ἐξ Ἄδου στεφηφόρος
κείνους ἀνιστῶν οἷς θεὸς κατηλλάγη.

82

Εἰς τὸ αὐτὸ ἡρωϊκοί.

Εἰν Ἀΐδαο δόμοισι θεὸς κατιὼν μετὰ δόξης
βένθεα μὲν χθονὸς εὐρυαγυίης ἐδνοπάλιξε,
φηρὸς ἀπηνῆος δε ἀνάκτορα ἐστυφέλιξε,
ψυχὰς δ' αὖ καταοιχομένων ῥέα λύσατο δεσμῶν
εὐπετέως δ' εἰς οὐρανὸν ἀστερόεντ' ἀναῆλθεν.
ἐκ δνοφεροῖο τόποιο ἑῆς χειρὸς ἄρμενος ἔργα.

83

Εἰς τὸ αὐτὸ ἡρωοελεγεῖοι.

50 Τύμβῳ ἐνὶ σκιόεντι τεθείκασι σῶμα θεοῖο
νύκτερος Ἰωσὴφ καὶ Νικόδημος ἅμα·
ψυχὴ δ' εἰς Ἀΐδαο πυλάρτου εἰσβεβαυῖα
μοχλοὺς αἰβαλέης ῥήξατο ῥηϊδίως·
ἔμπης Χριστὸς ἀναστὰς Οὔλυμπόνδ' ἐβεβήκει,
δῶμα θεοῖο πατρός, νυκτιλόχον θ' ἅμ' ἄγων.

84

Εἰς τὰς δέκα παρθένους.

Ἔδειξε Χριστὸς τὴν καλὴν ἀζυγίαν
μηδὲν δύνασθαι τῆς εὐποιΐας ἄνευ.
Οὐδὲ μίη ἀρετὴ κακίης μετα οὔτι ὄνησι·

καρπαλίμως ἀπεώσατο πέντε κόρας γε θυρωρὸς
μὴ συνεπαγομένας τὴν ἐλεημοσύνην.

85

Εἰς τὸν Ἰωσὴφ τὸν πάγκαλλον.

Φανεὶς Ἰωσὴφ ἄλλος Βελλεροφόντης
βίον ἀρίστου εἰσαγήοχε στέφος·
ἀρχὸς ἀνεξικάκων Ἰωσὴφ ἐξεφαάνθη·
θνητῶν πολλῶν πρήξιες ἀρχόμεν ἄλλην ἄλλος
αἱ μὲν ἑοῦ πέρατος, αἱ δὲ κακοῖο τύχον.

86

Εἰς τὴν πόρνην τὴν ἀλείψασαν τὸν κύριον μύρῳ.

Πόρνη μύρῳ ἤλειψε Χριστοῦ τοὺς πόδας
ἧς αὐτὸς ἐξήλειψε τὰς ἁμαρτίας.
ἣ κατὰ δάκρυ χέουσα, πόδας νίπτασκε θεοῖο·
αὐτὰρ ἔπειτα κόμησιν ἑῆς ἀπονίζουσ' αὐτοὺς
ὡς ἔφατ' οὐλόθριξ: «φθὰς μ' ἐλέαιρε, ἄναξ».
Μαγδαλινή, Μαρίη πόδας οὐλοκάρηνος Χριστοῦ
50v ἤλειφέν τε μύρῳ, μόργνυτο τ' αὖ τρίχεσιν.

87

Μηνὶ Ἀπριλλίῳ αʹ, εἰς τὴν ὁσίαν μητέρα ἡμῶν Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν.

Ἀφεῖσα βίον τὸν κατεσπιλωμένον
ἀκηλίδωτον βίον εὗρε Μαρία.
Εὐδοκίῃ ζωὴν Μαρίη ἐναλίγκιον ἔσχεν·
ἣ μὴν ἀτρεκέως ἔφαν ἀντίον ἀντίῳ οἶδμεν
χρηστῷ μὲν κάκιον, ἐσθλὸν δ' αὖ γε κακῷ.

88

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κγʹ, εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Γεώργιον.

Γεώργιος τίθησιν ἡμῖν εἰς κόρον
πάθη τὰ αὐτοῦ ὡς ὀψώνιον ξένον.
καρτερικῶς θάνε Γεώργιος εἰκάδι εἰν τριτάτῃ τε·
εἰς ἐριβώλακα γαῖαν σπείρας Γεώργιος ἥρως,
σῖτον ἀγήρω νῦν καὶ πολύκαρπον ἔχει.

89

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κεʹ εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν Μάρκον.

Εὐαγγελιστὰ Μάρκε τοῦ θεοῦ λόγου

ἰδοὺ τέτευχας τῆς ἄνω κληρουχίας·
αὐχένα εἰκάδι πέμπτῃ Μάρκου ἔτμαγεν αἰχμή·
51 Ὦ πολιοῦχ' Ἐνετῶν μεγαθύμων Μάρκε ἀγῆνορ,
ῥύεο σεῖο πόλιν ἔκ γε δολορραφίης.

90

Εἰς τὴν νέαν Κυριακήν, ὅτε τῶν θυρῶν κεκλεισμένων ἐπέστη τοῖς μαθηταῖς ὁ σωτήρ.

Πίστιν πιστωσάμενος τῇ ἀπιστίᾳ
ἔδωκε τοῖς ἔπειτα Θωμᾶς πιστεύειν·
Θωμᾶς τρήσεσι σώματος ἔμβαλε Χριστοῦ χεῖρα
μυστοπόλων ἐγκλείστων εἰν ἑνὶ δώματ' ἐόντων
δείματ' Ἰουδαίων ἠπεροπευτάων·
ὀγδοάτῃ Χριστὸς μετὰ τὴν Ἅδου ἐξανέγερσιν
πὰρ σφίσιν ἄφνω στάς, δῶκε φίλην λαλιήν.

91

Εἰς τὰς μυροφόρους.

Μαθητρίας ἑπτὰ Χριστοῦ μυροφόρους
ὑμνητέον γε πᾶσι τοῖς αὐτοῦ φίλοις.
Αἶνον μυροφόροις ἐρικυδέεσι προσάγω τόν:
Μαγδαλινήν, Μαρίην, Μάρθαν τε Σαλώμην μέλπω,
σύν γε Ἰωάννᾳ, Σωσάνᾳ, Μαρίῃ.

92

Εἰς τὸν παράλυτον.

Ἰδὼν Ἰησοῦς ἄνθρωπον παρειμένον
λόγῳ ἔδωκεν αὐτῷ τὴν σωτηρίαν·
Χριστὸς ρεῖ' ἀδένωσε παρειμένα γυῖα νοσοῦντος
πουλυετῆ νοσέοντα θεησάμενος βροτοσῶος
«κράββατον ἆρον» ἔφη. Καὶ ρ' ὃς ἔθει ταχέος.

93

Εἰς τὴν Σαμαρίτιδα Φωτεινήν.

Εὑροῦσα ἄνδρα Φωτεινὴ εἰς τὸ φρέαρ
51v ὅς εἶπεν αὐτῇ πάντα τοῦ βίου πράγη,
ἱμωνιὰν ἀφεῖσα σύν γε κεράμῳ
ὑπῆρξε κῆρυξ αὐτοῦ τῶν τεραστίων.
ζωὸν ὕδωρ ἰδὲ ἀλλόμενον πίεν ἡ Σαμάρεια·
πέντε ἄκουσεν ἔχειν πόσιας Φωτεινὴ δῖα,
πὰρ στόματος Χριστοῦ, ὃς κραδίας ὁράει.

94

Εἰς τὸν τυφλόν.

Γῆθεν λαβὼν χοῦν ὁ πλάσας βροτῶν γένος,
τυφλὸν ἐξωμάτωσεν ὕδει καὶ κόνει.
ἐκ γενετῆς τ' ἀλαῷ φάος εὐρυκρείων δῶκε·
πταῖσμα δ' ἰήσατο φύσιος ἤπια φάρμακα εἰδώς,
φῶς ἀλαῷ ὀπάσας δεσποτικῇ παλάμῃ.

95

Μηνὶ τῷ αὐτῷ λη', εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Ἰάκωβον, τὸν ἀδελφὸν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Λιπὼν ὁ Ἰάκωβος πλοῖον καὶ δόμον
ἀπῆλθεν εὐθύς· ἠκολούθει τῷ λόγῳ·
πότμος ἕλε τριακοστὴν Ἰάκωβον περίπυστον·
ὑστάτιον στεφάνοιο ἀδελφεὸς Ἰωάννου,
πάντα λιπὼν κτέατα, ἔκθανε μαρτυρικῶς.

96

Μηνὶ Μαΐῳ αη', εἰς τὸν προφήτην Ἱερεμίαν.

Γένος γέμον δόλου τε καὶ ἀπιστίας
52 *κτείνει λίθοις γε καὶ τὸν Ἱερεμίαν.*
Κάτθανεν Ἱερεμίης πρώτῃ Μαΐοιο ἀρητήρ·
χείρεσι συγγενέεσιν ἀπηνέα δέξατο πότμον
Ἱρεμίης θέϊος. Λοίγιον ἔργον ἄγαν.

97

Μηνὶ τῷ αὐτῷ πέμπτῃ, εἰς τὴν ἁγίαν Εἰρήνην.

Ἡ πρὶν λαχοῦσα τὴν κλῆσιν Πηνελόπης
μετωνομάσθη κουροτρόφος Εἰρήνη.
Χαλκὸς ἀτειρὴς Εἰρήνην ἕλε καλλιπάρῃον·
ἔθνε' ἀπειρέσι' ἀνδρῶν ἠδὲ γυναικῶν θῆκε
πότνια Εἰρήνη, Χριστιανοὺς ἅμα οἱ.

98

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ηη', εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην τὸν θεολόγον.

Κἀμοὶ μέγιστε πέμψον νῦν θεολόγων,
καθὼς ἔπεμψας ῥώμην τῷ Χρυσοστόμῳ·
ὀγδοὰ θ' ὑψιπέτοιο τάφος ῥέα φύσατο μάννα
αἱρετικῶν δ' ἄρα ἠπεδανοὺς ἀπεφήνατο μύθους
θεολόγος, φάμενος ἀρχῇ ἐόντα λόγον.

99

Μηνὶ τῷ αὐτῷ θη', εἰς τὸν μεγαλοφωνότατον Ἠσαΐαν.

Ἔθαψε λαὸς ἐν Σιλωὰμ σὸν δέμας
ψυχὴν δὲ θείαν χεὶρ εἴληφε Κυρίου.
Ἠσαΐας θάνεν ἀμφ' ἐνάτῃ Μανασῆ ὕπο πρισθείς.
Παρθένον Ἠσαΐας φάτο ἑξέμεν υἱέα γαστρί·
ὢ στόματος χρυσοῦ τοῦ φαμένου γε τάδε.

100

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιβα', εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Ἐπιφάνιον.

52v *Μακρὸν βιώσας Ἐπιφάνιος βίον*
ἀπῆρεν ἔνθεν εἰς μονὰς αἰωνίους.
Δωδεκάτῃ Ἐπιφάνιον κατερύκακε γαῖα·
πᾶσι δ' ἀληθέα πίστιν κηρύξαντος Ἰησοῦ,
πάμπολλ' αἱρετικῶν χείλεα ἐμφράχθη.

101

Μηνὶ τῷ αὐτῷ καη', εἰς τοὺς μεγάλους θεοστεφεῖς καὶ ἰσαποστόλους βασιλεῖς Κωνσταντῖνον καὶ Ἑλένην.

Ἰδεῖν ὃς ἠξιώθη σταυρὸν ἐν πόλῳ
θεοπτίας τέτευχε σὺν ἀποστόλοις·
πρώτατος εὐσεβέων βασιλεὺς θάνεν εἰκάδι πρώτῃ.
Κωνσταντῖνον τίω ἠδ' Ἑλένην ἐρίτιμον
ἠΰτε μυστοπόλους καὶ προμάχους Κυρίου.

102

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κθη', εἰς τὴν ἁγίαν ὁσιομάρτυρα Θεοδοσίαν.

Δόσιν θεοῦ εἴληφε Θεοδοσία,
νόσους, πάθη τε φάρμακα θεραπεύειν·
σφάχθη εἰκάδι πότνια Θεοδοσίη ἐνάτῃ τε·
πληγὴν Θεοδοσίη κέρατος κεχαρηότι θυμῷ
χρίσθη δεξαμένη ἀργυρέῳ κέρατι.

103

Εἰς τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Θεὸς βροτωθεὶς οὐκ ἤμειψε τὴν φύσιν
καὶ αὖ ἔσωσεν ὑψωθεὶς τὸ σαρκίον·
Ἀνδρόμεον γενεήνδ' ἀναείρας ῥίμφ' ἐθέωσε·
53 *τεσσαράκοντα μεθ' ἡμέρας ᾤχετο Οὔλυμπόνδε*
Χριστός, ἐπαγγελίην πνεύματος ἐκτελέσων.

104

Εἰς τὴν ἁγίαν Πεντηκοστήν.

Θεὸς πέπομφε τὸν παράκλητον φίλοις
ὅπως τελειώσειε τὴν προθεσμίαν·
χείλεσιν εἰν ἑτέροισιν ἐφώνεον ἔθνεσι μύσται·
Χριστὸς μυστοπόλοισι παράκλητον προέηκεν,
εἰν πυρίνης γλώσσης τὴν κακίην δαπανῶν.

105

Εἰς τοὺς ἁγίους Πάντας.

Τίς ἂν δυνηθείη γε τῶν ἐφημέρων
ὕμνους ὑφάναι τοῖς ὁμεστίοις λόγῳ;
ἀνδρῶν ἠδὲ γυναικῶν ὄλβια φῦλα γεραίρω·
πάντες ὁμηγερέες τελέθουσ' ἐρίηρες ἑταῖροι,
ἔνθα θεός γε πέλει, οὗ πέρι πολλ' ἔκαμον.

106

Μηνὶ Ἰουνίῳ αη', εἰς τὸν ἅγιον Ἰουστῖνον τὸν φιλόσοφον.

Κανὼν ἄριστος ὢν δίκης Ἰουστῖνος,
κακῇ δίκῃ τέθνηκε· φεῦ τῆς ζημίας.
Ρίγησεν καὶ Ἰουστῖνος, κονίου προπεπωκώς.
Οὐδέ σ' Ἰουστῖνε κάλλιπε δακρυόεις θάνατός γε
53v *καίπερ ἐόντα σοφὸν καὶ πινυτῆς ὕπατον.*

107

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ηη', εἰς τὸν ἅγιον Θεόδωρον τὸν στρατηλάτην.

Στρατηλάτην Θεόδωρον θεοῦ φίλον
τίς οὐκ ἀρωγὸν εὗρεν ἐν περιστάσει;
Ὀγδοάτῃ Θεόδωρος ἀεικέα πήμαθ' ὑπέστη·
τουτέων δ' ἔμπης ἀγλαὰ δέξατο παρ βασιλῆος
δῶρα, ἄφαρ παρέχειν ἀσθενέεσσι χάριν.

108

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιβη', εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν καὶ μέγαν Ὀνούφριον.

Ὀνούφριος δ' ὄνησιν πᾶσιν ἐκτίνει
ὅσοι θέλουσι σώας τὰς φρένας ἔχειν·
δωδεκάτῃ γε Ὀνούφριος εἴασε γαίῃ χηλόν·
γῆς μονίης οἰκιστὰ Ὀνούφριε, θαῦμ' ἀσκητῶν,
τῆς κατεχούσης με νούσου ἀπάλλαξον.

109

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κδη', εἰς τὴν γέννησιν τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου.

Τοὔνειδος ἐκπέφευγεν ἡ Ἐλισάβετ,
τεκοῦσα υἱὸν ἄξιον δισμυρίων.
εἰκάδι ἀμφὶ τετάρτῃ Πρόδρομον ἥλιος εἶδεν·
Ἰωάννης ἐκγεγαὼς ἀπελύσατο δεσμῶν,
δοὺς σφετέρῳ πατέρι ἣν ἔχεν εὐλαλίην.

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κθη', εἰς τοὺς ἁγίους καὶ πρωτοκορυφαίους ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον.

110

54 *Εἰς τὸν ἅγιον Πέτρον*

Ἐξουσίαν ἔδωκε Χριστὸς τῷ Πέτρῳ
λύειν ὅσ' ἂν βούλοιτο καὶ δεσμεῖν πράγη·
Ὄρχαμος ἀσπαλιήων κύμβαχος εἵλετο πότμον.
Ἀκροτάτη κορυφή, Πέτρε, μυστοπόλων Χριστοῖο,
ῥύεο σὸν κλῆρον ἐκ παλαμῶν ἀδίκων.

111

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ εἰς τὸν ἅγιον Παῦλον.

Παύλῳ τίς ἂν γένοιτο μείζων ἀξία
Χριστοῦ λέγεσθαι ἀξιωθῆναι στόμα;
εἰκάδι εἰνάτῃ αὐχένα Παύλου χαλκὸς ἔλεψεν
εἰς τρίτατον πόλον ἀρθεὶς Παῦλος ἐριγδούποιο
ῥήματ' ἄκουσ' ἄφατα. Θαῦμα μεγ' οἷον ὅσον.

112

Μηνὶ τῷ αὐτῷ λη', εἰς τοὺς ἁγίους ἐνδόξους καὶ πανευφήμους ἀποστόλους.

Ἀφεὶς ὁ σεπτὸς δῆμος τῶν ἁλιέων
θηρᾶν τὸ νηκτὸν τῆς Ἀμφιτρίτης γένος,
λόγοις σοφοῖς τε καὶ διδάγμασι ξένοις,
θεῷ συνιστᾷ ψυχὰς ἐσκοτισμένας.
δώδεκ' ἀμάλδυναν ὀτραλέως κακὰ δόγματ' ἀπίστων.
ὢ πόποι, ἦ μέγα ἔργον ῥέξαν δώδεκα φῶτες·
Ἑλλήνων σοφίην κάρτα κατηδάφισαν.

113

Μηνὶ Ἰουλλίῳ αη', εἰς τοὺς ἁγίους καὶ ἰαματικοὺς Ἀναργύρους, Κοσμᾶν καὶ Δαμιανόν.

54v *Κοσμᾷ Δαμιανῷ τε τὼ ὁμωνύμω*

τιμῶ, γεραίρω, προσκυνῶ, μεγαλύνω.
Κάτθανον ἄμφω λάεσι πρώτῃ Ἰουλίοιο.
Συζυγίην ἑτέρην ἀκεσώδυνον βροτοσῶον
λάμψασαν ἐκ Ῥώμης δόξασεν Οὐρανίων.

114

Μηνὶ τῷ αὐτῷ βα', εἰς τὴν ἐσθῆτα τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

Ἐσθῆτα σὴν ἔχουσιν οἱ Χριστοῦ φίλοι,
σκέπην κραταιάν, ἄφθεγκτον θυμηδίαν.
Δευτερίῃ Μαρίης γε φάρος κόμισαν πόλιν εἴσω·
ἄνδρε δύω τόδε ῥέξαν θέσφατον, ἄσπετον ἔργον,
Βαύδιος εὔζωνος, Κάνδυκος ἠγάθεος.

115

Μηνὶ τῷ αὐτῷ δη', εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Ἀνδρέαν, ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης.

Πόνημα θεῖον, Ἀνδρέου κανὼν μέγας,
πῶς οὐκ ἐγείρει πάντας εἰς εὐφημίαν;
Ἀνδρέας ἀμφὶ τετάρτῃ ἡσύχιον λάβε πότμον·
Κρήτης ἀρχιερεὺς γένετ' Ἀνδρέας περίδοξος·
οὐκέτι δ' ἤλυθέ γε· πότμος προύλαβε γάρ.

116

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ηη', εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Προκόπιον.

Θείοις ἀγῶσι Προκόπιος ἐμπρέπων,
τὸν ἀντίπαλον προσκόπτοντα δεικνύει·
κόψαντ' ὀγδοάτῃ ἁπαλὴν δειρὴν Προκοπίου·
ἤχθη δ' ἐν βωμῷ ποτε ἔνθα πέλε βρέτα κωφὰ
55 *κάββαλε πάντ' εὐχῇ· σὺν δὲ τ' ἔαξε γνύξ.*

117

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιζη', εἰς τὴν ἁγίαν μεγαλομάρτυρα Μαρίναν.

Τύπον δίδωσι τοὔργον ἡμῖν Μαρίνας
ἀνδράσιν οὔσι μὴ φοβεῖσθαι τοὺς ὄφεις·
ἑβδομάτῃ δεκάτῃ Μαρίνῃ μεγαλῆτορ ἀπέπτης·
δυσμενέος Μαρίνη κορυφὴν κατέαξε σφύρᾳ
χείρεσιν εὐπήκτοις, δόξαν ἀειραμένη.

118

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κη', εἰς τὸν μέγαν προφήτην Ἠλίαν.

Ταχυδρόμῳ ἄνεισι πυρίνῳ δίφρῳ
ὁ τὸν πόλον σχὼν Ἠλίας ὁ θεσβίτης.
Βῆ ῥ' ἴμεν Ἠλίας εἰκάδι ἐς πόλον ἀστερόεντα.
Οὐ θάνες Ἠλία, ὄρχαμε ἀγγελέων κλυτοφήμων·
αἰθέριος δ' ἐγένος προσμενέων τὸ τέλος·
τηλογέτην χήρας πάϊν Ἠλίας ἐξανέγειρε,
δῶκε δὲ μητέρι κεδνῇ χείρεσι πάλλειν ῥεῖα.

119

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κβη', εἰς τὴν ἁγίαν Μαρίαν τὴν Μαγδαληνήν.

Μαγδαληνῇ δίδωσιν ἀντιμισθίαν
θεός, σὺν αὐτῷ συμπέλειν ἀϊδίως.
εἰκάδι δευτέρῃ ἤρθη μυροφόρων ὄχ' ἀρίστη·
Μαγδαληνή, Μαρίη τε παρὰ ποσσὶ κάππεσε Χριστοῦ.
Ἅδου ὅτ' ἐξανέδυ· «μὴ θίγε» δ' ἔκλυέ «μου».

120

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κεη', εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Ἄννης, τῆς μητρὸς τῆς Θεοτόκου.

55v *Τίς εὐτύχησεν εἰς παῖδας ὡς ἡ Ἄννα,*
τρισόλβιον τεκοῦσα τὴν Θεοτόκον;
Εἰκάδι πέμπτῃ κάμμυσεν ὄμματε ὄλβιος Ἄννα·
δέξατο δ' υἱωνὸς μέγα ἔξοχος οὐρανιώνων
πνεῦμα προμήτορος ὄν, ἀγλαόν, εὐθὲς ἄγαν.

121

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κζη', εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καὶ ἰαματικὸν Παντελεήμονα.

Οὐ πρὶν κάραν ἴσχυσε σὴν τεμεῖν ξίφος
πρὶν αὐτὸς ἠθέλησας, δοῦλε Κυρίου.
Ἑβδόμῃ εἰκάδι ἀρηΐφατος πέλε Παντελεήμων.
Παντελεήμονι ὀτραλέῳ Χριστοῦ θεράποντι,
πίστιν ὅτ' οὐδένισεν, αἶνον ἄγω πατέρος.
καὶ νέον οὐλοκάρηνον ἐπὶ χθονὶ κείμενον ἄπνουν
δήγματι ἰοβόλῳ λευγαλέου ὄφεος,
τὸν κατιδὼν ἐλέαιρεν ἀγανὸς Παντελεήμων
θήκατό τε ζωόν, ῥεῖα μάλ' ὥς τε θεός.

122

Μηνὶ τῷ αὐτῷ λα΄, εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Εὐδόκιμο ν.

Βιοὺς ὁ Εὐδόκιμος εὔδιον βίον,
δοκήσεως ἔτυχε προσδοκωμένης.
Εὐδόκιμος τριακοστῇ πρώτῃ κάμμυσεν ὄσσε·
πάμπολυ θάμβος ἔχει με καρηκομόωντ' Ἀχαιοί·
πῶς κὲν ἀειρόμενος νυκτιλόχοιο ὕπο,
Εὐδόκιμος ζάθεος, κλάδος ἀνδρῶν ἀσκητάων,
σακκόθεν εἶπε: «φίλε, σῶσον ἐόν γ' ἑτάρον».

123

56 *Μηνὶ Αὐγούστῳ α΄, εἰς τὸν ἅγιον Ἐλεάζαρον, καὶ Σολομώνην καὶ τῶν ἑπτὰ παίδων αὐτῶν.*

Καῆναι ἠθέλησαν ἢ λῦσαι νόμον,
ἀνὴρ γυνή τε σὺν τέκνοις ἑπταρίθμοις·
ἐννέα πυρὶ θάνον μαλερῷ πρώτῃ Αὐγούστου·
πῦρ δὲ λιρὸν κατέκη Ἐλεάζαρ καί Σολομώνην,
ἄμφω πεπνυμένῳ, σὺν τεκέεσσι φίλοις.

124

Μηνὶ τῷ αὐτῷ στ΄, εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Πέτρον καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην
λαβὼν ἔδειξε Χριστὸς ἄστεκτον σέλας
ἄπλετον ἐξ ὄρεος σέλας ἧκε θεὸς κατὰ ἕκτην·
οὔρεος ἐν κορυφῇ, τὸ Θαβὼρ καλέουσι, Ἰησοῦς
δεῖξεν ἑὴν δόξαν ἐλλογίμοις ἑτάρων
οἵ δ' ἔπεσον μεγάθυμοι ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ
θρηνεῖς κακκεφαλῆς, σφᾶς δ' ἕλε γυῖα τρόμος.

125

Μηνὶ τῷ αὐτῷ β΄, εἰς τήν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου πρωτομάρτυρος καὶ ἀρχιδιακόνος Στεφάνου.

Ἰδὼν ἔτι ζῶν τὴν δόξαν τοῦ δεσπότου,
56v *τρανώτερον, Στέφανε, νῦν ἐποπτεύεις·*
δευτερίῃ νέκυος γένετ' ἀνκομιδὴ Στεφάνοιο·
χρυσοβόλου ἐξ ἠελίοιο φέρον στένοιο
τῇ τε πόληϊ δόμα καὶ βασιλῆϊ νέκυν.

126

Μηνὶ τῷ αὐτῷ θ΄, εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Ματθίαν.

Καλοῦ τίς ηὐμοίρησεν ὡς ὁ Ματθίας,
λαβὼν Ἰούδα τὴν ἐρίτιμον στάσιν;
εἰν δ' ἐνάτῃ θάνε Ματθίας ὀλβιοδαίμων σταυρῷ.
μνώεο, Ματθία, ἠδὲ καὶ ἡμέων σῇσι λιτῇσιν,
ὄφρα σε ὑμνέομεν μήποτε πανόμενοι.

127

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιε΄, εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

Τρισημέρευσε καὶ μήτηρ ἐν τῷ τάφῳ
ὅμοια παιδὸς τοῦ πάντων βασιλέως·
πέμπτῃ καὶ δεκάτῃ Μαρί' ἐς πόλον αἰθέριος βῆ.
Ἄγγελοι αἰὲν ἐόντες ἐπεὶ ὕπατον κρειόντων
ψυχὴν μητρὸς ἑῆς ἀμφιέποντ' ἐσίδον,
θάμβησάν τ' ἀλάλαξαν, ᾄειδον καίριον ᾆσμα:
«ὄλβιε χαῖρε παρθενικὴ Μαρίη».

128

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιστ΄, εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Διομήδην.

Διομήδης ἀειθαλὲς φορῶν στέφος
ἄγει χορείαν μυστικὴν μετ' ἀγγέλων·
ἕκτῃ καὶ δεκάτῃ Διομήδης ἔκπτατο ἔνθεν·
57 *Ἀγλαΐην Ἀσκληπιαδῶν, Διομήδεα, τίω,*
ὅττι νυ καὶ θανέων τέκμορα πολλὰ κάμεν.

129

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, εἰς τὸ ἅγιον μανδύλιον ἐν ᾧ ἐσφραγίσατο ὁ δεσπότης Χριστὸς τὴν ἀχειροποίητον αὐτοῦ εἰκόνα.

Ἔδειξε Χριστὸς ἐν τῷ ἡμιτυμβίῳ
οἷα πέφυκεν ἡ χρῆσις τῶν εἰκόνων.
Πέμπτῃ καὶ δεκάτῃ ἐτυπώσατο μορφὴν Χριστός.
Χριστός τοι ἀπεμάξατο εἰκόνα ὄψιος εἷο.
δεικνὺς ζωγραφίην, χρῆμα ποθεινότατον.

130

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κα΄, εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Θαδδαῖον.

Ὃν εἶπε Χριστὸς Αὐγάρῳ πέμψαι μύστην,
Θαδδαῖος ἐστὶν ὁ τρισευδαίμων ὅδε.

Θαδδαῖον λάβεν ἡσύχιος μόρος εἰκάδι πρώτῃ·
Θαδδαῖος φρεσὶ πευκαλίμῃς περιήει πρόφρων
ἔθνεσι κηρύσσων ῥήματα θεσπέσια.

131

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κεη', εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Τῖτον.

Τιμῶσι Τῖτον τοῖς ἀποστόλοις ἴσως,
γένος τὸ πιστὸν ὥσπερ τρισαριστέα·
Λειμῶν' ἀσφοδελὸν Τῖτος ᾤχετο εἰκάδι πέμπτῃ.
Γόρτυνα τειχιόεσσα Τῖτον λάχεν ἀρχιερῆα
Παύλου παῖδα φίλον κάρτα γε μακρόβιον.

132

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κθη', εἰς τὴν ἀποτομὴν τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ τιμίου
57v *ἐνδόξου | προφήτου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου.*

Οὐ χρὴ φόνον γίγνεσθαι τῇ τόθ' ἡμέρᾳ,
ὅταν τελῆται μνήμη τῶν γενεθλίων·
τμήθη Ἰωάννης κράτα εἰκάδι, ἀμφ' ἐνάτῃ τε·
αἰσχρόν τοι ταμέμεν κεφαλὴν θεοεικέλου ἀνδρὸς
οὕνεκα μοιχαλίδος, ζαφλεγέος τε πόθου.

133

Μηνὶ τῷ αὐτῷ λαη', εἰς τὴν τιμίαν ζώνην τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

Ζώνῃ πάναγνε τοὺς σοὺς ζῶσον οἰκέτας
καὶ κινδύνων ῥύου γε τοῦ βροτοκτόνου·
ἀσμενίσαντο πόλις τριακοστῇ πρώτῃ ζώνην·
σκηπτούχου βασιλῆος νεύματι Ἀρκαδίοιο
ζώνην ἐξ Ἀσίης ἄνδρες ἄγον Μαρίης.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Τὸ κύριον βοήθημα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐβασίσθη ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης διὰ τὴν συγγραφὴν τῶν Ἐπιγραμμάτων ἦσαν τὰ συναξάρια τοῦ μηνολογίου. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ ἐπιγράμματα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα παρέχουν πληροφοριακὰ στοιχεῖα μὴ εὑρισκόμενα εἰς τὰ συναξάρια, ἐνίοτε δὲ ἡ μεταξὺ τῶν ἐπιγραμμάτων καὶ τῶν συναξαρίων σχέσις εἶναι στενωτάτη, ὅπως π.χ. προκειμένου

περὶ τοῦ ἁγίου Ἀμφιλοχίου[1], περὶ τοῦ προφήτου Ναοὺμ[2] καὶ περὶ τοῦ προφήτου Ἠσαΐου[3]. Διαφοραί, καθ' ὅσον ἠδυνήθην νὰ διαπιστώσω, εἶναι εἰς τὰς ἡμέρας ἑορτασμοῦ τοῦ Σιλβέστρου, πάπα Ρώμης[4], καὶ τῆς ἁγίας Βαρβάρας[5] εἰς τὰ ὀνόματα τῶν δύο ἀνδρῶν οἱ ὁποῖοι μετέφεραν τὴν ἐσθῆτα τῆς Θεοτόκου[6], εἰς τὸν ἑορτασμὸν τοῦ ἁγίου Θεοδώρου κατὰ τὴν 8ην Ἰουνίου[7], εἰς τὰ περὶ τῆς δράσεως τοῦ Ἀνδρέου ἐν Κρήτῃ[8], εἰς τὴν μνείαν τῆς ἱστορίας τοῦ υἱοῦ τῆς χήρας καὶ τοῦ προφήτου Ἠλία[9], ὡς καὶ εἰς τὰ περὶ τοῦ ἁγίου Εὐδοκίμου[10]. Αἱ διαφοραὶ ὅμως αὐταὶ δὲν ὑποδηλοῦν ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐχρησιμοποίησε καὶ ἄλλας γραπτὰς πηγάς, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον πηγὰς ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς· αἱ διαφοραὶ εἰς τὰς ἡμερομηνίας ἑορτασμῶν τοῦ ἁγίου Σιλβέστρου καὶ τῆς ἁγίας Βαρβάρας προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τοπικὰς συνηθείας εἰς Κρήτην, αἱ περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν μεταφορέων τῆς ἐσθῆτος εἰς κακὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ συναξαρίου τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, τὰ περὶ Ἁγίου Θεοδώρου εἰς λάθος τοῦ ἴδιου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, τὰ περὶ Ἀνδρέου εἰς ἔλλειψιν κάθε θετικῆς πληροφορίας περὶ τῆς δράσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου αὐτοῦ ἐν τῇ Κρήτῃ, τὸ δὲ περὶ τοῦ προφήτου Ἠλία καὶ τοῦ Ἁγίου Εὐδοκίμου εἶναι γνωστότατα. Ἀπὸ τὴν ἄποψιν συνεπῶς τοῦ περιεχομένου των τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη δὲν προσφέρουν τίποτε τὸ νέον. Ἄξιον σημειώ-

---

[1] Μιχ. Ἀποστ., Ἐπίγρ. 25: *«Τίπτε ἄναξ ἀλγεῖς παιδὸς ἀτιομένου»* ∽ Συν. Μην. [23η Νοεμβρ.] *«πῶς οὐ φέρεις σὺ τὴν τοῦ παιδὸς ἀτιμίαν, ἀλλὰ χαλεπαίνεις»*.

[2] Μιχ. Ἀποστ., Ἐπίγρ. 28: *«ὕδατι δ' ὃς γλυκερῷ μαλερῷ πυρί τ' εἶπε Νινευῒ θᾶσσον ἀπολύμεναι· ὃ καὶ γέγονεν»*· ∽ Συν. Μην. [1η Δεκεμβρ.]. *«Νινευῒ τέρας ἔδωκεν ὅτι ἀπὸ ὑδάτων γλυκέων καὶ πυρὸς ὑπογείου ἀπολεῖται, ὃ καὶ γέγονεν»*.

[3] Μιχ. Ἀποστ., Ἐπίγρ. 99: *«Μανασῆ ὕπο πρισθεὶς»* ∽ Συν. Μην. [9η Μαΐου] *«πρισθεὶς ὑπὸ Μανασῆ»*.

[4] Κατὰ Μιχαὴλ Ἀποστόλην, 2α Φεβρουαρίου, κατὰ τὸ συναξάριον 2α Ἰανουαρίου.

[5] Κατὰ Μιχαὴλ Ἀποστόλην, 1η Δεκεμβρίου, κατὰ τὸ συναξάριον, 4ην.

[6] *Βάνδιος* καὶ *Κάνδυκος*, κατὰ Μιχαὴλ Ἀποστόλην, Γάλβιος καὶ Κάνδιδος, κατὰ τὸ συναξάριον.

[7] Κατὰ Μιχαὴλ Ἀποστόλην, ἡμέρα μαρτυρίου· κατὰ τὸ συναξάριον, ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων.

[8] Μιχ. Ἀποστ., Ἐπίγρ. 115: *«οὐκέτι δ' ἤλυθέ γε· πότμος προὔλαβε γὰρ»* ∽ Συν. Μην. [4η Ἰουλ.] *«καλῶς οὖν καὶ θεαρέστως τὸ ἑαυτοῦ ποίμνιον ποιμάνας»*.

[9] Μιχ. Ἀποστ., Ἐπίγρ. 118: *«τηλυγέτην χήρας παῖν Ἠλίας ἐξανέγειρε»*· ἡ ἱστορία αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ Συν. Μην. [20ὴ Ἰουλ.], ἄλλως ὅμως ἦτο γνωστοτάτη [πρβλ. π.χ. τὸ ἐγκώμιον Βασιλείου Σελευκείας PG, 85, 148 - 157].

[10] Μιχ. Ἀποστ. Ἐπιγρ. 122 ∽ Loparev Chr., Zitie Sr. Evdokima, «Bizantiski Vremenik» 4, 1897, 355 - 358 (Ρωσιστί).

σεως ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐγνώριζε τὸ ἐγκώμιον τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἰς τοὺς τεσσαράκοντα μάρτυρας[1].

2. Τὰ ἐπιγράμματα, ἐπὶ πλέον τῶν εἰδικῶν θεμάτων, διὰ τὰ ὁποῖα καὶ ἐγράφησαν, ἐμπεριέχουν καὶ προσωπικὰ αἰσθήματα τοῦ συγγραφέως των: Εἰς Ἐπιγρ. 75 *(«εἰς τὴν ἀκάθιστον ἀγρυπνίαν»)* ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐνθυμεῖται τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μὲ γνήσιον δὲ χριστιανικὸν αἴσθημα, καὶ ἀκόλουθος κατὰ τοῦτο πρὸς τὰς ἑλληνικὰς λαϊκὰς παραδόσεις, τὴν πτῶσιν ταύτην τὴν ἀποδίδει εἰς τὰς ἁμαρτίας τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ συμπάθειά του διὰ τοὺς Ἑνετοὺς ἐκδηλοῦται ρητῶς εἰς τὸ Ἐπίγρ. 89 *(«Εἰς τὸ ἅγιον ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν Μάρκον»)*, ἐπίσης δέ, ἂν καὶ πολὺ ἐμμέσως καὶ μετὰ προσοχῆς, εἰς τὰ Ἐπιγραμ. 110 *(«Εἰς τὸν ἅγιον Πέτρον»)* καὶ 49 *(«εἰς τὴν ἅλυσιν τοῦ ἁγίου ἀποστόλου πρωτοκορυφαίου Πέτρου»)* ἡ συμπάθειά του διὰ τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν. Τὸ δεύτερον ἐκ τῶν δύο τελευταίων αὐτῶν ἐπιγραμμάτων ἐμπεριέχει καὶ τὴν πληροφορίαν, ὅτι ἡ κατοικία τοῦ συγγραφέως τῶν ἐπιγραμμάτων, ὅτε ἀκόμη εὑρίσκετο οὗτος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἦτο πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου[2]. Ἀπὸ προσωπικὴν τέλος πεῖραν προέρχονται καὶ τὰ τρία ἐπιγράμματα 40 *(«Εἰς τοὺς ἁγίους μάρτυρας Δέκα, τοὺς ἐκ Κρήτης καὶ ἐν τῇ Κρήτῃ»)*, 115 *(«εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Ἀνδρέαν, ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης»)* καὶ 131 *(«εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Τίτον»)*, τὰ ἀναφερόμενα εἰς ἁγίους λατρευμένους ἐν Κρήτῃ, καὶ δὴ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Γορτύνης, ὅπου ἐγκατεστάθη ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

3. Τὸ γλωσσικὸν ὑλικὸν τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης διὰ τὴν συγγραφὴν τῶν ἐπιγραμμάτων εἶναι εἰλημμένον κυρίως ἐκ τοῦ Ὁμήρου: Αἱ Ὁμηρικαὶ ἐκφράσεις εἶναι πολυάριθμοι: *ὑγρὰ κέλευθα* 1, *ποταμοῖο ῥέεθρα* 2, *ἰσόθεος φώς*, *οἴνοπα πόντον* 7, *θαῦμα ἰδέσθαι* 11 *ἔγχεα δουλιχόεντα* 12, *πεῖραν ἀμφ᾿ ὀβελοῖς*, *χαλκὸς ἀτειρὴς* 15, *δεύετο δ᾿ αἵματι γῆ καὶ χαροποβατὲς δῶ* 21, *διὰ σπίδεος* 22, *ἀνθρώπων πάτον*, *λειμῶν᾿ ἀνθεμόεντι* 33, *περικαλλέϊ νηῷ*, *ἄλγεα θῆκεν* 49, *ἐρίηρας ἑταίρους* 56, *ἀγλαὰ δῶρα* 58, *ἤπια φάρμακα* 59, *κύδεϊ γαίων* 63, *φίλον υἷα* 64, *ἐξαλάπαξε τεῖχος* 80, *εἰν Ἀΐδαο δόμοισι* 82, *Ἀΐδαο πυλάρτου* 83, *κατὰ δάκρυ χέουσα* 85, *πάντες ὁμηγερέες* 105, *οὐλοκάρηνον*, *ἀγαυός*, *ρεῖα μαλ᾿ ὥς τε*

---

[1] Μιχ. Ἀποστ., Ἐπίγρ. 69 ∽ *«εἴπερ ὑμέων μνείης οὐκ ἔσχε κόρον Βασίλειος»* ∽ PG, 31, 507 - 526.

[2] Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου πλησίον τῆς μονῆς τοῦ Ὁρμίσδου, ὅστις παρεχωρεῖτο ἔκπαλαι εἰς τοὺς ἐκ Ρώμης ἐρχομένους πρὸς τέλεσιν ἱεροπραξιῶν λατινιστί.

θεὸς 121, *σὺν τεκέεσσι φίλοις* 123, *σφᾶς δ᾿ ἕλε γυῖα τρόμος* 124, *ὕπατον κρειόντων* 127, *φρεσὶ πευκαλίμῃς* 130, *λειμῶν᾿ ἀσφοδελόν*, *Γόρτυνα τειχιόεσσα* 131. Ἐπίσης πολυάριθμοι εἶναι ἀνεξαρτήτως τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν, καὶ αἱ λέξεις αἱ Ὁμηρικαί: *ρεῖα*, *ὄρχαμος* 2, *μόρον* 5, *αἶψα* 12, *ἕρκος* 13, *μετεκίαθε*, *μεγαλῆτορ* 14, *δαΐφρων* 15, *οὐτάσθη*, *δεξιτερὴν* 17, *ὄμβριμος*, *φάσγανα*, *ρίμφα* 18, *ἀπειρεσίοις* 19, *κύμβαχον*, *νωλεμέως* 22, *ἐρέθει* 26, *κορηκομόωντες*, *ἠνορέης*, *ὄζον* 27, *ὀμφῆς*, *ὄσσε* 28, *τηλυγέτιν* 29, *ἔμπης*, *ἀλιτροῦ* 30, *ἀμβρόσιον*, *ἄφθιτον κὴρ* 32, *βροτολοιγὸν* 33, *μέροπες* 34, *ἀγακλειτοῖο*, *δίοιο* 35, *θεοειδὲς* 37, *ἀτίταλλε* 41, *λάεσι* 42, *ἤματι* 44, *κυδιανείρης* 54, *ἐτήτυμον* 60, *ζάθεος* 61, *λώϊον* 63, *λίσομαι*, *ἐλέαιρε*, *γουνέομαι* 65, *μήλων*, *ρέζων* 66, *ὑστάτιον* 68, *ἐμμαπέως* 70, *εἰαμενῇ*, *ἀμβάσιας* 71, *ἀριπρεπέα* 73, *ἄντα* 74, *ἐγγιάλιξον*, *ραθάμιγγας* 78, *δίζω*, *βένθεα*, *εὐρυαγείης*, *ἐδνοπάλιξε*, *ἐστυφέλιξε*, *δνοφεροῖο*, *ἄρμενος* 82, *καρπαλίμως* 84, *ἀτρεκέως* 87, *ἐριβώλακα* 88, *ἠπεροπευτάων* 90, *ἐρικυδέεσι* 91, *γυῖα* 92, *ὀπάσσας* 94, *κτέατα* 95, *λοίγιον* 96, *ἠπεδανοὺς* 98, *ἠΰτε* 101, *πινυτῆς* 106, *ἐριγδούποιο* 110, *ἀμάλδυναν*, *ἀειραμένοις*, *εὐπήκτοις* 117, *πάϊν*, *κεδνῇ* 118, *ἔκλυεν* 119, *ὑιωνὸς* 120, *ἀρηΐφατος*, *λευγαλέου*, *οὐλοκάρηνον*, *ἀγαυὸς* 121, *ὀλβιοδαίμων* 126, *τίω* 128, *ζαφλεγέος* 132. Πολυάριθμοι ἐπίσης εἶναι οἱ ἐπικοὶ καὶ γενικώτερον οἱ ποιητικοὶ καὶ Ἰωνικοὶ γραμματικοὶ τύποι, εἰς ὀνόματα, ὅπως π.χ. *βίοιο* 1, *ποταμοῖο* 2, *βασιλῆς* 25, *οὔρεος*, *παλάμῃσι* 29, *Ἀρείοιο*, 32, *θεοῖο* 34, *ἀνέρας* 40, εἰς ρήματα, ὅπως π.χ. *ἀμπαύθη* 1, *κάλλιπε* 5, *φλέγε* 9, *σκυτμήθη* 10, *πεῖραν* 15, *βῆ* 21, *ἔοργε* 23, *οἰσέμεν* 25, *αἰνέομεν* 34, *δείχνυσο* 41, εἰς ἀντωνυμίας, ὅπως π.χ. *ἐμεῖο*, *σεῖο*, *τεοῖο*.

Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὴν ἄφθονον χρῆσιν τοῦ ποιητικοῦ λόγου τοῦ Ὁμήρου, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης συμπεριέλαβεν καὶ πολλὰς μεταγενεστέρας λέξεις, ἐνίοτε σπανιωτάτας, τὰς ὁποίας θὰ ἡλίευσε βεβαίως, μετ᾿ ἐπιμελείας ἀπὸ λεξικά: *ἀδρανέεσσι* 26, *αἰβαλέης* 83, *ἀκεσώδυνον* 113, *ἀκτεάτοιο* 60, *ἀλισγημοῦ* 61, *ἀμάλαις* 58, *ἀμετάκλιτον* 75, *ἀνέσπερον* 29, *ἀσπαλιήων* 110, *δυσθανέως* 51, *ἐμφανίη* 45, *ἔραν* 50, *εὐλαλίην* 109, *θεοπτίας* 101, *θυμηδίαν* 114, *θύται* 24, *λέκυθον* 9, *ἱμωνιὰν* 93, *ἰσόσταθμον* 51, *κλεόπαιδα* 34, *κλητοφήμων* 118, *λέκτορα* 38, *λιρὸν* 23,123, *λεωφθόρον* 52, *μεγακλέος* 55, *μυροσσώου* 31, *μύστιδα* 39, *νυκτιλόχον* 83, *οὐδένισεν* 121, *ὀψώνιον* 88, *περίδοξος* 115, *περιπύστου* 36, *πρώτατος* 42, *στερνισαμένη* 69, *ταμιοῦχος* 76, *ὕδειν* 39, *χειραπτῆρα* 46, *χρυσοδίνοιο* 45, *χρυσάντιγα* 74, *ψυχωφελῆ* 31—πλὴν βεβαίως τῶν καθαρῶς χριστιανικῶν λέξεων, ὅπως *ἀσωμάτων* 2, *θεομήτορα* 3, *βάπτισε* 8, *ἄϋλον [φύσιν]* 20, *παμμακάριστον* 24, *στέφος μαρτυρίου* 26, *ἀπείρανδρον* 34, *ἀσκητὴν* 38, *νεκρῶν ἔγερσιν* 39, *τάξις μαρτύρων* 48, *ταπείνωσιν* 63, *μετανοίης*, *μεταμέλεια* 68, *χάρις* 77, *ἐλεημοσύνην* 84, *εὐαγγελιστὰ* 89, *μυροφόροις* 91, *παράκλητον* 104, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν ἰδιαιτέραν ἑνότητα. Ἡ τελευταία αὕτη ὁμὰς τῶν χριστιανικῶν

λέξεων ἔρχεται εἰς προφανῆ ἀντίθεσιν μὲ τοὺς ὅρους καὶ τὰς ἐκφράσεις αἱ ὁποῖαι φαινομενικῶς τοὐλάχιστον οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν μὲ τὸν χριστιανισμόν: Ὁ Ἰησοῦς μετὰ τὴν Ἀνάστασιν «*Οὔλυμπόνδε βεβήκει*» 83 καὶ μετὰ τὴν Ἀνάληψιν «*ᾤχετο Οὔλυμπόνδε*» 103, Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης εἶναι «*Οὐλύμπιο θεωρὸς*» 11, ὁ ἅγιος Πατάπιος μετὰ θάνατον «*πατεῖ τὸ Ἠλύσιον*» 33, ὁ Ἅγιος Θύρσος «*θύρσου κατεφρόνησε τοῦ Διονύσου*» καὶ μετὰ θάνατον «*ἀπέπτη θυμὸς εἰς μακάρων νήσους*» 35, ὁ Τῖτος μετέβη εἰς «*λειμῶν᾽ ἀσφοδελὸν*» 131, ὁ ἅγιος Γεώργιος εἶναι «*ἥρως*» 88, ὁ Ἰησοῦς «*εὐρυκρείων*» 94 καὶ «*Ὀλύμπιος*» 66. Προφανῶς ὅμως αἱ φράσεις αὐταὶ εἰς τὴν γραφίδα ἑνὸς ἀρίστου ἀντιγραφέως κλασσικῶν κειμένων, συλλέκτου ἀρχαίων παροιμιῶν καὶ ἐνθουσιώδους ἐραστοῦ τῆς κλασσικῆς παιδείας, ὄχι δὲ διὰ τοῦτο ὀλιγώτερον πιστοῦ χριστιανοῦ, εἶναι φράσεις ἁπλῶς διακοσμητικαί· ἡ κλασσικὴ ἄλλως παιδεία τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη δὲν χάνεται εὐκαιρία νὰ μὴ παρουσιασθῇ: Ὁ ἅγιος Διομήδης εἶναι «*ἀγλαΐη Ἀσκληπιαδῶν*» 128, οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι εἶναι καὶ αὐτοὶ «*Ἀσκληπιάδαι*» 19, ὁ Ἰωσὴφ ἐφάνη «*ἄλλος Βελλεροφόντης*» 85, οἱ Ἀπόστολοι πρὸ τῆς μαθητείας των εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐπεδίδοντο «*θηρᾶν τὸ νηκτὸν τῆς Ἀμφιτρίτης γένος*» 112, ὁ ἅγιος Νικόλαος «*ἤρθη ἕκτη ἐλαφηβολιῶνος*» 31, «*ἕκτη Μουνιχιῶνος*» 45 δὲ εἶναι τὰ Θεοφάνεια.

4. Ἐκ τοῦ πλουσίου αὐτοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ ἰδιαιτέρας, νομίζω, μνείας δέον νὰ τύχωσιν αἱ ἀκόλουθοι χρήσεις: «*καὶ ῥὰ διὰ σπίδεος πεδίοιο Φίλιππος σκιρτᾷ*» ∽ Ἰλιὰς XI,754 «*τόφρα γὰρ οὖν ἑπόμεσθα διὰ σπιδέος πεδίοιο*». Εἰς τὸ πολλάκις συζητηθὲν αὐτὸ χωρίον (πρβλ. λεξικὰ *Ebeling* καὶ *Liddel - Scott - Jones)* ἡ ἑρμηνεία τὴν ὁποίαν παρέχει διὰ τῆς χρήσεως τῆς ἅπαξ ἀπαντώσης ἐκφράσεως «*διὰ σπίδεος πεδίοιο*» ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης εἶναι «διὰ τραχέος τόπου» ἐννοῶν οὕτω τὴν πλατεῖαν τῆς Ἱεραπόλεως ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐσύρθη πρὸ τῆς θανατώσεώς του ὁ Φίλιππος.—Σημειωτέος ὁ τονισμὸς «*διὰ σπίδεος*» τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη εἰς θέσιν τοῦ ὁμηρικοῦ «*διὰ σπιδέος*».— «*Τηλυγέτιν*» 29, «*τηλύγετος - τηλυγέτη*» εἰς Ὅμηρον.— «*Οὐλοκάρηνος χριστοῖο*» 86, εἰς θέσιν τοῦ ὁμηρικοῦ «*ὁ οὐλοκάρηνος*». Πρβλ. ««*ψευδοκάρην*» εἰς *Kretschmer P,. Locker E.,* Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Sprache, 1944,140. Σημειωτέος τέλος καὶ ὁ ἐκχριστιανισμὸς τοῦ «*βένθεα ἁλὸς*» διὰ τοῦ «*βένθεα χθονὸς*» 72. Καὶ ταῦτα μὲν διὰ τὸ ἐξ Ὁμήρου ληφθὲν ὑλικόν. Περισσότερον ἐνδιαφέρον ἔχουν τὰ μεταγενέστερα γλωσσικὰ στοιχεῖα: «*Αἰβαλέη*» 83, [=θύρα], ἀντὶ τοῦ τύπου *αἰβάνη* (Ἡσύχιος) καὶ *αἰβάλη* (Σουΐδας)· *(αἰβαλέη* εἰς κώδ. Κυρίλλου, κατὰ τό λεξικὸν Stephanus). «*Ἀκτέατος*» 60, ἀντὶ τοῦ, μεταγενεστέρου καὶ αὐτοῦ, *ἀκτέανος* (πρβλ. ἐπίγρ. 95, «*πάντα λιπὼν κτέατα*». Προφανῶς ἐκ τῆς δοτικῆς *κτέατεσσιν*).— «*Ἀλισγημὸς*» 61: *ἀλίσγημα* εἰς

πράξεις Ἀποστ. 15 - 20 *(ἀπέχεσθαι τῶν ἀλισγημάτων τῶν εἰδώλων)* καὶ ῥῆμα *ἀλισγεῖν (ἀλισγήσει, ἠλισγημένους, ἠλισγήσαμεν, ἀλισγηθῇ)* εἰς Ο' (πρβλ. *Hatch* and *Redpath,* Concordance to the Septuagint I, 1897, 54).— «*Ἀμάλη*» 58: Ἀθήναιος 618d: «*τὰ δράγματα τῶν κριθῶν αὐτὰ καθ᾽ ἑαυτὰ προσηγόρευον ἀμάλας*».— «*Λέκυθος*» 9: Τὰ λεξικὰ ἀναφέρουν «*λέκιθος*» οὔτε ἡ σημασία ὅμως, οὔτε ἡ ὀρθογραφία συμπίπτουν μὲ τὴν λέξιν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.—«*Ἱμωνιὰ*» ἡ ὀρθὴ γραφὴ εἶναι «*ἱμονιά*».— «*Κλεόπαις*» 34: λέξις ἀθησαύριστος;.— «*Λιρὸς*» 23,123: Πρβλ. Καλλίμαχος frg. 14 Pfeiffer, τὸ «λιρὸν πῦρ» τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη εἶναι «ἀναιδές, ἀναίσχυντον».— «*Λεωφθόρος*» 52: ὁ χαμένος, ὁ ἄθλιος, κατὰ τὰ ἀντίστοιχα *λεώλεθρος, λεώλης* εἰς Ἡσύχιον· λέξις ἀθησαύριστος.— «*Μυροσῶος*» 31: λέξις ἀθησαύριστος *Buck c., Petersen W.,* A reverse index of greek nouns and adjectives, 1945, 182.—«*Χρυσάντιξ*» 14: Μανασσῆ, Συν. Χρον. 5055 (Migne PG, 127,409) «*αὐτὸς αὐτὸν ἐπέβαινεν ἁρμάτων χρυσαντύγων*».

5. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ἐπιγραμμάτων του ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης περιγράφει ὁ ἴδιος τὴν μετρικὴν μορφὴν τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε: «*ξυντιθεῖσι μὲν στίχω δύο ἰαμβικὼ καὶ ἕνα μετὰ τούτω ἡρωϊκὸν εἶτ᾽ αὖθις ἡρωοελεγεῖον ἄλλον προστιθεῖσι ἀφ᾽ ἑαυτῶν*». Τὸ σύστημα ὅμως αὐτὸ δὲν τὸ ἠκολούθησε πάντοτε καὶ διὰ τοῦτο ἐφρόντισεν εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ἢ εἰς ἐπὶ τῆς ὤας σημειώματα νὰ καθοδηγῇ τὸν ἀναγνώστην: Πρβλ. 21, στ. 5 κἑ. ὅπου σημειώνει ὁ ἴδιος «*ἡρωϊκοί*».—Ἐπίγρ. 82 «*εἰς τὸ αὐτὸ ἡρωϊκοί*», 83 «*εἰς τὸ αὐτὸ ἡρωοελεγεῖοι*». Ἐπειδὴ δὲ οἱ περιορισμοὶ τοῦ μέτρου δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν πάντοτε νὰ ἐκφρασθῇ σαφῶς ἢ ἐπειδὴ ἡ τελικὴ μορφὴ ἐνίοτε δὲν ἦτο ἱκανοποιητική, συμπληροῖ ἢ διορθοῖ τὴν ἀτελῆ διατύπωσιν διὰ περιθωριακῶν σημειωμάτων, εἴς τινας δὲ περιπτώσεις ἀποκαθιστᾷ οὕτω καὶ γραφικὰ ἀβλεπτήματα: 40,3 (μεταξὺ τῶν λέξεων *μέλανος πέραθ᾽* καὶ ὑπεράνω αὐτῶν): *ἤγ(ουν) εἰς* [ἡ σύνταξις: *οὐ μέλει μοι σεῖο*].— 58,3 (ὑπεράνω τοῦ *ἑαδὼς) χαίρων*.— 68,3 (ἔπειτα ἀπὸ τὸ *σώσει*): *ἤγ)ουν ἑαυτὸν* (ἡ σύνταξις: *οὔτις δρῶν παρακαίρια σώσει ἑαυτὸν ἄνευ μετανοίης)*—84,5 *συνεπηγομένας* καὶ α ὑπεράνω τοῦ κ.—91,5 *Σωσάνη* καὶ α ὑπεράνω τοῦ *κ*.— 94,2 Διὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν γραμμάτων β,α,γ ὑπεράνω τῶν τριῶν πρώτων λέξεων προτείνεται ἡ ἀκόλουθος σειρά: *ἐξωμάτωσεν τυφλὸν ὕδει*.— 100,1 ὁμοίως: *Ἐπιφάνιος μακρὸν βιώσας βίον*.— 101,1 (ἐπιγραφὴ) *βασιλεῖ καί*.— 121,3 ὁμοίως *Ἑβδόμη εἰκάδι ἀρηΐφατος πέλε Παντελεήμων*.

6. Ὑπολείπονται ὀλίγαι λέξεις διὰ τὴν γραμματολογικὴν σημασίαν τῶν ἐπιγραμμάτων αὐτῶν. Τὰ βυζαντινὰ ἐπιγράμματα ἐλάχιστα ἔχουν μελετηθῇ μέχρι τοῦδε, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς καὶ

τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Καὶ ἀνέκδοτα εἰσέτι ὑπάρχουν καὶ πολλῶν ἐκ τῶν ἐκδεδομένων χρειάζονται νέαι ἐκδόσεις ἐπὶ τῇ βάσει συστηματικῆς μελέτης τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Τὸ δὲ κύριον ἔργον εἶναι ἡ μελέτη τῶν θεμάτων, τῆς μετρικῆς μορφῆς, τῆς γλώσσης, τῶν ἐπιδράσεων. Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη εἶναι δι᾿ ἑορτὰς καὶ ἁγίους τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς ἐκκλησίας εἰς γλῶσσαν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν μὲ λέξεις εἰλημμένας ἐκ τοῦ Ὁμήρου μέχρι καὶ τοῦ Μανασσῆ. Εἶναι μία ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος περίπτωσις, ὅσον καὶ ἂν ὄχι μοναδική.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Η ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ ΚΑΙ ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟΥ

Ι

Ἡ Πελοποννησιακὴ πολίχνη *Δημητσάνα*, κειμένη εἰς τὸ κέντρον τοῦ Μορέως ἀπὸ μιᾶς χιλιετηρίδος ἤδη, διεδέχθη τὴν παρακμάσασαν μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀρχαίαν ἀρκαδικὴν πόλιν *Τεῦθιν*. Τὴν πρώτην μνείαν τῆς Δημητσάνης εὑρίσκομεν ἐν σιγιλλίῳ γράμματι τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Πολυεύκτου, ἀπολυθέντι κατὰ τὸ ἔτος 966, ὅτε τέκνον τῆς Δημητσάνης σημαῖνον ἐν τῇ βασιλευούσῃ, ὁ Ἰωάννης Λαμπαρδόπουλος-Φιλόσοφος, πρωτασηκρήτης τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ, ἵδρυσεν ἐγγύτατα τῆς Δημητσάνης τὴν μέχρι σήμερον ὑφισταμένην μονὴν τῆς Παναγίας, τῆς ἐπικαλουμένης τοῦ *Φιλοσόφου*.

Ἔκτοτε ἡ Δημητσάνα δὲν ἀκούεται πλέον. Κατὰ τοὺς ἐπέκεινα τοῦ 966 χρόνους περὶ αὐτῆς ἐν γένει δὲν ἔχομεν πηγάς. Ἡ συνεπείᾳ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ἀναστάτωσις τῆς Πελοποννήσου, καλύπτουσα μὲ σκοτεινὸν πέπλον αἰῶνας ὁλοκλήρους, ἠφάνισε παντελῶς πᾶν σχετικὸν γραπτὸν μνημεῖον, δυνάμενον νὰ διαφωτίσῃ τὴν ἄγνωστον ἱστορίαν τοῦ τόπου. Ἡ φραγκοκρατία ἀνέδειξε νέας ἀξιολόγους πόλεις, τὴν Καρύταιναν καὶ τὴν Ἄκοβαν. Εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ἡ Δημητσάνα δὲν ἀναφέρεται. Κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ ἑλληνικοῦ δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ, ἐνῷ ἀναπτύσσονται καὶ ἄλλαι κῶμαι πέριξ τῆς Δημητσάνης, οἷον ἡ Στεμνίτσα, ἡ Κερνίτσα, ὁ Ἀτσίχωλος, ἡ Τρεστενά, τὰ Μαγούλιανα, κλπ., ἱστορικαὶ μαρτυρίαι περὶ αὐτῆς ἐλλείπουν. Πρέπει νὰ κατέλθωμεν πολὺ χαμηλότερον, μέχρι τοῦ ΙΖ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς, διὰ νὰ συναντήσωμεν ἀσφαλεῖς μαρτυρίας, περὶ Δημητσάνης, ἧς ἐφεξῆς πιστοῦται ἡ ὕπαρξις μέχρι τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὁπότε αὕτη σημειοῖ τὴν μεγίστην αὐτῆς ἀκμήν.

Οὕτω τὴν βάσιν πρὸς γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς κωμοπόλεως ἀποτελοῦν ἀφ' ἑνὸς τὰ σῳζόμενα ἢ ὁπωσδήποτε ἐξηκριβωμένα μεταβυζαντινὰ αὐτῆς μνημεῖα, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ εἰς ἔγγραφα περισωθὲν γορτυνιακὸν ἀρχεῖον, εἴτε προερχόμενον ἐκ τῶν πέριξ μονῶν, εἴτε εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν εὑρισκόμενον.

Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἡ Δημητσάνα ἔμεινεν ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κατοχήν, τὸ προνόμιον δὲ τοῦτο κατωχυρώθη δι' εἰδικοῦ, μέχρι σήμερον σῳζομένου, σουλτανικοῦ φερμανίου. Δι'

ἰδίας σχολῆς, σχούσης ἀξίους διδασκάλους καὶ ἀσφαλῶς εὐνοηθείσης ἀπὸ τὸ προνόμιον, πρὸς δὲ προστατευομένης καὶ ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἐκαλλιέργησε σοβαρῶς τὰ γράμματα, οἱ δ' ἐντεῦθεν ἀποφοιτῶντες μαθηταὶ ἀπέβαινον εἰς διάφορα σημεῖα τῆς Πελοποννήσου ἱδρυταὶ νέων σχολείων, ἢ ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς καὶ πατριάρχαι καθ' ἅπαν τὸ ἑλληνικόν. Ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς σχολῆς Δημητσάνης, ἤτοι πρὸ τοῦ 1764, ἡ ἀπόμερος σταυροπηγιακὴ καὶ πατριαρχικὴ μονὴ τοῦ Φιλοσόφου εἶχεν ἀποβῆ μυστικὴ ἑστία παιδεύσεως τῶν ὑποδούλων ἑλληνοπαίδων. Ἡ πανελληνίως γνωστὴ καὶ σῳζομένη ἐπέκεινα τῆς Ἐπαναστάσεως παράδοσις, περὶ τῆς ἀκμῆς τῶν γραμμάτων ἐν Δημητσάνῃ, εἶναι ἀκριβὴς καὶ παλαιοτέρα τοῦ 1764. Ὄντως, ἄνδρες ἐκ Δημητσάνης, καταλαβόντες τὰ ἀνώτερα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ἀξιώματα, εἶχον ἀρχίσει ν' ἀναφαίνωνται πρὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Οὗτοι εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν ἐξεπαιδεύθησαν ἐν Πελοποννήσῳ, τὴν μικρὰν ὅμως ἢ μεγάλην αὐτῶν παίδευσιν ὤφειλον εἰς τὴν μονὴν τῆς πατρίδος των, τὸ μυστικὸν φυτώριον τῆς μονῆς Φιλοσόφου.

Διὰ τῶν περιφήμων πυριτιδομύλων βραδύτερον καὶ τῶν δημοσίων φούρνων ἡ Δημητσάνα ἐτροφοδότησε τὸν ἐθνικὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821, καταστᾶσα τὸ ἐπίσημον ὁπλοστάσιον αὐτοῦ. Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἔθνους ἔθηκε καὶ τὴν περίφημον τῆς σχολῆς βιβλιοθήκην, πρὸς κατασκευὴν φυσιγγίων, ὅταν εἰς τὰς πυρετώδεις προετοιμασίας κατηναλώθη ὁ χρησιμοποιούμενος χάρτης καὶ αἱ ἐθνικαὶ ἀνάγκαι ἐπέβαλον τοῦτο.

Ὁ κοινωνικὸς βίος εἰς Δημητσάναν καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς δουλείας ὑπῆρξεν ἀνάλογος τῆς γενικωτέρας καταστάσεως τοῦ τόπου. Ὁ λαὸς ἠσχολεῖτο μὲ τὴν γεωργίαν, τὴν κτηνοτροφίαν, ὡρισμένας ἐκεῖ ἀσκουμένας τέχνας, οἷαι ἡ βυρσοδεψία, κεντητική, βαρελοποιία, κηροπλαστική, πυριτιδοποιία, κ.ἄ., τὸ ἐμπόριον, ὅπερ μάλιστα πολλοὶ ἐθεράπευσαν ἔξω τῆς Δημητσάνης λίαν ἐπιτυχῶς εἰς ἀκμάζοντα κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, οἷα ἡ Σμύρνη, Κωνσταντινούπολις, μέχρι τῆς Ρωσσικῆς Βεσσαραβίας κλπ., ἀλλὰ καὶ τὰ γράμματα. Ἐπιφανεῖς οἰκογένειαι, ὡς ἦσαν αἱ οἰκογένειαι Καρακάλλου, Λαμπάρδη κλπ., ἀνεδείχθησαν ἡγέτιδες ὁλοκλήρου τῆς περιφερείας, δι' ἐπιγαμίας δὲ πρὸς οἰκογενείας τῆς ἰσχυρᾶς Ἄκοβας προῆλθον οἱ περίφημοι Μοραγιάνηδες, οἷος ὁ Σύντυχος καὶ ὁ πολὺς μητροπολίτης Λακεδαιμονίας ἐθνομάρτυς Ἀνανίας. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ἐκ τῆς πολυμόχθου ἐργασίας αὐτῶν αἱ οἰκογένειαι τῆς Δημητσάνης καὶ ἐκ τῆς συνεχοῦς ἐνισχύσεως τῶν εἰς τὴν ξένην πλουτούντων μελῶν των, οὐχ ἧττον δὲ καὶ ἐκ τοῦ λιτοῦ βίου ὃν διῆγον, ἀπέκτων ἀξιολόγους περιουσίας, ἃς διέθετον συχνάκις ἐξ ὁλοκλήρου ἢ ἐν μέρει, εἴτε εἰς ἐνίσχυσιν τῶν περὶ τὴν Δημητσάναν μονῶν, οἱ κώδικες τῶν ὁποίων γέμουσιν ἐνθυμήσεων τοιούτων, εἴτε εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ ἔργου τῆς σχολῆς τῆς πατρίδος των. Οἱ Δημητσανῖται ξενιτευόμενοι καὶ ὑπὸ τῆς τύχης εὐνοούμενοι, οὐδέποτε ἐλησμόνησαν τὴν γενέτειραν αὐτῶν. Οἱ ἐξ

αὐτῶν εἰς τὰ πλέον ἀπομεμακρυσμένα σημεῖα τοῦ κόσμου ἐγκαταστάντες, ἀρχιερεῖς πρὸ πάντων, ἀπέβησαν εὐεργέται τῆς πατρίδος. Ἄλλοι ἐξ αὐτῶν ἵδρυσαν ἐν Δημητσάνῃ ναούς, ἄλλοι ἐχάρισαν τὰ ἀρχιερατικά των ἄμφια, ἄλλοι συνέτρεχον τὸ σχολεῖον καὶ τοὺς διδασκάλους καὶ ἄλλοι ποικιλοτρόπως ὑπεβοήθουν τὰς προσπαθείας τῶν δημογερόντων τοῦ τόπου, πότε διὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ ὕδατος π.χ., διότι ἡ κωμόπολις ὑπέφερεν ἀπὸ λειψυδρίαν, πότε διὰ τὴν κατασκευὴν μιᾶς γεφύρας, ἄλλοτε διὰ τὸν καλλωπισμὸν τῶν ἐνοριακῶν ναῶν καὶ τὸν πλουτισμόν των δι' εἰκόνων, βιβλίων ἀμφίων, κλπ.[1].

Κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἡ Γορτυνία ἀπετέλει τὸ βιλαέτιον (territorium ἐπὶ Ἑνετῶν) Καρυταίνης, κείμενον μεταξὺ τῶν βιλαετίων Καλαβρύτων, Γαστούνης, Φαναρίου, Λεονταρίου, Μυστρᾶ καὶ Τριπολιτζᾶς[2]. Τότε καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ἡ Δημητσάνα καὶ ἡ Καρύταινα ὑπῆρξαν αἱ σημαντικώτεραι κωμοπόλεις τῆς ἐπαρχίας. Τὸ βιλαέτιον τῆς Καρυταίνης εἶχεν ἔκτασιν μεγαλυτέραν τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας, διότι περιελάμβανε χωρία καὶ ἐκ τῶν πέριξ ἐπαρχιῶν, μεθ' ὧν συνορεύει, ἰδίᾳ ἐκ τῆς Μαντινείας ὁλόκληρον σχεδὸν τὸν τ. δῆμον Φαλάνθου[3]. Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, τέσσαρα μερικώτερα *σέμπια* ἔφερον τὰ ὀνόματα: *Βουνὰ* (τὸ ὀρεινὸν μέρος, ἀπὸ τὰ περὶ τὴν Καρύταιναν, Στεμνίτσαν, Δημητσάναν, Βαλτεσινῖκον, Βυτίναν, μέχρι Δαβιᾶς)· *Κάμποι* (ἀπὸ τὸν τ. δῆμον Γόρτυνος πρὸς τὴν πεδιάδα Μεγαλοπόλεως)· *Λιοδώρα* (ἡ περὶ τοὺς ποταμοὺς Ἀλφειὸν καὶ Γορτύνιον χώρα, δηλ. χωρία τῶν τ. δήμων Βουφαγίων, Ἡραίας, Λαγκαδίων καὶ Τροπαίων)· καὶ *Πέρα Μεριὰ* (ἡ χώρα τῶν τ. δήμων Ἐλευσῖνος, Θελπούσης, χωρία τῆς Ἄκοβας, Λαγκαδίων μέχρι Καλαβρύτων καὶ Ἠλείας παρὰ τὸν Ἐρύμανθον)[4].

Γορτυνία ὠνομάσθη ἡ ἐπαρχία μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἐλευθέρου βασιλείου, ὁπότε ἡ Δημητσάνα ὡρίσθη πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας[5].

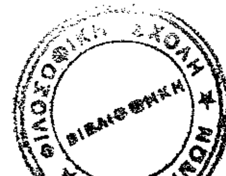
[1] Ἐνταῦθα δὲν σημειοῦμεν τὴν σχετικὴν περὶ πάντων τῶν θεμάτων τούτων βιβλιογραφίαν, ἂν καὶ αἱ πληροφορίαι κατὰ τὸ πλεῖστον προέρχονται ἐξ ἀνεκδότων πηγῶν, κατωτέρω ὅμως, ὅπου ἡ ἀνάγκη ἀπαιτεῖ, εἰς τὰ εἰδικώτερον ἐξεταζόμενα θέματα τεκμηριοῦμεν αὐτὰ διὰ τῆς γνωστῆς βιβλιογραφίας, ἢ ἀντλοῦμεν καὶ ἐξ ἄλλων παρασκευαζομένων πρὸς ἔκδοσιν συναφῶν μελετημάτων. Διὰ τὸ ὄνομα Δημητσάνα βλ. ἐπ' ἐσχάτων D. Georgakas, Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen, «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. XLI (1941), σελ. 362.

[2] Bory de Saint-Vincent, Expedition scientifique de Morée. Section de sciences physiques, τόμ. II, μέρ. Α', Geographique. Παρίσιοι 1824, σελ. 75.

[3] Μιχ. Β. Σακελλαρίου, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821), Ἀθῆναι 1939, σελ. 109.

[4] E. Pouqueville, Voyages de la Grèce, τόμ. V (ἔκδ. β'), ἐν Παρισίοις 1827, σελ. 487. Τάκη Χ. Κανδηλώρου, Ἡ Γορτυνία, ἐν Πάτραις 1898, σελ. 258 κἑξ.

[5] Ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ὀνομασίαν τῶν δήμων μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν εἶναι τὸ

II

Ὁ χριστιανισμὸς εἰς τὴν Πελοπόννησον διεδόθη ἐνωρίτατα. Ἡ πρώτη ἐν τῇ χώρᾳ ἐκκλησία ἱδρύθη εἰς Κόρινθον ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Παύλου, ὅστις ἔθεσε καὶ τὰς βάσεις τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιῶν, ἐπίκεντρον τῶν ὁποίων ἔκτοτε ἀπέβη ἡ Κόρινθος, ἀναδειχθεῖσα πρωτεύουσα ἰδίας ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅτε ἡ Ἑλλὰς διετέλει ρωμαϊκὴ ἐπαρχία [1].

Εἰς Ἀρκαδίαν, παρὰ τὴν συντηρητικότητα τῶν κατοίκων, φαίνεται ὡσαύτως ὅτι ἐγκαίρως ἐγένετο δεκτὴ ἡ νέα θρησκεία, διότι ἤδη κατὰ τὴν Δ' ἐν Χαλκηδόνι οἰκουμενικὴν σύνοδον, κατὰ τὸ ἔτος 451, μετέχει ὁ ἐπίσκοπος Τεγέας Ὠφέλιμος [2]. Ἐνδιαφέρον κατάλοιπον παλαιοχριστιανικοῦ ἐν Τεγέᾳ ναοῦ τοῦ Δ'-Ϛ' αἰῶνος εἶναι ἡ ἐν τῷ μουσείῳ αὐτῆς ἐκ σφυρηλάτου σιδήρου θύρα, ἀνήκουσα πιθανῶς εἰς τὸ τέμπλον παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἴσως ἐκείνης εἰς ἣν μετεσκευάσθη ὁ ἀρχαῖος ναὸς τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς [3]. Βραδύτερον, μετὰ τοὺς χρόνους τῶν μεγάλων ἀναστατώσεων ἐν Πελοποννήσῳ, λόγῳ τῶν ἀλλεπαλήλων βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, διεμορφώθησαν αἱ Ἐκκλησίαι τῆς χερσονήσου, ἐν αἷς διάφορον ἑκάστοτε θέσιν εἶχεν ἡ Ἀρκαδία, ἥτις ἰδίας ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίας ἐγνώρισε μᾶλλον μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς βασιλευούσης.

Οὕτως ἀπαντᾷ ἐπισκοπὴ Ἀμυκλῶν, ἡ μετὰ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Τριπολιτζᾶς βραδύτερον ἑνωθεῖσα εἰς ἰδίαν μητρόπολιν [4], εἰς ἣν ὑπήχθη καὶ ἡ πατριαρχικὴ ἐξαρχία Ἀκόβων, ἡ ἐπὶ βραχὺ ὡς ἐπισκοπὴ ὑπάρξασα [5].

πληροφοριακὸν ἄρθρον τοῦ μακαρίτου σχολάρχου Ἱερωνύμου Βογιατσῆ, Περιήγησις ἀνὰ τὴν ἐπαρχίαν Γόρτυνος, «Βύρων», ἔτ. Α' (1874), σελ. 46 κἑξ. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῆς ὀνομασίας τῶν δήμων τῆς ἐπαρχίας Γόρτυνος, Αὐτόθι, σελ. 360.

[1] Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1920, σελ. 1 - 2.

[2] Περ. Γ. Ζερλέντη, Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Πίσσης, Ἐξερῶν καὶ Βελιγόστιδος, ἐν Ἀθήναις 1921, σελ. 3, ἔνθα (ὑποσ. 3) καὶ ἀρχαιοτέρα βιβλιογραφία. Gust Mender, Fuilles de Tégée, ἐν τῷ «Bulletin de correspondance Héllénique», τόμ. XXV (1901), σελ. 281. N. A. Bees, Note sur quelques inscriptions chrétiennes de Tégée, Αὐτόθι, τόμ. XXXI (1907), σελ. 378 κἑξ. Τάσου Γριτσοπούλου, Ἡ μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀμυκλῶν ἕνωσις τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Τριπολιτσᾶς, ἐν τοῖς «Byzantinisch - neugrichische Jahrbücher», τόμ. XIV (1938), σελ. 350.

[3] Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδου, Παλαιοχριστιανικὴ θύρα Τεγέας, «Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τόμ. Α' (1935), σελ. 103 - 104.

[4] Τάσου Γριτσοπούλου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 352 - 353.

[5] Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἡ ἐν Γορτυνίᾳ ἐπισκοπὴ Ἀκόβων, ἐν Ἀθήναις 1947, σελ. 4 κἑξ. (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Γορτυνιακοῦ Ἡμερολογίου 1947»).

Ἡ Μεγαλόπολις, ἂν δὲν συγχέεται πρὸς τὴν Χριστιανούπολιν, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ὁποίας ὑπήγετο κατὰ καιροὺς καὶ μέρος τῆς Γορτυνίας, διετέλεσεν ἀπὸ χρόνων πολὺ παλαιῶν ἕδρα ἰδίας ἐκκλησίας [1]. Βραδύτερον ἀπαντᾷ ἐπισκοπὴ Βελιγόστιδος, ἥτις ταχέως ἐξέλιπεν, ἀναζήσασα μετ' οὐ πολὺ ὡς ἐπισκοπὴ Λεονταρίου καὶ τέλος Δυρραχίου [2].

Εἰς Κυνουρίαν, τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ὁποίας ἀνῆκεν εἰς Λακωνίαν καὶ ἄλλο τμῆμα εἰς Ναύπλιον, ἤκμασε παλαιὰ ἐπισκοπὴ Πίσσης [3], ἥτις ταχέως ἐσχόλασεν, ἀντ' αὐτῆς δέ, μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς Φράγκους, ἀπαντᾷ ἐπισκοπὴ Ῥέοντος καὶ Πραστοῦ, ἡ εἰς μητρόπολιν προαχθεῖσα καὶ μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως ἐπιζήσασα [4].

III

Τὴν ἐκκλησιαστικὴν διαίρεσιν καὶ τὴν *τάξιν* τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως πληροφορούμεθα διὰ τῶν εἰς διάφορα χειρόγραφα τοῦ μεσαίωνος—οὐχὶ τὰ πρωτόγραφα—περισωθέντων *τακτικῶν*. Καίτοι αἱ τοιαῦται ἀναγραφαὶ τῶν ἐπισκοπῶν (Notitiae episcopatuum) εἶναι ἐλλιπεῖς, ἐν τούτοις δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν δι' αὐτῶν τὴν ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος μέχρι τῆς ἁλώσεως καὶ πέραν αὐτῆς δικαιοδοσίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, τὰς μητροπόλεις μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν αὐτῶν καὶ τὰς αὐτοκεφάλους ἀρχιεπισκοπάς [5].

Μετὰ τὴν ἅλωσιν ἡ πρώτη κατ' ἀρχαιότητα ἔκθεσις ἱεραρχικῆς τάξεως τῶν ἁγίων τοῦ θεοῦ ἐκκλησιῶν, τῶν ὑπαγομένων ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ

[1] Mich. Le Quien, Oriens Christianus, τόμ. II, Παρίσιοι 1740, σελ. 187 - 188.

[2] Περ. Γ. Ζερλέντη, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 24 - 27.

[3] Π. Γ. Ζερλέντης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 22 - 23.

[4] Δημ. Χ. Δουκάκη, Ἡ ἐπισκοπὴ Ῥέοντος καὶ Πραστοῦ, «Θεολογία», τόμ. Α' (1923), σελ. 109 - 112. Καλ. Καλλούτση, Κυνουριακά, Ἀθῆναι 1930, σελ. 119 κἑξ. N. A. Bees, Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, ἐν τῷ «Oriens Christianus», (νέα σειρά), τόμ. IV (1915), σελ. 274 κἑξ.

[5] Μακρὰ εἶναι ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Οἱ Γουσταῦος Parthey καὶ Ἐρρῖκος Gelzer ἠσχολήθησαν ἰδιαίτατα ἐκ τῶν ξένων μὲ τὴν ἔκδοσιν διαφόρων τακτικῶν, ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ὁ Σπ. Λάμπρος καὶ ἄλλοι. Βλ. πρὸ πάντων περὶ τοῦ θέματος: Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Αἱ ἐπαρχίαι τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», ἔτ. ΙΗ' (1923), σελ. 215 κἑξ., ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ Γερασ. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1934.

πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, θεωρεῖται ἡ ὑπὸ Μανουὴλ τοῦ Μαλαξοῦ συντεταγμένη κατὰ τὸ ἔτος 1562 καὶ ἀπαντῶσα εἰς πλεῖστα ἀντίγραφα τοῦ γνωστοῦ νομοκάνονος αὐτοῦ. Τὴν ἔκθεσιν ταύτην οἱ ἀντιγραφεῖς μετέβαλλον ἑκάστοτε, ἀναλόγως τῶν γνωστοποιουμένων προβιβασμῶν καὶ ὑποβιβασμῶν καὶ λοιπῶν μεταβολῶν τῶν ἐκκλησιῶν, οὕτως ὥστε ἐκ τοῦ πλήθους τῶν διαρκῶς ἀνευρισκομένων ἀντιγράφων νὰ ἔχῃ προκύψει πλήρης μεταβολὴ τοῦ πρωτογράφου[1]. Ἄλλαι ἐκθέσεις νεωτέρων χρόνων εἶναι ἔτι μᾶλλον ἀτελεῖς καὶ ἡμαρτημέναι[2].

Ἡ Δημητσάνα μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ι' αἰῶνος, ἀναφέρεται ὡς ἐνοριακὸν χωρίον τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαιμονίας, ἥτις ἐτέλει ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Παλαιῶν Πατρῶν, ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ὁποίας ὑπήγετο ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ θ' αἰῶνος τὸ ἥμισυ τῆς Πελοποννήσου, ἐνῷ τὸ ἕτερον ἥμισυ ἀνῆκεν εἰς τὴν μητρόπολιν Κορίνθου. Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου ἀπολυθὲν κατὰ τὸ ἔτος 966 σιγίλλιον περὶ τῆς σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Φιλοσόφου ἀναφέρεται, ὅτι ὁ ἐκ Δημητσάνης Ἰωάννης Λαμπαρδόπουλος - Φιλόσοφος: *ἀνήγειρεν ἐκ βάθρων ἱερὰν μονὴν ἐν Πελοποννήσῳ, τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς μητροπόλεως Παλ. Πατρῶν, κατὰ τὴν ἐνορίαν τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαιμονίας, πλησίον χώρας Δημητζάνης...*[3]. Αὕτη εἶναι

[1] Ἡ ἀρτιωτέρα ἐργασία, βάσει 17 ὅλων χειρογράφων, εἶναι ἡ τοῦ Gelzer, πρὸ αὐτοῦ δὲ ἡ τοῦ Ζαχαρία von Lingenthal, ἐκ νεωτέρων χρόνων χειρογράφων. Τὸ ὑπὸ Χρυσάνθου, πατριάρχου Ἱεροσολύμων, τοῦ Νοταρᾶ, συγγραφὲν Συνταγμάτιον περὶ ὀφφικίων, κληρικάτων καὶ ἀρχοντικίων τῆς τοῦ Χριστοῦ ἁγίας ἐκκλησίας, ἐξεδόθη πολλάκις. Ἀπὸ τὸ Συνταγμάτιον προῆλθον καὶ ἄλλα χειρόγραφα, ἐξ ὧν ἦλθον εἰς φῶς παρεμφερεῖς ἐκθέσεις ὑπὸ διαφόρων ἐκδοτῶν, π.χ. Ἀθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Σπ. Λάμπρου, Σωφρονίου Εὐστρατιάδου τοῦ πρ. Λεοντοπόλεως, Omont, κλπ. Περὶ πάντων τούτων ἀκριβεστέραν βιβλιογραφίαν βλ. ὑπὸ Περ. Γ. Ζερλέντη, Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου θαλάσσης, τόμ. Α', ἐν Ἑρμουπόλει 1913, σελ. 9 - 10.

[2] Τοιαῦται εἶναι ἡ τοῦ Θωμᾶ Smith, Παύλου Ricaut, Ἀθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως κλπ. Σημειοῦμεν ἐν τούτοις: Henri Omont, Liste des métropolitains et évêques Grecs du patriarcat de Constantinople vers 1725, ἐν τῇ «Revue de l'Orient Latin», τόμ. Α', 1893 (καὶ ἰδιαιτέρως εἰς ἀνάτυπον). Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν, πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Α' Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. Γ' (1906), σελ. 117 - 118 κλπ.

[3] [Εὐθ. Καστόρχη], Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλληνικῆς σχολῆς καὶ περὶ τῶν καθιδρυτῶν καὶ τῶν πρώτων αὐτῆς διδασκάλων, ἐν Ἀθήναις 1846, σελ. 51, στ. 46 - 49, πρβλ. καὶ στ. 62 - 63, 74 - 75. Τοῦ σιγιλλίου τούτου γράμματος ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι ἐκδόσεις, βάσιν ἔχουσαι τὴν πρώτην, δι' ὃ καὶ ἐπανέλαβον τὰ σφάλματα ἐκείνης. Νέαν ὅλως ἔκδοσιν θέλομεν περιλάβει μετὰ καὶ τῶν ὑπογραφῶν τῶν συνοδικῶν ἀρχιερέων καὶ ὑπομνήματος ἐν τῇ παρασκευαζομένῃ ἐκδόσει τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς Φιλοσόφου, ἔνθα θὰ συνεκδοθοῦν καὶ τὰ λοιπὰ περὶ αὐτῆς συνοδικὰ πατριαρχικὰ γράμματα.

καὶ ἡ ἀρχαιοτέρα μνεία τῆς πόλεως Δημητσάνης, ἥτις ὑπὸ τὴν ἐνορίαν τῆς Λακεδαιμονίας παρέμεινε καὶ πέραν τῆς κατὰ τὸ τέλος τοῦ ια' αἰῶνος, ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Κομνηνοῦ προαγωγῆς αὐτῆς εἰς μητρόπολιν. Μετὰ τῆς Δημητσάνης δὲ παρέμεινε καὶ ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ περιοχὴ τῆς Γορτυνίας, Μαντινείας καὶ Μεγαλοπόλεως, ἂν καὶ τμῆμα τῆς τελευταίας ταύτης ἐπαρχίας καὶ ἡ περὶ τὴν γορτυνιακὴν Καρύταιναν χώρα, ἀπὸ τῶν χρόνων ἐκείνων ἢ ὀλίγον βραδύτερον, ὑπέκειντο τῇ μητροπόλει Χριστιανουπόλεως, ὡς ἐκ διαφόρων πηγῶν γνωρίζομεν.

Τὸ ἐκκλησιαστικὸν καθεστὼς τοῦτο φυσικὰ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους πολλάκις μετεβλήθη, ὡς πρὸς τὰς διαφόρους ἐνορίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Λακεδαιμονίας, τὴν ἱστορίαν τῆς ὁποίας δὲν θὰ παρακολουθήσωμεν ἐνταῦθα. Ἡ Δημητσάνα ὡστόσον καὶ ἡ ἐγγὺς αὐτῆς περιοχὴ ἐξακολουθοῦν ἐπὶ μακρὸν καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν νὰ ἀποτελοῦν τμήματα τῆς ὁλοὲν ἀκμαζούσης καὶ λαμπρυνομένης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας. Οὕτως, ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ ἠρειπωμένου ἐκκλησιδίου τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ παρὰ τὴν γορτυνιακὴν μονὴν τοῦ Προδρόμου, κατὰ τὰ μέσα τοῦ ιε' αἰῶνος, μνημονεύεται ὡς κυριάρχης ὁ μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Ματθαῖος[1].

Πότε ἡ Δημητσάνα ἐτιμήθη μὲ ἴδιον ἀρχιερατικὸν θρόνον δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστόν, διότι παραδόξως εἰς οὐδεμίαν τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐκθέσεων ἀναφέρεται. Ὁ Κανδηλῶρος γράφει ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Δημητσάνης προήχθη εἰς ἀρχιεπισκοπὴν καὶ ὅτι μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν Λεονταρίου καὶ Φαναρίου τῆς Ὀλυμπίας ὑπήγετο ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Χριστιανουπόλεως[2]. Τοῦτο εἶναι ὅλως ἀνακριβές[3], ὡς εἴδομεν, διότι χωρία μόνον τοῦ τ. δήμου Γόρτυνος κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ὑπήγοντο εἰς τὴν Χριστιανουπόλεως[4]. Παραδόξως καὶ ἡ μίαν μόλις ὥραν τῆς Δημητσάνης ἀπέχουσα καὶ στενότατα μετ' αὐτῆς συνδεομένη Στεμνίτσα[5], χαρακτηρίζεται

[1] Ἔκδοσις τῆς σπουδαιοτάτης ταύτης ἐπιγραφῆς παρασκευάζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς μονῆς Προδρόμου. Μὴ ἰδὼν τὴν ἐπιγραφήν, ἐθεώρησα πρὸ ἐτῶν ὀρθὴν τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ μακαρίτου ἡγουμένου Καλλιστράτου Συναδινοῦ, καθ' ἣν Ματθαῖος ἦτο ἐπίσκοπος Ἀμυκλῶν. Βλ. Τάσον Γριτσόπουλον, «Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher», τόμ. XIV (1938), σελ. 350.

[2] Τάκη Χ. Κανδηλώρου, Ἡ Γορτυνία, ἐν Πάτραις 1898, σελ. 265.

[3] Βλ. καὶ Εὐαγ. Σαβράμη, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Δημητσάνης, «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν», τόμ. Θ' (1932), σελ. 219.

[4] Εἰς ἐπιγραφὴν ναοῦ τῆς Καρυταίνης ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα μητροπολίτου Χριστιανουπόλεως ὡς κυριάρχου. Ἴσως ἕνεκα τούτου ἐθεωρήθη ἕδρα τῆς μητροπόλεως ταύτης ἡ Καρύταινα: Περ. Γ. Ζερλέντη, Αἱ μητροπόλεις Χριστιανουπόλεως, Ἄργους καὶ Ναυπλίας, ἐν Ἀθήναις 1922, σελ. 12 - 13.

[5] Κατὰ τὸ ἔτος 1674 π.χ. ἐκ μέρους τῆς πολιτείας Δημητσάνης καὶ Στεμνίτσας συντάσσεται ὑποσχετικὸν ἔγγραφον, περὶ ἐτησίας συνδρομῆς ὑπὲρ τοῦ Παναγίου Τά-

Στεμνίτσα Χριστιανουπόλεως ἔν τινι ἀπὸ 5 Μαΐου 1590 γράμματι, δι' οὗ Στεμνιτσιώτης τις Καραϊωάννης, υἱὸς τοῦ Γεώργου καὶ τῆς Ἑλένης, ἀφιέρωσεν εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν μίαν ἄμπελον, κειμένην εἰς τόπον *Τζινάρη* τῆς ἐπαρχίας Νικομηδείας[1]. Στεμνιτσιώτης νὰ εὑρεθῇ εἰς τόσον μακρινὴν ἐπαρχίαν εἶναι πολὺ φυσικὸν καὶ σύνηθες, διότι οἱ Στεμνιτσιῶται ἀνέκαθεν—καὶ μέχρι σήμερον—ἐξενιτεύοντο εἰς τόπους πολὺ μακρινούς, μετερχόμενοι διάφορα ἐπαγγέλματα, μάλιστα δὲ τοῦ μεταλλουργοῦ[2]. Εἰς Νικομήδειαν εὑρεθεὶς ὁ Καραϊωάννης ἀπέκτησεν ἄμπελον, ἣν ἐπανελθὼν εἰς τὴν γενέτειραν αὐτοῦ καὶ μὴ δυνάμενος, ἴσως, ν' ἀξιοποιήσῃ προσέφερεν πρὸς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν, εἰς ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν. Κατὰ τὸ ἔτος λοιπὸν 1590 θὰ ἐσχόλαζεν ἴσως ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης, ἢ καὶ δὲν εἶχεν εἰσέτι ἱδρυθῇ, ἡ δὲ Χριστιανούπολις, ἐγγύτερον τῆς Λακεδαιμονίας κειμένη διὰ τὴν Στεμνίτσαν, εἶχε κατορθώσει νὰ τὴν προσθέσῃ μεταξὺ τῶν ἐνοριακῶν χωρίων αὐτῆς.

Ὁ Δημητσανίτης ἱστορικὸς Μιχ. Οἰκονόμος-Καζῆς, ὁ καὶ πιστὸς γραμματεὺς τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη διατελέσας, γράφει ὅτι ἡ Δημητσάνα προήχθη εἰς ἀρχιεπισκοπὴν καὶ ὅτι «ἦτο τετιμημένη μὲ θρόνον ἀρχιεπισκόπου, ἐπὶ φήμῃ *ἀρχιεπισκόπου Δημητσάνης καὶ Ἀργυροκάστρου*»[3], ὅπερ σημαίνει ὅτι οἱ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως καὶ μετ' αὐτὴν λόγιοι τῆς Δημητσάνης δὲν ἐγνώριζον ἀξιόλογόν τινα περὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς πληροφορίαν. Ὁ Σπ. Λάμπρος, ἀκολουθῶν ὡς φαίνεται τὸν Φραντζῆν, καθ' ὃν ἡ ἐπισκοπὴ Δημητσάνης προήχθη εἰς ἀρχιεπισκοπήν, προτάσει τοῦ πολλοῦ μητροπολίτου Λακεδαιμονίας Ἀνανίου, τοῦ ἐκ Δημητσάνης ἐθνομάρτυρος[4], ἀποδέχεται ὅτι μεσοῦντος τοῦ ιη' αἰῶνος ἐτιμήθη ἡ Δημητσάνα εἰς ἀρχιεπισκοπήν[5]. Ἀλλὰ

φου, ἀποκείμενον ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 622, 108 (φ. 246β) κώδικι τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει μετοχίου τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Ἀ θ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ε', ἐν Πετρουπόλει 1915, σελ. 171.

[1] Δοσιθέου, πατριάρχου Ἱεροσολύμων, τοῦ Νοταρᾶ, Νομικὴ συναγωγή, περίληψις ὑπὸ Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', ἐν Βενετίᾳ 1872, σελ. 549. Μ. Ι. Γεδεών, Χρονικὰ τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ, ἐν Κωνσταντινουπόλει αωπδ', σελ. 74 (τὸ γράμμα σελ. 151). Πρβλ. Παράρτημα περιοδ. Ἑλλην. Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Κ'-ΚΒ' (1892), σελ. 97.

[2] Γ. Α. Ἀνδριτσοπούλου, Ἱστορικαὶ σημειώσεις Στεμνίτσης [ἐν Ἀθήναις 1930], σελ. 68 κέξ., 75 κέξ.

[3] Μιχ. Οἰκονόμου, Ἱστορικὰ τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερὸς τῶν Ἑλλήνων ἀγών, ἐν Ἀθήναις 1873, σελ. 29, 867.

[4] Ἀμβρ. Φραντζῆ, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1839, σελ. 6 ὑποσ. 1.

[5] Σπ. Π. Λάμπρου, Ἡ πυρῖτις τῆς Δημητσάνης, ἐφημ. «Νεολόγος» Κωνσταντινουπόλεως-Ἀθηνῶν, 14 Δεκεμβρίου 1897. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Λόγοι καὶ ἄρθρα, ἐν Ἀθήναις 1902, σελ. 512.

πάντα ταῦτα ἐλέγχονται ὡς ἀνακριβῆ, στηριζόμενα εἰς τὰς κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα σχετικὰς μαρτυρίας, περὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης[1].

Μία πληροφορία ἐν τούτοις ἀσφαλὴς ὑπάρχει εἰς τὴν Νομικὴν Συναγωγὴν τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου (φ. 304β), καθ' ἣν διὰ πράξεως τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 1620, ὡρίζετο ὅτι ἡ Δημητσάνα καὶ τὸ Ἀργυρόκαστρον ἀνῆκον εἰς τὴν μητρόπολιν Λακεδαιμονίας, ἡ δὲ πρᾶξις αὕτη τοῦ Λουκάρεως ἐπεκύρωνε προηγουμένην πρᾶξιν τοῦ πατριάρχου Ραφαὴλ Β' (1603-1607) τοῦ ἀπὸ Μηθύμνης[2]. Ἑπομένως, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης δὲν ἔχει τὴν ἀφετηρίαν αὐτῆς εἰς τὸ ἔτος 1620[3], ἀλλ' εἰς χρόνους πολὺ παλαιοτέρους, ἀφοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1603-1607 συντελεῖται ἡ πρώτη γνωστὴ συγχώνευσις μετὰ τῆς Λακεδαιμονίας, οἱ κατὰ καιροὺς μητροπολῖται τῆς ὁποίας, συμφέρον ἔχοντες διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἐπαρχίας αὐτῶν ἀκεραίας, καὶ ἀκολούθως ἀκεραίων καὶ τῶν ἐπὶ ταύτης δικαιωμάτων των, ἐφρόντιζον πάντοτε, ἀπὸ αὐτῆς τῆς ἱδρύσεως καὶ πολλάκις βραδύτερον, ἀντιδρῶντες εἰς τὰς ἑκάστοτε ἐνεργείας τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν χειραφέτησιν τῆς ἰδίας αὐτῶν ἐκκλησίας, νὰ κρατοῦν ἐν ἰσχύι τὸ παλαιὸν καθεστώς.

Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἵδρυσις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν ἰσχυρῶν Δημητσανιτῶν τοῦ ις' αἰῶνος, οἵτινες ἠθέλησαν νὰ καταστήσουν αὐτὴν ὅλως ἀνεξάρτητον, καὶ αὐτοκέφαλον ἀρχιεπισκοπήν, τὴν ἀναφορὰν ἔχουσαν ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ πατριαρχεῖον, οὐχὶ δὲ πατριαρχικὴν ἐξαρχίαν ἢ μίαν τῶν εἰς τὴν μητρόπολιν Λακεδαιμονίας ὑπαγομένων ἐπισκοπῶν[4], δεδομένου ὅτι οὐδαμοῦ ἀπαντᾷ μετὰ τῶν γνωστῶν ἐπισκοπῶν αὐτῆς, Ἀμυκλῶν, Βρεσθένης καὶ Καρυουπόλεως, ἐπισκοπὴ Δημητσάνης. Ἦτο δὲ δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν ἰσχυροὶ Δημητσανῖται κατὰ τὴν πρὸ τοῦ 1600 ἐποχήν, διότι, πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς ἐν Δημητσάνῃ περιφήμου σχολῆς (1764), πιθα-

[1] Βλ. π.χ. Δανιὴλ ἱερομονάχου καὶ Γρηγορίου ἱεροδιακόνου τῶν Δημητριέων, Γεωγραφία νεωτερικὴ ἐρανισθεῖσα ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς, τόμ. Α', ἐν Βιέννῃ 1791, σελ. 156. Πρβλ. Πολύκαρπον Συνοδινὸν (μητροπολίτην πρῴην Μεσσηνίας, τὸν ἀπὸ Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως), «Θρησκευτικὴ καὶ Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία», τόμ. Β' (1937), σελ. 1240-1242.

[2] Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', ἐν Βενετίᾳ 1872, σελ. 561. Μ. Ι. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, εἰδήσεις ἱστορικαί, βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885-1890, σελ. 551. Τοῦ αὐτοῦ, Κύριλλος ὁ Λούκαρις, «Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν», τόμ. Α' (1938), σελ. 327. Ε. Σαβράμης, «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν», Θ' (1932), σελ. 220.

[3] Ε. Σαβράμης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 217 κέξ.

[4] Περὶ τῆς ὑπαρχούσης διαφορᾶς μεταξὺ ἀρχιεπισκόπου καὶ ἐπισκόπου, βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ὁ τίτλος τοῦ ἀρχιεπισκόπου, «Θεολογία», τόμ. ΙΓ' (1935), σελ. 289 κέξ. Πρβλ. καὶ «Θρησκευτικὴν καὶ Χριστιανικὴν Ἐγκυκλοπαιδίαν», τόμ. Β' (1937), σελ. 137-139.

νώτατα σχολεῖον ἑλληνικῶν γραμμάτων, μὲ μοναχοὺς διδασκάλους, ἐλειτούργει εἰς τὴν ἀπόμερον μονὴν τοῦ Φιλοσόφου [1], ἐξ ἧς προῆλθε μέγας ἀριθμὸς ἀρχιερέων [2], οἵτινες καθ' ἅπαν τὸ ἑλληνικὸν διασπαρέντες ὑπηρέτησαν τὴν πατρίδα καὶ τὸ ἔθνος [3]. Τέκνον πνευματικὸν π.χ. τῆς μονῆς καὶ τῆς σχολῆς τοῦ Φιλοσόφου ὑπῆρξεν ὁ ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν Δημητσανιτῶν ἀρχιερέων σημειούμενος πατριάρχης Ἱεροσολύμων Σωφρόνιος Δ' ὁ Καρκαλᾶς (1579 - 1608) καὶ ἄλλοι περὶ ὧν θέλομεν ἐπανέλθει κατωτέρω.

Ὅτι δὲ εἰς παλαιοτέρους χρόνους ἀνάγεται ἡ ἵδρυσις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης καταφαίνεται καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν λόγων τῆς ἀνασυστάσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Παρθενίου Α' τοῦ γέροντος, τοῦ ἀπὸ 'Αδριανουπόλεως (7 'Ιουλίου 1639 - 8 Σεπτεμβρίου 1644), ὅτι «*ἡ ἐπαρχία Δημητσάνης καὶ 'Αργυροκάστρου ὑπῆρχεν ἀνέκαθεν ἀρχιεπισκοπὴ μετὰ τῶν πέριξ αὐτῆς χωρίων*» καὶ ὅτι «*ἔφθασε παραλόγως ἑνωθῆναι τῇ ἐπαρχίᾳ Λακεδαιμονίας*» [4].

'Αρχιεπίσκοποι Δημητσάνης, κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς ἴσως ἐχρημάτισαν οἱ ἁπλῶς καὶ κατ' ὄνομα μόνον, ἐλλείψει πληροφο-

[1] Εὐθ. Καστόρχη, Περὶ τῆς πρὸ αἰώνων ὑπάρξεως ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν τῇ κατὰ τὴν Δημητσάναν ἱερᾷ μονῇ τῇ ἐπικαλουμένῃ τοῦ Φιλοσόφου, «Εὐαγγελικὸς Κήρυξ», ἔτ. Θ' (1865), σελ. 123 κἑξ. Ἱερωνύμου Βογιατσῆ, Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Βιβλιοθήκης, «'Αττικὸν 'Ημερολόγιον», Εἰρηναίου 'Ασωπίου, ἔτ. Β' (1868), σελ. 75 - 79. Πρβλ. καὶ «Εὐαγγελικὸν Κήρυκα», ἔτ. Θ' (1865), σελ. 503 κἑξ. Τρ. Εὐαγγελίδου, 'Η παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας, τόμ. Α', ἐν 'Αθήναις 1936, σελ. 293.

[2] Οἱ περὶ Δημητσάνης γράψαντες, ἐκ διαφόρων πηγῶν καὶ τῆς παραδόσεως ἀρυόμενοι, συνέταξαν μακρὸν κατάλογον ἀρχιερέων διαφόρων τόπων, προερχομένων ἐκ Δημητσάνης, τῶν σχολῶν αὐτῆς καὶ τῶν πέριξ. 'Ο κατάλογος οὗτος εἶναι λίαν ἐλλιπὴς καὶ ἔχει ἀνάγκην ἀναθεωρήσεως, συγκεντρουμένων περὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἀρχιερέων βιογραφικῶν καὶ ἄλλων σχετικῶν στοιχείων, πρᾶγμα ὅμως ἀπαιτοῦν μακρὰν ἔρευναν. Τὸν σχετικὸν κατάλογον βλ. εἰς τὰ ἑξῆς ἔργα: [Ε. Καστόρχη], Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλλην. σχολῆς, σελ. 43 - 44. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῆς πρὸ αἰώνων ὑπάρξεως ἑλλην. σχολῆς, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 128 - 130. Ἱερ. Βογιατσῆ, Περὶ τῆς παρὰ τῇ Δημητσάνῃ μονῆς τοῦ Φιλοσόφου καὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλληνικῆς σχολῆς, «Εὐαγγελικὸς Κήρυξ», ἔτ. Η' (1864), σελ. 503 κἑξ., πρβλ. περιοδ. «Βύρων», τόμ. Α' (1874), σελ. 180 κἑξ., «'Αττικὸν 'Ημερολόγιον», ἔτ. Β' (1868), σελ. 76 - 77. Τάκη Χ. Κανδηλώρου, 'Η Δημητσάνα, ἐν 'Αθήναις 1897, σελ. 23 - 25. Τοῦ αὐτοῦ, 'Η Γορτυνία, σελ. 144 κἑξ.

[3] Τάκη Τακτικοῦ (=Τάσου Γριτσοπούλου), 'Η Βιβλιοθήκη Δημητσάνης, ἐν Τριπόλει 1938, σελ. 1 κἑξ.

[4] Τὸ ἀπολυθὲν σιγίλλιον σῴζεται περικεκομμένον καὶ ἀπόκειται εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 411 (σελ. 143) χειρόγραφον κώδικα τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ἐκδοθὲν ὑπὸ 'Αθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Δ', ἐν Πετρουπόλει 1899, σελ. 376 - 377.

ριῶν, μνημονευόμενοι εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἐκ Δημητσάνης ἀρχιερέων α') ὁ Δημητσάνης Ἄνθιμος ἐκ Δημητσάνης [1], β') ὁ Δημητσάνης Γεράσιμος 'Ανδρόνικος, Δημητσανίτης καὶ αὐτός [2], γ') ὁ πρῴην Δημητσάνης 'Αθανάσιος [3] καὶ δ') ὁ ἀρχιεπίσκοπος 'Αθανάσιος Κοντογιάννης [4].

'Η ἀρχιεπισκοπὴ ἔφερε τὸν τίτλον *Δημητσάνης* καὶ *'Αργυροκάστρου*, ἐκ τοῦ παρὰ τὰ Μαγούλιανα ἠρειπωμένου μεσαιωνικοῦ κάστρου [5], τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι περιελάμβανεν εὐρυτέραν γεωγραφικὴν ἔκτασιν τῆς θέσεώς του, διότι εἰς παλαιὰν σφραγῖδα τῆς παρὰ τὴν Βυτίναν μονῆς Κερνίτσης ἀνεγινώσκετο χάραγμα: Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΗC ΥΠΕΡΑΓΙΑC ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΡΓΥΡΟΚΑCΤΡΟΥ ΔΕΠΙΡΙΩΝ, πιθανῶς τοῦ ιγ' ἢ ιδ' αἰῶνος [6]. Τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἦσαν τὰ ἑξῆς: Περιοχὴ τῶν πρ. δήμων, Δημητσάνης, Βουφαγίων, 'Ηραίας, Γόρτυνος (ἐν μέρει), Τρικολώνων, Φαλάνθου, Βυτίνης, Νυμφασίας, Κλείτορος, Μυλάοντος. Κατὰ τὴν γενομένην ἀνασύστασιν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, κατὰ τὸ ἔτος 1718 εἰς τὸ πρὸς τοῦτο ἀπολυθὲν γράμμα τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Γ' τοῦ ἀπὸ Καισαρίας ὑπάρχει κατάλογος τῶν ἐνοριακῶν χωρίων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι ὁπωσδήποτε ἐλλιπής. 'Ιδοὺ τὰ ὀνομαστὶ μνημονευόμενα χωρία: Στεμνίτσα [7], Καρνέσι [8], Βαλτεσινῖκος [9], Ρά-

[1] Βογιατσῆς, «Βύρων», Α', σελ. 183, 12ος. «'Αττικὸν 'Ημερολόγιον», Β', σελ. 79. Κανδηλῶρος, Δημητσάνα, σελ. 25, 43ος. Γορτυνία, σελ. 151, 37ος.

[2] [Καστόρχης], Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλλην. σχολῆς, σελ. 43, 11ος. Κανδηλῶρος, Δημητσάνα, σελ. 25, 54ος. Γορτυνία, σελ. 152, 52ος.

[3] Κῶδ. μονῆς Φιλοσόφου, φ. 130α. Ε. Καστόρχης, «Εὐαγγελ. Κήρυξ», Θ', σελ. 128, 5ος. Κανδηλῶρος, Δημητσάνα, σελ. 24, 9ος. Γορτυνία, σελ. 150, 3ος. Βογιατσῆς, «Εὐαγγελ. Κήρυξ», Η', σελ. 508.

[4] Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, 'Η παρὰ τὴν Δημητσάναν μονὴ Παναγίας τῆς Αἱμυαλοῦς, ἐν 'Αθήναις 1947, σελ. 12, 14, 33 - 34.

[5] 'Αναφέρεται πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' αἰ. μεταξὺ τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν 'Ενετικῶν κτήσεων. Annali Veneti di Stefano Magno, ἐν Charl. Hopf, Chroniques Gréco - Romanes, Βερολῖνον 1873, σελ. 251.

[6] Π. Παπαζαφειροπούλου, Μεθυδριάς, ἐν 'Αθήναις 1883, σελ. 99. N. A. Bees, Beiträge zur Kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, ἐν τῷ «Oriens Christianus» (νέα σειρά), τόμ. IV (1914), σελ. 271. Παρεμφερῆ τίτλον φέρει καὶ ἡ μητρόπολις Δρυϊνουπόλεως καὶ 'Αργυροκάστρου, ἐκ τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ βεβαίως 'Αργυροκάστρου.

[7] Σήμερον καλεῖται 'Υψοῦς, κακῶς μετονομασθεῖσα. Περὶ τῆς κώμης ἔχομεν μικρὸν μελέτημα: Γ. Α. 'Ανδριτσοπούλου, Ἱστορικαὶ σημειώσεις Στεμνίτσης [ἐν 'Αθήναις 1930] καὶ παλαιότερον: 'Αθ. Παπαχριστοπούλου, Τρικολωνικά, ἐν 'Αθήναις 1889. Τὸ ὄνομα τῆς κώμης θεωρεῖται σλαβικὸν (=τόπος ἀπὸ λάπαθα). Max Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Βερολῖνον 1941, σελ. 158, 79.

[8] Χωρίον ἐν τῷ τ. δήμῳ Κλείτορος, ἤδη μετονομασθὲν Πράσινον.

[9] 'Η μεγαλυτέρα κώμη τοῦ δήμου ἡ καὶ πρωτεύουσα αὐτοῦ. Περὶ τοῦ χωρίου καὶ τῶν παρ' αὐτὸ ἱστορικῶν μονῶν βλ. Τάσον 'Αθ. Γριτσόπουλον, «Γορ-

δου[1], 'Αρτοζῖνος[2], Δραΐνα[3], Ἄρβιτζα[4], Κερπινή[5], Γλόγοβα[6] Τοπόριστα[7], Καμενίτσα[8], Λάστα[9], Γλανιτσιά[10], Βυτίνα[11], Πύργος[12], Ἑπτὰ Ψω-

τυνιακὸν Ἡμερολόγιον», τεῦχ. Δ' (1948), σελ. 17 κἑξ., καὶ τεῦχ. Ε' (1950), σελ. 23 κἑξ. Βλ. M. Vasmer, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 150, 2, διὰ τὴν ἐτυμολογίαν.

[1] Χωρίον ὀρεινὸν τοῦ τ. δήμου Δημητσάνης· οἱ κάτοικοι αὐτοῦ, Ραδαῖοι, τοὺς θερινοὺς μόνον μῆνας παραμένουν ἐκεῖ, τοὺς δὲ χειμερινοὺς διαχειμάζουν εἰς χωρία τῆς Μεσσηνίας, διότι κτηνοτρόφοι κατὰ τὸ πλεῖστον ὄντες, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συντηρήσουν τὸ ποίμνιόν των πλησίον τοῦ ἐλατοβριθοῦς χωρίου των. Βλ. M. Vasmer, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 157 - 158, 74.

[2] Τὸ χωρίον τοῦτο δὲν κατοικεῖται σήμερον· ἐπιστεύθη ὅτι προῆλθεν ἡ ὀνομασία του ἐκ τοῦ: ἄρτος Ζηνὸς κατὰ ἐτυμολογίας τινὰς ἀστείας: Βλ. Ν. Α. Βέη, Ἀρκαδικὰ χωρικὰ περιπαίγματα, «Ἁρμονία», τόμ. Γ' (1902), σελ. 92. Τὸ τοπωνύμιον σήμερον ἀκούεται παρὰ τὴν Δημητσάναν, ἀποδοθὲν εἰς τὴν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Ζατούνης ράχιν. Περὶ τοῦ παλαιοῦ χωρίου οὐδὲ παράδοσίς τις σῴζεται.

[3] *Δραΐνα* εἶναι σήμερον ἁπλῆ τοπωνυμία εἰς ὕψωμά τι ὑπεράνω τῶν Λαγκαδίων καὶ συνοικία ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως, πιστεύεται μάλιστα ὅτι οἱ περὶ τὴν Δραΐναν Τοῦρκοι ὑπῆρξαν οἱ ἀπηνέστεροι διῶκται τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ Δραΐνα καὶ κατὰ παρετυμολογίαν Ὑδραΐνα ὀνομασθεῖσα, κατῳκεῖτο πρὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Βλ. Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἡ παρὰ τὴν Δημητσάναν μονὴ Παναγίας τῆς Αἱμυαλοῦς, σελ. 9.

[4] *Ἄρβιτζα,* δὲν κατοικεῖται σήμερον, εἰς τὴν περὶ τὰ Λαγκάδια χώραν ὅμως δέον νὰ ἔκειτο.

[5] Ἡ σημερινὴ Μονάστρα τοῦ τ. δήμου Κλείτορος. Ποίαν σχέσιν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ πρὸς τὴν ὁμώνυμον Κερπινὴν τῶν Καλαβρύτων, πρὸς τὸ παρὸν ἀγνοῶ.

[6] *Γλόγοβα,* μὲ σλαβικὴν τὴν κατάληξιν, ἤδη Δρακοβούνι ἐν τῷ τ. δήμῳ Κλείτορος. Ἡ λ. σλαβικὴ (τόπος μὲ λευκακάνθας=ἀγριομουσμουλιές). M. Vasmer, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 152, 20.

[7] Ἡ *Τοπόριστα* μετωνομάσθη νῦν Θεόκτιστον καὶ ἀπέχει ὀλίγας ὥρας ἀπὸ τὸ Βαλτεσινῖκον τοῦ αὐτοῦ δήμου Κλείτορος, εἶναι σλαβικὴ λ. σημαίνουσα πέλεκυς. M. Vasmer, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 159, 84.

[8] Ἡ *Καμενίτσα* κεῖται ἐπὶ λοφίσκου, ἄνωθεν τοῦ ποταμοῦ Μυλάοντος, παρὰ τὴν Βυτίναν τοῦ τ. δήμου Νυμφασίας, σημαίνει δὲ τόπος πετρώδης. M. Vasmer, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 151, 37.

[9] Ἡ ἄλλοτε πολυάνθρωπος *Λάστα* τοῦ τ. δήμου Μυλάοντος εἶναι σήμερον μικρὸν χωρίον. Περὶ αὐτοῦ ἔχομεν τὴν γνωστὴν ὀγκώδη ἔκδοσιν τοῦ μακαρίτου διδασκάλου Ν. Ι. Λάσκαρη, Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖά της, ἢ Λάστας πανόραμα, ἐν Πύργῳ καὶ Ἀμαλιάδι 1902 - 1936, περιέχουσαν συλλογὴν γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὑλικοῦ.

[10] *Γλανιτσιά,* ἡ σήμερον Μυγδαλιὰ καλουμένη, ἐν τῷ τ. δήμῳ Κλείτορος. Παρὰ τοῦ λαοῦ *γλανιτσιὰ* καλεῖται τὸ φυτὸν φιλυρέα ἡ μεσαία. Ἡ λ. σλαβικὴ σημαίνει μονοπάτι. M. Vasmer, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 152, 19.

[11] *Βυτίνα* εἶναι ἡ γνωστὴ τουριστικὴ καὶ ὡραία Γορτυνιακὴ κωμόπολις, περὶ τῆς ὁποίας, πλὴν τῶν παλαιῶν μονογραφιῶν τοῦ μακαρίτου ἱερέως Π. Παπαζαφειροπούλου, προσετέθη ἐπ' ἐσχάτων καὶ νέον μελέτημα: Τρ. Σ. Ξηροῦ, Ἡ Βυτίνα καὶ οἱ ἥρωές της, ἐν Ἀθήναις 1940. Διὰ τὴν ἐτυμολογίαν τῆς λέξεως βλ. D. Georgakas, Griechische Ortsnamen, «Byzantinische Zeitschrift», XLII (1942), σελ. 78.

[12] *Πύργος* εἶναι τὸ σημερινὸν Πυργάκι, ἐγγὺς τῆς Βυτίνης καὶ τῆς παλαιᾶς μο-

μία[1], Ἀρκουδόρρεμα[2], Ξοβίτζι[3], Πιάνα, Ἁλωνίστενα[4], Ροϊνόν[5], Ταβία[6], Συλίμνα[7], Λυκούρεσι[8], Κερνίτζα[9], Ζάτουνα[10].

Ὁ κατάλογος εἶναι ἐλλιπής. Μνημονεύεται π.χ. τὸ Βαλτεσινῖκον καὶ τὰ ἄλλα χωρία τοῦ τ. δήμου Κλείτορος, καὶ δὲν μνημονεύεται τὸ ὁπωσδήποτε κατοικούμενον κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν χωρίον Μαγούλιανα[11], καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ Ζυγοβίστι[12], ἐνῷ μνημονεύεται τὸ χωρίον Ράδου, κλπ.

νῆς τῶν ἁγίων Θεοδώρων. Π. Παπαζαφειροπούλου, Μεθυδριάς, σελ. 85 κἑξ.

[1] Τὰ *Ἑπτὰ Ψωμία* δὲν κατοικοῦνται σήμερον, ἀπέμεινεν ὅμως τὸ τοπωνύμιον εἴς τινα πηγὴν ὕδατος παρὰ τὴν Βυτίναν. Βλ. Π. Παπαζαφειρόπουλον, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 87 κἑξ.

[2] *Ἀρκουδόρρεμα* εἶναι τὸ χωρίον τοῦ περιβοήτου Κολοκοτρώνη, κείμενον ἐν τῷ τ. δήμῳ Φαλάνθου, μὴ κατοικούμενον σήμερον.

[3] Πρόκειται διὰ τὸ κατὰ τὸν τ. δῆμον Φαλάνθου τῆς Μαντινείας *Χρυσοβίτσι(ον).* Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι σημειοῦται ἐνταῦθα ὁ καὶ μέχρι σήμερον γνωστὸς λαϊκὸς τύπος Ξοβίτζι. Περὶ τῆς λ. βλ. M. Vasmer, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 159, 94.

[4] *Ἁλωνίστενα* εἶναι ἡ γνωστὴ παρὰ τὰς βορ. προσβάσεις τοῦ ὄρους Φαλάνθου κειμένη κώμη, ἥτις μετὰ τῆς παρακειμένης *Πιάνας* ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα ποικιλοτρόπως ὑπὸ τῶν ἀγωνιστῶν, μάλιστα δὲ ὡς κέντρα ἀνεφοδιασμοῦ τῶν ἐπαναστατικῶν στρατευμάτων.

[5] *Ροϊνὸν* εἶναι τὸ γνωστὸν μαντινειακὸν χωρίον, πλησίον τῶν προηγουμένων.

[6] *Ταβία,* ἡ σημερινὴ Δαβιά, ἄλλως κατὰ πληθυντικὸν οἱ Δαβιές, ὑπῆρξεν ὀχυρὰ καὶ καλλιτεχνικὴ μεσαιωνικὴ πόλις, ἥτις ἐξέπεσε· βλ. ἱκανὰ περὶ αὐτῆς: Νίκου Α. Βέη, Ἡ Τρίπολις πρὸ τοῦ ιζ' αἰῶνος, ἐν Ἀθήναις 1907, σελ. 15 (ἀνατύπωσις μετὰ προσθηκῶν ἐκ τοῦ ιη' τόμου τῆς «Ἀθηνᾶς»).

[7] *Συλίμνα,* ἐν τῷ τ. δήμῳ Φαλάνθου τῆς Μαντινείας. Βλ. M. Vasmer, Ἔνθ' ἀνωτ., 158, 82.

[8] *Λυκούρεσι* ἐν τῷ τ. δήμῳ Ἡραίας, πλησίον χωρίου Σέρβου, μὴ μνημονευομένου.

[9] Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι κατῳκεῖτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ μετὰ ταῦτα παρακμάσασα μεσαιωνικὴ πόλις *Κερνίτσα,* περὶ ἧς βλ. Π. Παπαζαφειρόπουλον, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 76 κἑξ.

[10] *Ζάτουνα,* ἡ δροσερὰ καὶ ἐργατικὴ πρωτεύουσα τοῦ τ. δήμου Βουφαγίων. Βλ. Τ. Γριτσοπούλου, Ἀράχοβα ἡ γορτυνιακὴ καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς δημῶδες ᾆσμα τοῦ κλέφτου Δήμου, ἐν Ἀθήναις 1948, σελ. 14, ὑποσ. 3.

[11] Τὰ *Μαγούλιανα* κατὰ πᾶσαν πιθανότητα συνῳκίσθησαν ἐξ ἑλληνικῶν ἢ ἐξηλληνισμένων πληθυσμῶν κατὰ τὴν κάθοδον τῶν Ἀλβανῶν τοῦ ιδ' αἰῶνος, ἂν καὶ τὸ ὄνομα φαίνεται ὑπὸ Βλάχων κληροδοτηθὲν εἰς τὸν ἐν ἀρχῇ συνοικισμὸν Μαγούλιανα τῆς Κορφοξυλιᾶς, ἥτις ὑπῆρξεν ἀρχικῶς πόλισμα καὶ ἠρημώθη βραδύτερον. Βλ. Ν. Α. Βέην, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 14. Κατὰ τὸν Vasmer (Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 155, 52) ἡ λ. σημαίνει κάτοικος λόφου, σλαβικὴ οὖσα.

[12] Ἐπίσης καὶ τὸ *Ζυγοβίστι(ον)* συνῳκίσθη πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἔχομεν περὶ αὐτοῦ σύντομον πονημάτιον: Κ. Χ. Σταυροπούλου, Ἱστορία Ζυγοβιστίου, ἐν Ἀθήναις 1905. Κατὰ τὸν Vasmer (Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 153, 31), τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὸ βουλγαρικὸν Zegoviste=τόπος καημένος. Πρβλ. Δ. Γεωργακᾶν, «Ἀθηνᾶ», ΜΗ' 66.

IV

'Ανωτέρω ἐσημειώθη ὅτι ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς ἰδίας αὐτῶν πατρίδος ἐπέδειξαν ἰσχυροὶ Δημητσανῖται πρὸ τοῦ ιζ' αἰῶνος, ἐμνημονεύθη δὲ ἰδιαιτέρως τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Σωφρονίου Δ' τοῦ Καρκαλᾶ (1579 - 1608)[1]. Ὁ πατριάρχης οὗτος κατὰ Φεβρουάριον τοῦ ἔτους 1609 ἀπέστειλε πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Δημητσάνης ἐπιστολήν, δι' ἧς τοῦ ἀναγγέλλει τὴν ἀποστολὴν ἀρχιερατικῶν ἀμφίων καὶ τοῦ παρέχει ὁδηγίας περὶ τῆς χρήσεως καὶ διαφυλάξεως αὐτῶν. Ἡ ἀξιόλογος αὕτη ἐπιστολή, ἐπὶ περγαμηνῆς γεγραμμένη, φυλάσσεται παρὰ τῇ δημοσίᾳ Βιβλιοθήκῃ τῆς σχολῆς Δημητσάνης, κτῆμα πολύτιμον τοῦ ἐπ' ἐσχάτων ἱδρυθέντος τοπικοῦ ἱστορικοῦ 'Αρχείου. 'Εντεῦθεν διδασκόμεθα ὅτι ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης πρὸ τοῦ 1608 εἶχεν ἀνακτήσει τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς. 'Αλλὰ πλὴν αὐτοῦ, ἡ ἐπιστολὴ παρουσιάζει γενικώτερον ἐνδιαφέρον. 'Ιδοὺ αὕτη[2]:

† Σωφρόνι(ος) ἐλέῳ θ(εο)ῦ πατριάρχ(ης) τ(ῆς) ἁγί(ας) πό(λεως) Ἱ(ερουσα)λὴμ καὶ πά(σης) Παλαιστί(νης).

ἐν αγΐω πν(εύματ)ι ἀδελφὲ κ(αὶ) σΰλιτου(ρ)γέ[3].

† Θεοφιλέστατε ἀρχιεπίσκοπε Διμητζάν(ης), ὁ νῦν ἢ κ(αὶ) ὁ μέλλων ἐςὶν ἐνταυθώθεν ὑμῖν, σὺν τοῖς εὐ|λαβεςάτοις ἱεροῖς κ(αὶ) τϊμιωτάτοις καὶ εὐγενεςάτοις ἄρχωντες ἢ κ(αὶ) κληρικοῖς τῆς αὐτῆς ἐπισκο|πῆς· σὺν τοῖς ἱεροδιακό(νοις), καὶ τοῦ λοιποῦ λαοῦ ἡμ(ῶν) τοῦ χριςονύμου, χάρις εἴη ὑμῖν, | εἰρήνη κ(αὶ) ἔλεος ἅπασιν ὑμῖν, σὺν γυναιξῆν κ(αὶ) τέκνοις παρὰ θ(εο)ῦ σ(ωτῆ)ρ(ο)ς ἡμῶν Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ, καὶ | παρὰ τῆς ἡμ(ῶν) μετριότ(ητος) εὔχομαι τῷ θ(ε)ῷ ἵνα φυλάττειν ὑμᾶς ἀπὸ πάσης ἀνίεροῦ (sic) συναν|τίματος· γινώσκεται ὑμεῖς ὅπως ςέλνω ἱερᾶ ἀρχιερατικᾶ ἤγουν ἕνα σάκκον[1] χρυσόν, στηχάρι καμπουχᾶ[2], πετραχίλη τοῦ μακάνου[3] χρυσῶ, πιμάνηκα τοῦ μακάνου χρυσᾶ, πουγουνάτιον[4] χρυσὸν | ὠμόφωρον, πατερήτζυ, τὸ κεφάλην κ(αὶ) ἡ κόμοι ἀργυροῖ, τρικερι[5], ἀργυρῶ, ς(αυ)ρὸς ἀργυρός, λειτουρ|γία[6] ἔχει κ(αὶ) ταῖς τρεῖς Βασίλειον Χρυσόςομον κ(αὶ) Γρηγόριον, κ(αὶ) μαντίον[7], ἤγουν ὅλα τοῦ ἀρχιερέως σοστᾶ, | κ(αὶ) τὰ προσηλόνω εἰς τὴν ἐπισκοπῆ, διὰ ψυχὴν[8] σ(ωτη)ρί(αν) τῶν γονέων ἡμῶν, κ(αὶ) τ(ῶν) τέκν(ων) αὐτῶν οὗ τὰ | ὀνόματα, Κωνςαντίνου ἱερέ(ως), Ἑλένης πρεσβητέρας· κ(αὶ) τ(ῶν) τέκν(ων) Θεοδώρου ἱερέ(ως), Σταματικῆς πρεσ|βητέρας, Σταματίου ἱερέ(ως), Θεοδώρας πρεσβητέρας· Νϊκολάου ἱερέως· Μηλίτζας πρεσβητέρας κ(αὶ) ι(ῶν) τέκ(νων) | αὐτῶν· κ(αὶ) ἥτις ἀρχιεπίσκοπος εὑρίσκετ(αι) ναλλειτουργῆ μεταύτα, κ(αὶ) μηδεῖς ἀπόξενόσι αὐτὰ | οὐδὲ ἔξω εἰς τὰ χωρία νὰ εὐγένου[9] παράμὴν[10] ἐν Δίμητζάνα, τῆς ἐπισκοπῆς, ἤδὲ κ(αὶ)

---

[1] Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ 'Αλεξανδρείᾳ 1910, σελ. 481 κἑξ.

[2] Ὁ Κανδηλῶρος, Ἡ Γορτυνία, σελ. 145, ὑποσ. 18, λέγει ὅτι ὁ Ἱερ. Βογιατσῆς, ἐν τῇ «'Ακροπόλει» τοῦ 1893 ἐδημοσίευσεν ὁλόκληρον τὴν πατρ. ἐπιστολήν, ὑπὸ δὲ τοῦ Ν. Α. Βέη, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὸ «Plan eines Corpus das Griechischen Urkuden des Mittelalters und der neueren Zeit», ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. XV (1906), σελ. 475, σημειοῖ μετ' ἀμφιβολίας ὅτι τὸ γράμμα ἐξεδόθη ὑπὸ Ἱερ. Βογιατσῆ, ἐν τῇ «'Ακροπόλει» τῆς 17 'Ιουνίου 1893. Αἱ παραπομπαὶ εἶναι ὡστόσον ἐσφαλμέναι. Τὸ ἀνωτέρω ἐκδιδόμενον γράμμα ἔχει διαστάσεις 0,445×0,385 μ. καὶ διατηρεῖται καλῶς. 'Ετηρήσαμεν τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κειμένου, χωρίσαντες τοὺς στίχους ἀλλήλων διὰ καθέτων γραμμῶν καὶ ἐντὸς παρενθέσεων ἀναπτύξαντες τὰς συντομογραφίας. Τὰ ἀρχικὰ τῶν κυρίων ὀνομάτων γράμματα καὶ τὰ μετὰ τὰς τελείας στιγμὰς ἐθέσαμεν κεφαλαῖα.

[3] Ἡ φράσις: ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀδελφέ, καὶ συλλειτουργέ, εἶναι ἰδιόχειρος τοῦ Σωφρονίου, ὡς καὶ ἡ ὑστερόγραφος μετὰ τὴν ὑπογραφὴν προσθήκη.

---

[1] *Σάκκος*, ἀρχιερατικὸν ἔνδυμα λειτουργικῶς ἀντίστοιχον πρὸς τὸ φελόνιον τῶν ἱερέων. 'Αρχικῶς ἦτο ἐν χρήσει τῶν αὐτοκρατόρων, παραχωρηθὲν δὲ πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην ἐχρησιμοποιεῖτο τρὶς μόνον τοῦ ἔτους. Ὁ αὐτοκράτωρ 'Ανδρόνικος ὁ γέρων παρεχώρησε τὸ προνόμιον καὶ πρὸς τὸν μητροπολίτην Μονεμβασίας, ὥστε εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἐγενικεύθη ἡ χρῆσις τοῦ σάκκου μεταξὺ τῶν ἀρχιερέων ἀδιακρίτως. Ὁ ἀποστελλόμενος ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου ἦτο χρυσοῦφαντος καὶ πολυτελής.

[2] Καμουχᾶς, ἐκ τοῦ τουρκικοῦ *κεμχᾶ*, εἶναι εἶδος μεταξωτοῦ ὑφάσματος μεγάλης ἀξίας, δι' οὗ κατεσκευάζοντο τὰ ἀρχιερατικὰ ἄμφια. Ἡ τέχνη τῆς ὑφάνσεως τοῦ καμουχᾶ, εἰσαχθεῖσα ἐκ τῆς 'Ανατολῆς, ἐθεωρεῖτο δύσκολος παρὰ τῷ λαῷ, δι' ὃ καὶ εἰς δημώδη ᾄσματα διαλαλεῖται ὡς προσὸν τῶν γυναικῶν ἀξιοσημείωτον. Βλ. τὰ σημειωθέντα ὑπὸ Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, Μητρόπολις καὶ μητροπολῖται Λακεδαιμονίας κατὰ τὴν ἑνετοκρατίαν, Θεοδώρητος Κριτής, ὁ ἐκ Δημητσάνης, ἐν 'Αθήναις 1949, σελ. 10 - 11 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας», τόμ. Κ', 1949), καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ὁ ποντισμένος ἀργαλειός, «Αἰξωνή», ἔτ. Α' (1950-1951), σελ. 69-70.

[3] *Μάγγανον* εἶναι στρόφαλος μηχανήματος, δι' οὗ κλώθονται καὶ καλαμίζονται τὰ νήματα, ἢ ἁπλοῦν μηχάνημα δι' οὗ ἀναπηνίζεται ἡ μέταξα ἀπὸ τὰ βομβύκια. 'Ενταῦθα ἡ φράσις δηλοῖ τὸ μεταξωτὸν ὕφασμα, ἐπιμελῶς κατεσκευασμένον ἐκ ζωικῆς μετάξης.

[4] *'Επιγονάτιον* καὶ *ὑπογονάτιον*, περὶ οὗ βλ. Κ. Καλλινίκου, Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, ἐν 'Αλεξανδρείᾳ 1921, σελ. 614 κἑξ.

[5] *Τρίκερι*, τὸ τρία κεριὰ φέρον μετάλλινον κηροπήγιον, ὅπερ μετὰ καὶ τοῦ ὁμοίου δύο κηρίων κηροπηγίου *(δίκερι)* ἀποτελεῖ τὸ γνωστὸν ζεῦγος τῶν ἀρχιερατικῶν κηροπηγίων. Ἄξιος παρατηρήσεως ὁ δημώδης τύπος τρίκερι.

[6] Πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ λειτουργικοῦ βιβλίου, τοῦ περιέχοντος τὰς λειτουργίας Μ. Βασιλείου, Χρυσοστόμου, προηγιασμένων κλπ. 'Εκ παραδρομῆς ἐγράφη ἐνταῦθα ὅτι περιέχει καὶ Γρηγορίου, διότι τοιαύτη δὲν ὑπάρχει.

[7] *Μανδύας*, ὁ γνωστὸς ποδήρης καὶ διὰ ποταμῶν κεκοσμημένος ἐπενδύτης.

[8] Γρ. ψυχικήν.

[9] Νὰ ἐξάγωνται.

[10] Ἴσως: παρὰ μόνον.

τὶς ὑςερίση αὐτὰ | ἔστω ἀφορισμένος· κ(αὶ) τὴν ἀρὰν τῶν, τιη, θεοφόρων π(ατέ)ρων ἡμῶν, κ(αὶ) νὰ ἐξουσιάζονται ὑπὸ τῶν | χειρῶν Νικολάου ἱερέ(ως) κ(αὶ) μετὰ τῶν τέκν(ων) αὐτοῦ, 'Ιωάννου, Κωνςαντίνου κ(αὶ) Γεωργίου κ(αὶ) μετ' αὐτῶν[1] *οἱ παίδες | τῶν παιδίων αὐτῶν, κ(αὶ) μετὰ Χριςοδούλου ἱερέ(ως) κ(αὶ) σὺν αὐτοῦ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Γεωργίου υἱοί, Θεόδωρος | τοῦ 'Ιω(άννου), υἱός· ἥ ἐπιλεγομένοι λοιποὶ Καρκαλάδες· κ(αὶ) νὰ εἶναι ὡς κληρικοί, μετὰ τοὺς κτήτοραις τῆς | ἐπισκοπῆς, Λαπαρδάδαις, κ(αὶ) Τζασάδες, ἢ οἶποι*[2] *(sic) εἶναι ἄλλοιτάχατες ὡς κληρικοί, ποιήσατε ὁμοῦ σεντούκιον κ(αὶ) | βαλτε αὐτὰ μέσα κ(αὶ) ὅποτες λλειτουργεῖ ὁ ἐπίσκοπος νὰ τὰ εὐγάνεται νὰ τὰ δίδετε κ(αὶ) πάλιν νὰ τὰ βάνε(τε) μέσα, | κ(αὶ) τὸ κληδεὶ νὰ εἶναι εἰς τὸν Καρκαλάδων τὰς χεῖρας, πάντοτες :— Οὕτως ἀπὸφενόμεθα ὑμῖν ἵνα ἡ χάρις τοῦ θ(εο)ῦ μετὰ πάν(των) | ἡμῶν κ(αὶ) ἡ εὐχὴ κ(αὶ) εὐλογία κ(αὶ) συγχώρησις κ(αὶ) τῆς ἡμῶν μετριότητος εἴη μεθ' ὑμῶν ἀμήν. Ἔτους ζριζ' [=7117], ἰν(δικτιῶν)ος ζ' μηνὶ Φεβρουαρ(ίῳ) | ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ αχθ (=1609):—*

† Σωφρόνιος ἐλέῳ θεοῦ Πατριάρχης ἁγίας πόλεως 'Ιερουσαλήμ[3].
κόλφι[4] *ἀργυρὸ ἀλισΐδα ἀργΰρὶ*
ἀλιμΐση καλὸ ζόνι χρυσόικοπ.... (δυσξύμβλητον).

῾Ο Σωφρόνιος ὑπῆρξεν, ὡς εἴπομεν, Φιλοσοφίτης[5] καὶ χαρακτηρίζεται «περὶ τὰ θεῖα ἱλαρώτατος». 'Επὶ τὸν θρόνον τῆς ἁγίας πόλεως ἀνῆλθεν εἰς διαδοχὴν τοῦ 'Αραχοβίτου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θείου του Γερμανοῦ[6], παρῃτήθη δὲ οἰκειοθελῶς ὑπὲρ τοῦ ἀνεψιοῦ του Θεοφάνους Καρακάλ-

---

[1] Καὶ μετ' αὐτούς.

[2] Ὅποιοι εἶναι, ὁποιοιδήποτε.

[3] Μονοκονδυλιά.

[4] *Κόλφι* ἀποκαλεῖ τὸ ἐγκόλπιον, ὅπερ οὕτως ὠνομάσθη, ὡς ἐν τῷ κόλπῳ φερόμενον. Τὰ ἀρχιερατικὰ ἐγκόλπια εἶναι ἐν χρήσει ὡς ἀναπόσπαστα ἐξαρτήματα τῆς στολῆς τῶν ἀρχιερέων ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη χριστιανικῶν χρόνων, ὡς τοῦτο πληροφορούμεθα ἀπὸ εὑρεθέντα τοιαῦτα εἰς κοιμητήρια. ῾Η ἀρχὴ τῶν ἐγκολπίων ἀνεζητήθη εἰς τὰ ποικίλα πρωτοχριστιανικὰ *φυλακτήρια*, «ἃ κατ' αὐχένος ἐκκρεμαννύμενα...» ἐφέροντο «παρὰ χριστιανῶν ἔν τε χρυσώμασι καὶ ἀργυρώμασι κατεσκευασμένα, πρὸς φυλακὴν καὶ ἀσφάλειαν τῆς ζωῆς των»: Κ. Καλλινίκου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 624 κἑξ. Παρατηρητέος ὁ δημώδης τύπος γκόλφι, ὁ ἐν χρήσει μέχρι σήμερον, ἐπὶ παντὸς περιάπτου, φυλακτοῦ κλπ., ἐξ οὗ καὶ τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα Γκόλφω.

[5] ῾Ως προερχόμενος ἐκ τῆς μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, ὡς τόπου τῆς μετανοίας ἢ διαμονῆς αὐτοῦ. Οὕτως ἔχομεν Αἰμυαλίτης, Προδρομίτης, Κερνιτσιώτης κλπ. Τοιαῦται προσωνυμίαι δὲν εἶναι ἄγνωστοι μέχρι σήμερον.

[6] Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, 'Αράχοβα ἡ Γορτυνιακὴ καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς δημῶδες ᾆσμα τοῦ κλέφτου Δήμου, ἐν 'Αθήναις 1948, σελ. 23. Κώστα Μ. Πίτσιου, Καρυαὶ ('Αράχοβα) Λακεδαίμονος, 'Αθήνα 1948, σελ. 141 - 142.

Πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ Σωφρονίου Α' Καρκαλᾶ, πατριάρχου 'Ιεροσολύμων, πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Δημητσάνης, κατὰ Φεβρουάριον 1609.

λου[1]. 'Απερχόμενος ἐκ τῆς μονῆς τῆς μετανοίας αὐτοῦ ὁ Σωφρόνιος συναπεκόμισε χειρόγραφον κώδικα τοῦ ιδ' αἰῶνος, περιέχοντα λόγους τῶν Πατέρων κλπ., ἤδη δὲ ἀποκείμενον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. 'Εν τῷ ἐσχάτῳ φύλλῳ τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθον, ἰδιόχειρον πιθανώτατα, σημείωμα τοῦ πατριάρχου: *τοβ(ιβ)λίω ὑπάρχ(ει) τῆς Παναγίας τοῦ Φιλοσοφου Πόλοπόνισως. † Σωφρόνιος ἐλέῳ θεοῦ πατριάρχης τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ*[2].

'Εκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχου καταφαίνεται ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν υἱὸς Κωνσταντίνου ἱερέως καὶ Ἑλένης πρεσβυτέρας, ἔχων ἀδελφοὺς τρεῖς, Θεόδωρον, Σταμάτιον καὶ *Νικόλαον*, ἱερεῖς πάντας. 'Εν φ. 29α τοῦ χειρογράφου κτητορικοῦ κώδικος τῆς μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, ἤδη ἀποκειμένου ἐν τῷ παρὰ τῇ δημοσίᾳ βιβλιοθήκῃ τῆς σχολῆς Δημητσάνης Ἱστορικῷ 'Αρχείῳ, ἀναγινώσκομεν ἐν τῇ σελίδι τῶν προθέσεων τῶν ἱερέων: *Θεοδόρου· Σταμάτη· Κονςαντή· τῶν ἱερέων· εἶναι καρκαλέη ἀπὸ Διμιτζάνα τοῦς ἔγραψε ὁ πατριἄρχης διὰ τὰ ἱερα ὁποῦ ἔβαλε εἰς το μοναςήρη*[3]. Ὁ πατὴρ Κωνσταντῖνος καὶ οἱ ἀδελφοὶ Θεόδωρος καὶ Σταμάτης τοῦ Πατριάρχου φαίνεται ὅτι δὲν ἔζων, καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Σωφρόνιος ἀπέστελλε τὰ ἱερὰ ἄμφια εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Φιλοσόφου καὶ τὴν ἐπιστολὴν μετὰ τῶν ἀρχιερατικῶν—ἂν βεβαίως δὲν πρόκειται περὶ τῶν αὐτῶν ἀμφίων—πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Δημητσάνης. Διὰ τοῦτο οἱ Φιλοσοφῖται μοναχοὶ ἐσημείωσαν τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν εἰς τὸ δίπτυχον τῆς προθέσεως, διὰ νὰ γίνεται, κατὰ τὰ κεκανονισμένα, τὸ ὑπὲρ ἀναπαύσεώς των μνημόσυνον, ὁ δὲ Σωφρόνιος τὸν ἐπιζῶντα ἀδελφόν του παπα-Νικόλαν ὥρισεν ἐπίτροπον διὰ τὴν διαφύλαξιν καὶ πᾶσαν ἐν γένει μέριμναν περὶ τῶν δωρηθέντων ἀρχιερατικῶν ἀμφίων, ὁμιλῶν καὶ περὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, ἤτοι τῶν υἱῶν του 'Ιωάννου, Κωνσταντίνου, καὶ Γεωργίου, καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν, Θεοδώρου υἱοῦ τοῦ 'Ιωάννου, καὶ Χριστοδούλου υἱοῦ τοῦ Γεωργίου, μετὰ τῶν ὑπολοίπων των ἀδελφῶν, οἵτινες ἦσαν ὅλοι *Καρκαλᾶδες*.

Κατὰ ταῦτα, οἱ δύο μνημονευόμενοι ἱερεῖς, Νικόλαος καὶ Χριστόδουλος, ἦσαν πάππος καὶ ἔγγονος, εὑρισκόμενοι ἐν τῇ ζωῇ κατὰ τὸ 1609 καὶ μετ' αὐτό, ὁ μὲν πάππος εἰς τὴν ἔξοδον αὐτῆς, ὁ δὲ ἔγγονος πιθανῶς εἰς τὴν ἀκμήν. Ὁ ἐκ τούτων πάππος, ὁ γηραιὸς παπα-Νικόλας, ἔχων σύζυγον Μηλίτζαν πρεσβυτέραν, Καρκαλᾶς τὸ ἐπίκλιον, ἦτο ὁ πατὴρ τοῦ Θεοφάνους, τοῦ διαδεχθέντος τὸν Σωφρόνιον εἰς τὴν πατριαρχείαν ἐν τῇ ἁγίᾳ πόλει (1608-1644)[1]. Οὕτως, ἐν φ. 80α τοῦ μνημονευθέντος κώδικος τῆς μονῆς Φιλοσόφου ἀναγινώσκομεν: *Μηλήτζας πρεσβητέρ(ας) του 'Ιεροσολήμων ἡ μήτηρ·* ἐν δὲ φ. 29α: *Νηκολάου ἱερέως ὁποῦ ἔγραψε ὁ πατριἄρχης ἐκ Διμιτζανας.* Πρὸς τὸν πατέρα αὐτοῦ παπα-Νικόλαν ὁ πατριάρχης Θεοφάνης ἀπέστειλε κατὰ τὸ ἔτος 1611 χειρόγραφον κώδικα τοῦ XVI αἰῶνος, περιέχοντα Νομοκάνονα Μανουὴλ τοῦ Μαλαξοῦ, ἤδη ἀποκείμενον μεταξὺ τῶν χειρογράφων τῆς Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ἀριθ. 1761). 'Εν φ. 243β τοῦ κώδικος τούτου ἀναγινώσκομεν: *† τὸ παρὼν νόμιμον δοθείη τοῦ πα(πᾶ) νικολάου τοῦ καρκαλᾶ ἐν χώρα δημητζάνα, ἵνα καὶ ἡ χώρα ὁπόταν ἔχουν αὐτὸ εἰς χρήαν διὰ νὰ θεωροῦσιν ἐχέτω διὰ τοῦτο παρέχομ(εν) | ἵνα κ(αὶ) ἡμεῖς μνημόσυνον ἔχομεν οὕτως ἀπόφαινόμεθα | 'Εν ἔτη ζριθ', | ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ αχια' (=1611), ἰν(δικτιῶν)ος θ'*[2].

Ἑπομένως, τὰ ἐπώνυμα ὀνόματα Καρκαλᾶς καὶ Καράκαλλος ἀνήκουν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν ἐν Δημητσάνῃ, ἐξ ἧς προῆλθε καὶ τὸ παλαιὸν τοπωνύμιον Καρκαλοῦ, τὴν ἀρχὴν ἔχον ἐκ τοῦ τύπου Καρκαλᾶς. 'Εκ τῆς ἐν λόγῳ μεγάλης οἰκογενείας τῶν Καρκαλάδων καὶ Καρακάλλων τῆς Δημητσάνης, γνωρίζομεν καὶ ἄλλα ἐπιφανῆ μέλη, οἷα: α') ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας Νεόφυτος, ὅστις ἔκτισε δαπάναις αὐτοῦ τὸν παλαιὸν ἱστορημένον ἐν Δημητσάνῃ ναὸν τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ, κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς *πλάτσας*, τὸ ἔτος 1635[3]· β') ὁ ἀπὸ Νικομηδείας οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κύριλλος ὁ Ε' κατὰ τὰ μέσα τοῦ ιη' αἰῶνος[4]· γ') ὁ ἐπίσκοπος Μεθώνης Ἄνθιμος, ὁ ἐνεργῶς ἀναμιχθεὶς εἰς τὰ τοῦ κινήματος τοῦ 1770 καὶ καταφυγὼν εἰς Τερ-

---

[1] Χρυσοστ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, σελ. 487.

[2] 'Αθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολ. Βιβλιοθήκη, τόμ. Β', σελ. 579.

[3] 'Εν δὲ τῷ φ. 80α τοῦ αὐτοῦ κώδικος ἀναγινώσκομεν: *'Ελένη Σταματικὴ Θεοδόρα τῶν πρεσβητέρων εἶναι τοῦ Ἱεροσολήμ(ων).* 'Ακριβῶς εἶναι τὰ αὐτὰ ὀνόματα, ὡς τὰ σημειοῖ εἰς τὸ γράμμα του ὁ Σωφρόνιος.

---

[1] Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 487 κἑξ. Πρβλ. καὶ Κυρίλλου 'Αθανασιάδου, Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον Θεοφάνη, «Σωτήρ», τόμ. ΙΒ'. (1889), σελ. 18 κἑξ.

[2] 'Αθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. Γ', ἐν Πετρουπόλει 1897, σελ. 265-266. Γ. Λαμπάκης, «Δελτίον Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», τόμ. Β' (1894), σελ. 44-46. Ν. Α. Βέη, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Αὐτόθι, τόμ. ϛ' (1906), σελ. 88.

[3] Περισσότερα περὶ τοῦ Μονεμβασίας Νεοφύτου βλ. Τάσου Γριτσοπούλου, Νεόφυτος Καράκαλλος, μητροπολίτης Μονεμβασίας ὁ ἐκ Δημητσάνης, «'Αθηνᾶ», τόμ. ΝΓ', 1949.

[4] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. α') Γ. Ι. Καρβελᾶ, Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κύριλλος ὁ Ε' ὁ ἐκ Δημητσάνης, Muskegon-Michigan (ἐκδότης Κ. Ι. Καρβελᾶς), 1930· β') Ε. Σαβράμη, Ἡ πρώτη καθαίρεσις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Ε' τοῦ Καρακάλου, «'Επετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν», τόμ. Γ' (1933), σελ. 171 κἑξ.· γ') Γερμανοῦ, μητροπολίτου Σάρδεων καὶ Πισιδίας, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἑξῆς, μέρ. Β' (1702-1936), ἐν Κωνσταντινουπόλει 1938, σελ. 52, ἔνθα ὑποσ. 66 εὐρεῖα βιβλιογραφία.

γέστην[1], καὶ ἄλλοι[2]. Ἴσως ἡ προκειμένη οἰκογένεια τῶν Καρκαλάδων > Καρακάλλων ἔχει σχέσιν τινὰ πρὸς τὸν χρονικῶς λίαν ἀπομεμακρυσμένον μητροπολίτην Νικομηδείας Καράκαλλον, ὅστις τὸ ἔτος 1289 ἐχειροτόνησε τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως 'Αθανάσιον[3], καὶ πρὸς τὰς ὁμωνύμους μονὰς Ναυπλίου καὶ ἁγίου Ὄρους, σχετισθείσας πρὸς τὸν ρωμαῖον αὐτοκράτορα 'Αντώνιον Καρακάλλαν[4]. 'Αλλὰ διὰ μίαν τοιαύτην ἔρευναν ἐλλείπουν παντελῶς τὰ σχετικὰ στοιχεῖα.

Ὁ Σωφρόνιος, ἀποστέλλων τὰ ἀρχιερατικὰ ἄμφια εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τῆς ἰδίας αὐτοῦ πατρίδος, καὶ προφανῶς ἐκτιμῶν κατ' ἀξίαν αὐτά, φιλοδοξεῖ νὰ φυλάσσωνται καλῶς καὶ νὰ χρησιμοποιῶνται ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχιεπισκόπων, οὕτως ὥστε καὶ αὐτὸς νὰ ἔχῃ τὸ μνημόσυνόν του καὶ ἡ οἰκογένεια τῶν κληρικῶν Καρκαλάδων, εἰς χεῖρας τῶν ὁποίων ἐνεπιστεύθη τὰ ἀρχιερατικά, νὰ ἔχῃ τὴν τιμὴν νὰ συγκαταλέγεται—ὡς γράφει—εὐθὺς μετὰ τὴν οἰκογένειαν τῶν Λαμπαρδάδων[5] καὶ Τζασάδων[6], οἱ πρῶτοι τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν καὶ οἱ *«κτήτοραις τῆς ἐπισκοπῆς»*, καθὼς ρητῶς ἀναφέρει[7]. Ὁ προκείμενος χαρακτηρισμὸς *«κτήτοραις τῆς ἐπισκοπῆς»* νομίζομεν ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς 'Αγίας Κυριακῆς. Ἡ οἰκογένεια Λαμπάρδη καὶ Λαμπαρδοπούλου ὑπῆρξεν ὄντως ἡ διαπρεπεστέρα ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐν Δημητσάνῃ, ἀναδείξασα δημογέροντας καὶ ἐξόχους κληρικούς, οἷον τὸν πατριάρχην 'Ιεροσολύμων Παΐσιον[8], διάδοχον τοῦ Θεοφάνους, τοὺς μητροπολίτας Νικομηδείας Νεόφυτον καὶ Δράμας 'Αθανάσιον, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιζ' αἰῶνος, τὸν Σερρῶν Παρθένιον, πρὸ τῶν μέσων τοῦ ιη' αἰῶνος, τὸν ἐθνομάρτυρα 'Ανανίαν, μητροπολίτην Λακεδαιμονίας κατὰ τὰ μέσα τοῦ ιη' αἰῶνος, τὸν Βρεσθένης Κύριλλον, Θεοφάνη ἀγνώστου ἕδρας, κλπ. Εἰς τὸν Νικομηδείας Νεόφυτον καὶ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας Λαμπάρδη ὀφείλεται πράγματι ἡ ἵδρυσις, ἡ ἀνακαίνισις, ὁ καλλωπισμὸς καὶ ἄλλαι δωρεαὶ τοῦ ναοῦ τῆς 'Αγίας Κυριακῆς ἐν Δημητσάνῃ[1]. 'Εκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Σωφρονίου ἀκριβῶς πληροφορούμεθα ὅτι εἰς τὴν ἐν λόγῳ οἰκογένειαν ὀφείλεται συλλήβδην πᾶσα ἡ περὶ τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν μέριμνα.

¹ Περὶ τοῦ ἀνδρὸς προσήκει νὰ γραφῇ ἰδία μονογραφία.

² Καράκαλλοι ἦσαν καὶ οἱ Ναζαρὲτ Παΐσιος, Κορώνης Παΐσιος, περὶ ὧν δὲν ἔχομεν πολλὰς εἰδήσεις καὶ αὐτὸς ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Ε'. Προχείρως περὶ τῆς οἰκογενείας Καρακάλλων βλ. τὰ ὑπὸ Ν. Α. Βέη, «'Εγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν», Μπάρτ καὶ Χίρστ, τόμ. Ζ' (1907), σελ. 411 (συμπλήρωμα).

³ M. Le Quien, Oriens Christianus, τόμ. I, Παρίσιοι 1740, σελ. 596. Μ. Κλεωνύμου-Χρ. Παπαδοπούλου, Βιθυνικά, ἢ ἐπίτομος μονογραφία τῆς Βιθυνίας καὶ τῶν πόλεων αὐτῆς, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867, σελ. 108.

⁴ Σπ. Λάμπρου, Τὸ ὄνομα τῶν μονῶν Καρακάλλου ἢ Καρακαλᾶ, «Νέος 'Ελληνομν.», τόμ. Η' (1911), σελ. 236 - 237. Πρβλ. τόμ. Θ' (1912), σελ. 241.

⁵ Ἡ ἀρχαιοτάτη πασῶν τῶν ἐν Δημητσάνῃ οἰκογενειῶν, τὴν ἀρχὴν ἀνάγουσα εἰς τὸν ἱδρυτὴν τῆς μονῆς τοῦ Φιλοσόφου 'Ιω. Λαμπαρδόπουλον - Φιλόσοφον καὶ ἐπὶ μίαν χιλιετηρίδα σῳζομένη μέχρι σήμερον. 'Εκ τοῦ τίτλου φιλόσοφος ἡ οἰκογένεια διεκλαδίσθη εἰς Λαμπάρδη καὶ Φιλοσοφοπούλου. Τὸ Φιλόσοφος ἀπαντᾷ διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ μέχρι σήμερον καὶ ὡς βαπτιστικόν.

⁶ Ἡ οἰκογένεια αὕτη *Τζάση* ἀπὸ πολλοῦ ἐξέλιπεν ἐν Δημητσάνῃ. Μέλη αὐτῆς συναντῶμεν εἰς σημειώματα κτητορικῶν κωδίκων τῶν πέριξ μονῶν, π.χ. Παναγιώτης Τζάσης, ἐν ἔτει 1624, παρίσταται ὡς μάρτυς ἀγοραπωλησίας ἀγροῦ, ἐν σημειώματι τοῦ κτητορ. κώδ. τῆς μονῆς Αἱμυαλῶν (φ. 22α).

⁷ Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 224, στ. 29.

⁸ Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ὑπάρχει ἴδιον παλαιὸν μελέτημα: Κυρίλλου 'Αθανασιάδου, Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον Παΐσιον πατριάρχην 'Ιεροσολύμων, «Δελτίον 'Ιστορ. καὶ 'Εθνολ. 'Εταιρείας», τόμ. Δ' (1892 - 1895), σελ. 211 κἑξ.

Ἡ ἀνωτέρω ἐκδιδομένη πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Δημητσάνης ἀνωνύμως, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1609. Τὸ ἑπόμενον ἔτος 1610, κατὰ μῆνα Αὔγουστον, ἀρχιεπίσκοπός τις Δημητσάνης ὑπέγραψε μετὰ τοῦ μητροπολίτου Μονεμβασίας Γερμανοῦ συνοδικὸν συγχωρητήριον γράμμα τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νεοφύτου Β', ἀναφερόμενον εἰς τὸν θάνατον τοῦ μητροπολίτου Μυτιλήνης Παϊσίου, «ὅστις ἀποθνήσκων—ὡς ἀναφέρεται—οὐδὲν ἄλλο ἐπαφῆκε πλὴν ὧν ἀφιερώσατο ἐπὶ ζωῆς αὐτοῦ...»[2]. Λόγῳ φθορᾶς τοῦ ἐγγράφου, δὲν μᾶς παραδίδεται καὶ ἐντεῦθεν τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Εἶναι ὅμως οὗτος *'Αθανάσιος*, ὅστις κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ ἰδίου ἔτους 1610 μετὰ τοῦ Χριστιανουπόλεως Συμεών, Μονεμβασίας Γερμανοῦ κ.ἄ. συνυπογράφει σιγίλλιον τοῦ αὐτοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Β', δοθὲν τῷ μητροπολίτῃ 'Αγκύρας Παρθενίῳ, εἰς ὃν ἀπεδόθησαν χωρία τινὰ τῆς μητροπόλεώς του[3]. Οὕτως ἔχομεν:

α') 'Ανώνυμον ἀρχιεπίσκοπον Δημητσάνης, ἀποδέκτην τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Σωφρονίου (Φεβρουάριος 1609).

β') 'Αθανάσιον ἀρχιεπίσκοπον Δημητσάνης, ὅστις εὑρεθεὶς εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ πιθανῶς μετέχων τῆς Ἱ. Συνόδου, ὑπέγραψε κατ' Αὔγουστον καὶ Σεπτέμβριον 1610 τὰ ἀνωτέρω δύο γράμματα.

γ') 'Αδήλου χρόνου ἀρχιερέα, πρῴην Δημητσάνης 'Αθανάσιον, μνημονευόμενον ἐν τῷ γνωστῷ καταλόγῳ τῶν ἐκ Δημητσάνης ἀρχιερέων[4].

¹ Βλ. πρὸς τὸ παρόν: Γ. Ι. Καρβελᾶ, Ἱστορικὰ σημειώματα. Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς ἁγίας Κυριακῆς Δημητσάνης, ἐφημ. «Ἡ Φωνὴ τῆς Γορτυνίας», ἔτ. ΙΑ', φ. 293, 14 'Ιουλίου 1947. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, 'Επιφανεῖς Γορτύνιοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας, «Γορτυν. Ἡμερολόγιον», ἔτ. Γ' (1948), σελ. 4 - 5. Διὰ τὸν σημερινὸν ναὸν τῆς ἁγίας Κυριακῆς, τὸν καταλαβόντα τὴν θέσιν τοῦ κατεδαφισθέντος παλαιοῦ ἀπὸ τοῦ 1834, βλ. Α. Ζάχον, «'Αρχαιολογικὸν Δελτίον», τόμ. Η' (1923), σελ. 68 - 69.

² 'Αθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, τόμ. Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1884 - 1886, σελ. 173.

³ Παράρτημα περιοδ. 'Ελλην. Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Κ' - ΚΒ' (1892), σελ. 98.

⁴ Κῶδ. Φιλοσόφου φ. 130α, 5ος, εὐθὺς μετὰ τούς: α') πατρ. 'Ιεροσολύμων

δ') "Ανευ ἕδρας ἀρχιερέα 'Αθανάσιον Κοντογιάννην, ὅστις καταγόμενος ἐκ Ζυγοβιστίου εἶχεν ἀποκτήσει ἰδίαν περιουσίαν ἐγγὺς τοῦ χωρίου του, ἀπέθανε δὲ πρὸ τοῦ ἔτους 1638[1].

'Υποθέτομεν ὅτι πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, δηλ. ἀρχιεπισκόπου Δημητσάνης *'Αθανασίου*, ὅστις εἶχεν οἰκογενειακὸν ὄνομα Κοντογιάννης, ὑπῆρξεν ὁ ἀποδέκτης τοῦ γράμματος τοῦ Σωφρονίου (1609) καὶ ὑπέγραψε τὰ συνοδικὰ γράμματα τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Β' (1610). 'Ο 'Αθανάσιος οὗτος φαίνεται ὅτι εἶχε παραιτηθῆ πρὸ τοῦ ἔτους 1620 τῆς ἀρχιεπισκοπῆς αὐτοῦ, ὅτε, ὡς εἴδομεν, ἡ Δημητσάνα συνηνώθη μετὰ τῆς Λακεδαιμονίας. 'Εντεῦθεν εἰς τὸν 'Αθανάσιον ἀπέμεινεν ὁ τίτλος τοῦ *πρώην*.

'Η ἐν λόγῳ ὑπαγωγὴ τῆς Δημητσάνης εἰς τὴν μητρόπολιν Λακεδαιμονίας ὑπῆρξεν ἔργον τοῦ μητροπολίτου αὐτῆς 'Ιωάσαφ, ὅστις, ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν εἴσπραξιν τῶν ἐτησίων αὐτοῦ δικαιωμάτων, δὲν ηὐνόει τὴν ὕπαρξιν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης. 'Η πληροφορία, περὶ ἀναποσπάστου τῆς Δημητσάνης μετὰ τῆς Λακεδαιμονίας κατὰ τὸ 1620, ἐπαληθεύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὸ κατὰ Μάιον τοῦ 1624 ἀπολυθὲν ὑπὸ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως σιγίλλιον, πρὸς ἀνανέωσιν τῆς σταυροπηγιακῆς ἀξίας τῆς μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, αὕτη ὁρίζεται κειμένη εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ μητροπολίτου Λακεδαιμονίας[1], οὐχὶ δὲ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δημητσάνης, ἐνῷ εἰς σιγίλλιον ἀπολυθὲν πρὸ τοῦ 1620 ὑπὸ Τιμοθέου Β' (1614-1622) ὑπὲρ τῆς μονῆς Αἰμυαλοῦς, ἡ μονὴ ὁρίζεται κειμένη ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης[2]. Οὕτως ἔκτοτε ὁ 'Ιωάσαφ, μητροπολίτης Λακεδαιμονίας καὶ κυριάρχης Δημητσάνης, ἀπαντᾷ εἰς διαφόρους πράξεις ὡς τοιοῦτος ἐν τῇ περιφερείᾳ ταύτῃ[3].

'Αλλὰ καὶ ἡ δευτέρα συγχώνευσις τῆς Δημητσάνης μετὰ τῆς Λακεδαιμονίας δὲν ἐκράτησε πολύ, διότι, ὡς εἴδομεν, διὰ πράξεως τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Παρθενίου Α' τοῦ Γέροντος (7 'Ιουλίου 1639 - 8 Σεπτεμβρίου 1644)[4] ἀνασυνέστη ἡ ἀρχιεπισκοπὴ ἀποκτήσασα ἴδιον ἀρχιεπίσκοπον *Κύριλλον*. Τὴν πληροφορίαν ἔχομεν ἐξ αὐτοῦ τοῦ μνημονευθέντος ἤδη γράμματος 'Ιερεμίου Γ' τοῦ ἀπὸ Καισαρείας, ἀπολυθέντος κατὰ Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 1718, ἔνθα βεβαιοῦνται τὰ ἀνωτέρω: «*καθὼς τὸ προσκομισθὲν τῇ πατριαρχικῇ Συνόδῳ ἴσον πράξεως τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει πατριάρχου γέροντος κὺρ Παρθενίου, δοθείσης τῷ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ ἀρχιερατεύσαντι ἐν αὐτῇ κυρ-Κυρίλλῳ*»[5]. 'Η ἀνασύστασις αὕτη τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης, ἐκ συγχύσεως προφανῶς, ἐθεωρήθη ὡς νέα συγχώνευσις μετὰ τῆς Λακεδαιμονίας, γενομένη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Παρθενίου τοῦ Α'[6]. Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι δὲν ἐκράτησε πολὺ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, καθὼς καὶ εἰς αὐτὸ τὸ γράμμα τοῦ 'Ιερεμίου προστίθεται: «*ἔπειτα δὲ οὐκ οἶδ' ὅπως ἔφθασεν ἑνωθῆναι παραλόγως τῇ ἐπαρχίᾳ Λακεδαιμονίας καὶ ἦν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ κατὰ καιροὺς μητροπολίτου Λακεδαιμονίας μέχρι τοῦ νῦν (=1718)*»[7].

Πότε ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ νέα (τρίτη) συγχώνευσις δὲν γνωρίζομεν. Πάντως ἐπὶ τοῦ μητροπολίτου Λακεδαιμονίας Γαβριὴλ (1641 κἑξ.) ἡ Δημητσάνα εἶχε συγχωνευθῆ. Διότι συναινέσει αὐτοῦ τούτου τοῦ Λακεδαιμονίας Γα-

Σωφρόνιον, β') πατρ. 'Ιεροσολύμων Θεοφάνη, γ') Δράμας 'Αθανάσιον, δ') Παλαιῶν Πατρῶν Θεοφάνη, ζήσαντα πρὸ τῶν μέσων τοῦ ιζ' αἰῶνος. 'Εντεῦθεν: 'Ιερ. Βογιατσῆς, «Εὐαγγ. Κήρυξ», Η' (1864), σελ. 505. Ε. Καστόρχης, Αὐτόθι, Θ' (1865), σελ. 128. Τ. Κανδηλῶρος, Δημητσάνα, σελ. 24 (9ος). Γορτυνία, σελ. 150, 3ος.

[1] Εἰς χεῖρας ἡμῶν εὑρίσκεται τὸ ἀκόλουθον ἔγγραφον:

† ὁ Λακεδαιμονίας μ(ητ)ροπολί(της) 'Ιωάσαφ:

'Επειδὴ ἐτελεύτησεν ὁ 'Επίσκοπος 'Αθανάσιος καὶ κατέλειπεν περιβόλιον, τὸ ὢν ἐν τῷ Ζυγοβυςείω ἀντίπερα, τὸ ὁποῖον τὸ ἐπροσυλώσαμεν ἡμοῖς εἰς τὸ μοναςήριον τῆς ὑπεραγί(ας) Θ(εοτό)κου τῶν Μυαλλῶν νὰ μένει ἀδιάσπαςον καὶ ἀμετακίνητον ἀπὸ τοῦ θείου κ(αὶ) ἱεροῦ τούτου μοναςηρίου· ἀπὸ τὴν σήμερον μέχρι τῆς συντελεί(ας) τοῦ αἰῶνος ὅστις θὰ βουλιθεῖ ἀπὸ ξενῶσαι τὸ αὐτὸ περιβόλιον, ἀπὸ τὸ μοναςήριον αὐτὸ τῆς ὑπεραγί(ας) Θ(εοτό)κου, ἱερομένος, ἢ λαϊκὸς νὰ εἶναι καὶ νὰ διὰ μένει ἀφωρισμένος παρὰ τῆς ἁγί(ας) καὶ ὁμωουσίου κ(αὶ) ζωοποιοῦ, κ(αὶ) ἀσυγχύτου, τριάδος, τοῦ π(ατ)ρ(ὸ)ς, κ(αὶ) τοῦ υἱοῦ, κ(αὶ) τοῦ ἁγίου πν(εύματο)ς τοῦ ἑνὸς τῇ φύσει μόνου θ(εο)ῦ κ(αὶ) κατηραμένος, κ(αὶ) ἀσυγχώρητος ἔν τε τῷ νῦν αἰῶνι, κ(αὶ) ἐν τῷ μέλλοντι κ(αὶ) μ(ε)τ(ὰ) θάνατ(ον) ἄλλυτος κ(αὶ) τυμπανιαίος κ(αὶ) νὰ ἔχει κ(αὶ) τὴν ὑπεραγί(αν) Θ(εοτό)κον ἀντίδικον ἐν ἡμέρα τῆς κρίσεως· ὅθεν εἰς ἀσφάλλειαν ἐγεννετο κ(αὶ) τὸ παρὸν τῆς ἡμ(ετέ)ρ(ας) ταπεινότητος γράμμα, κ(αὶ) ἐδώθη τῇ διαλυφθείσει μονῇ· ἐν ἔτει αῶ χῶ λῶ ηῶ, ἐν μηνὶ Φευρουαρίῳ. Βλ. καὶ Τάσου Γριτσοπούλου, Μονὴ Αἰμυαλοῦς, σελ. 12, 14, 33-34. Ἴσως ὁ 'Αθανάσιος οὗτος Κοντογιάννης, ὁ ἔχων περιβόλιον πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου 'Αθανασίου, ὑπῆρξεν ὁ κτίτωρ τοῦ ναοῦ, ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁμωνύμου του ἁγίου τιμωμένου, ὅστις βραδύτερον ἀπέβη μετόχιον τῆς Αἰμυαλοῦς. Τ. Γριτσόπουλος, Αὐτόθι, σελ. 33-34.

[1] Τὸ γράμμα εἶναι ἀνέκδοτον, ἀπόκειται δὲ ἐν τῷ κατὰ τὴν δημοσίαν βιβλιοθήκην τῆς σχολῆς Δημητσάνης τοπικῷ 'Ιστορικῷ 'Αρχείῳ Γορτυνίας καὶ θέλει περιληφθῆ εἰς τὴν ἑτοιμαζομένην πρὸς ἔκδοσιν ἱστορίαν τῆς μονῆς Φιλοσόφου.

[2] Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, 'Η παρὰ τὴν Δημητσάναν μονὴ Παναγίας τῆς Αἰμυαλοῦς, σελ. 12. Πρβλ. Δ. Α. Ζακυθηνόν, «'Ελληνικά», τόμ. Β' (1929), σελ. 425, στ. 25.

[3] Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 229, ὑποσ. 1. Πρβλ. Τ. Α. Γριτσόπουλον, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 10-11.

[4] Γενναδίου Μ. 'Αραμπατζόγλου (μητροπολίτου 'Ηλιουπόλεως καὶ Θείρων), Φωτίειος Βιβλιοθήκη, μέρ. Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1933, σελ. 211.

[5] Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 218, ὑποσ. 4.

[6] Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, σελ. 569. Ε. Σαβράμης, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 220. Αἱ πηγαὶ ἐξ ὧν ἀντλεῖ ὁ μακαρίτης Γεδεὼν πολλάκις παρέχουν διφορουμένας πληροφορίας, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ εὐθὺς κατωτέρω.

[7] 'Αθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, 'Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Δ', σελ. 376.

βριήλ, ὡς κυριάρχου τῆς ἐπαρχίας, τὸ μοναστήριον τῶν ἁγίων Θεοδώρων, πλησίον Πύργου, Νεμνίτζας καὶ 'Αργυροκάστρου κείμενον, ἐν τῇ ἀρχιεπισκοπῇ Δημητσάνης, ἐγένετο σταυροπηγιακόν [1]. 'Εξ ἄλλου, ὁ Γαβριὴλ ἐβεβαίωσε γράμματα δωρητήρια καὶ μετ' αὐτὸν ἄλλοι μητροπολῖται Λακεδαιμονίας ἐνεργοῦν ὡς κυριάρχαι τῆς περιοχῆς [2]. 'Εν δὲ πατριαρχικῷ διαζυγίῳ γράμματι τοῦ πατρ. Διονυσίου, κατὰ τὸ ἔτος 1679, μεταξὺ Κανέλλας καὶ Κανέλλου, υἱοῦ Δημητρίου, ἀπὸ χώρας Στεμνίτσας, αὕτη χαρακτηρίζεται τῆς ἐπαρχίας Λακεδαιμονίας [3].

'Η τελευταία ὑποταγὴ τῆς Δημητσάνης ἐκράτησε μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου 1718, καθ' ὅλην δηλ. τὴν διάρκειαν τῆς 'Ενετοκρατίας καὶ πέραν αὐτῆς. Λήγοντος ὅμως τοῦ ἔτους 1718 οἱ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ «*ἁπαξάπαντες χριστιανοί, μὴ φέροντες ἐν στερήσει διάγειν γνησίου ἀρχιερέως προσέδραμον [εἰς τὴν πατριαρχ. Σύνοδον ἐπὶ πατρ. 'Ιερεμίου Γ'] διὰ κοινῆς αὐτῶν ἀναφορᾶς, ζητοῦντες χειροτονηθῆναι ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ γνήσιον καὶ νόμιμον ἀρχιεπίσκοπον...*». 'Η Σύνοδος τῆς Μ. 'Εκκλησίας ἔκρινεν ὅτι, κατὰ τοὺς ἱεροὺς νόμους τῆς ἐκκλησίας, ἔπρεπεν ἐν Δημητσάνῃ νὰ χειροτονηθῇ γνήσιος ἀρχιερεύς, «*ἅτε δὴ τῇ ἐπαρχίᾳ οὔσῃ οὐκ ὀλιγανθρώπῳ καὶ δεομένῃ ἀρχιερατικῆς ἐπιστασίας..., δυσὶ δ' ἐπαρχίαις ἕνα ἐπίσκοπον ἐπιστατεῖν πρὸς τῷ ἀδυνάτῳ καὶ παραλόγου ἀναφανέντος*» [4].

V

'Ανακεφαλαιοῦντες τὰ μέχρι τοῦδε εἰρημένα, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης καὶ 'Αργυροκάστρου:

α') ἱδρύθη πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ιϛ' αἰῶνος·

β') μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1605 - 1607, ἐπὶ τῆς β' πατριαρχείας τοῦ πατριάρχου Ραφαὴλ τοῦ Β', συνεχωνεύθη τὸ πρῶτον μετὰ τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, ἀφ' ἧς ὅμως ταχέως ἀπεσπάσθη·

[1] Π. Παπαζαφειροπούλου, Μεθυδριάς, σελ. 167.

[2] Π.χ. Συμεὼν Στεφανόπουλος 1665, Καρυουπόλεως Ἄνθιμος, ὡς ἐπίτροπος τοῦ Λακεδαιμονίας, κατὰ τὸ 1688, Γεννάδιος, Θεοδώρητος κλπ., περὶ ὧν θέλομεν διαλάβει ἐν τῇ παρασκευαζομένῃ μελέτῃ ἡμῶν περὶ τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας. Βλ. πρὸς τὸ παρὸν Τάσον Α. Γριτσόπουλον, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 16, 17, ὑποσ. 2, σελ. 20 κλπ. Τοῦ αὐτοῦ, Μητρόπολις καὶ μητροπολῖται Λακεδαιμονίας κατὰ τὴν 'Ενετοκρατίαν, Θεοδώρητος Κριτὴς ὁ ἐκ Δημητσάνης, «Θεολογία», τόμ. Κ', 1949.

[3] Γεν. Μ. 'Αραμπατζόγλου, Ἔνθ' ἀνωτ., μέρ. Β', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1935, σελ. 152.

[4] 'Αθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, 'Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Δ', σελ. 376.

γ') κατὰ Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 1620, συνεχωνεύθη καὶ πάλιν, τὸ δεύτερον, μετὰ τῆς Λακεδαιμονίας, ἀποσπασθεῖσα αὐτῆς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Α' τοῦ Γέροντος, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1639 - 1644, καὶ

δ') περὶ τὰ μέσα τοῦ ιζ' αἰῶνος, συγχωνευθεῖσα μετὰ τῆς Λακεδαιμονίας, τὸ τρίτον, ἐσχόλασεν ἐπὶ μακρόν, μέχρι τοῦ ἔτους 1718, ὁπότε, ἀποσπασθεῖσα αὐτῆς, διετήρησε τὴν ἀνεξαρτησίαν της ἐπί τι χρονικὸν διάστημα.

'Απὸ τῆς κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1718 ἀνασυστάσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης, τὸν θρόνον αὐτῆς καταλαμβάνει, προκριθεὶς καὶ ἐκλεγεὶς ὁ «*ὁσιώτατος ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Παγκράτιος, ἀνὴρ ἱεροπρεπής, καὶ τὸ ἱερατικὸν σχῆμα ἐκ παίδων ἠμφιεσμένος, σεμνὸς τὰ ἤθη καὶ τὸν τρόπον κόσμιος, πρᾶξίν τε ἐκκλησιαστικὴν καὶ τὰ ἔργα προσήκοντα τῇ μοναδικῇ πολιτείᾳ κεκτημένος καὶ ἐναρέτως διάγων καὶ ἐξασκῶν ἑαυτὸν εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν καὶ σωτήριον, ὥστε καὶ ἄξιος ἀνεφάνη ποιμάναι ποίμνιον ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ*», ὡς σημειοῦται ἐν τῷ σιγιλλίῳ τοῦ 1718 [1].

'Ο Παγκράτιος, Λαζαρόπουλος ἢ Κουρῆς, τὸ ἐπίκλιον, ὑπῆρξε ἐπίσης τέκνον τῆς Δημητσάνης [2], φαίνεται δὲ ὅτι δὲν ἦτο ἄμοιρος παιδείας. 'Αναφέρεται κάτοχος τοῦ ὑπ' ἀριθ. 4 χειρογράφου περγαμηνοῦ κώδικος τῆς μονῆς Μ. Σπηλαίου (XIII αἰῶνος), περιέχοντος τὴν Καινὴν Διαθήκην. 'Εν συνεσταχωμένῳ χαρτῴῳ φύλλῳ τοῦ κώδικος (φ. 1Αα) ὑπῆρχε τὸ ἀκόλουθον σημείωμα: *† <ἔκ τῶν Δρύστ(ἀς) 'Ιεροθέου νὺν εἶ(ναι) τοῦ Δημητζάνης> Παγκρατίου ,αψκῶ δεκεβρίου γ'* [3]. 'Επίσης εἰς τὴν κατοχὴν αὐτοῦ ὁ Παγκράτιος εἶχεν ἀντίτυπον τοῦ γνωστοῦ βιβλίου, ὅπερ ἐπιγράφεται «*Τόμος ἀγάπης κατὰ Λατίνων, συλλεγεὶς καὶ τυποθεὶς παρὰ Δοσιθέου πατριάρχου 'Ιερολύμων..., ἐν ἔτει 1698*» [4]. Τὸ ἀντίτυπον τοῦτο περιῆλθεν ἔκτοτε εἰς τὴν δημοσίαν Βι-

[1] 'Αθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 377.

[2] [Ε. Καστόρχης], Σχολὴ Δημητσάνης, σελ. 43, 7ος. Βογιατσῆς, «Βύρων», Α', σελ. 183. Κανδηλῶρος, Δημητσάνα, σελ. 24, 32ος καὶ σελ. 25, 50ός, ἔνθα ἀναγράφεται δίς, ὡς διάφορος ὁ Λαζαρόπουλος τοῦ Κουρῆ, πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Γορτυνία, σελ. 151, 26ος καὶ 46ος. 'Εκ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας μνημονεύονται ἀρχιερεῖς, ὁ Δρύστρας Παφνούτιος καὶ Καρυουπόλεως Ἄνθιμος.

[3] N. A. Bees, Verzeichnis der griechischen Handschriften des Peloponnesischen Klosters Mega Spilæon. Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τόμ. Α', ἐν 'Αθήναις καὶ Λειψίᾳ 1915, σελ. 5. 'Ο 'Ιερόθεος ἐδίδασκεν ἐν τῇ 'Ακαδημίᾳ τοῦ Βουκουρεστίου φυσικομαθηματικὰς ἐπιστήμας, μητροπολίτης δὲ Δρύστρας μετὰ τὸ ἔτος 1710 γενόμενος διετηρήθη μέχρι τοῦ θανάτου του 1719. Βλ. μητρ. Σάρδεων Γερμανοῦ, 'Επισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βορ. Θρᾴκης... ἀπὸ τῆς ἁλώσεως, «Θρᾳκικά», Η' (1937), σελ. 139. Πρβλ. Μ. Δ. Χ(αμουδόπουλον), «'Εκκλησιαστικὴ 'Αλήθεια», ἔτ. Α' (1880-1881), σ. 171α, ὑποσ. 1. Ν. Βέην, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 5 κἑξ.

[4] Émile Legrand, Bibliographie Hellénique au dix-septième siècle, τόμ. III, Παρίσιοι 1895, σελ. 54, Nº 680.

βλιοθήκην τῆς σχολῆς Δημητσάνης (Β.Ε. 1734), ταξινομηθὲν ὑπὸ ἐπίσημα Ιγ 1015, σχ. 4ον, φέρει δὲ ἐν τῇ 1η αὐτοῦ σελίδι τὴν ἀκόλουθον ἰδιόχειρον τοῦ Παγκρατίου σημείωσιν: *αψκβ ἀπριλίῳ ις' τοπαρ(ὸν) βιβλίον ὑπάρχει Παγκρατίου ἀρχιερέως | δημητζάνης τωἐπίκλειον λαζαρόπουλος καὶ μετὰ τὴν ἀπόβίοσίνμου ναεῖναι | ἀφιερομενο εἰς τομοναστήρι του φιλοσόφου διαψυχικήνμου σωτηρίαν κ(αὶ) ὅποιος ἤθελε | τοἀπόξενόση ναεῖναι εἰς τὴν ἀγανάκτηση τοῦ θ(εο)ῦ. | 'Αρχιεπίσκοπος Δημητζάνης Παγκράτιος βεβαιοῖ*[1].

Μέχρι πότε ἀκριβῶς διετήρησε τὸν θρόνον τῆς Δημητσάνης ὁ Παγκράτιος δὲν γνωρίζομεν. Πάντως μετ' αὐτὸν ἀπαντᾷ ἀρχιεπίσκοπος *Νικόδημος*. Οὗτος προερχόμενος ἐκ τῆς πατμιακῆς ἀδελφότητος τοῦ ἐνδόξου μοναστηρίου 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐπὶ βραχὺ προέστη τοῦ ἐν Δημητσάνῃ ἀρχιερατικοῦ θρόνου, προτιμήσας ἀντ' αὐτοῦ νὰ τεθῇ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς μονῆς τῆς μετανοίας αὐτοῦ. Τοῦτο ἐγένετο πρὸ τοῦ ἔτους 1727, διότι τὴν 25ην 'Απριλίου τοῦ ἔτους τούτου ὁ Νικόδημος ὑπέγραψεν ἐν Πάτμῳ συμβόλαιον τῆς μονῆς, ὡς πρῴην Δημητσάνης[2]. 'Ολίγον ἐνωρίτερον, κατ' ἐντολὴν τῶν μοναχῶν τοῦ 'Αγ. 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου, ὁ Νικόδημος εἶχε ταξιδεύσει ἐπὶ ἀποστολῇ ὑπὲρ τῆς μονῆς εἰς 'Εσπερίαν, εἰς Βιέννην δὲ εὑρισκόμενος ἔλαβε παρὰ τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορος Καρόλου ϛ', τὴν 25ην Φεβρουαρίου/8 Μαρτίου 1727, γράμμα κατὰ τῶν λυμαινομένων τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας Φράγκων πειρατῶν[3]. 'Από ἐπιστολὰς δὲ τοῦ ἐν Πάτμῳ σοφοῦ διδασκάλου Μακαρίου, πρὸς τὸν μητροπολίτην Σμύρνης Νεόφυτον, πληροφορούμεθα ὅτι ὑπ' αὐτοῦ ὁ Νικόδημος ἐστάλη εἰς Σμύρνην, πρὸς συλλογὴν βοηθημάτων διὰ τὸ μοναστήριον τῆς Πάτμου, κομίζων καὶ πρὸς τὸν μητροπολίτην εὐχαριστήρια γράμματα, διὰ τὴν ἐπιδεικνυομένην ὑπὲρ τῆς μονῆς πρόνοιαν[4]. Εἰς τὸ ἐν Σμύρνῃ μετόχιον τῆς μονῆς ταύτης, ἔνθα διέτριβε κατὰ τὰς ἐκεῖ μεταβάσεις του ὁ Νικόδημος, ἀπέθανε τὸν Αὔγουστον τοῦ 1756, ὡς τοῦτο δῆλον καθίσταται ἔκ τινος σημειώματος, γεγραμμένου ἐν σελ. 41 τοῦ *Βρεβίου* τῆς ἐν Πάτμῳ σεβασμίας μονῆς. 'Ιδοὺ τὸ ἐνθύμημα: *Τῷ αὐτῷ ἔτει [=1756]*

[1] Τὸ σημείωμα εἶναι ἀνέκδοτον. Πρβλ. καὶ 'Ιερώνυμον Βογιατσῆν, «Βύρων», Α', σελ. 182.

[2] Βιβλίον τοῦ μοναστηρίου φ. 33. Π. Γ. Ζερλέντη, 'Ιστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς 'Ανατολικῆς Μεσογείου θαλάσσης, τόμ. Α', ἐν 'Ερμουπόλει 1913 - 1922, σελ. 204.

[3] Fr. Miklosich - J. Müller, Acta et Diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientalis, Vindobonæ 1890, τόμ. III, σελ. 427 - 428. Π. Ζερλέντης, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 204.

[4] Κ. Οἰκονόμου (τοῦ ἐξ Οἰκονόμων), Τὰ σῳζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα, τόμ. Α', 'Αθήνησι αωοα', σελ. 424 - 425. Π. Ζερλέντη, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 183, 159. Β. Α. Μυστακίδου, 'Επισκοπικοὶ κατάλογοι, «'Επετ. 'Εταιρ. Βυζ. Σπουδῶν», ἔτ. ΙΒ' (1936), σελ. 169.

Αὐγούστου 13 ἔδωκε τὸ κοινὸν χρέος ὁ πρῴην Δημητζάνης κὺρ Νικόδημος, εὑρισκόμενος εἰς τὸ μετόχιον τῆς Σμύρνης ἀνὴρ τίμιος καὶ θεοσεβής, ὅστις καὶ τὸ αὐτὸ μετόχιον ἀνεκαίνισε ζήσας καλῶς καὶ τοῖς πᾶσι πεφιλημένος[1].

Μετὰ τὸ ἔτος 1727, ὅτε ὁ Νικόδημος ἀπεμακρύνθη τῆς ἀρχιεπισκοπῆς αὐτοῦ, δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν ὑπῆρξεν εἷς ἢ περισσότεροι διάδοχοί του. Δὲν θὰ ἦτο τολμηρὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰς τὸν θρόνον τῆς ἐν λόγῳ ἀρχιεπισκοπῆς ἀνῆλθεν ἀρχιερεύς τις τῶν φερομένων ὡς πρῴην Δημητσάνης ἐν τῷ μνημονευθέντι καταλόγῳ τῶν Δημητσανιτῶν ἀρχιερέων[2], ἢ τῶν ἐν αὐτῷ ὀρφανῶν ἕδρας, οἵτινες εἶναι: 'Ιερεμίας ἐκ Στεμνίτσης, 'Αρσένιος, 'Ιγνάτιος, Παρθένιος Μπούσιος, Παρθένιος Σεργόπουλος, Κάλλιστος ἐκ Βερβίτσας, κλπ.[3]. Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι, μετὰ τὸν Νικόδημον, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης συνεχωνεύθη καὶ πάλιν μετὰ τῆς Λακεδαιμονίας, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1727 - 1747. 'Εντὸς τῆς χρονικῆς περιόδου ταύτης, καὶ δὴ κατά τινα τῶν τριῶν πρώτων πατριαρχειῶν τοῦ ἀπὸ Νικομηδείας πατρ. Παϊσίου Β', ὁ μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Παρθένιος ὁ Καλημέρης, ὡς κυριάρχης τῆς Δημητσάνης, συναινεῖ εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τῆς κατὰ τὴν Στεμνίτσαν μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τῆς καὶ Χρυσοπηγῆς ἐπικεκλημένης, δαπάναις τῶν πέριξ χριστιανῶν, πρὸς ἀναγνώρισιν τῆς σταυροπηγιακῆς ἀξίας τῆς ὁποίας ἀπελύθη σιγίλλιον. Τὸ γράμμα τοῦτο τοῦ Παϊσίου Β' δὲν διεσώθη. Τὴν πληροφορίαν ὅμως γνωρίζομεν ἐκ σχετικῆς περικοπῆς νεωτέρου ὑπὲρ τῆς μονῆς γράμματος, ὑπὸ τοῦ ἐθνομάρτυρος Γρηγορίου Ε' ἀπολυθέντος κατ' 'Απρίλιον τοῦ ἔτους 1798[4]. Κατ' 'Ιούλιον τοῦ ἔτους 1747, ὁ μνημονευθεὶς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παΐσιος Β' (κατὰ τὴν γ' αὐτοῦ πατριαρχείαν) ἀπεφήνατο ὅπως ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης ὑπόκειται τῇ μητροπόλει Λακεδαιμονίας[5], ἀνέδειξε δέ, κατὰ προαγωγὴν προφανῶς, ἀρχιεπίσκοπον αὐτῆς τὸν ἄχρι τοῦδε ἐπίσκοπον Καρυου-

[1] 'Αθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Σύμμικτα, «Νέα Σιών», τόμ. Β' (1905), σελ. 851. Δημ. Καλλιμάχου, Πατμιακῆς βιβλιοθήκης συμπλήρωμα, «'Εκκλ. Φάρος», τόμ. ΙΒ' (1913), σελ. 535. Π. Ζερλέντης, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 183, 159. Ε. Σαβράμης, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 221.

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 218 - 219.

[3] Αὐτόθι, σελ. 219, ὑποσ. 1.

[4] Τὸ γράμμα εἶναι ἀνέκδοτον, ἀπόκειται δὲ ἐν τῷ κατὰ τὴν δημοσίαν βιβλιοθήκην τῆς σχολῆς Δημητσάνης 'Ιστορικῷ 'Αρχείῳ Γορτυνίας ἐκ τῶν τῆς γορτυνιακῆς μονῆς Προδρόμου.

[5] Μ. Ι. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, σελ. 640. Ε. Σαβράμης, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 221 - 222. Προφανῶς τὴν ὑποταγὴν ταύτην συγχέων ὁ μακαρίτης Κανδηλῶρος ἔγραψε περὶ ἑνώσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης μετὰ τῆς μητροπόλεως Δημητσάνης (γρ. Λακεδαιμονίας), ἐπὶ Κυρίλλου Ε' κατὰ τὸ 1767: Τ. Χ. Κανδηλώρου, 'Αρματωλισμὸς τῆς Πελοποννήσου, ἐν 'Αθήναις 1924, σελ. 59. Πρβλ. καὶ Ε. Σαβράμην, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 219, ὑποσ. 2.

πόλεως *Ἀνανίαν*, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅπως, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ συγχωνευθῇ μετὰ τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, ἧς ἐξηκολούθει νὰ προΐσταται εἰσέτι μητροπολίτης Παρθένιος ὁ Καλημέρης.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ ἔτος 1750 ὁ Ἀνανίας προήχθη εἰς μητροπολίτην Λακεδαιμονίας, εἰς διαδοχὴν Παρθενίου τοῦ Καλημέρη, κατὰ ἰδιόχειρον αὐτοῦ σημείωμα ἐν τῷ συνταχθέντι ὑπὸ τοῦ ἰδίου κώδικι τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, ἔχον οὕτω: *ἡ δὲ ἡμετέρα ταπεινότης προήχθη τῷ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως θρόνῳ ἐν ἔτει σωτηρίῳ ΑΨΝ' [=1750] μὴν Φεβρουάριος*[1]. Ὁ Ἀνανίας ὑπῆρξε τέκνον τῆς Δημητσάνης, ἐκ τῆς οἰκογενείας Θεοφίλη μὲν ἐκ πατρός, Λαμπάρδη δὲ ἐκ μητρός, καὶ ὑπηρέτησε τὴν πατρίδα καὶ ὡς πολιτικός[2]. Γενόμενος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας διετήρησε καὶ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς γενετείρας αὐτοῦ Δημητσάνης, ἐν ᾗ μάλιστα λέγεται ὅτι ἀπέκτησεν ἰδιόκτητον ἐξοχικὴν κατοικίαν, ἔνθα διέμενε κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας, κειμένην εἰς τὸν «κάμπον τῆς Καρκαλοῦς», πλησίον τῶν πηγῶν τοῦ Λουσίου[3].

Πρὸ τοῦ 1750, καθ' ἣν ἐποχὴν δηλ. ὁ Ἀνανίας ἦτο ἀρχιεπίσκοπος Δημητσάνης, συναντῶμεν τὸ ὄνομα αὐτοῦ ὡς κυριάρχου, γεγραμμένον εἰς τὴν πρόθεσιν τοῦ καθολικοῦ τῆς κατὰ τὸ Βαλτεσινῖκον μονῆς τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς ἑτέραν εἰδικὴν ὑπὲρ αὐτοῦ δέησιν εἰς τὴν πρὸς Β. καμάραν τοῦ ναοῦ, ἔχουσαν οὕτω:

ΚΥΡΙΕ ΙΥCΟΥ ΜΟΥ ΔΙΑΦΥ|ΛΑΞΕ Τ(ΟΝ) ΔΟΥΛΟΝ CΟΥ
ΑΝΑ|ΝΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΩC[4].

Ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου 1767, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης φέρεται ἀνασυνισταμένη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ τοῦ Χατζερῆ, τοῦ ἀπὸ Δέρκων[5]. Ἡ ἀνασύστασις αὕτη πιθανώτατα ἀναφέρεται εἰς τὴν προαπεφασισμένην μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀνανίου αὐτόματον ἕνωσιν τῆς Δημητσάνης μετὰ τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως, ἐφ' ὅσον ὁ Ἀνανίας, μητροπολίτης Λακεδαιμονίας διατελῶν, διετήρει καὶ τὴν Δημητσά-

[1] J. Buchon, Recherches historiques..., σελ. LXXX. Μελετ. Γαλανοπούλου, Ἐκκλησιαστικαὶ σελίδες Λακωνίας, ἐν Ἀθήναις 1939, σελ. 159.

[2] Εἰς τὸν σχετικὸν κατάλογον ὁ Κανδηλῶρος, Δημητσάνα, σελ. 25, Γορτυνία, σελ. 151, ἀναγράφει τὸν Ἀνανίαν τρίς, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τριῶν διαφόρων προσώπων. Ἐνδιαφέροντά τινα ἐσημείωσεν ἐπ' ἐσχάτων περὶ αὐτοῦ ὁ Γ. Καρβελᾶς, ἐφημ. «Φωνὴ τῆς Γορτυνίας», φ. 289, 25 Ἀπριλίου 1947.

[3] Μιχ. Οἰκονόμου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 30-31.

[4] Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἡ παρὰ τὸ Βαλτεσινῖκον ἱστορικὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου, «Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον», ἔτ. Δ' (1949), σελ. 34. Τὰ κατὰ τὴν περαιτέρω δρᾶσιν καὶ τὸν θάνατον τοῦ Ἀνανίου θὰ ἐξετάσωμεν ἀλλαχοῦ.

[5] Μ. Γεδεών, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 660. Ὁ συγγραφεὺς ὑποσημειοῖ ὅτι εὗρε καὶ ἕτερον γράμμα, παρέχον ἐναντίαν πληροφορίαν.

ναν, ὡς ἀρχιεπίσκοπος αὐτῆς, πλησίον τῆς ὁποίας διέμενεν ἐπὶ μῆνας ὁλοκλήρους[1], ἡ ζωὴ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ὑπῆρξε συνεχής, δὲν ἐμεσολάβησε δὲ νέα συγχώνευσις μετὰ τῆς Λακεδαιμονίας, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἡ ἀνασύστασις αὐτῆς. Οὕτως, ἐν συνοδικῷ πατριαρχικῷ καταστίχῳ τῆς τεταγμένης ἐπιδόσεως καὶ εἰσφορᾶς ὑπὲρ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικοῦ σχολείου, κατ' Ἰανουάριον τοῦ ἔτους 1759 ὡρίζετο ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Σεραφεὶμ ποσὸν 2 χιλ. ἄσπρων εἰσφορὰ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης[2]. Ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους 1767 τὸν θρόνον κατέχει ἀρχιεπίσκοπος *Ἀμβρόσιος*[3], ἐκ Βαλτεσινίκου τῆς Γορτυνίας καταγόμενος. Τὸ ἔτος τῆς ἀνόδου τοῦ Ἀμβροσίου εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον πληροφορούμεθα ἀπὸ τὴν χρονολογίαν τὴν ἀναγεγραμμένην εἰς τὴν σφραγῖδά του, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπάρχουν τουρκικά τινα γράμματα, κύκλῳ δὲ αὐτῆς ταῦτα:

Ο ΤΑΠΕΙΝΟC ΑΡΧΙΕΠΙCΚΟΠΟC ΑΝΒΡΟCΙΟΣ ΔΙΜΙΤΖΑΝΙC
ΚΑΙ ΑΡΓΙΡΟΚΑCΤΡΟΥ ΑΨΞΖ (=1767)[4].

Τὸ πρῶτον, τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ἀμβροσίου, ὡς ἀρχιεπισκόπου Δημητσάνης, εὑρίσκομεν ἐπὶ κεφαλῆς πράξεως ἐκλογῆς νέου ἐπιτρόπου τοῦ ἐν Ζατούνῃ ἐνοριακοῦ ναοῦ Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ἐλοβίτισσας, ἐν ἔτει 1765[5]. Ἀλλ' εἶναι φανερὸν ὅτι τὴν προκειμένην πρᾶξιν ὁ Ἀμβρόσιος ἐπεκύρωσεν ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἐν ἔτει 1768, ἐξ ἄλλου, ὁ Ἀμβρόσιος μετὰ τοῦ Ἀνθίμου Καρακάλλου, ἐπισκόπου Μεθώνης, ἐπιβεβαιοῦν πρᾶξιν δι' ἧς οἱ διδάσκαλοι τῆς ἐν τῇ πόλει σχολῆς ἀπαλλάσσονται παντὸς χαρατσίου[6]. Ἀκολούθως, ὁ Ἀμβρόσιος, κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1789 ἐκ Ζατούνης ἐχορήγησε βεβαιωτήριον γράμμα πρὸς τὸν Ἀποστόλην Οἰκονομόπουλον, ὅστις ἐμίσσευεν ἐκ Σμύρνης καὶ ὑπέπεσεν ὡς αἰχμάλωτος εἰς χεῖρας τοῦ major Lamprou[7]. Τὸ γράμμα τοῦτο εἶναι ἰδιόχειρον τοῦ Ἀμβροσίου, φέρει δὲ ἐν τέλει λίαν εὐκρινῶς τὴν

[1] Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 236.

[2] Μ. Δ. Χ(αμοοδοπούλου), Ἡ πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», ἔτ. Α' (1880-1881), σελ. 33 κἑξ.

[3] Τάκη Ταχτικοῦ (=Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου), Ἀμβρόσιος καὶ Φιλόθεος, τελευταῖοι ἀρχιεπίσκοποι Δημητσάνης, ἐφημ. Τριπόλεως «Παναρκαδικὴ Ἠχώ», ἔτ. ΙΓ', ἀριθ. φύλ. 596 (13 Νοεμβρίου 1938), σελ. 1-2.

[4] Βλ. κατωτέρω.

[5] Φ. 13α τοῦ κώδικος τοῦ ναοῦ, ἀποκειμένου ἐν τῷ παρὰ τῇ δημοσίᾳ Βιβλιοθήκῃ τῆς σχολῆς Δημητσάνης Ἱστορικῷ Ἀρχείῳ Γορτυνίας.

[6] Ἐξ ἀντιγράφου, κατακεχωρισμένου ἐν τῷ κώδικι τῆς σχολῆς Δημητσάνης, ἀποκειμένου ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ αὐτῆς, φ. 43α. Βλ. [Ε. Καστόρχην], Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλλην. σχολῆς, σελ. 60-61.

[7] Ἱστορ. Ἀρχ. Γορτυνίας, φάκελ. Σύμμικτα Γορτυνιακά. Βλ. Τ. Γριτσόπουλον, Περιπέτεια Ζατουνίτου κατὰ τὸ 1785, «Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον», ἔτ. Δ' (1949), σελ. 14.

ὑπογραφὴν καὶ παρ' αὐτὴν τὴν σφραγῖδα τοῦ ἀρχιερέως[1]. 'Εξ ἄλλου μετὰ τὰς ὑπογραφὰς τῶν συνοδικῶν ἀρχιερέων, ὁ 'Αμβρόσιος ὑπέγραψε δύο σιγιλλιώδη πατριαρχικὰ γράμματα, ὑπὲρ τῆς σχολῆς Δημητσάνης ἀπολυθέντα, τὸ μὲν ὑπὸ Θεοδοσίου Β' (1769), τὸ δὲ ὑπὸ Γαβριὴλ Δ' (1783)[2]. Ἴσως ἡ ὑπογραφὴ τοῦ 'Αμβροσίου εἰς τὰ γράμματα ταῦτα νὰ ἔχῃ σημασίαν τινά, π.χ. ὅτι δέχεται καὶ θὰ σεβασθῇ τὰς διατάξεις αὐτῶν, κλπ.

'Η ἐν Δημητσάνῃ ἀρχιερατεία τοῦ 'Αμβροσίου ὑπῆρξε συνεχὴς μέχρι τοῦ ἔτους 1795. 'Η ἀρχιεπισκοπὴ κατ' Αὔγουστον τοῦ 1777 φέρεται ὑποτασσομένη τῇ μητροπόλει Λακεδαιμονίας, διὰ πράξεως τοῦ πατριάρχου Σωφρονίου Β' τοῦ ἀπὸ 'Ιεροσολύμων, καὶ πάλιν δὲ κατ' 'Ιανουάριον τοῦ 1791, δι' ὁμοίας πράξεως τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Ζ'[3]. 'Αλλ' αἱ πληροφορίαι αὗται εἶναι ἐντελῶς ἀνακριβεῖς. Εἰς τὰ μνημονευθέντα σιγίλλια ὑπὲρ τῆς σχολῆς Δημητσάνης, αὕτη ρητῶς ὁρίζεται κειμένη ἐν τῇ ἀρχιεπισκοπῇ Δημητσάνης, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς ἕτερον ὅμοιον τοῦ πατριάρχου Προκοπίου τοῦ ἀπὸ Σμύρνης, κατὰ τὸ ἔτος 1783[4]. 'Ο δὲ 'Αμβρόσιος τεκμαίρεται ὅτι διετήρησε συνεχῶς τὴν θέσιν του, ἀφοῦ πρὸς τὰς ἀνωτέρω μνείας κατὰ τὸ ἔτος 1792 βεβαιοῖ ἀναφορὰν τῶν Στεμνιτσιωτῶν περιέχουσαν ὅτι τὸ συγκροτηθὲν ἐκεῖ σχολεῖον ἠνώθη μετὰ τῆς ἐρειπωθείσης μονῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου[5].

Φαίνεται δὲ ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ἱκανῆς παιδείας κάτοχος. Τοῦτο πιστοῦται ἀπὸ τὴν ἰδιόχειρον βεβαιωτήριον ἐπιστολὴν πρὸς τὸν 'Αποστόλην Οἰκονομόπουλον ἐκ Ζατούνης, ἴσως δὲ καὶ ἀπὸ τὸν πρὸς τὰ σχολεῖα τῆς ἐπαρχίας του ἐπιδειχθέντα ζῆλον. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ἀρχιερατείας αὐτοῦ ὅμως παρημέλησε, λόγῳ γήρατος, τὴν διοίκησιν καὶ τὸ κήρυγμα ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ, διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὴν 20 'Οκτωβρίου 1795 παρῃτήθη.

[1] Πρβλ. ὡς πρὸς τὴν σφραγῖδα καὶ Ν. Α. Βέην, «Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher», τόμ. XIV (1938), σελ. 371, ὑποσ. 3.

[2] Τὰ γράμματα ἐξέδωκεν ὁ μακαρίτης Ε. Καστόρχης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 53 κἑξ., ἀλλ' ἄνευ τῶν ὑπογραφῶν τῶν συνοδικῶν καὶ συνεπῶς καὶ τοῦ 'Αμβροσίου καὶ οὐχὶ ἀπηλλαγμένα ἁμαρτάδων. Νέαν ἔκδοσιν τῶν γραμμάτων θέλομεν περιλάβει ἐν τῇ προσεχεῖ ἐκδόσει τῆς ἱστορίας τῆς σχολῆς.

[3] Μ. Γεδεών, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 666, 672.

[4] Βλ. Δ. Α. Ζακυθηνόν, «'Ελληνικά», τόμ. Ε' (1932), σελ. 181, στ. 89.

[5] Ν. Α. Βέη, 'Η ἑλληνικὴ σχολὴ Στεμνίτσης καὶ συνοδικὰ σιγίλλια καὶ ἄλλα γράμματα περὶ αὐτῆς, «Byz.-neugr. Jahrbücher», τόμ. XIV (1938), σελ. 376, στ. 20-22, ἐν γράμματι τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Ζ', ἐν ἔτει 1793 ὑπὲρ τῆς σχολῆς Στεμνίτσης ἀπολυθέντι.

Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 5 χειρόγραφον κώδικα (XVIII αἰῶνος) τῆς ἐν τῇ δημοσίᾳ Βιβλιοθήκῃ τῆς σχολῆς Δημητσάνης συλλογῆς χειρογράφων, ἔνθα περιλαμβάνονται ὑποδείγματα ἐπιστολῶν *«κατὰ πᾶν ὅ,τιοῦν πρόσωπον σὺν τοῖς τίτλοις, μετὰ καί τινων ἄλλων ἑρμηνειῶν»*[1], ἔχουν καταχωρισθῆ δύο ἀντίγραφα παραιτήσεως τοῦ 'Αμβροσίου, ἐξ ὧν πληροφορούμεθα ἐνδιαφέροντα πράγματα. 'Ιδοὺ ταῦτα:

Διὰ τῆς παρούσης ἐνυπογράφου καὶ ἐνσφραγίστου οἰκειοθελοῦς μου παραιτήσεως δηλοποιῶ ὅτι, διὰ τὰ καταλαβόντα με σωματικὰ πάθη μὴ δυνάμενος ἐκτελέσαι τὴν προσήκουσάν μοι ἀρχιερατικὴν ἐπίσκεψιν περὶ τοὺς χριστιανοὺς τῆς ἐπαρχίας μου, οἰκειοθελῶς καὶ ἀβιάστως παραιτοῦμαι ταύτης τῆς ἐμπεπιστευμένης μοι ἀρχιεπισκοπῆς εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ Μεγάλην 'Εκκλησίαν, ἑλόμενος τοῦ λοιποῦ τὸν ἥσυχον καὶ ἀμέριμνον βίον. Ὅθεν εἰς ἔνδειξιν δέδωκα καὶ τὴν παροῦσάν μοι ἐνυπόγραφον καὶ ἐνσφράγιστον παραίτησιν.

'Ο Δη(μητσάνης) 'Αμβρό(σιος)[2].

Καὶ ἡ ἑτέρα παραίτησις[3]:

Μετὰ τὰς δουλικάς μου προσκυνήσεις ἀναφέρω τῇ ὑμετέρᾳ σεβασμιωτάτῃ παναγιότητι, καὶ ἁγίᾳ καὶ ἱερᾷ συνόδῳ, ὅτι μὲ τὸ νὰ ἔφθασα εἰς βαθύτατον γῆρας, καὶ δὲν δύνομαι νὰ ἐκτελέσω τὰς ἀρχιεροπραξίας, διὰ τὰ καταλαβόντα με πάθη, καὶ γίνεται ἐκ τούτου γογγυσμὸς ἀπὸ τοὺς εὐλογημένους χριστιανοὺς τῆς 'Επαρχίας μου, ἀπεφάσισα οἰκειοθελῶς νὰ παραιτηθῶ τῆς 'Επαρχίας ταύτης, καὶ νὰ ἡσυχάσω τὸν ὀλίγον χρόνον τῆς ζωῆς μου εἰς τὸ ἑξῆς εἰς κανένα μέρος τῆς ἐπαρχίας μου, μὲ τὴν διηνεκῆ ἐνθύμησιν τῶν πολλῶν μου ἁμαρτιῶν, διὰ νὰ ἀξιωθῶ ἐλέους ἀπὸ τὸν πολυεύσπλαγχνον θεὸν καὶ σωτῆρά μας 'Ιησοῦν Χριστόν· λοιπὸν ζητῶ πρῶτον τὴν συγχώρησιν παρὰ τῆς κοινῆς μητρὸς ἁγίας 'Εκκλησίας, καὶ εἴ τι κἀγὼ ὁ ἀνάξιος ἐφάνην ἡμαρτηκὼς ἑκουσίως ἢ ἀκουσίως πρὸς τὸν θεόν, καὶ τὴν κοινὴν εὐεργέτιδα μητέρα μου ἁγίαν 'Εκκλησίαν, παρακαλῶ θερμῶς νὰ ἀξιωθῶ συγγνώμης καὶ συγχωρήσεως παρὰ τῆς ὑμετέρας παναγιότητος καὶ ἁγίας

[1] 'Ο κῶδιξ προέρχεται ἐκ δωρεᾶς τοῦ Δημητσανίτου μητροπολίτου Φθιώτιδος 'Ιακώβου, ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Νικολάου Παπαϊωάννου, ὡς δὲ πληροφορούμεθα ἐκ διαφόρων σημειωμάτων ἦτο κτῆμα τοῦ ποτὲ μαθητοῦ τῆς σχολῆς 'Αθανασίου Καλπακίδου. 'Η ἐν γένει ἐπιμέλεια τῆς γραφῆς ὅμως καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ πείθουν ἡμᾶς ὅτι ὁ κῶδιξ ἐγράφη διὰ χειρὸς διδασκάλου τινὸς τῆς σχολῆς. Τῶν χειρογράφων τῆς σχολῆς Δημητσάνης κατάλογος δὲν ἔχει ἐκδοθῆ, μολονότι ὁ καθηγητὴς Ν. Βέης ἔχει ἐξαγγείλει πρὸ 45ετίας ὅλης τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ. Πρὸς ἔκδοσιν τοῦ καταλόγου τῶν ὑπερδιπλασιασθέντων ἔκτοτε χειρογράφων ἐργαζόμεθα καὶ ἡμεῖς.

[2] Φ. 77β-78α.

[3] Φ. 78α-79β.

συνόδου· καὶ ἐπειδὴ ἐγὼ εἰς τὸ ἑξῆς παραιτοῦμαι, κατὰ χρέος ἀναφέρω τῇ κοινῇ μητρὶ εἰς πληροφορίαν ἀληθῆ τῆς καταστάσεως τῆς 'Επαρχίας ταύτης, ὅτι τὸ εἰσόδημα τῆς Δημ(ητσάνης) εἶναι πολλὰ εὐτελὲς ὁποῦ μόλις μὲ πολλοὺς κόπους καὶ φροντίδα παντοτινὴν γίνεται χίλια πεντακόσια γρό(σια), ὅτι δὲν ἐγένετο συνήθεια ἐξ ἀρχῆς νὰ βοηθῆται ὁ ἀρχιερεὺς τὸν καλὸν καιρόν, πολλῷ μᾶλλον εἰς τούτους τοὺς δυστυχισμένους καιρούς, ὁποῦ οἱ ἄνθρωποι εἶναι βεβαρημένοι ἀπὸ τὰς περιστάσεις, καὶ τεθλιμμένοι ἀπὸ τὰ δυσβάστακτα καὶ βαρύτατα χρέη, ὁποῦ ὁ ἀρχιερεὺς θλίβεται μᾶλλον, ἢ πορίζεται· αὕτη ἐστὶν ἡ ἀλήθεια· διὰ τὶ οἱ χριστιανοὶ κοντὰ ὁποῦ εἶναι πτωχοὶ εἶναι καὶ δυσήνιοι, καὶ ὁ ἀρχιερεὺς διὰ νὰ ζήσῃ μετ' αὐτῶν, πρέπει νὰ εἶναι μέτριος, ὀλιγαρκής, εὐλαβής, ὑπομονητικός· αὐτὰ ὁποῦ ἀποτολμῶ νὰ σημειῶ καὶ νὰ περιγράφω, παρακαλῶ νὰ ἔχω συγγνώμην, ὅτι ἐστοχάσθην ὡς χρέος μου νὰ φανερώσω τὴν ἀληθῆ κατάστασιν τῆς ἐπαρχίας ταύτης· ταῦτα μὲν προσκυνητῶς, αἱ δὲ πανάγιαι αὐτῆς εὐχαὶ καὶ εὐλογίαι, εἶέν μοι φυλακτήριαι ἐν βίῳ παντί.

Τὴν παραίτησιν τοῦ 'Αμβροσίου καὶ ἐνδιαφερούσας τινὰς λεπτομερείας αὐτῆς ἀγγέλλει καὶ ὁ διδάσκαλος τῆς σχολῆς Δημητσάνης πρὸς τὸν ἐν Τεργέστῃ πρ. ἐπίσκοπον Μεθώνης Ἄνθιμον Καράκαλλον, διὰ μακρᾶς κατ' 'Οκτώβριον τοῦ 1795 ἐπιστολῆς αὐτοῦ [1], ἐξ ἧς ἀποσπῶμεν τὴν σχετικὴν περικοπήν, ἔχουσαν ὡς ἑξῆς:

...Περὶ δὲ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως τῆς φανερώνω τοῦτο, εἰς τὰς ἀπερασμένας εἴκοσι τοῦ παρόντος ἔκαμεν ὁ γέρων Δημιτζάνης τὴν παραίτησίν του λαμβάνωντας δύω χιλιάδας γρόσια διά τινας ὁμολογίας οἰκονομικάς, ὁποῦ ἔδωσε διὰ τὸν διάδοχον, ὁμοίως καὶ τὰ μπεράτια, καὶ σιγίλλιον, τὰ ὁποῖα ὅλα τὰ ἐστείλαμεν ἀπάνω μὲ ἄνθρωπον ἐξεπίτηδες πρὸς τὸν ἅγιον Σμύρνης [2], καὶ τζελεπῆ Νικῆτα [3], καὶ τοὺς κάμνομεν πληρεξουσίους

[1] Τὸ ἔγγραφον εἰς τὸν φάκελλον 'Ανθίμου Καρακάλλου τοῦ παρὰ τῇ δημοσίᾳ Βιβλιοθήκῃ σχολῆς Δημητσάνης 'Ιστορικοῦ 'Αρχείου Γορτυνίας. 'Εν ἀρχῇ ὁμιλεῖ διὰ τὸν διδάσκαλον Χατζη - Αγάπιον, τὴν σχολὴν καὶ βιβλιοθήκην, τὸ κοινὸν τῆς Δημητσάνης, τὴν μονὴν Φιλοσόφου κλπ.

[2] Πρόκειται περὶ τοῦ μετὰ ταῦτα πατριάρχου Γρηγορίου Ε', ὅστις τότε ἦτο μητροπολίτης Σμύρνης καὶ τοῦ ἀνέθηκαν τὰς σχετικὰς φροντίδας.

[3] Νικήτας Τζελεπῆς Κουντούρης, τὸ ἐπίκλιον, ἦτο ἰσχυρὸς καὶ εὐκατάστατος Δημητσανίτης εἰς βασιλεύουσαν, ὁπόθεν μετὰ τοῦ γυναικαδέλφου του Χατζη - Θεοδωρῆ Κατσαλούκα συνέδραμον καὶ τὴν σχολὴν τῆς γενετείρας, κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν αὐτῆς, μετὰ τὴν ἐρήμωσιν ἣν ὑπέστη κατὰ τὰς 'Αλβανικὰς ἐπιδρομάς, ποὺ ἠκολούθησαν τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐπαναστάσεως 'Ορλώφ. Τὰς πληροφορίας παρέχει σχετικὸν σημείωμα τοῦ ἰδίου ἐπιστολογράφου ἐν φ. 9α τοῦ κώδικος τῆς σχολῆς, ἔνθα καὶ ἄλλαι χρήσιμοι ὑποσημειώσεις, πιθανῶς διὰ χειρὸς τοῦ διδασκάλου Καλλινίκου Καστόρχη γραφεῖσαι.

εἰς τὸ νὰ ἐκλέξουν ἄξιον ἀρχιεπίσκοπον, ὅποιον ἤθελε εὕρουν εὔλογον, εἴτε ἐδικόν μας, εἴτε ξένον· ἀκόμη ἐστείλαμεν καὶ ἀναφορὰν εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν, ζητοῦντες μετὰ δεήσεως ἄξιον εἰς τὰ πάντα ἀρχιερέα, ἐπειδὴ ἡ παραίτησις ἔγινεν εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν, διότι ἡ παραίτησες τὴν σήμερον εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν γίνονται, καὶ ὄχι ἐκεῖ ὁποῦ θέλει ὁ κάτοχος· λοιπὸν προσμένομεν τὸν νέον ἀρχιερέα, μὲ τὸν ἐρχομὸν τοῦ ὁποίου ἐλπίζομεν νὰ ἐξυπνήσῃ ἡ ἀποκοιμισμένη μας ἐκκλησία... αψϞεφ [1795]

'Οκτωβρίου λῃ̄ ἐκ Δημητσάνης... 'Αγάπιος ὁ Παπαδόπουλος.

VI

Μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ 'Αμβροσίου ἠκολούθησεν ἀναφορὰ τῶν χριστιανῶν τῆς ἐπαρχίας, πρὸς τὸ πατριαρχεῖον, διὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ χηρεύσαντος ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Δημητσάνης, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ καὶ ὁ διδάσκαλος 'Αγάπιος πρὸς τὸν πρ. Μεθώνης Ἄνθιμον, ἐν τῇ ἐπιστολῇ του. Εἰς τὸν μνημονευθέντα κώδικα ὑπάρχει καὶ ἀντίγραφον τῆς ἐν λόγῳ ἀναφορᾶς, ἔχον ὡς ἀκολούθως:

Μετὰ τὰς δουλικὰς ἡμῶν καὶ ἐδαφιαίας προσκυνήσεις, ἡμεῖς οἱ χριστιανοὶ καὶ ταπεινοὶ ραγιάδες τοῦ πολυχρονίου ἡμῶν ἄνακτος, ἀναφέρομεν τῇ ὑμετέρᾳ σεβασμιωτάτῃ παναγιότητι, καὶ ἁγίᾳ καὶ ἱερᾷ συνόδῳ, ὅτι ἐπειδὴ ὁ ἀρχιερεὺς ἡμῶν παραιτεῖται διὰ τὸ βαθύτατον γῆράς του, παρακαλοῦμεν ἅπαντες θερμῶς τὴν κοινὴν μητέρα μας ἁγίαν ἐκκλησίαν μας, νὰ ἐκλεχθῇ ἀρχιερεὺς ὁποῦ νὰ ποιμαίνῃ τοὺς χριστιανοὺς τῆς ταπεινῆς ταύτης ἀρχιεπισκοπῆς, ἀνὴρ ταπεινός, καὶ ὀλιγαρκὴς καὶ ὑπομονητικός, ἐπειδὴ οἱ εὑρισκόμενοι ὀλίγοι χριστιανοὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν ταύτην εἶναι πτωχότατοι, καὶ μόλις δύνανται νὰ ἀπαντῶσιν εἰς τὰ βασιλικὰ δοσίματα, καὶ ἀπὸ ταὶς πολλαὶς περιστάσεις καὶ δυστυχίες οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν δυσάρεστοι ἀνυπομόνητοι, καὶ ἡ ἁγία εὐχὴ τῆς παναγίας της, καὶ ἁγίας συνόδου νὰ τοὺς βοηθήσῃ νὰ ὑποφέρουν νὰ μὴν σκορπισθῶσιν, ὅτι καθ' ἑκάστην ἡμέραν φεύγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἰς ἄλλα μέρη διὰ τὰς πολλὰς δυστυχίας. Ταῦτα μὲν προσκυνητῶς, αἱ δὲ πανάγιαι αὐτῆς εὐχαὶ καὶ εὐλογίαι εἶεν μετὰ πάντων ἡμῶν.

Δημητσάνα
Ζάτουνα
Ζυγοβίστι καὶ καθεξῆς [1].

Διὰ τῶν συντόνων ἐνεργειῶν ἡ διαδοχὴ τοῦ 'Αμβροσίου ἐπετεύχθη σχεδὸν ἀμέσως. Διότι εἰς ἀντικατάστασιν αὐτοῦ ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Δημη-

[1] Φ. 79β - 80α.

τσάνης ὁ δευτερεύων τῶν διακόνων τῆς Μ. Ἐκκλησίας *Φιλόθεος* Χατζῆς, ἐκ Κύπρου. Ὁ συμπολίτης αὐτοῦ πατριάρχης Γεράσιμος Γ′ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Φιλοθέου, ὡς ἀρχιεπισκόπου Δημητσάνης, ἀνήγγειλε πρὸς τοὺς πατέρας τῆς κατὰ τὴν ἐπαρχίαν ταύτην σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Τ. Προδρόμου διὰ τῆς ἀκολούθου ἐπιστολῆς, δι᾽ ἧς συνιστᾷ φιλόφρονα ὑποδοχὴν καὶ περιποίησιν πρὸς τὸν νέον ἱεράρχην[1]:

Γεράσιμος ἐλέῳ Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Ὁσιώτατε καθηγούμενε, καὶ λοιποὶ ἀσκούμενοι πατέρες καὶ μοναχοὶ τοῦ ἐν τῇ | ἐπαρχίᾳ Δημητζάνης κειμένου ἱεροῦ καὶ σεβασμ(ίου) ἡμετέρ(ου) π(ατ)ριαρχικοῦ καὶ σ(ταυ)ροπη|γιακοῦ μοναστηρί(ου) τοῦ Προδρόμου, τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος, χάρις εἴη | ὑμῖν, καὶ εἰρήνη παρὰ θεοῦ, παρ᾽ ἡμῶν δὲ εὐχή, εὐλογία κ(αὶ) συγχώρησις. Ἐπειδὴ ὁ | θεοφιλέστατος ἀρχιεπίσκοπος Δημητζάνης συναδελφὸς ἡμῶν ἀγαπητὸς κὺρ Ἀμβρόσιος παρῃ|τήσατο οἰκειοθελῶς τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ, καὶ κατὰ τὴν ἔνθερμον αὐτοῦ παράκλησιν καὶ [κοινὴν] | αἴτησιν τῶν τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ χριστιανῶν δια κανονικῶν ψήφων, καὶ συνοδικῆς ἐκλογῆς | προετιμήθη τῶν ἄλλων ὁ ἡμέτερος δευτερεύων τῶν διακόνων κὺρ Φιλόθεος, καὶ δὴ ἡ|μετέραις ἀδείαις ἐχειροτονήθη ἀρχιερεὺς γνήσιος, νόμιμος, καὶ κανονικός, καὶ ἀπεκατεστάθη ἀρ|χιεπίσκοπος τῆς ἐπαρχίας ταύτης κατὰ τὴν κανονικὴν διατύπωσιν ὡς ἄξιος καὶ τίμιος, | καὶ δόκιμος ἀναφανείς, καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ κατὰ διαφόρους καιροὺς πιστῶς ἐκδουλεύσας, καὶ πα|ρὰ τῇ ἡμῶν μετριότητι χρόνους ἱκανοὺς διατρίψας, καὶ ἐξυπηρετήσας εὐγνωμόνως κ(αὶ) εὐπει[θῶς,] | διὰ τοῦτο ἐνετειλλάμεθα τῇ ἀρχιερωσύνῃ αὐτοῦ, ὅπως ἐρχόμενος σὺν θεῷ εἰς τὴν θεόθεν κλη|ρωθεῖσαν αὐτῷ ἐπαρχίαν ταύτην, δεικνύῃ καὶ πρὸς τὸ ἱερὸν τοῦτο μοναστήριον, ὡς σ(ταυ)ροπηγια|κόν, καὶ ἔχον τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς τὴν προσήκουσαν ἐπίσκεψιν, καὶ ἀναγκαί(αν) | ὑπεράσπισιν. Διὰ τοῦτο καὶ γράφοντες ἐντελλόμεθα καὶ παραγγέλλομεν καὶ ὑμῖν, [ὅπως] | ὅταν σὺν θεῷ φθάσῃ ἡ ἀρχιερωσύνη αὐτοῦ ὑποδεχθῆτε μετὰ πάσης φιλοφροσύνης καὶ | δεξιώσεως, προσφέροντες τῇ θεοφιλίᾳ αὐτοῦ τὸ ὀφειλόμενον σέβας καὶ τὴν εὐλάβειαν | ὡς ἐπιφέροντος ἡμέτερον πρόσωπον, διὰ νὰ ἀξιοῦσθε παρ᾽ αὐτοῦ τῆς δυνατῆς ὑπερασπί|σεως εἰς πάσας τὰς χρείας ὑμῶν καὶ ἀνάγκας, καὶ δι᾽ αὐτοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἰσχυρᾶς | ἀντιλήψεως, καὶ τῆς παρ᾽ ἡμῶν εὐνοίας, καὶ διὰ νὰ ἔχητε ἐπὶ πλέον τὴν ἐκκλησίαν εὐή|κοον

[1] Τὸ γράμμα ἐφ᾽ ἁπλοῦ κοινοῦ χάρτου (διαστ. 0,30×0,225 μ.), εὑρίσκετα συνεσταχωμένον ἐν φ. 123 τοῦ κτητορικοῦ κώδικος τῆς μονῆς Προδρόμου, ἐπ᾽ ἐσχάτων εἰσαχθέντος μετὰ παντὸς τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς εἰς τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Γορτυνίας παρὰ τῇ δημοσίᾳ βιβλιοθήκῃ τῆς σχολῆς Δημητσάνης. Ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ κώδικος εὑρίσκονται καὶ ἄλλα τινὰ γράμματα, μέλλοντα νὰ ἐκδοθοῦν ἐν εἰδικῇ περὶ τῆς μονῆς πραγματείᾳ.

εἰς τὰς εὐλογοφανεῖς αἰτήσεις σας, ὅτι ἡ γενομένη τιμή, περιποίησίς τε καὶ συνδρο[μὴ] πρὸς τὴν ἀρχιερωσύνην αὐτοῦ ἀνάγε(ται) πρὸς ἡμᾶς, οὕτως οὖν ποιήσατε ἐξάπαντος, ἵνα κ(αὶ) ἡ τοῦ θεοῦ χάρις [εἴη μεθ᾽ ὑμῶν] αωҁεω Νοεμβ[ρίου...].

Ὁ Κωνστ(αν)τινουπόλεως κ(αὶ) ἐν Χ(ριστ)ῷ εὐχέτης ὑμῶν.

Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Φιλοθέου ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἀνασύστασις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς[1], ἀλλ᾽ ἡ συνεχὴς ἀρχιερατεία τοῦ Ἀμβροσίου ἀποκλείει προτέραν συγχώνευσιν τῆς Δημητσάνης μετὰ τῆς Λακεδαιμονίας, ἀστήρικτον δὲ εἶναι τὸ γραφὲν ὅτι τοῦτο εἶχεν ἐπιτύχει κατὰ τὸ ἔτος 1777 ὁ μετέπειτα Δέρκων γενόμενος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Γρηγόριος[2]. Τὸ ἀκριβὲς εἶναι ὅτι οὗτος, ἐνδιαφερόμενος ὑπὲρ τοῦ μετέπειτα Τριπολιτζᾶς γενομένου Ἀκόβων Δανιήλ, εἰσηγεῖτο εἰς τὸν πατριάρχην Γρηγόριον Ε′ καὶ φαίνεται ὅτι, ἐνδιαφερόμενον καὶ ἐκεῖνον διὰ τὸν συμπολίτην του, εἶχε πείσει, νὰ ἑνωθῇ ἡ ἐπισκοπὴ Ἀκόβων μετὰ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης, χάριν τοῦ Ἀκόβων Δανιήλ, τοῦ Δημητσάνης [=Φιλοθέου] «μετατιθεμένου πρὸς τὴν ἄλλην ζωήν, ἢ πρὸς ἄλλην ἐπαρχίαν», ὡς ἀναφέρεται ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Δέρκων Γρηγορίου πρὸς τὸν Ἀκόβων Δανιήλ[3]. Ἀλλὰ ὁ Φιλόθεος ἦτο ἀκόμη νέος, κατὰ τὸ ἔτος 1819 ὅτε ἐγίνοντο ταῦτα, διὰ νὰ μεταβῇ φυσικῶς εἰς τὴν ἄλλην ζωήν, δὲν ἔστεργε δέ, οὗτος, ὡς φαίνεται, νὰ μετατεθῇ εἰς ἄλλην ἐπαρχίαν, δι᾽ ὃ δὲν κατωρθώθη ἡ ἕνωσις. Βραδύτερον, χάριν τοῦ Δανιήλ, ἡ ἐπισκοπή του ἡνώθη μετὰ τῆς Τριπολιτζᾶς.

Τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Δημητσάνης ὁ Φιλόθεος ἐκόσμησεν ἐπὶ 25ετίαν ὁλόκληρον, ὑπῆρξε δὲ ὁ τελευταῖος αὐτῆς ἀρχιεπίσκοπος, κατὰ τοὺς δούλους αἰῶνας. Μεταξὺ τῶν πρώτων μελημάτων αὐτοῦ, ἅμα ὡς ἐγκατεστάθη εἰς Δημητσάναν, ὑπῆρξεν ἡ ἵδρυσις ἰδίου ἀρχιεπισκοπικοῦ καταστήματος, ὅπερ καὶ δὲν ἐβράδυνε ν᾽ ἀνεγερθῇ, τῇ ὁμοθύμῳ συμβολῇ τοῦ κοινοῦ Δημητσάνης. Τὴν πληροφορίαν ἔχομεν ἀπὸ ἀχρονολόγητον ἀντίγραφον τῆς σχετικῆς πράξεως, ὅπερ ἔχει καταχωρισθῇ εἰς τὸν αὐτὸν ὑπ᾽ ἀριθ. 5 χειρόγραφον κώδικα τῆς δημοσίας βιβλιοθήκης τῆς σχολῆς Δημητσάνης (φ. 85α-88α) καὶ ἔχει οὕτω:

Διὰ τοῦ παρόντος ἡμῶν ἀποδεικτικοῦ, καὶ συμφωνητικοῦ γράμματος, φανερώνομεν καὶ ὁμολογοῦμεν ἡμεῖς ἅπαντες οἱ ἐν ταύτῃ τῇ πολιτείᾳ τῆς Δημητσάνης εὑρισκόμενοι, μὲ μίαν ὅλοι ὁμοῦ ψῆφον καὶ ἀπόφασιν, οἰκειο-

[1] Μ. Γεδεών, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 675. Β. Α. Μυστακίδης, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 169. Π. Π. Πλούμης, «Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδεία», τόμ. Η′, σελ. 119β, ἐν λ. Γεράσιμος, ἔνθα λόγος γίνεται περὶ προαγωγῆς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης εἰς μητρόπολιν, ὑπὸ τοῦ πατρ. Γερασίμου Γ′.

[2] Σ. Ν. Θωμοπούλου, Ὁ μέγας Δέρκων Γρηγόριος, «Δελτ. Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἑταιρείας», Α′, τεῦχ. β′, νέα σειρὰ (1928), σελ. 56. Οὗτος ἀρύεται ἐκ τοῦ Γεδεών.

[3] Αὐτόθι, σελ. 82. Τ. Γριτσοπούλου, Ἡ ἐν Γορτυνίᾳ ἐπισκοπὴ Ἀκόβων, σελ. 8.

θελῶς καὶ αὐτοπροαιρέτως, ἐποιήσαμεν ταύτην τὴν παροῦσαν ἀπόδειξιν, εἰς μαρτυρίαν τῆς ἀληθείας καὶ εἰς παντοτεινὴν δήλωσιν, ὡς ὅτι μὲ τὸ νὰ μὴν εὑρέθη ἐξ ἀρχῆς κοινὸν ὀσπήτιον εἰς ταύτην τὴν ἀρχιεπισκοπήν, διὰ νὰ κατοικῇ ὁ ἀρχιερεὺς καὶ κυριάρχης τοῦ τόπου, διὰ νὰ ἀναπαύηται, καθὰ καὶ οἱ ἐπίλοιποι ἀρχιερεῖς οἱ ὑποκείμενοι τῷ ἀποστολικῷ θρόνῳ, ἔχουσι τὰς μητροπόλεις των, καὶ ὂν ἄπρεπον καὶ ἀνάρμοστον τοῦτο γε, τὸ εἶναι ἄνευ μητροπόλεως ὁ ἀρχιερεύς, οὖσα καὶ αὐτὴ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ λεγομένη καὶ ἀνέκαθεν φημισμένη, κατὰ τὴν δήλωσιν τῶν ἱερῶν συγγιλιωδῶν γραμμάτων, τῶν κατὰ καιροὺς οἰκουμενικῶν καὶ ἀοιδίμων πατριαρχῶν, καὶ τῶν ἱερῶν συνόδων, ὑστερημένη μητροπόλεως, (ἴσως γε καὶ τοῦτο ἐξ ἀφροντισίας τῶν τότε ἀνθρώπων καὶ τῶν προκατόχων ἀρχιερέων κατοικούντων εἰς τὰ πατρικά των ὀσπίτια)[1] μὴ ἀνεχόμενοι ἡμεῖς οἱ κατὰ τὸ παρὸν εὑρισκόμενοι, νὰ εἶναι χωρὶς μητρόπολιν αὕτη ἡ ἀρχιεπισκοπή, μάλιστα δὲ ὁ τανῦν ἅγιος δεσπότης μας διὰ τὴν πολλὴν καὶ ἔνθερμον αὐτοῦ προθυμίαν, θείῳ ζήλῳ κινούμενος, γέγονεν ὁδηγὸς πρῶτος καὶ παρακινητὴς τούτου τοῦ θεοφιλοῦς ἐπιχειρήματος. Ὅθεν μὲ τὸ νὰ ἦναι τάξις καὶ συνήθεια, ὁποῦ αἱ μητροπόλεις νὰ γίνωνται εἰς τὴν κυρίαν καθέδραν, οὖσα καὶ αὐτὴ ἡ πολιτεία Δημητζάνα καθέδρα ταύτης τῆς ἀρχιεπισκοπῆς[2] ἀπεφασίσαμεν ὅλοι ὁμοῦ συμφώνως, καὶ ἐκλέξαμεν ἕνα τόπον πολλὰ ἄξιον χρήσιμον, καὶ ἁρμόδιον διὰ νὰ γίνῃ ἡ μητρόπολις ὅλης τῆς ἐπαρχίας, καὶ νὰ οἰκοδομηθῇ σὺν θεῷ ἁγίῳ μὲ τὴν πρόθυμον ἐπιστασίαν τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιερέως ἡμῶν ἁγίου Δημητζάνης κυρίου κυρίου Φιλοθέου, καὶ μὲ τὴν κοινὴν συνδρομὴν τῆς ὅλης ἐπαρχίας. Ὁ ὁποῖος τόπος ὀνομάζεται τοῦ Ἰωάννου τοῦ ποτὲ Κροκιδᾶ καὶ εἶναι ἡ περιοχή του ὅλη καθὼς φαίνεται, τὸ μὲν μάκρος πῆχες τριάκοντα, τὸ δὲ πλάτος πῆχες εἴκοσι δύω· καθὼς ὁ ἐξάδελφος τοῦ ῥηθέντος ὁ παπᾶ κὺρ ὁ...[2] ἐπαῤῥησίασεν ἡμῖν τὴν μοιρασίαν του καὶ φανερώνει τὸ μερίδιον τοῦ Ἰωάννου, ὅστις ἔβαλε καὶ τὰ σύνορα τοῦ τόπου καὶ τὸ μὲν κάτωθεν μέρος εἶναι συμπλή|κτωρ ὁ ἴδιος παπᾶ κὺρ... καὶ πρωτοπαπᾶς, καὶ τὰ ἄλλα μέρη εἶναι δρόμοι, καθὼς φαίνονται· τοῦ ὁποίου τόπου τὴν τιμὴν ὅλοι ἀφιλοπροσώπως τὴν ἀπεφασίσαμεν διὰ γρόσια τόσα[3], καὶ ἐπειδὴ ὁ ῥηθεὶς ἀπεδήμη-

[1] Διὰ τὸν λόγον ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν διατελεσάντων ἀρχιεπισκόπων Δημητσάνης ἦσαν ἐντόπιοι.

[2] Ἐντεῦθεν ἀποδεικνύεται ἐντελῶς ἀβάσιμον τὸ γραφὲν ὅτι εἴς τινα καιρὸν ἕδρα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἦτο ἡ παρὰ τὴν Στεμνίτσαν μονὴ τῆς Χρυσοπηγῆς. Π. Παπαζαφειροπούλου, Μεθυδριάς, σελ. 84.

[3] Τὸ ἐκδιδόμενον ἀντίγραφον κατεστρώθη εἰς τὸν ἐν λόγῳ κώδικα ὡς πρότυπον παρομοίων πράξεων, ἑπομένως ὁ βιβλιογράφος δὲν ἔκρινεν ὅτι ὡς πρὸς τὰ ἀναφερόμενα πρόσωπα ἦτο ἀπαραίτητον νὰ τὰ παραθέσῃ, δι' ὃ καὶ παρέλιπεν αὐτά, ἢ ἀορίστως ἔγραφεν ὁ δεῖνα κλπ.

σεν ἐκ τῶν ἐνταῦθα πρὸ χρόνων ἱκανῶν, καὶ κατοικεῖ εἰς τὸ Τριέστι, καὶ εἰς λοιπὰς πολιτείας τοῦ πουνέντε· καὶ τὸ κοινὸν τοῦτο ἀποκρίνεται τὰ ἀλλεπάλληλα βασιλικὰ μυρία καὶ δοσίματα· ἐπήραμεν αὐτὸν τὸν τόπον καὶ διὰ τὸ χριστιανικὸν πάλιν τὰ τόσα γρόσια τὴν τιμὴν ταύτης τῆς τοποθεσίας, τὰ ἐκρατήσαμεν εἰς τὸ κοινὸν τῆς πολιτείας μας, μὲ τὴν διαφοράν τους, πρὸς δέκα τὰ ἑκατόν, διὰ ὅσον καιρὸν ἤθελε λείπῃ ὁ ῥηθείς, καὶ ὁπόταν τὸν φωτίσῃ ὁ ἅγιος θεὸς καὶ ἔλθῃ εἰς τὴν πατρίδα του, νὰ ἔχωμεν νὰ τοῦ δώσωμεν τὰ ῥηθέντα γρόσια μὲ τὸ ῥηθὲν ἠντερέσιόν τους, καὶ ἂν μὲ τὸν ἐρχομόν του ἤθελε φερθῇ ἐναντίος, ὅπερ μὴ γένοιτο εἰς ταύτην τὴν κοινὴν καὶ εὐλογοφανῆ ἀπόφασιν ταύτης τῆς πολιτείας, καὶ ὅλης τῆς ἐπαρχίας, νὰ εἴμεθα ὅλοι ἐπίσης διαυθεντευταὶ περὶ τοῦ τόπου, καὶ ἕτοιμοι ἐν παντὶ κριτηρίῳ ὁποῦ ἤθελε κινηθῇ ἐσωτερικῷ ἢ ἐξωτερικῷ· ὅθεν ἀμετάθετος ὢν ὁ τοιοῦτος τρόπος, ὡς θεοφιλὴς καὶ θεάρεστος, ἐγένετο καὶ τὸ παρόν μας ἀποδεικτικὸν ὑποβεβαιωμένον ὑπὸ πάντων ἡμῶν διὰ τὸ μόνιμον καὶ ἀσφαλές, καὶ ἔνδειξιν εἰς τὸν ἅπαντα αἰῶνα, διὰ νὰ καταστρωθῇ καὶ εἰς τὸν ἱερὸν κώδικα, ταύτης τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητζάνης, καὶ ἐδόθη εἰς τὰς χεῖρας τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου δεσπότου κυρίου κυρίου Φιλοθέου, καὶ ὁ πανάγαθος θεὸς διὰ τῶν εὐπροσδέκτων αὐτοῦ εὐχῶν, νὰ ὁδηγήσῃ καὶ ἡμᾶς ἅπαντας, εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν καὶ σωτήριον· καὶ νὰ μᾶς ἀξιώσῃ νὰ ἴδωμεν καὶ τὴν οἰκοδομὴν τῆς μητροπόλεως, κατὰ τὴν ἄφεσίν μας, καὶ κατὰ τὸν ἔνθερμον καὶ διακαῆ ζῆλον τοῦ ἀρχιερέως μας, καὶ γενομένης θείᾳ βοηθείᾳ μὲ τέλος καλόν, νὰ ἡσυχάσῃ καὶ νὰ ἀναπαυθῇ ὁ δεσπότης μας καὶ ἡμεῖς· ὅθεν καὶ κατὰ τὸ μαραφέτι τῆς ἱερᾶς καὶ βασιλικῆς κρίσεως, ἐπήραμεν καὶ χοτζέτι διὰ ταύτην τὴν τοποθεσίαν, καὶ ἐπεράσαμεν καὶ τὸ παρόν μας γράμμα εἰς τὸ πυγγίλι, διὰ στερέωσιν καὶ ἐναντίαν λαχοῦσαν χρεῖαν:

Τὸ κτίριον τῆς μητροπόλεως, ὅπερ ἐφιλοδόξησεν ὁ Φιλόθεος νὰ ἀποκτήσῃ ἡ ἀρχιεπισκοπή του, φαίνεται ὅτι, συντρέχοντος καὶ τοῦ κοινοῦ τῆς Δημητσάνης, ὡς καὶ τῶν μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν τῆς ἐπαρχίας, ἱδρύθη κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς ἁγίας Κυριακῆς, εἰς τὸ κέντρον μικρᾶς πλατείας, ἥτις ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ὑπῆρξε τὸ κεντρικώτερον σημεῖον τῆς πολιτείας. Ἡ «μητρόπολις» ἥτις εἶναι τὸ κτίριον ὅπερ σήμερον στεγάζει τὸ εἰρηνοδικειακὸν κατάστημα, παλαιότερον ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς κοινοτικὸν κατάστημα, εὐθὺς δὲ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ἐσκέπτοντο οἱ Δημητσανῖται νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν ἢ καὶ πιθανῶς ἐχρησιμοποίησαν ὡς σχολεῖον τῶν κορασίων.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μακρᾶς ἀρχιερατείας αὐτοῦ ἐν Δημητσάνῃ ὁ Φιλόθεος ἐπετέλεσεν ἔργον θεάρεστον καὶ ἐθνοπρεπές. Ὀλίγης μὲν παιδείας μετεῖχεν, ἀλλ' ἐστολίζετο λαμπρῶς ὑπὸ προτερημάτων ἱερατικοῦ χαρακτῆρος[1],

[1] Ἀμβρ. Φραντζῆ, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, τόμ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1841, σελ. 97.

παρὰ τὴν ἄδικον ἐντύπωσιν ἣν ἀπεκόμισεν ὁ ἐπισκεφθεὶς αὐτὸν εἰς τὸ ἀρχιεπισκοπικὸν κτίριον, κατὰ τὸ ἔτος 1806 περιηγηθεὶς τὴν Πελοπόννησον, Ἄγγλος συνταγματάρχης Λήκ, ὅστις τὸν ὀνομάζει ἀμαθῆ καλόγηρον[1]. Ἐὰν ὁ Φιλόθεος ὀλίγα ὁ ἴδιος γράμματα ἐγνώριζεν, ὅμως ὑπεστήριξεν ἐνθέρμως αὐτὰ διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ ποιμνίου τῆς ἐπαρχίας του. Οὕτω, μετὰ τοῦ γείτονος ἐπισκόπου Ἀμυκλῶν Νικηφόρου, διὰ σιγιλλίου γράμματος τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου Ε' τοῦ ἀπὸ Νικαίας, ὑπὲρ τῆς ἐν Βυτίνῃ σχολῆς ἀπολυθέντος κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1804, ὁ Φιλόθεος διωρίσθη ἔφορος καὶ ἐταστὴς τῆς σχολῆς[2]. Μετὰ τῶν προκρίτων τῆς Δημητσάνης ἐξ *ἄλλου*, κατὰ τὸ ἔτος 1816 ἀνηνέχθη πρὸς τὸ πατριαρχεῖον ὑπὲρ τῆς ἐν τῇ πόλει γεραρᾶς σχολῆς, ἐπιτυχὼν τὴν μετ' αὐτῆς ἕνωσιν τῆς μονῆς Φιλοσόφου καὶ τὸν διορισμὸν τοῦ μητροπολίτου Παλ. Πατρῶν Γερμανοῦ, ὡς ἐφόρου τῆς σχολῆς, ἀπολυθέντος πρὸς τοῦτο κατ' Ἰούλιον τοῦ 1815 τοῦ γνωστοῦ σιγιλλίου ὑπὸ τοῦ πατρ. Κυρίλλου Ϛ'[3], ὅπερ ἐκ τῶν ὑστέρων εἶχεν ὑπογράψει καὶ ὁ Φιλόθεος[4]. Ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν Στεμνίτσῃ ἑλληνικῆς σχολῆς διετέλεσεν ὁ Φιλόθεος συνοδικὸς ἔξαρχος καὶ ἐπίτροπος, μετὰ τοῦ ὁμόρου μητροπολίτου Χριστιανουπόλεως Γερμανοῦ, μετὰ τοῦ ὁποίου οὐχ ἅπαξ κυροῖ λογαριασμοὺς τοῦ σχολείου[5]. Διὰ τοὺς λόγους τούτους δικαίως λέγεται ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἐπαρχία Καρυταίνης ἐτίμα εἰλικρινῶς αὐτόν, διότι, ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Φωτάκος, ἦτο εὐσεβὴς καὶ προοδευτικὸς κληρικός[6].

Πρὸ πάντων καὶ ὑπὲρ πάντα ὅμως ὁ Φιλόθεος ὑπῆρξεν ἀνὴρ καὶ μάρτυς τοῦ μεγάλου ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος, μετασχὼν ἐνεργῶς τῶν προεπαναστατικῶν μάλιστα παρασκευῶν. Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν γνωστῶν σκληρῶν διωγμῶν κατὰ τῶν κλεφτῶν, πρὶν ἀπολυθῇ τὸ πατριαρχικὸν ἐπιτίμιον καὶ τὸ φοβερὸν σουλτανικὸν φερμάνιον τοῦ ἔτους 1806, ὁ πατριάρχης Κωνσταντι-

[1] W. M. Leake, Travels in the Morea, τόμ. II, Λονδῖνον 1830, σελ. 62-63.

[2] Π. Παπαζαφειροπούλου, Περὶ τῆς ἐν Βυτίνῃ ἑλληνικῆς σχολῆς, τῶν πρώτων αὐτῆς διδασκάλων καὶ τῆς ἐν αὐτῇ καταρτιζομένης βιβλιοθήκης, ἐν Ναυπλίῳ 1858, σελ. 32, 34. Τοῦ αὐτοῦ, Μεθυδριάς, σελ. 155, 157. Τὸ σιγίλλιον τοῦτο, περικεκομμένον, ἀπόκειται ἐν τῇ ἐν Βυτίνῃ Βιβλιοθήκῃ, φέρει δ' ἐν τέλει τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Φιλοθέου, ἐκ τῶν ὑστέρων τεθεῖσαν.

[3] [Ε. Καστόρχη], Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλλην. σχολῆς, σελ. 66 - 71. Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, σελ. 683.

[4] Τὸ σιγίλλιον δὲν περιεσώθη, ὁ δὲ Καστόρχης ἐξέδωκεν αὐτὸ ἐξ ἀντιγράφου τοῦ κώδικος τῆς σχολῆς Δημητσάνης (φ. 34 - 35β). Τὸ γράμμα ἐν καιρῷ θὰ ἐπανεκδοθῇ.

[5] Ν. Α. Βέη, Περὶ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς Στεμνίτσης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 389 κἑξ.

[6] Φ. Χρυσανθοπούλου - Φωτάκου, Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν καὶ τῶν ἔξωθι εἰς Πελοπόννησον ἐλθόντων, ἐν Ἀθήναις 1888, σελ. 295.

νουπόλεως Καλλίνικος Ε' εἶχεν ἀποστείλει πρὸς τοὺς ἐν Πελοποννήσῳ ἀρχιερεῖς συμβουλευτικὰ γράμματα[1]. Τούτων τὸ πρὸς τὸν Φιλόθεον ἀπόκειται εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας (Νο 7231), ἐκδοθὲν ἤδη[2]. Μετὰ τῶν ἀδελφῶν Σπηλιωτοπούλων μετὰ ταῦτα ὁ Φιλόθεος συνέπηξε τὴν λεγομένην ἱερὰν ἀδελφότητα, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἐνισχύσῃ τὰς πολεμεφοδιακὰς αὐτῶν ἐπιχειρήσεις[3]. Ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξεγέρσεως, ἣν ὑπεβοήθησεν ὁ Φιλόθεος, δὲν ἔζησε νὰ ἴδῃ. Κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἀγῶνος, μετὰ τῶν προκρίτων καὶ λοιπῶν ἀρχιερέων Πελοποννήσου ἐκρατήθη ὡς ὅμηρος εἰς τὰς φυλακὰς Τριπόλεως, ἔνθα καὶ ἐγκάθειρκτος εὑρισκόμενος ὑπέγραψε μετὰ τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων ὑποσχετικὸν ἔγγραφον περὶ συνεργασίας αὐτῶν ὑπὲρ τῆς ἀγωνιζομένης πατρίδος[4]. Αἱ κακουχίαι ὅμως καὶ αἱ θλίψεις τῆς φυλακῆς κατέβαλλον αὐτὸν διαρκῶς καὶ ἀθεραπεύτως. Ἀντιληφθεὶς τὸ τέλος του, ἐξωμολογήθη ἐνώπιον τοῦ Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς Δανιήλ, εἰς ὃν μάλιστα ἀνέθηκε νὰ ἐποπτεύσῃ νὰ μετρηθοῦν γρόσια 5 χιλιάδες ἐκ τῆς περιουσίας του εἰς τὴν σχολὴν τῆς Δημητσάνης, ὑποκύψας δὲ εἰς τὰς ταλαιπωρίας ἐκοιμήθη τὸν ὕπνον τοῦ δικαίου, ὡς μάρτυς τῆς πατρίδος, τὴν 10/22 Σεπτεμβρίου 1821[5]. Ὁ Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς *Δανιήλ*, περιγράψας δι' ὁμοιοκαταλήκτων στίχων τὰ δεινὰ τῆς ἐν Τριπόλει εἱρκτῆς, λέγει περὶ τοῦ Φιλοθέου:

τότε ὁ Δημητσάνης μου, ὁ τῆς ἐμῆς πατρίδος
ποιμὴν ὁ ἁγιώτατος ἐκείνης τῆς μερίδος (ἀπέθανε)[6].

[1] Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἡ μονὴ Παναγίας τῆς Αἱμυαλοῦς, σελ. 40 κἑξ.

[2] Ἐξεδόθη ὑπὸ Ε. Σαβράμη, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 231 - 238. Προηγουμένως ὅμως εἶχεν ἐκδοθῆ ὑπὸ Τ. Κανδηλώρου, «Μαλεβός», ἔτ. Δ' (1924), σελ. 227 κἑξ.

[3] Τάκη Ταχτικοῦ, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 2. Ν. Α. Βέης, Ἐγκυκλοπαιδ. Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη, τόμ. ΙΒ', σελ. 621, ἐν λ. Φιλόθεος. Ε. Σαβράμης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 225.

[4] Ἔγγραφον ὑπ' ἀριθ. 14796 τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας. Βλ. Ε. Σαβράμην, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 224, ὑποσ. 3, 225 - 226.

[5] Ἰωσὴφ Ζαφειροπούλου, Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ προὔχοντες ἐντὸς τῆς ἐν Τριπόλει φυλακῆς ἐν ἔτει 1821, ἔκδ. β', ἐν Ἀθήναις 1890, σελ. 67 - 68 (ἡ α' ἔκδοσις τοῦ σπανίου καὶ ἀξιολογωτάτου τούτου πονήματος ἐγένετο ἐν Ἀθήναις 1852, ἡ δὲ τελευταία ἐπιμελείᾳ τοῦ ἐν Τριπόλει «Συνδέσμου Φιλοπροόδων ὁ ΠΑΝ», ἐν Ἀθήναις 1926). Ὁ Ν. Βέης (Ἐγκυκλοπ. Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη, ΙΒ', 621) θέτει τὸν θάνατον τοῦ Φιλοθέου τὴν 8 Σεπτεμβρίου, ὁ δὲ Ε. Σαβράμης (Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 226) τὴν 17ην ἰδίου. Πρὸς ταῦτα ὅμως δὲν συμφωνεῖ ὁ αὐτόπτης Ζαφειρόπουλος. Πρβλ. καὶ Τ. Ταχτικόν, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 2, ὑποσ. 10.

[6] «Φιλολογικὴ Ἀκρόπολις», τόμ. Α' (1888 - 1889), σελ. 376 κἑξ.

Ὁ ἴδιος ὁ Δανιὴλ ἐπεμελήθη τῆς ἐκτελέσεως τῆς ἐπιθυμίας τοῦ μάρτυρος, διὰ τὴν πρὸς τὴν σχολὴν Δημητσάνης δωρεάν. Ἀλλὰ τὸ σύνολον τῆς καταλειφθείσης ὑπὸ τοῦ Φιλοθέου περιουσίας ἀνῆλθεν εἰς 2.500 γρόσια μόνον, τὸ δὲ μέχρι συμπληρώσεως τοῦ καθορισθέντος ποσοῦ τῶν 5.000 γροσίων ὑπόλοιπον ἀνεπληρώθη διὰ μιᾶς ἀρχιερατικῆς στολῆς καὶ ἄλλων ἀρχιερατικῶν καὶ ὁμολογιῶν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Φιλοθέου Χατζη - Γεωργίου. Ἡ προκειμένη συμφωνία διετυπώθη καὶ ἐγγράφως ἐν Δημητσάνη τῇ 14 Δεκεμβρίου 1821, βεβαιωθεῖσα καὶ ὑπὸ τοῦ Δανιήλ, ὅστις πρὸς τοῦτο μετέβη εἰς τὴν γενέτειραν αὐτοῦ Δημητσάναν [1].

Μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ Φιλοθέου φαίνεται ὅτι παρέμενον ἐν Δημητσάνῃ διαρκούσης τῆς ἐπαναστάσεως καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Οὕτως, ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Χατζη - Γεώργιος, ἐν ἔτει 1824, ἀφιέρωσεν εἰς τὸν ναὸν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ προαστίου τῆς Δημητσάνης Παλαιοχωρίου βιβλία τινά, ὡς τοῦτο γνωστὸν καθίσταται ἀπὸ σημείωμα τοῦ μικροῦ κώδικος τοῦ ναοῦ τούτου (φ. 2β), ἔχον οὕτω : *εἰς τὰ 1824 Φευρουαρίου 10 : ἦλθεν ὁ κὺρ Γ: Χαντζῆς ἀδελφὸς τοῦ ἁγίου Δημητζάνης Φιλο-*

---

[1] Ἰδοὺ τὸ ἔγγραφον (φάκελλος σχολῆς Δημητσάνης, ἐν τῷ κατὰ τὴν βιβλιοθήκην αὐτῆς Ἱστορικῷ Ἀρχείῳ Γορτυνίας), διὰ χειρὸς τοῦ Δημητσανίτου ἱστορικοῦ Μιχ. Οἰκονόμου πιθανώτατα γεγραμμένον, ὡς ἐκ τοῦ γραφικοῦ αὐτοῦ χαρακτῆρος εἰκάζομεν :

Ὁ Τριπόλεως Δανιὴλ ἐπιβεβαιοῖ

† Διὰ τοῦ παρόντος ἡμῶν ἐνυπογράφου γράμματος δηλοποιοῦμεν ἡμεῖς οἱ ὑπογεγραμμένοι Δημητζανῖται, ὅτι ἐν τῇ ἑξαμηνιαίᾳ τῆς Τριπολιτζᾶς φυλακῇ εὑρεθεὶς μετὰ τῶν ἄλλων ἀρχιερέων καὶ προεστώτων, καὶ ὁ μακαρίτης δεσπότης ἡμῶν Φιλόθεος, καὶ ἐν καθαρῷ συνειδότι ἐξομολογηθεὶς κατὰ χρέος ἀρχιερατικὸν καὶ χριστιανικὸν πρὸς τὸν ἅγιον Τριπόλεως κύριον Δανιήλ, διετάξατο ἵνα διὰ ψυχικήν του σωτηρίαν ἀφεύκτως δοθῶσιν ἐκ τῆς εὑρεθείσης αὐτοῦ περιουσίας ἀφιέρωμα εἰς τὸ σχολεῖον τῆς πατρίδος ἡμῶν γρόσια πέντε χιλιάδες, ἀριθ. 5000, μετὰ δὲ ἀκριβῆ ἐξέτασιν τοῦ ἁγίου Τριπόλεως, ἐπίτηδες ἐλθόντος ἐνταῦθα, μὴ εὑρεθέντων ἄλλων μετρητῶν ἐκ τῆς περιουσίας τοῦ μακαρίτου Δημητζάνης, εἰμὴ δύο χιλιάδων πεντακοσίων γροσίων, ἐλάβομεν ἡμεῖς ταῦτα παρὰ τοῦ χ''Γεωργίου αὐταδέλφου τοῦ μακαρίτου Δημητζάνης· εἰς ἀποπλήρωσιν δὲ τῶν ἄλλων ἥμισυ, συμφωνήσαντες μετὰ τοῦ ῥηθέντος χ''Γεωργίου ἐλάβομεν μίαν ἀρχιερατικὴν στολήν, καὶ ἄλλα τινὰ μέρη ἀρχιερατικῶν ὡς ἡ καταγραφή, καὶ μίαν ὁμολογίαν εἰς ὄνομά του δοθεῖσαν παρὰ τῶν προλαβόντων ἐφόρων τῆς ἡμῶν ἐπαρχίας διὰ γρόσια πέντε χιλιάδας, καὶ ἑτέραν ὁμολογίαν εἰς ὄνομα τοῦ μακαρίτου Δεσπότου κυρίου Φιλοθέου διὰ γρόσια χίλια Νο 1000 χρέος τοῦ κὺρ Π. Ζαρυφόπουλου, καὶ ἐξοφλήσαμεν διόλου, μένοντες ἀκαταζήτητοι, καὶ ἀπὸ τὸν χ''Γεώργιον, καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγενεῖς του ἂν φανῶσιν ὁμοίως καὶ ὁ χ''Γεώργιος ἀκαταζήτητος παρ' ἡμῶν περὶ τοῦ ῥηθέντος ἀφιερώματος· καὶ εἰς ἔνδειξιν ἐγένοντο δύο ὅμοια ἐπιβεβαιωμένα παρὰ τοῦ ἁγίου Τριπόλεως, καὶ παρ' ἡμῶν βεβαιωμένα καὶ ἐδόθη τὸ ἓν πρὸς τὸν χ''Γεώργιον.

Τῇ 14 Δεκεμβρίου 1821, ἐν Δημητσάνῃ.
Χατζηγεωργιως.

θέου καὶ ἔβαλεν ἐν τῷ ναῷ ἕναν ἀέρα [1], *ἓν τριῴδιον, μίαν φυλλάδα τῆς λειτουργίας, καὶ ἓν στρῶμα τῆς ἁγίας Τραπέζης* [2].

VII

Χηρεύσαντος τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Δημητσάνης διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Φιλοθέου, ὁ τόπος ἀπέμεινεν ὀρφανὸς ποιμένος ἐπὶ τριετίαν. Ἡ προσωρινὴ διοίκησις τῆς Ἑλλάδος, διὰ τοῦ ἀπὸ 13 Ὀκτωβρίου 1824 ἐγγράφου της πρὸς τὸ βουλευτικόν [3], ἀγγέλλει ὅτι ἀνεγνώσθη τὸ προβούλευμα καὶ ἐνεκρίθη ὁ προβληθεὶς ἅγιος Χαριουπόλεως *Βησσαρίων*, τοποτηρητὴς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης, καὶ ὅτι θὰ ἐνεργηθοῦν τὰ δέοντα, συγχρόνως δὲ προβάλλεται ἐπιστάτης τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαιωμάτων τῆς αὐτῆς ἀρχιεπισκοπῆς ὁ πανοσιώτατος Γεννάδιος Οἰκονόμου, Αἱμυαλίτης [4]. Κατὰ τοὺς προεπαναστατικοὺς χρόνους ὁ Χαριουπόλεως [5] Βησσαρίων διετέλει τιτουλάριος ἐπίσκοπος τοῦ Δημητσανίτου μητροπολίτου Παλ. Πατρῶν Γερμανοῦ, μεθ' οὗ ἀνεμίχθη εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐπαναστάσεως, ἐμυήθη εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας [6] καὶ ἀκολούθως ὑπηρέτησε πιστῶς τὸν ἀγῶνα, ὡς ἐκκλησιαστικὸς καὶ πολιτικός. Διαθέτων μέγα κῦρος, παρεκίνει τοὺς στρατιώτας εἰς πόλεμον, ἀπολαύων δὲ μεγάλης ἐκτιμήσεως καὶ σεβασμοῦ ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ, συνεβίβαζε τὰς ἀναφυομένας ἐν μέσῳ αὐτοῦ διενέξεις, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου [7]. Γενικῶς δ' εἰπεῖν, ὡς τοποτηρητὴς ἐν Δημητσάνῃ ὁ Βησσαρίων ἐποίμανε θεαρέστως τὴν ἐπαρχίαν καὶ μετὰ φιλοπονίας καὶ συνέσεως

---

[1] *Ἀήρ*, ἢ κοινότερον *ἀέρας*, καλεῖται τὸ γνωστὸν κάλυμμα, δι' οὗ μετὰ τὸ τέλος τῆς προετοιμασίας τῶν τιμίων δώρων καλύπτεται τὸ ἅγιον ποτήριον καὶ ὁ δίσκος, πολυτελῶς διακεκοσμημένον, ἐκ μεταξωτοῦ ἢ λινοῦ ὑφάσματος, συμβολίζει δὲ τὴν σινδόνην, δι' ἧς ὁ εὐσχήμων Ἰωσὴφ περιέβαλε τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τὴν ἀποκαθήλωσιν, καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ velum τῶν δυτικῶν.

[2] Ὁ κῶδιξ ἀπόκειται παρὰ τῇ δημοσίᾳ βιβλιοθήκῃ τῆς σχολῆς Δημητσάνης.

[3] Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ἐκτελεστικόν, φάκελ. 28. Βλ. Κ. Οἰκονόμου (τοῦ ἐξ Οἰκονόμων), Τὰ σῳζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα, τόμ. Β', Ἀθήνησι αωξδ', σελ. 16.

[4] Περὶ τοῦ Γενναδίου Οἰκονόμου βλ. Τάσον Γριτσόπουλον, Ἡ μονὴ Αἱμυαλοῦς, σελ. 37 - 38.

[5] Ἡ ἐπισκοπὴ Χαριουπόλεως ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Ἡρακλείας, ψιλῷ ὀνόματι ἀπαντῶσα ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Βλ. τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ὑπὸ μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανοῦ, «Θρᾳκικά», τόμ. ΣΤ' (1935), σελ. 134 - 135.

[6] Κ. Χ. Σταυροπούλου, Ἱστορία Ζυγοβιστίου, ἐν Ἀθήναις 1906, σελ. 31·

[7] Φ. Χρυσανθοπούλου - Φωτάκου, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 314.

διεξήγαγε τὴν ὑπηρεσίαν αὐτοῦ μέχρι τοῦ 'Απριλίου 1833, ὅτε ἀπέθανε[1]. Περὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ πληροφορούμεθα ἐξ ἐνθυμήματος ἐν παραφύλλῳ εὐαγγελίου, ἐκδόσεως Βενετίας αφϟθ' (=1599), τῆς μονῆς τῆς Αἱμυαλοῦς, ἤδη φυλασσομένου ἐν τῇ ἐν Δημητσάνῃ δημοσίᾳ Βιβλιοθήκῃ, ὅπερ ἔχει ὡς ἑξῆς: *1833 'Απριλίου 21 ἐπλήρωσε τὸ κηνὸν χρέως ὁ ἀείμνηστος | δεσπότης Βησσαρίων Χαριουπόλεως εἰς μητρό|πολιν τῆς Δημητζάνας κ(αὶ) τὸ γράφομεν εἰς ἐνθήμησιν κ(αὶ) ἡμέρα Παρασκευή.*

Κατὰ τὴν 10ετῆ ἀρχιερατείαν αὐτοῦ ἐν Δημητσάνῃ ὁ Βησσαρίων ἠγάπησεν ἰδιαιτέρως τὴν σχολὴν εἰς ἣν καὶ αὐτὸς πιθανώτατα ἐφοίτησεν. Ὅθεν ἀποθνήσκων κατέλιπε διὰ διαθήκης ὑπὲρ τῆς σχολῆς γρόσια 500, μετρηθέντα τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς τοὺς ἐφόρους τῆς σχολῆς, ὡς τὸ ἀκόλουθον ἐν τῷ κώδικι αὐτῆς (φ. 11β) σημείωμα, διὰ χειρὸς Καλλινίκου Καστόρχη, τοῦ βραδύτερον Φθιώτιδος γενομένου, πιθανώτατα γραφέν: *1833 'Απριλίου 21. 'Εν μακαρίᾳ τῇ λήξει γενόμενος ὁ ἀείμνηστος τοποτηρητὴς Δημητζά|νης ἅγιος Χαριουπόλεως Βησσαρίων, πατρίδος μὲν Ζυγοβυστίου, μαθητευθεὶς δὲ καὶ | ζήσας πολὺν καιρὸν ἐν Δημητσάνῃ, διέταξεν εἰς τὴν διαθήκην του νὰ δοθῶσιν | ἐκ τῆς περιουσίας του εἰς τὴν 'Ελληνικὴν Σχολὴν Δημητσάνης γρόσια πεντα|κόσια. Ταῦτα εἰς τάλληρα πεντόφραγκα εἰκοσιεννέα ἐμέτρησεν εἰς τοὺς | ἐπιτρόπους τῆς Σχολῆς σήμερον ὁ πανοσιώτατος ἅγιος ἡγούμενος Αἱμυαλῶν | Κ. Παρθένιος[2] αὐτάδελφος τοῦ μακαρίτου ἀφιερωτοῦ, καὶ καταχωροῦνται | τὴν 24 ἀπριλίου 1833. 'Εν Δημητζάνῃ.*

'Αλλὰ καὶ ὑπὲρ τῆς μικρᾶς γενετείρας αὐτοῦ, τοῦ Ζυγοβιστίου, φαίνεται κατέλιπε ποσὸν χρημάτων ὁ Βησσαρίων, δι' οὗ βραδύτερον συμπληρωθέντος ἀνηγέρθη τὸ σχολεῖον τοῦ χωρίου[3].

---

[1] Σχετικὰ τινὰ βλ. ὑπὸ Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, «Γορτυνιακὸν 'Ημερολόγιον», ἔτ. Δ' (1949), σελ. 2. 'Ως πρόσωπον κύρους καὶ ἐμπιστοσύνης τὸν Βησσαρίωνα συναντῶμεν ἐπιβεβαιοῦντα ἐν Δημητσάνῃ τῇ 15 Δεκεμβρίου 1829 τὴν διαθήκην τῆς Κανέλλας θυγατρὸς Διαμαντῆ Καζάκου, συζύγου Κώστα Τζανῆ. Τὸ ἔγγραφον παρὰ τῇ οἰκογενείᾳ Τζανῆ τῆς Δημητσάνης.

[2] 'Ο Χαριουπόλεως Βησσαρίων, ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Παναγίας τῆς Αἱμυαλοῦς Παρθένιος (Τ. Γριτσοπούλου, 'Η μονὴ τῆς Αἱμυαλοῦς, σελ. 37) καὶ ὁ ἡγούμενος τῆς παρὰ τὴν Βυτίναν μονῆς τῶν ἁγίων Θεοδώρων Νεόφυτος, παρὰ τοῦ ὁποίου λέγεται ὅτι ὁ Θ. Κολοκοτρώνης ἐδιδάχθη τὸν συλλαβισμὸν (Π. Παπαζαφειροπούλου, Μεθυδριάς, σελ. 87), ὑπῆρξαν ἀδελφὰ τέκνα τοῦ ἐκ Ζυγοβιστίου Φωτεινοῦ Παπαδοπούλου (Κ. Σταυροπούλου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 24, 31). 'Εκ τοῦ πατρὸς αὐτῶν Φωτεινοῦ ἐπωνομάσθησαν Φωτεινόπουλοι, ἂν καὶ ὁ Παρθένιος ἀείποτε ὠνομάζετο Παπαδόπουλος, ἔκτοτε δὲ ἀμφότερα τὰ ἐπώνυμα τῆς διακλαδισθείσης οἰκογενείας εὑρίσκονται ἐν χρήσει παραλλήλως μέχρι σήμερον εἰς Ζυγοβίστι.

[3] Κ. Χ. Σταυροπούλου, 'Ιστορία Ζυγοβιστίου, σελ. 30. Τὸν Βησσαρίωνα σημειοῦν ἁπλῶς οἱ Βογιατζῆς, «Βύρων», Α', σελ. 183 καὶ Τ. Κανδηλῶρος, Δημητσάνα, σελ. 25, Γορτυνία, σελ. 151, ὁ Βογιατζῆς μάλιστα ὀνομάζει αὐτὸν Καρυουπόλεως, «'Αττικὸν 'Ημερολόγιον», Β' (1868), σελ. 77.

VIII

Διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικοῦ οἴκου, ρυθμιζόμεναι κατὰ καιροὺς διὰ πράξεων τῶν πατριαρχῶν ἐγίνοντο ὑπὲρ τῆς Μ. 'Εκκλησίας χρηματικαὶ εἰσφοραί, εἰς ἃς μετεῖχον αἱ μητροπόλεις, ὁ λαὸς καὶ ὁ κλῆρος. Αἱ σχετικαὶ λεπτομέρειαι τῆς συμμετοχῆς ἑκάστου ἐλλείπουν. Κατὰ τὸ ἔτος 1790 αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, διὰ τὴν συμμετοχήν των εἰς τὰς ἐν λόγῳ εἰσφορὰς διηρέθησαν εἰς τρεῖς τάξεις. Εἰς τὴν πρώτην τάξιν ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Πελοποννήσου ὑπήγοντο αἱ μητροπόλεις Κορίνθου καὶ Παλ. Πατρῶν, εἰς δὲ τὴν δευτέραν αἱ μητροπόλεις Μονεμβασίας, Λακεδαιμονίας, Χριστιανουπόλεως, Ναυπλίου, 'Ωλένης καὶ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης[1]. 'Ο Πουκεβὶλ θεωρεῖ τὴν Δημητσάναν ὡς τὴν πλουσιωτέραν τῶν ἐπισκοπῶν Πελοποννήσου, πλὴν τῆς 'Αμυκλῶν, τῆς ὁποίας μόνον ὑστέρει κατὰ τὰς προσόδους[2]. 'Αλλὰ ταῦτα ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἐν τῇ παραιτήσει τοῦ 'Αμβροσίου διαλαμβανόμενα καὶ τὰ ἐν τῇ ἀναφορᾷ τῶν χριστιανῶν, περὶ διορισμοῦ τοῦ διαδόχου του συμπληρωτικά, ὅτι ἡ ἐπαρχία ἦτο πτωχοτάτη καὶ ἀνεπαρκής[3]. 'Απόδειξις ὅτι μεταξὺ τῶν καταπεπατημένων ἐπαρχιῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου συγκαταριθμουμένη ἡ Δημητσάνα ἀναφέρεται εἰς σχετικὸν πίνακα ὀφείλουσα εἰς τὴν Μ. 'Εκκλησίαν δι' αὐλικὰ χρέη κατ' 'Ιούλιον τοῦ 1830 γρόσια (;) 18250[4]. Ἴσως αἱ πληροφορίαι τοῦ Πουκεβὶλ ἀναφέρονται εἰς παλαιοτέραν καλυτέραν ἐποχήν, ἡ δὲ κατάταξις εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν τῆς Δημητσάνης ὑπηγορεύθη μᾶλλον πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν πολλῶν ἀναγκῶν τοῦ πατριαρχείου, ἀνεξαρτήτως τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, ἡ εἰκὼν τῆς ὁποίας ἐν τούτοις εἰς τὰς ἀνωτέρω πηγὰς εἶναι ὁπωσδήποτε ὑπερβολική.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βησσαρίωνος, ληξάσης τῆς ἐπαναστάσεως, ἡ διοίκησις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τετραμελῆ ἐξ ἱερέων ἐπιτροπήν[5]. 'Αλλ' ἡ θητεία τῆς ἐν λόγῳ ἐπιτροπῆς δὲν ἐκράτησεν εἰμὴ μῆνας μόνον τινάς, διότι μνημονεύεται μὲν μεταξὺ τῶν ὀκτὼ μητροπόλεων τῆς Πελο-

---

[1] Μαν. Ι. Γεδεών, Χρονικὰ πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ, ἐν Κωνσταντινουπόλει αωπδ', σελ. 199-200.

[2] F. C. H. Pouqueville, Voyage dans la Grèce, τόμ. VI, ἔκδ. β', Παρίσιοι 1827, σελ. 202.

[3] Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 239-240, στ. 16 κἑξ. καὶ σελ. 241, στ. 8.

[4] Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν 'Αθηναίων, τόμ. Γ', ἐν 'Αθήναις 1892, σελ. 135. J. D. Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, τόμ. XL, Παρίσιοι 1909, σελ. 112.

[5] Κ. Οἰκονόμου (τοῦ ἐξ Οἰκονόμων), Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 13.

πονήσου ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης καὶ ἡ Ζαρνάτας[1] εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν κατάλογον τοῦ νεαροῦ βασιλείου τῆς 'Ελλάδος, λήγοντος τοῦ ἔτους 1833, διὰ τοῦ ρυθμίζοντος ὅμως τὰ τῶν μονίμων καὶ προσωρινῶν ἐπισκοπῶν τῆς 'Ελλάδος βασ. διατάγματος, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης δὲν ὑπάρχει πλέον. 'Η Γορτυνία διῃρέθη εἰς δύο ἐπισκοπάς, τὴν 'Ερυμανθίας μὲ ἕδραν τὴν Δημητσάναν καὶ τὴν Γορτύνης μὲ ἕδραν ἴσως τὴν Καρύταιναν. Τοῦτο ἐγένετο πρὸς ἐξοικονόμησιν τῶν πολλῶν προσφύγων ἀρχιερέων, οἵτινες εἶχον κατέλθει εἰς Πελοπόννησον κατὰ τὴν ἐπανάστασιν.

Οὕτω, τὴν μὲν ἐπισκοπὴν *'Ερυμανθίας* κατέλαβεν ὁ πρῴην 'Αρδαμερίων *'Ιγνάτιος*, τὴν δὲ *Γορτύνης* ὁ πρῴην Παραμυθίας *Προκόπιος*[2]. 'Αλλ' ὁ δεύτερος ἐκ τούτων ἐπὶ βραχὺ ἀπήλαυσε τῶν ἀγαθῶν τῆς νέας αὐτοῦ ἕδρας, διότι, καταληφθεὶς ἀπὸ γῆρας ἔσχατον καὶ ἀδυνατῶν, ἕνεκα σωματικοῦ πάθους πολυχρονίου, νὰ ἐκτελῇ τὰ καθήκοντά του, ἐκρίθη ὑπὸ τῆς ἱερᾶς Συνόδου ἀνάξιος καὶ ἀνίκανος διὰ τὸ ἐπισκοπικὸν ἔργον, ὡς μὴ δυνάμενος πλέον «οὔτε νὰ λειτουργήσῃ εἰς εὐλογίαν τῶν χριστιανῶν, οὔτε νὰ περιοδεύσῃ εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ λογικοῦ του ποιμνίου». Διὰ γνωματεύσεως λοιπὸν τῆς ἱερᾶς Συνόδου, ὁ Προκόπιος ἀπηλλάγη τῶν καθηκόντων αὐτοῦ, ἐνισχυθεὶς διὰ μικρᾶς μηνιαίας συντάξεως, εἰς βάρος τοῦ 'Εκκλησιαστικοῦ Ταμείου[3]. Τὴν ἀπαλλαγὴν αὐτοῦ ἐκ τῶν καθηκόντων του ὁ Προκόπιος, ἂν καὶ δὲν ὑπέβαλε τὴν κεκανονισμένην παραίτησιν, ἀπεδέχθη εὐχαριστημένος καὶ ἀπεσύρθη εἰς Πάτρας.

Ἅμα τῇ ἀπαλλαγῇ τοῦ Προκοπίου ἐκ τῶν καθηκόντων του, συνεχωνεύθησαν αἱ δύο νεαραὶ ἐπισκοπαὶ εἰς μίαν, τὴν *Γορτύνης*[4]. Ταύτην κατέλαβεν

---

[1] Αὐτόθι, σελ. 5. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, 'Ιστορία τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος, τόμ. Α', ἐν 'Αθήναις 1920, σελ. 76. 'Ο Θεοφάνης Σιατιστεύς, μητροπολίτης Μαντινείας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν (1852 - 1868), γράψας χάριν τοῦ Ρήγα Παλαμήδη περὶ τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν μετὰ καὶ καταλόγου τῶν ἀρχιερέων, ἐν Πελοποννήσῳ σημειοῖ ἐνδιαφερούσας πληροφορίας, ἃς εἶχε συλλέξει. Κατὰ ταύτας, ἡ χώρα διῃρεῖτο εἰς 9 μητροπόλεις, ἐχούσας ἐπισκοπάς, καὶ δύο ἀρχιεπισκοπάς, τὴν Δημητσάνης, ἧς προΐστατο Φιλόθεος ἐκ Κύπρου, καὶ 'Ακόβων, ἑνωθεῖσαν μετὰ τῆς Τριπόλεως (Γεν. 'Αρχεῖα τοῦ Κράτους, ἀρχεῖον Βλαχογιάννη, φάκελ. Α, 24).

[2] Κ. Οἰκονόμου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 218. Θάνου Πανουτσοπούλου, 'Η ἐπισκοπὴ Γόρτυνος - Μεγαλοπόλεως κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ 1821 χρόνους καὶ ἐντεῦθεν μέχρι σήμερον, ἐφημ. Τριπόλεως «Μορεάς», 27 'Απριλίου 1928, σελ. 1. Βασιλείου 'Ατέση (ἐπισκόπου Ταλαντίου), 'Επίτομος ἐπισκοπικὴ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς 'Ελλάδος, τόμ. Α', ἐν 'Αθήναις 1948, σελ. 173.

[3] Τὸ σχετικὸν ἔγγραφον ὑπὸ Β. 'Ατέση, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 173 - 175.

[4] Βασ. διάταγμα ἀπὸ 24 'Ιουλίου - 5 Αὐγούστου 1834 Φ.Ε.Κ. 30 (1834), σελ. 238.

ὁ μνημονευθεὶς *'Ιγνάτιος*[1], πρὸς ὃν διεμηνύθη ὑπὸ τῆς ἱερᾶς Συνόδου, «πρὸς ἀποφυγὴν πάσης συγκρούσεως πρός τινα γείτονα» νὰ ζητήσῃ παρὰ τῆς πολιτικῆς τοπικῆς διοικήσεως τὸν κατάλογον τῶν πόλεων, κωμῶν καὶ χωρίων τῆς ἐπαρχίας του[2], καθ' ὅσον καθωρίσθη σύμπτωσις τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ὁρίων τῆς ἐπαρχίας.

'Ο ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 1834 ποιμαίνων τὴν ἀρτισύστατον ἐπισκοπὴν Γορτύνης πρῴην 'Αρδαμερίων 'Ιγνάτιος κατήγετο ἐκ Κασσάνδρας, κατῆλθε δὲ εἰς 'Ελλάδα τὸ δεύτερον τῆς ἐπαναστάσεως ἔτος. Μετέσχεν ἐνεργῶς τῶν πολεμικῶν πραγμάτων εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πατρίδα, τὴν Κρήτην καὶ τὴν Πελοπόννησον, συντηρήσας κατὰ καιροὺς ἴδιον, ἐξ ἰδίων, στρατιωτικὸν σῶμα. 'Εν Πελοποννήσῳ ἐγκατεστημένος καὶ τυχὼν μηνιαίας συντάξεως 200 φοινίκων ἐκ μέρους τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια, ἐδαπάνα ταύτην ὁλόκληρον, πρὸς σπουδὴν ἀπόρων νέων, διδάσκων ἐν Μονεμβασίᾳ αὐτοπροσώπως. Αὐξήσαντος τοῦ κυβερνήτου τὴν σύνταξιν εἰς 300 φοίνικας, ηὔξησε καὶ ἐκεῖνος τὸν ἀριθμὸν τῶν μαθητῶν. 'Εν Γορτυνίᾳ ἐποίμανε θεοφιλῶς καὶ ἐναρέτως τὸν λαόν, τιμώμενος ὑπὸ πάντων ὡς πατὴρ καὶ καταλιπὼν φήμην ἀγαθὴν καὶ ἀνεξάλειπτον. Κατὰ τὸ 1839 διετέλεσε μέλος τῆς ἱερᾶς Συνόδου, πρότερον δ' ἐχρημάτισε τοιοῦτον τῆς ἐκκλησιαστικῆς 'Επιτροπείας. 'Εν 'Αθήναις εὑρισκόμενος ὡς συνοδικὸν μέλος τῆς περιόδου 1839 - 1840, ἐτελεύτησε τὸν βίον τὴν 17ην Σεπτεμβρίου 1839[3].

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ 'Ιγνατίου, ἐχήρευσε καὶ πάλιν ἡ ἐπισκοπὴ Γορτύνης, ἐπὶ μακρὸν μάλιστα χρονικὸν διάστημα. Διὰ τῶν νόμων Σ' καὶ ΣΑ' τοῦ 1852, αἱ ἐπαρχίαι Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως ἀπετέλεσαν μίαν ἐπισκοπήν, τὴν δευτέραν ἐν 'Αρκαδίᾳ, μετὰ τὴν Μαντινείας καὶ Κυνουρίας[4]. Τὴν ἕδραν τῆς νέας ἐπισκοπῆς ἐν Δημητσάνῃ κατέλαβε κατὰ Δεκέμβριον τοῦ ἔτους 1852 ὁ ἐκ Τήνου *Φιλόθεος* Καλουμένης, ὅστις ἐκ τοῦ ἐγγάμου βίου προερχόμενος καὶ χηρεύσας ἠξιώθη τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀρχιερωσύνης διὰ τὴν πολλὴν

---

[1] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ὑπάρχει συνοπτικὸν καὶ ἀτελὲς σημείωμα ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Πολυκάρπου Συνοδινοῦ (μητροπολίτου πρ. Μεσσηνίας τοῦ ἀπὸ Γόρτυνος), 'Ο 'Αρδαμερίων (κατόπιν Γορτύνης) 'Ιγνάτιος, «Θεολογία», τόμ. Ε' (1927), σελ. 126 - 128.

[2] Β. 'Ατέση, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 175.

[3] 'Αμβροσίου Φραντζῆ, Ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. Δ', ἐν 'Αθήναις 1841, σελ. 104. Φ. Χρυσανθοπούλου - Φωτάκου, Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν, σελ. 299 - 300. Θ. Πανουτσοπούλου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 1. Πολ. Συνοδινοῦ, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 128. 'Ο 'Ιγνάτιος ὑπεγράφετο: *ὁ 'Ερυμανθίας 'Ιγνάτιος*· ἡ ὑπογραφή του εὑρίσκεται πολλαχοῦ εἰς κώδικας τῶν μονῶν τῆς ἐπαρχίας του καὶ εἰς ἔγγραφα. Βλ. καὶ Τ. Ταχτικοῦ, 'Αμβρόσιος καὶ Φιλόθεος τελευταῖοι ἀρχιεπίσκοποι Δημητσάνης, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 2.

[4] Κ. Οἰκονόμου (τοῦ ἐξ Οἰκονόμων), Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 648. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 420.

αὐτοῦ ἀρετὴν καὶ εὐσέβειαν, ἂν καὶ δὲν ἦτο μεγάλης παιδεύσεως κληρικός. Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ ὁ Φιλόθεος ἀνεδείχθη δραστήριος καὶ φιλάνθρωπος· τὸ πλεῖστον τοῦ ἔτους κατέλειπε τὴν ἐν Καρυταίνῃ ἰδιόκτητον αὐτοῦ οἰκίαν καὶ ἀδιακόπως περιώδευε μέχρι τῶν πλέον ἀπομεμακρυσμένων σημείων τῆς ἐπαρχίας. Ἀπέθανε δὲ ἐν περιοδείᾳ, ἀναπαυθεὶς εἰς τὴν κατὰ τὰ Καλάβρυτα μονὴν τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, κατὰ τὸ ἔτος 1874 [1].

Ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Φιλοθέου καὶ πάλιν ἡ ἐπισκοπὴ χηρεύει ἐπὶ χρονικὸν διάστημα μακρότερον τῆς 25ετίας. Ἐπιτροπὴ ἱερέων διοικεῖ τὴν ἐπισκοπήν. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτῆς φαίνεται ὅτι κατεστράφη τὸ ἀρχεῖον ὁλόκληρον καὶ ὁ κῶδιξ τῆς παλαιᾶς ἀρχιεπισκοπῆς. Κατὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ ἔτους 1901 ἐπίσκοπος Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως ἐγένετο ὁ ἐκ Στεμνίτσης *Ἰωάννης* Μαρτῖνος, πρότερον ἐφημέριος τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ τῶν ἁγίων Θεοδώρων, ἔνθα ἐγκατέστη μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου του. Ἀρχικῶς ὁ Ἰωάννης ὑπηρέτησεν εἰς τὴν γενέτειραν αὐτοῦ Στεμνίτσαν ὡς ἱερεὺς καὶ διδάσκαλος ἐπὶ δεκαετίαν ὅλην, ἠναγκάσθη ὅμως ὅταν ἐχήρευσε νὰ προσφύγῃ εἰς Ἀθήνας, ὅπου παρηκολούθησε πανεπιστημιακὰ μαθήματα καὶ ἀνεδείχθη σπουδαῖος θεολόγος, δράσας εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν ὡς κληρικὸς καὶ συγγραφεὺς διαφόρων ἔργων, ἐξ ὧν μνημονευτέα εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῶν Ψαλμῶν τοῦ Δαυΐδ, τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, καὶ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, διάφοροι μελέται κατὰ τῶν δοξασιῶν τοῦ Μακράκη, περὶ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, διορθώσεις εἰς ἐκκλησιαστικὰ βιβλία καὶ μηναῖα, καθὼς καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ νεομάρτυρος μητροπολίτου Χριστιανουπόλεως Ἀθανασίου, κ.ἄ. Ἐν Δημητσάνῃ εἰργάσθη, ἰδίᾳ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀρχιερατείας αὐτοῦ, μετὰ ζήλου καὶ ἀπέδωκεν ἔργον ἀξιόλογον. Ἀλλ' ἦτο πλέον γέρων καὶ ἠναγκάσθη ἀπὸ τοῦ 1918 ν' ἀποσυρθῇ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτοῦ εἰς Ἀθήνας, ἔνθα τὸ ἔτος 1923 ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 84 ἐτῶν [2]. Κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη ἡ διοίκησις τῆς ἐπισκοπῆς κατ' οὐσίαν εἶχε περιέλθει εἰς χεῖρας διαφόρων ἀρχιερατικῶν ἐπιτρόπων, ἐκφυγοῦσα τῶν χειρῶν τοῦ Ἰωάννου.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1918 διετέλεσεν ἐπὶ βραχὺ τοποτηρητὴς τοῦ χηρεύοντος θρόνου ὁ ἀρχιμανδρίτης *Ἀστέριος* Ἀστερίου, ἀπὸ δὲ τοῦ 1920 - 1923 ὁ ὅμορος Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Γερμανὸς Μεταξᾶς.

---

[1] Θ. Πανουτσοπούλου, Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 1. Ν. Ι. Λάσκαρη, Φιλόθεος καὶ Γκούμας, μορφαὶ καὶ τύποι, ἐφημ. Τριπόλεως «Μορεάς», 22 Μαρτίου 1931, σελ. 3. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖά της, ἢ Λάστας πανόραμα, ἐν Πύργῳ καὶ Ἀμαλιάδι 1902 - 1936, σελ. 1082 - 1084. Τάκη Ταχτικοῦ, Τὸ τραγούδι τῶν μοναχῶν, ἐφημ. Τριπόλεως «Παναρκαδικὴ Ἠχώ», 11 Δεκεμβρίου 1938, σελ. 1 - 2.

[2] Θ. Πανουτσόπουλος, Ἔνθ' ἀνωτ. Βλ. ἱκανὰ περὶ τοῦ Ἰωάννου ὑπὸ Τ. Κανδηλώρου, «Ἀρκαδικὴ Ἐπετηρίς», ἔτ. Α' (1903), σελ. 82 - 84.

Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1923 μητροπολίτης, ὡς ἔκτοτε ὠνομάσθησαν οἱ ἀρχιερεῖς γενικῶς, πλὴν τοῦ Ἀθηνῶν φέροντος τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἐγένετο ὁ ἐκ Σίφνου *Πολύκαρπος* Συνοδινός, ἐπὶ μακρὸν ὑπηρετήσας τὴν ἐκκλησίαν ὡς ἱεροκῆρυξ καὶ συγγραφεύς. Ὁ Πολύκαρπος, ὡς μητροπολίτης Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως ὑπῆρξεν ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος, ἠγάπησε τὴν ἐπαρχίαν καὶ εἰργάσθη δι' αὐτήν, ἱδρύσας καὶ φιλόπτωχον ταμεῖον ἐν Δημητσάνῃ. Ὡς συγγραφεύς, πλὴν τῶν πολυαρίθμων ἄρθρων του θεολογικοῦ περιεχομένου εἰς διάφορα περιοδικά, κατέλιπεν ἐνδιαφέροντα τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τοῦ τόπου μελετήματα, ἂν καὶ δὲν φέρουν τὴν σφραγῖδα τῆς αὐστηρᾶς ἐπιστημονικότητος. Τοιαῦτα μνημονευτέα εἶναι :

α') Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου ἐν Γορτυνίᾳ [1].

β') Ὁ Τριπόλεως καὶ Ἀμυκλῶν Δανιήλ [2].

γ') Δανιὴλ Γεωργόπουλος [3].

δ') Ὁ Φθιώτιδος Καλλίνικος Καστόρχης [4].

ε') Οἱ ἅγιοι τῆς μητροπόλεως Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως [5].

Κατὰ τὸ ἔτος 1933 ὁ Πολύκαρπος μετετέθη προβιβασθεὶς εἰς τὴν μητρόπολιν Μεσσηνίας. Τὴν Δημητσάναν ἀπεχωρίσθη μετὰ πικρίας. Ἐν τούτοις κατέλιπε φεύγων ἀγαθὴν φήμην, διατηρουμένην ἔκτοτε παρὰ τῷ λαῷ. Ἔργον τοῦ Πολυκάρπου ὑπῆρξεν ἡ ἀγορὰ ἀπὸ τὴν ἀρχοντικὴν οἰκογένειαν Φιλοσοπούλου τῆς Δημητσάνης μιᾶς κεντρικῆς οἰκίας, διὰ δαπάνης τῶν μονῶν καὶ ναῶν τῆς μητροπόλεως, καὶ μετὰ προηγουμένην διαρρύθμισιν ἐγκατάστασις τῆς μητροπόλεως ἐντὸς αὐτῆς, ἔνθα καὶ μέχρι σήμερον παραμένει. Βραδύτερον, ἀσθενήσας καὶ λόγῳ γήρατος ἀδυνατῶν νὰ φέρῃ τὸ φορτίον τῆς ἀρχιερατικῆς διοικήσεως τῆς μητροπόλεως, ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ, ἐν Ἀθήναις δ' ἐγκαταστὰς ἀπέθανε τὸ 1948.

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Πολυκάρπου, ὁ θρόνος παρέμεινε κενὸς μέχρι τοῦ θέρους τοῦ 1937, ὅτε ἐτοποθετήθη, ἐκλεγεὶς ὑπὸ τῆς ἱεραρχίας τῆς Ἑλλάδος καὶ διορισθεὶς ὑπὸ τῆς πολιτείας ὁ τέως ἡγούμενος τῆς μονῆς Πεντέλης *Προκόπιος* Τζαβάρας, τέκνον τοῦ ἡρωικοῦ Βαλτετσίου, ποιμάνας μέχρι τοῦ ἔτους 1943 τὸν λαὸν τῆς ἐπαρχίας του θεαρέστως [6], ὁπότε μετὰ τὸν

---

[1] «Θεολογία», τόμ. Δ' (1926), σελ. 61 κέξ.

[2] Αὐτόθι, Ζ' (1929), σελ. 124 κέξ.

[3] Αὐτόθι, Η' (1930), σελ. 72 κέξ.

[4] Αὐτόθι, Θ' (1931), σελ. 97 κέξ.

[5] Ἐναίσιμα, ἐπὶ τῇ τριακοστῇ πέμπτῃ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος», Ἀθῆναι ΑϡΛΑ', σελ. 360 κέξ.

[6] Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Προκοπίου καθιερώθη τὸ σύστημα τῆς διοικήσεως τῆς ἐπαρχίας διὰ διπλῆς ἕδρας, χειμερινῆς ἐν Μεγαλοπόλει, θερινῆς δὲ ἐν Δημητσάνῃ.

θάνατον τοῦ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Γερμανοῦ, μετετέθη εἰς τὴν μητρόπολιν ταύτην, ἐπ' ἐσχάτων δὲ εἰς Κόρινθον. 'Αντ' αὐτοῦ ἐτοποθετήθη νέος μητροπολίτης Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως ὁ ἐπίσκοπος Βρεσθένης *Γερμανὸς* Χατζηανέστης, δι' ἀποφάσεως τῆς 'Ιερᾶς Συνόδου, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1945[1].

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

[1] 'Ο Γερμανὸς ὑπηρέτησεν ἐπὶ 35ετίαν ὅλην πιστῶς τὴν ἐκπαίδευσιν, ὡς καθηγητὴς τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ πατρίδι Σινώπῃ, μετὰ ταῦτα δὲ διευθυντὴς διαφόρων ἱερατικῶν Σχολῶν, οἷον Σάμου, Μεσολογγίου, Κορίνθου, ὁπόθεν εἰς ἀνταμοιβὴν τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, εἰς ἣν διηκόνησεν ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν του χρόνων, καὶ τὴν παιδείαν, ὁ ἀείμνηστος ἀρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος προσέλαβεν ἀπὸ τοῦ 1936 βοηθὸν ἐπίσκοπον· διετέλεσε δὲ Βρεσθένης μέχρι τῆς εὐτυχοῦς ἐκλογῆς του, ὡς μητροπολίτου Γόρτυνος, τῆς ἱστορικῆς ἐπαρχίας.

ΤΟ ΕΘΙΜΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ Ο «ΚΩΝΤΙΚΑΣ» ΤΟΥ ΝΟΤΑΡΙΟΥ ΠΟΥΛΟΥ

Εἰς τὰ ὀκτὼ ἐρωτήματα[1] τοῦ γραμματέως τῆς Δικαιοσύνης Χ. Κλονάρη πρὸς τοὺς εἰρηνοδίκας καὶ δημογέροντας, περὶ τοῦ ἰσχύσαντος κατὰ τόπους δικαίου ἐπὶ τουρκοκρατίας, μεταξὺ τῶν πολλῶν περιφερειῶν, αἱ ὁποῖαι οὐδόλως ἀπήντησαν, εἶναι καὶ αἱ 'Αθῆναι. Συνεπῶς θὰ ἐστερούμεθα τελείως πληροφοριῶν περὶ τοῦ κρατήσαντος ἐν 'Αθήναις δικαίου ἐπὶ τουρκοκρατίας, καὶ κατὰ πόσον τὸ ἐξ ἐθίμου δίκαιον ἐτροποποίησε τὸ ἐπίσημον, δηλ. τὴν 'Εξάβιβλον τοῦ 'Αρμενοπούλου, ἐὰν δὲν εἴχομεν τὴν ἐπίκλησιν καὶ ἀπόδειξιν διαφόρων ἐθίμων ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων, ἰδίᾳ κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ βασιλείου. 'Η πηγὴ ὅμως αὕτη δὲν εἶναι ἀπολύ-

[1] Τὸ πρωτότυπον τῶν *«ζητημάτων»*, τῆς 22 Μαρτίου 1833, εἰς γλῶσσαν καταφανῶς ἁπλουστέραν τῆς συνηθιζομένης τότε εἰς νόμους καὶ ἐγκυκλίους, εὑρίσκεται ἐν μονοφύλλῳ ἐν τῇ 'Ιστ. καὶ 'Εθν. 'Εταιρείᾳ, ὑπ' ἀριθ. 1411/84. Τοῦτο ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Πασχάλη, ἐν 'Αρχ. 'Ιδ. Δικαίου 6, 217 ἑπ. 'Ο Α. Χρυσανθόπουλος (Συλλογὴ τοπικῶν τῆς 'Ελλάδος συνηθειῶν, σ. 1 ἑπ.), ἀντὶ ν' ἀνατρέξῃ εἰς τὸ πρωτότυπον, μετέφρασε ταῦτα ἐκ τοῦ γερμανικοῦ, ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Maurer (Das griechische Volk, § 63). 'Ο Ε. Καραστάθης, ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Α' τόμου τοῦ ἔργου τοῦ Maurer ('Ο 'Ελληνικὸς Λαός, 'Αθ. 1943, σ. 163) παρέλαβε τὰ ἐρωτήματα ἐκ τοῦ Χρυσανθοπούλου, ὑπολαβών, εὐλόγως, ὅτι εἶναι τὸ πρωτότυπον. Διάφοροι ἀβλεψίαι ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Ε. Καραστάθη περὶ τὰ κύρια ὀνόματα, ἀφοροῦν μᾶλλον εἰς τοὺς φιλολόγους ἢ τοὺς νομικοὺς (π.χ. ἐν σ. 58 σημ. 95: Νεάπολις τῆς Ρωμανίας, ἀντί: Ναύπλιον. Τὰ κύρια ὀνόματα: Σουγδούρης, 'Ανδράκιτος, Κέραμος, ἀδελφοὶ Μαρούσου, Σελέπης, Κομιτᾶς, εἶναι οἱ: Σουγδουρῆς, 'Ανθρακίτης, Κεραμεύς, ἀδελφοὶ Μαρουτσαῖοι, Τσελέπης, Κομμητᾶς). Διὰ τοὺς νομικοὺς ἀναγνώστας εἶναι μόνον λυπηρόν, ὅτι ὁ μεταφράστης, κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ἐθίμων, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐκθέσεως τοῦ Maurer, κατέφυγεν εἰς τὸν Χρυσανθόπουλον, μὴ λαβὼν ὑπ' ὄψιν τὴν κατὰ πολὺ τελειοτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος ὑπὸ τῶν Π. καὶ Ι. Ζέπων, ἐν J.G.R. (1931), τ. 8, σ. 441-583. Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ θέματος, πρβλ. τὰς μεταγενεστέρας ἐργασίας τῶν Δ. Γκίνη, Τὸ ἐξ ἐθίμων δίκαιον τῶν Χίων ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐν π. 'Ελληνικὰ 11 (1939) 301 ἑπ., Ν. Βέη, Τοπικὰ νομικὰ ἔθιμα Βυτίνης καὶ τῆς ἐπαρχίας Τριπόλεως, εἰς Πρακτικὰ 'Ακαδ. 'Αθηνῶν 20 (1945) 68-85, 'Ιακ. Βισβίζη, Περὶ ἐθίμων 'Ανατ. Σπάρτης, ἐν π. 'Αθηνᾶ 53 (1949) 253 ἑπ., τοῦ ἰδίου, Νομικά τινα ἔθιμα τῶν νήσων Σπετσῶν, 'Ύδρας, Πόρου καὶ Σαλαμῖνος, ἐν 'Επ. 'Αρχείου 'Ιστ. ἑλλ. Δικαίου 3 (1950) 8 ἑπ.

τως ἀσφαλής, διότι ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς ἐπιτηδειότητος τῶν διαδίκων ἢ διὰ μαρτύρων ἀπόδειξις τῶν εἰς τὰς ἑκάστοτε περιπτώσεις συμφερόντων εἰς αὐτοὺς νομικῶν ἐθίμων. Σπουδαιοτέραν πηγήν, ἀσφαλεστάτην δέ, θ' ἀπετέλουν τὰ σῳζόμενα συμβόλαια καὶ αἱ διαθῆκαι τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας· ἡ πηγὴ ὅμως αὕτη ἀτυχῶς παρημελήθη τελείως μέχρι σήμερον. Βεβαίως τὰ σωθέντα συμβόλαια τῶν Ἀθηνῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν εἶναι πολλά, προέχει δὲ ὁ καταρτισμὸς ἑνὸς εὑρετηρίου τῶν ἐλαχίστων ἐκδεδομένων τοιούτων, κυρίως δὲ ἡ περισυλλογὴ καὶ δημοσίευσις τῶν ἀνεκδότων. Ἑξήκοντα συμβόλαια τῶν ἐτῶν 1749 - 1772 τῶν νοταρίων Ἀθηνῶν Παλαιολόγου Βουρδούχα, Νικολάου Μπενιζέλου καὶ Νικολάου Χειλᾶ, ἀποκείμενα ἐν τῇ Ἱστ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρείᾳ (ὑπ' ἀριθ. 4100), ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀντ. Μομφερράτου[1], ταῦτα ὅμως, ἀπὸ νομικῆς πλευρᾶς, μικρὸν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, διότι πάντα—πλὴν ἑνὸς δωρητηρίου—εἶναι προικοσύμφωνα. Ἄλλα συμβόλαια, διαφόρων ἐποχῶν, ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Δ. Καμπούρογλου[1] καὶ τοῦ Θ. Ν. Φιλαδελφέως[3].

Πολὺ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ «*Κώντικας*» (κῶδιξ) τοῦ νοταρίου τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως Παναγῆ Πούλου[4]. Ὁ κῶδιξ οὗτος, μετά τινας περιπλανήσεις[5], κατέληξεν εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους[6]. Τὸν κώδικα τοῦ Πούλου, ἐφ' ὅσον γνωρίζω,

---

[1] Ἐν Δ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τ. Γ' 27 - 117.

[2] Ἐγκατεσπαρμένα εἰς τοὺς τρεῖς τόμους τῶν Μνημείων καὶ εἰς τοὺς τρεῖς τόμους τῆς Ἱστορίας του τῶν Ἀθηναίων.

[3] Ἐπίσης ἐγκατεσπαρμένα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ του τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας (Ἀθ. 1902), τ.α' καὶ β'.

[4] Ἐλαχίστας βιογραφικὰς περὶ αὐτοῦ πληροφορίας δίδει ὁ Ἰ. Βλαχογιάννης, εἰς τὸ Ἀθηναϊκὸν Ἀρχεῖον, τ. Α' (Ἀθ. 1901), σ. 223, ὅπου καὶ τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Πούλου (σ. 223 - 245). Τμῆμα τοῦ τελευταίου, μετὰ πολλῶν ὅμως σφαλμάτων, εἶχε δημοσιεύσει προηγουμένως ὁ Δ. Καμπούρογλους, Μνημεῖα, Γ' παράρτ. σ.κα' - μα', μετὰ σημειώματος τοῦ Πούλου περὶ τῆς «*δημοσίας ὑπηρεσίας*» του.

[5] Ὡς φαίνεται ἐκ σημειώματος ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου ἐξωφύλλου τοῦ Κώδικος, οὗτος παρεδόθη τὸ 1835 εἰς τὸ Δημαρχεῖον. Μεταγενεστέρως εὑρίσκετο ἐν τῇ Εἰσαγγελίᾳ τοῦ Ἐφετείου Ἀθηνῶν (βλ. Σ. Λάμπρον, ἐν Ν. Ἑλληνομν. 13, 482).

[6] Ὑπ' ἀριθ. 1. Προχειροτάτην περιγραφὴν τοῦ Κώδικος βλ. ὑπὸ Δ. Καμπούρογλου, Ἱστ. τῶν Ἀθηναίων, Α' σ. 168. Δίδω ἐν πρώτοις πλήρη περιγραφὴν τοῦ Κώδικος: Διαστάσεις: 0.205×0.295, ἐσταχωμένος, μετὰ δερματίνου μαύρου περικαλύμματος. Σύγκειται ἐκ φ. 1 ἄ.ἀ.+458, ἠριθμημένων μεταγενεστέρως, διὰ μολυβδίδος. Ἐξ αὐτῶν λευκὰ τὰ φ. 6α, 23, 29, 33α, 54α, 93α, 118β - 123β, 205α, 207, 298β, 243α, 246β, 252β - 273β, 285β - 352β, 368β - 372β, 374β - 398β, 421β - 425β, 428β - 458β. Ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν λευκῶν φύλλων ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἐκ τῶν προτέρων διαιρέσεως τοῦ κώδικος εἰς ὀκτὼ τμήματα, ἀναλόγως τοῦ εἴδους τῶν καταχωριζομένων πράξεων. Ἐν φ. 1 ἄ.ἀ.: «*Κώδιξ Δημόσιος Διῃρημένος εἰς Προικοδοσίας,*

ἐκ τῶν νομικῶν ἐμελέτησε μέχρι τοῦδε μόνον ὁ κ. Γ. Πετρόπουλος, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ τοῦτον ἐν μελέτῃ τινί[1]. Τὰ συμβόλαια ταῦτα εἶναι πολλαχῶς ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν μελέτην τῶν τοπωνυμίων συνοικιῶν καὶ τοποθεσιῶν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν περιχώρων, τῶν ὀνομασιῶν τῶν διαφόρων οἰκιακῶν σκευῶν, ἐπίπλων, κοσμημάτων, μερῶν τῆς ἐνδυμασίας, γλωσσικῶν ἰδιωτισμῶν[2], τῆς περιουσιακῆς καταστάσεως τῶν

Ἐκποιήσεις, Δωρεάς, Διανομὰς Κληρονομιῶν, Συμφωνίας, Ὑποθήκας, Διαθήκας καὶ Ἀποφάσεις τοῦ Κριτηρίου. Ἐν Ἀθήναις τῇ αῃ Δεκεμβρίου 1823. Π. Ποῦλος». Ἐπὶ τοῦ ὄπισθεν ἐξωφύλλου: «*εἰς τὰ 1835 20. Σεμπιβρίου. ἐπαραδόθη ὁ παρῶν κώνδικας εἰς τὸ διμαρχεῖον κατὰ ζήτησιν τῆς προσκλήσεως. Γεώργιος Πούλος*». Τὰ ὀκτὼ τμήματα τοῦ Κώδικος εἶναι: Α) *Προικοδοσίαι*, φ. 1 - 118α. Ἐν ὅλῳ 219 συμβόλαια, ἀπὸ 13 Δεκ. 1823 μέχρι 29 Ἰουν. 1833. Β) *Ἐκποιήσεις*, φ. 184α - 230β καί: «*Συνέχεια τῶν Πράξεων Ἐκποιήσεων*», φ. 247α - 252α. Ἡ ἀρίθμησις τῶν συμβολαίων τούτων ἀνώμαλος· ἀριθμοῦνται ἀρχικῶς 314 ἐκποιήσεις, ἕπονται (φ. 211β - 230α) ἕτερα συμβόλαια, ἀριθμούμενα 5 - 75. Συνεπῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν συμβολαίων τούτων εἶναι περίπου 408, ἀπὸ 4 Δεκ. 1823 μέχρι 12 Φεβρ. 1833. Γ) *Δωρεαί*, φ. 231α - 242β, ἐν ὅλῳ 39, ἀπὸ 7 Ἰαν. 1824 μέχρι 20 Ἰαν. 1833. Δ) *Διανομαὶ Κληρονομιῶν*, φ. 274α - 285α, ἐν ὅλῳ 28, ἀπὸ 3 Μαΐου 1824 μέχρι 21 Ἰαν. 1833. Ἡ ἀρίθμησις τούτων ἀνώμαλος· ἀριθμοῦνται αἱ τρεῖς πρῶται πράξεις (1 - 3) καὶ αἱ τρεῖς τελευταῖαι (44 - 46). Ϛ) *Ὑποθῆκαι*, φ. 373α - 374α, ἐν ὅλῳ 12, ἀπὸ 20 Φεβρ. 1824 μέχρι 15 Σεπτ. 1832. Ζ) *Διαθῆκαι*, φ. 399α - 421α, ἐν ὅλῳ 54 καὶ μία ἄνευ ἀριθμοῦ. Ἐννέα ἐκ τούτων ἡμιτελεῖς καὶ ἀνυπόγραφοι. Ἀπὸ 18 Ἰαν. 1824 μέχρι 1 Φεβρ. 1833. Η) *Ἀποφάσεις τοῦ Κριτηρίου*, φ. 426α - 428α. Πράγματι ὅμως καταχωροῦνται τέσσαρες μόνον ἀποφάσεις (20 Δεκ. 1823 μέχρι 1 Ὀκτωβρ. 1824, ἕπονται δὲ διάφοροι ἄλλαι πράξεις. Συνεπῶς αἱ ἐν τῷ Κώδικι περιεχόμεναι ἐν συνόλῳ συμβολαιογραφικαὶ πράξεις ἀνέρχονται περίπου εἰς 850, τῆς ἀρχαιοτέρας τούτων (διανομῆς κληρονομίας) ἐγγραφείσης τὴν 3 Δεκ. 1823, τῆς δὲ νεωτέρας (προικοδοσίας) τὴν 24 Ἰουνίου 1833. Ὁ Ποῦλος ὑπογράφει εἰς τὰς πράξεις τοῦ Κώδικος ἄλλοτε μὲν ὡς *Δημόσιος Νοτάριος*, ἄλλοτε δὲ ὡς *Γενικὸς Νοτάριος*, ἢ ὡς *Νοτάριος Ἀθηνῶν*, ἤ, ἁπλῶς, ὡς *νοτάριος*, εἰς δὲ τὰς τελευταίας πράξεις, ὡς *Μνήμων*, ὁπότε καὶ τὸ γραφεῖόν του ὀνομάζει *Μνημονεῖον*. Πράξεις τινές, γενόμεναι ἐν Αἰγίνῃ, ὅπου μετεφέρθη ὁ Κῶδιξ ἀπὸ Μαΐου 1827 μέχρις Αὐγούστου 1828, λόγῳ τῶν περιπετειῶν τοῦ πολέμου ἐν Ἀθήναις, ὑπογράφονται ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Πούλου, μετὰ τῆς μνείας: «*εἰς ἔλλειψιν νοταρίου*».

[1] Πρβλ. Ν. Πανταζοπούλου, Ἀπὸ τῆς λογίας παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα (Ἀθ. 1947) σ. 92 σημ. 18: «*Ἐν Ἀθήναις φαίνεται ὅτι ἐπεβλήθη τὸ λαϊκὸν Δίκαιον. Οὕτως ἐκ τῶν 1000 ἰδιωτικῶν συμβολαίων τῶν καταχωρηθέντων εἰς τὸν Κώδικα τοῦ γενικοῦ νοταρίου Ἀθηνῶν Παναγῆ Πούλου, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1823 - 1833, οὐδὲν ἀπολύτως, ὡς μοὶ ἀνεκοίνωσεν ὁ καθηγητὴς Γ. Πετρόπουλος, κατηρτίσθη βάσει τοῦ ἐπισήμου Δικαίου*». Ἡ βεβαίωσις αὕτη, οὕτω διατυπουμένη, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής· αὕτη ἰσχύει μόνον διὰ τὴν κληρονομικὴν διαδοχήν.

[2] Ἐκ τούτων σημειῶ τὰ ἑξῆς: α) *ἀγνώριστα*, ἤ, σπανιώτερον, *ἀνεγνώριστα*. Χρησιμοποιεῖται προκειμένου περὶ ἀκινήτων ἀνηκόντων εἰς πλείονας τοῦ ἑνός, ἐξ ἀδιαιρέτου. Πρβλ. καὶ συμβόλαιον τοῦ 1782, ἐν Δ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα, Γ' σ. 265. β) *ὁλοϋστερινὴ* (διαθήκη), δηλ. τελευταία· ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου τούτου εἶναι

κατοίκων, τῆς ἀξίας τῶν ἀκινήτων, τῆς ἀγοραστικῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος, κλπ.

Ἀπὸ νομικῆς ὅμως πλευρᾶς εἶναι μεγίστη ἡ ἀξία τοῦ Κώδικος τούτου, διότι διὰ τῶν ἐν αὐτῷ περιεχομένων 850 περίπου συμβολαίων μιᾶς δεκαετίας μᾶς παρέχεται ἐναργὴς εἰκὼν τοῦ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀθηνῶν ἐφαρμοζομένου δικαίου ἐπὶ τουρκοκρατίας[1].

* * *

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἕβδομον τμῆμα τοῦ Κώδικος, περιέχον τὰς *διαθήκας*. Ὡς πρὸς τοὺς τύπους τῶν διαθηκῶν καὶ ὡς πρὸς τὸ ἐκ διαθήκης κληρονομικὸν δίκαιον, τὸ ἐφαρμοζόμενον ἐν Ἀθήναις Δίκαιον ἀφίσταται τελείως τοῦ ἐπισήμου Δικαίου τῆς Ἑξαβίβλου.

Α) Ὡς πρὸς τοὺς *τύπους* τῶν διαθηκῶν παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς:

1) Αἱ διαθῆκαι αὗται εἶναι δημόσιαι, συντασσόμεναι ἐνώπιον τοῦ νοταρίου, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνῃ, ὅτι ἀπεκλείοντο αἱ μυστικαὶ διαθῆκαι[2].

2) Δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ὑπογράφωνται αἱ δημόσιαι διαθῆκαι ὑπὸ τοῦ διαθέτου· ἐκ τῶν 55 διαθηκῶν τοῦ Κώδικος, μόνον 8 ὑπογράφονται ὑπὸ τοῦ διαθέτου[3], χωρὶς εἰς τὰς λοιπὰς νὰ μνημονεύεται ἄγνοια γραμμάτων τούτου. Ἐνίοτε ὑπογράφει καὶ ὁ κληρονόμος.

3) Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρτύρων δὲν εἶναι σταθερός· εἰς ἓξ διαθήκας[4] οὐδεὶς μάρτυς ὑπογράφει, ἐν ᾧ εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 9 ὑπογράφουν 10 μάρτυρες. Ὁ συνήθης ὅμως ἀριθμὸς μαρτύρων φαίνεται νὰ ἦτο δύο[5] ἢ τρεῖς[6]. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρτύρων ἐξακολουθεῖ νὰ ποικίλλῃ καὶ μετὰ τὸ περὶ Διαθηκῶν Ψήφισμα τοῦ Κυβερνήτου τῆς 11 Φεβρ. 1830, τὸ ὁρίζον 3 ἢ 4 μάρτυρας. Γενικῶς, οἱ τύποι τῶν διαθηκῶν, οἱ ὁριζόμενοι ὑπὸ τοῦ Ψηφίσματος, δὲν φαίνεται νὰ ἐφηρμόσθησαν ἐν Ἀθήναις, τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ 1833.

ὅτι ὁ διαθέτης παραιτεῖται τοῦ δικαιώματος τῆς ἀνακλήσεως· γ) *ἀθέτησις* (διαθήκης) σημαίνει ἀνάκλησις. δ) *συμπλησταστάδες* (ἐν φ. 172α) οἱ κύριοι γειτονικοῦ ἀκινήτου, ἔχοντες δικαίωμα προτιμήσεως· ἐν προικοσυμφώνῳ τοῦ 1751 (Δ. Καμπούρογλου, ἔνθ' ἀνωτ. Γ' σ. 35): *σουμπλιστάδες*. ε) *σιγυρικὸν τοῦ σπιτιοῦ*, δηλ. τὰ οἰκιακὰ ἔπιπλα καὶ σκεύη. Ἐν φ. 403α, ὅπου ἀναγράφονται ταῦτα ἐπεξηγηματικῶς, συμπεριλαμβάνονται τὰ κρασοβάρελα.

[1] Λέγω «τουρκοκρατίας», ἐν ᾧ πρόκειται περὶ περιόδου καλυπτούσης μόνον τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας· ἀλλὰ καὶ αἱ ἀπαντήσεις περὶ τῶν ἰσχυσάντων νομικῶν ἐθίμων ἐπὶ τουρκοκρατίας εἶναι σύγχρονοι (1833), πλὴν τῶν σπανίων περιπτώσεων διασώσεως γραπτῆς διατυπώσεως τῶν ἐθίμων προγενεστέρων ἐποχῶν. Δὲν εἶναι ἄλλως τε πιθανόν, ὅτι τὸ Δίκαιον, οὗτινος ἡ ἐξέλιξις εἶναι βραδυτάτη, ἐτροποποιήθη ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως.

[2] Ἐκ τῆς ὑπ' ἀριθ. 55 διαθήκης φαίνεται ὅτι προϋπῆρξεν ἰδιόγραφος, ἀνακληθεῖσα διὰ μεταγενεστέρας, καταχωρουμένης ἐν τῷ Κώδικι. Ἰδιωτικὴν διαθήκην τοῦ 1823 ἐδημοσίευσεν ὁ Δ. Καμπούρογλους, ἔνθ' ἀν. Γ' σ. ις'.

[3] Αἱ ὑπ' ἀριθ. 6, 22, 26, 31, 40, 46, 49 καὶ 54.

[4] Τὰς ὑπ' ἀριθ. 29, 30, 32, 37, 38 καὶ 45.

[5] Εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 10, 11, 13, 19, 23, 42, 43, 46 καὶ 52.

[6] Εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 1, 2, 6, 12, 16, 18, 27, 31, 39, 40 καὶ 44.

4) Ἡ διαθήκη δὲν ἐτηρεῖτο μυστικὴ ζῶντος τοῦ διαθέτου. Ὄχι μόνον εἰς πάσας σχεδόν, στερεοτύπως, μνημονεύεται, ὅτι δίδεται ἀντίγραφον τῆς διαθήκης, ἅμα τῇ συντάξει της, ἀλλ' ἐνίοτε ὁ διαθέτης δίδει ἐντολὴν νὰ δοθῇ ἀμέσως ἀντίγραφον τῆς διαθήκης εἰς τὸν κληρονόμον του[1].

5) Αἱ κοιναὶ διαθῆκαι ἐπετρέποντο· τοῦτο δὲ ὄχι μόνον μεταξὺ συζύγων[2], ἀλλὰ καὶ μεταξὺ ἀδελφῶν[3].

6) Ἐπίσης ἐπετρέποντο αἱ ἀμοιβαῖαι διαθῆκαι μεταξὺ συζύγων[4].

7) Συχνότατα διὰ τῆς διαθήκης μεταβιβάζεται ἀπὸ τῆς συντάξεώς της ἡ πλήρης κυριότης τῶν καταλειπομένων ἀκινήτων εἰς τὸν κληρονόμον, ὁπότε, κατὰ κανόνα, ὁ κληρονόμος ἀναλαμβάνει, ἀντιστοίχως, τὴν ὑποχρέωσιν διατροφῆς τοῦ διαθέτου, ἢ μεταβιβάζεται ἀπὸ τῆς συντάξεως τῆς διαθήκης μόνον ἡ ψιλὴ κυριότης, τοῦ διαθέτου διατηροῦντος τὴν ἐπικαρπίαν ἐφ' ὅρου ζωῆς του.

8) Ἕνεκα τῆς φύσεως ταύτης τῶν διαθηκῶν, περιεχουσῶν κληρονομικὴν σύμβασιν, ὁ διαθέτης συνήθως παραιτεῖται τοῦ δικαιώματος ἀνακλήσεως τῆς διαθήκης, ὁπότε ἡ διαθήκη καλεῖται *«ἀμετάτρεπτος»*[5], ἢ *«ὁλοϋστερινή»*[6].

9) Σπανιώτατα ἡ διαθήκη δὲν περιέχει ἐγκατάστασιν κληρονόμου, ἀλλὰ μόνον κληροδόχου[7].

Β) Ὡς πρὸς τὸ *περιεχόμενον* τῶν διαθηκῶν:

1) Ἔκ τινων διαθηκῶν[8] φαίνεται μὴ ὑφιστάμενος ὁ θεσμὸς τῶν ἀναγκαίων κληρονόμων, τοῦ διαθέτου δυναμένου ν' ἀποκλείσῃ τούτους, ἄνευ ῥητῆς ἀποκληρώσεως[9].

[1] Ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 7.

[2] Ὑπ' ἀριθ. 35, 40 καὶ 54.

[3] Ὑπ' ἀριθ. 16.

[4] Ὑπ' ἀριθ. 40, 49, 50 καὶ 54.

[5] Αἱ ὑπ' ἀριθ. 1, 4, 12, 16, 18, 23 καὶ 26.

[6] Διὰ τῆς ἐν φ. 359β πράξεως ἡ διαθέτις *«ἀθετεῖ»* (δηλ. ἀνακαλεῖ) τὴν διαθήκην της, διότι ὁ υἱός της *«δὲν ἔδειξε καμμίαν περιποίησιν εἰς αὐτήν, ἐναντίον εἰς τὴν ὑπόσχεσίν του»*.

[7] Ὑπ' ἀριθ. 3.

[8] Τῶν ὑπ' ἀριθ. 14, 17, 18, 19, 29 καὶ 30.

[9] Ἐν τούτοις διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 18 διαθήκης *«ἡ Κρέουζα χήρα Γιάννη Σ., ἔχουσα πλήρη ἄδειαν ἀπὸ τὸ Κριτήριον νὰ ἐκποιήσῃ τὰ κτήματά της διὰ νὰ ζωοτροφηθῇ, ἐπειδὴ τὰ παιδιά της ἐλλείπουσιν ἀπὸ τὸ χρέος των, ὅθεν συμφωνήσασα μὲ τὸν υἱόν της Σιδερῆν, διαθέτει εἰς αὐτὸν τὰ ἑξῆς κτήματά της... τὸ μερίδιον ὁποῦ ἔχει ἀπὸ τὸν*

2) Ἀπαγορεύεται ἡ συνεισφορὰ τῶν προικισθεισῶν θυγατέρων πρὸς συμμετοχὴν εἰς τὴν κληρονομίαν[1].

Γ) Ὡς πρὸς τὴν *ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικὴν διαδοχήν*, ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 85 συμβολαίου ἀγοραπωλησίας[2], καὶ ἐκ διαφόρων κληρονομικῶν διανομῶν[3], πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ ἐπιζῶν τῶν συζύγων (ἤ, τοὐλάχιστον, ἡ ἐπιζῶσα γυνὴ)[4] κληρονομεῖ τὸν θανόντα κατ' ἰσομοιρίαν μετὰ τῶν τέκνων της[5], ἢ ἀνιόντων[6].

Ἐλλείψει κατιόντων, κληρονομοῦν οἱ γονεῖς[7].

ἄνδρα της... Τὰ εἰρημένα... σήμερον δημοσίως διέθεσε, παρέδωκεν εἰς διαθήκην τελείαν, ἀσφαλῆ καὶ ἀμετάτρεπτον εἰς τὸν εἰρημένον Σιδερῆν, ἐπὶ ὑποχρεώσει νὰ τὴν ζωοτρέφῃ ἐνόσῳ ζῇ καὶ νὰ κάμῃ καὶ τὰ ἔξοδα τῆς ψυχῆς της...». Ἐὰν τὸ περιεχόμενον τῆς δικαστικῆς ἀδείας ἦτο ν' ἀποκληρώσῃ ἡ διαθέτις τὰ λοιπὰ τέκνα της, λόγῳ ἀχαριστίας—διότι τοῦτο δὲν εἶναι σαφὲς—ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἔχομεν ἀποκλήρωσιν κατόπιν δικαστικῆς ἀποφάσεως, διδομένης ἐκ τῶν προτέρων, δηλ. θεσμὸν ἄλλοθεν ἄγνωστον. Εἶναι ὅμως τοῦτο λογικὴ συνέπεια τῆς μετὰ τοῦ υἱοῦ της Σιδερῆ κληρονομικῆς συμβάσεως, διότι ἐὰν ἡ νομιμότης τῆς ἀποκληρώσεως θὰ ἐκρίνετο ἐκ τῶν ὑστέρων, ὁ Σιδερῆς οὐδεμίαν ἀσφάλειαν θὰ εἶχε περὶ τοῦ κύρους τῆς συμβάσεως, ἣν συνῆψε μετὰ τῆς μητρός του. Ρητὴν ἀποκλήρωσιν ἔχομεν ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 38 διαθήκῃ, ἐν ᾗ ἡ διαθέτις *«ἀποκλείει ἀπὸ τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τὴν Μαρίαν... διότι ἐσήκωσε χέρι ἐπάνω εἰς τὴν μητέρα της καὶ τὴν ἐβάρησε»*. Διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 44 διαθήκης ὁ κληρονόμος υἱὸς ὑποχρεοῦται νὰ προικίσῃ τὴν ἄγαμον ἀδελφήν του *«γρόσια ἑκατὸν καὶ τὰ κινητὰ καὶ τὴν συνειθισμένην προῖκα»*.

[1] Βλ. τὰς ὑπ' ἀριθ. 5, 6 καὶ 9 διαθήκας.

[2] Βλ. προσθήκην εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 85 συμβόλαιον: *«κατὰ λάθος ἐγράφη πέμπτου· ἐπειδὴ εἶναι πέντε ἀδέλφια καὶ ἡ μάννα ἕξ»*.

[3] Ὑπ' ἀριθ. 1, 8 καὶ 13. Εἰς τὰς δύο τελευταίας: *«μετ' ἀπόφασιν τοῦ Κριτηρίου»*.

[4] Ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 3 διανομῇ καὶ ὁ ἐπιζῶν ἀνήρ, ἀλλὰ συντρέχων μετ' ἀδελφῶν τῆς θανούσης. Ἐκ τῆς ὑπ' ἀριθ. 10 διανομῆς φαίνεται, ὅτι ὁ ἐπιζῶν ἀνὴρ ἀποκλείεται τῆς κληρονομίας, διότι οἱ κληρονόμοι—γονεῖς τῆς γυναικὸς—*«χωρὶς νὰ θελήσουν νὰ παρατηρήσουν τὸν περὶ κληρονομίας νόμον»* καταλείπουν εἰς τὸν γαμβρόν των ὡρισμένα περιουσιακὰ στοιχεῖα. Ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 2 διανομῇ τὰ τέκνα, *«κατὰ παραγγελίαν τοῦ πατρός των»*, ἐπιτρέπουν εἰς τὴν μητέραν των *«εἰς μὲν τὸ σπίτι νὰ κάθεται, ἀπὸ δὲ τὰ ἐργαστήρια νὰ ἀπολαμβάνῃ τὰ ἐνοίκια»*.

[5] Οὐχὶ ὅμως πάντοτε: ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 4 διανομῇ, ἡ ἐπιζῶσα γυνή, συντρέχουσα μετὰ θυγατρὸς ἐκ α´ γάμου, λαμβάνει μόνον τὴν ὑπεσχημένην προγαμιαίαν δωρεάν, *«διὰ νάχτι της... καὶ προσέτι διὰ τροφὴν αὐτῆς τοῦ πενθίμου χρόνου γρόσια πεντήκοντα»*. Διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 18 διανομῆς ἡ ἐπιζῶσα γυνὴ λαμβάνει *«διὰ τὰ ἀνήκοντα αὐτῇ γαμικὰ δικαιώματα καὶ τὴν ἐξοικονόμησίν της»* περιουσιακά τινα στοιχεῖα. Ἐπίσης εἰς τὴν ἐν φ. 360 «συμφωνίαν», ἡ ἐπιζῶσα γυνή, συντρέχουσα μετ' ἀδελφῶν τοῦ ἀνδρός, λαμβάνει ὡρισμένα ἀκίνητα *«διὰ προῖκα καὶ δικαιώματά της παρὰ τοῦ ἀνδρὸς ἤτοι διὰ νάχτι, προγαμιαίαν δωρεὰν καὶ τὸν πένθιμον χρόνον»*. Πρβλ. καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 5 διαθήκην.

[6] Βλ. τὴν ὑπ' ἀριθ. 23 διανομήν.

[7] Ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 9 διανομῇ ἀπεβίωσεν ἡ γυνὴ καί, μετά τινας ἡμέρας, τὸ

* * *

Ὡς πρὸς τὸ *περιουσιακὸν δίκαιον μεταξὺ συζύγων*, κυρία τῆς προικός, συνεστῶτος τοῦ γάμου, εἶναι ἡ γυνή· ἡ ἐκποίησις τῶν προικώων ἀκινήτων γίνεται ὑπ' αὐτῆς, συναινοῦντος τοῦ ἀνδρός[1].

Αἱ ἐν ζωῇ δωρεαὶ μεταξὺ συζύγων ἐπιτρέπονται[2]. Ἡ συνήθης ὅμως μορφὴ δωρεῶν μεταξὺ συζύγων εἶναι ἡ δωρεὰ αἰτίᾳ θανάτου. Ἐπιτρέπεται ἀμοιβαία δωρεὰ αἰτίᾳ θανάτου μεταξὺ συζύγων διὰ τῆς αὐτῆς πράξεως[3].

* * *

Ἐπὶ ἀγοραπωλησίας ἀκινήτων ἰσχύουν αἱ *περὶ προτιμήσεως* Νεαραί, αἱ περιεχόμεναι ἐν τῇ Ἑξαβίβλῳ (3, 3, 103 ἑπ.) ὑπὲρ τῶν συγγενῶν καὶ τῶν γειτόνων[4]. Ἐνίοτε ἐγίνετο μνεία τῆς ἐλλείψεως προσώπων δικαιουμένων εἰς

μόνον τέκνον· ὁ ἐπιζῶν ἀνήρ, *«χωρὶς νὰ παρατηρήσῃ τὸν περὶ κληρονομίας νόμον»*, συνεβιβάσθη πρὸς τοὺς γονεῖς τῆς συζύγου του καὶ μετεβίβασεν εἰς αὐτοὺς μέρος τῆς κληρονομίας.

[1] Βλ. τὰ συμβόλαια ἐκποιήσεων 5, 6, 17, 39, 46, 51, 58, 69, 76, 77, 80, 87, 112, 124, 136, 146, 147, 163, 165, 200, 201, 214, 215, 229, 234, 236, 237, 267, 270, 283, 290 (καὶ προσθήκας): 10, 21, 22, 55. Ἐξαιρετικῶς εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 10, 59, 72 καὶ 181 ἐκποιήσεις δὲν συμπράττει ὁ ἀνήρ· εἰς τὰς δύο ὅμως τελευταίας ἐκ τούτων δικαιολογεῖται ἡ παράλειψις αὕτη ἐκ τῆς μνημονευομένης ἀπουσίας τοῦ ἀνδρὸς (ἀριθ. 72: *«...ἡ ὁποία μὲ τὸ νὰ μὴν εἶχεν ἀπὸ τὸν ἄνδρα της, λείποντα ἀλλοῦ, τὰ ἀναγκαῖα νὰ ζήσῃ, ὡμολόγησεν ὅτι ἐπώλησεν εἰς τὸν ἀδελφόν της... τὸ χωράφι ὁποῦ ἔχει προικαῖον»*).

[2] Βλ. δωρεὰν ὑπ' ἀριθ. 1.

[3] Βλ. δωρεὰν ὑπ' ἀριθ. 13.

[4] Ἐν τῷ Κώδικι Πούλου περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς προτιμήσεως ἔχομεν ἀφθόνους πηγάς· ἀναφέρω τὰς χαρακτηριστικωτέρας: α) ὑπὸ τὴν ὑπ' ἀριθ. 117 ἀγοραπωλησίαν, καθ' ἥν: *«τῇ αὐτῇ [ἡμέρᾳ] ἐκίνησεν ἀγωγὴν ὁ Σ.Σ. διὰ τὴν ἄνωθεν ἐκποίησιν· ὅθεν δυνάμει τοῦ νόμου περὶ προτιμήσεως εἰς τὴν ἐκποίησιν βιβλ. Γ' τίτλ. Γ τοῦ Ἀρμενοπούλου, τὸ ἄνωθεν ἀμπέλι καὶ ὡς πατρικὸν καὶ γειτονικὸν ἐδόθη εἰς αὐτὸν ὁ ὁποῖος ἀνεπλήρωσε τὸν ἀγοραστὴν καὶ τὸ παρέλαβεν εἰς ἰδιοκτησίαν του»*. β) ἐν φ. 163β: *«...ἐκίνησεν ἀγωγὴν εἰς τὸ κριτήριον ὁ Π. Λ. διὰ τὴν ὁσπητοκάθησιν ὁποῦ ἠγόρασεν ὁ Σ. Κ. Λ. ὑπ' ἀριθ. 111, ζητῶντας νὰ προτιμηθῇ ὡς πλησίον. Ὁ ἀγοραστὴς χωρὶς νὰ ἀπολογηθῇ ἐπὶ κριτηρίου εὐχαριστήθη νὰ λάβῃ τὴν τιμὴν καὶ τὸ διάφορον...»*. γ) ὑπὸ τὸ ὑπ' ἀριθ. 182 συμβόλαιον: *«ὁ Γ. Σ. ἐκίνησεν ἀγωγὴν κατὰ τοῦ Β. Σ. ἀγοραστοῦ τοῦ ὁσπητότοπου, ζητῶντας νὰ προτιμηθῇ ὡς πλησίον. Ὁ Β. Σ. ἐπαρρησιάσθη εἰς τὸ κριτήριον νὰ ἀπολογηθῇ, μὴ ἔχωντας ὅμως μάρτυρας νὰ φέρῃ, ὅτι ἐρώτησε τὸν Γ. Σ. προτοῦ νὰ τ' ἀγοράσῃ καθὼς ἔλεγεν, εὐχαριστήθη μοναχὸς νὰ λάβῃ τὴν τιμὴν καὶ τὸ διάφορον...»*. δ) Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς ἐν φ. 177α ἀγοραπωλησίας, καθ' ἣν ἠγέρθησαν δύο ἀγωγαὶ προτιμήσεως, ἡ μὲν ἐκ μέρους γείτονος, ἡ δ' ἐκ

προτίμησιν[1]. Ἡ διαδικασία τῆς προτιμήσεως παρελείπετο, ὁσάκις ἡ ἐκποίησις ἐγίνετο διὰ δημοπρασίας[2], εἰς πολλὰς ὅμως ἀγοραπωλησίας οὐδεμία γίνεται μνεία τῆς τηρήσεως τῆς περὶ προτιμήσεως διαδικασίας, πωλουμένου τοῦ ἀκινήτου πρὸς ξένον. Φαίνεται, ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἀντιμετώπιζεν ὁ ἀγοραστὴς τὴν διεκδίκησιν ὑπὸ τῶν δικαιουμένων εἰς προτίμησιν. Περὶ τῆς προθεσμίας πρὸς δήλωσιν τῆς προτιμήσεως, αὕτη ἦτο πενθήμερος[3], ἡ δὲ πρόσκλησις πρὸς τυχὸν ἄσκησιν ταύτης ἐγίνετο διὰ τῆς ἀστυνομίας[4].

Ἐπὶ ἀγοραπωλησιῶν ἴσχυεν ἡ διάταξις περὶ προσβολῆς ταύτης λόγῳ *ὑπερόγκου βλάβης*. Διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 25 διανομῆς ὁ ἀγοραστής, κατόπιν ἀγωγῆς, μεταβιβάζει συμβιβαστικῶς εἰς τὰ τέκνα τοῦ πωλητοῦ μέρος τοῦ ἀκινήτου, ἀναγνωρίζων, ὅτι ὁ πατήρ των εἶχε πωλήσει τὸ ἀκίνητον *«παρὰ τιμήν»*.

*
* *

Διατάξεις περὶ τοῦ ποσοστοῦ τοῦ *τόκου* δὲν ἔχομεν· ἐμμέσως μόνον εἰς τὰς περὶ προτιμήσεως ἀποφάσεις τοῦ κριτηρίου, καθ' ἃς ἐπεστρέφετο τὸ τίμημα *«μὲ τὸ διάφορον»*, ὁ τόκος εἰς μίαν μὲν περίπτωσιν ἦτο 11 % περίπου· εἰς ἄλλην δὲ 26 % περίπου ἐτησίως[5].

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ

μέρους ἀδελφοῦ τῆς πωλητρίας· ἡ ἀπόφασις ἐδικαίωσε τὸν τελευταῖον *«δυνάμει... τοῦ περὶ προτιμήσεως νόμου, διδόντος τὴν προτίμησιν εἰς τοὺς συγγενεῖς πρωτήτερα ἀπὸ τὸν πλησίον»*.

[1] Π.χ. ἐν συμβολαίῳ ὑπ' ἀριθ. 48: *«εἰς ἔλλειψιν τῶν πλησιαζόντων»*· ἐν τοῖς ὑπ' ἀριθ. 61 καὶ 146: *«εἰς ἔλλειψιν τῶν πλησίον»*.

[2] Πρβλ. συμβόλαια 41, 108, 130, 139, 146 καὶ 198.

[3] Βλ. σημείωσιν ἐν φ. 359α· ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐν φ. 357β σημείωσιν, τριήμερος.

[4] Βλ. ἔγγραφον ἐν φ. 359α.

[5] Ἐν φ. 163β καὶ ἐπίσης ὑπὸ τὸ ὑπ' ἀριθ. 182 συμβόλαιον.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ – ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ

1. ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΝΑΟΥ

Ἡ ἀνάλυσις τῶν ἀποδοθέντων εἰς τὸν χριστιανικὸν ναὸν ὀνομάτων προσφέρει χρησίμους μαρτυρίας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Πρόκειται περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ χώρου τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας, πρὶν αὕτη συνδεθῇ μετὰ τῆς λατρείας πρὸς τὰ ἱερὰ λείψανα. Ἑπομένως δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν τὰ ὀνόματα τῶν οἰκοδομημάτων τῶν συνδεομένων πρὸς τὴν λατρείαν τῶν μαρτύρων κ.τ.δ. («μαρτύριον», «ἀποστολεῖον», «προφητεῖον»), οὔτε ἀντιθέτως ἡ εἰς τὰ μαρτύρια ἀπόδοσις ὀνομάτων τοῦ εὐχαριστιακοῦ χώρου. Τὰ ὀνόματα τοῦ εὐχαριστιακοῦ χώρου μαρτυροῦν περὶ τῶν ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας οἱ χριστιανοὶ εἶχον περὶ τοῦ ναοῦ των.

Εἰς τὰς φιλολογικάς, λειτουργικὰς καὶ ἐπιγραφικὰς πηγὰς ὁ χριστιανικὸς ναὸς φέρεται, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τὰ ἀκόλουθα ὀνόματα: «οἶκος προσευχῆς», «οἶκος κοινός», «οἶκος ἐκκλησίας» (domus ecclesiæ), «οἶκος θεοῦ», «τόπος ἐκκλησίας» (locus ecclesiæ), «εὐκτήριον» καὶ «προσευκτήριον» (oratorium), «ναὸς» (templum), «βασιλικὴ» (basilica), «Κυριακὸν» (Dominicum), «συναγωγή», τὸ συνηθέστερον «ἐκκλησία» (ecclesia) κ.ἄ.

Ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων αἱ περιφραστικαὶ ἐκφοραί, διὰ τοῦ «οἶκος», ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ τὴν μεταβατικὴν περίοδον τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ· εἶναι ἀόριστοι διατυπώσεις, κατὰ βάσιν ἀρνητικαὶ (ἔλλειψις ὀνόματος ἀκόμη). Εἰς αὐτὰς κυριαρχεῖ ἡ ἔννοια τῆς οἰκίας—ἰδιωτικῆς ἢ ἀνηκούσης εἰς τὴν κυριότητα τῆς κοινότητος. Ὡς γνωστόν, διεσκευάζοντο ἁπλαῖ οἰκίαι εἰς χώρους τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας καὶ ἐκτίζοντο ἐκκλησίαι εἰς τύπον οἰκίας[1]. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου ἡ περίφρασις «οἶκος θεοῦ» εἶναι καὶ κατάλοιπον ἐκ τῆς ἀρχαίας λατρείας[2], εἰς τὴν χριστιανικὴν ὅμως ὁρολογίαν ἠδύνατο αὕτη νὰ εἰσέλθῃ ἐμμέσως διὰ τῶν βιβλικῶν κειμένων, ἰδιαιτέρως τῆς Κ. Διαθήκης (Τιμ. γ' 15, Ἑβρ. ι' 21, Α' Πέτρ. δ' 17)· δι' αὐτῶν δὲ ἡ περίφρασις «οἶκος θεοῦ» ἐπεβίωσεν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν λογίαν παράδοσιν.

[1] Πρβλ. J. Lassus, Sanctuaires Chrétiens de Syrie, Paris 1947, 1 κέ.

[2] Βλ. Λευΐτ. κδ' 9, Ἱερεμ. κε' 29. «Οἶκος Παλλάδος» Εὐριπ., Φοίν. 1372 - 1373, «οἶκος Ἄμμωνος» K. Wilcken, Urkunden der Ptolemäerzeit, Berlin - Leipzig 1927, 265 ἀριθ. 79 στίχ. 4 - 5.

Τὸ ὄνομα «εὐκτήριον» εἶναι ἐκφραστικώτερον, ἀπηχεῖ τὸν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τὴν προσευχὴν («εὐχή»). Εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ ὅτι ὁ χῶρος τῆς χριστιανικῆς λατρείας ὀνομάζεται ἀπὸ τῆς προσευχῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τῆς εὐχαριστιακῆς τελετουργίας· δὲν χρησιμοποιεῖται, δηλαδή, ὅρος ἀνάλογος πρὸς τὸ μυστηριακὸν «τελεστήριον», πρὸς τὸ διονυσιακὸν «στιβάδειον» κ.τ.ὅ. Τὸ ὄνομα «εὐκτήριον» σημαίνει τάχα, ὅτι τοῦτο εἶναι παλαιότερον τῆς εἰσαγωγῆς τῶν—ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς μορφολογίας τῆς λειτουργίας—δραματικῶν στοιχείων τῆς ἀναφορᾶς; Διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ λειτουργία προσέλαβε τὸν ἱερουργικὸν (sacramentalis) αὐτῆς χαρακτῆρα ἀπὸ τοῦ 3ου αἰ. Τὸ ὄνομα «εὐκτήριον» ἐπεβίωσεν ἐπὶ πολὺ εἰς τὸ συντηρητικὸν μοναστικὸν λεξιλόγιον, ὡς ὄνομα τοῦ καθολικοῦ μονῆς καὶ ἀκολούθως ὡς ὄνομα ὁλοκλήρου τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος[1].

Τὸ ὄνομα «βασιλική» εἶναι ὅρος τεχνικός, ἀναφέρεται εἰς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον καὶ ἐμμέσως εἰς τὴν καταγωγὴν ἢ τὸν χαρακτῆρα τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ[2]. Σημειώνω, ὅτι διὰ τοῦ ὀνόματος βασιλικὴ χαρακτηρίζεται καὶ ἱερὸν τοῦ Ἄττιος[3].

Τὸ ὄνομα «συναγωγὴ» (Πράξεις Φιλίππου 88), συνώνυμον τοῦ «ἐκκλησία», ἐνθυμίζει τὴν ἑβραϊκὴν λατρευτικὴν παράδοσιν τῆς διασπορᾶς. Ἀμφότερα σημαίνουν τὴν σύναξιν, ἔπειτα δὲ καὶ τὸν τόπον τῆς λατρευτικῆς συνάξεως, τὸ «ἐκκλησιαστήριον»[4]. Ὁ ὅρος «συναγωγὴ» ἦτο ἰδιαιτέρως διαδεδομένος εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὡς συμπεραίνεται ἐκ τῆς συχνῆς χρησιμοποιήσεώς του παρὰ τῶν ἀλεξανδρινῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων[5]. Ἐπεκράτησεν

---

[1] J. Salaville, Εὐκτήριον au sens de monastère, Echos d'Or. 25, 1922, 162 κἑ.

[2] «Βασιλικὸς οἶκος» Εὐσεβ., Ἐκκλ. ἱστορ. X 4, 65 (Schwartz, II 881), «βασίλειος οἶκος» X 4, 45 (Αὐτόθι, 876), «βασίλειος νεὼς» Εὐσεβ., Βίος Κωνσταντ. III 36 (Heikel, 93). Προϋποτίθεται ἡ ἔννοια τοῦ Χριστοῦ ὡς βασιλέως. Παρ' Εὐσεβίῳ ὁ Χριστὸς φέρεται ὡς «μέγας βασιλεὺς» (Εἰς Κωνσταντ. βασιλ. XV 2 Heikel, 244) καὶ «παμβασιλεὺς» (Περὶ τῆς Θεοφ. III 61 Gressman, 13*). Περισσοτέρας μαρτυρίας περὶ τοῦ ὅρου βλ. παρὰ A.M. Schneider, Basilica discoperta, Antiquity XXIV, Sept. 1950, 135.

[3] H. Leopoldt, Die Religion in d. Umwelt κλπ. εἰκ. 156, παρὰ K. Prümm, Religionsgeschichtliches Handbuch, Freiburg im Br. 1943, 519_4.

[4] Ἐκκλησιαστήριον: Ἰσιδ. Πηλουσ., Ἐπιστ. 2, 256 (Migne 78, 685).

[5] Συναγωγὴ=σύναξις: Κλημ. Ἀλεξ., Παιδαγωγ. III 11, 80, 3 (Stählin I, 280), Στρωμ. VI 3, 34, 3 (Stählin II, 448). Συναγωγὴ=λατρευτικὸς χῶρος: Ὠριγέν., Ὁμιλ. IV εἰς Ἱερεμ. «ὅτε ἀπὸ τοῦ κοιμητηρίου προπέμψαντες τοὺς μάρτυρας ἠρχόμεθα ἐπὶ τὰς συναγωγάς, καὶ ὅλη ἡ ἐκκλησία μὴ θλιβομένη παρεγίνετο» (Klostermann III, 25). Πρβλ. Εὐσεβ., Ἐκκλ. ἱστορ. VII 11, 11 «Εἰ δέ τις φανείη ἢ μὴ γενόμενος εἰς τὸν τόπον τοῦτον ὃν ἐκέλευσα, ἢ ἐν συναγωγῇ τινι εὑρεθείη, ἑαυτῷ τὸν κίνδυνον ἐπαρτήσει» (Schwartz II, 658).

ὅμως τὸ ὄνομα «ἐκκλησία», ἐπειδὴ τοῦτο συνδέεται ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως.

Θετικώτερον ἐξ ὅλων τῶν ὀνομάτων τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ εἶναι τὸ «Κυριακόν». Τοῦτο μαρτυρεῖ τάσιν νὰ ὀνομασθῇ ὁ χριστιανικὸς ναὸς ἀπὸ τοῦ ὀνόματος—τοῦ συνηθεστέρου ἐπιθέτου—τοῦ χριστιανικοῦ θεοῦ, τοῦ Κυρίου. Εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὰ ἐθνικά: Ἰσεῖον, Σεράπειον, Μιθραῖον κλπ. Σημαίνει, δηλαδή, κάποιαν τροπὴν τῆς πνευματικῆς ἀντιλήψεως περὶ τοῦ χριστιανικοῦ θεοῦ ἐπὶ τὸ ὑλικώτερον· σημαίνει συνάφειαν τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν λατρευτικόν του χῶρον. Πρέπει δὲ νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὴν ὤθησιν πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν θὰ ἔδωσεν ἡ ἀκίνητος ἁγία τράπεζα, ἤτοι ἡ ἔννοια τοῦ βωμοῦ ἐντὸς τοῦ εὐχαριστιακοῦ χώρου. Ἄλλως καὶ πρὸ τῆς καθιερώσεως τῆς ἀκινήτου ἁγίας τραπέζης ἐθεώρουν οἱ χριστιανοὶ τὴν λατρείαν των ὡς μυστήριον, ἱδρυμένον παρὰ τοῦ Χριστοῦ[1], ὡς τὰ ἔξω μυστήρια, τὰ ὀνομαζόμενα ἀπὸ τῶν ἱδρυτῶν θεῶν: τῆς Ἴσιδος, τοῦ Σεράπιδος, τοῦ Μίθρα κλπ. Ἄρα ἦτο ἑπόμενον νὰ δώσουν καὶ οἱ χριστιανοὶ εἰς τὰ ἱερά των ἀντίστοιχον ὄνομα, ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Κυρίου. Ἀλλὰ δὲν ἐπεκράτησε τὸ ὄνομα «Κυριακόν», ἐπειδὴ τοῦτο, ὡς φαίνεται, ἐχρησιμοποιεῖτο ἰδιαιτέρως παρὰ τῶν — ἐν πολλοῖς συντηρητικῶν! — αἱρετικῶν. Διὰ τοῦτο οἱ ὀρθόδοξοι, θέλοντες νὰ ἀντιδιαστείλουν τὰ ἰδικά των ἱερά, προετίμων τὸ ὄνομα «ἐκκλησία» καὶ ἀποκλειστικώτερον «καθολικὴ ἐκκλησία»[2], μὲ δογματικὴν βεβαίως ἀπόχρωσιν. Ἀλλὰ τὸ τοπικὸν νόημα τῆς ἐκφορᾶς «καθολικὴ ἐκκλησία»[3], ἀντίστοιχον πρὸς τὸ «μεγάλη ἐκκλησία», εἶχε προηγηθῇ τοῦ δογματικοῦ, ὡς τοὐλάχιστον διδάσκει ἡ συντηρητικὴ μοναστικὴ ὁρολογία (πρβλ. τὰ «Καθο-

---

[1] Ἰγνατ., Πρὸς Μαγνησ. X «διὰ τοῦτο, μαθηταὶ αὐτοῦ γενόμενοι, μάθωμεν *κατὰ χριστιανισμὸν* ζῆν. *Ὃς γὰρ ἄλλῳ ὀνόματι καλεῖται πλέον τούτου,* οὐκ ἔστιν τοῦ Θεοῦ» (Migne 5, 672). Πρβλ. O. Casel, Das Mysteriumgedächtnis der Messliturgie, Jahrb. f. Liturgiewiss. 6, 141 καὶ A. Arnold, Der Ursprung des christlichen Abendmahls, Freiburg im. Br. 1932, 145, 158 κἑ.

[2] Κυρίλλ. Ἱεροσολ., Κατηχ. 18, 26 «Κἂν ποτε ἐπιδημῇς ἐν πόλεσι, μὴ ἁπλῶς ἐξέταζε ποῦ τὸ κυριακόν ἐστι (καὶ γὰρ αἱ λοιπαὶ τῶν ἀσεβῶν αἱρέσεις κυριακὰ τὰ ἑαυτῶν σπήλαια [«σπήλαιον» ἦτο ὄνομα τῶν μιθραίων] καλεῖν ἐπιχειροῦσι)· μηδὲ ποῦ ἐστιν ἁπλῶς ἡ ἐκκλησία· ἀλλὰ ποῦ ἐστιν ἡ *καθολικὴ ἐκκλησία*» (Migne 33, 1048).

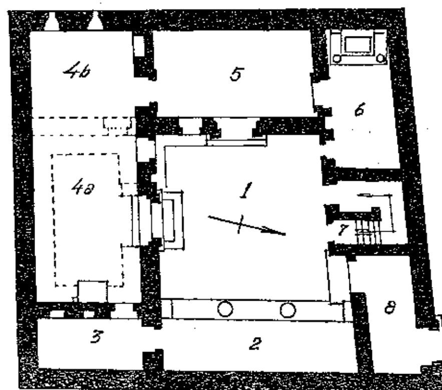
[3] Πρβλ. Λέοντος Σοφοῦ, Νεαρ. 4 «Τοῖς μὲν ἀρχαιοτέροις ἔδοξε τὰς κατ' οἴκους ἱερατείας καὶ συνάξεις ὑπὸ μόνον ἐκτελεῖσθαι τῶν ταῖς καθολικαῖς ἐκκλησίαις διαφερόντων ἱερέων, ὑφ' ἑτέρων δὲ οἳ τῷ οἴκῳ προσανάκεινται κλπ.» (C. E. Zachariæ v. Lingenthal, Jus Græcorom. III, 72). Καθολικαὶ ἐκκλησίαι εἶναι αἱ ἐνοριακαί, αἱ καθεδρικαὶ πρὸ παντός, ἐντεῦθεν δέ, ὡς νομίζω, ἐν Ρόδῳ τὸ ἐπίθετον «Παναγία ἡ Καθολικὴ» (βλ. πληροφορίας εἰς A. Ὀρλάνδου, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ϛ', 1948, 24). Ἀντίθετα εἶναι τὰ ἰδιωτικὰ εὐκτήρια (παρεκκλήσια).

λικά» τῶν μονῶν), παρὰ τῇ ὁποίᾳ ἐπεβίωσεν ἐπὶ πολὺ καὶ τὸ ὄνομα «Κυριακόν».

Τέλος τὸ ὄνομα «ναὸς» εἶναι θριαμβευτικόν, γεμᾶτον κλασσικισμὸν καὶ ἐπισημότητα. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ χριστιανικὸν ἱερὸν ἐξειλίχθη εἰς περιωπὴν παράλληλον πρὸς τὴν τοῦ ἀρχαίου ναοῦ[1]· τότε δὲ τὸ ὄνομα «ναὸς» ἐχρησιμοποιήθη καὶ παρὰ τῆς νομοθεσίας[2], ὅτε πλέον καὶ οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ μετετρέποντο εἰς χριστιανικούς.

2. Η ΕΣΤΙΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Ἡ εὐχαριστιακὴ αἴθουσα τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐκκλησίας τῆς Δούρας (εἰκ. 1), κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς περίοδον ὡς χριστιανικοῦ ναοῦ, φέρεται ἐφωδιασμένη δι᾽ ἑστίας εἰς τὸ μέσον τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς ἀρχικῆς αἰθούσης (4a), συγκεκριμένως εἰς τὴν θέσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἱδρύθη τὸ βῆμα κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τοῦ μνημείου ὡς χριστιανικοῦ ναοῦ[3]. Εἶναι ἄγνωστον ἂν ἡ ἑστία προέρχεται ἐκ τῆς χριστιανικῆς ἢ ἂν ἐκ τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς τοῦ μνημείου. Πάντως ἡ ἑστία συνυπῆρχε μετὰ τῶν πέριξ (κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τῆς λατρευτικῆς αἰθούσης) ἐκτεινομένων κτιστῶν ἑδωλίων—ὁ A. v. Gerkan δὲν σημειώνει ὅτι τὸ ἑδώλιον τῆς Α πλευρᾶς τῆς αἰθούσης ἐξετείνετο καὶ ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ἑστίας, ἥτις ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἔπρεπε νὰ εἶχε κατα-

Εἰκ. 1. Πρωτοχριστιανικὴ ἐκκλησία τῆς Δούρας (A. v. Gerkan).

[1] Πρβλ. Εὐσεβ., Ἐκκλ. ἱστορ. X 4, 42 κ.ἄ. ἐν διαστολῇ πρὸς τὸ VIII 1, 5. Παρὰ Γρηγορ. Νύσσης, Ἐγκώμ. εἰς μάρτ. Θεόδωρον «πρῶτον μὲν τῇ μεγαλοπρεπείᾳ τῶν ὁρωμένων ψυχαγωγεῖται, οἶκον βλέπων ὡς Θεοῦ ναόν, ἐξησκημένον λαμπρῶς τῷ μεγέθει τῆς οἰκοδομῆς καὶ τῆς ἐπικοσμήσεως κάλλει» (Migne 46, 737) πρόκειται περὶ μαρτυρίου.

[2] Cod. Theod. IX 45, 4 ἔτους 431 Θεοδοσίου Β΄ καὶ Βαλεντινιανοῦ (=Codex Justin. I 12, 3).

[3] Τὴν παρατήρησιν περὶ ἑστίας σημειώνει μόνον ὁ Armin v. Gerkan, Die frühchristliche Kirchenanlage von Dura, Röm. Quart., 42, 1934, 221, 225. Περὶ τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα θέτει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις τῆς ἐκκλησίας τῆς Δούρας καὶ περὶ τῶν περιόδων αὐτῆς ὡς χριστιανικοῦ μνημείου ἀσχολοῦμαι εἰς ἑτέραν μελέτην μου.

στραφῇ καί, ἐπομένως, πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἑστία ἀπετέλει ἐξάρτημα τῆς μετὰ ἑδωλίων λατρευτικῆς αἰθούσης.

Διὰ πρώτην φορὰν καὶ ἐδῶ μόνον σημειώνεται ἑστία ἐντὸς χώρου τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας—ἂν ἐννοεῖται πρόκειται περὶ χώρου χριστιανικοῦ. Ἡ παρουσία δὲ ἀκριβῶς τῆς ἑστίας ἐγείρει δισταγμοὺς περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀρχαιοτέρας λατρευτικῆς αἰθούσης τῆς Δούρας, ὡς χώρου χριστιανικοῦ. Ἐν τούτοις ἔχομεν σχετικὴν εἴδησιν ἐκ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.

Ὁ Κλήμης, δηλαδή, θέλων ν᾽ ἀποκρούσῃ τὸν ὅρον «ἀγάπη» περὶ τῶν χριστιανικῶν θρησκευτικῶν δείπνων, ὁμιλεῖ μὲ περιφρόνησιν περὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀξίας των καὶ διὰ μέσου τοῦ κειμένου του ἀφίνει νὰ πληροφορηθῶμεν, ὅτι, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τοὐλάχιστον, ὑπῆρχον καπνός, χύτραι καὶ ἀπόπνοιαι κνίσης καὶ ζωμῶν ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν ἀγαπῶν[1]. Ὁ καπνὸς καὶ ἡ κνίσα θὰ διεχέοντο βεβαίως ἐξ ἑστίας, ὑπαρχούσης ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν ἀγαπῶν. Ἄρα ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος ἐξάγεται, ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. ὁ χῶρος τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἠδύνατο νὰ εἶναι ἐφωδιασμένος δι᾽ ἑστίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐμαγείρευον τὰ παρατιθέμενα κατὰ τὰς ἀγάπας φαγητά, μεταξὺ τῶν ὁποίων κατελέγοντο καὶ ψητὰ κρέατα (κνίσα).

Κατόπιν τούτου θὰ ἦτο ἄραγε τολμηρὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἑστία τῆς λατρευτικῆς αἰθούσης τῆς Δούρας ἀποτελεῖ τὸ κανονικὸν ἐξάρτημα τοῦ χώρου τῶν ἀγαπῶν; Νομίζω, ὅτι τὸ μνημεῖον τῆς Δούρας ὑπομνηματίζει ἀντιστοίχως τὸ κείμενον τοῦ Κλήμεντος. Ὁ Κλήμης ἐγνώρισε τὴν χριστιανικὴν λατρείαν πολλῶν περιοχῶν (κατήγετο ἐξ Ἑλλάδος καὶ ἐταξείδευσεν εἰς Ἰταλίαν, Παλαιστίνην καὶ Αἴγυπτον, ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη), διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον ἀναγνωρίζεται, ὅτι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν λατρείαν μαρτυρίαι του ἀπηχοῦν τὴν καθολικὴν πρᾶξιν τῆς ἐκκλησίας[2]. Ὅθεν ἡ ἑστία τῆς Δούρας δύναται ν᾽ ἀντιπροσωπεύῃ γενικωτέρας ἐφαρμογῆς διάταξιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν χριστιανικῶν χώρων τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰῶνος.

Ἡ γενικότης τῆς πρωτοχριστιανικῆς ταύτης παραδόσεως ἐπιβεβαιοῦται, ὡς νομίζω, καὶ ἐκ μεταγενεστέρων συνηθειῶν, ξένων πρὸς τὴν ἐπίσημον λατρευτικὴν πρᾶξιν τῆς ἐκκλησίας καὶ δυναμένων νὰ ἐξηγηθῶσιν ὡς ἐπιβιώσεις ἐκ τῆς παλαιοτέρας λατρευτικῆς πράξεως. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ εἴδησις

[1] Κλήμ. Ἀλεξ., Παιδαγωγ. II 1, 3-4. «Εἰ δ᾽ ἀγάπην τινὲς τολμῶσι καλεῖν ἀθύρῳ γλώττῃ κεχρημένοι δειπνάριά τινα κνίσης καὶ ζωμῶν ἀποπνέοντα, τὸ καλὸν καὶ σωτήριον ἔργον τοῦ λόγου, τὴν ἀγάπην τὴν ἡγιασμένην, κυθριδίοις καὶ ζωμοῦ ῥύσει καθυβρίζοντες ποτῷ τε καὶ τρυφῇ καὶ καπνῷ βλασφημοῦντες τοὔνομα (ἐνν. τῆς ἀγάπης), σφάλλονται τῆς ὑπολήψεως, τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Θεοῦ δειπναρίοις ἐξωνεῖσθαι προσδοκήσαντες»· καὶ παρατηρεῖ, ὅτι αἱ ἀγάπαι πρέπει νὰ ὀνομάζωνται «δειπνάριά τε καὶ ἄριστα καὶ δοχαί» (Stählin I, 156).

[2] P. Batiffol, ἐν Dict. Arch. Chr. Lit. I 2, 2649 (ἄρθρον Aquariens). Πρβλ. Arnold, Der Ursprung, 51.

ἐκ τοῦ 99ου κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου (692) περὶ παρεκκλίσεων ἐκ τῆς κανονικῆς λειτουργικῆς πράξεως ἐν Ἀρμενίᾳ: «Καὶ τοῦτο δὲ ἐν τῇ Ἀρμενίων χώρᾳ γίνεσθαι μεμαθήκαμεν· ὥς τινες ἔνδον ἐν τοῖς ἱεροῖς θυσιαστηρίοις μέλη κρεῶν ἕψοντες, προσάγουσιν, ἀφαιρέματα τοῖς ἱερεῦσιν ἰουδαϊκῶς ἀπονέμοντες. Ὅθεν... ὁρίζομεν, μὴ ἐξεῖναί τινι τῶν ἱερέων ἀφωρισμένα κρεῶν μέλη παρὰ τῶν προσαγόντων λαμβάνειν, ἀλλ' οἷς ἀρεσθῇ ὁ προσάγων... ἔξω τῆς ἐκκλησίας τῆς τοιαύτης γινομένης προσαγωγῆς». Ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου κειμένου ἐξάγονται τὰ ἑξῆς: 1) Ὅτι ἐν Ἀρμενίᾳ ὑπῆρχεν ἡ περιωρισμένη πλέον («ὥς τινες») συνήθεια νὰ λαμβάνουν οἱ ἱερεῖς ὡρισμένα μέλη ἐκ σφαγίων ὡς δικαιώματά των. 2) Ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη (ἥτις δέον ν' ἀναχθῇ εἰς τὸ γενικώτερον τυπικὸν τῆς θυσίας) σημαίνει, ὅτι τὰ σφάγια, ἐξ ἀφορμῆς τῶν ὁποίων διετυπώθη ὑπὸ τῆς Συνόδου ὁ κανὼν 99, ἦσαν σφάγια θυσιῶν. 3) Ὅτι τὰ κατὰ τὴν παράδοσιν καθωρισμένα δικαιώματα ἐπὶ τῶν θυμάτων τὰ ἐλάμβανον οἱ ἱερεῖς ἐντὸς τοῦ ἱ. βήματος ἑψημένα. Ἤδη δὲ ἡ ἐν Τρούλλῳ Σύνοδος διὰ τοῦ 99ου κανόνος της ἐπιβάλλει εἰς τοὺς ἱερεῖς ἀφ' ἑνὸς νὰ μὴ λαμβάνουν τοῦ λοιποῦ τὰ ψητὰ κρέατα ἐντὸς τοῦ ἱ. βήματος, ἀλλ' ἔξω τῶν ἐκκλησιῶν· καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ μὴ ἀπαιτοῦν τὰ κατὰ παράδοσιν καθωρισμένα μέλη τῶν σφαγίων, ὡς τάχα ἰουδαϊκὸν ἔθιμον, ἀλλ' ἁπλῶς νὰ δέχωνται ἐκ τῶν κρεάτων ὅ,τι προαιρεῖται ὁ προσάγων τὸ θῦμα. Κατὰ τἆλλα ὁ κανὼν δὲν ἀπαγορεύει τὴν αἱματηρὰν προσφοράν.

Ἀλλὰ ποῦ ἐψήνετο τὸ θῦμα; Τὸ κείμενον τοῦ 99ου κανόνος τῆς Συνόδου τοῦ Τρούλλου δὲν δίδει καθαρὸν νόημα περὶ τούτου. Ὅταν ὁ κανὼν ὁρίζῃ νὰ γίνεται ἔξω τῆς ἐκκλησίας ἡ προσαγωγὴ τῶν κρεάτων εἰς τοὺς ἱερεῖς, προϋποθέτει, πιθανῶς, ὅτι τὸ θῦμα ἐψήνετο ἔξω τῆς ἐκκλησίας καὶ ὅτι τὰ εἰς τὸ βῆμα πρὸς τοὺς ἱερεῖς προσαγόμενα μέλη ἐψήνοντο προηγουμένως ἔξω τῆς ἐκκλησίας. Ἀνάλογον συνήθειαν διέσωσεν ὁ Θεόφιλος ἐπίσκοπος Καμπανίας († τέλη 18ου αἰ.) εἰς τὸ 58ον κεφάλαιον, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὄντως Ἑλληνικὴ θυσία τὰ κουρμπάνια», τοῦ διαλογικοῦ βιβλίου του «Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας». Ὁ Θεόφιλος κατακρίνει συνήθειαν τῆς ἐποχῆς του: «Ἐν πολλοῖς μέρεσι, πόλεσι δηλαδὴ καὶ χώραις, ὅταν ἀσθενῇ τις, ὑπόσχονται οἱ συγγενεῖς νὰ σφάξουν κουρμπάνι (ἡ λ. τουρκικὴ = θυσία) διὰ τὴν ὑγείαν του· καὶ ἐν πολλοῖς μέρεσι, ὅταν ἑψηθῇ τὸ κουρμπάνι, εὐθὺς ἐβγάζοντες (ἐνν. ἐκ τῆς πυρᾶς) τὸ φέρνουν ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας ἔμπροσθεν τῶν εἰκόνων, καὶ ἐξελθὼν ὁ ἱερεὺς τοῦ Ἁγίου Βήματος, τὸ διαβάζει καὶ τὴν μοῖραν του παίρνει... Ἀλλ' οἱ χριστιανοί, φεῦ,... εἰς τοιαύτην ἀσέβειαν νὰ φθάσουν, ὥς τε καὶ ἐντὸς τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων εἰκόνων νὰ φέρουν τὸ νεόψητον κουρμπάνι των καὶ ἐξ αὐτοῦ νὰ ἐξέρχεται ὁ καπνὸς καὶ ὁ ἀτμὸς ἐκεῖνος, καὶ ὡς λέγουσιν οἱ Ἕλληνες (=οἱ ἀρχαῖοι ἐθνικοί), ἡ κνίσα καὶ ἀναθυμίασις, ὥστε νὰ γεμίσῃ ὅλον τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ τοῦ κρέατος ἡ μυρωδία, καὶ μετὰ καιρὸν νὰ μὴ παύσῃ;... Ἰδοὺ ἡ κνίσα τοῦ κουρμπανίου σου πάντα ἐπλή-

ρωσε... Κουρμπανιστά, καὶ εἰς οὐρανὸν ἔφθασεν, ὡς οἱ μάταιοι Ἕλληνες ἐδόξαζον καὶ ἔλεγον... Ἀλλὰ πολλοὶ τῶν Ἀρχιερέων, πνευματικῶν πατέρων, ἱερομονάχων καὶ διδασκάλων, ὀφθαλμοφανῶς ταῦτα ὁρῶντες, καίτοι κατηγοροῦντες, παραβλέπουσι, καὶ αὐτοὶ εἰς τὸ χεῖρον τρέχουσιν» [1].

Ὁ Θεόφιλος κατήγετο ἐξ Ἠπείρου καὶ ἔδρασεν ἐν Μακεδονίᾳ, συνεπῶς ἀναφέρεται εἰς λατρευτικὴν παράδοσιν ἐπικρατοῦσαν μεταξὺ ἑλληνικῶν ἢ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας πληθυσμῶν κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα· καί, βέβαια, πρόκειται περὶ ἐπιβιώσεως ἐξ ἀρχαιοτέρων χρόνων. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἡ κατακρινομένη παρὰ τοῦ Θεοφίλου συνήθεια διαφέρει ἀπὸ τῆς κατακρινομένης ὑπὸ τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου μόνον κατὰ τὸ ὅτι ἡ προσαγωγὴ τῶν μερῶν εἰς τοὺς ἱερεῖς ἐγίνετο τώρα πρὸ τοῦ τέμπλου καὶ ὄχι πλέον ἐντὸς τοῦ ἱ. βήματος. Ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Θεοφίλου ἐξάγεται ἀκόμη, ὅτι ἡ κατακρινομένη ὑπὸ τῆς Συνοδ. Τρούλ. καν. 99 συνήθεια ἐξετείνετο καὶ μεταξὺ εὐρέων στρωμάτων τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καί, ἑπομένως, ὅτι κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα δὲν περιωρίζετο αὕτη μόνον ἐν Ἀρμενίᾳ. Ἐπίσης ἐκ τοῦ Θεοφίλου πληροφορούμεθα, ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη ἦτο ἀνεκτὴ ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσώπων· καί, συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ ἀπόφασις τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου δὲν ὑπῆρξεν ἰσχυροτέρα τῆς συνηθείας καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ τὴν ἐκριζώσῃ.

Τίθεται τώρα τὸ ἐρώτημα: Οἱ Πατέρες τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου δὲν ἐγνώριζον, ὅτι ἡ κατακρινομένη παρ' αὐτῶν συνήθεια εἶχε περισσοτέραν ἔκτασιν καὶ ὅτι αὕτη δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τὴν Ἀρμενίαν; Ἢ τάχα ἐπέμειναν ἰδιαιτέρως περὶ τῆς ἐν Ἀρμενίᾳ συνηθείας, ἐπειδὴ ἴσως αὕτη παρουσίαζεν ἰδιορρυθμίαν, ἥτις τότε ἐσκανδάλιζε; Πράγματι οἱ χρονικῶς πλησιέστεροι πρὸς τὴν ἐν Τρούλλῳ Σύνοδον παλαιοὶ ἑρμηνευταὶ τῶν κανόνων Ζωναρᾶς καὶ Βαλσαμὼν ἐννοοῦν, ὅτι τὰ κρέατα, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ὁ καν. 99, ἐψήνοντο ἐντὸς τοῦ ἱ. βήματος [2]. Ὁπωσδήποτε ἡ παρουσίασις ψητῶν κρεάτων ἐντὸς τοῦ βήματος καὶ γενικώτερον ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, εἰμὴ ὡς ὑπόλειμμα λατρευτικῆς πράξεως ὁμοίας πρὸς τὴν μαρτυρουμένην ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος.

Προσθέτω μίαν ἀκόμη μαρτυρίαν, αὐτὴν ἔμμεσον, ἐκ τῆς συγχρόνου (μέχρι τοῦ 1924) λαϊκῆς λατρείας τῶν Φαράσων τῆς Καππαδοκίας. Εἰς τὰ Φάρασα «στὴν ἐκκλησία πάντα εἶχαν ἀναμμένα κάρβουνα πάνω σὲ μιὰ πλάκα· ὅποιος πήγαινε, ἄναβε τὸ κερί του κι ἔβαζε πάνω στὰ κάρβουνα τὸ λιβάνι ποὺ ἔφερνε ἀπὸ τὸ σπίτι του» [3]. Εἰς τὰ Φάρασα, δηλαδή, ἀντὶ τῆς ἑστίας τῶν

---

[1] Θεοφίλου ἐπισκόπου Καμπανίας, Ταμεῖον ὀρθοδοξίας[5], ἐν Τριπόλει 1888, σ. 121 - 123. Ὁ Θεόφιλος ἴσως ἐγνώριζε τὸ κείμενον τοῦ Κλήμεντος.

[2] Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, 2, 543 καὶ 544.

[3] Δ. Λουκοπούλου - Δ. Πετροπούλου, Ἡ λαϊκὴ λατρεία τῶν Φαράσων, Ἀθήνα 1949, 24.

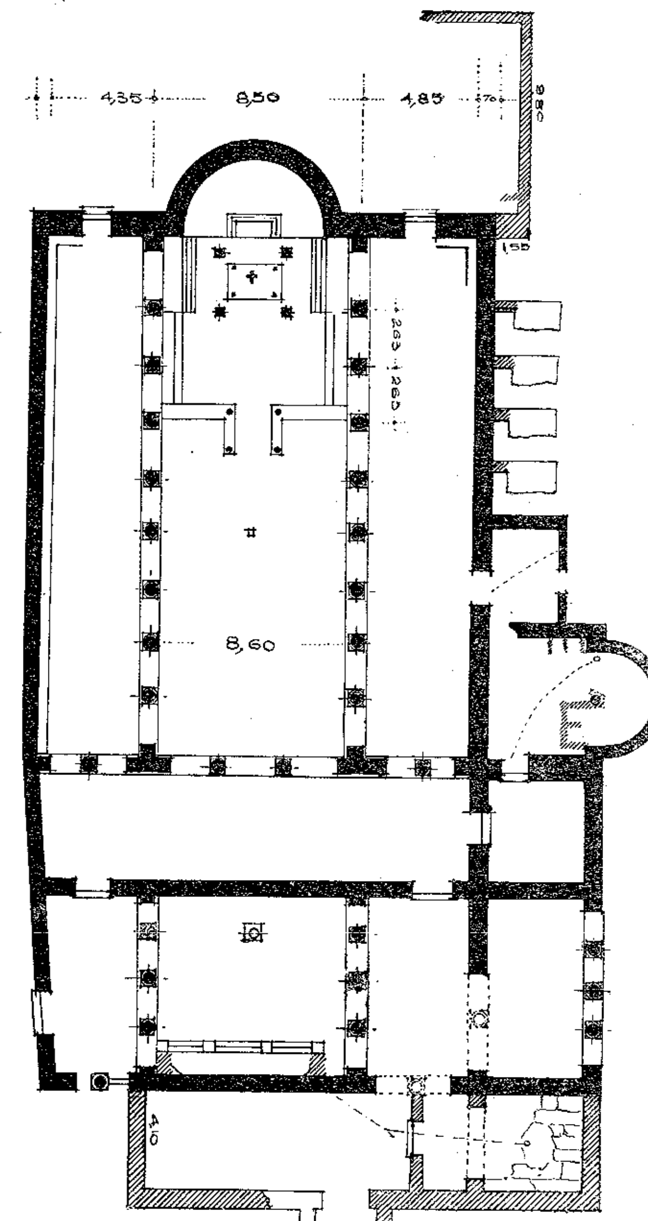
πρωτογενῶν χριστιανικῶν λατρευτικῶν αἰθουσῶν, ἔχομεν ἁπλῆν πλάκα, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔκαιε πῦρ· ἤτοι βλέπομεν, ὅτι ἡ ἑστία ἔχει ἐνταῦθα ἐξελιχθῇ εἰς βωμόν τινα θυμιάματος, ἄσχετον πρὸς τὴν εὐχαριστιακὴν τράπεζαν. Σημαντικὴ ἦτο καὶ ἡ ἄλλη συνήθεια τῶν Φαρασιωτῶν· ὁσάκις δηλ. ἐτέλουν ἐντὸς τῶν—πάντως μὴ ἐνοριακῶν—ἐκκλησιῶν θυσίαν αἱματηρὰν («γουρμπάνι»), συνδεομένην μὲ κανονικὴν λειτουργίαν, οὗτοι εἰς τὸ πῦρ, τὸ καιόμενον ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἔρριπτον καὶ αἷμα ἐκ τοῦ θύματος, διὰ νὰ καῇ τοῦτο ὁμοῦ μετὰ τοῦ θυμιάματος[1]. Ἡ μέχρι δὲ τῶν ἡμερῶν μας καῦσις αὔτη αἵματος ἐντὸς ἐκκλησιῶν ἐν Καππαδοκίᾳ ἀποτελεῖ, ὡς νομίζω, ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἑρμηνείας τοῦ Συνοδ. Τρουλ. καν. 99, ὡς πράγματι ἀναφερομένου εἰς τελετουργικὴν ἕψησιν κρεάτων ἐντὸς ἐκκλησιῶν τινων τῆς Ἀρμενίας κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα. Περαιτέρω δὲ ὁ ἐν λόγῳ κανὼν δύναται ν' ἀποτελέσῃ μαρτυρίαν περὶ τῆς παλαιότητος τῆς ἀντιστοίχου συνηθείας τῶν Φαράσων, ὅπου καὶ ὁ τύπος τῆς προσφορᾶς τοῦ θυμιάματος—ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς πυρᾶς τοῦ θυμιατηρίου παρ' ἑκάστου εἰσερχομένου πιστοῦ—φαίνεται, ὅτι διέσωσε μορφὴν ἐκ τῆς ἀρχαίας λειτουργικῆς πράξεως[2]. Ἄλλως θὰ ἦτο, ἄραγε, εὔκολον νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν βωμὸς ἐμπύρων προσφορῶν (θυμιάματος, αἵματος), ἂν δὲν εἶχεν ἀνοίξει τὴν ὁδὸν ἡ ἑστία τῶν πρωτοχριστιανικῶν αἰθουσῶν τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας καὶ συγχρόνως τῶν ἀγαπῶν; Ἐδῶ γίνεται ἀποδεκτόν, ὅτι αἱ αἴθουσαι μὲ ἑστίαν ἀντεπροσώπευον μέρος μόνον τῆς πρωτοχριστιανικῆς παραδόσεως· ὅτι δὲ παραλλήλως ὑπῆρχον καὶ εὐχαριστιακαὶ αἴθουσαι ἄνευ ἑστίας.

Ἡ περαιτέρω διαμόρφωσις τῆς λατρείας ἀπεμάκρυνε τὴν ἑστίαν ἐνωρὶς ἐκ τῶν πρωτοχριστιανικῶν ἐκείνων αἰθουσῶν. Ἔκτοτε δὲ ἡ ἑστία μετετράπη εἰς μικρὸν πρόσκτισμα. Μέχρι τοῦδε εὑρέθη ἓν μόνον παλαιοχριστιανικὸν παράδειγμα ἑστίας (ὡς προσκτίσματος), εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῆς Νέας Ἀγχιάλου. Ἐδῶ ἡ ἑστία—ἂν ἀρχικῶς αὕτη κατεσκευάσθη πράγματι ὡς ἑστία—εἶναι προσηρτημένη εἰς τὴν Ν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς καὶ συγκοινωνεῖ ἐμμέσως μετὰ τοῦ δεξιοῦ κλίτους καὶ τοῦ νάρθηκος, εἶναι δὲ ἀψιδωτὴ καὶ ἐφωδιασμένη μὲ δύο διπλᾶς ἐσχάρας (εἰκ. 2)[3]. Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀγχιάλου

[1] «Πάντως ἔπρεπε νὰ πάρῃ καὶ λίγο αἷμα μὲ τὴ φούχτα του νὰ τὸ ρίξῃ στὸ μικρὸ λάκκο ἐπάνω στὸ θάλι (θάλι=ὁ λίθινος βωμὸς τῶν αἱματηρῶν θυσιῶν), ὅπου ἔκαιε καὶ τὸ λιβάνι» (Λουκοπούλου-Πετροπούλου, Ἔνθ' ἀν., σ. 47). Ἤδη εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας λατρείας τὸ τυπικὸν τῆς θυσίας ἀπῄτει νὰ καίεται τὸ θυμίαμα ὁμοῦ μετὰ τῆς αἱματηρᾶς προσφορᾶς (Βλ. S. Eitrem, Opferritus und Voropfer, Kristiania 1915, 456 καὶ C. Schneider, Studien zum Ursprung liturgischer Einzelheiten östlicher Liturgien, Kyrios 3, 1938, 186).

[2] Βλ. κατωτ. σ. 275 κἑ.

[3] Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1929, 130 κἑ. εἰκ. 155, τοῦ αὐτοῦ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία (1942) 238 εἰκ. 131.

Εἰκ. 2. Βασιλικὴ Β τῆς Νέας Ἀγχιάλου (Γ. Σωτηρίου).

τὸ θέμα τῆς ἑστίας, ἤδη σπάνιον, ἀποτελεῖ ἀρχαϊστικὴν ἐπιβίωσιν· ἀλλὰ παλαιότερον ἡ ἑστία θὰ ἀπετέλει ἓν τῶν ἀπαραιτήτων ἐξαρτημάτων τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Οὕτω π.χ. περὶ τὸ 300 ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντίνης (Cirta) ἐν Β. Ἀφρικῇ φαίνεται, ὅτι εἶχε τὴν ἑστίαν ὡς ἐξάρτημα προσηρτημένου ἑστιατορίου (triclinium)[1]. Πιστότερον διέσωσαν τὴν πρωτοχριστιανικὴν πρᾶξιν, μέχρι τοὐλάχιστον τοῦ 18ου αἰῶνος, οἱ Μαλάβριοι, οἱ καλούμενοι χριστιανοὶ τοῦ Ἀποστόλου Θωμᾶ εἰς τὴν Μαλαβάριαν τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν· οὗτοι ἐτέλουν τὰς ἀγάπας των ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν μετὰ τὴν λειτουργίαν, τὰ κατὰ τὴν παράδοσιν ἐδέσματα παρεσκεύαζον in quibusdam ædiculis prope ecclesiam sitis, κατὰ τὸ φαγητὸν δὲ οἱ κληρικοὶ ἐκάθηντο παρὰ τὸ βῆμα[2]. Ἡ τοπικῶς (ἀπὸ τῶν μεγάλων ἑλληνιστικῶν κέντρων) καὶ χρονικῶς (ἀπὸ τῆς πρωτοχριστιανικῆς λατρευτικῆς πράξεως) τόσον ἀπομεμακρυσμένη αὕτη παράδοσις ἀντιπροσωπεύει εἰς τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας τὸ λογικῶς ἀμέσως ἑπόμενον βῆμα, μετὰ τὸν σταθμόν, τὸν ἀντιπροσωπευόμενον ὑπὸ τοῦ κειμένου τοῦ Κλήμεντος καὶ τῆς αἰθούσης 4a τῆς Δούρας.

Κατὰ ταῦτα μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. ἠδύναντο τὰ φαγητὰ τῶν ἀγαπῶν νὰ παρασκευάζωνται καὶ αἱ ἀγάπαι νὰ τελῶνται ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας, ἐφωδιασμένου δι᾿ ἑστίας. Ἡ πρώτη ἀντίδρασις παρουσιάσθη κατὰ τῆς ἑστίας. Ἤτοι ἐξηκολούθουν μὲν νὰ τρώγουν ἐντὸς τῆς εὐχαριστιακῆς αἰθούσης, ἀλλὰ προητοίμαζον τὰ φαγητὰ εἰς ἰδιαίτερον πλέον χῶρον. Οἱ κληρικοὶ ἔτρωγον παρὰ τὸ βῆμα· παλαιότερον, πρὸ τῆς διαμορφώσεως τοῦ βήματος, θὰ ἔτρωγον εἰς τὴν συνήθη παρὰ τὴν εὐχαριστιακὴν τράπεζαν θέσιν των.

Τέλος ἂς σημειωθῇ, ὅτι ἡ ἑστία ἠδύνατο νὰ χρησιμεύῃ καὶ διὰ τὴν παρασκευὴν τοῦ κατὰ τὰ κοινὰ δεῖπνα χρησιμοποιουμένου θερμοῦ ὕδατος· συνηθείας, τῆς ὁποίας τελευταῖον ὑπόλειμμα ἀποτελεῖ τὸ «ζέον», προσιδιάζον εἰς τὸν βυζαντινὸν λειτουργικὸν τύπον[3].

---

[1] St. Gsell, Les monuments antiques de l'Algérie II (1901) 192 καὶ Dict. Arch. Chr. Lit. (ἑφεξῆς DACL), III 2, 2717 κἑ. (ἄρθρ. Constantine).

[2] Io. M. Hanssens, Institutiones liturgicæ de ritibus orientalibus, II 1, Romæ 1930, 294. Ὁ Hanssens ἔχει τὴν εἴδησιν ἐκ τοῦ S. Bartholomæo, Viaggio alle Indie Orientali, Romæ 1796.

[3] Περὶ τοῦ θερμοῦ ὕδατος βλ. H. Leclecq, DACL II 2, 1584 - 1585 (ἄρθρ. calda). Περὶ τοῦ «ζέοντος» βλ. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, 137_{41} καὶ I. Brinktrim, Ein auffalender Brauch der byzantin. Messliturgie, Theologie u. Glaube, 29, 1937, 637 κἑ. (Byz. Zeit, 38, 1938, 228 - 229).

3. ΠΥΡΑ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ. ΘΥΜΙΑΤΗΡΙΑ

Ἡ καῦσις θυμιάματος ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν εἰσήχθη κατὰ τὸν 4ον αἰ., κατ᾿ ἐξοχὴν εἰς τὰς ἀνατολικὰς λειτουργίας διὰ τῶν γνωστικῶν καὶ ἰδιαιτέρως διὰ τῶν μανιχαίων[1]. Τὴν ἀρχαιοτέραν περὶ θυμιάματος εἴδησιν εἰς τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν δίδει ὁ 3ος Ἀποστολ. Κανών· μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι τὸ θυμίαμα κατετίθετο ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης κατὰ τὴν προσκομιδὴν τῶν δώρων[2]. Ἑτέρα πηγή, ἀλλ᾿ ὀλίγον ἀργότερον, μνημονεύει τὴν ἰσχύουσαν τάξιν τῆς θυμιάσεως τοῦ ναοῦ διὰ κινητοῦ θυμιατηρίου[3]. Ἡ τελευταία αὕτη τελετουργικὴ πρᾶξις δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς νέος—ἐξειλιγμένος—σταθμός, διότι πρόκειται περὶ δύο διακεκριμένων ἀπ᾿ ἀλλήλων τελετουργικῶν χειρισμῶν. Ὁ πρῶτος ἔχει τὸ νόημα τῆς θυσίας, πραγματουμένης διὰ τῆς καταθέσεως τοῦ θυμιάματος ἐπὶ τοῦ βωμοῦ· ὁ δεύτερος ἔχει, ὡς νομίζω, ἐπορκιστικὸν νόημα. Ἀλλὰ πιθανῶς ἡ προσφορὰ θυμιάματος εἶχεν εἰσαχθῇ εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 3ου αἰ. (βλ. κατωτ. σ. 307 - 308).

Ἡ κατάθεσις τοῦ θυμιάματος ἐπὶ τοῦ χριστιανικοῦ βωμοῦ ἀνήκει εἰς τὸ γενικώτερον τυπικὸν τῆς προσφορᾶς[4], κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τῆς συντάξεως τοῦ 3ου Ἀποστ. Κανόνος ἐγίνετο αὕτη ὑπὸ τῶν κληρικῶν, παρὰ τῶν ὁποίων κατετίθεντο ἐπὶ τοῦ βωμοῦ καὶ αἱ ἄλλαι προσφοραί, ἐπιτρεπόμεναι ἢ μή. Παρὰ τοῦ λαοῦ ὅμως θὰ κατετίθεντο εἰς τὰς τραπέζας προθέσεως αἱ προσφοραί, φυσικὰ δὲ καὶ τὸ θυμίαμα.

Ἐν τούτοις ὁ Χρυσόστομος φαίνεται, ὅτι προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας θέσεώς τινος, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπέθετον οἱ πιστοὶ τὸ θυμίαμά των καὶ ὅπου τοῦτο, καιόμενον, ἀρωμάτιζε καὶ ἐβελτίωνε τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς ἐκκλησίας[5]. Τὸ κείμενον τοῦ Χρυσοστόμου δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ χωρὶς τὴν βοήθειαν τῆς λατρευτικῆς πράξεως τῶν Φαράσων, ὅπου, ὡς εἴδομεν, ἔρριπτον τὸ θυμίαμα οἱ πιστοὶ ἀπ᾿ εὐθείας ἐπὶ τῆς πυρᾶς, καιομένης ἐπὶ λιθίνου τινὸς βωμοῦ πρὸ τοῦ βήματος (βλ. ἀνωτ. σ. 272)—ἀλλαχοῦ

---

[1] C. Schneider, Ἔνθ᾿ ἀν. 155 κἑ. Πρβλ. E. Fehrenbach, DACL V 1, 10 κἑ. (ἄρθρ. encens), H. Lietzmann, Messe und Herrenmahl, Bonn 1926, 86 κἑ.

[2] «Τῷ καιρῷ τῆς ἁγίας προσφορᾶς» (Ἀποστολ. καν. 3).

[3] Ψευδο-Διονυσ. Ἀρεοπαγ., Περὶ ἐκκλησ. ἱεραρχ. III 2, III 3 § 3, IV 3 § 3 (προχείρως παρὰ Quasten, Monum. euchar. liturg., σ. 294, 297, 319).

[4] Πρβλ. Lietzmann, Ἔνθ᾿ ἀν., 186.

[5] Χρυσοστ., Ὁμιλ. εἰς Ματθ. 88 - 89 «Διὸ παρακαλῶ μεταβαλεῖν τὴν πονηρὰν ταύτην συνήθειαν, ἵνα μύρου ἡ ἐκκλησία πνέῃ. Νῦν δὲ θυμιάματα μὲν αἰσθητὰ *ἀποτιθέμεθα* ἐν αὐτῇ, τὴν δὲ νοητὴν ἀκαθαρσίαν οὐ πολλὴν ποιούμεθα σπουδὴν ὥστε ἐκκαθαίρειν καὶ ἀπελαύνειν» (Migne 58, 781).

παρὰ τὴν θύραν τοῦ ναοῦ [1]. Ἐκ τοιαύτης τινὸς παραδόσεως δύναται, ὡς νομίζω, νὰ ἑρμηνευθῇ τὸ παρὰ τὴν δυτικὴν κλίμακα τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Διδύμων εὕρημα: τετράπλευρος λίθος (0,70×0,68, ὕψ. 0.635 μ.) μὲ βαθεῖαν ἄνω κοιλότητα (διαμ. 0.55, βάθ. 0.56 μ.) [2], ἥτις, κατὰ ταῦτα, θὰ ἐχρησίμευε διὰ νὰ δέχεται τὴν τέφραν ἐκ τῆς ὑπεράνω πυρᾶς, καιομένης βεβαίως ἐπὶ ἐσχάρας. Παρόμοιός τις βωμὸς θυμιάματος εἶναι, πιθανῶς, καὶ ὁ λίθος ὁ εὑρεθεὶς ἐντὸς τῆς βασιλικῆς τοῦ Rouis παρὰ τὴν Tébessa [3] καὶ ὁ παρὰ τὴν ἀριστερὰν κιονοστοιχίαν (κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους) τῆς δονατιστικῆς βασιλικῆς εἰς Ksar-el-Kelb ὀκταγωνικὸς πεσσίσκος [4]. Τέλος ὡς βωμοὶ θυμιάματος πιστεύω, ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν οἱ εἰς σχῆμα κορμοῦ κίονος βωμοὶ (cippi) μὲ διηνθισμένην ὡς κάλυκα τὴν παρυφὴν τῆς ἄνω ἐπιφανείας των, ὡς ὁ εὑρεθεὶς εἰς τὸ μέσον τοῦ εἰς Qabbáry τῆς Ἀλεξανδρείας παρεκκλησίου (ὕψ. 0,86, διάμ. βάσ. 0.73 μ.) [5] καὶ οἱ εἰκονιζόμενοι εἰς σκηνὰς τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ [6]. Ἐπίσης ὁ ἀποδοθεὶς εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου βωμὸς (ὕψ. 0.93, διάμ. ἄνω 0.55 μ.) (εἰκ. 3)· οὗτος ἔχει τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν χαρακτηριστικῶς εἰς σχῆμα σταυροῦ διαμορφωμένην καὶ ἐλαφρῶς κοίλην [7].

Εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἐχρησιμοποιοῦντο ἡμιφορητοὶ βωμοὶ θυμιάματος, ὡς οἱ ἐξ Αἰγύπτου λίθινοι βωμίσκοι [8] ἢ ὁ μετάλλινος τοῦ Mannheim [9]. Ἡ

---

[1] Βλ. Γ. Μέγα, Ζητήματα ἑλληνικῆς λαογραφίας, Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχ., 5-6, 1943-1944, σ. 108.

[2] H. Knackfuss ἐν Th. Wiegand, Didyma, Berlin 1941, 35β πιν. 63 εἰκ. 123.

[3] Leclerq, DACL XV 1, 141 εἰκ. 10675 δεξιὰ (ἄρθρ. Rouis).

[4] P. Cayrel, Mél. Archéol. et Hist. LI, 1934, 119 εἰκ. 1. Ὁ P. Caurcell, Αὐτόθι, LIII, 1936, 170 τὸν ἐξηγεῖ ὡς μεταγενέστερον ὑποστήριγμα τῆς κιονοστοιχίας.

[5] Neroutsos-Bey, L'ancienne Alexandrie, Paris 1888, σ. 77. Ὁ Νεροῦτσος ἑρμηνεύει αὐτὸν ὡς τράπεζαν προθέσεως, ὁ Μπάρνεα, Τὸ παλαιοχρ. θυσιαστήρ. 140 κἑ. ὡς ἁγίαν τράπεζαν. Ὡς ἁγίας τραπέζας ἑρμηνεύει ὁ Μπάρνεα καὶ τὰ ἑπόμενα παραδείγματα.

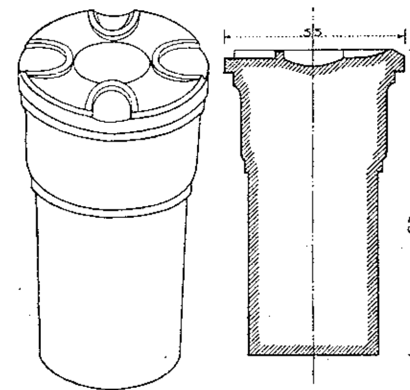
[6] Ἐλεφαντίνη πυξὶς τοῦ Βερολίνου (J. Strzygowski, Hellenistische u. Koptische Kunst in Alexandria, Wien 1902, 11 εἰκ. 4. Πρβλ. προχείρως Wulff, Altchr. u. byz. Kunst, I εἰκ. 183), μικρογραφία τοῦ εὐαγγελισταρίου τοῦ Etschmiadzin (J. Strzygowski, Das Etschmiadzin-Evangeliar, Wien 1891, 55 καὶ 65 πίν. IV_2) κ.ἄ.

[7] Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12, 1929, 25 εἰκ. 28, Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1929, 230 εἰκ. 57, Μπάρνεα, Ἔνθ' ἀν., 142 εἰκ. 35.

[8] J. Strzygowski, Koptische Kunst, Vienne 1904, ἀριθ. 8752 εἰκ. 154 (ὕψ. 0.175, πλ. 0.105 κάτω καὶ 0.09 μ. ἄνω), 8753 εἰκ. 155 (ὕψ. 0.185, πλ. 0.095 κάτω καὶ 0.105 μ. ἄνω).

[9] Kraus, R.E. f. christl. Altert. II, 975β εἰκ. 530. Πρβλ. C. Schneider, Ἔνθ' ἀν., 171. Ἔχει ὕψ. 0.20 μ.

χρῆσις τῶν μεταλλίνων ἡμιφορητῶν θυμιατηρίων ἐπεβίωσεν εἰς τὴν μοναστικὴν λατρείαν κατὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ Πάσχα, ὅτε τὸ «πυρεῖον» ἢ ὁ «πυρσός», ὡς ἐλέγετο, ἐτοποθετεῖτο εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ ἢ πρὸ τοῦ βήματος [1], ὡς εἴδομεν καὶ περὶ τοῦ λιθίνου θυμιατηρίου τῆς βασιλικῆς τῶν Διδύμων. Πιθανῶς δ' ἐπεβίωσεν ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τῆς «Καμίνου»—εἴδους θρησκευτικοῦ δράματος—εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Παίδων [2]. Ἐπανερχόμενος εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, ὑποθέτω ὅτι ὡς θέσις ἡμιφορητῶν θυμιατηρίων δύναται νὰ ἐξηγηθῇ τοὐλάχιστον ἡ μία τῶν κογχῶν, τῶν ἐσκαμμένων εἰς τοὺς μακροὺς τοίχους βασιλικῶν τινων, ὡς ἡ τῆς Θεοτόκου τῆς Ἐφέσου, ἡ παλαιὰ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἐν Αἰγύπτῳ κ.ἄ. [3].

Εἰκ. 3. Μαρμάρινον θυμιατήριον ἐξ Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Α. Ὀρλάνδος).

Ἡ εἰσαγωγὴ τῶν μονίμων ἢ ἡμιφορητῶν θυμιατηρίων ἐντὸς τῶν ναῶν σημαίνει ἐμπλουτισμὸν τῆς μορφῆς τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἡ λειτουργία πλέον δὲν εἶναι μόνον χειρισμοί, ἀναφερόμενοι εἰς τὸ λειτουργικὸν δρᾶμα, εἰς τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ («Passio Christi» Κυπριαν. Epist. 63, 17), ἀλλὰ θυσία μὲ ἀνεπτυγμένην τὴν ἱερουργικὴν (sacramentalis) πρᾶξιν της [4], μὲ

---

[1] Τυπικὸν Σιναϊτ. 1094, 11ου αἰ., «καὶ ποιήσας *πυρεῖον* μέγα τίθησιν αὐτὸ μέσον τοῦ ναοῦ, ὁμοίως καὶ ἕτερον *πυρεῖον* ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων θυρῶν, κρεμᾷ καὶ θυμιατὸν (=θυμιατήριον φορητόν, ἐξηρτημένον δι' ἁλύσεων) εἰς τὸ βῆμα, καὶ βαλὼν θυμίαμα πολὺ εἰς πάντα» (Dmitrievskij, Τυπικὰ III, 90. Πρβλ. Τυπικ. Βατοπεδ. 320 (931), 14ου αἰ., Αὐτόθι, σ. 453). Τυπικ. Σιναϊτ. 1096, 12ου αἰ., «καὶ ποιήσαντες *πυρσὸν* μέγαν, θέτουσιν αὐτὸν μέσον τοῦ ναοῦ, βαλόντες θυμίαμα πολὺ» (Dmitr., III, 64). Εἰς τὸ Τυπικ. Παύλου [Ἄθω] 325, 19ου αἰ., τὸ «πυρεῖον» ἐπεξηγεῖται διὰ τῆς λ. «μαγκάλι» (Dmitr., III, 651). Πρβλ. καὶ Τυπικ. Γρηγορ. 270, 19ου αἰ. (Αὐτόθι, σ. 677). Ἡ συνήθεια ἀνάγεται εἰς τὸν 4ον αἰ. Αἰθερία, Itinerar. κεφ. 24 (ἔκδ. Hélène Pétré, Étherie. Journal de Voyage, Paris 1948, 196. Πρβλ. ἑλλην. μετάφρ. Κλεόπα-Ἰω. Φωκυλίδου, Ν. Σιὼν 7, 1908, 225).

[2] Συμεὼν Θεσσαλον., Διάλογος κατὰ αἱρέσ. 23 (Migne 155, 113), A. Dmitrievskij, Ἡ διάταξις τῆς καμίνου, Βυζ. Χρον. (Πετρουπόλεως) 1, 1894, 553 κἑ., ἰδίως 585 κἑ. (ρωσ.), Ἀλεξάνδρου Λαυρεώτου, Ἀκολουθία κλπ. τῆς καμίνου, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια ΙΕ', 1895 ἀριθ. 43, σ. 345.

[3] Ἐφέσου (Fr. Knoll, ἐν Forschungen in Ephesos IV 1, σ. 33 εἰκ. 21), Ἁγίου Μηνᾶ (K. Kaufmann, Die Menasstadt, Leipzig 1910, σ. 80 εἰκ. 32).

[4] Ἡ ἀρχαιοτέρα ἀντίληψις ὑποχωρεῖ ἀπὸ τοῦ 3ου αἰ. (Arnold, Der Ursprung, σ. 122).

πλήρη τὴν ἔννοιαν τοῦ βωμοῦ, ἀποδιδομένην εἰς τὴν ἱερουργικὴν τράπεζαν καὶ μὲ θυσιαστικὴν τὴν ἀντίληψιν τῆς καταθέσεως τῶν προσφορῶν ἐπ' αὐτῆς· τὰ δὲ θυμιατήρια σημαίνουν περαιτέρω ἱερουργικὴν ἀνάπτυξιν τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας, ἤτοι τὴν παραδοχὴν ἐμπύρου θυσίας ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ.

Ἡ ὀργανικὴ αὕτη πορεία τῆς λειτουργίας δὲν ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ἐν προκειμένῳ ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ βωμοῦ θυμιάματος τῆς Π.Δ. (Ἔξοδ. λ' 1 κέ., λζ' 25). Ἐπίσης ἡ ἀναγωγὴ εἰς τὸ τυπικὸν τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας[1], ἡ ὁποία ἀναμφισβητήτως ἔχει ἐπηρεάσει τὴν λειτουργίαν, ἐν προκειμένῳ μόνον ἔμμεσον σημασίαν θὰ εἶχε. Νομίζω, ὅτι τὸ πλησιέστερον παράλληλον πρὸς τὴν χριστιανικὴν ταύτην λειτουργικὴν μορφὴν προσφέρει ἡ ἀρχαία μυστηριακὴ λατρεία, ἡ χρησιμοποιοῦσα ἐσωτερικὸν βωμὸν δι' ἐμπύρους προσφοράς· ὁ βωμὸς δ' ἐκεῖνος ἀπετέλει ἐξέλιξιν τῆς ἑστίας[2]. Εὑρισκόμεθα, λοιπόν, ἐνώπιον ἀντιστοίχου φαινομένου καὶ ἀποτελεῖ, ἄραγε, καὶ ὁ χριστιανικὸς βωμὸς θυμιάματος συνέχειαν τῆς ἑστίας τῶν πρωτοχριστιανικῶν λατρευτικῶν αἰθουσῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 268 κέ.) ἢ ἔχομεν ἄμεσον ἐπίδρασιν ἐκ τῶν τελεστηρίων; Τὸ πρόβλημα συνδέεται πρὸς τὸ γενικώτερον ζήτημα περὶ τοῦ μέρους, ὅπερ διεδραμάτιζεν ἡ πυρὰ εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν λατρείαν[3]. Ὁπωσδήποτε εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν ἑστίαν, ἡ περὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς ὁποίας προϋπόθεσις ἐνισχύεται κατόπιν ὅσων ἀνεπτύχθησαν ἀνωτέρω, πρέπει νὰ ἴδωμεν ἐξάρτημα συγγενὲς πρὸς τὸν παλαιοχριστιανικὸν βωμὸν θυμιάματος.

---

[1] Πρβλ. A. Alföldi, Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniels am römischen Kaiserhofe, Röm. Mit. 49, 1934, 111 κέ., O. Treitinger, Die oströmische Keiser - und Reichsidee κλπ., Jena 1938, 67 κέ.

[2] Εἰς ἱεροὺς νόμους ἐκ Κῶ ὁ βωμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ὀνομάζεται χαρακτηριστικῶς ἑστία «θύε[ται] ἐπὶ τᾶι ἱστίαι ἐν τῶι ναῶι» (Dittenberger, Sylloge³, 1026 στίχ. 8 - 9 [=τ. III, σ. 179] καὶ R. Herzog, Heilige Gesetze v. Kos, Abhandl. Preuss. Akad. Wiss. 1928, Phil. - Hist. Kl., 6, ἀριθ. 2, σ. 10). Περὶ τῶν ἐσωτερικῶν βωμῶν πρβλ. N. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 32 κέ., 67.

[3] Σχετικῶς βλ. C. M. Edsmann, Le baptême de feu, Leipzig - Upsala 1940. Δὲν ἠδυνήθην νὰ τὸ χρησιμοποιήσω. Πρβλ. C. Schneider, Byz. Zeitschr. 41, 1941, 192 κέ. Σημειώνω ἐνταῦθα καὶ τὸ ἔθιμον τῆς πυρᾶς τοῦ Πάσχα, εἶναι ὅμως ἄλλης προελεύσεως. Διὰ τὰς περιοχὰς τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης βλ. Hebert Freuenthal, Das Feuer im deutschen Glauben und Brauch, Berlin - Leipzig 1931, 223 κέ. Ἔχω τὴν πληροφορίαν, ὅτι εἰς περιοχὰς τῆς Ἀλβανίας (Β. Ἠπείρου) ἀνάπτουν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὸ Πάσχα πυράν, τὴν ὁποίαν πηδοῦν (!) τρὶς οἱ ἱερεῖς, λέγοντες τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη». Ἀλλ' ὁ J. Hahn, Albanische Studien, Wien 1854, δὲν ἀναγράφει τοιοῦτο τι.

4. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΣ ΤΟΥ ΑΙΘΡΙΟΥ

Περὶ τῆς λειτουργικῆς χρησιμότητος τοῦ αἰθρίου προϊδεαζόμεθα ἐκ τοῦ Εὐσεβίου, ὅστις ὁμιλεῖ ἀφ' ἑνὸς περὶ ἀρχικῆς τινος παραμονῆς («πρώτη διατριβὴ») γενικῶς («τῷ παντὶ») εἰς τὸ αἴθριον καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁμιλεῖ περὶ τοῦ αἰθρίου ὡς περὶ τῆς καταλλήλου θέσεως διὰ τοὺς κατηχουμένους[1]—ἐννοεῖται μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ τελουμένης λατρείας. Περὶ τὰ μέσα, λοιπόν, τοῦ 4ου αἰ. ἡ χριστιανικὴ λειτουργία φαίνεται νὰ διατρέχῃ δύο στάδια καὶ νὰ χρησιμοποιῇ δύο χώρους· διὰ τὸ πρῶτον στάδιον τὸ αἴθριον, διὰ τὸ δεύτερον τὸν κυρίως ναόν. Ἑπομένως αἱ στοαὶ τοῦ αἰθρίου τότε δὲν θ' ἀπετέλουν μόνον τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν τῆς αὐλῆς τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ θὰ ἦσαν πρὸ παντὸς χρηστικαὶ κατασκευαί, διὰ νὰ προστατεύουν τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τῶν δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν κατὰ τὴν ὑποχρεωτικὴν παραμονήν των εἰς τὸ αἴθριον.

Περὶ τῆς χρηστικῆς λειτουργίας τῶν στοῶν τοῦ αἰθρίου ὁμιλεῖ ὁ Χορίκιος, ἀλλ' ἄγνωστον ἂν πρόκειται περὶ παραμονῆς εἰς τὸ αἴθριον διὰ λόγους λειτουργικούς[2]. Περὶ τοῦ ὅτι ὅμως παλαιότερον ἦσαν λειτουργικοῦ χαρακτῆρος αἱ συναθροίσεις εἰς τὸ αἴθριον καὶ ὅτι αὗται ἠκολούθουν ὡρισμένην τινὰ τάξιν, συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν ἦτο πάντοτε ἐλευθέρα ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ αἰθρίου. Διότι τὰ μετακιόνια τῶν στοῶν του ἐφράσσοντο διὰ κιγκλίδων, ἡ ἐπικοινωνία δ' ἐγίνετο διὰ θυρῶν, ἀνοιγομένων εἰς ὡρισμένα σημεῖα. Βεβαίως δ' αἱ κιγκλίδες καὶ αἱ θύραι ἐτοποθετοῦντο διὰ νὰ ἐξυπηρετηθῇ ἡ λειτουργικὴ τάξις. Περὶ τῶν κιγκλίδων τοῦ αἰθρίου αἱ πρῶται πληροφορίαι εἶναι φιλολογικαί, ἐκ τοῦ 4ου αἰ.[3], ἐκ τοῦ γεγονότος δὲ ὅτι αὗται ἀναφέρονται εἰς μνημεῖα καὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, συμπεραίνομεν, ὅτι κατὰ τὸν 4ον αἰ. θὰ ἦσαν

---

[1] Εὐσεβ., Ἐκκλ. ἱστ. X 4, 40. «Καὶ *πρώτη* μὲν εἰσιόντων αὕτη *διατριβή*, κόσμον ὁμοῦ καὶ ἀγλαΐαν τῷ παντί, τοῖς τε πρώτων εἰσαγωγῶν ἔτι δεομένοις *κατάλληλον τὴν μονὴν* παρεχομένη» (Schwartz 380).

[2] Χορικ., Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιαν., λόγ. β' 32, «νῦν μὲν οὖν εἰς εὐπρέπειαν τὸ χρῆμα συμβάλλεται τῶν στοῶν, κατὰ δὲ τὴν ἑτέραν τοῦ μάρτυρος ἑορτήν, ἄγεται γὰρ ὥρᾳ χειμῶνος, καὶ πρὸς τὸ παραπέμπειν ἀβρόχους τοὺς εἰσιόντας ὑετοῦ τυχὸν ἐπινίφοντος» (Fœrster 32).

[3] Εὐσεβ., Ἐκκλησ. ἱστορ. X 4, 39, «ὧν τὰ μέσα διαφράγμασι τοῖς ἀπὸ ξύλου δικτυωτοῖς εἰς τὸ σύμμετρον ἥκουσι μήκους περικλείσας» (Schwartz 380), Παυλίνου Νόλης, Poema XXVIII στίχ. 44 κέ. (Migne P.L. 61, 664). Πρβλ. Lemerle, εἰς τὴν ἀκόλουθον ὑποσημείωσιν. Κιγκλίδες μαρτυροῦνται καὶ περὶ τοῦ ἐν Χεβρὼν τεμένους τῶν Πατριαρχῶν (βλ. τὰς εἰδήσεις παρὰ A. M. Schneider, Basilica discoperta, Ἔνθ' ἀν. 136 - 137).

ἀπαραίτητοι αἱ κιγκλίδες μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ αἰθρίου. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐκ τῶν μνημείων εἶναι ἐλάχιστα [1] καὶ περίπου κατὰ τρεῖς ἕως τέσσαρας γενεὰς νεώτερα· πιθανῶς δὲ αὐτὰ ἀποτελοῦν τῆς ἀρχαιοτέρας παραδόσεως ἐπιβίωσιν καὶ μετὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 5ου αἰῶνος. Τοῦτο δὲ τάχα σημαίνει, ὅτι μεταξὺ τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αἰ. ἡ λειτουργικὴ τάξις ὑπέστη κάποιαν ἀλλαγήν, συγκεκριμένως, ὅτι ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. συνεχωνεύθησαν εἰς ἓν τὰ ἄλλοτε δύο στάδια τῆς λειτουργικῆς πράξεως;

Τὸ ὑπαίθριον στάδιον τῆς λειτουργίας—ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις εἶναι ὀρθαὶ—ἐνθυμίζει τὴν προχριστιανικὴν λατρευτικὴν πρᾶξιν, ὅτε ἡ λατρεία (θυσία καὶ προσευχὴ) ἐτελεῖτο εἰς τὸ ὕπαιθρον ἔμπροσθεν τοῦ ναοῦ, τοῦ πλήθους ἱσταμένου πέριξ. Εἰς τὴν Ἐπίδαυρον παρηκολούθουν τὴν θυσίαν ἀπὸ ἐξεδρῶν [2]· ἀλλαχοῦ παρηκολούθουν ἀπὸ στοῶν, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὰ χριστιανικὰ αἴθρια [3]. Δυαδικότης δέ, ὡς ἡ τῆς χριστιανικῆς λατρευτικῆς πράξεως (ὑπαίθριον μέρος—ἐσωτερικὸν μέρος), ἀπαντᾷ καὶ εἰς μυστηριακὰς λατρείας [4]. Ἀλλὰ τὸ πλησιέστερον πρὸς τὴν χριστιανικὴν πρᾶξιν παράδειγμα προσέφερεν ἴσως ἡ αὐτοκρατορικὴ λειτουργία εἰς τὸ παλάτιον: τὸ ὑπαίθριον μέρος της ἐτελεῖτο εἰς ἐσωτερικὴν αὐλὴν εἰς σχῆμα ὑπαίθρου βασιλικῆς (basilica discoperta), ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ ἐξέθετεν ἑαυτὸν εἰς τὸ πλῆθος ἀπὸ βήματος, ἱδρυμένου εἰς τὸ βάθος

---

[1] Βασιλικὴ Α Φιλίππων (P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, 304 πίν. XXIX, 11) ἐδῶ εἰκ. 6, τρουλλωτὴ βασιλικὴ Μεριαμλὶκ (E. Herzfeld-S. Guyer, Meriamlik und Korykos, Mon. As. Min. Ant. II, 1930, 54 εἰκ. 52).

[2] F. Robert, Thymélè, Paris 1939, 353 εἰκ. 11 εἰς σ. 301.

[3] Μεταξὺ τῶν πολλῶν παραδειγμάτων πρβλ. τὸν μεγάλον βωμὸν τοῦ Περγάμου (J. Schrammen, Pergamon III, 1 [1906] σ. 65 κέ. πίν. XV), τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Πριήνης (Th. Wiegand-H. Schrader, Priene, Berlin 1904, σ. 137 κέ. πίν. XIII) καὶ ἰδιαιτέρως τὰ ἡρῷα Καλυδῶνος (E. Dyggve-Fr. Poulsen-K. Rhomaios, Das Heroon von Kalydon [D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, 7. Ræk., Hist. og Filos. Afd. IV, 4] Kœbenhavn 1934, 378 κέ. πίν. V καὶ εἰκ. 100) καὶ Περγάμου (E. Bœhringer-F. Krauss, Pergamon IX [1937] σ. 60 καὶ 81 κέ. εἰκ. 43 καὶ 69).

[4] Ἱερὸν τῆς Ἀταργάτιος ἐν Δούρᾳ· ἀπετελεῖτο ἐξ ἐσωτερικῆς αὐλῆς μὲ βωμόν, ὅπου προσεφέροντο αἱ θυσίαι καὶ πέριξ ἐκ διαφόρων κλειστῶν χώρων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἄδυτα - ἱερὰ ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτελοῦντο τὰ μυστήρια (M. Pillet, ἐν Excavat. at Dura - Europos, Prel. Rep. III, σ. 9 κέ. πίν. III 1 καὶ IV, M. Rostovtzeff, Dura - Europos, 41 εἰκ. 7). Εἰς τὴν ἐλευσινιακὴν λατρείαν αἱ θυσίαι ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ τελεστηρίου (Dittenberger, Sylloge[3] ἀριθ. 540 στίχ. 10 - 15 καὶ ἀριθ. 717 στίχ. 10 - 11 [τόμ. II, σ. 10 καὶ 369]). Περὶ τῆς ἔμπροσθεν τοῦ τελεστηρίου θέσεως τῶν ἐλευσινιακῶν βωμῶν βλ. Κ. Κουρουνιώτου - Ι. Τραυλοῦ, Τελεστήριον καὶ ναὸς τῆς Δήμητρος, Ἀρχ. Δελτ. 15, 1933 - 1935, 101 κέ.

τῆς αὐλῆς (τριβουνάλιον)· τὸ ἐσωτερικὸν μέρος τῆς αὐτοκρατορικῆς λειτουργίας ἐτελεῖτο μεταξὺ στενωτέρου κύκλου ὑπηκόων (πιστῶν) εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ παλατίου (τρικλίνιον) [1].

Κατὰ ταῦτα ἡ λειτουργικὴ χρησιμότης τοῦ αἰθρίου τῶν ἐκκλησιῶν συμπίπτει πρὸς γενικωτέραν λατρευτικὴν παράδοσιν. Περαιτέρω δὲ ἡ λειτουργικὴ σημασία του διαφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ χριστιανικὸς ναὸς ὀνομάζεται ἐνίοτε διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ αἰθρίου (aula) [2]. Νομίζω, ὅτι εἰς τὸ αἴθριον (μετὰ τῶν ἐξαρτημάτων του) ἐτελεῖτο τὸ προπαρασκευαστικὸν μέρος τῆς λειτουργίας—ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου καὶ ἡ πρόθεσις τῶν προσφορῶν ἀπὸ μέρους τῶν πιστῶν. Ἐδῶ, ἐπειδὴ ἡ σχέσις μεταξὺ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὄρθρου καὶ τῆς προθέσεως εἶναι ἐξωτερική, μόνον χρονική, ἐξετάζεται τὸ αἴθριον ἐν ἀναφορᾷ μόνον πρὸς τὸν ὄρθρον. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμη διαγραφῇ παρὰ τῶν λειτουργιολόγων σαφὴς εἰκὼν περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας διατάξεως καὶ σχέσεως τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου πρὸς τὴν λειτουργίαν [3]. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐδῶ πρόκειται περὶ τῶν ἄνευ παστοφορίων ἑκατέρωθεν τῆς ἀψῖδος των βασιλικῶν, ἀλλὰ μὲ αἴθριον κατ᾽ ἀξονικὴν διάταξιν· ἀποκλείονται δ᾽ αἱ βασιλικαὶ μὲ συριακοῦ τύπου ἄμβωνα (βλ. κατωτ. σ. 290).

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην ὁ ὅρος «ὄρθρος» χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἰδιαιτέρας ἐκείνης ἑνότητος ψαλμῶν, ὕμνων, εὐχῶν, δεήσεων καὶ ἀναγνωσμάτων, ἡ ὁποία ἀμέσως προηγεῖται τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας. Δηλαδὴ ὁ ὄρθρος ἐννοεῖται μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν λειτουργίαν καὶ ὄχι ὡς αὐτοτελὴς ἀκολουθία. Ὁ περιορισμὸς οὗτος τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρθρου, κατὰ τὴν συνεξέτασίν του μετὰ τοῦ αἰθρίου, ἐπιβάλλεται ἕνεκα τῆς ἀρχαιοτέ-

---

[1] Πρβλ. E. Dyggve, Ravennatum Palatium Sacrum. La basilica ipetrale per cerimonie, Kœbenhavn 1941, σ. 31, 39 κέ., 44 κέ. Ἀξιοσημείωτος ἡ ἀντιστοιχία τῆς ἑνότητος αἰθρίου - νάρθηκος - βασιλικῆς πρὸς τὴν ἐπίσης ἀξονικῆς συνθέσεως ἑνότητα τριβουναλίου - προθαλάμου - τρικλινίου.

[2] Πληροφορίαι παρὰ P. Cayrel, Mél. Archéol. et Hist. LI, 1934, 130 καὶ Thesaurus Ling. Lat. II, 1458 (ἐν λ. aula).

[3] Περὶ τοῦ ὄρθρου γενικῶς βλ. Ἀμβροσίου (Σταυρινοῦ) μητροπολ. Καισαρείας, Μελέτη ἐπὶ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ λυχνικοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου, Κωνσταντινούπολις 1924, Εὐαγγ. Ἀντωνιάδου, Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἡμῶν ἀκολουθίαις τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου εὐχῶν, Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ', 1934 - 1936, 33 κέ. (=Byz. - Neugr. Jahrb. 13, 1936 - 1937, 245 κέ.), τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τοῦ ᾀσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς, Θεολογία Κ', 1949, 704 κέ. καὶ τὴν περίληψιν ἐν Πρ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ., Ἔνθ᾽ ἀν., 93 - 94 (=Byz.- Neugr. Jahrb. Ἔνθ᾽ ἀν., 305 - 306). Πρβλ. A. Baumstark, Die Messe im Morgenland, Kempfen - München 1906, 78 κέ., Π. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι σ. 22_2 - 24_0 καὶ H. Leclercq, DACL VII 2, 1887 κέ. (ἄρθρ. laudes) καὶ X 2, 2677 κέ. (ἄρθρ. matines).

ρας λειτουργικῆς τάξεως, διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐγίνετο ὁμαδικὴ ἡ εἴσοδος τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας. Ἡ τάξις δὲ αὕτη προϋποθέτει δύο τινά: ἀφ' ἑνὸς χῶρον ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ, κατάλληλον πρὸς συγκέντρωσιν καὶ παραμονὴν τοῦ ἐκκλησιάσματος εἰς αὐτὸ μέχρι τῆς ὥρας τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας καὶ τῆς ἐπισήμου εἰσόδου ὅλων εἰς τὸν κυρίως ναόν, δηλ. προϋποθέτει τὸ αἴθριον· καὶ ἀφ' ἑτέρου προϋποθέτει κάποιαν πνευματικὴν ἀπασχόλησιν τῶν πιστῶν κατὰ τὸ μέχρι τῆς ὡς ἄνω ὥρας διάστημα, δηλ. προϋποθέτει ὅ,τι περίπου παρουσιάζεται ὡς ἡ γνωστὴ ἀργότερον ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, τοῦ χρονικῶς ἡνωμένου μὲ τὴν λειτουργίαν [1].

Ἀρχαιότερον ἡ ἔναρξις τῆς λειτουργίας ἐγίνετο, ὡς γνωστόν, διὰ τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων—βεβαίως ἐντὸς τῆς εὐχαριστιακῆς αἰθούσης. Αἱ πρῶται πληροφορίαι περὶ ψαλμῳδίας πρὸ τῶν ἀναγνωσμάτων προέρχονται ἐκ τοῦ Ψευδο-Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, φαίνεται δέ, ὅτι οὗτος εἶχεν ὑπ' ὄψει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴν ψαλμῳδίαν τοῦ τρισαγίου, τοῦ ὁποίου τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν λειτουργίαν ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις ἀνῆγε περίπου εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., εἰς τὸν πατριάρχην Πρόκλον [2]. Παλαιοτέρα τοῦ τρισαγίου φαίνεται, ὅτι ἦτο ἡ ψαλμῳδία τῶν ἀντιφώνων (ἀντιφωνικὴ ψαλμῳδία ψαλμῶν καὶ ὕμνων) [3]. Σήμερον τὰ ἀντίφωνα ἀνήκουν ὀργανικῶς εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς λειτουργίας—τῆς λειτουργίας τῶν κατηχουμένων—καὶ ἀποτελοῦν μέρος τῆς λιτανείας, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς τὴν λεγομένην Μικρὰν Εἴσοδον (ἐπίσημον μεταφορὰν τοῦ Εὐαγγελίου ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης). Τὰ ἀντίφωνα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ introitus τῆς λατινικῆς λειτουργίας [4], ὁ δὲ ὅρος introitus δεικνύει ἀμέσως, ὅτι ἄλλοτε ἡ ψαλμῳδία τῶν ἀντιφώνων συνέπιπτε πρὸς ἀρχικὴν λιτανευτικὴν εἴσοδον εἰς τὸν κυρίως ναόν.

---

[1] Ψαλμῳδίαν πρὸ τῆς λειτουργίας τοῦ αἰγυπτιακοῦ τύπου γνωρίζει εἰς ἡμᾶς ὁ 97ος καν. τοῦ Μ. Βασιλείου (W. Riedel, Die Kirchenrechtsquellen des Patriarchats Alexandrien, Leipzig 1900, 273).

[2] Ψευδο-Διονυσ. Ἀρεοπαγ., Περὶ ἐκκλησ. ἱεραρχ. III 2 καὶ III 3, 4 (Migne 3, 425 καὶ 429 καὶ προχείρως παρὰ Quasten 294 καὶ 298). Περὶ τοῦ τρισαγίου βλ. Ἰω. Δαμασκ., Ἔκθ. ὀρθ. πιστ. III 10 (Migne 94, 1021) καὶ Ἐπιστολ. πρὸς Ἰορδ. ἀρχιμανδρ. 6 (Migne 95, 37), Θεοφ., Χρονογρ. (Βόννης 144, 9). Πρβλ. Μ. Γεδεών, Ὁ τρισάγιος ὕμνος, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια Η', 1888 ἀριθ. 26, σ. 208 κέ. καὶ Κ. Δυοβουνιώτην, Ἱερ. Σύνδεσμος Ϛ' (ΙΔ'), 1910 ἀριθ. φ. 130, σ. 7 κέ. Περὶ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας βλ. Τρεμπέλα, Ἔνθ' ἀν. ὑποσ. 2 σ. 21_0 κέ. Πρβλ. προχείρως καὶ τὰ διαγράμματα λειτουργιῶν ἐν Ἀμβροσίου Σταυρινοῦ, Αἱ ἀρχαιότεραι λειτουργίαι, Κωνσταντινούπολις 1921, Α' 46 κέ.

[3] Πληροφορίας βλ. παρὰ Τρεμπέλᾳ, Ἔνθ' ἀν. ὑποσ. 4 (σ. 27_0 κέ.) καὶ Leclercq, DACL I 2, 2282 κέ. (ἄρθρ. antienne) καὶ III 1, 269 κέ. (ἄρθρ. chant).

[4] Βλ. Τρεμπέλαν, Ἔνθ' ἀν., σ. 30_0 καὶ 31_0.

Ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, περὶ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., μαρτυρεῖ ῥητῶς ὁμαδικὴν εἴσοδον τοῦ λαοῦ μετὰ τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὸν ναόν [1]· τὴν ὀνομάζει «πρώτην» εἴσοδον—ἐν διαστολῇ πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὸ βῆμα καὶ τὴν ἀνάβασίν του ἐπὶ τοῦ συνθρόνου [2]. Τὰ πρίν, δηλ. ὁ ὄρθρος, θὰ ἐλέγοντο βεβαίως πρὸ τῆς ὁμαδικῆς ταύτης εἰσόδου, ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸν νάρθηκα εἴτε εἰς τὸ αἴθριον· ἐκεῖ δὲ θὰ ἀνέμενον τὸν ἐπίσκοπον [3]. Ἀνάλογον εἰκόνα σχηματίζομεν καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν εἰσαγωγικῶν εὐχῶν τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου: κατ' ἀρχὰς οἱ κληρικοὶ ἑτοιμάζονται διὰ τὴν λειτουργίαν («εὐχὴ τῆς παραστάσεως»)· ἔπειτα προσφέρεται θυμίαμα καὶ λέγονται τὰ προκαταρκτικά, γίνεται ἡ ἔναρξις («εὐχὴ τοῦ θυμιάματος τῆς εἰσόδου τῆς ἐνάρξεως», «εὐχὴ τῆς ἐνάρξεως»)· ἀκολουθεῖ καὶ πάλιν προσφορὰ θυμιάματος καὶ τέλος εἰσέρχεται ὅλη ἡ σύναξις εἰς τὴν ἐκκλησίαν («εὐχὴ τῆς *εἰσόδου τῆς συνάξεως*»)· τότε δὲ ἀπὸ τοῦ τριβήλου ἢ ἀπὸ τῶν θυρῶν τοῦ νάρθηκος μέχρι τοῦ βήματος («ἀπὸ τῶν πυλῶν ἕως τοῦ θυσιαστηρίου») λέγεται ἡ εὐχὴ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου [4]. Ὁμαδικὴν εἴσοδον προϋποθέτουν καὶ αἱ περισσότεραι—καὶ παλαιότεραι (;)—εὐχαὶ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου [5].

Κατὰ ταῦτα οἱ κληρικοὶ προητοιμάζοντο ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸν νάρθηκα εἴτε εἰς περιοχήν τινα τοῦ αἰθρίου (βλ. κατωτ. σ. 290 κέ., 297 κέ.), ἐκεῖ δ' ἐγίνετο καὶ ἡ ἔναρξις· καὶ κατόπιν εἰσήρχοντο λιτανευτικῶς μετὰ τοῦ λαοῦ εἰς τὸν κυρίως ναόν· προφανῶς δὲ ἡ σημερινὴ Μικρὰ Εἴσοδος ἀποτελεῖ

---

[1] Μαξιμ. Ὁμολογ., Μυσταγωγ. κεφ. 9 «Τίνος ἔχει δήλωσιν *καὶ ἡ τοῦ λαοῦ* εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ θεοῦ ἐκκλησίαν *εἴσοδος: Τὴν δὲ τοῦ λαοῦ σὺν τῷ ἱεράρχῃ* γενομένην εἰς τὴν ἐκκλησίαν *εἴσοδον*» (Migne 91, 688). Πρβλ. Σοφ. Ἀντωνιάδου, La place de la liturgie dans la tradition des lettres greques, Leiden 1939, 176.

[2] Μαξιμ. Ὁμολ., Μυσταγωγ. κεφ. 8. «Τίνων εἰσὶ σύμβολα, ἥ τε πρώτη τῆς ἁγίας συνάξεως εἴσοδος, καὶ τὰ μετ' αὐτὴν τελούμενα: Τὴν μὲν οὖν πρώτην εἰς τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν τοῦ ἀρχιερέως κατὰ τὴν ἱερὰν σύναξιν εἴσοδον... μεθ' ἣν... διὰ τῆς ἐν τῷ ἱερατείῳ τοῦ ἀρχιερέως εἰσόδου καὶ τῆς εἰς τὸν θρόνον τὸν ἱερατικὸν ἀναβάσεως» (Migne 91, 688).

[3] Χρυσοστ., Εἰς τὸν Ματθ. ὁμιλ. 32 «Καὶ γὰρ οἰκία κοινὴ πάντων ἐστὶν ἡ ἐκκλησία καὶ προλαβόντων ὑμῶν εἴσιμεν ἡμεῖς» (Migne 57, 384 - 385).

[4] F. Brightman, Liturgies Eastern and Western, Oxford MDCCCXCVI, σ. 31 - 32.

[5] Λειτουργίας Χρυσοστ. κατὰ τὸν κώδ. Barberini «Εὐεργέτα πρόσδεξαι... *προσιοῦσαν* τὴν ἐκκλησίαν» (Goar, Εὐχολόγιον, Venetiis MDCCXXX, 83 καὶ παρὰ Brightman, Ἔνθ' ἀν. 312 καὶ Τρεμπέλα 28). Ὁμοία ἡ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «εὐχὴ τῆς ἐνάρξεως» τῆς λειτουργίας Ἰακώβου (Brightman 32). Ἡ εὐχὴ τῆς εἰσόδου τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου εἶναι ἀναλυτικωτέρα «Δέσποτα... ἐφ' ἡμᾶς τοὺς *περιεστηκότας δούλους σου ἐν τῇ εἰσόδῳ τῆς ἱερουργίας ταύτης* ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους, διακόνους, ἀναγνώστας, ψάλτας τε καὶ λαϊκοὺς» (Brightman, 115 - 116).

ἐπιβίωσιν τῆς ἀρχαιοτέρας ἐκείνης ὁμαδικῆς εἰσόδου. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ αὐτὴ λειτουργικὴ παράδοσις ἐπεβίωσε μεμονωμένως μέχρι τοῦ 15ου αἰ.[1]· αὐτῆς ὅμως ἀπηχήσεις εἶναι αἱ ἀκόλουθοι περιπτώσεις: ὅταν ὁρίζεται νὰ λέγωνται ἔξω τοῦ βήματος αἱ εὐχαὶ τῶν ἀντιφώνων[2]· ἡ διασωθεῖσα εἰς τὴν συντηρητικὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν συνήθεια τοῦ νὰ προσέρχεται ὁ βασιλεὺς εἰς τὴν λειτουργίαν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου[3]· καὶ τέλος ἡ διάταξις περὶ λιτανευτικῆς εἰσόδου ἐκ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου, μὴ ὄντος πλέον ἐν χρήσει.

Ὁ τύπος τῆς ᾀσματικῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου ἀνάγεται εἰς τὸν 4 - 5ον αἰ., θεωρεῖται γέννημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὡς ὁ ἐν χρήσει εἰς τὰς κοσμικὰς ἐκκλησίας τύπος—ἐν διαστολῇ πρὸς τὸν λεγόμενον ἱεροσολυμιτικὸν ἢ μοναχικὸν τύπον[4]. Φαίνεται ὅμως νὰ ὡμοίαζε πολὺ ὁ ᾀσματικὸς ὄρθρος πρὸς τὸν τύπον τῶν ἀκολουθιῶν, ποὺ ἐτελοῦντο ἤδη κατὰ τὸν 4ον αἰ. εἰς τὴν Παλαιστίνην κατὰ τὰς περιγραφὰς τῆς Αἰθερίας (περὶ τὸ 385)[5]. Ἡ σχέσις τῶν ἀκολουθιῶν ἐκείνων τῆς Παλαιστίνης πρὸς τὴν λειτουργίαν δὲν προσδιορίζεται καθαρὰ παρὰ τῆς Αἰθερίας· ἐν τούτοις φαίνεται, ὅτι μόνον ἡ

---

[1] Συμεὼν Θεσσαλον., Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ κεφ. 155 «Διατί ἐν τοῖς προοιμίοις τῶν προσευχῶν πρὸ τῶν ναῶν ἔξω ἱστάμεθα· καὶ τί τὸ ἀνοιγομένων τῶν πυλῶν εἰσιέναι: Ἐν τοῖς προοιμίοις τῶν ὕμνων ἱστάμεθα ἔξωθεν... ἀνοιγομένων δὲ τῶν πυλῶν μετὰ τοὺς ἔξωθεν ὕμνους, ἡμεῖς μὲν εἰσερχόμεθα... ἔξωθεν δὲ ἐκεῖνοι (οἱ κατηχούμενοι καὶ οἱ ἐξισούμενοι πρὸς αὐτοὺς) μένουσι... Διὸ καὶ αἱ πύλαι ἀνοίγονται καὶ τὰ βηλόθυρα αἴρονται» (Migne 155, 360). Ἀλλ' ἐδῶ πιθανῶς ἐννοεῖται ἡ ἀκολουθία τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου (βλ. κατωτ.). Καὶ παλαιότερον ὁ Ψελλός, Ἑρμηνεῖαι εἰς κοινολεξίας 2 «ἀλλ' ὥσπερ ἐν προτεμενίσμασι τὰς εἰκόνας ἱστῶσι, *καὶ τὰς πύλας τῇ τελετῇ ἀνεώγασι*, καὶ εἴσεισι τὸ γένος ἐν κόσμῳ καὶ τάξει καὶ θεραπεύουσι τὴν γραφὴν καὶ κόσμους τινας ταῖς εἰκόσι ἀνατιθέασι» (Κ. Σάθα, Μεσαιων. Βιβλιοθ. Ε' 530).

[2] Κῶδιξ Πυρομάλη «οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι οἱ συλλειτουργοῦντες *εἰσέρχονται εἰς τὸν ναὸν καὶ πάντων ἱσταμένων πρὸ τῶν ἁγίων θυρῶν*» (παρὰ Τρεμπέλα, Ἔνθ' ἀν. 33). Πρβλ. καὶ τὴν διάταξιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀναγινώσκει τὰς εὐχὰς τοῦ ὄρθρου ὁ ἱερεὺς «ἱστάμενος ἀσκεπὴς ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων θυρῶν» (Goar 39).

[3] Κ. Πορφυρογ., Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως Ι 1 (Βόννης 14), Ι 9 (Βόνν. 64), Ι 10 (Βόνν. 76), Ι 26 (17) (Βόνν. 100), Ι 28 (19) (Βόνν. 117), Ι 36 (27) (Βόνν. 151), Ι 37 (28) (Βόνν. 158) κ.ἄ. Πρβλ. Σοφ. Ἀντωνιάδου, Place de la liturgie 199.

[4] Εὐάγγ. Ἀντωνιάδης, Θεολογία, Ἔνθ' ἀν. 722 κἑ. καὶ Πρ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ., Ἔνθ' ἀν. 61 καὶ 93 - 94 (=Byz.- Neugr.Jahrb. Ἔνθ' ἀν. 273 καὶ 305 - 306). Ἡ διαστολὴ ἤδη παρὰ Συμεὼν Θεσσαλονίκης (Migne 155, 556). Περὶ τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου πρβλ. καὶ Σταυρινόν, Μελέτη κλπ. Ἔνθ' ἀν.

[5] Αἰθερ., Itinerar. κεφ. 24 κἑ. (ἔκδ. Petré, Ἔνθ' ἀν. σ. 188 κἑ.). Πρβλ. ἑλλην. μετάφρ. Κλεόπα-Ἰω. Φωκυλίδου, Ἔνθ' ἀν. 223 κἑ. καὶ περίληψιν ὑπὸ Leclercq, DACL VII 2, 2377 κἑ. (ἄρθρ. Jérusalem, liturgie de—).

λειτουργία (ἀναφορὰ) ἐτελεῖτο εἰς τὴν ἐνοριακὴν ἐκκλησίαν· συγκεκριμένως δὲ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἡ μὲν ἀναφορὰ ἐτελεῖτο εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, τὴν βασιλικὴν τοῦ Γολγοθᾶ, ἥτις ἐχρησίμευε καὶ ὡς ἐνοριακὴ ἐκκλησία, αἱ ἄλλαι δὲ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου ἐτελοῦντο εἰς τὴν Ἀνάστασιν κ. ἀλλ., ἐκεῖθεν δὲ μετέβαινον λιτανευτικῶς εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν[1]. Οἱ πιστοὶ συνεκεντροῦντο εἰς τὸ ὄπισθεν τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας αἴθριον, εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ἦτο ἱδρυμένη ἡ Ἀνάστασις, περὶ τοῦ αἰθρίου δὲ τούτου ἔχομεν ρητὴν μαρτυρίαν, ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς χῶρος λειτουργικός[2]. Ἑπομένως καὶ τῆς Παλαιστίνης ἡ ἀρχαιοτέρα παράδοσις δὲν διέφερεν ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω διαγραφεῖσαν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὄρθρον· καὶ συμπεραίνομεν ὅτι ἡ λατρεία, ἡ τελουμένη εἰς τὰς ἀξονικῆς διατάξεως μετὰ αἰθρίου βασιλικάς, εἶχε σχετικῶς ἑνότητα μορφῆς.

Ἡ διάσπασις τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου εἰς δύο τύπους φαίνεται ὅτι ἔγινεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας (ὁ ᾀσματικὸς τύπος δὲν περιέχει κανόνας), δηλ. πιθανῶς ἀφ' ὅτου διὰ τῆς γενικεύσεως τῆς τιμῆς πρὸς τοὺς μάρτυρας καὶ τὰ ἱερὰ λείψανα ἡ ἀναμνηστικὴ καὶ ἐγκωμιαστικὴ (μὲ κοντάκια καὶ κανόνας) λατρεία, ἡ τελουμένη ἐντὸς τῶν μαρτυρίων, συνεχωνεύθη πρὸς τὴν εὐχαριστιακὴν λατρείαν, τὴν τελουμένην ἐντὸς τῶν ἐνοριακῶν ἐκκλησιῶν[3]. Θὰ ἐλέγομεν ὅτι καθιερώθη νὰ ψάλλεται ὁ ὄρθρος ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν κατόπιν τῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τῶν ἱερῶν λειψάνων ἐντὸς τῶν ἐνοριακῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἀντιστρόφως (κατόπιν τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν μαρτυρίων ὡς ἐνοριακῶν ἐκκλησιῶν).

Ἐπὶ τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης (14 - 15ου αἰ.) ὁ ᾀσματικὸς ὄρθρος ἐψάλλετο κατὰ τὸ ἥμισυ εἰς τὸν νάρθηκα καὶ κατὰ τὸ ἄλλο ἥμισυ ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ. Κατὰ τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἀκολουθίας αἱ θύραι πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἦσαν κλεισταί· τὰς ἤνοιγεν ὁ ἱερεὺς καὶ εἰσήρχοντο, ὅταν οἱ ψάλται ἔφθαναν εἰς τὸν στίχον Ψαλμ. 118, 170 («εἰσέλθοι τὸ ἀξίωμά μου ἐνώπιόν σου»)—σήμερον ὁ 118ος ψαλμὸς ἀνήκει εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Μεσονυκτικοῦ—, ψαλλομένου τοῦ στίχου 118, 170 μετὰ τοῦ ἐφυμνίου «ἀλληλούϊα» ὡς «εἰσοδικοῦ». Τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου ἤρχιζε διὰ τῆς Ὠδῆς τῶν Τριῶν Παίδων. Ὁ ἀρχιερεὺς ἐκάθητο εἰς τὸν θρό-

---

[1] Πρβλ. F. Cabrol, Les origines liturgiques, Paris 1906, 131 καὶ 334, Pétré, Ἔνθ' ἀν. 71.

[2] Αἰθερ., Itinerar. 24, 8 «in basilica, quæ est loco juxta Anastasim, *foras tamen*» (Pétré 194 καὶ Νέα Σιών, Ἔνθ' ἀν. 224). Βλ. E. Dyggve, Gravkirken i Jerusalem, Kœbenhavn MCMXXXXI, σ. 6 κἑ. 11 κἑ.

[3] Τότε ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἡ ζωγραφικὴ των διακόσμησις συμπίπτουν πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν εἰκονογραφίαν τῶν μαρτυρίων (βλ. A. Grabar, Martyrium, Paris 1946, I 314 κἑ. καὶ II 291 κἑ.).

νον του ἔξω τοῦ βήματος, ὅπου θὰ παρέμενον καὶ οἱ ἱερεῖς. Οὗτοι εἰσήρχοντο εἰς τὸ βῆμα μετὰ τοὺς Αἴνους (ψαλμοὶ 148 - 150) κατὰ τὸ τέλος τῆς Μεγάλης Δοξολογίας (ἑωθινοῦ ὕμνου), εἰσκομίζοντες τὸ εὐαγγέλιον (εἴσοδος διὰ τοῦ «Σοφία Ὀρθοί»). Ἀκολούθως ἐψάλλοντο ψαλμικοὶ στίχοι (προκείμενον), ἀνεγινώσκετο τὸ ἑωθινὸν εὐαγγέλιον, ἐλέγοντο δεήσεις καὶ ἐγίνετο ἀπόλυσις τοῦ ὄρθρου. Κατόπιν ἐτελεῖτο ἡ λειτουργία. Κατὰ τὴν πρώτην εἴσοδον—ἐκ τοῦ νάρθηκος—οἱ κληρικοὶ εἰσήρχοντο ἐν πομπῇ διὰ τῆς μεσαίας θύρας («τῶν βασιλικῶν πυλῶν»), ἐν ᾧ ὁ λαὸς ἐχρησιμοποίει τὰς πλαγίας θύρας [1].

Ἡ ἐπὶ Συμεὼν τάξις τοῦ ὄρθρου, μὲ τὰς δύο εἰσόδους—τὴν ὁμαδικὴν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τῶν ἱερέων ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς τὸ βῆμα—, εἶναι ἡ μαρτυρουμένη καὶ παρὰ τοῦ Μαξίμου (βλ. ἀνωτ. σ. 283). Ἡ ὁμαδικὴ κατὰ τὸν ὄρθρον εἴσοδος εἰς τὸν ναὸν ἐνθυμίζει τὴν ἀνάλογον τάξιν κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τῶν ἐγκαινίων καὶ πρὸ πάντων ἐνθυμίζει τὴν τάξιν κατὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, ὅτε χρησιμοποιεῖται λειτουργικῶς ὁ ἀσκεπὴς πρὸ τῶν ἐκκλησιῶν χῶρος—συχνὰ περίβολος—βεβαίως ἀντὶ τοῦ ἄλλοτε αἰθρίου. Καὶ περὶ τοῦ ὄρθρου πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀρχικῶς, ὅτε αἱ ἐκκλησίαι εἶχον αἴθριον, οὗτος θὰ ἐτελεῖτο εἰς τὸ αἴθριον μὲ τὰς στοάς του, ὡς εἰς πλέον κατάλληλον χῶρον, καὶ ὄχι εἰς τὸν νάρθηκα, ὡς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Τώρα δ' ἐννοοῦμεν διατὶ κάποτε ἐφράσσοντο διὰ κιγκλίδων τὰ μετακιόνια τῶν στοῶν τοῦ αἰθρίου, ἐπιτρεπομένης τῆς κυκλοφορίας δι' ὡρισμένων ἀνοιγμάτων· διότι τὸ αἴθριον ἦτο χῶρος λειτουργικός.

Ἡ μοναχικὴ λατρεία, χρησιμοποιοῦσα εὐρύχωρον νάρθηκα—τὴν λιτὴν—ὡς ἐστεγασμένον εἶδος αἰθρίου, ἀντιπροσωπεύει σταθμὸν ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν· ἀλλὰ χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ, ὅτι ἡ λιτὴ εἶναι ἐπινόησις τῆς μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Σχετικῶς ἐνδιαφέρον παράδειγμα παρέχει ἡ Β. Ἀφρική: Ἡ βασιλικὴ τοῦ Kherbet Guidra (εἰκ. 4), ἐν ᾧ στερεῖται αἰθρίου, ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ στενοῦ νάρθηκος (I), ἑνὸς εὐρέος ἐσωτερικοῦ τρικλίτου χώρου (II) καὶ τῆς κυρίως βασιλικῆς (III). Ὁ Gsell ὑποθέτει, ὅτι ὁ μεταξὺ τῶν χώρων II καὶ III μεσότοιχος προέρχεται ἐκ μεταγεστέρας προσθήκης [2]. Ἀλλ' ἡ διαφορὰ μήκους μεταξὺ τῶν μετακιονίων τῶν χώρων II καὶ III πείθει ἐπαρκῶς, ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Kherbet Guidra ἀποτελεῖ οἰκοδόμημα ἑνιαίας συλλήψεως καὶ ὅτι ὁ χῶρος II ἀποτελεῖ εἶδος ἐστεγασμένου αἰθρίου· ὅ,τι δηλαδὴ χαρακτηρίζεται ἀργότερον ὡς λιτή [3].

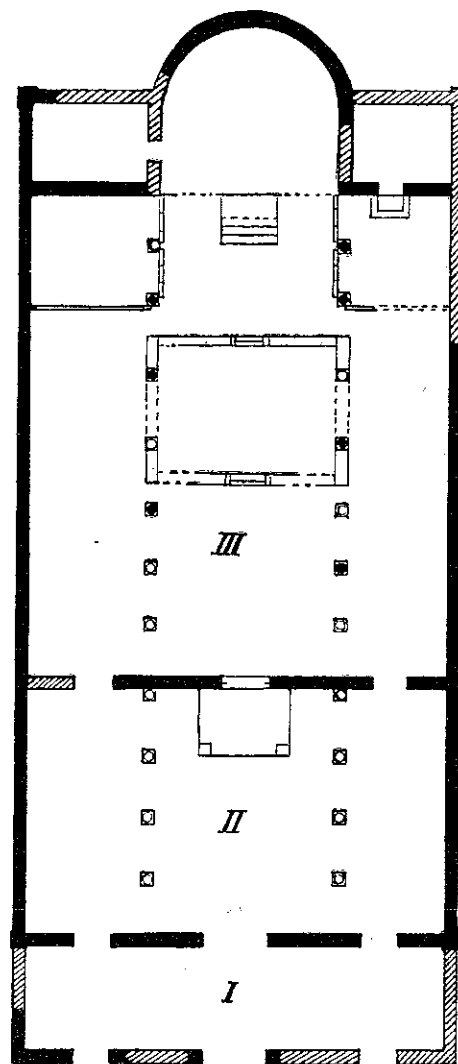
---

[1] Συμεὼν Θεσσαλον., Περὶ θ. προσευχ. 349 καὶ 350 (Migne 155, 636 κἑ. καὶ 641 κἑ.). Πρβλ. Ε. Ἀντωνιάδην, Περὶ τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου κλπ., Θεολογία ΚΑ', 1950, 339 κἑ.

[2] St. Gsell, Les monum. ant. de l'Algérie 206 εἰκ. 124.

[3] Ἡ βασιλικὴ τοῦ Γκιοὺλ - Μπαχτσέ, παρὰ τὰς ἀρχαίας Κλαζομενάς, θεωρεῖ-

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸν ᾀσματικὸν ὄρθρον. Αἱ δύο εἴσοδοί του, ἡ ὁμαδικὴ ἐκ τῶν ἔξω καὶ ἡ τῶν ἱερέων εἰς τὸ βῆμα, φαίνονται ἀνάπτυξις ἀρχικῆς ἁπλουστέρας τάξεως, περιλαμβανούσης μίαν εἴσοδον, ὁμοῦ λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, τῶν μὲν ἱσταμένων ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, τῶν δὲ εἰσερχομένων εἰς τὸ βῆμα. Ἡ διάσπασις τῆς ἀρχικῶς μιᾶς εἰσόδου εἰς δύο θὰ ἔγινε κατὰ τὴν μεταβατικὴν περίοδον, ὅταν, δηλαδή, ἤρχισε νὰ ἀχρηστεύεται τὸ αἴθριον—καὶ ὁ νάρθηξ — ὡς χῶρος λειτουργικός. Μὲ ἄλλους λόγους συνέβη τὸ ἑξῆς: Ἀρχικῶς ἡ εἴσοδος τῶν ἱερέων ἐγίνετο ἐκ τοῦ νάρθηκος ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ βῆμα, ἐγίνετο δὲ

Εἰκ. 4. Βασιλικὴ τοῦ Kherbet Guidra Ἀλγερίου (St. Gsell).

ται ὅτι εἶχεν αἴθριον ἐστεγασμένον ὁλόκληρον (K. Michel, Die altchristliche Kirchenanlage von Gül - Bachtsché bei Smyrna, ἐν Forschungen zur Kirchengeschichte und zur christlichen Kunst—πρὸς τιμὴν τοῦ J. Ficker—Leipzig 1931, 185 καὶ 200). Εἰς ἐκκλησίας τῆς Καππαδοκίας (ἁγίου Κωνσταντίνου εἰς Ἐσκῆ - Ἀνταβὰλ παρὰ τὰ Τύανα καὶ Κιζὶλ - Κιλισὲ εἰς Σιβρὶ - Χισὰρ) (H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, σ. 107 εἰκ. 30 καὶ 31, σ. 277 εἰκ. 101 καὶ 102 κ.ἄ.) ἀντὶ αἰθρίου ὑπάρχει ἁπλοῦν ὑπόστεγον. Ὁ εὐρύχωρος νάρθηξ τῆς ἐκκλησίας τῆς Πρεσλάβας (Kr. Mijatev, L'église ronde de Preslav, Σόφια 1932, 16 κἑ. πίν. 1 [βουλγ.] καὶ J. Ebersolt, Monuments d'architecture byzantines, Paris 1934, 23 εἰκ. 18)—ἐδῶ αἱ στοαὶ τοῦ αἰθρίου δὲν εἶναι χρηστικαί—πείθει, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἰδιομορφίας τῆς μοναχικῆς λατρείας. Πρβλ. ἀνάλογον πορείαν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ. δυτικὴν ἀρχιτεκτονικὴν (Grabar, Martyrium I, 556 κἑ.).

αὕτη κατὰ τὴν ὥραν τῆς Μεγάλης Δοξολογίας[1]. Ὅταν ὅμως ἐπεκράτησεν ὁ νεωτερισμὸς τῆς εἰσόδου ἐκ τοῦ αἰθρίου εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἐνωρίτερον τοῦ καιροῦ τῆς Μεγ. Δοξολογίας («πρώτη» εἴσοδος διὰ τῆς ψαλμῳδίας τοῦ στίχου Ψαλμ. 118, 170), οἱ κληρικοὶ ἔμειναν πιστοὶ εἰς τὴν παλαιὰν τάξιν, δηλ. τῆς μὴ εἰσόδου εἰς τὸ βῆμα εἰμὴ μόνον ἀφ' οὗ ἐψάλλετο ἡ Δοξολογία ἢ καὶ συγχρόνως μὲ τὴν ψαλμῳδίαν τῆς Δοξολογίας. Ἀργότερον—ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ψαλμῳδίας τῶν Κανόνων—ἡ εἴσοδος ἐγίνετο μετὰ τὴν ψαλμῳδίαν τοῦ Ἑωθινοῦ Δοξαστικοῦ[2]. Ἤτοι ἡ πρώτη εἴσοδος τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου—ἡ ἐκ τοῦ νάρθηκος—διετήρησεν ἐκ τῆς ἀρχικῆς τάξεως τὸ στοιχεῖον τῆς ὁμαδικότητος· ἡ δευτέρα εἴσοδος—τῶν κληρικῶν εἰς τὸ βῆμα—διετήρησε τὴν ἀνάμνησιν τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἀρχικῶς ἐγίνετο ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κυρίως ναὸν—κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τοῦ Ἑωθινοῦ Ὕμνου.

Ἀνεξαρτήτως, λοιπόν, τῆς σχέσεως, τὴν ὁποίαν ἡ πλοκὴ τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου δύναται νὰ ἔχῃ πρὸς τὴν λειτουργίαν, ἀντιλαμβανόμεθα, ὅτι αἱ δύο εἴσοδοί του πρέπει νὰ ἑρμηνευθοῦν ὡς ὑπόλειμμα ἀρχικῆς ὁμαδικῆς εἰσόδου εἰς τὴν ἐκκλησίαν, γινομένης διὰ τῆς ψαλμῳδίας τοῦ Ἑωθινοῦ Ὕμνου. Τὰ πρὸ τοῦ Ἑωθινοῦ ἐλέγοντο ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ. Οὕτω δὲ ἀποκαλύπτεται ἐνώπιον ἡμῶν σπουδαιότατον μορφικὸν στοιχεῖον τῆς ἀρχαίας λειτουργίας.

Ἡ συνήθης λειτουργικὴ τάξις συνδέει τὴν Μικρὰν Εἴσοδον πρὸς τὰ Ἀντίφωνα, δηλ. πρὸς τὴν λειτουργίαν καὶ τὸν χῶρον της. Ἡ Μικρὰ Εἴσοδος τῆς λειτουργίας καὶ ἡ ἀντίστοιχος Εἴσοδος τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου εἶναι δύο ὅμοια τελετουργικὰ στοιχεῖα, προφανῶς κοινῆς καταγωγῆς. Πρόκειται περὶ ἀναδιπλασιασμοῦ τῆς ἀρχικῆς μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου ὁμαδικῆς εἰσόδου εἰς τὸν ναόν. Ἡ Εἴσοδος δὲν εἶναι στοιχεῖον τοῦ ὄρθρου, ἀλλὰ τῆς λειτουργίας. Ὁ ἀναδιπλασιασμός της, λοιπόν, θὰ ἔγινεν, ὅταν ὁ ὄρθρος ἀνεπτύχθη εἰς αὐτοτελῆ τελετήν, μὴ συνοδευομένην ὑπὸ λειτουργίας. Διότι εἰς τὸν ὄρθρον—τὸν ἐννοούμενον ὡς προοίμιον τῆς λειτουργίας—δὲν ἐννοεῖται παρεμβολὴ ἰδιαιτέρας Εἰσόδου. Ἄλλωστε σχεδὸν συνέπιπτε χρονικῶς ἡ Εἴσοδος τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου πρὸς τὴν Μικρὰν Εἴσοδον τῆς λειτουργίας. Ἡ Εἴσοδος τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου—κατὰ τὴν Μεγάλην Δοξολογίαν—οὐσιαστικῶς ἀπετέλει Εἴσοδον διὰ τὴν λειτουργίαν, συνέπιπτε πρὸς τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας. Τοῦτο δέ, ὡς νομίζω, σημαίνει, ὅτι εἶχεν ὑπάρξει πολὺ ἀρχαία λειτουργικὴ παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἔναρξις τῆς λειτουργίας εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἐγίνετο διὰ τῆς ψαλμῳδίας τῆς Μεγάλης Δοξολογίας. Φαίνεται δέ, ὅτι κάποιος σοβαρὸς λόγος ἀπώθησε τὸν Ἑωθινὸν Ὕμνον ἐκ τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ χώρου της πρὸς τὸν ὄρθρον καὶ τὸ αἴθριον· ὅτι πιθανώτατα ἔγινε μετάθεσις τῆς σειρᾶς τῶν ψαλμῳδιῶν. Πράγματι δὲ ἐκ τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τῆς Αἰθερίας μανθάνομεν, ὅτι ὁ Ἑωθινὸς (;) ἐψάλλετο μετὰ τὰς ἀντιφωνικὰς ψαλμῳδίας[1].

[1] Πρβλ. καὶ Εὐχολόγιον Βησσαρίωνος (κῶδ. Grott. Ferr.) 11ου αἰ. «Γινομένης γὰρ εἰσόδου (μετὰ τοὺς Αἴνους) καὶ λεγομένου τοῦ Δόξα ἐν Ὑψίστοις Θεῷ καὶ τοῦ τρισαγίου, καὶ τοῦ προκειμένου, καὶ μετὰ ταῦτα λιτανεύοντος τοῦ διακόνου» (Dmitrievskij, Εὐχολόγια III, 1058). Ὁ κῶδιξ Barberini ὁρίζει τὴν εἴσοδον μετὰ τὴν δεκάτην εὐχὴν τοῦ ὄρθρου (Goar 45, 83).

[2] Κατὰ τὸν Ε. Ἀντωνιάδην (Θεολογία, Ἔνθ' ἀν. 340_2) ἡ εἴσοδος ἐγίνετο εἰς τὸ τέλος τοῦ Θεοτοκίου («Ὑπερευλογημένη ὑπάρχεις»). Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἡ νέα αὕτη τάξις ἠκολουθεῖτο μόνον τὰς Κυριακάς.

Ἡ ἀνωτέρω ἀναδρομὴ εἰς τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας καὶ εἰς τὸν ὄρθρον ἦτο ἀπαραίτητος, διὰ νὰ κατανοηθῇ τὸ ἀκόλουθον κείμενον τοῦ Μεθοδίου: «Ἀδύτων γέγονα λαμπαδηφόρος φώτων καὶ ἐφυμνῶ τὸ καινὸν μετὰ τῆς ὁμηγύρεως ᾆσμα τῶν ἀρχαγγέλων, τὴν καινὴν ἐξαγγέλλουσα χάριν τῆς ἐκκλησίας» (Συμπόσ. VI 5). Ὁ Μεθόδιος († 310 - 311) ὑπαινίσσεται ἐδῶ τὴν χριστιανικὴν μυστηριακὴν τελετὴν—τοῦτο συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλους ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς θρεμμένους μὲ τὴν κλασσικὴν παιδείαν, ἡ ὁποία συχνὰ χρησιμοποιεῖ εἰκόνας ἀπὸ τὴν λατρείαν διὰ νὰ ἐκφράσῃ δι' αὐτῶν ὑπερβατικὰς ἰδέας. Ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τοῦτο ὁ Μεθόδιος τὸ πρότυπόν του, τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος εἰς ἕνα ἀπὸ τοὺς διαλόγους του ὑπαινίσσεται τὰ ἐλευσινιακὰ μυστήρια[2]. Εἰς τὸ ὑπ' ὄψιν δὲ κείμενον διὰ τῆς περιφράσεως «καινὸν ᾆσμα τῶν ἀρχαγγέλων» ἐννοεῖται ὁ Ἑωθινὸς Ὕμνος, περὶ τοῦ ὁποίου εἴδομεν, ὅτι ἐψάλλετο κατὰ τὴν ὁμαδικὴν εἴσοδον ἀπὸ τοῦ αἰθρίου εἰς τὴν εὐχαριστιακὴν αἴθουσαν κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας. Ἀλλ' ὁ Μεθόδιος μᾶς δίδει νέαν εἰκόνα τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας: ὅλοι οἱ πιστοὶ λαμπαδηφοροῦν καὶ ἐφυμνοῦν κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τοῦ Ἑωθινοῦ[3] καὶ οὕτω λαμπαδηφόροι εἰσέρχονται εἰς τὴν εὐχαριστιακὴν αἴθουσαν· ὅπως περίπου σήμερον πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας τοῦ Πάσχα εἰσερχόμεθα ὁμαδικῶς ἐκ τοῦ περιβόλου τῆς ἐκκλησίας (οἱ ἀρχαῖοι ἐκ τοῦ αἰθρίου) εἰς τὸν ναόν, λαμπαδηφόροι καὶ ἐφυμνοῦντες τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη» (βλ. καὶ κατωτ. σ. 311 κἑ.).

[1] Μ. Βασιλ., Ἐπιστ. 207 Τοῖς κατὰ Νεοκαισάρειαν κληρικοῖς: «Ἐκ νυκτὸς γὰρ ὀρθρίζει παρ' ἡμῖν ὁ λαός... Καὶ νῦν μέν, διχῇ διανεμηθέντες ἀντιψάλλουσιν ἀλλήλοις, ὁμοῦ μὲν τὴν μελέτην τῶν λόγων ἐντεῦθεν κρατύνοντες... Ἔπειτα πάλιν ἐπιτρέψαντες ἑνὶ κατάρχειν τοῦ μέλους, οἱ λοιποὶ ὑπηχοῦσιν... Ἡμέρας ἤδη ὑπολαμπούσης *πάντες κοινῇ... τὸν τῆς ἐξομολογήσεως ψαλμὸν* ἀναφέρουσι τῷ Κυρίῳ» (Migne 32, 764). Αἰθερ., Itinerar. 24, 2 «Jam autem ubi cœperet lucescere tunc incipiunt matitunos ymnos dicere» (Pétré, σ. 190 καὶ Νέα Σιὼν 7, 1908, 223).

[2] Πλάτων., Φαῖδρ. 250b - c. Πρβλ. P. Foucart, Les mystères d'Eleusis, Paris 1914, 395 κἑ.

[3] Πρβλ. Συμεὼν Θεσσαλον., Περὶ προσευχ. 313 «ἡ μεγάλη δοξολογία τελεῖται... παρὰ πάντων ᾀδομένη ὁμοῦ» (Migne 155, 572).

5. Ο ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΣ ΘΡΟΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς ἐκκλησίας τῆς Β. Συρίας ὁ ἐπίσκοπος μετὰ τοῦ λοιποῦ κλήρου καὶ τῶν ψαλτῶν παρηκολούθει τὴν πρὸ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου ἀκολουθίαν ἀπὸ θρόνου τοποθετημένου εἰς τὸν ἄμβωνα. Ὁ ἄμβων οὗτος ἀπετέλει ἰδιαίτερον ἀψιδωτὸν χῶρον εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος ἀντικρὺ τοῦ βήματος, περιέκλειε δὲ ἡμικυκλικόν τι σύνθρονον (μὲ τὸν θρόνον τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὸ μέσον) καὶ τὰ ἀναλόγια τῶν ψαλτῶν [1]. Ἡ παράδοσις αὕτη θὰ ἠδύνατο ἴσως ν᾽ ἀναχθῇ εἰς τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ., εἰς τὸν Παῦλον τὸν Σαμοσατέα [2]. Ἡ ἰδέα περὶ προχείρου θρόνου τοῦ ἐπισκόπου μεταξὺ ἑδρῶν τῶν ἱερέων εἰς τὸ μέσον τῆς ἐκκλησίας ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς ἱεροσολυμιτικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ἀλλὰ εἰς ἄλλην τελετήν [3]· πιθανῶς κατάγεται ἐκ τῆς ἰδίας, ὡς τἀνωτέρω παραδείγματα, ῥίζης.

Τί ὅμως συνέβαινεν εἰς ὅσας ἐκκλησίας τὸ αἴθριον ἐχρησίμευεν ὡς χῶρος λειτουργικός;

Εἰς τὴν προετοιμασίαν τῆς λειτουργίας ὑπάγεται μεταξὺ ἄλλων καὶ ἡ ἀμφίεσις τῆς ἱερᾶς στολῆς παρὰ τῶν κληρικῶν· σύμφωνα δὲ πρὸς ὅσα ἀνεπτύχθησαν ἀνωτέρω (σ. 279 κέ.), περὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ αἰθρίου ὡς χώρου διὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου, καὶ ἡ ἀμφίεσις τῶν κληρικῶν θὰ ἐγίνετο τότε εἰς τὸ αἴθριον. Σήμερον κατὰ τὰς πανηγυρικὰς λειτουργίας ὁ ἐπίσκοπος ἐνδύεται εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ ἐνώπιον τοῦ λαοῦ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας, ὅτε ἀκόμη ψάλλεται ὁ ὄρθρος [4]· σημαίνει δὲ τοῦτο

[1] Περὶ τοῦ συριακοῦ τύπου ἄμβωνος βλ. Lassus, Ἔνθ᾽ ἀν. 207 κέ., πρβλ. καὶ A. Grabar, Les ambons syriens et la fonction liturgique de la nef dans les églises antiques, Cahiers Archéologiques I, 1945, 129 κέ. Περὶ τῆς λειτουργικῆς χρησιμότητός του βλ. Lassus 211, τοῦ αὐτοῦ, Liturgies nestoriennes mediévales et églises syriennes antiques, Rev. Hist. Rel. CXXXVII, 1950, 236 κέ.

[2] Εὐσεβ., Ἐκκλ. ἱστορ. VII 30, 9. «Οὔτε τὴν ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς συνόδοις ἱερατείαν, ἣν μηχανᾶται, δοξοκοπῶν καὶ φαντασιοκοπῶν καὶ τὰς τῶν ἀκεραιοτέρων ψυχὰς τοῖς τοιούτοις ἐκπλήττων, *βῆμα μὲν καὶ θρόνον ὑψηλὸν ἑαυτῷ κατασκευασάμενος*... σήκρητόν τε, ὥσπερ οἱ τοῦ κόσμου ἄρχοντες ἔχων τε καὶ ὀνομάζων, παίων τε τῇ χειρὶ τὸν μηρὸν καὶ τὸ βῆμα ἀράττων τοῖς ποσὶν... καθάπερ οὐκ ἐπίσκοπος ἀλλὰ σοφιστὴς καὶ γόης» (Schwartz II 710) καὶ VII 30, 10 «εἰς ἑαυτὸν δὲ *ἐν μέσῃ τῇ ἐκκλησίᾳ* τῇ μεγάλῃ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ ψαλμῳδεῖν γυναῖκας παρασκευάζων» (Schwartz, Ἔνθ᾽ ἀν.).

[3] Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν κατηχουμένων. Αἰθερ., Itinerar. κεφ. 45 (ἔκδ. Pétré 256. Πρβλ. ἑλλην. μετάφρ. Ν. Σιὼν 7, 1908, 544).

[4] Κατὰ τὸν 15ον αἰ. ὁ ἀρχιερεὺς παρηκολούθει ἀπὸ τοῦ ἔξω τοῦ βήματος «στασιδίου» του, κατήρχετο αὐτοῦ καὶ ἐνεδύετο τὰ ἄμφια, *κατόπιν μετέβαινε μέχρι τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ* καὶ εὐθὺς ἔπειτα, ψαλλομένων τῶν ἀντιφώνων καὶ γινομένης τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου, εἰσήρχετο εἰς τὸ βῆμα (Συμεὼν Θεσσαλον., Ἑρμην. περὶ τοῦ θείου ναοῦ κεφ. 46 - 54 Migne 155, 717 - 720).

καθαρά, ὅτι παλαιότερον οἱ κληρικοὶ εἰσήρχοντο εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὸ βῆμα ἤδη ἐνδεδυμένοι τὰ ἱερὰ ἄμφια. Ἀκριβῶς δὲ ἡ συντηρητικότης τοῦ τυπικοῦ τῆς ἀρχιερατικῆς λειτουργίας ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ ἡ σημερινὴ πρᾶξις, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἐπίσκοπος παρακολουθεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς λειτουργίας ἀπὸ τοῦ θρόνου—τοῦ ἔξω τοῦ βήματος—ἀνάγεται εἰς παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου θὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ αἴθριον, ὅταν ὁ ὄρθρος ἐτελεῖτο εἰς τὸ αἴθριον. Ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις μᾶς πληροφορεῖ περὶ ἀρχιερατικοῦ θρόνου εἰς τὸν νάρθηκα—τὸ ἀντίστοιχον τῆς τελέσεως τοῦ ὄρθρου εἰς τὸν νάρθηκα ἀντὶ τῆς τελέσεώς του εἰς τὸ αἴθριον—καὶ αὐτὸν γνωρίζει ὡς τόπον ἀλλαγῆς τῆς ἐνδυμασίας τοῦ ἀρχιερέως πρὸ τῆς λειτουργίας [1]. Εἰς τὸ συντηρητικὸν Ἅγιον Ὄρος διατηρεῖται μέχρι σήμερον θρόνος—τοῦ ἡγουμένου—εἰς τὴν λιτὴν τῶν μονῶν.

Εἶναι φανερόν, ὅτι εἰς τὰς ἀρχαιοτέρας ἐκκλησίας ὑπῆρχον δύο ἐπισκοπικοὶ θρόνοι: ὁ εἷς ἐντὸς τοῦ βήματος μόνιμος, εἰς τὸ μέσον τοῦ συνθρόνου, χρησιμοποιούμενος ἀπὸ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου μέχρι πέρατος τῆς λειτουργίας· ὁ ἕτερος, χρησιμοποιούμενος πρὸ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου, ἦτο κινητός, τοποθετημένος «ἐν τῷ κάτω μέρει τῆς ἐκκλησίας» [2] ἢ—παλαιότερον φυσικά—εἰς τὸν νάρθηκα [3], ὡς εἴδομεν, καὶ—ἔτι παλαιότερον—, ὡς πιστεύω, εἰς τὸ αἴθριον.

Περὶ τοῦ θρόνου τοῦ αἰθρίου ἓν μόνον καὶ τοῦτο ἔμμεσον ἐκ τῆς ἰσλαμικῆς λατρείας παράδειγμα δύναμαι νὰ προσαγάγω: τὸν ἐπὶ βαθμιδωτοῦ βήματος θρόνον (minbar) εἰς τὸ περίστῳον τοῦ τεμένους τῆς Μεδίνας, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκήρυσσεν ὁ προφήτης εἰς τοὺς πιστοὺς τοῦ Ἰσλάμ, προσευχομένους ὑπὸ τὰς στοάς [4]. Ὁ Μωάμεθ θὰ ἐμιμήθη τὴν χριστιανικὴν πρᾶξιν.

[1] Κώδικες Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. 2438 (ἄλλοτε Suppl. 438) καὶ 836 (17ου αἰ.) «ὁ ἀρχιερεὺς ἵσταται εἰς τὸ ἔξω θρονίον τοῦ νάρθηκος, ἐκεῖ ὅπου ἀλλάσσει τοῦ ἱερουργῆσαι» (Π. Τρεμπέλα, Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν, Θεολογία ΙΘ', 1941 - 1948, 452 καὶ 632). Πρβλ. καὶ Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. 813 (17ου αἰ.) «τοῦ ἀρχιερέως καθιζομένου ἐπὶ τῆς ὡραίας πύλης πρὸ τοῦ ἄρξασθαι τῆς λειτουργίας» (παρὰ Τρεμπέλᾳ σ. 632).

[2] Goar, Ἔνθ᾽ ἀν. 154.

[3] Καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἐκάθητο ἐπὶ «σελλίου» εἰς τὸν νάρθηκα, ὁσάκις ἀνέμενε τὸν πατριάρχην, ἐρχόμενον ἐν λιτανείᾳ εἰς τὸν ναὸν καὶ εὐθὺς τελοῦντα τὴν Μικρὰν Εἴσοδον. Κ. Πορφυρογ., Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 10 (Βόνν. 76), I 26 (17) (Βόνν. 100), I 36 (27) (Βόνν. 150), I 37 (28) (Βόνν. 158) κ.ἄ.

[4] Gaudefroy-Demombynes καὶ Platonov, Le monde musul-

Ἀλλ' ἐκ τῆς διατάξεως τῆς Μεδίνας νομίζω, ὅτι δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν τὸ ἀκόλουθον τεκμήριον ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου· ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ὁ Χρυσόστομος ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ἐκκλησίαν μετὰ αἰθρίου κατ' ἀξονικὴν διάταξιν: «Εἰσιὼν ὁ πατὴρ οὐ πρότερον ἐπὶ τὸν θρόνον ἀναβαίνει τοῦτον ἕως ἂν ἅπασιν ὑμῖν εἰρήνην ἐπεύξηται καὶ ἀναστὰς οὐ πρότερον ἄρχεται τῆς πρὸς ὑμᾶς διδασκαλίας, ἕως ἂν ἅπασι δῷ τὴν εἰρήνην»[1]. Ὁ ἐπίσκοπος δηλ. εἰσερχόμενος χαιρετᾷ (εὐλογεῖ) τὸ ἐκκλησίασμα καὶ ἀναβαίνει ἐπὶ τοῦ θρόνου, ἀκολούθως δὲ ἀπὸ τῆς θέσεώς του ἐκείνης κηρύττει. Ἀλλ', ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω (σ. 283 κἑ.), εἰς τὴν εὐχαριστιακὴν αἴθουσαν εἰσήρχοντο ἐν πομπῇ, προπορευομένου τοῦ ἐπισκόπου, πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ὁποίου ἡ αἴθουσα ἦτο κενή. Ἆρα εἰς τὸ ὑπ' ὄψιν κείμενον πρόκειται περὶ τῆς εἰσόδου τοῦ ἀρχιερέως εἰς τὸ αἴθριον, ὅπου συνήθως ἀνέμενον οἱ πιστοί, καὶ περὶ τῆς ἀναβάσεώς του ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ αἰθρίου. Παρὰ τὸν θρόνον δὲ τοῦτον θὰ ἐγίνετο ἡ ἀμφίεσις τῆς ἱερᾶς στολῆς.

Ἐκ τῶν κατηγοριῶν ἐναντίον τοῦ Χρυσοστόμου—«ἐν θρόνῳ ἀποδύεται καὶ ἐνδύεται»[2]—πρέπει νὰ συναγάγωμεν, ὅτι ὁ Χρυσόστομος εἶχε καινοτομήσει εἰς τὸ θέμα τοῦτο τῆς μορφῆς τῆς λειτουργίας, εἰσαγαγὼν τὴν τελετουργικὴν ἔνδυσιν τῶν ἱερῶν ἀμφίων ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, δηλαδὴ εἰσαγαγὼν εἰς τὴν λατρείαν τὸν ἐξωτερικὸν θρόνον. Μὲ ἄλλους λόγους ὁ Χρυσόστομος φαίνεται ὅτι ἐνωφθάλμισεν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς λειτουργίας τὸ μεγαλοπρεπὲς τυπικὸν τῆς αὐτοκρατορικῆς λειτουργίας[3]. Ἐσημειώσαμεν ἤδη, ὅτι τὸ αἴθριον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ τριβουνάλιον τοῦ ἱ. παλατίου (βλ. ἀνωτ. σ. 280-281)· ὡς δὲ καὶ τὸ ὄνομα δηλοῖ, εἰς τὸ τριβουνάλιον ὑπῆρχε βῆμα μὲ θρόνον διὰ τὸν αὐτοκράτορα (ἔμπροσθεν τοῦ προθαλάμου τοῦ χρυσοτρικλίνου).

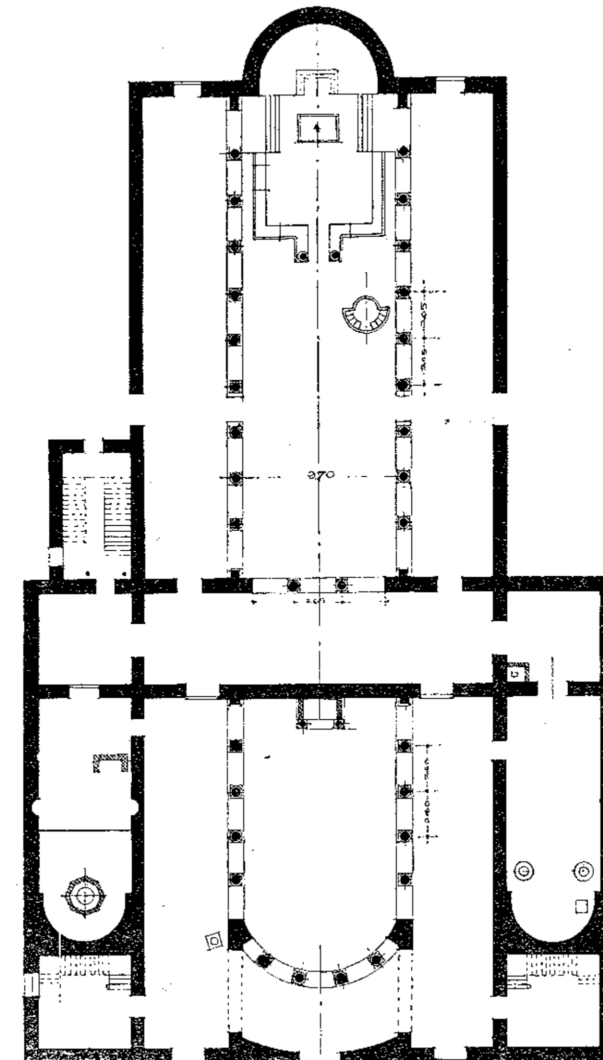
Εἰς τὸ Παλάτιον ὑπῆρχον τρεῖς χῶροι μὲ ἀντίστοιχα βήματα, ὅπου ὁ αὐτοκράτωρ, κατὰ τὸ ἑκάστοτε τυπικὸν τῆς αὐτοκρατορικῆς λειτουργίας, ἐξετίθετο ἐνώπιον τοῦ λαοῦ κατὰ τὰς ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐπισήμων τελετῶν δεξιώσεις («δέξιμον»): τὸ Τριβουνάλιον μὲ ἕνα ὑψηλὸν ὑπαίθριον βῆμα («ἡλιακόν»),

man et byzantin jusqu'aux croisades, Paris 1931, 126-127. Πρβλ. Lassus, Sanctuaires κλπ. 1-2. Περὶ τοῦ τεμένους τῆς Μεδίνας πρβλ. Fr. Buhl ἐν Encyclop. de l'Islam III (1936) 93 (ἄρθρ. Madīna) καὶ Johs. Pedersen, Αὐτόθι 363 κ.ἑ. καὶ 387 κ.ἑ. (ἄρθρ. Masdjid).

[1] Χρυσοστ., Κατὰ Ἰουδαίων 3, 6 (Migne 48, 870).

[2] Φωτίου, Μυριόβιβλ. 59 (Migne 103, 109).

[3] Ὁ ἀρχιερεὺς ἐνδύεται παρὰ τῶν κατωτέρων κληρικῶν. Περὶ τῆς ἀντιστοίχου τάξεως εἰς τὸ αὐτοκρατορ. τυπικὸν βλ. Πορφυρογ., Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 9 (Βόνν. 62 κἑ.), II 47 (38) (Βόνν. 192-193), II 57 (48) (Βόνν. 244). Πρβλ. O. Treitinger, Die oströmische Kaiser- u. Reichsidee, 7 κἑ. καὶ 20 κἑ. (κατὰ τὴν ἀνάρρησιν).

Εἰκ. 5. Βασιλικὴ Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου (Γ. Σωτηρίου).

ἔχον τὸ κάθισμα («σένζον») τοῦ βασιλέως, ἐμπρὸς κάγκελλα καὶ ἑκατέρωθεν βαθμίδας («γραδήλια»)[1]· τὸ Κονσιστώριον μὲ ἐστεγασμένον βῆμα («κιβώριον») ἐπὶ βαθμίδων καὶ ὑπ' αὐτὸ τὸ κάθισμα[2]· καὶ τὴν Μυστικὴν Φιάλην τοῦ Τρικόγχου μὲ ἡλιακόν, ἔχον κάγκελλα καὶ ἐστεγασμένον τινα χῶρον («καμελαύκιον»), ὅπου τὸ κάθισμα[4]. Ἡ «μυστικὴ φιάλη» μὲ τὸ «καμελαύκιον» ἐχρησιμοποιοῦντο τὸν χειμῶνα, ὅταν ὑπῆρχε κακοκαιρία.

Εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῆς Ν. Ἀγχιάλου (εἰκ. 5) εὑρέθη βῆμα μὲ δύο βαθμίδας, στεγαζόμενον πιθανῶς διὰ ξυλίνης στέγης καὶ ἑρμηνευόμενον ὡς ἡ φιάλη τοῦ αἰθρίου. Ἔχει ἐξωτερικὸν μῆκος περίπου ὅσον τὸ μεταξόνιον τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ αἰθρίου (2.60 μ.) καὶ πλάτος 1.65 μ., τοῦ στεγάσματος δὲ τὸ πλάτος ἔφθανε πιθανῶς τὸ 1.85 μ.[5]. Ἀρέσκομαι νὰ τὸ ἑρμηνεύσω μᾶλλον ὡς τὸ βῆμα τοῦ αἰθρίου μὲ τὸν θρόνον τοῦ ἐπισκόπου—«χωρίον... τῷ τὴν ἱερωσύνην λαχόντι... εἰς πρόσρησιν ἱδρυμένον»[6]—κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἓν ἐκ τῶν ἐστεγασμένων βημάτων τοῦ Παλατίου, ἤτοι πρὸς τὸ «κιβώριον» τοῦ Κονσιστωρίου ἢ πρὸς τὸ «καμελαύκιον» τοῦ Τρικόγχου (βλ. καὶ κατωτ. σ. 303 εἰκ. 9). Κατόπιν τούτων θ' ἀπετέλει αὐθαιρεσίαν ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ὑπ' ὄψιν διάταξις τῆς βασιλικῆς Α τῆς Ν. Ἀγχιάλου ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀρχιτεκτονικὸν ἀντίστοιχον τῆς λατρευτικῆς πράξεως τοῦ Κατὰ Ἰουδ. 3, 6 κειμένου τοῦ Χρυσοστόμου· (Βλ. ἀνωτ. σ. 292).

Σήμερον ὁ ἀρχιερεὺς παρακολουθεῖ τὸν ὄρθρον καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς λειτουργίας ἔξω τοῦ βήματος ἀπὸ τοῦ μονίμου ἀρχιερατικοῦ θρόνου, ἱδρυμένου εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος δεξιὰ πρὸς τὸ τέμπλον – εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἀρχιερατικὸς θρόνος ἦτο εἰς τὴν σολέαν, πρὸ τοῦ τέμπλου. Εἶναι ἤδη φανερόν, κατόπιν ὅσων μέχρι τοῦδε ἀνεπτύχθησαν, ὅτι ὁ σημερινὸς ἔξω τοῦ βήματος ἀρχιερατικὸς θρόνος δὲν εἶναι ἐπιβίωσις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου, ἐκ τοῦ συνθρόνου τοῦ βήματος[7], διότι ὁ θρόνος ἐκεῖνος ἐχρησιμοποιεῖτο μόνον κατὰ τὸ δεύτερον μέρος τῆς λειτουργίας καὶ

---

[1] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως II 50 (41) (Βόνν. 210 - 212), II 53 (44) (Βόνν. 226), II 52 (43) (Βόνν. 218 - 219), II 76 (67) (Βόνν. 301 κἑ).

[2] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 25 (16) (Βόνν. 90), II 47 (38) (Βόνν. 192 - 193), II 55 (46) (Βόνν. 232 - 234), II 55 (46) (Βόνν. 234 - 235).

[4] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 9 (Βόνν. 63), I 10 (Βόνν. 73), II 75 (66) (Βόνν. 286 κἑ).

[5] Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1929, 37 κἑ., εἰκ. 41 καὶ 42 καὶ πίν. Β (κάτοψις) καὶ $Γ_2$ (τομή).

[6] Χορικ., Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιαν. λόγ. α' 22 (ἔκδ. Fœrster σ. 8). Βλ. καὶ κατωτ. σ. 299_{1-2}.

[7] Εἶναι ἡ συνήθης ἐξήγησις. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχαιολ. Α', 187 καὶ 208.

διὰ τῆς βαθμιαίας καταργήσεως τοῦ συνθρόνου ἐξέλιπε μετ' αὐτοῦ· ἀλλ' εἶναι ἐξέλιξις τοῦ κινητοῦ θρόνου, ὅπερ ἐχρησιμοποίει ὁ ἀρχιερεύς, παρακολουθῶν τὸν ὄρθρον ἀπὸ τοῦ αἰθρίου καὶ κατόπιν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος. Ὅταν κατηργήθη ἡ ὁμαδικὴ εἴσοδος εἰς τὸν ναόν, ὁ θρόνος ἀπὸ τοῦ ὁποίου ὁ ἀρχιερεὺς παρηκολούθει τὸν ὄρθρον ἐτοποθετήθη μονίμως πλέον ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ πάντως ἔξω τοῦ βήματος. Ἡ τάξις τῆς ἀρχιερατικῆς λειτουργίας ὑπῆρξεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου συντηρητική: ὁ ἀρχιερεὺς ἐξακολουθεῖ νὰ μένῃ ἔξω τοῦ βήματος μέχρι τῆς στιγμῆς τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου. Ὡς ὅριον, λοιπόν, χρονολογικὸν (post quem) διὰ τὸν ἔξω τοῦ βήματος ἀρχιερατικὸν θρόνον θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐποχὴ τῆς βαθμιαίας ἐπικρατήσεως τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ ἢ μοναχικοῦ τύπου ὄρθρου εἰς βάρος τοῦ περιλαμβάνοντος ὁμαδικὴν εἴσοδον ᾀσματικοῦ ἢ κοσμικοῦ τύπου ὄρθρου[1].

6. ΤΟ ΜΥΤΑΤΩΡΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Τὸ μυτατώριον ἢ μουτατώριον (mutatorium)—συνηθέστερον «μητατόρον», «μιτατόριον» καὶ ἐνίοτε «μετατόριον»—εἶναι γνωστὸν μόνον ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς τάξεως, ὡς ὄνομα ἰδιαιτέρου χώρου ἀλλαγῆς στολῆς (mutare=ἀλλάσσειν) πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὴν ἐκκλησίαν· ἀναφέρεται μόνον εἰς ὡρισμένας ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὰς ὁποίας κατὰ τὴν ἐθιμοτυπίαν ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἐκκλησιασθῇ ὁ βασιλεύς[2].

Εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν οἱ βασιλεῖς ἤλλασσον στολὴν εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα, εἰς τὸ Μικρὸν Μυτατώριον[3], ὑπῆρχεν ὅμως καὶ ἕτερον, ἐπισημότερον,

---

[1] Περὶ τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου βλ. βιβλιογρ. ἀνωτ. σ. 284_4. Περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς διαδόσεώς του βλ. Ε. Ἀντωνιάδην, Θεολογία Κ', 1949, 710 κἑ., 722 κἑ.

[2] Πρβλ. Ἰ. Παπαδοπούλου, Le mutatorium des églises byzantines, Mémorial Louis Petit (=Archives de l'Orient Chrétien 1), Bucarest 1948, 366 κἑ.

[3] Κ. Πορφυρογενν., Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως I 1 «Καὶ ἀποστέφονται ὑπὸ τῶν πραιποσίτων ἔνδον τοῦ βήλου τοῦ κρεμαμένου εἰς τὴν καμάραν, ἤγουν εἰς τὸ προπύλαιον τοῦ νάρθηκος» (Βόνν. 11), I 9 «Καὶ εἶθ' οὕτως εἰσέρχεται ὁ βασιλεὺς ἔνδον τοῦ βήλου τοῦ κρεμαμένου ὄπισθεν τῆς πύλης τοῦ νάρθηκος ἐν τῷ μητατωρίῳ» (Βόνν. 61), I 23 «Εἰσελθόντος τοῦ βασιλέως ἔνδον τοῦ βήλου τοῦ πρὸ τοῦ νάρθηκος» (Βόνν. 132. Πρβλ. διόρθωσιν Φ. Κουκουλέ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΘ', 1949, 76), II 47 (38) «Καὶ ὅτε εἰσέλθῃ ὁ βασιλεὺς εἰς τὸ ὡρολόγιον, σηκοῦται τὸ βῆλον, καὶ εἰσέρχεται ἐν τῷ μητατωρίῳ καὶ ἀλλάσσει καὶ εἰσοδεύει μετὰ τοῦ Πατριάρχου» (Βόνν. II 192), II 57 (48) «Ἐξέρχεται διὰ μέσου τοῦ ναοῦ εἰς τὸν νάρθηκα, κἀκεῖσε ἀπαλλάξας, βάλλει τὸ σκαραμάγγιον αὐτοῦ... καὶ εἶθ' οὕτως ἀπέρχεται» (Βόνν. 250).

τὸ Μέγα Μυτατώριον, δεξιὰ τοῦ βήματος εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ· τοῦτο περιελάμβανε χῶρον διὰ τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον, ἱματιοθήκην καὶ τρίκλινον [1]. Ἡ ὕπαρξις δύο μυτατωρίων εἰς διαμετρικῶς ἀντιθέτους θέσεις τῆς Ἁγίας Σοφίας σημαίνει, ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐθιμοτυπία εἶχε πλουτίσει τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ νέων μορφῶν· ἑπομένως τὸ ἓν ἐκ τῶν μυτατωρίων τῆς Ἁγίας Σοφίας πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἁπλουστέραν τάξιν, ἡ ὁποία ἠκολουθεῖτο εἰς ὅσας ἐκκλησίας δὲν μαρτυροῦνται δύο μυτατώρια.

Ποία τάξις εἶναι ἀρχαιοτέρα: ἡ συνδεομένη πρὸς τὸ Μέγα ἢ ἡ συνδεομένη πρὸς τὸ Μικρὸν Μυτατώριον καὶ πόθεν κατάγεται αὕτη; Ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐρωτήματα θὰ εὕρωμεν ἀνατρέχοντες εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν.

Ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, ὅτι μέχρι τῆς στιγμῆς τῆς ὁμαδικῆς εἰσόδου τοῦ ἐκκλησιάσματος ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἡ προπαρασκευαστικὴ ἀκολουθία ἐτελεῖτο εἰς τὸ αἴθριον καὶ κατόπιν εἰς τὸν νάρθηκα (βλ. ἀνωτ. σ. 279 κἑ., ἰδίως 283 κἑ.)· καὶ ὅτι οἱ κληρικοὶ ἐνεδύοντο τὰ ἄμφιά των ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ (βλ. ἀνωτ. σ. 290 κἑ.). Ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸ παρὰ τὸ αἴθριον διακονικόν, προσεφέροντο καὶ αἱ προσφοραί [2].

Εἰς τὴν Διαθήκην τοῦ Χριστοῦ γίνεται λόγος περὶ θέσεως, ὅπου ὁ ἱερεύς, μετὰ τοῦ πρωτοδιακόνου καὶ τῶν ἀναγνωστῶν καθήμενος, ἔγραφε τὰ πρὸς μνημόνευσιν ὀνόματα, δηλ. τὰ ὀνόματα τῶν προσκομιζόντων τὰς προσφορὰς καὶ ἐκείνων ὑπὲρ τῶν ὁποίων αὗται προσεφέροντο [3]. Ἡ θέσις καταγραφῆς τῶν ὀνομάτων προσδιορίζεται παρὰ τῆς Διαθήκης ὡς ἰδιαίτερον κτίσμα (ædificetur locus), ἡ ἐνταῦθα δὲ καταγραφὴ τῶν ὀνομάτων θὰ ἐγίνετο κατὰ τὴν πρόθεσιν τῶν προσφορῶν, δηλ. κατὰ τὴν πρώτην κατάθεσίν των (πρὸ τῆς προσκομιδῆς των ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης εἰς τὸ ἱ. βῆμα). Ἡ πρώτη αὕτη κατάθεσις ἐγίνετο ἐπὶ τῶν τραπεζῶν προθέσεως εἰς τὸ διακονικόν, διατεταγμένον, ὡς εἴπομεν, δεξιὰ παρὰ τὸ αἴθριον.

[1] E. Mamboury, Topographie de Ste Sophie, Atti V Congr. Intern. Studi Bizantini (=Studi Biz. e Neoell. VI), II, Roma 1940, 205 κἑ.

[2] Διαθήκη I 19 «Diaconicon sit e regione dextera ingressus qui a dextris est, ut eucharistiæ sive oblationes, quæ offeruntur, possint cerni» (ἔκδ. Rahmani 23. Προχείρως παρὰ J. Quasten, Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima, Bonnæ 1935 - 1937, 237), Ἀραβικὴ Διδασκαλία 35, 3 «Diaconicum sit ad dexteram (portæ) australis ne populus videat oblata quæ offeruntur» (ἔκδ. Funk 124, 5 - 7 παρὰ Quasten 237_4). Περὶ τοῦ διακονικοῦ βλ. Γ. Σωτηρίου, Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ, Θεολογία ΙΗ', 1940, 77 κἑ., τοῦ αὐτοῦ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. Α', 190 κἑ. Πρβλ. Lemerle, Philippes κλπ. 383 κἑ. Ὁ Lassus, Sanct. Chr. Syr. 239 κἑ. εἶναι ἐπιφυλακτικός. Ἐσχάτως βλ. A. M. Schneider, Liturgie und Kirchenbau in Syrien, Nachr. Akad. Wiss. Gött., Phil. - Hist. Kl. 1949, 64 κἑ.

[3] Διαθήκη I, 19 «Commemorationis causa ædificetur locus, in quo considens sacerdos cum proto-diacono et lectoribus inscribat nomima eorum, qui offerunt oblationes, vel pro quibus ii obtulerunt, ut, cum ab episcopo sacra offeruntur, lector vel proto-diaconus nominet illos in commemoratione, quam pro illis sacerdotes cœtusque supplicantes faciunt... Locus presbyterorum sit intra velum prope locum commemorationis» (ἔκδ. Rahmani 25, παρὰ Quasten 239).

Περὶ τοῦ διακονικοῦ τούτου πολλὰ εἶναι τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα καὶ ἡ ἀντίστοιχος μορφὴ τῆς λειτουργίας παρουσιάζεται σαφής. Ἀλλὰ περὶ τοῦ χώρου καταγραφῆς τῶν ὀνομάτων, ὡς ἰδιαιτέρου κτίσματος, δὲν ἔχουν προταθῆ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια. Ἡ καταγραφὴ τῶν ὀνομάτων θὰ ἐγίνετο εἰς θέσιν τινὰ παρὰ τὸ διακονικόν. Ὁ κ. Σωτηρίου μεταφράζει ἐλευθέρως τὸ ædificetur locus διὰ τοῦ «νὰ καθιερωθῇ τόπος» [1]. Ὁ κ. Schneider μεταφράζει κατὰ λέξιν (gebaut werden) [2], ἑπομένως θεωρεῖ αὐτὴν ὡς ἰδιαίτερον χῶρον. Ὁ κ. Lemerle θεωρεῖ τὸ διακονικὸν καὶ τὴν θέσιν τῶν μνημονεύσεων ὡς δύο διαφόρους χώρους [3]. Πάντως πρόκειται περὶ χώρου παρὰ τὸ αἴθριον.

Περαιτέρω ὁρίζεται παρὰ τῆς Διαθήκης ὡς θέσις τῶν πρεσβυτέρων χῶρος, κλειόμενος διὰ παραπετάσματος (intra velum) καὶ εὑρισκόμενος πλησίον τῆς θέσεως τῶν μνημονεύσεων (prope locum commemorationis), δηλαδὴ παρὰ τὸ διακονικόν. Ἄρα διὰ τοῦ velum δὲν ἐννοεῖται ἐδῶ τὸ παραπέτασμα τοῦ τέμπλου, δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ἱ. βήματος· ἄλλωστε ἔχει προηγηθῆ λεπτομερὴς λόγος περὶ αὐτοῦ εἰς τὸ κείμενον τῆς Διαθήκης. Νομίζω, ὅτι ὁ ἔσω τοῦ παραπετάσματος χῶρος ἦτο διαμέρισμα τοῦ συνήθως τριμεροῦς νάρθηκος, ἀποχωρισμένον—καθὼς μανθάνομεν τώρα—διὰ παραπετάσματος· ἢ καὶ ἕτερός τις εἰς τὸ αἴθριον ἢ παρὰ τὸν νάρθηκα χῶρος, διάφορος τοῦ διακονικοῦ.

Ἡ ὕπαρξις «βήλου» εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ αἰθρίου καὶ τοῦ νάρθηκος ἐξηγεῖται ἐκ τῆς λειτουργικῆς σημασίας τῶν χώρων τούτων, ὡς εἴδομεν αὐτὴν ἀνωτέρω. Ἡ Διαθήκη δὲν ὁμιλεῖ περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἐπισκόπου πρὸ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου· πιθανῶς ἡ θέσις του ὑπονοεῖται ὡς ἐντὸς τοῦ βήλου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου καὶ θὰ ἐνεδύετο τὰ ἄμφια, παραλειπομένης τῆς ἰδιαιτέρας μνείας ὡς περιττῆς, διότι, ὡς φαίνεται, ἡ Διαθήκη θέλει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ κατοχυρώσῃ προνόμια τῶν πρεσβυτέρων. Τὸ βῆλον δὲ τοῦτο—παρὰ τὸν νάρθηκα—ἐπεβίωσε διὰ τῆς συντηρητικῆς αὐτοκρατορικῆς ἐθιμοτυπίας εἰς τὸ Μικρὸν Μυτατώριον τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἡ εἰσαγωγή του ὅμως εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐθιμοτυπίας, ἥτις

[1] Γ. Σωτηρίου, Χρ. Βυζ. Ἀρχ. 175.

[2] Schneider, Ἔνθ' ἀν. 52.

[3] Lemerle, Ἔνθ' ἀν. 385.

ὁρίζει ν' ἀποσύρεται ὁ βασιλεὺς εἰς ἰδιαίτερον χῶρον ἀλλάσσων στολήν [1]. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Διαθήκης (5ου αἰ.) ὁ λειτουργικὸς χῶρος ὁ ἔσω τοῦ παρὰ τὸν νάρθηκα βήλου δὲν φέρεται νὰ ἔχῃ ἰδιαίτερον ὄνομα. Εἴπομεν ὅτι θὰ ἐχρησίμευεν ὡς τόπος ἀλλαγῆς στολῆς· ἐντεῦθεν δὲ ἡ θέσις του πλησίον τοῦ διακονικοῦ. Ἀλλὰ καὶ τὸ διακονικὸν εἶναι τὸ ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων πηγῶν γνωστὸν ὡς ἱματιοφυλάκιον [2].

Ἡ ἀραβικὴ μετάφρασις τῆς Διδασκαλίας (Didascalia Arabica) παρουσιάζει διάταξιν εἴς τινα μὲν σημεῖα σαφεστέραν τῆς Διαθήκης, εἰς ἄλλα ὅμως σημεῖα συγκεχυμένην. Παρ' αὐτῆς δηλ. ὁρίζεται δεξιὰ τῆς νοτίου θύρας—ἐννοεῖται τοῦ νάρθηκος—νὰ ὑπάρχῃ τὸ διακονικὸν ὡς τόπος καταθέσεως τῶν προσφορῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 296_2)· ἀλλ' ὁρίζεται καὶ ἄλλος εἰς τὴν ἀντίστοιχον πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας (e loco septentrionali) χῶρος καταθέσεως προσφορῶν (domus oblatorum), ὅστις συγχρόνως εἶναι καὶ θέσις καταγραφῆς τῶν ὀνομάτων παρὰ τῶν διακόνων διὰ τὴν μνημόνευσίν των παρὰ τοῦ ἱερέως, ὁπότε προσεύχεται (quando orat) [3].

Νομίζω ὅτι δὲν πρόκειται περὶ δύο θέσεων προσφορῶν, ἀλλ' ὅτι ὁ φερόμενος ὡς δεύτερος χῶρος καταθέσεως τῶν προσφορῶν εἶναι ἡ θέσις τῶν μνημονεύσεων—ἐννοεῖται πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας. Ἀλλ' ἐκ τῆς Ἀραβικῆς Διδασκαλίας πληροφορούμεθα τώρα, ὅτι ἡ θέσις τῆς καταγραφῆς τῶν ὀνομάτων διὰ μνημόνευσιν ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον διαμέρισμα, ἀντίστοιχον πρὸς τὸ διαμέρισμα τοῦ διακονικοῦ. Εἰς τὴν Διαθήκην δὲν ὁρίζεται ἡ ἀκριβὴς ἐν σχέσει πρὸς τὸ διακονικὸν θέσις τοῦ χώρου τῶν μνημονεύσεων, πιθανῶς διότι ὑπονοεῖται οὗτος ὡς πλησίον τοῦ διακονικοῦ εὑρισκόμενος.

Ὁ χῶρος τῶν μνημονεύσεων νομίζω ὅτι εἶναι ὁ ἀλλαχοῦ μαρτυρούμενος «χῶρος εἰς πρόσρησιν» τοῦ ἐπισκόπου, εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ὑποδεχομένου τοὺς εἰσερχομένους εἰς τὴν ἐκκλησίαν πιστούς. Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου

---

[1] Κ. Πορφυρογ. Ι 1 «ἐν γὰρ τοῖς ἀργυροῖς κίοσι τοῦ αὐτοῦ ἀκκουβίτου κρέμανται βῆλα πρὸς τὸ μὴ ὁρᾶσθαι τοὺς δεσπότας, ὅτε ἐνδιδύσκονται τοὺς λώρους» (Βόνν. 25), Ι 9 (Βόνν. 62) κ.ἄ. Πρβλ. Ι. Παπαδοπούλου-Falier, Τὸ μουτατώριον τοῦ ἐν τῷ Ἑβδόμῳ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, Bull. Corr. Hell. 70, 1946, 429.

[2] Ἱματιοφυλάκιον ἤδη περὶ τὸ 300 εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντίνης (Cirta) (βιβλιογρ. ἀνωτ. σ. 274_1). Πρβλ. Μ. Βασιλ. καν. 96 (Riedel, Kirchenrechtsquellen 273).

[3] Ἀραβικὴ διδασκαλία 35, 14-15 «Supra ecclesiam e loco septentrionali sit domus oblatorum, et diaconi nomina eorum, qui singulis diebus dona afferunt, describant, sive sit pro vivis sive pro mortuis, ut sacerdos, quando orat eos commemoret, et ita in diacono eorum commemorationem hac hebdomade efficiat, et ei, qui prope velamenta sunt, sicut et populus simul orent pro illis». (ἔκδ. Funk 125, 10-17 παρὰ Quasten 239_2).

αἰ. (πρὸ τοῦ 520 μ.Χ.) εἰς τὴν Γάζαν, εἰς μὲν τὸ μαρτύριον τοῦ Σεργίου ὁ «χῶρος εἰς πρόσρησιν» μαρτυρεῖται παρὰ τὸ ἄκρον τῆς δεξιᾶς στοᾶς τοῦ αἰθρίου [1], ἤτοι παρὰ τὴν συνήθη θέσιν τοῦ διακονικοῦ· ἀλλ' εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ Στεφάνου μαρτυρεῖται ἀριστερὰ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου, διαστελλόμενος σαφῶς τοῦ διακονικοῦ, εὑρισκομένου δεξιά [2]. Αἱ διατάξεις τῶν δύο τούτων ἐκκλησιῶν τῆς Γάζης νομίζω ὅτι ὑπομνηματίζουν ἐπαρκῶς τὰς ἀντιστοίχους διατάξεις τῆς Διαθήκης καὶ τῆς Ἀραβικῆς Διδασκαλίας, ὡς ἀνελύσαμεν αὐτὰς ἀνωτέρω.

Αἱ προσρήσεις θὰ συνίσταντο εἰς τὸν ἀσπασμὸν τῆς χειρὸς τοῦ ἐπισκόπου. Εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ὡς χῶρος προσρήσεων ἐχρησίμευε πάντοτε ἡ Ἀνάστασις, ἔξω τῶν κιγκλίδων—ἐνν. τῶν ἐσωτερικῶν κιγκλίδων, ἐντὸς τῶν ὁποίων περιεκλείετο τὸ σπήλαιον τοῦ Ἁγίου Τάφου [3]. Ἐκεῖ, ἔξω τῶν κιγκλίδων τούτων, εὑρίσκοντο ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου καὶ αἱ ἕδραι τῶν ἱερέων [4]· ὑπενθυμίζω δὲ ὅτι ἡ Ἀνάστασις ἐχρησίμευεν ὡς χῶρος ὅλων τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, πλὴν τῆς λειτουργίας (βλ. ἀνωτ. σ. 284-285). Ἐντὸς τοῦ συμπλέγματος τούτου ἱερῶν χώρων ἡ μορφὴ τῆς λατρείας ἦτο βέβαια ἰδιότυπος κάπως, ἀλλὰ περὶ τοῦ προκειμένου βασικὸν εἶναι τὸ ὅτι αἱ προσρήσεις ἐγίνοντο ἔξω τῆς εὐχαριστιακῆς αἰθούσης.

Εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φιλίππων εἶχε κτισθῆ μικρὸν ἀψιδωτὸν δωμάτιον παρὰ τὴν δεξιὰν δίοδον ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς εἰς τὸ αἴθριον τῆς ἐκκλησίας καὶ παρὰ τὸ δωμάτιον τοῦτο, εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ αἰθρίου, ἐν μέσῳ τεσσάρων κογχῶν μὲ κρήνας, ἐπεχουσῶν τὴν θέσιν φιάλης, εἶχε κατασκευασθῆ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα, ἀποκλειομένη διὰ τριβήλου. Ἡ ἐξέδρα, βάθους περίπου 3 μ. καὶ πλάτους ἄνω τῶν 4.50 μ., εἶχε δάπεδον κατά τι ὑψηλότερον τοῦ λοιποῦ δαπέδου, ἕκαστος δὲ τῶν κιόνων τοῦ τριβήλου ἔβαινεν ἐπὶ ἰδιαιτέρου ἀρκετὰ ὑψηλοῦ μαρμαρίνου στυλοβάτου, ἐκτεινομένου μεταξὺ τοῦ κίονος καὶ τοῦ ἀντιστοίχου ἄκρου τῆς ἐξέδρας. Οὕτω δὲ ἀφίνετο ἐλεύθερον τὸ μεσαῖον ἄνοιγμα τοῦ τριβήλου, προφανῶς διὰ νὰ χρησιμεύσῃ τοῦτο

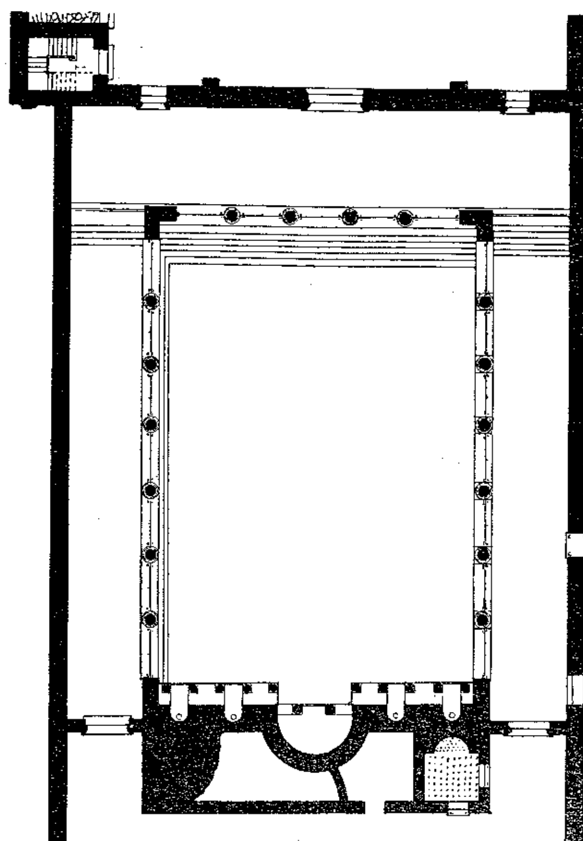
---

[1] Χορικίου, Ἐγκώμ. εἰς Μαρκιανόν, λόγ. α', 22 «παραδραμόντι δὲ τοῦτον (τὸ αἴθριον) ἐν δεξιᾷ πρὸς ἥλιον ἀναχωροῦντα τὰ μὲν πρὸς μεσημβρίαν χωρίον ἐστὶ τῷ τὴν ἱερωσύνην λαχόντι δικαίως εἰς πρόσρησιν ἱδρυμένον ὀφειλομένην» (ἔκδ. Fœrster 8).

[2] Χορικ., Ἐγκ. εἰς Μαρκ., λόγ. β' 33 «μία δὲ τούτων (τῶν στοῶν τοῦ αἰθρίου) ἡ τοῦ τεμένους προβεβλημένη δίδωσιν εἴσοδον ἐν δεξιᾷ μὲν εἰς οἶκον ὑπηρέταις ἱερουργίας (=τὸ διακονικόν), ἐξ εὐωνύμου δὲ πρὸς χῶρον εἰς πρόσρησιν ἀνειμένον τῷ τὴν ἱερωσύνην λαχόντι... ἔνθα... χρηστὸς ἱερεὺς... ἀδόλῳ δεχόμενος γνώμῃ καὶ μειδιῶντι προσώπῳ τοὺς εἰσιόντας» (Fœrster 36).

[3] Αἰθερ., Itiner. 24 (Pétré 190, 192, 196 καὶ ἑλλ. μετάφρ. Ν. Σιὼν 7, 1908, 223, 224, 225), 25 (Pétré 200 καὶ Ν. Σιὼν 226).

[4] Βλ. Grabar, Martyrium I, 261 κέ., 268-269.

Εἰκ. 6. Αἴθριον τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων.
Τὸ ἐστιγμένον διαμέρισμα εἶναι τὸ διακονικὸν (P. Lemerle).

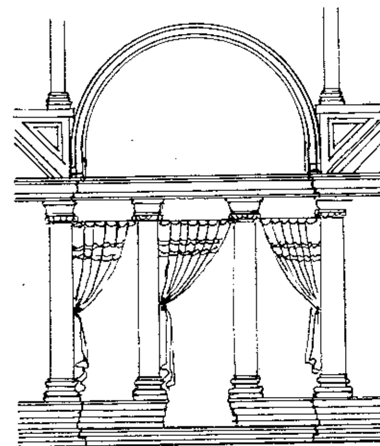
ὡς δίοδος. Ἐπὶ τῶν κιόνων τοῦ τριβήλου ἐξετείνετο εὐθὺ ἐπιστύλιον (εἰκ. 6 καὶ 7)[3].

Ὁ κ. Lemerle δικαίως διστάζει νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ἁψιδωτὸν δωμάτιον ὡς τὸν χῶρον τῶν προσρήσεων—ἔχει τὴν εἴσοδόν του ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς καὶ ἔξοδον εἰς τὴν δίοδον πρὸς τὸ αἴθριον· φαίνεται δέ, παρὰ τοὺς δισταγμοὺς καὶ πάλιν τοῦ κ. Lemerle, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ διακονικοῦ, ἤτοι περὶ τοῦ τόπου τῆς καταθέσεως τῶν προσφορῶν. Ἀλλ' ἐπίσης διστάζει ὁ κ. Lemerle καὶ περὶ τῆς ἐξέδρας, νὰ θεωρήσῃ αὐτὴν ὡς τὸν χῶρον προσρή-

[3] L e m e r l e, Philippes 299 καὶ 313 κέ. πίν. XVIII, XXI, XXII, XXXV - XXXVI καὶ XXXVII - XXXVIII καὶ--διὰ τὸ ἐπιστύλιον—Rev. Arch., 6me Sér., XXXIV, 1949, 103.

σεων[1]. Ἐν τούτοις ἡ συμφώνως πρὸς τὴν Διαθήκην γειτονία τοῦ χώρου τῶν μνημονεύσεων (=χώρου προσρήσεων) πρὸς τὸ διακονικὸν (βλ. ἀνωτ. σ. 297), νομίζω ὅτι δὲν ἀφίνει ἀμφιβολίαν περὶ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως τῆς ἐξέδρας τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων· ὅτι δηλ. πρόκειται περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἐπισκόπου κατὰ τὴν τελετουργικὴν παραμονήν του εἰς τὸ αἴθριον.

Ὁ χῶρος προσρήσεων θὰ ἐχρησίμευε καὶ ὡς θέσις ἀλλαγῆς στολῆς, ἀποκλειόμενος πρὸς στιγμὴν διὰ βήλου (πρβλ. τὸ intra velum). Ἑπομένως ὁ χῶρος προσρήσεων εἶναι ὅ,τι καὶ τὸ βυζαντινὸν μυτατώριον. Ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται τὸ τρίβηλον πρὸ τῆς ἐξέδρας - μυτατωρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων (εἰκ. 7). Τοῦ χώρου τούτου δὲν διεσώθη ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ὁ μονολεκτικὸς τύπος ὀνόματος· διεσώθη μόνον τὸ ὄνομα, ὅπερ μετεδόθη εἰς τὸν ὑπ' ὄψιν χῶρον—«μυτατώριον»—ἐκ τῆς ὁρολογίας τῆς αὐλικῆς ἐθιμοτυπίας, κατόπιν τῆς χρησιμοποιήσεώς του καὶ παρὰ τοῦ βασιλέως.

Εἰκ. 7. Μυτατώριον τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων
(Σχέδιον κ. Κίμ. Λάσκαρι).

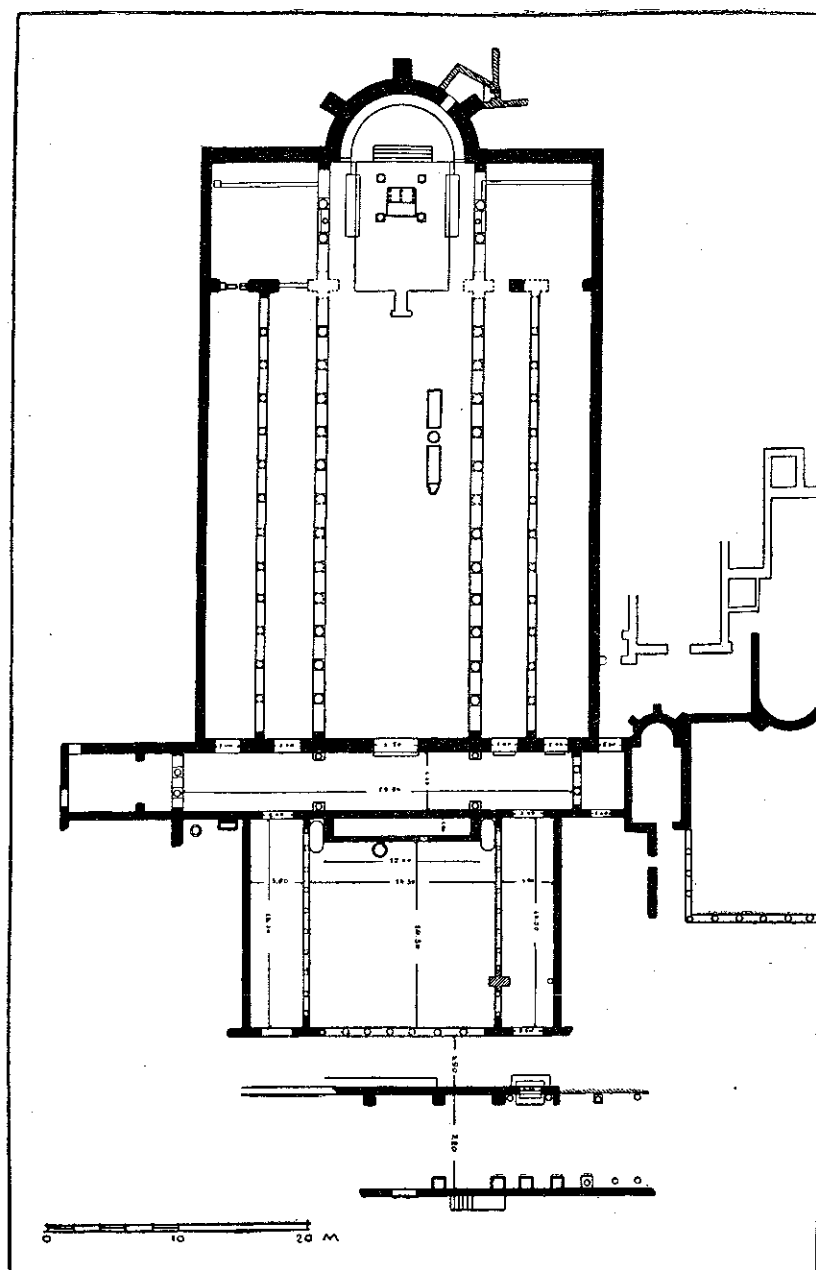
Ἐκ τῶν ἄλλων μνημείων ἀσφαλῶς ὡς μυτατώριον πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἀριστερὸν διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος τῆς μεγάλης βασιλικῆς τῆς Νικοπόλεως, τῆς λεγομένης τοῦ Ἀλκίσονος (εἰκ. 8)[2]· τοῦτο, χωριζόμενον ἀπὸ τοῦ ἄλλου χώρου διὰ τριβήλου, εὑρίσκεται ἀπέναντι τοῦ διακονικοῦ, ὡς ἀκριβῶς θέλει ἡ Ἀραβικὴ Διδασκαλία καὶ μαρτυρεῖ περὶ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῆς Γάζης ὁ Χορίκιος. Εἰς τὴν ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου Κρήτης βασιλικὴν τὸ μυτατώριον ἦτο μικρὸν διαμέρισμα ἀριστερὰ τοῦ νάρθηκος, ἐπικοινωνοῦν μετ' αὐτοῦ διὰ θύρας καὶ ἐφωδιασμένον δι' ἐδωλίων κατὰ μῆκος τῶν τοίχων (σώζονται μόνον τὰ ἐδώλια τοῦ Δ τμήματος)[3]. Εἰς αὐτὴν σχεδὸν τὴν θέσιν ἔχει καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐλευσῖνος θάλαμον μὲ μαρμάρινον θρόνον[4], δὲν

[1] L e m e r l e, Philippes 319 καὶ Rev. Arch., Ἔνθ' ἀν. Ὁ Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΗ', 1948, 271, τὴν ἐξηγεῖ ὡς θέσιν τῆς φιάλης.

[2] Βλ. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ἐν Πρ. Ἀρχ. Ἑτ. 1938, 112 κέ. πίν. 1, ἐν Θεολογίᾳ ΙΗ', 1940, 88 εἰκ. 3 καὶ Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. 216 εἰκ. 108.

[3] Ν. Π λ ά τ ω ν, Πρ. Ἀρχ. Ἑτ. 1945 - 1947. 1948, 121 εἰκ. 1 (κάτοψις).

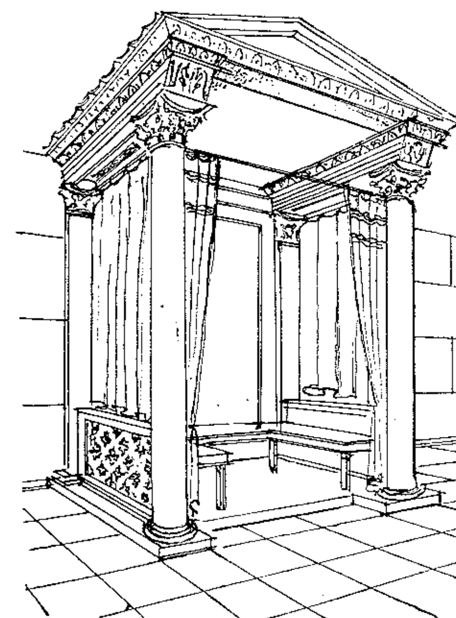
[4] Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929, 184 εἰκ. 15.

Εἰκ. 8. Ἡ Μεγάλη Βασιλικὴ (Ἀλκίσονος) τῆς Νικοπόλεως (Γ. Σωτηρίου).

δύναται ὅμως νὰ ἐξηγηθῇ μὲ βεβαιότητα ὡς μυτατώριον, ἐπειδὴ εἶναι κάπως ἀπομεμονωμένος ὁ χῶρος οὗτος καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἐκ τοῦ πλησίον βαπτιστηρίου.

Ἀλλὰ τὸ πλέον ἐνδιαφέρον παράδειγμα μυτατωρίου προσφέρει ἡ βασιλικὴ τοῦ Kherbet Guidra (εἰκ.4). Τὸ μυτατώριον ἐδῶ ἦτο προσκεκολλημένον εἰς τὸ μέσον τοῦ Α τοίχου τοῦ ἐστεγασμένου αἰθρίου ἔμπροσθεν τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας, εἶχε μορφὴν δικιονίου πυλῶνος καὶ εὑρέθη ἐστρωμένον διὰ ψηφίδων. Ἀλλὰ πυλὼν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν δὲν ἔχει νόημα [1]. Τοῦ παραδείγματος τούτου ἡ ὁμοιότης πρὸς τὴν δικιόνιον κατασκευὴν τῆς βασιλικῆς Α τῆς Ν. Ἀγχιάλου (εἰκ. 5) (βλ. ἀνωτ. σ. 294) εἶναι, ὡς νομίζω, ἐκτὸς συζητήσεως· πείθει δὲ ὅτι καὶ εἰς τὸ ἑλλαδικὸν μνημεῖον πρόκειται περὶ μυτατωρίου ἐφωδιασμένου μὲ βῆλα. Ἡ ἀναπαράστασίς του ἐν εἰκ. 9 δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής, παρέχει ὅμως σαφῆ ἰδέαν περὶ τοῦ πράγματος.

Εἰκ. 9. Μυτατώριον τῆς βασιλικῆς Α τῆς Ν. Ἀγχιάλου (Σχέδιον κ. Κίμ. Λάσκαρι).

Εἰς τὰς πτωχοτέρας ἐκκλησίας ὡς μυτατώριον τῶν κληρικῶν θὰ ἐχρησίμευεν ἓν ἐκ τῶν διαμερισμάτων τοῦ συνήθως τριμεροῦς νάρθηκος· ἐντεῦθεν δὲ ἡ παράδοσις νὰ ἐνδύεται ὁ ἐπίσκοπος τὰ ἄμφιά του εἰς τὸν νάρθηκα [2]. Εἰς δὲ τὰς περιοχάς, ὅπου ἡ μορφὴ τῆς λειτουργίας εἶχε μείνει κάπως ἀνεξέλικτος, θὰ ἐνεδύοντο οἱ κληρικοὶ τὰ ἄμφιά των εἰς τὸ ἱματιοφυλάκιον, τὸ κατόπιν μαρτυρούμενον ὡς διακονικὸν (πρβλ. ἀνωτ. σ. 298), ὅπως δηλαδὴ καὶ σήμερον. Ἀλλὰ ἡ μεταγενεστέρα ἀπόδοσις τοῦ ὀνόματος τοῦ μυτατωρίου καὶ εἰς τὸ διακονικὸν [3] ὀφείλεται εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς τάξεως τῆς ἀμφιέσεως,

---

[1] Βλ. ἀνωτ. σ. 286. Πρβλ. διάταξιν Ἐθν.Βιβλ. Ἀθην. κωδ. 813 (ἀνωτ. σ. 291,).

[2] Βλ. ἀνωτ. σ. 291.

[3] Βλ. Goar, Εὐχολόγιον, Βενετία 1730, 499 - 500, Du Cange, Glossarium ἐν λ. μιτατώριον καὶ Sophocles, Lexicon ἐν λ. μητατώριον, Reiske, Σχόλια εἰς Πορφυρογέννητον ἔκδ, Βόννης ΙΙ, 110, Ν. Βουλγάρεως, Ἱερὰ κατήχησις², Ἀθῆναι 1940, 95.

εἰς τὴν μετάθεσίν της ἀπὸ τοῦ μυτατωρίου τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ δεξιὰ τοῦ βήματος μεταγενέστερον διακονικόν.

Εἰς τὴν ἰουστινιάνειον Ἁγίαν Σοφίαν τὸ Μέγα Μυτατώριον ἦτο ἄσχετον πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν καὶ ἀφεώρα μόνον εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐθιμοτυπίαν. Ἦτο τὸ ἰδιαίτερον διαμέρισμα τοῦ βασιλέως ἐντὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας· ἢ ἐχρησιμοποιεῖτο τοῦτο μόνον κατὰ τὰς ἀνεπισήμους ἐπισκέψεις τοῦ βασιλέως εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ὁσάκις δηλαδή, ἐνίοτε κατόπιν ἐπιτιμίου, ἀπέφευγεν οὗτος τὰς βασιλικὰς πύλας καὶ εἰσήρχετο διὰ τῆς Ν θύρας, μέσῳ τοῦ Ἱ. Φρέατος[1]. Καὶ εἰς τὴν προϊουστινιάνειον Ἁγίαν Σοφίαν ὁ βασιλεὺς κατὰ τὴν λειτουργίαν ἀπεσύρετο εἰς ἰδιαίτερον χῶρον, τὸ «παρακύκλιν»[2]. Εἰς δὲ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Προδρόμου εἰς τὸ Ἕβδομον προσετέθη ἰδιαίτερον πλάγιον πολυτελὲς διαμέρισμα, προσφυῶς ἐξηγηθὲν ὡς μυτατώριον[3]. Τέλος ὡς μυτατώρια ἐπεζήτησε νὰ ἐξηγήσῃ ὁ Mavrodinov τὰ δύο πρὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἑκατέρωθεν τοῦ βήματος διαμερίσματα τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς τῆς Πλίτσκας ἐν Βουλγαρίᾳ: τὸ ἀριστερὸν διὰ τὸν ἀρχιερέα καὶ τὸ δεξιὸν διὰ τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων[4]. Ἀλλ' ἡ διάταξις τῆς βασιλικῆς τῆς Πλίτσκας, ἀπαράλλακτος πρὸς τὴν διάταξιν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος ἐν Σπάρτῃ[5] κ.ἄ., ἀνήκει εἰς μεταβατικὸν τύπον τῆς ἱστορίας τῆς διαμορφώσεως τῶν μερῶν τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, ἄσχετον πρὸς τὴν βασιλικὴν ἐθιμοτυπίαν, καὶ δὲν προσφέρει ἰδιαίτερόν τι στοιχεῖον· ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν ἐνδεχομένως—διότι λείπουν αἱ ἄμεσοι μαρτυρίαι—τὸ ἓν τοὐλάχιστον τῶν ἐν λόγῳ διαμερισμάτων τῆς βασιλικῆς τῆς Πλίτσκας ἐχρησιμοποιήθη καὶ ὡς βασιλικὸν μυτατώριον.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσα ἑρμηνεία τῶν κειμένων, ἰδιαιτέρως τῆς Διδαχῆς, ἀφίνει ἓν σημεῖον ἀκάλυπτον. Εἰς τὸ κείμενον δηλ. αὐτὸ ἡ θέσις τῶν πρεσβυτέρων ὁρίζεται *ἐντὸς* τοῦ βήλου (*intra* velum), τοῦτο δὲ πάλιν τοποθετεῖται *παρὰ* τὴν θέσιν τῆς μνημονεύσεως (*prope* locum commemorationis)· ἤτοι εἰς τὸ κείμενον φαίνεται ὡς νὰ πρόκειται περὶ δύο διακεκρι-

---

[1] Θεοφ. Συνεχ. VI 23 (Βόνν. 370) καὶ VI 29 (Βόνν. 376), Συμεὼν Μάγιστρ., Περὶ Λέοντος Σοφοῦ 18 (Βόνν., Αὐτόθι 709) καὶ 24 (Βόνν. 712).

[2] Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως Ι 91 (Βόνν. 415). Πρβλ. Ἰ. Παπαδόπουλον, Bull. Corr. Hell. 70, 1946, 431-432. «Παρακύκλιν» διόρθωσις τοῦ Παπαδοπούλου· εἰς τὸ κείμενον «παρατίτλιν».

[3] R. Demangel, Contribution à la topographie de l'Hebdomon, Paris 1945, 21 κἑ. Περὶ τῆς ἑρμηνείας του βλ. Παπαδόπουλον, Ἔνθ' ἀν. 428 κἑ., 432 καὶ εἰς Mémorial Petit, Ἔνθ' ἀν. 370 κἑ.

[4] N. Mavrodinov, Ἡ μεγάλη βασιλικὴ ἐν Πλίτσκᾳ καὶ ἡ βουλγαρικὴ αὐλικὴ ἐθιμοτυπία, Izvjestija Bulg. Arch. Inst. 13, 1929, 246 κἑ. (βουλγ.).

[5] Γ. Σωτηρίου, Θεολογία ΙΗ', 1940, 99 εἰκ. 8 καὶ Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. Α' εἰκ. 106.

μένων χώρων. Ἀλλά, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, δὲν ὑπάρχουν ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ἐπιτρέποντα τοιαύτην ἑρμηνείαν, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον ἐθεώρησα τὴν θέσιν τῆς μνημονεύσεως περίπου ὡς τὴν ἰδίαν πρὸς τὸν χῶρον τῶν προσρήσεων. Κατὰ ταῦτα γίνεται ἐδῶ δεκτόν, ὅτι οἱ ἐπιφορτισμένοι τὴν καταγραφὴν τῶν ὀνομάτων κληρικοὶ θὰ ἐκάθηντο καὶ αὐτοὶ εἰς τὸν χῶρον τῶν προσρήσεων, ἀλλὰ κάπου ἔξω τοῦ βήλου· οἱ πρεσβύτεροι θὰ ἐκάθηντο *πλησίον* αὐτῶν, *ἀλλ' ἐντὸς* τοῦ βήλου· καὶ εἰς τὸ βάθος τοῦ χώρου θὰ ἐκάθητο ὁ ἐπίσκοπος. Ἑπομένως θὰ ὑπῆρχεν εἶδος ἡμιφορητοῦ (ξυλίνου) ἢ μονίμου συνθρόνου εἰς τὸ παλαιοχριστιανικὸν «μυτατώριον», τοῦ ὁποίου ἡ λειτουργία φαίνεται τώρα ὅτι συνέπιπτεν ἐν μέρει πρὸς τὴν λειτουργίαν τοῦ συριακοῦ τύπου βήματος ἢ ἄμβωνος[1].

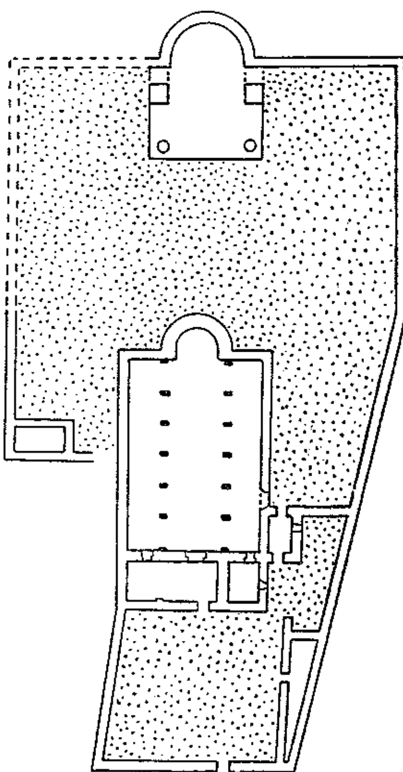
Ὅτι δὲ ἡ θέσις τῆς μνημονεύσεως δὲν ἦτο ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν παρὰ τὸ ἅγ. βῆμα καὶ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τῆς κατὰ τὴν ἀναφορὰν μνημονεύσεως τῶν ὀνομάτων, ἀλλ' ὅτι ἡ θέσις αὕτη ἦτο ἔξω καὶ συνεδέετο πρὸς τὴν μνημόνευσιν τῶν ὀνομάτων κατὰ τὴν πρόθεσιν τῶν προσφορῶν, διδασκόμεθα ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μεσοποταμίας (Tûr 'Abdîn), ἐπαρχίας μὲ ἀρχαϊκοὺς χαρακτῆρας, λόγῳ τῆς ἀποκοπῆς της ἀπὸ τοῦ ἄλλου χριστιανικοῦ κόσμου. Περὶ τοῦ προκειμένου δὲν ἔχει σημασίαν τὸ ὅτι αἱ βασιλικαὶ τῆς Μεσοποταμίας δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον, τὸν ὁποῖον προϋποθέτουν ἡ Διδαχὴ καὶ ἡ Ἀραβικὴ Διδασκαλία, δηλαδή, τὸ ὅτι δὲν εἶναι ἀξονικῆς διατάξεως μὲ νάρθηκα καὶ αἴθριον πρὸς Δ καὶ μὲ διακονικὸν δεξιὰ τοῦ νάρθηκος.

Αἱ βαλιλικαὶ τοῦ Tûr 'Abdîn ἔχουν κατὰ μῆκος τῆς Ν πλευρᾶς των προσηρτημένην αὐλήν, ἁπλῆν ἢ μετὰ στοῶν καὶ ἐφωδιασμένην κατὰ τὴν Α πλευράν της μὲ μεγάλην ἐξέδραν ὑπὸ τὸ ὄνομα «τόπος προσευχῆς»—εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν bēt selôtā. Ἡ ἐξέδρα εἶναι ἀνοικτὴ πρὸς τὴν αὐλὴν καὶ φέρεται ὡς ὁ τόπος διὰ τὰς ἀκολουθίας τῶν Ὡρῶν ἐν καιρῷ θέρους καὶ ὡς θέσις τῶν κληρικῶν—τοῦ λαοῦ ἡ θέσις ἐννοεῖται εἰς τὴν αὐλήν, ἐν ὑπαίθρῳ. Ἑπομένως δὲν πρόκειται περὶ αὐλῆς ἁπλῶς, ἀλλὰ περὶ λειτουργικοῦ χώρου, περὶ τοῦ συριακοῦ τύπου «αἰθρίου», ἀντιστοίχου πρὸς τὸ λειτουργικῆς χρησιμότητος αἴθριον τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν (βλ. ἀνωτ. σ. 279 κἑ.). Ὅπου δὲν ὑπῆρχε bēt selôtā αἱ ἀκολουθίαι ἐτελοῦντο πρὸ τῆς εἰσόδου τῆς καθ' αὐτὸ βασιλικῆς (πρβλ. τὴν λειτουργικὴν χρησιμότητα τοῦ νάρθηκος ἀνωτ. σ. 283 κἑ.), κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα ἐτελοῦντο ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν. Εἰς τὰς ὑπ' ὄψιν ἐξέδρας ἢ παρὰ τὴν εἴσοδον πρὸς τὸν κυρίως ναόν, δηλαδὴ εἰς τοὺς τόπους προσευχῆς, εὑρέθησαν ἀναγεγραμμένα ὀνόματα θανόντων, ὅπερ σημαίνει, ὅτι ἡ ἐξέδρα τῆς αὐλῆς ἢ ὁ παρὰ τὴν εἴσοδον χῶρος ἦσαν θέσεις

---

[1] Περὶ τοῦ συριακοῦ ἄμβωνος βλ. ἀνωτ. σ. 290. Πρόσθες A. M. Schneider, Liturgie u. Kirchenb. in Syr., Ἔνθ' ἀν. 61 κἑ.

μνημονεύσεων[1]. Ἔξω τῆς Μεσοποταμίας εἰς τὴν ἀξονικῆς διατάξεως, μὲ αἴθριον πρὸς Δ, βασιλικὴν Bin-bir-kilissé ἀριθ. 7 ἡ ἐξέδρα εὑρίσκεται εἰς τὸν Α τοῖχον εὐρυχώρου αὐλῆς ὄπισθεν τοῦ ναοῦ εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἄξονος τῆς ἐκκλησίας· ἡ ἐξέδρα εἶναι μεγαλοπρεπὴς μὲ δύο κίονας πρὸ αὐτῆς καὶ στέγασμα (εἰκ 10)[2].

Εἰκ. 10. Βασιλικὴ Bin-bir-kilissé ἀριθ. 7. Τὰ ἐστιγμένα μέρη εἶναι ὑπαίθρια (A. M. Schneider).

Ὁ Schneider, ἐπηρεασμένος ἐκ τῆς ἀναγραφῆς τῶν ὀνομάτων διὰ μνημόνευσιν, ἐξηγεῖ τὰς ἐξέδρας τῶν ἀνωτέρω μνημείων ὡς ὑπηρετούσας νεκρικόν τι ἔθιμον (νεκρόδειπνα) καὶ συνδέει αὐτὰς πρὸς τὴν νεκρικὴν ἐξέδραν τοῦ Marusinac (Σάλωνος) τῆς Δαλματίας[3]. Ἀλλ' ἀντὶ νὰ ζητήσωμεν ἑρμηνείας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐξωτερικῶν ὁμοιοτήτων, νομίζω ὅτι εἶναι μεθοδικώτερον νὰ στηριχθῶμεν εἰς τὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία ἀκόμη, γεμάτη ἀρχαϊκότητα, θέλει τὴν bēt selôtā χῶρον λειτουργικόν. Ἡ G. Bell παρέχει τὴν πληροφορίαν, ὅτι εἰς τὴν bēt selôtā τελοῦνται αἱ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου τῆς ἑβδομάδος, τῆς καθ' αὐτὸ ἐκκλησίας χρησιμοποιουμένης μόνον κατὰ Κυριακήν[4]. Ἂν τώρα ἐνθυμηθῶμεν τὴν μορφολογίαν τῆς ἱεροσολυμιτικῆς λειτουργικῆς παραδόσεως (βλ. ἀνωτ. σ. 284-285), ἀντιλαμβανόμεθα πλέον ὅτι ἡ bēt selôtā τῆς βασιλικῆς Bin-bir-kilissé ἀριθ. 7 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν θέσιν τῆς Ἀναστάσεως, ἐν ᾧ ὁ καθ' αὐτὸ ναὸς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν βασιλικὴν τοῦ Γολγοθᾶ. Καὶ ἀντιθέ-

[1] Μνημεῖα καὶ πηγὰς βλ. παρὰ A. M. Schneider, Basilica discoperta κλπ. 138 κέ.

[2] W. Ramsay-G. Bell, The thousand and one churches, London 1909, 85 εἰκ. 46-50, K. Liesenberg, Der Einfluss der Liturgie auf die frühchristliche Basilika, Neustadt 1928, 148 εἰκ. 58 καὶ A. M. Schneider, Αὐτόθι 139 εἰκ. 5.

[3] Schneider, Ἔνθ' ἀν. Περὶ τῆς ἐξέδρας τοῦ Μαρούσιναχ βλ. Forschungen in Salona III (1939), σ. 8, 14 εἰκ. 10, 23 (R. Egger) καὶ σ. 85 κέ., εἰκ. 111-113 (E. Dyggve).

[4] Ramsay-Bell, Ἔνθ' ἀν. 99.

τως ἀποκτῶμεν τώρα σαφεστέραν ἰδέαν περὶ τῆς διατάξεως τῶν χώρων τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ περὶ τῆς λειτουργίας των[1].

Συγκεφαλαιώνω: Ἡ bēt selôtā, ὡς θέσις τῶν κληρικῶν καὶ συγχρόνως ὡς τόπος μνημονεύσεως, εἶναι ὅ,τι καὶ ὁ χῶρος προσρήσεων, ὁ locus commemorationis—τὸ παλαιοχριστιανικὸν «μυτατώριον»—τῶν ἑλληνιστικοῦ τύπου βασιλικῶν. Ὁ ἱερεὺς μνημονεύει τὰ ὀνόματα ὁσάκις προσεύχεται ἐκεῖ, δηλ. κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου (quando orat), ἡ ἐκεῖ δὲ ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων ἐπέχει τὴν θέσιν διπτύχων. Οἱ πρεσβύτεροι κάθηνται ἐντὸς τῆς bēt selôtā, ἔμπροσθεν τῆς ὁποίας θὰ ἐκρέματο βῆλον (intra velum), συμφώνως πρὸς γενικωτέραν παράδοσιν[2]. Ἡ bēt selôtā καὶ αἱ ὅμοιαι κατασκευαὶ προσφέρουν τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια τῶν κειμένων τῆς Διαθήκης καὶ τῆς Ἀραβικῆς Διδασκαλίας (βλ. ἀνωτ. σ. 296_{2-3}, 298_3).

7. Η ΛΑΜΠΑΔΗΦΟΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΝ

Ἡ χριστιανικὴ τελετουργικὴ φωταγωγία ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1ου αἰ. καὶ φέρεται συνδεδεμένη πρὸς ἀναμνήσεις ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας (Πρ. κ' 8, Ἀποκ. α' 12, β' 1, δ' 5, ια' 4). Ἀλλὰ περὶ τελετουργικῆς λαμπαδηφορίας τὸν πρῶτον ὑπαινιγμὸν προσφέρει ἡ τοιχογραφία τῶν Μυροφόρων εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς Δούρας (πρώτου ἡμίσεος τοῦ 3ου αἰ.).

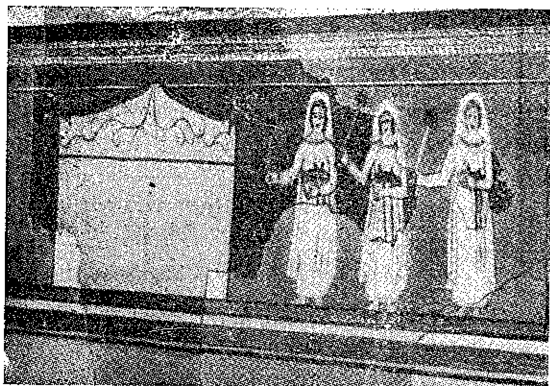
Ἡ τοιχογραφία τῆς Δούρας εἶναι ἐλλιπής· τὸ σῳζόμενον τμῆμα της παρουσιάζει τρεῖς γυναῖκας, αἱ ὁποῖαι κρατοῦν λαμπάδας καὶ μικρὰ δοχεῖα καὶ βαδίζουν πρὸς σαρκοφάγον, ἑκατέρωθεν τῆς ὁποίας εἰκονίζονται δύο μεγάλοι ἀστέρες· εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τῆς τοιχογραφίας, συμμετρικῶς, θὰ εἰκονίζοντο ἄλλαι γυναῖκες (εἰκ. 11)[3]. Ἡ τοιχογραφία αὕτη ἐξηγεῖται συνήθως ὡς παράστασις τῶν Μυροφόρων πρὸ τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ. Τὰ δὲ μικρὰ σκεύη θεωροῦνται μυροδοχεῖα, ἀλλὰ πιθανῶς πρόκειται περὶ θυμιατηρίων—εἶναι ἀνοικτὰ ἄνω καὶ ἐρυθρά. Ὁπωσδήποτε δὲν πρόκειται περὶ ἀπεικονίσεως ἱστορικῆς σκηνῆς, ἀλλὰ περὶ ἀλληγορίας. Οἱ ἀστέρες εἶναι σύμβολα τῆς θεότητος, τοποθετημένοι δ' ἑκατέρωθεν τοῦ τάφου, δίδουν εἰς αὐτὸν

[1] Πρβλ. Dyggve, Gravkirken σ. 18 κέ., πίν. V A καὶ VII A, ὅστις θεωρεῖ ὅτι τὸ αἴθριον τῆς Ἀναστάσεως ἀπέληγεν εἰς ἡμικύκλιον (ἢ εἰς ἐξέδραν).

[2] Παραδείγματα παρὰ Grabar, Martyrium I σ. 73, εἰκ. 8 καὶ σ. 74, 80-81, 88, 89.

[3] P. Baur ἐν Excav. at Dura-Europos, Prelim. Rep. V (1934), 270 κέ., πίν. XLI, XLII καὶ XLVIII, Στυλ. Πελεκανίδη, Τὸ πρωτοχριστ. βαπτιστήρ. τῆς Δούρας-Εὐρωποῦ, Ν. Σιὼν 31, 1936, 213 κέ., W. Seston, L'église et le bapt. de Doura-Europos, Ann. Éc. Haut. Ét. Gande I, 1937, 169 κέ. Βλ. καὶ Wulff, Altchr. Byz. Kunst, Bibliogr.-krit. Nachtr. σ. 25 εἰκ. 534.

θριαμβευτικὸν νόημα. Πρόκειται περὶ ἀλληγορίας τῆς ἀναστάσεως, περὶ ὑπομνήσεως τῆς ἐπιφανείας τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν του. Πρὸς τὸν Χριστὸν - Θεὸν πομπεύουν μὲ λαμπάδας καὶ θυμιάματα αἱ εἰκονιζόμεναι γυναῖκες, ὅπως κατὰ τὰς ἑορταστικὰς πομπὰς πρὸς τιμὴν τῆς ἐπιφανείας τοῦ αὐτοκράτορος - θεοῦ ὁδεύουν πρὸς αὐτὸν οἱ πολῖται μὲ λαμπάδας καὶ θυμιατήρια [1]. Ἑπομένως ἐδῶ εἰκονίζονται οὐρανοπολίτιδες ἐν πομπῇ πρὸ τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστοῦ.

Εἰκ. 11. Πομπὴ λαμπαδηφόρων Παρθένων. Τοιχογραφία τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Δούρας (P. Bauz.)

Ἡ ἐξήγησις τῆς τοιχογραφίας τῆς Δούρας ὡς ἀλληγορίας παρθένων εἰς τὸν παράδεισον εἶναι συμφωνοτέρα πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ 3ου αἰ. Πρόκειται περὶ εἰκόνος πολὺ προσφιλοῦς εἰς τὴν χριστιανικὴν φαντασίαν. Σημειώνω ἐκ τοῦ Μεθοδίου Ὀλύμπου (+310 - 311) τοὺς στίχους:

«Ἁγνεύω σοι καὶ λαμπάδας φαεσφόρους
κρατοῦσα
νυμφίε ὑπαντάνω σοι» [2].

Περίπου ὅμοιον νόημα ἐπανευρίσκομεν κατὰ τὸν 5 - 6ον αἰ. εἰς τὴν καθυστερημένην εἰκονογραφίαν τοῦ El Bagawat: Εἰκονίζεται πομπὴ ἑπτὰ λαμπαδηφόρων γυναικῶν, ἀλλὰ πρὸς οἰκοδόμημα μὲ ἀέτωμα (εἰκ. 12) [3]· αἱ

---

[1] Σχετικῶς βλ. Alföldi, Die Ausgestaltung κλπ., Röm. Mit. 49, 1934, 88 κἑ., 113 καὶ Treitinger, Oström. Kais.-u. Reichsid. 50, 68 κἑ.

[2] Μεθοδ., Συμπόσ. XI (Bonwetsch 131 κἑ.). Ἐπαναλαμβάνεται ὡς ὑπακοὴ τοῦ ὕμνου τῶν παρθένων. Ὁ Fr. Jos. Dölger, Ant. u. Christ. 5, 1936, 1 κἑ. ἑρμηνεύει τὰς λαμπάδας ὡς λύχνους. Ὑπόκειται ἡ παραβολὴ τῶν παρθένων, αἵτινες ἐξῆλθον πρὸς προϋπάντησιν τοῦ νυμφίου· ἀλλὰ καὶ αὕτη ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῆς ἐπισήμου εἰς ἑορτάζουσαν πόλιν ὑποδοχῆς ἡγεμόνος—Σωτῆρος.

[3] Ἡ εἰκ. 12 εἶναι κακή. Ἐλήφθη ἐξ ἀναδημοσιεύσεων τῆς παρὰ De Bock, Materiaux pour servir à l'archéol. de l'Égypte chrét. (1901) πίν. IX εἰκόνος. Πρβλ. Leclerq, DACL II, 1 εἰκ. 1188 (ἄρθρ. Bagaouat) καὶ Grabar, Martyrium II, 262, πίν. XXXV καὶ τὴν βιβλιογρ. παρὰ Wulff, Ἐνθ' ἀν. 13. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λαμπαδηφόρων παρθένων (ἑπτὰ) πιθανῶς εἶναι μοντανιστικὸν κατάλοιπον.

γυναῖκες χαρακτηρίζονται ὑπὸ ἐπιγραφῆς ὡς «παρθένοι», ἡ ὅλη δὲ παράστασις ἐξηγεῖται ὡς τελετουργικὴ πομπὴ νεοφωτίστων. Ἐδῶ ἀντὶ τάφου ἔχομεν ἰδανικὴν ἀπεικόνισιν ναοῦ. Ἂς σημειωθῇ, ὅτι καὶ αἱ παρθένοι τοῦ El Bagawat κρατοῦν σκεύη: ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα εἶδος πρόχου (ἀγγεῖα μὲ σφαιροειδῆ κοιλίαν), αἱ τελευταῖαι θυμιατήρια κρεμαστά (;) (σκεύη μὲ εὐθείας ἀκμὰς καὶ μὲ ἀπόληξιν πρὸς τὰ κάτω). Ἐδῶ δὲν πρόκειται περὶ ρεαλιστικῆς ἀπεικονίσεως λειτουργικῆς σκηνῆς· ἀλληγορεῖται πομπὴ εἰς τὸν παράδεισον [1]. Σημειώνω τὸ ἀκόλουθον χωρίον πάλιν ἐκ τοῦ Μεθοδίου: «Ἡμεῖς γὰρ κυρίως οἱ ζῶντές ἐσμεν αἱ ψυχαί, αἵτινες μετὰ τῶν σωμάτων, ἀπειληφυῖαι ταῦτα, ἐν νεφέλαις ὑπαντησόμεθα τὰς λαμπάδας φέρουσαι κεκοσμημένας οὐκ ἀλλοτρίῳ καὶ κοσμικῷ κόσμῳ τινι, ἀλλὰ τῷ φρονήσεως καὶ σωφροσύνης, ἄστρων δίκην ἀποστιλβόντων σέλας αὐγῆς αἰθερίου πεπληρωμένον» [2]. Ὁ παραλληλισμὸς τῶν λαμπαδηφόρων ψυχῶν πρὸς τὰ ἄστρα ἐνθυμίζει τὰς παρθένους καὶ τὰ ἄστρα τῆς τοιχογραφίας τῆς Δούρας, φαίνεται δὲ ὅτι καὶ παρὰ τῆς κοινότητος τῆς Δούρας αἱ παρθένοι (αἱ ψυχαὶ) παρωμοιάζοντο πρὸς τὰ ἀποστίλβοντα ἄστρα.

Εἰκ. 12. Πομπὴ λαμπαδηφόρων παρθένων. Τοιχογραφία ἐκ τοῦ El Bagawat.

Αἱ εἰκόνες ὑπερβατικῆς λαμπαδηφορίας εἶναι μεταφοραὶ ἀπὸ τῆς λειτουργικῆς πράξεως—ἂς ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς καθ' ὅλου λατρείας ἀποτελεῖ κανόνα ἡ προέκτασις εἰκόνων τῆς ἐπιγείου λατρείας καὶ μετουσίωσίς των εἰς οὐράνια ὁράματα. Ἐπὶ δὲ τοῦ προκειμένου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχωμεν μεταφορὰν ἐκ τῆς λαμπαδηφορίας κατὰ τὸ βάπτισμα, ἐπειδὴ περὶ αὐτῆς ἔχομεν τὰς θετικωτέρας εἰδήσεις [3]. Πράγματι δὲ τὸ περιεχόμενον τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Δούρας καὶ τοῦ El Bagawat συμπυκνώνεται εἰς τὴν ρῆσιν, τὴν ὁποίαν ἔλεγεν ἄλλοτε ὁ ἱερεύς, παραδίδων εἰς τὸν νεοφώ-

---

[1] Περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ ὡς παραδείσου βλ. Jos. Sauer, Die Symbolik des Kirchengebäudes, Freiburg i. Br. 1924, L. Kitschelt, Die frühchristliche Basilika als Darstellung des himmlischen Jerusalem, München 1938. Δὲν εἶδον τοῦ Alex. Hackel, Die Kirche als Symbol ἐν J. Tyriac-G. Wunderle-P. Werhun, Der christliche Osten. Geist u. Gestalt, Regensburg 1939.

[2] Μεθοδ., Συμπόσ. VI 4 (Bonwetsch 69).

[3] Κύριλλ. Ἱεροσολ., Προκατήχ. «νυμφαγωγίας λαμπάδες καὶ οὐρανίου πολιτείας ἐπιθυμία» (Migne 33, 333). Βλ. καὶ τὴν ἑπομένην ὑποσημείωσιν.

τιστον τὴν ἀνημμένην λαμπάδα του: «Λάβε ταύτην τὴν λαμπάδα καὶ τήρησον αὐτὴν ἄσβεστον, ἵνα, ὅταν ἔλθῃ ὁ Κύριος ἐν τῷ <παρθενικῷ> γάμῳ, δυνηθῇς αὐτῷ ὑπαντῆσαι μετὰ <τῶν φρονίμων παρθένων καὶ πάντων> τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἐν αὐλῇ οὐρανίῳ (=παραδείσῳ) καὶ ἕξεις ζωὴν αἰώνιον»[1]. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Δούρας διὰ τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ ἀλληγορεῖται ἡ πρὸ τῆς ἁγίας τραπέζης (=τάφου τοῦ Χριστοῦ) πομπὴ καὶ στάσις τῶν νεοφωτίστων, ὁμοῦ δὲ καὶ τὸ ὑπερβατικὸν περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς τελετῆς[2]. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ El Bagawat ἀντὶ τοῦ συμβόλου «τάφος Χριστοῦ - ἁγία τράπεζα» ἐχρησιμοποιήθη τὸ σύμβολον «ναὸς - παράδεισος», ἀλλὰ μὲ ἀφετηρίαν πάντοτε παραστάσεις ἐκ τῆς λειτουργικῆς πράξεως.

Σήμερον τελοῦμεν ὑπὸ τὴν ζωηρὰν ἐντύπωσιν τῆς λαμπαδηφορίας κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ Πάσχα. Ὡς γνωστόν, πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Ἑωθινοῦ Εὐαγγελίου, σβήνονται ὅλα τὰ φῶτα τῆς ἐκκλησίας, πλὴν τῆς ἀκοιμήτου κανδήλας, ἐκ τοῦ φωτὸς δὲ αὐτῆς λαμβάνει ὁ ἱερεὺς καὶ μεταδίδει εἰς τὰς λαμπάδας τῶν πιστῶν. Κατόπιν ἐξερχόμεθα τῆς ἐκκλησίας καὶ ὑποβλητικὴ πλήμμυρα φωτὸς γεμίζει τὸν πρὸ αὐτῆς χῶρον[3]. Ἐκεῖ ἀναγινώσκεται τὸ Ἑωθινὸν καὶ ψάλλεται τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη», τοῦ λαοῦ ὑπηχοῦντος καὶ κραδαίνοντος τὰς λαμπάδας, καὶ ἀκολούθως, ψαλλομένου τοῦ κανόνος «Ἀναστάσεως ἡμέρα», εἰσερχόμεθα πάλιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὁμαδικῶς καί, ἀναπτομένων ὅλων τῶν φώτων, συνεχίζεται ἡ ἀκολουθία[4]. Παλαιότερον αἱ λαμπάδες ἠνάπτοντο ἔξω (εἰς τὴν αὐλὴν ἢ εἰς τὸν νάρθηκα), ἡ δὲ εἴσοδος εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐγίνετο διὰ τῆς ψαλμῳδίας τοῦ «Χριστὸς Ἀνέστη»[5]. Ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας αἱ λαμπάδες κρατοῦνται ἀνημμέναι. Τῆς λατρευτικῆς ταύτης πράξεως στοιχεῖα οὐσιώδη διὰ τὴν ἔρευναν ἡμῶν εἶναι: ἡ ὁμαδικὴ μετὰ λαμπαδηφορίας εἴσοδος (πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 289), ἡ ἔξω τοῦ ναοῦ ἀφὴ τῶν λαμπάδων καὶ ἡ μέχρι πέρατος τῆς τελετῆς φωταγωγία τῆς ἐκκλησίας καὶ διὰ τῶν λαμπάδων τῶν πιστῶν.

[1] Κῶδ. Σιναϊτ. 966 (Dmitrievskij, Εὐχολόγια II, 209). Τὰ ἐντὸς < > κῶδ. Κουτλουμουσ. 341 (Αὐτόθι 953). Πρβλ. Π. Τρεμπέλα, Ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος, Θεολογία Κ', 1949, 438 καὶ ΚΑ', 1950, 66 καὶ 67. Ἡ ῥῆσις φαίνεται παλαιοχριστιανικὸν κατάλοιπον. Πρβλ. ἑπομένην ὑποσημ.

[2] Πρβλ. Γρηγορ. Ναζιανζ., Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα, λόγ. 40, 46 «Ἡ στάσις, ἣν αὐτίκα στήσῃ μετὰ τὸ βάπτισμα πρὸ τοῦ μεγάλου βήματος (ἐνν. τοῦ ἱεροῦ), τῆς ἐκεῖθεν δόξης ἐστὶ προχάραγμα... Αἱ λαμπάδες, ἅσπερ ἀνάψεις, τῆς ἐκεῖθεν φωταγωγίας μυστήριον, μεθ' ἧς ἀπαντήσομεν τῷ νυμφίῳ φαιδραὶ καὶ παρθένοι ψυχαί, φαιδραῖς ταῖς λαμπάσι τῆς πίστεως» (Migne 36, 425).

[3] Ὑπάρχουν κατὰ τόπους παραλλαγαὶ τῆς συνηθείας.

[4] Γ. Βιολάκη, Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις (ἀ.ἔ.), 308.

[5] Κῶδ. Σιναϊτ. 1096 12ου αἰ. (Dmitrievskij, Τυπικὰ III, 74), Κώδικες Λαύρας Ἄθω 99, Σιναϊτ. 1094 καὶ Σιναϊτ. 1095 12 - 13ου αἰ. (Αὐτόθι 90 - 91).

Ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας λαμπαδηφορία ἐκτείνεται εἰς ὁλόκληρον τὸν κύκλον τῶν ἑορτῶν τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς Ἀναλήψεως. Λαμπαδηφορία ἀπαντᾷ καὶ κατὰ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν καὶ κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τῆς μοναχικῆς κουρᾶς. Ὡς πρὸς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν, ἐπειδὴ αὕτη παλαιότερον ἐτελεῖτο ὁμοῦ μετὰ λειτουργίας, δικαιούμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ λαμπαδηφορία της δὲν ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ νεκρικὰ ἔθιμα, ἀλλ' ἐξ ἴσου καὶ εἰς τὴν κανονικὴν λειτουργίαν, ὅπως ἡ λαμπαδηφορία τῶν λειτουργιῶν τοῦ κύκλου τοῦ Πάσχα. Ἡ λαμπαδηφορία, δηλαδή, φαίνεται ὅτι ἀπετέλει στοιχεῖον γενικώτερον τῆς παλαιοχριστιανικῆς λειτουργίας. Ἡ συντηρητικότης δὲ ὡς πρὸς τὰς συνδεομένας πρὸς τὸν θάνατον συνηθείας ἐξηγεῖ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς λαμπαδηφορίας ἐκ τῆς νεκρικῆς λειτουργίας εἰς τὴν κατόπιν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν καὶ εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ μνημοσύνου. Γεμάτη μυστικισμὸν καὶ συναφὴς πρὸς τὴν λαμπαδηφορίαν τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας εἶναι καὶ ἡ τῆς μοναχικῆς κουρᾶς καὶ ἡ τῆς χειροτονίας ἐπισκόπου[1].

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ βάπτισμα. Ἡ κατὰ τὸ βάπτισμα λαμπαδηφορία ἐγίνετο παρὰ τῶν νεοφωτίστων, κρατούντων ἀνημμένας λαμπάδας καὶ ἐκ τοῦ βαπτιστηρίου εἰσαγομένων ἐν πομπῇ εἰς τὸν κυρίως ναὸν κατὰ τὴν ὥραν τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου[2]. Οἱ νεοφώτιστοι θὰ ἐκράτουν τὰς λαμπάδας ἀνημμένας καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας, μέχρι τῆς ὥρας τῆς ἐκ μέρους των ἱ. μεταλήψεως[3]. Λοιπόν, ἔχομεν ἀκόμη μίαν ἔνδειξιν περὶ λαμπαδηφορίας κατὰ τὴν λειτουργίαν[4].

Ἀλλ' ἡ πομπικὴ ἐκ τοῦ βαπτιστηρίου εἴσοδος τῶν νεοφωτίστων εἰς τὸν ναὸν κατὰ τὴν ὥραν τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου συνέπιπτε πρὸς τὴν παλαιοτέραν ὁμαδικὴν εἴσοδον τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοῦ αἰθρίου καὶ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναόν, συνέπιπτε, δηλαδή, πρὸς τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας (βλ. ἀνωτ. σ. 282 κἑ.). Τοῦτο δὲ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν τάξιν, τὴν ὁποίαν ὑπαινίσσεται ὁ Μεθόδιος (βλ. ἀνωτ. σ. 289). Κάποιαν ἀπήχησιν τῆς παλαιο-

[1] Κώδ. Βιβλιοθ. Μιλάνου (Brera) ἀριθ. ad. XI 47 «οἱ δὲ κληρικοὶ κύκλωθεν τοῦ ὑποψηφίου βαστάζοντες μικροί τε καὶ μεγάλοι λαμπάδας ἁπτομένας» (Σωφρ. Εὐστρατιάδης, Γρηγόρ. Παλαμᾶς Α', 1917, 486), Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. ἀριθ. 877 «κρατοῦσι δὲ πάντες κηρία καὶ ἅπτουσιν» (Π. Τρεμπέλα, Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν, Θεολογία ΙΘ', 1941 - 1948, 647).

[2] Τρεμπέλας, Θεολογία Κ', 1949, 447.

[3] Ἐντεῦθεν ἡ ἐνιαχοῦ συνήθεια νὰ κρατῇ λαμπάδα ὁ μεταλαμβάνων. Βλ. Γ.Α. Μέγα, Ζητήματα Ἑλλην. Λαογραφ., Ἐπετηρ. Λαογρ. Ἀρχ. 5 - 6, 1943 - 1944, 95. Κατὰ τὴν πρώτην μετάληψιν τῶν νηπίων ἀνάπτεται, ὡς γνωστόν, ἡ λαμπὰς τοῦ βαπτίσματος (Αὐτόθι σ. 94).

[4] Ἡ ἀρχαιοτέρα εἴδησις εἰς τὴν Ἐπιστ. Διόγν. κεφ. 12 «καὶ κηροὶ συνάγονται» (Migne 2, 1185).

τέρας μετὰ λαμπαδηφορίας εἰσόδου πιθανῶς διασώζει ἡ «εὐχὴ τῆς εἰσόδου καὶ τοῦ θυμιάματος» τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου, χρησιμοποιοῦσα τὴν ἀλληγορίαν «λαμπάδα» [1]. Ἡ ἀλληγορία αὕτη, καθ' ἣν ὥραν ῥίπτεται θυμίαμα εἰς τὸ φορητὸν θυμιατήριον καὶ τελεῖται ἡ Εἴσοδος, ἐνθυμίζει τὰς παραστάσεις τῆς Δούρας καὶ τοῦ El Bagawat, ἤτοι τὴν πομπήν, τὴν ὁποίαν ἐξηγήσαμεν ἤδη ὡς εἴσοδον μετὰ λαμπάδων, θυμιατηρίων καὶ ἄλλων—ὑγρῶν—προσφορῶν (διὰ τῶν διαφόρων ἀγγείων). Ἡ προσκομιδὴ τῶν δώρων (ἡ νῦν Μεγάλη Εἴσοδος) ἐγίνετο καὶ αὐτὴ κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας.

Ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἐκείνη τελετουργικὴ εἰκών, ὡς ἀποκαθιστῶμεν αὐτὴν ἐδῶ, ὡμοίαζε πρὸς τὴν σημερινὴν κατὰ τὸ Πάσχα, ἐνθυμίζει δὲ μορφὰς τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας (βλ. ἀνωτ. σ. 308) καὶ τῆς μυστηριακῆς· γενικῶς δὲ ἡ λαμπαδηφορία κατὰ τὴν λειτουργίαν ἐνθυμίζει μορφὰς τῶν μυστηριακῶν τελετῶν [2]. Ἂς σημειωθῇ ἀκόμη, ὅτι ἡ μέχρι σήμερον συνήθεια τοῦ νὰ κραδαίνουν οἱ πιστοὶ τὰς λαμπάδας των κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τοῦ «Χριστὸς Ἀνέστη» συνεχίζει ἀντίστοιχον πρᾶξιν τῆς ἐλευσινιακῆς λατρείας [3]. Ὁ Χρυσόστομος, ὁ βιαιότερον παντὸς ἄλλου πολεμήσας τὰς εἰσπηδήσεις εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν μορφῶν ἐκδήλως ἐθνικῶν, δὲν κατώρθωσε νὰ ἐκριζώσῃ τὴν συνήθειαν τοῦ κραδασμοῦ τῶν λαμπάδων [4].

---

[1] Λειτουργ. Μάρκου «Ὁ τὴν δωδεκάφωτον *λαμπάδα* τῶν δώδεκα ἀποστόλων ἐκλεξάμενος... οὕτως καὶ ἐφ' ἡμᾶς τοὺς περιεστηκότας δούλους σου ἐν τῇ *εἰσόδῳ* τῆς ἱερουργίας ταύτης ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους, διακόνους, ἀναγνώστας, ψάλτας τε καὶ λαϊκοὺς» (Brightman, Eastern liturg. 115 - 116).

[2] Ἐλευσῖνος (Foucart, Myst. d'Éleus. 338 - 339, Δ. Γουδῆ, Τὰ Μυστήρια τῆς Ἐλευσῖνος [1925], 65), Κορείου Ἀλεξανδρείας (Ἐπιφαν., Παναρ., Αἱρ. 51, 22, 9 κέ. K. Holl, II 285, 16 κέ.), Ἴσιδος (Ἀπουληΐου, Metamorph. XI, 9, πρβλ. Jos. Berreth, Studien zum Isisbuch in Apuleius' Metamorphosen [Tübingen] 1931, 56 καὶ 58). Γενικώτερον διὰ τὴν ἀρχαίαν λατρείαν M. Vassits, Die Fackeln in Kultus und Kunst der Griechen, Belgrad 1900 (δὲν τὸ εἶδον) καὶ ἐσχάτως M. P. Nilsson, Lampen und Kerzen im Kult der Antike, Opuscula Archæologica VI, 1950, 96 κέ.

[3] Ἀριστοφ., Βάτραχ. στίχ. 313 - 314. Πρβλ. Γουδῆ, Ἔνθ' ἀν. 53. Περὶ τοῦ χωρίου τοῦ Ἀριστοφάνους βλ. καὶ F. Buffière ἐν Mélanges Victor Magnien, Toulouse 1949, 12.

[4] Χρυσοστ., Εἰς τὸ γενέθλ. τοῦ Σωτῆρος «Πάντων οὖν σκιρτώντων, σκιρτῆσαι θέλω κἀγώ, χορεῦσαι βούλομαι, πανηγυρίσαι θέλω· χορεύω δὲ οὐ κιθάραν πλήττων, οὐ θυρσὸν κινῶν, οὐκ αὐλοὺς ἔχων, οὐ δᾷδας ἅπτων, ἀλλ' ἀντὶ μουσικῶν ὀργάνων τὰ τοῦ Χριστοῦ σπάργανα φέρων... Διὸ καὶ αὐτὰ ἔρχομαι φέρων, ἵνα τῇ αὐτῶν δυνάμει ἰσχὺν λόγων λαβὼν μετ' ἀγγέλων εἴπω: Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ κλπ.» (Migne 56, 387). Ὁ ὑπαινιγμὸς τοῦ κραδασμοῦ τῶν λαμπάδων εἶναι σαφής, δὲν πρόκειται περὶ ῥητορικῆς κορωνίδος. Ἐνδιαφέρων εἶναι καὶ ὁ παράλληλος ὑπαινιγμὸς τῆς Μεγάλης Δοξολογίας (Ἑωθινοῦ). Ὡς πρὸς τὰς δᾷδας=λαμπάδας πρβλ. «δᾳδουχίαν» (Γρηγορ. Ναζιανζ., Εἰς τὴν Καινὴν Κυριακήν, ὁμιλ. 44, 5 Migne 36, 612) καὶ «δᾳδουχούμενον» (Γρηγορ. Νύσσ., Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, λόγ. 4 Migne 46, 681).

Σήμερον συνηθίζεται νὰ κινοῦν τοὺς ἀνημμένους πολυελαίους, ὅταν ψάλλεται ἡ Μεγάλη Δοξολογία. Νομίζω, ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη πρέπει ν' ἀναχθῇ εἰς ἀρχικήν τινα συνήθειαν κραδασμοῦ λαμπάδων—ἐνν. κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τῆς Μεγ. Δοξολογίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ψαλμῳδία αὐτῆς συνέπιπτεν ἄλλοτε πρὸς τὴν ὁμαδικὴν εἴσοδον κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας (βλ. ἀνωτ. σ. 288 κέ.), συμπεραίνομεν, ὅτι παλαιότερον οἱ πιστοὶ εἰσήρχοντο εἰς τὸν ναὸν ἐκ τοῦ αἰθρίου, ψάλλοντες ἀπὸ κοινοῦ τὸν Ἑωθινὸν Ὕμνον καὶ κραδαίνοντες λαμπάδας, τὰς ὁποίας διετήρουν βεβαίως ἀνημμένας κατὰ τὸ διάστημα τῆς λειτουργίας.

Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ συνήθεια τῆς τελετουργικῆς κινήσεως τῶν πολυελαίων (=πολλῶν φώτων) ἀποτελεῖ τὴν ἄμεσον ἐπιβίωσιν τῆς μαρτυρουμένης παρὰ τοῦ Μεθοδίου πράξεως, καθ' ἣν ὁ Ἑωθινὸς Ὕμνος ἐψάλλετο παρὰ λαμπαδηφόρων, ὁμαδικῶς εἰσερχομένων εἰς τὸν ναὸν (βλ. ἀνωτ. σ. 289) καὶ κραδαινόντων τὰς λαμπάδας των, ὡς διδασκόμεθα τώρα. Ἡ λαμπαδηφορία αὕτη φαίνεται ὅτι ἠτόνισεν ἐνωρίς· ἐν τούτοις ἡ ἀπὸ κοινοῦ ψαλμῳδία τοῦ Ἑωθινοῦ ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ 15ου αἰ. (ἐπὶ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, βλ. σ. 289_3) [1], ἀλλ' ἀντὶ τοῦ κραδασμοῦ λαμπάδων ἐκίνουν ἤδη τοὺς πολυελαίους, τῆς δὲ κινήσεως τῶν πολυελαίων ἡ συνήθεια ἐπιζῇ ἀκόμη—καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς ἀπὸ κοινοῦ ψαλμῳδίας τοῦ Ἑωθινοῦ. Πιστοτέρα εἰς τὴν ἀρχαίαν τελετουργικὴν μορφὴν παρέμεινεν ἡ μετὰ λαμπαδηφορίας ὁμαδικὴ εἴσοδος κατὰ τὸ Πάσχα: ἀφὴ τῶν λαμπάδων ἔξω (χειρόγρ. Εὐχολόγια), κραδασμὸς τῶν λαμπάδων (ἐπιζῶσα παράδοσις) καὶ ὁμαδικὴ εἴσοδος μετὰ καθολικῆς ψαλμῳδίας τοῦ «Χριστὸς Ἀνέστη» (χειρόγρ. Εὐχολόγια), ἀντὶ τοῦ Ἑωθινοῦ Ὕμνου τῶν ἄλλων, τῶν ἔξω τοῦ κύκλου τοῦ Πεντηκοσταρίου Κυριακῶν.

Σημείωσις: Αἱ ἐνταῦθα ἀναπτυσσόμεναι ἀπόψεις περὶ τῆς μορφῆς τῆς παλαιοχριστιανικῆς λειτουργίας καὶ τοῦ χώρου της πρέπει νὰ ἐννοηθοῦν ἐντὸς τοῦ κανόνος τῆς πολλαπλότητος τῶν μορφῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς λατρείας.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

---

[1] Μέχρι σήμερον εἰς τὴν Κεφαλληνίαν κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τῆς Μεγάλης Δοξολογίας οἱ δύο χοροὶ κατέρχονται τῶν στασιδίων των καὶ σχεδὸν ἑνοῦνται (Δ. Λουκάτου, Κεφαλλονίτικη λατρεία, Ἀθῆναι 1946, 168, 198). Αὐτόθι καὶ περὶ τῆς κινήσεως τῶν πολυελαίων.

ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΚΑΙ ΤΡΕΙΣ ΝΕΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΝΟΝΩΝ

ΜΑΡΚΟΣ ΧΑΜΕΤΗΣ, ΓΑΒΡΙΗΛ ΡΟΔΙΤΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΟΥΡΟΥΜΗΣ

Α΄

Περὶ τοῦ ἐν Κρήτῃ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη τιμᾶται σήμερον διττῶς, διχασθείσης τῆς περὶ αὐτοῦ παραδόσεως, ἐδημοσίευσα εἰδικὴν μελέτην[1]. Εἶχον δ' ὑπ' ὄψιν τάς τε ἐντύπους ἀκολουθίας τοῦ *Ξένου* καὶ τοῦ *Ἐρημίτου*[2] καὶ χειρόγραφον ἐν Κισάμῳ διασωθεῖσαν[3]. Ἀφ' ἱκανῶν δ' ἤδη ἐτῶν παρετήρησα ὅτι εἰς τὰς ἀκολουθίας αὐτὰς λανθάνουν συγγραφεῖς κανόνων μὴ γνωστοὶ ἄλλως ὡς ὑμνογράφοι. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι μὲ τὸν ἅγιον ἠσχολήθησαν ὑμνογραφικῶς *Ἀντώνιος Γραδωνῖγος*[4], *Βενέδικτος ὁ Τζανκαρόλος*[5] καὶ ὁ γνωστὸς ὑμνογράφος *Μάξιμος μοναχὸς*

[1] Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» Β', 1948, σσ. 47 - 72 (μετὰ δύο πινάκων)· ἐκεῖ καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Κρίσιν τῆς μελέτης μου ὁ Fr. Halkin ἐν AB LXVI, 1948, σ. 283. Τῷ αὐτῷ ἔτει 1948 ἀνετυπώθη ἐν Χανίοις ὑπὸ τοῦ ἀρχιμ. Τιμοθέου Παπουτσάκη, «Ἀκολουθία καὶ βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου» 8ο σ. 30 (+2) (εἰς τὰς σσ. 27 - 31 ἡπλουστεύθη *ὁ βίος).*

[2] Περὶ τῶν ἀκολουθιῶν Τωμαδάκης, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 48, σημ. 7 (ὅρα καὶ τὴν προηγουμένην ἐνταῦθα σησείωσιν) καὶ σ. 50.

[3] Τωμαδάκης, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 51 - 52.

[4] Οὗτος ἔγραψε στάσιν γ' μακαρισταρίων ψαλλομένων εἰς τὴν κοίμησιν τοῦ Ἐρημίτου ὅπου ἡ ἀκροστοιχὶς «Ἀντώνιος ἱερεὺς Γραδωνῖγος τωδ». Πρέπει νὰ εἶναι ὁ ὑπὸ Ἰωάννου Βελούδου, Ἑλλήνων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ, 1833, σ. 11 ἀναφερόμενος διδάσκαλος τῆς κοινοτικῆς σχολῆς Ἑνετίας *«ὁ Κρὴς Ἀντώνιος Γραδενίγος* (sic) *ἱερεὺς (1650)».*

[5] Τωμαδάκης, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 48, σημ. 6 καὶ σ. 52. Εἰς τὴν ἐκ Κισάμου χειρόγραφον «Ἀκολουθία τῶν ἁγίων κὺρ Ἰωάννου τοῦ ἐν Κρήτῃ καὶ τοῦ ἁγίου *μεγαλομάρτυρος Εὐσταθίου* συνεορταζομένων τῇ 20ῇ Σεπτεμβρίου...» περιλαμβάνεται *«ὁ κανὼν τοῦ μάρτυρος, οὗ ἡ ἀκροστιχίς: ἁμαρτωλὸς ἱερομόναχος Βενέδικτος ὁ Τζανκαρόλος».* Τοῦ δὲ Ἐρημίτου ἔγραψεν ὁ Τζ. δύο στάσεις μακαρισταρίων μετ' ἀκροστιχίδος ἀμφοτέρας «*Βενέδικτος ἱερομόναχος ὁ Τζανκαρόλος*» (ἡ τρίτη στάσις κατ' ἀλφάβητον). Ὁ ἁγιορειτικὸς κῶδιξ 762, 60 ἱερᾶς μονῆς Ξενοφῶντος (ιη' αἰ. περι-

Μαζαρᾶς[1]. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἐπισκεφθεὶς τὴν ἱ. μονὴν τῆς Μεγίστης Λαύρας ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, ὅπου διασῴζονται λείψανα κρητικὰ περὶ τοῦ ἁγίου, εὗρον καὶ ἐμελέτησα τὸ χειρόγραφον 572 - Ε110[2] χαρτῷον τοῦ ιζ' αἰῶνος ἐκ φφ. 37 περιέχον «*Ἀκολουθία(ν) πλήρη τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ ἐρημίτου τοῦ λάμψαντος ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ...*», ἐκράτησα δὲ καὶ ἐκτενεῖς σημειώσεις. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κώδικος τούτου προβαίνω εἰς τὸν διαχωρισμὸν τριῶν Κανόνων, ὧν ὁ πρῶτος εἶναι *ἀνωνύμου* ποιητοῦ κατ' ἀλφάβητον[3], ὁ δεύτερος συνίσταται ἐκ τῶν ᾠδῶν α', γ', δ', ε', ϛ', ζ' η' καὶ θ' (λείπει ἡ συνήθως μὴ γραφομένη β' ᾠδὴ) καὶ φέρει ἀκροστιχίδα «*ἁμαρτωλὸς ἱερομόναχος Μᾶρκος Χαμετῆς*». Τέλος ὁ τρίτος κανὼν εἶναι ἁπλοῦν τριῴδιον (ζ' η' καὶ θ') παραδίδει δ' ὡς ἀκροστιχίδα τὸ ὀνοματεπώνυμον γνωστοῦ προσώπου «*Γαβριὴλ ὁ Ροδίτης*». Τὰς ἀρχὰς τῶν τροπαρίων τῶν ὡς ἄνω κανόνων διατάξας ἐκδίδω περαιτέρω. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ ταύτῃ ἐκδίδω ὁλόκληρον τὸν μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτον κανόνα τοῦ Δημητρίου τοῦ Σουρούμη, κυδωνιέως ἱερέως, περὶ οὗ κανόνος ἤδη ἔχω ὁμιλήσει[4], καὶ ὁ ὁποῖος σπουδαῖος εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο, ὡς τὸν ἅγιον ἀναγνωρίζων ἐν Κυδωνίᾳ δράσαντα. Ὁμοίως ἐκδίδω καὶ τὸ συναξάριον τοῦ Ἐρημίτου ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἁγιορειτικοῦ χειρογράφου, τὴν ἔκδοσιν τοῦ ὁποίου εἶχον προαναγγείλει[5]. Σημειωτέον ὅτι τὸ συναξάριον τοῦτο εἶναι διάφορόν πως τῶν διὰ τῶν μεταγενεστέρων ἐντύπων παραδεδομένων βίων τοῦ ἁγίου.

Νῦν ὀλίγα, ὅσα δύναμαι σήμερον, θὰ σημειώσω περὶ τῶν τριῶν νέων ὑμνογράφων τῆς ἐν Κρήτῃ φραγκοκρατίας, οἱ ὁποῖοι συνεχίζουν τὴν λαμπρὰν βυζαντινὴν παράδοσιν τῶν κανόνων, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι καὶ μελῳδοί.

λαμβάνει καὶ) «Μακαριστάρια ψαλλόμενα εἰς τὸν ἐπιτάφιον τῆς ἁγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου Βενεδίκτου Τζαγκαρόλου». Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος Α', σ. 68 καὶ προσθήκην εἰς σ. 437. Ἐγράφη δ' ὁ κῶδιξ ὑπὸ Δημ. Σουρούμη. Ὁμοίως ὁ κῶδιξ 1189 (Ι 105) τῆς Μεγίστης Λαύρας, γραφεὶς τῷ 1640 περιέχει ἐν φ. 16α ἑξ. «Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Μάμαντος μεταφρασθὲν εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις Βενεδίκτου τοῦ Κρητός». Πρβλ. Σ. Εὐστρατιάδου-Σπ. Λαυριώτου, Κατάλογος, Paris 1925, σ. 198.

[1] Περὶ οὗ ἰδία Σπυρ. Π. Λάμπρος, Mazaris und seine Werke BZ 5, 1896, σσ. 63 - 73 καὶ C. Émereau, Maximus ὁ Μάζαρις ἐν Echos d'Orient 23, 1924, σσ. 409 - 410.

[2] Σωφρ. Εὐστρατιάδου-Σπυρ. Λαυριώτου, Κατάλογος τῶν Κωδίκων Μεγίστης Λαύρας, Paris 1925, σσ. 85 - 86.

[3] Ἐλλείπει τὸ τροπάριον τὸ ἀρχόμενον ἐκ τοῦ Β.

[4] «Κρητικὰ Χρονικὰ» Β', 1948, σ. 52.

[5] Αὐτόθι σ. 48, σημ. 8 (ἐν σ. 49).

Ὅπως ὁ γράψας τὴν κατ᾽ ἀλφάβητον ἔχοντα ἀκροστιχίδα ὑμνογράφος εἶναι ἄγνωστος, οὕτω καὶ ὁ ἀναγνωσθεὶς ὑφ᾽ ἡμῶν *Μᾶρκος ὁ Χαμετῆς*, καθ᾽ ὅσον τοὐλάχιστον ἐγὼ γνωρίζω καὶ ἠδυνήθην νὰ ἐρευνήσω, οὐδαμόθεν ἄλλοθεν τυγχάνει γνωστός [1], πιθανῶς δ᾽ ἦτο μοναχὸς τῆς ἐν Κυδωνίᾳ τιμώσης τὸν ἅγιον Ἰωάννην ἱ. μονῆς τοῦ *Γδερνέττου*.

Περὶ τοῦ δευτέρου Γαβριὴλ τοῦ Ροδίτου σημειῶ ὅτι οὗτος εἶναι γνωστὸς ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας του πρὸς Μάξιμον τὸν Μαργούνιον, καὶ πρὸς Διονύσιον Κατηλιανὸν (1614 - 1616) [2] τοὺς ἐπισκόπους Κυθήρων. Τοῦ Μαξίμου μάλιστα ὑπῆρξε καὶ μαθητής [3], καθὼς βεβαιοῖ ἡμᾶς ὁ Βενέδικτος Τζανκαρόλος, ὁ ὁποῖος καὶ ἐνέγραψε τὸν Γαβριὴλ εἰς τὸν κώδικα τῆς ἱ. μονῆς Γωνιᾶς, μνημοσύνου χάριν [4]. Τὴν πρὸς τὸν Γαβριὴλ ἐκ πολλῶν κωδίκων γνωστὴν ἐπιστολὴν τοῦ Μαργουνίου [5] ἐκδίδω ἐν τέλει ἐκ κώδικος τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Βιβλιοθήκης.

Δὲν νομίζω ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ καταγγελλόμενος πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν Β′ τῷ 1582 «Διάκος τις Ροδίτης... καὶ ρόδου καὶ διακόνου πλεῖστον ὅσον ἀπέχων...» ἀφορισθεὶς ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας ὡς «ἀβάνης, τοκοθέτης καὶ τοκοπράκτωρ...» [6], δὲν νομίζω, λέγω, ὅτι ἔχει σχέσιν μὲ τὸν Γαβριήλ· διένεξις τοῦ διακόνου τούτου μὲ τὸν Μελέτιον τὸν Πηγᾶν θὰ ἐπέφερε καὶ ψύχρανσιν τῶν τυχὸν σχέσεών του πρὸς τὸν Μαργούνιον, ἄλλωστε καὶ ἄλλοθεν εἶναι γνωσταὶ οἰκογένειαι Ροδίτου καὶ ἐκ Κυκλάδων [7] ὁ δὲ Γαβριὴλ εἶναι ἀναμφιβόλως Κρής.

Περὶ τοῦ Δημητρίου Σουρούμη αἱ εἰδήσεις εἶναι περισσότεραι, διότι διάφοροι κώδικες γραφέντες ὑπ᾽ αὐτοῦ ἐσώθησαν ἐν Κρήτῃ καὶ Ἁγίῳ Ὄρει.

---

[1] Μετὰ τὸν ἐν τέλει τῆς ὑπὸ W. Christ - M. Paranikas, Anthologia Græca Carminum Christianorum, Λιψία 1871 παρατεθέντα πίνακα, πληρέστερος κατάλογος βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ὑμνογράφων ἐδημοσιεύθη ὑπὸ C. Émereau, Hymnographi Byzantini quorum nomina in litteris digessit notulisque adornavit—ἐν περ. «Echos d'Orient», τόμοις XXI - XXV (1922 - 1926). Ὁ Émereau οὔτε τὸν Βενέδικτον Τζανκαρόλον, οὔτε τὸν Δημήτριον Σουρούμην γνωρίζει. Ὁ πενιχρὸς κατάλογος τοῦ Egon Wellesz, A history of Byzantine Music and Hymnography, Oxford 1949, σσ. 342 - 344 σταματᾷ εἰς τὸν ιε′ αἰῶνα, θὰ ἠδύνατο δὲ νὰ ἔχῃ πλουτισθῆ ἐκ τῆς συνήθως ἐν τέλει καταλόγων κωδίκων (πολυάριθμοι τῶν ὁποίων ἐξεδόθησαν κατὰ τὸν μεσοῦντα αἰῶνα ἡμῶν) παρατιθεμένων πινάκων τῶν ἁπαντώντων μελῳδῶν καὶ ὑμνογράφων.

[2] Κ. Ν. Σάθας, ΝΦ, σ. 294.

[3] Πρβλ. «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β′, 1912, σ. 33.

[4] Πρβλ. Ν. Α. Βέην, ΔΙΕΕ Θ′, 1926, σ. 87 καὶ Ch. Astruc, «Κρητικὰ Χρονικὰ» Γ′, 1949, σ. 233.

[5] «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β′, σ. 31.

[6] Ἰ. Σακκελίωνος, Μ. Πηγᾶ, Ἐπιστολαὶ ΔΙΕΕ 1, 1883, σ. 44.

[7] Σπ. Λάμπρος, ΝΕ 7, 1910, σ. 77.

«Δημήτριος ἱερεὺς ὁ σουρούμης ἀπὸ τὸ χωρίον Ἁλυκιανοῦ διὰ τὴν δούλεψιν ὁποὺ ἔκαμεν εἰς τὴν ἁγίαν ταύτην μονήν, ἤγουν ὁποὺ ἔγραψε κάποια βιβλία καὶ ἀφιέρωσε αὐτὰ εἰς τὴν μονὴν 1ον ἕνα ψαλτήριον ξηγητὸν καὶ ἄλλην φυλλάδα ὁποὺ ἔχει μέσα τὴν ἀπόκαρσιν τῶν μοναχῶν καὶ τὴν θανὴν αὐτῶν καὶ τὴν θανὴν τῶν ἱερομονάχων, τῶν ἱερέων καὶ ἀρχιερέων καὶ ἄλλας ἑρμηνείας ὁποὺ ἔχει μέσα. Ἀκόμη ἔγραψε καὶ τὸ καπίτολον τοῦ μοναστηρίου καὶ ἀνακαίνισε καὶ τὸν ἀπερασμένον κώδικα. Διὰ τοῦτο ἔγραψαν οἱ πατέρες εἰς τὸ παρὸν τὸ ὄνομα αὐτοῦ νὰ μνημονεύεται αἰωνίως» [1].

Ὁ Δημήτριος Σουρούμης «*ἀνακαίνισε τὸν ἀπερασμένον κώδικα*» [1691 περίπου] ὃν εἶτα ἀνεκαίνισαν ἄλλοι μνημονευόμενοι ἐκεῖ [2]. Εἶναι ἐπίσης ὁ Σουρούμης γραφεὺς τοῦ 1ου (ιζ′ αἰ.) κώδικος τῆς αὐτῆς μονῆς «*Πράξεις τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τὴν μετάφρασιν τοῦ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσι κυρίου Μαξίμου [Καλλιπολίτου]*», ὅπου καὶ εἰς τὴν σ. 435 ἡ σημείωσις:

Ὀκτωβρίου κϛ′ ,αχϟα′ [1691]
τῇ χειρὶ ἱερεὺς Δημήτριος
σουρούμης [3].

Ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἱ. μονῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐν Σκιάθῳ ἀναφέρεται ὁ ὑπ᾽ ἀριθ. 54 κῶδιξ χαρτ. τοῦ ιζ′ αἰ. γραφεὶς «*ὑπὸ τοῦ ἐκ Κρήτης τῷ 1681 φυγόντος ἱερέως Δημητρίου Σουρούμη τῇ ιγ′ Ἰουνίου 1698*» [4]. Ἡ φυγὴ αὕτη προφανῶς εἶναι σχετικὴ μὲ τὴν σχετικῶς πρόσφατον κατάληψιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ἐν ἁγιορειτικῷ κώδικι 762. 60 τῆς ἱ. μ. Ξενοφῶντος εὕρηνται: *4. Τοῦ πανοσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Γαβριὴλ τοῦ ἐκ Κυδωνίας. Ὁμιλία εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ καθωμιλημένῃ.* Ἐν τέλει:

Κόρον οὐκ ἔχω ἀείποτε τοῦ γράφειν
ἀλλ᾽ αἱ αἰσθήσεις ἀδυνατοῦσιν ὅμως

Ἰουλίου κ′ ,αχϟδ′ (=1694) τλήμων ἱερεὺς Δημήτριος Σουρούμης. 7. Δημητρίου Σουρούμη: Τροπάρια ἐγκωμιαστικὰ εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρόν [5].

Κῶδιξ τῆς ἱ. μ. Μ. Λαύρας 1537 (λ47) περιέχει ἐν φ. 21 τὸ ἑξῆς

---

[1] Σόλωνος Βογιατζάκη, Σημειώματα ἐκ τῆς ἱερᾶς μονῆς Γωνιᾶς, ἐν Χανίοις 1931, σ. 5. Τὸ σημείωμα ἐκ τοῦ κώδ. 6 (ιη′ αἰ.).

[2] Βογιατζάκη, Ἔνθ᾽ ἀνωτ. σσ. 8 - 9.

[3] Αὐτόθι σ. 5.

[4] Τρύφ. Εὐαγγελίδου, Ἡ νῆσος Σκίαθος, ἐν Ἀθήναις 1913, σ. 203.

[5] Λάμπρος, Κατάλογος Α′, σ. 437 προσθήκη εἰς σ. 68 τοῦ αὐτοῦ τόμου.

σημείωμα «*Ἐν μηνὶ Μαρτίῳ κθ' ,αχξ (1660) ὁ ἐν ἱερεῦσιν ἐλάχιστος Δημήτριος Σουρούμης*» [1]. Τέλος ὁ κῶδιξ τῆς ἱ. μ. Βατοπεδίου 1038, 14 γραφεὶς τῷ 1768, ἐν φ. 141β περιέχει «*Δημητρίου ἱερέως Σουρουμῆ ἐκ Κυδωνίας τῆς Κρήτης ἐγκώμια εἰς τὴν Θεοτόκον κατ' ἀλφάβητον*» [2]. Τὸν ἀλφάβητον τοῦτον ἐκδίδω ἐνταῦθα πρὸς πληρεστέραν γνῶσιν τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Σουρούμη. Σημειῶ δὲ ὅτι μόνον ἐκ τοῦ βατοπεδινοῦ κώδικος παραδίδεται τὸ ἐπώνυμον Σουρουμῆς ἀντὶ Σουρούμης, ἐσφαλμένον, ἀφοῦ ἄλλωστε ὁ κῶδιξ εἶναι μεταγενέστερος.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

[1] Εὐστρατιάδου-Σπ. Λαυριώτου, Κατάλογος, σ. 271.
[2] Εὐστρατιάδου-Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ, Κατάλογος, σ. 186.

Β'
ΤΑ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ι

Ἀνωνύμου Κανὼν κατ' ἀλφάβητον.

Ὠδὴ α' *(ὑγρὰν διοδεύσας ὡσεὶ ξηράν).*

Ἀγγέλων ἰσότιμος γεγονὼς
Β *(ἐλλείπει)*
Γῆν τὴν φθειρομένην καταλιπὼν
Δέμας ἐκδαμάσας, Πάτερ, τὸ σὸν

Θεοτοκίον

Ἐλύθη τῆς Εὔας ἡ ἐν Ἀδὰμ ἀρὰ

Ὠδὴ γ' *(Σὺ εἶ τὸ στερέωμα)*

Ζῶν νεκρὸς λελόγισαι τῇ ἀποτάξει τοῦ σώματος
Ἤστραψας τοῖς τέρασι, φωτοφανὴς ὅστις ἥλιος
Θησαυρὸν ὡς ἔντιμον ἡ τῶν Κρητῶν κληρουχία σε ἔχει, σοφέ,
Ἵνα τὴν οὐράνιον κληρονομήσῃς ἀπόλαυσιν

Θεοτοκίον

Κλίμακά σε, Πάναγνε, ὁ Ἰακὼβ ἐθεάσατο

Ὠδὴ *δ' (Σύ μοι ἰσχύς, Κύριε)*

Λαῖτμα σφοδρόν, πρὶν ἐρυθραῖον ἐμέρισεν ὁ προφήτης Μωϋσῆς
Μαθητευτὴς τῷ μεθιστάναι διδάξαντι
Ναίων ποτὲ Ἰωνᾶς θείῳ πνεύματι
Ξένον ἐν σοί, μάκαρ, ὡράθη τεράστιον

Θεοτοκίον

Ὅλην ἐν σοὶ νῦν τὴν ἐλπίδα μου τίθημι

Ὠδὴ ε' *(Φώτισον ἡμᾶς)*

Πύλην τὴν στενὴν καὶ ὁδὸν διελθὼν ὅσιε
Ῥόδον ὡς λαμπρὸν ἡ Κρητῶν σε, Πάτερ ὅσιε, κληρουχία
Σῴζεις τοὺς ἐν γῇ
Τὶς ἐν συμφοραῖς, θεοφόρε, ἐπεκαλέσατο

Θεοτοκίον

Ὑετὸν ἡμῖν ἡ τεκοῦσα τὸν οὐρανὸν

Ὠδὴ ϛ' *(Ἱλάσθητί μοι, Σωτὴρ)*

Φαιδρύνεται τῇ λαμπρᾷ καὶ παμφαεῖ πανηγύρει σου
Χερσὶ ποιμένος σοφέ, θηρίον ὥσπερ τετόξευσαι
Ψεκάδας εἰς γῆν τοῦ σοῦ ῥέουσαι αἵματος, πάνσοφε, φονεὺς θηρεύων ὁ σός...

Θεοτοκίον

Ὡς μόνην τῶν Σεραφείμ.

II

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα

«Ἁμαρτωλὸς ἱερομόναχος Μᾶρκος Χαμετῆς».

Ὠδὴ α' *(Ἀνοίξω τὸ στόμα μου)*

Ἀκτῖνα μοι βράβευσον φωτοειδῆ ἀκατάληπτε,
Μονὴν τὴν αἰώνιον
Ἀνδρείως ἐπάλαισας

Θεοτοκίον

Ρῦσαι ἡμᾶς πάσης θλίψεως

Ὠδὴ γ' *(Τοὺς σοὺς ὑμνολόγους, Θεοτόκε,)*

Τὰ σὰ κατορθώματα, τρισμάκαρ,
Ὡς μέγας φωστήρ, Ἰωάννη,
Λύσιν τῶν ἀπείρων μου σφαλμάτων

Θεοτοκίον

Οὐ κέκτημαι δάκρυα

Ὠδὴ δ' *(Τὴν ἀνεξιχνίαστον)*

Σὲ τὸν ἀντιλήπτορα καὶ βοηθὸν
Ἰατρεῖον ἄσυλον παντοδαπῶν νόσων
Ἔνδον ἐν τῇ καρδίᾳ σου, πάτερ σοφέ,

Θεοτοκίον

Ρῦσαί με, Πανύμνητε,

Ὠδὴ ε' *(Ἐξέστη τὰ σύμπαντα)*

Οἱ πόθῳ, μακάριε, τὸ σὸν καλοῦντες ὄνομα
Μυρίζουσι πάντοτε τὰ λείψανά σου, ἅγιε,
Ὁ βίος σου ἔνθεος, τὰ ἔργα σου πανθαύμαστα

Θεοτοκίον

Νῦν κράζοντα δέξαι με, βοῶντα μὴ ἀπώσῃ με

Ὠδὴ ς' *(τὴν θείαν ταύτην καὶ πάντιμον)*

Ἀκούων, πάτερ σοφώτατε,
Χριστοῦ τῷ ἔρωτι, ἅγιε,
Οὐκ ἔχεις, Πάτερ, φιλόϋλον

Θεοτοκίον

Σὲ μόνην φέρω, Πανάχραντε,

Ὠδὴ ζ' *(Παῖδες Ἑβραίων ἐν καμίνῳ)*

Μέρη σαρκὸς καταμαράνας
Ἄλσεσι, πάτερ, διατρίβων ὡς φιλέρημος, τετόξευσαι ὡς ζῶον
Ράως πληροῖς τὰς ἱκεσίας

Θεοτοκίον

Κλίνην, λυχνίαν καὶ παστάδα, σὲ προέγραψε

Ὠδὴ η' *(Ἑπταπλασίως κάμινον)*

Ὄρη βουνοὺς καὶ φάραγγας διελθών, Πάτερ,
Σμῆνος λιπών, μακάριε,
Χαριεστάτην σήμερον ἑορτὴν οἱ φιλέορτοι

Θεοτοκίον

Ἀπειρογάμως τέτοκας τὸν Δεσπότην καὶ Κύριον

Ὠδὴ θ' *(Ἐξέστη ἐπὶ τοῦτο ὁ οὐρανὸς)*

Μεγίστας ἀντιδόσεις παρὰ θεοῦ,
Ἐξέστησαν ἀγγέλων αἱ στρατιαί,
Τίς ἄρα οὐκ ἐξέστη, Πάτερ, βροτῶν
Ηὐλίσθης πρὸς τὰς ἄνω, Πάτερ, σκηνὰς

Θεοτοκίον

Σωτῆρα ἡ τεκοῦσα καὶ λυτρωτὴν

III

Τριῴδιον οὗ ἡ ἀκροστιχὶς

«Γαβριὴλ ὁ Ροδίτης»

Ὠδὴ ζ'

Γέρας δόξαν τε τιμὴν καὶ πλοῦτον ῥέοντα, πάτερ κατέλιπον,
Ἀρρωστείας χειμαζούσης με τὸν ἄθλιον
Βασιλεία ἡ οὐράνιος ἐδόθη σοι

Θεοτοκίον

Ρῦσαι, Δέσποτα, λιταῖς τῆς κυησάσης σε

Ὠδὴ η'

Ἵνα τὸν Χριστὸν μόνον κερδήσῃς τὸν κτίστην
Ἤρθης, Ἰωάννη, εἰς τὸ ὕψος
Λάμψον θεαρχία ταῖς καρδίαις

Θεοτοκίον

Οἴμοι, ὦ ψυχή μου παναθλία,

Ὠδὴ θ'

Ρῶσιν τῆς ψυχῆς, Χριστὲ καὶ τοῦ σώματος
Ὄρη καὶ βουνοί, πεδία καὶ φάραγγες Κρήτης αἰνέσατε
Δεῦτε οἱ πιστοὶ τῇ θείᾳ τοῦ μάρτυρος σορῷ
Ἴσχυσας Θεοῦ τὸν νοῦν σου
Τίς τῶν γηγενῶν ἐξείπει τεράστια
Ἡ ζωαρχικὴ τριὰς

Θεοτοκίον

Σῶσόν με, ἁγνή, θεὸν ἡ κυήσασα

IV

Ὁ Κανὼν τοῦ ὁσίου, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς «Δημήτριος ἁμαρτωλὸς ἱερεὺς Σουρούμης».

Ὠδὴ α' (ἦχ. Β' Δεῦτε λαοὶ ᾄσωμεν)

Δεῦτε πιστοί, δεῦτε φιλέορτοι σήμερον, δεῦτε Κρητῶν ὁ Σύλλογος ἀνευφημήσωμεν τῶν ὁσίων τὸ κλέος, τὸν μέγαν Ἰωάννην τὸν ἀξιάγαστον.

Ἡ τριφεγγὴς τῆς τρισηλίου θεότητος ἀκτίς, τὸν νοῦν μου φώτισον καὶ τὴν καρδίαν μου τὴν ζοφώδη, ἵν' ὅπως τὸν θεῖον Ἰωάννην ἐγκωμιάσαι σοι.

Μαρμαρυγαῖς τῆς ὑπερφώτου ἐλλάμψεως καταυγασθείς, μακάριε, βίου τερπνότητα καὶ τὴν πρόσκαιρον δόξαν ἐκ βρέφους ἀπηρνήσω, Χριστῷ προσέδραμες.

Θεοτοκίον

Ἡ τὴν πηγήν, τῆς ἀπαθείας κυήσασα, τραυματισθέντα πάθεσι, Κόρη θεράπευσον καὶ πυρὸς αἰωνίου, ἐξάρπασόν με, Κόρη θεοχαρίτωτε.

Ὠδὴ γ' (Στερέωσον ἡμᾶς, Κύριε)

Τῆς Κρήτης τὸν καρπὸν νῦν τὸν ἀμάραντον, τὸ ῥόδον τὸ εὔοσμον τῆς ἐρήμου, τῆς ἁγνείας τὸ λαμπάδιον, Ἰωάννην τὸν θεῖον εὐφημήσωμεν.

Ρωννύμενος τῷ ὅπλῳ τῷ τῆς πίστεως τὴν κάραν συνέτριψας τοῦ Βελίαρ, ἐν τῇ ῥάβδῳ τῶν ἀγώνων σου καὶ αὐτοῦ τὰς ἐνέδρας διεσκέδασας.

Ἵν' ὅπως σε γεραίρω ὡς προστάτην μου καὶ ῥύστην ἐκ πάσης με καταδίκης καὶ παντοίας περιστάσεως ἀπολύτρωσον, μάκαρ, τοὺς ὑμνοῦντάς σε.

Θεοτοκίον

Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ὁ πρὶν ἀόρατος ὡράθη, Παρθένε, δι' εὐσπλαγχνίαν ἐκ γαστρός σου σωματούμενος, διὰ τοῦτό σε πίστει μακαρίζομεν.

Ὠδὴ δ' (Ἐλήλυθας ἐκ Παρθένου)

Στερέωσον κλονουμένην τὴν ποίμνην σου, ὅσιε, ὑπὸ τῶν πικρῶν ἐχθρῶν νῦν καὶ δεινῶς κινδυνεύουσαν, ἐκ χαλεπῶν κολάσεων παντοίων καὶ θλίψεων καὶ πικρᾶς τυραννίδος καὶ μάστιγος.

Ἀθόλωτον τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν ἐτήρησας τοῦ βίου συγχύσεως καὶ ἔξω κόσμου γενόμενος ἐκ βρέφους, μακάριε, δι' ὃ ἔνοικον τὴν τοῦ Πνεύματος χάριν, πάτερ, εἴληφας.

Μεγάλως σε ὁ Χριστός, θεοφόρε, ἐδόξασε· τὴν Κρήτην γὰρ ἅπασαν ναῶν ἁγίων ἐπλήρωσας, ὄντως ἐκόσμησας, δι' ὃ συμφώνως σε, πάτερ, ἐν αὐτοῖς τε νῦν σὲ γεραίρομεν.

Θεοτοκίον

Ἀνέτειλεν ἐκ γαστρός σου, Παρθένε, ὁ ἄδυτος ἥλιος καὶ ἅπασαν τὴν οἰκουμένην ἐφώτισε καὶ τὸ σκότος ἔλυσε, τὴν ἀχλὺν ἐδίωξε τῶν δαιμόνων καὶ ἠφάνισε.

Ὠδὴ ε' (Ὁ τοῦ φωτὸς χορηγός)

Ρῦσαι παντὸς πειρασμοῦ, πάσης κακίας καὶ ἐχθρῶν στάσεως νόσων δεινῶν ταῖς σαῖς ἱκεσίαις καὶ πάσης ἀπειλῆς τοὺς ἐν πόθῳ σὲ νῦν γεραίροντας.

Τὸν κόσμον, πάτερ, λιπών, καὶ τὰ τοῦ κόσμου παριδὼν ἅπαντα, τὴν δόξαν καὶ πλοῦτον καὶ πάσας τὰς ματαίας ἡδονὰς τῷ Χριστῷ ὃν ἐπόθεις, σοφέ, ἠκολούθησας.

Ὡς νουνεχὴς ἀληθῶς καὶ ἐμπειρότατος, σοφέ, ἔμπορος, πᾶσαν τὴν οὐσίαν ἀπέδωκας· ὠνήσω τὸν Χριστὸν τὸν ἄϋλον πλοῦτον καὶ μαργαρίτην ἔντιμον.

Θεοτοκίον

Λῦσον κακῶν με πολλῶν ἁμαρτιῶν καὶ πειρασμῶν, Δέσποινα, ταῖς σαῖς ἱκεσίαις καὶ πάσης τῶν ἐχθρῶν ἐπιβουλῆς. Σὲ γὰρ ἔχω προστάτην καὶ βοηθὸν ἐν θλίψεσι.

Ὠδὴ ς' (Ἐν ἀβύσσῳ πταισμάτων)

Ὁλοτρόπως θεῷ εὐηρέστησας, μάκαρ Ἰωάννη, δι' ὃ σε ἐδόξασε ταῖς τῶν θαυμάτων λάμψεσι ἐν τῇ Κρήτῃ καὶ πᾶσι τοῖς πέρασι.

Σὺν ταῖς ἄνω δυνάμεσιν, ὅσιε, νῦν χοροβατῶν εἰς τὰ ἄνω βασίλεια ὑπὲρ ἡμῶν ἱκέτευε, τῶν ἐν πίστει καὶ πόθῳ τιμώντων σε.

Ἰδού, πάτερ, τὰ τέκνα σου σήμερον ἐν τῇ σῇ μονῇ συνηγμένα γεραίρουσι, σὺν φιλεόρτοις τάξεσι, σοῦ τὴν θείαν καὶ πάνσεπτον κοίμησιν.

Θεοτοκίον

Ἐλεήμονα Λόγον ἡ τέξασα, τοῦτον καθικέτευε τοῦ ἐλεῆσαί με καὶ ῥῦσαι τῆς κολάσεως καὶ ζωῆς κληρονόμον ποιῆσαί με.

Ὠδὴ ζ' (Ἀντίθεον πρόσταγμα)

Ρημάτων ὁ φθόγγος σου καὶ τῶν θαυμάτων ἡ χάρις ἡ ἔνθεος τὴν Κρήτην πᾶσαν ἔπλησε, πιστοὺς δὲ ἐφώτισε καὶ κατελάμπρυνεν αἴγλῃ τῇ τοῦ πνεύματος, κύριε Ἰωάννη, ὁσίων καύχημα.

Εἰς δόξαν καὶ αἴνεσιν τοῦ ποιητοῦ σου, τὴν Κρήτην ἐνέπλησας ναῶν ἁγίων, πανόλβιε. Ἡμεῖς δὲ σήμερον τὴν θείαν μνήμην πιστῶς ἐπιτελοῦντες κράζομεν: Ἅγιε, σῶσον τοὺς σὲ γεραίροντας.

Ὑπὲρ τῶν τελούντων σου τὴν θείαν μνήμην, μὴ παύσῃ δεόμενος καὶ πάντων τῶν ὑμνούντων σε, ῥυσθῆναι κολάσεως καὶ πάσης κατακρίσεως πάσης ἐχθρῶν στάσεως, κύριε Ἰωάννη, Κρήτης τὸ καύχημα.

Θεοτοκίον

Σταγόνα μοι ὄμβρησον δακρύων, ὅπως, Παρθένε πανάμωμε, κλαύσω τὰς ἁμαρτίας μου πικρῶς καὶ πτράσχῃ μοι αὐτῶν τὴν ἄφεσιν καὶ λύσιν ὁ υἱός σου, ὁ ὢν εὐλογητὸς καὶ ὑπερένδοξος.

Ὠδὴ η' (Τῇ καμίνῳ πυρὸς)

Σὲ τὸν τῆς Κρήτης βοηθόν, τῶν Κυδώνων τὸν φρουρὸν καὶ τὸν προστάτην, τῶν πιστῶν καὶ νοσούντων, τὸν ἔμπειρον ἰατρόν, ὕμνοις ἐγκωμίων γεραίρομεν καὶ ἀνευφημοῦμεν, κύριε Ἰωάννη.

Ουρανομήκης ἀληθῶς καὶ ἀκράδαντος φανεὶς στῦλος, παμμάκαρ, καὶ ἀσάλευτος πύργος τοῖς πειρασμοῖς τῶν ἐχθρῶν ἀποκρούων τὰ ἔνεδρα ταῖς σαῖς ἐναρέτοις πράξεσι, θεοφόρε.

Ὑπὲρ ἡμῶν τὸν λυτρωτὴν θεὸν πρέσβευε, παμμάκαρ Ἰωάννη, τοῦ ρυσθῆναι κινδύνων καὶ νοσημάτων πικρῶν καὶ παντοίας περιστάσεως, τοὺς τῷ θείῳ τούτῳ ναῷ σου προσφεύγοντας.

Θεοτοκίον

Ρῶσίν μοι δίδου καὶ ἰσχὺν καὶ ἀνδρείαν κατ᾽ ἐχθρῶν τῶν ἐκζητούντων ἀπολέσαι με, ὅλως πεποιθότα εἰς σέ, πρεσβείαις δὲ σὺ ἀφάνισον τούτους, Παναγία, ἐλπὶς ἀπηλπισμένων.

Ὠδὴ θ´ (Ἀνάρχου Γεννήτορος)

Ὁσίως τὸν βίον σου, παμμάκαρ, ἐπετέλεσας, τῶν ὁσίων ζηλώσας τὰ κατορθώματα, δι᾽ ὃ σὺ ὁσίοις χορεύεις ἐν οὐρανοῖς καὶ πᾶσιν ἁγίοις καὶ πρεσβεύεις τῷ κτίστῃ σου ὑπὲρ πάντων τῶν τιμώντων σε.

Ὑπὲρ τῆς πατρίδος σου τῆς ταπεινῆς καὶ τλήμονος, μὴ ἐλλείπῃς πρεσβεύειν τὸν μόνον εὔσπλαγχνον, μάκαρ Ἰωάννη, ἵν᾽ ὅπως ταῖς σαῖς εὐχαῖς συνεχούσης ρυσθῇ κακώσεως καὶ παντοίας ἐχθρῶν στάσεως.

Μονὴν τὴν ἁγίαν σου ταύτην, πάτερ πανόλβιε, καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ ἐκτελοῦντας τὴν θείαν μνήμην σου καὶ δοξολογοῦντας καὶ ψάλλοντας εὐλαβῶς καὶ ἅπαν τὸ πλῆθος τῆς πανηγύρεως ἐκ παντοίας βλάβης λύτρωσον.

Ἡ Κρήτη εὐφραίνεται κηρύττουσα τὰ θαύματα, κύριε Ἰωάννη, καὶ κατορθώματα καὶ δοξολογεῖ εὐχαρίστως τὸν Λυτρωτήν, τὸν δι᾽ εὐσπλαγχνίαν ἑαυτοῦ παρασχόντα ταύτῃ τοιοῦτον φύλακα.

Θεοτοκίον

Σὲ μόνην ὁ δοῦλός σου ἐπικαλοῦμαι, Δέσποινα, τὴν ἐλπίδα μου πᾶσαν καὶ καταφύγιον, ὅπως ταῖς σαῖς ἱκεσίαις καὶ δι᾽ εὐχῶν τοῦ Ἰωάννου ρυσθῶ ὁ πανάθλιος τῆς μενούσης με κολάσεως.

V

Κῶδιξ ἱ. μ. Βατοπεδίου 1038 (Χαρτ. ἔτ. 1768).
(Ἀρκαδίου - Σωφρ. Εὐστρατιάδου : Κατάλογος σ. 186).

1416 **Δημητρίου ἱερέως Σουρούμη[1] τοῦ ἐκ Κυδωνίας τῆς Κρήτης ἐγκώμια εἰς τὴν Θ(εοτό)κον κατ᾽ ἀλφάβητον· γος.**

Ἀνυμνήσωμεν συμφώνως πάντες οἱ ἐπὶ τῆς γῆς
οὐρανῶν τὴν Πλατυτέραν, αὕτη κόσμου γὰρ ἐλπίς.

[1] Ὁ κῶδιξ κακῶς : Σουρουμῆ.

Βάτον τὴν μὴ φλεγομένην, ἥνπερ εἶδε Μωϋσῆς,
περὶ ἧς βοᾷ καὶ φάσκει καὶ τὰ θαύματα αὐτῆς.
Γαβριὴλ βοᾷ τὸ χαῖρε πρὸς αὐτὴν καὶ τὴν ὑμνεῖ,
καὶ τὴν σύλληψιν μηνύει τοῦ υἱοῦ καὶ προσφωνεῖ.
Δεῦρο, λέγων, ὦ Παρθένε, ὑποδέχου τὸν υἱόν,
τὸν ἀπάτορα ἐν τῷ κόσμῳ ὑπὸ σοῦ δὲ γεννητόν.
Ἔλευσις τοῦ παναγίου Πνεύματος ἐν τῇ γαστρὶ
142α εἰσελεύσεται, Παρθένε, καὶ ἡ μήτρα οὐ φθαρεῖ.
Ζώντων καὶ νεκρῶν ὑπάρχεις ποιητὴς καὶ λυτρωτής,
πρὸ αἰώνων ἐγνωρίσθης καὶ τοῦ νόμου ποιητής.
Ἡ παστὰς τοῦ βασιλέως, χρυσοπόρφυρος χλαμύς,
πόλις περιτειχισμένη μετὰ δόξης καὶ τιμῆς,
Θεὸν λόγον σαρκωθέντα ἐξ αἱμάτων σου ἁγνῶν
τοῦ πρεσβεύειν μὴ ἐλλείπῃς ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν.
Ἴδομεν βροτοί, Παρθένε, καινὸν θαῦμα καὶ φρικτόν,
τὸν Θεὸν ἐκ σοῦ τεχθέντα καὶ γενόμενον βροτόν.
Κλίμακα σὲ εἶδε πάλαι, ὦ Παρθένε, Ἰακώβ,
τοὺς βροτοὺς ἀναγαγοῦσαν ἀπὸ γῆς πρὸς οὐρανόν.
Λίθος ὤφθη ὁ συντρίψας δύναμιν τὴν τοῦ ἐχθροῦ,
καὶ πατήσας καὶ ὀλέσας ὅλην τὴν βουλὴν αὐτοῦ.
Μωϋσῆς σε προεώρα βάτον ἔχουσαν τὸ πῦρ
ἔνδον καὶ μὴ καιομένην ἐν τῇ καθαρᾷ γαστρί.
Νόμου σὺ τὸν νομοδότην ἀπεκύησας, σεμνή,
καὶ τοῦ κόσμου τὸν τροφέα σὺ ἐθήλασας, ἁγνή.
Ξένον θαῦμα πῶς παρθένος ἔτεκες υἱόν, σεμνή,
κι᾽ ἔμεινας πάλιν παρθένος ὡς πρὸ τόκου καὶ ἁγνή.
Οἱ προφῆται σε, Παρθένε, πάντες ἴδον νοερῶς,
ἡμεῖς δέ σε καὶ προστάτιν ἔχομεν θεοπρεπῶς.
Πᾶσα φύσις τῶν ἀγγέλων ἐξεπλάγη θεωρῶν
142β τὸν ἀπρόσιτον σῇ μήτρᾳ γενόμενον προσιτόν.
Ράβδος Ἀαρών, Παρθένε, προεμήνυσε σαφῶς
τὸν σὸν τόκον ἀπειράνδρως, ὃν ἐγέννησας φρικτῶς.
Στῦλος τοῦ πυρός, Παρθένε, προεμήνυσε σαφῶς
ἡμᾶς ὁδηγοῦσα ἄνω πρὸς τοῦ οὐρανοῦ τὸ φῶς.
Τράπεζαν θείαν τοῦ λόγου ἄρτον φέρουσαν Χ(ριστὸ)ν
σὲ γινώσκομεν, Παρθένε, καὶ τροφέα τῶν πιστῶν.
Ὑπὸ τὴν σὴν σκέπην, Κόρη, καταφεύγομεν ἡμεῖς,
καὶ βοῶμέν σοι ἐν φόβῳ, Δέσποινα, πάντων ἐλπίς,
φύλαττε καὶ σκέπε πάντας τοὺς προστρέχοντας ἐν σοί,
καὶ βοῶντας τοῦ ἀγγέλου τὴν χαρμόσυνον φωνήν.

Χαῖρε παναγία κόρη, παναμώμητε σκηνή,
χαῖρε δέσποινα τοῦ κόσμου, πανακήρατε, ἁγνή.
Ψάλλομέν σοι παναγία καὶ ζωαρχικὴ Τριὰς
καὶ ὑμνοῦμέν σοι ἀπαύστως σὺν τῇ κόρῃ Μαριάμ.
Ὦ παντάνασσα Παρθένε, ἡ γεννήσασα Χ(ριστό)ν,
αὐτόν, Κόρη, ἐκδυσώπει ὑπὲρ πάντων τῶν πιστῶν.

VI

Ἱ. μ. Μεγίστης Λαύρας κῶδιξ 572 Ε110 (ιζ' αἰ.).
(Εὐστρατιάδου - Σπ. Λαυριώτου : Κατάλογος σσ. 85 - 86).

Συναξάριον Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου.

Οὗτος ὁ ὅσιος πατὴρ ἡμῶν Ἰωάννης ὑπῆρχε γέννημα καὶ θρέμμα τῆς Αἰγύπτου μετὰ καὶ ἄλλων τριάκοντα ἕξ, οἵτινες ἀναχωρήσαντες δι' ἀγάπην Χριστοῦ ἀπὸ τὴν πατρίδα των ἦλθον εἰς τὴν Κύπρον, καὶ ἐκεῖ εἰς ὀλίγας ἡμέρας ἐβγῆκεν ἡ φήμη των εἰς ὅλην τὴν νῆσον, καὶ συνέτρεχον πολλοὶ καὶ οὐδεὶς αὐτῶν ἔφευγεν χωρὶς νὰ ὠφεληθῇ ψυχικὰ καὶ σωματικά· πολλοὺς γὰρ ἀσθενεῖς καὶ κακῶς ἔχοντας ἐθεράπευον· εἰς αὐτὴν λοιπὸν τὴν νῆσον τῆς Κύπρου εὑρίσκοντο καὶ ἕτεροι τριάκοντα ἐννέα Πατέρες, εἰς διαφόρους τόπους ἀσκητικῶς πολιτευόμενοι. Ἀκούσαντες δὲ καὶ αὐτοὶ τὴν ἀρετὴν τῶν Ὁσίων ὑπῆγον καὶ ἐνταμώθησαν μετ' αὐτῶν καὶ ἔζων ζωὴν ἐνάρετον καὶ ἀσκητικήν· πάλιν δὲ φεύγοντες ἀπὸ τὴν Κύπρον ἦλθον εἰς τὴν Ἀττάλειαν καὶ ἐκεῖ εὑρήκασιν ἄλλους εἰκοσιτέσσαρας Πατέρας, οἱ ὁποῖοι ἡνώθησαν μετ' αὐτῶν καὶ αὐτοί, καὶ ἔγινεν ὁ χορὸς τῶν Πατέρων ἐνενήκοντα ἐννέα. Καὶ μὴ θαυμάσητε ὅτι δὲν ἦσαν ἑκατὸν σωστοί· διότι εἶχον τὸν Χριστὸν διὰ κεφαλήν, ὥστε ἦσαν πάλιν ἑκατόν. Διατρίψαντες δὲ ὀλίγον καιρὸν εἰς Ἀττάλειαν, παρεκάλουν τὸν Θεὸν νὰ τοὺς ὁδηγήσῃ εἰς τόπον ἁρμόδιον, ὥστε νὰ μὴ τοὺς βλέπωσιν οἱ ἄνθρωποι καὶ τοὺς δοξάζωσι· διότι πολλὰ τοὺς εὐφημοῦσαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου ἐκείνου. Βλέπων ὁ Θεὸς τὸν πόθον ὃν εἶχον νὰ ἡσυχάσωσιν, ὡδήγησεν αὐτοὺς νὰ ἀναχωρήσωσιν ἀπὸ τὴν Ἀττάλειαν καὶ νὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν Κρήτην, καὶ ἐμβάντες ὅλοι εἰς ἓν καράβιον ἦλθον εἰς ὀλίγας ἡμέρας εἰς τὴν ποθουμένην Κρήτην· ἔτυχεν ὅμως ἐνάντιος ἄνεμος ὅτε ἐπλησίασαν καὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀράξουσιν, ἐκινδύνευσε δὲ νὰ συντριφθῇ καὶ τὸ πλοῖον· καὶ τοῦτο ὅλον γέγονεν, ἵδα δείξῃ ὁ Θεὸς τὴν δύναμίν του εἰς τοὺς Κρῆτας, ὅτι πλειότερον δύναται νὰ βοηθῇ τοὺς δούλους του μὲ ἓν κομμάτιον ραβδίον καὶ ράσον, (καθὼς θέλετε ἀκούσει ὅτι ἔκαμεν εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην) παρ' ὅσον δύναται σπαθία καὶ κοντάρια, τὰ ὁποῖα ἐκεῖ μεταχειρίζοντο. Καὶ ἐπειδὴ λοιπὸν δὲν ἠμπόρουν ἀπὸ τὸν πολὺν ἄνεμον νὰ πιάσωσιν εἰς τὴν Κρήτην, ἔδραμον εἰς τὸ ἀντίπερα νησίδιον ὀνομαζόμενον Γαῦδος, τὸ ὁποῖον εἶναι μακρὰν ἀπὸ τὴν Κρήτην μίλια τεσσαράκοντα, καὶ ἐκεῖ ἔμειναν ἡμέρας κδ'. Εἶτα διὰ προσευχῆς τῶν ἁγίων ἔγινε πάλιν μεγάλη γαλήνη, καὶ τότε οἱ ἅγιοι ἐμβάντες εἰς τὸ πλοῖον ἦλθον εἰς Κρήτην. Θέλων ὅμως ὁ Θεὸς νὰ δοξάσῃ τὸν ἅγιον Ἰωάννην καὶ νὰ φανερώσῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀρετήν του, τὸν ἐσκέπασεν ἐκεῖ ὅπου ἐκοιμᾶτο, καὶ δὲν εἶδον αὐτὸν οἱ ἀδελφοὶ ὅτε ἔφευγον. Ἔμεινε λοιπὸν ἐκεῖ εἰς τὴν Γαῦδον καὶ τοῦτο ἦτον, ὡς εἴπομεν, θέλημα Θεοῦ διὰ νὰ γενῇ τὸ παράδοξον καὶ φοβερὸν θαῦμα, ὅπερ θέλετε ἀκούσει. Ἀφοῦ λοιπὸν ἐβγῆκαν οἱ εὐλογημένοι Πατέρες εἰς τὴν Κρήτην ἀνεζήτησαν τὸν Ἰωάννην, καὶ τῷ τῆς ἀγάπης καὶ ἐλπίδος πόθῳ ὃν εἶχον εἰς τὸν Θεόν, ἐστάθησαν μετὰ πίστεως μεγάλης καὶ ἐφώναξαν ἀπὸ τὴν Κρήτην ἕως εἰς τὴν Γαῦδον, «ἀδελφὲ Ἰωάννη, ἐλθὲ πρὸς ἡμᾶς ἀφόβως καὶ μὴ δειλιάσῃς». Καὶ ὁ ἅγιος ἔρχεται μὲ μεγάλην πίστιν εἰς τὸν αἰγιαλόν, καὶ κάμνων τὸ σημεῖον τοῦ τιμίου σταυροῦ, καὶ ἁπλώσας τὸ ράσο του εἰς τὰ ὕδατα τῆς θαλάσσης, καὶ θέσας τὴν ράβδον αὐτοῦ ὡς κατάρτιον καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ ῥάσου του ὡς ἄρμενον, προσηύχετο μὲ πίστιν νὰ τὸν ὁδηγήσῃ ὁ Θεὸς νὰ περάσῃ ἀβλαβὴς εἰς Κρήτην νὰ ἀπολαύσῃ τοὺς ἀδελφούς. Ὁμοίως καὶ οἱ ἄλλοι Πατέρες προσηύχοντο μετὰ πίστεως ἵνα τύχωσι τὸ ποθούμενον. Καὶ πάλιν ὁ Ἰωάννης ποιῶν τὸ σημεῖον τοῦ τιμίου σταυροῦ, καὶ λέγων τὸν ἅγιον σύμβολον καὶ ἄλλα κατανυκτικά, ψαλμοὺς καὶ τροπάρια, καὶ σφραγίσας τὸν αἰγιαλὸν τῷ σημείῳ τοῦ τιμίου σταυροῦ, ἀνέβη ἐπάνω εἰς τὸν μανδύαν αὐτοῦ καί, ὢ τοῦ θαύματος, ἤρχισεν ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου νὰ πλέῃ τὴν θάλασσαν, καὶ οὕτω πλέων καὶ ψάλλων ἔτρεχεν ἀδιστάκτως πρὸς τοὺς ἀδελφούς. Καὶ φθάσας ὁ ἅγιος εἰς τὴν Κρήτην ἔδωκεν αὐτῷ ὁ πρῶτος τῶν ἀδελφῶν τὴν δεξιάν, καὶ ἀσπασάμενος αὐτὸν ἅπαντες οἱ ἀδελφοί, ἔψαλλον· «Τῷ συνδέσμῳ τῆς ἀγάπης συνδεόμενοι οἱ ἀνάξιοι τῷ δεσπόζοντι τῶν ὅλων ἑαυτοὺς Χριστῷ ἀνεθέμεθα, εὐαγγελιζόμενοι πᾶσιν εἰρήνην». Ὥρᾳ τρίτῃ τῆς ἡμέρας ἤρχισεν ὁ ἅγιος νὰ πλέῃ ἀπὸ τὸ νησίον τῆς Γαύδου καὶ εἰς τὴν ἕκτην ἔφθασεν εἰς τὴν Κρήτην ἀβλαβὴς καὶ ἀκύμαντος. Ἀφοῦ λοιπὸν εὐφράνθησαν οἱ ἅγιοι Πατέρες διὰ τὸν θαυμαστὸν ἐρχομὸν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ἀπὸ τὴν Γαῦδον εἰς τὴν Κρήτην ἀνέβησαν ἐπάνω εἰς τὰ ὄρη καὶ βουνὰ πρὸς τὸ νότιον μέρος τῆς Κρήτης διὰ νὰ εὕρωσι κανὲν σπήλαιον· ὀνομάζεται δὲ αὐτὸ τῆς μεγάλης Πέτρας τοῦ Χάρακος, εἰς χωρίον λεγόμενον Ἀζωγυρέα. Καὶ ἐκεῖ ἔμειναν ἡσυχάζοντες καὶ προσευχόμενοι. Ἡ τροφή των ἦτο ἀπὸ σκινόκαρπον καὶ κεράτια καὶ χόρτα τῆς γῆς. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ σπήλαιον ἦτο μικρὸν καὶ δὲν ἐχώρουν ὅλοι, ἐμοιράσθησαν εἰς δύο, καὶ οἱ μὲν λϛ'. ἐπέρασαν ἀντίπερα τοῦ ποταμοῦ, εἰς ἓν σπήλαιον οἱ δὲ λοιποὶ ἔμειναν εἰς τὸ πρῶτον σπήλαιον ἐφ' ὅρου ζωῆς αὐτῶν εἰς τὰ ὁποῖα σπήλαια εὑρίσκονται τὰ ἅγια αὐτῶν λείψανα τιμώμενα ὑπὸ τῶν πιστῶν. Ὁ δὲ ἅγιος Ἰωάννης φι-

λήσυχος ὢν καὶ τῆς μοναξίας ἐραστής, μόνος μόνῳ Θεῷ προσευχόμενος ἐπιθύμει τὴν μοναξίαν. Ἀρχίζων δὲ νὰ φανερώνη εἰς τοὺς ἀδελφοὺς τὴν γνώμην του, ἐζήτει συγχώρησιν νὰ ἀναχωρήσῃ· οἱ δὲ ἀδελφοὶ ἀκούοντες τοῦτο ἐλυποῦντο πολλά, ἀλλὰ βλέποντες τὸ ἀμετάθετον τῆς γνώμης αὐτοῦ καὶ μὴ θέλοντες ἔδωκαν αὐτῷ ἄδειαν νὰ ἀναχωρήσῃ. Καὶ ποιήσαντες παράκλησιν καὶ ἐκτενῆ δέησιν προσηύχοντο. «Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐπειδὴ Ἰωάννης ὁ ἡμέτερος ἀδελφὸς μέλλει νὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ ἡμᾶς, ὁδήγησον αὐτὸν νὰ περάσῃ τὴν ζωήν του ἐν εἰρήνῃ καὶ ἡσυχίᾳ, καὶ ἀξίωσον ἡμᾶς, δέσποτα τῶν ἁπάντων, τὴν ἡμέραν καθ᾽ ἣν ἡ χάρις σου οἰκονομήσει νὰ πληρώσῃ ὁ εἷς ἐξ ἡμῶν τὸ τέλος της παρούσης ζωῆς τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ νὰ δώσωμεν τὸ κοινὸν χρέος τῆς μεταπτώσεως πάντες καὶ σύναξον ἡμᾶς σὺν αὐτῷ εἰς τὴν οὐράνιόν σου βασιλείαν, ἀμήν. Καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν ἔβαλεν ὁ ἅγιος Ἰωάννης μετάνοιαν καὶ ἀνεχώρησεν ἀπὸ τῆς ἀδελφότητος.

Καὶ τίς δύναται νὰ διηγηθῇ τί κακοπάθειαν ἐπέρνα εἰς ἐκεῖνον τὸν τόπον; Ἡ δὲ τροφὴ τοῦ ἁγίου ἦτον τὸν μὲν χειμῶνα ἀπὸ χόρτα τῆς γῆς τὸ δὲ καλοκαίριον ἀπὸ σχινόκαρπον καὶ ἀγριοκεράτια, ζῶν ζωὴν ἀγγελικήν, μὲ ὁλονύκτους προσευχὰς ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων. Ἀπὸ τὴν τόσην δὲ σκληραγωγίαν καὶ κακοπάθειαν δὲν ἠδύνατο νὰ στέκῃ πλέον ὀρθὸς ἀλλ᾽ ἐπερπάτει κυρτὸς ὡς κτῆνος. Καὶ μία τῶν ἡμερῶν, τῇ ϛ΄, τοῦ Ὀκτωβρίου, ὅτε καὶ ὁ Θεὸς ἔμελλε νὰ τὸν δοξάσῃ, ἐβγῆκε νὰ εὕρῃ τὴν συνειθισμένην τροφήν, καὶ ἐπεριπάτει, ὡς εἴπομεν, ὡς ζῶον τετράπουν. Ἀλλ᾽ εἷς ποιμὴν προβάτων νέος ἐπιτήδειος εἰς τὸ τόξον, πορευόμενος εἰς τὸν λόγγον ζητῶν νὰ εὕρῃ τίποτε κυνήγιον, καὶ ἰδὼν τὸν ἅγιον ἐνόμισεν ὅτι ἦτο ζῶον. Ὅθεν διεύθυνε τὸ τόξον καὶ ἐτόξευσεν αὐτὸν εἰς τὴν καρδίαν· εὐθὺς δὲ ὁ ἅγιος γνωρίσας ὅτι τὸν ἐθανάτωσε τὸ βέλος ἔκαμε προσευχὴν εἰς τὸν Θεὸν νὰ τὸν ἀξιώσῃ νὰ φθάσῃ ζωντανὸς εἰς τὸ σπήλαιον, ὁ δὲ ποιμὴν ὁ τοξεύσας τὸν ἅγιον, ἔτρεξε νὰ εὕρῃ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐτόξευσε. Βλέπων ὅμως σταλαγματίας αἵματος καὶ ἀκολουθῶν αὐτὰς ἔρχεται εἰς τὸ σπήλαιον καὶ βλέπει τὸν ἅγιον ἔτι ζῶντα, ἔχοντα τὰς χεῖρας δεμένας σταυροειδῶς καὶ τὸ βέλος εἰς τὴν καρδίαν καὶ εὐθὺς πίπτει κατὰ γῆς ἀσπαζόμενος τοὺς πόδας τοῦ ἁγίου, κλαίων καὶ ὀδυρόμενος ἔλεγεν «ἀλλοίμονον εἰς ἐμένα τὸν ταλαίπωρον, τί ἔπαθον σήμερον; φεῦ μοι τῷ ἀθλίῳ, πῶς ἐτυφλώθην καὶ ἔγινα φονεὺς εἰς ἄνδρα δίκαιον καὶ ἅγιον; τί νὰ γένω; τί νὰ κάνω; οὐκ ἔχω ποῦ νὰ προσδράμω εἰμὴ εἰς σὲ ἅγιε δοῦλε τοῦ Θεοῦ νὰ συγχωρήσῃς τὸ σφάλμα μου καὶ νὰ παρακαλέσῃς τὸν Θεὸν νὰ μὲ ὁδηγήσῃ εἰς μετάνοιαν».

Ταῦτα καὶ ἄλλα περισσότερα λέγοντος τοῦ ποιμένος μὲ δάκρυα, ὁ ἅγιος μὲ ταπεινὴν καὶ ἤρεμον φωνὴν λέγει πρὸς αὐτόν: «ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, τέκνον μου, ὅστις ἀγαπᾷ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων, νὰ σοῦ δώσῃ μετάνοιαν καὶ νὰ σοῦ συγχωρέσῃ τὸ ἁμάρτημα ὅπερ ἔκαμες σήμερον εἰς ἐμὲ τὸν ἀνάξιον αὐτοῦ δοῦλον καὶ νὰ σὲ ἀξιώσῃ τῆς αὐτοῦ βασιλείας. ἀμήν». Καὶ βουλόμενος ὁ νέος νὰ ἀναχωρήσῃ δὲν ἠδύνατο ἀπὸ τὴν πολλὴν εὐωδίαν καὶ ψαλμῳδίαν τῶν ἁγίων ἀγγέλων τὰς ὁποίας ἤκουεν ἄνωθεν τριγῦρο τοῦ ἁγίου λειψάνου. Ὅμως μετὰ πολὴν ὥραν, ὁδηγούμενος μὲ τὴν εὐχὴν τοῦ ἁγίου ἐβγῆκεν ἔξω τοῦ σπηλαίου διὰ νὰ κηρύξῃ εἰς ὅλην τὴν περίχωρον τῶν Χανίων, κηρύσσων δὲ τὸν ἅγιον ἔλεγεν φανερὰ καὶ τὸ σφάλμα του, καὶ εἰς ὀλίγας ἡμέρας ἀκουστὸν τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου ἐγένετο καθ᾽ ὅλην τὴν Κρήτην, καὶ ἐπορεύοντο πλῆθος λαοῦ καὶ ἐπροσεκύνουν αὐτόν· καὶ οὐδεὶς ἀσθενὴς ἐπορεύετο μὲ πίστιν χωρὶς νὰ λάβῃ τὴν ἰατρείαν. Ὅθεν βλέποντες οἱ χριστιανοὶ τὰ θαύματα ὅσα ἐγένοντο καθ᾽ ἡμέραν ἔκαμον τὸ σπήλαιον ἐκεῖνο Ἐκκλησία καθ᾽ ἑκάστην ἡμέραν βρύουσα θαύματα καὶ ἰάματα, καὶ οὐδεὶς ἐπικαλεῖται τὸν ἅγιον τοῦτον μὲ πίστιν, ἢ εἰς γῆν ἢ εἰς θάλασσαν, καὶ νὰ μὴ λάβῃ ἐκεῖνο ὅπερ ζητεῖ, ἀνίσως καὶ τὸ ζητούμενον εἶναι διὰ καλὸν τῆς ψυχῆς του.

Οἱ δὲ λοιποὶ ἀσκηταὶ τοῦ ἁγίου οἱ ἅγιοι Πατέρες, εὑρισκόμενοι εἰς τὰ ἄνω εἰρημένα σπήλαια τοῦ χωρίου Ἀζωγυρέα καθὼς ἐζήτησαν τοῦ Θεοῦ (ὡς προείπομεν) ὅτι νὰ ἀναπαυθῶσιν ὅλοι μίαν ἡμέραν οὕτω καὶ ἐγένετο. Διότι τὴν ἡμέραν τὴν ἰδίαν ὅτε ὁ βοσκὸς ἐφόνευσε τὸν ἅγιον Ἰωάννην εἰς τὸ Ἀκρωτήριον, κατ᾽ ἐκείνην τὴν ἡμέραν ἀνεπαύθησαν καὶ αὐτοὶ οἱ ἅγιοι Πατέρες εἰς τὰ προειρημένα σπήλαια εἰς τὸ χωρίον Ἀζωγυρέα, ἐκοιμήθησαν δὲ ἀπὸ τὴν τρίτην ὥραν τῆς ἡμέρας ἕως εἰς τὴν ἑβδόμην· καὶ καθὼς εἶναι κατὰ παράδοσιν, ὡς ἔλεγον τινὲς ἐντόπιοι ἄλλοι ἦσαν ἀκκομβισμένοι ἐπάνω εἰς τὰ ῥαβδία των, ἕτεροι ἔκλιναν τὰς κεφαλὰς εἰς τοὺς ὤμους των, ἄλλοι προσευχόμενοι, καὶ ἕτεροι γονατιστοὶ καὶ ἄλλοι ἄλλως, καὶ παρέδιδον τὰς μακαρίας αὐτῶν ψυχὰς τῷ Κυρίῳ, ἱκετεύοντες ὑπὲρ ἡμῶν ἀεὶ πρὸς τὸν Κύριον, ἐξαιρέτως μέντοι ὑπὲρ τῶν ἐπιτελούντων τὴν ἁγίαν μνήμην αὐτῶν. Ἔζησαν δὲ εἰς τοῦτον τὸν κόσμον χρόνους πθ΄. καὶ ἐκοιμήθησαν ὡς εἴρηται τῇ ϛ΄. τοῦ Ὀκτωβρίου μηνὸς καθ᾽ ἣν ἡμέραν ἑορτάζομεν καὶ τὴν μνήμην αὐτῶν ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ αχλβ΄. Μετὰ τοῦτο δὲ ἐπειδὴ εἶναι ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου ἐνδόξου, καὶ πανευφήμου ἀποστόλου Θωμᾶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, μετετέθη εἰς τὴν ἑβδόμην τοῦ αὐτοῦ μηνὸς μετὰ συνοδικῆς καὶ πατριαρχικῆς ἀποφάσεως τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει πατριάρχου Κων/λεως Κυρίλλου πρώην Ἀλεξανδρείας, Λούκαρι λεγομένου τοῦ Κρητός[1], πέμποντες ἀενάως ὑγείαν καὶ πάντα τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα εἰς ἐκείνους ὅσοι μετὰ πίστεως καὶ εὐλαβείας ἐπικαλοῦνται αὐτοὺς ἐν γῇ ἐν θαλάσσῃ καὶ παντὶ τόπῳ εὐχαριστοῦντες Θεῷ ᾧ πρέπει δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας Ἀμήν.

---

[1] Ἐκ τῆς περικοπῆς ταύτης φαίνεται ὅτι τὸ Συναξάριον ἐγράφη πάντως μετὰ τὸν κατὰ τὸ 1638 κατ᾽ Ἰούλιον μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Λουκάρεως. Ὁ παρὼν δὲ χειρόγραφος βίος εἶναι ἡ πηγὴ τῶν μεταγενεστέρων ἐντύπων, δι᾽ ὧν ἐχωρίσθη ἡ παράδοσις Ξένου - Ἐρημίτου.

VII

Ἐπιστολὴ Μαξίμου Μαργουνίου πρὸς Γαβριὴλ Ροδίτην.
(Κῶδιξ 2963 ΕΒΕ, ιη' αἰ.).

199α *Γαβριήλῳ τῷ ροδίτῃ ὁσιωτάτῳ καὶ παμφιλτάτῳ ἐν Χριστῷ υἱῷ, Μάξιμος
ταπεινὸς ἐπίσκοπος Κυθήρων σωτηρίαν παρὰ Θεοῦ.*

199β *Οὐκ ἔφερον ὅλως τὴν κακήν, φεῦ, τυραννίδα τυραννούμενος ὑπὸ τῆς
συκοφάντιδος γλώττης ἔτος ἤδη τουτὶ ἕβδομον· ἀλλ' ἔφερον μὲν ὑπούλως
ταύτην καὶ κρύφα γιγνομένην, καὶ ὥσπερ ἐν παραβύστῳ· καὶ γὰρ ἐτιθέμην
τὸ πρᾶγμα οἰκονομίαν τινά, ἵνα μὴ τάχα ὑπεραίρωμαι, ἀλλ' ὡς οἷόν τε
ἐμαυτὸν ταπεινὸν παριστῶ· ἐπεὶ δὲ εἰς ἅπαν ἀπερυθριάσασα, ἡ δύστηνος τῶν
κακομηχάνων δέσποινα, καὶ εἰς τοὐμφανὲς ἐξερράγη, καὶ τὰ ἄτοπα ἡ μαινὰς
ἐξεβάκχευσε, καὶ κοινωνική τις γενέσθαι, ἢ παράφρων διέγνωκε, καὶ τῶν
κατ' ἀξίαν λοιπὸν ἔτυχε, καὶ ἄκουσα εἶναι καὶ συσταλῆναι κατηνάγκασται,
καὶ κατακλαίειν ἑαυτὴν τὰ ὀλέθρια· φείδεται γὰρ ὡς ἔοικεν, ἡμῶν ὁ Θεὸς
ἐξαμαρτανόντων, τῷ μακροθύμῳ τὴν εἰς τὸ βέλτιον μεταβολὴν ἐκδεχόμενος·
ἐπειδὴ δὲ ἴδῃ ἡμᾶς ὅλως τῆς εὐθείας ἐξολισθαίνοντας, καὶ μηδὲν ἐπιστρεφο-
μένους τοῦ διορθοῦν ἑαυτούς, ὡς τὴν ἄκαρπον ἐκείνην, ἵνα μὴ καὶ τὸν τόπον
200α καταργῶμεν, | ἀποκόπτει συκῆν καὶ δι' ὧν αὐτὸς αὐτουργεῖ καὶ οἷς δι' ἄλλων
ἐργάζεται· καὶ ἐκ μὲν τοῦ παραχωρεῖν ἐν ἡμῖν ἐσθ' ὅτε τὰς ἐπηρείας τὸ
ταπεινόφρον ἡμῖν προξενεῖ, ἐκ δὲ τοῦ μὴ εἰς τέλος ἀφεῖναι προχωρεῖν τὴν
ἐπήρειαν, τότε ἐπὶ τοῖς κακοῖς μακρόθυμον ἐπιδείκνυσι, καὶ τὴν ἐπὶ τοῖς
ἐπηρεαζομένοις πρόνοιαν, καὶ δὴ καὶ τὸ πάντοτε τῷ ἐκ τοῦ κακοῦ δύνασθαί
τι ἀγαθὸν ἀπεργάζεσθαι· ταῦτά μοι περὶ τούτων, ὡς ἐν παρέργῳ, καὶ ἧ δυνά-
μεως ἔχω, τεθεολογείσθω τὰ νῦν· τίνα δ' ἂν ἔχοιεν τὸν σκοπόν, ἀκριβῶς εἴσῃ
τῷ πατριαρχικῷ τουτωῒ καὶ συνοδικῷ γράμματι ἐντυχών· ἀλλὰ γὰρ μὴ ἀναί-
τιος εἴης παρὰ Θεῷ, εἰ μὴ παρρησίᾳ ἐπιδεικνύοις αὐτό, καὶ τοῖς βουλομένοις
ἐκδιδοίης ἀντίγραφα· γιγνόμενον γὰρ τοῦ πονηροῦ δήγματος προσεναπομεῖναί
τι ταῖς τῶν ἀκεραιοτέρων ψυχαῖς· ὅπως οὖν ἰαθῶσι τῷ τοῦ ἀρχιατροῦ
200β παρ' ἡμῖν τοιούτῳ θεραπευτικῷ ἐπιπλά|σματι καὶ προνοήσεις φιλανθρώπως,
καὶ ἐκτελέσεις αὐτῷ τε πειθαρχῶν καὶ σαυτῷ τὰ προσήκοντα πράττων,
προσθήσω δ' ὅτι καὶ πατρικὸν ἐκ τῶν χειρῶν καταθύμιον, οὐδὲν γὰρ ψυχῆς
λογικῆς ἀντάξιον.*

*Ἐρρωμένον σε διαφυλάττοι ὁ κύριος ψυχῇ τε καὶ σώματι, υἱὲ ἐν
Χριστῷ παμφίλτατε.*

Ἐνετηίθεν πυαναιψιῶνος η' ἐπὶ ι' κατὰ τὸ αφϟον ἔτος τὸ σωτήριον.

ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΜΑΡΓΟΥΝΙΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΔΥΟ ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ

(Ἐκ τῶν Β. Α. Μυστακίδου καταλοίπων)

Ὁ Βασίλειος Μυστακίδης ἐν τῷ 90ῷ φακέλλῳ[1] τῶν καταλοίπων αὐτοῦ κατέλιπεν ἀντίγραφον ἐπιστολῶν Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου ἐκ τοῦ 328ου κώδ. τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγ. Τάφου.

Ἐκ τῶν ἐν τῷ ὡς ἄνω φακέλλῳ ἀντιγράφων δύο ἐπιστολὰς διὰ τοῦ παρόντος ἐκδίδομεν, ὧν ἡ μία ἀπευθύνεται «*τῷ Φιλαδελφείας ἀρχιεπισκόπῳ*», ἡ δ' ἑτέρα ὑπὸ τύπον ἐγκυκλίου «*τοῖς εὐσεβέσι χριστιανοῖς*».

Ἡ πρώτη ἐπιστολή, ἡ *τῷ ἀρχιεπισκόπῳ Φιλαδελφείας* ἀπευθυνομένη, δύναται νὰ συναφθῇ πρὸς τὴν ἀκολουθοῦσαν ἐν τῷ ἀντιγράφῳ τοῦ Β. Μυστακίδου καὶ τῷ πρωτοτύπῳ κώδικι[2] ὁμιλίαν ἐπὶ τῇ διαλλαγῇ Γαβριήλου ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας καὶ Μαξίμου ἐπισκόπου Κυθήρων, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς φράσεως: «*ὡς δ' ἂν καὶ τοῖς πολλοῖς γνωριμωτέρα γένοιτο ἡ τοιαύτη τῆς ἡμετέρας ψυχῆς εἰρηναία κατάστασις καὶ ὁ παρών μοι ἐξεπίτηδες ὁποῖος οὖν λόγος ἐξύφανται*» ἔνθα δηλοῦται, ὅτι, ἵνα τοῖς πολλοῖς γνωσθῇ ἡ συμφιλίωσις τῶν δύο τούτων προσωπικοτήτων τοῦ ις' αἰῶνος, ἐγένετο ἡ ἀκολουθοῦσα τῇ ἐπιστολῇ ὁμιλία[3].

Ἡ δ' ἑτέρα ἐπιστολή, ἡ ἀπευθυνομένη «*τοῖς εὐσεβέσι χριστιανοῖς*», ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ εἰσαγωγὴν εἰς τὸ ἐπακολουθοῦν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Ἐγχειρίδιον[4], ὡς τοῦτο ἐμφαίνεται ἐκ τῆς φράσεως· «*τοῦτ' οὖν συντόμως ἐπαγγέλλεται τὸ παρὸν ἐγχειρίδιον, ὃ φιλοφρόνως παρακαλῶ ἀποδεξάμενοι...*».

Σημειοῦμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν τούτων, Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου καὶ Γαβριὴλ τοῦ Σευήρου, ἔριδος.

---

[1] Κ. Δυοβουνιώτης, ΕΕΒΣ, ΙΕ' 1939, σ. 373.

[2] Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ΙΒ 1899, Δ', σ. 303 ἀρ. κώδ. 328,9.

[3] Τὴν ὁμιλίαν ταύτην ἐξέδωκε ὁ Κ. Δυοβουνιώτης, ὅρα «Γρηγόριος Παλαμᾶς», Δ', 1920, σ. 673. Ὁ Β. Μυστακίδης ὅμως ἐν τοῖς καταλοίποις αὐτοῦ σημειοῖ φράσεις, ἃς δὲν ἐκδίδει ὁ Κ. Δυοβουνιώτης ἐν τῇ ἀνωτέρω ἐκδόσει τῆς ὁμιλίας. Εἴθε νὰ πραγματοποιηθῇ συντόμως ἡ ἔκδοσις ἁπάσης τῆς ὁμιλίας ταύτης.

[4] Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ΙΒ 1899, Δ', σ. 302 ἀρ. κώδ. 328, 2 καὶ 3.

Μάξιμος ὁ Μαργούνιος[1] σπουδάζων ἔτι ἐν Παταβίῳ, ἐγνωρίσθη[2] μετὰ τοῦ τότε ἱερέως τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Κοινότητος καὶ ἀκολούθως ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας Γαβριὴλ τοῦ Σευήρου[3].

Τῷ 1583 ὁ Μαργούνιος διατρίβων ἐν τῇ ἐν Χάνδακι τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τῶν Σιναϊτῶν Μονῇ συνέγραψε σύγγραμμα περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος[4], ὃ ἀφιέρωσε τῷ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως

[1] Περὶ Μαργουνίου ὅρα É. Legrand, BH, de XV et XVI s., tom. II, Paris 1885, σσ. XXIII - LXXVII. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ΕΦΣΚ, ΙΖ', σσ. 50-93. Χ. Χαραλαμπάκη, Μάξιμος ὁ Μαργούνιος, «Κρητικὸς Ἀστήρ», ἔτος Β' (1907), σσ. 194 - 195, 209 - 210 (1908), 228 - 229, 245, 252, 260 - 261, 325 - 326, 331 - 332, 338 - 339, 347 - 348, Γ' (1908), 357, 362 - 363. Κ. Δυοβουνιώτου, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Δ' (1920), σσ. 155 - 168, 321 - 324, 386 - 388, 418 - 425, 671 - 673, 722 - 730, 781 - 785, Ε' (1921), σσ. 269 - 280, 390 - 396, 481 - 492. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου. Ἡ θεολογικὴ αὐτοῦ ἔρις πρὸς τὸν Γαβριὴλ Σευῆρον, «Νέα Σιών», ΙΗ' (1920), σσ. 708 - 727. Charles Astruc, Maxime Margounios et les recueils Parisiens de sa correspondance, «Κρητικὰ Χρονικά», Γ', Μάϊος - Αὔγουστος 1949, σσ. 211 - 261. Β. Μυστακίδου, Ὁ ἱερὸς κλῆρος κατὰ τὸν ις' αἰῶνα Μάξιμος ὁ Μαργούνιος (ἐν εἰκοσιπενταετηρίδι τῆς καθηγεσίας Κ. Κόντου). Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ φιλολογία 1868, σσ. 212 - 218. Ἀνδρ. Δημητρακοπούλου, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν Κ. Σάθα, σσ. 19 - 32. Τοῦ αὐτοῦ, Ὀρθόδοξος Ἑλλάς, ἐν σελ. 134 - 141. Κ. Σάθα, Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' 1870. Μ. Παρανίκα, Περὶ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου ΕΦΣΚ, Γ' 22 - 29. Jo. Lamius, Deliciæ eruditorum seu veterum ἀνεκδότων opusculorum collectanea. Maximi Margunii Dionysii Cateliani. Antonii Eparchi. Arsenii Monembansiensis epistolæ. Florentiæ: MDCCXL [vol. IX] ἐν σσ. 1 - 61 ἐκδίδονται ἐπιστολαὶ Μαξίμου Μαργουνίου αἱ πλεῖσται πρὸς Σευῆρον καί τινες τοῦ Γαβριὴλ Σευήρου πρὸς Μαργούνιον. Ἡ λατινικὴ μετάφρασις τῶν ἐπιστολῶν ἐν τῷ αὐτῷ τόμῳ, σσ. 113 - 286. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, Μάξιμος Μαργούνιος πρὸς Συμεῶνα Καβάσιλαν, ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σσ. 292 - 301 καὶ 393.

[2] Χαραλαμπάκης, Ἔνθ' ἀν., Β' 1908, σ. 228β. Οὗτος δέχεται ὅτι ὁ Μαργούνιος διέτριβεν ἐν Ἑνετίᾳ πλείω τῆς τετραετίας, ἀναβιβάζων τὰ ἔτη τῆς διαμονῆς αὐτοῦ ἀπὸ πρὸ τῆς 8 Νοεμβρίου 1569 καὶ μέχρι τῶν τελῶν 1577.

[3] Περὶ Σευήρου Γαβριήλ, ὅρα Joannes Lamius (collegit, illustravit, edidit) Gabrielis Severi et aliorum Græcorum recentiorum epistolæ, Florentiæ MDCCLIV. É. Legrand, BH, de XV et XVI s., tom. II, Paris 1885, σσ. 143 - 151. Ἰωάννου Βελούδου, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ, 1893, σσ. 68 - 75. Ξ. Α. Σιδερίδου, Γαβριὴλ Σευήρου· ἱστορικὴ ἐπιστολή, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1913. M. Jugie, Gabriel Sévère ἐν Dictionnaire de Theologie Catholique, tom. VI, Paris 1920, σσ. 977 - 984. Διοκαισαρείας Ἀριστάρχου, Γαβριὴλ ὁ Σευῆρος μητροπολίτης Φιλαδελφείας, «Νέα Σιών», 21 (1926), σσ. 467 - 481, 529 - 537, 593 - 609, 719 - 731, 22 (1927), σσ. 3 - 18, 210 - 222, 338 - 345, 493 - 499, 611 - 624, 658 - 673, 705 - 715 καὶ ἔν τισι τῶν ἀνωτέρω περὶ Μαργουνίου.

[4] Δημητρακοπούλου, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν Κ. Σάθα, σσ. 22 - 27 καὶ «Γρηγόριος Παλαμᾶς», Δ'1920, σ. 165.

Ἱερεμίᾳ Β'. Εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ συγγράμματος τούτου ἤχθη ἐκ τῆς ἐπιθυμίας αὐτοῦ διὰ τὴν τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἕνωσιν, πιστεύων ὅτι τὸ αἴτιον τῆς διαφορᾶς αὐτῶν, ἡ ἐκπόρευσις δηλ. τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἠδύνατο νὰ ὑπερνικηθῇ. Πρὸς τοῦτο παρώτρυνε τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν Β', ὅπως ἡγηθῇ τοῦ ἀγῶνος διὰ τὴν ἕνωσιν τῶν δύο ἐκκλησιῶν χρησιμοποιοῦντα τὸ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος σύγγραμμα αὐτοῦ καὶ αὐτὸν τὸν Μαργούνιον[1].

Ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας ἐκάλεσε τὸν Μαργούνιον εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς συζήτησιν ἐπὶ τοῦ θέματος. Πράγματι ἐκκινήσας ὁ Μαργούνιος ἐκ Κρήτης καὶ διελθὼν δι' Ἑνετίας ἀφίκετο ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1584[2]. Διερχόμενος δι' Ἑνετίας συνήντησε, φαίνεται, Γαβριὴλ τὸν Σευῆρον, πρὸς ὃν ἀνεκοίνωσε τὰς σκέψεις αὐτοῦ ἢ ἐπέδωκεν αὐτῷ ἀντίγραφον τοῦ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συγγράμματος αὐτοῦ. Παρεξηγήσας δὲ ὁ Γαβριὴλ Σευῆρος τὸ περιεχόμενον τοῦ συγγράμματος ἐξηγέρθη κατὰ τοῦ Μαργουνίου καὶ κατηγόρησεν αὐτόν, ὅτι ἐπεθύμησε τὴν ἕνωσιν τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἐπὶ θυσίᾳ τοῦ ἡμετέρου δόγματος[3], οὕτω δὲ ἤρξατο ἡ θεολογικὴ αὐτῶν ἔρις[4].

Διαμένοντος τοῦ Μαργουνίου ἐν Ἑνετίᾳ μέχρι τοῦ 1587 φαίνεται ὅτι ἐκόπασεν ἡ κατ' αὐτοῦ ἐχθρικὴ διάθεσις τοῦ Γαβριὴλ Σευήρου, διότι ἔργα τινὰ ὑπὸ τοῦ Μαργουνίου ἐκδοθέντα φέρουσι φιλοφρόνους ἀφιερώσεις πρὸς τὸν Σευῆρον[5].

Τῷ 1587 ὁ Μαργούνιος ἐκδίδει ἐγχειρίδιον περὶ τῆς τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως[6]. Τοῦτο ἐξερεθίζει τὸν Γαβριὴλ Σευῆρον, ὅστις καταφέρεται ἐναντίον αὐτοῦ καὶ κατηγορεῖ τὸν Μαργούνιον, προφασιζόμενος, ὅτι πρεσβεύει τὰ τῶν Λατίνων δόγματα.

Ἀναστηθείσης καὶ πάλιν τῆς παλαιᾶς ἔριδος διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐκδόσεως τοῦ Ἐγχειριδίου περὶ τῷ 1589 ἔφθασεν εἰς ὀξύτατον σημεῖον. Διὰ τοῦτο ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίας Β' καὶ ὁ τότε πρωτοσύγκελλος καὶ κατόπιν πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς, ἐνδιαφερόμενοι διὰ τὴν τοιαύτην τῆς ἐν Βενετίᾳ ἐκκλησίας κατάστασιν, προτρέπουν αὐτοὺς εἰς συμφιλίωσιν[7].

Ὁ Γαβριὴλ Σευῆρος, παρ' ὅλας τὰς προτροπὰς καὶ τὰ πρὸς διαλλαγὴν

[1] ΕΦΣΚ, ΙΖ', σ. 68.

[2] Χ. Χαραλαμπάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 252β.

[3] Χ. Χαραλαμπάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 252β καὶ 348α.

[4] Τοῦτο δὲ συμπεραίνεται ἔκ τινος ἐπιστολῆς Μαργουνίου ἐν ἔτει 1592 ἐν ᾗ γράφει ὅτι τὸ 1592 εἶναι τὸ ἔνατον ἔτος τῆς ἔριδος, ἐν ΕΦΣΚ, Ι, σ. 25.

[5] Δημητρακοπούλου, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις, σ. 30.

[6] «Νέα Σιών», 22, σ. 217 καὶ É. Legrand, Ἔνθ' ἀν., σσ. XLII-XLIII.

[7] «Νέα Σιών», 22, σ. 217 καὶ Χ. Χαραλαμπάκη, Ἔνθ' ἀν., σ. 348α.

προτρέποντα γράμματα ἐξηκολούθει παρέχων μείζονα πράγματα τῷ Μαργουνίῳ [1]. Ὁ δὲ Μαργούνιος ἐπιθυμῶν τὴν διαλλαγὴν μετὰ τοῦ Γαβριὴλ Σευήρου ἐδέχετο φιλοφρόνως τὰς προτάσεις τοῦ Ἱερεμίου Β´ καὶ Μελετίου Πηγᾶ.

Ἐν τέλει ἡ ποθητὴ διαλλαγὴ ἐπετεύχθη κατὰ τὴν 7ην Ἀπριλίου 1590 [2], ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως, τοῦ Μαργουνίου ἐκφωνήσαντος ἀπ᾽ ἄμβωνος ὁμιλίαν ἐπὶ τῇ διαλλαγῇ.

Ἀλλὰ μετ᾽ οὐ πολὺ ἀνεστήθη καὶ πάλιν μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν τούτων ἡ ἔρις.

Μάξιμος ὁ Μαργούνιος μὴ ἀφιστάμενος τοῦ προσφιλοῦς εἰς αὐτὸν θέματος, τοῦ περὶ τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, ἔθεσεν εἰς κυκλοφορίαν μετὰ πάροδον μηνῶν τινῶν χειρόγραφα ἀντίτυπα τοῦ Ἐγχειριδίου τοῦ ἐκδοθέντος τῷ 1587 [3]. Οὕτω ἐπανήρχισεν ἡ ἔρις ὀξυτέρα. Ὁ Γαβριὴλ Σευῆρος εἰς οὐδὲν ὑπήκουεν, ἡ δ᾽ ἀπειλὴ τῆς παύσεως αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς ἕδρας τῆς Φιλαδελφείας οὐδόλως ἐτρόμαζεν αὐτόν, τὰ μάλα καθ᾽ ἑκάστην ἐξαγριούμενον [4].

Διὰ τὴν τοιαύτην δὲ διαγωγὴν τοῦ Σευήρου καὶ τὴν ἔντασιν τῆς ἔριδος ἠναγκάσθη ὁ Μαργούνιος ὅπως μεταβῇ εἰς Πατάβιον, ὁπόθεν ἀπέστειλεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπολογίαν [5] ἀναιροῦσαν τὰς κατ᾽ αὐτοῦ κατηγορίας. Τὴν ἀπολογίαν ταύτην λαβοῦσα ὑπ᾽ ὄψιν σύνοδος ἐκ τῶν περὶ τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην ἀρχιερέων συγκειμένη ἐκήρυξεν τὸν Μάξιμον ἀθῷον, προτρέπουσα συγχρόνως τὸν Σευῆρον, ὅπως συνδιαλλαγῇ μετὰ τοῦ Μαργουνίου. Πράγματι περὶ τὰ μέσα τοῦ 1593 ἐγένετο νέα, ἡ καὶ τελευταία, διότι διετηρήθη μέχρι τέλους, διαλλαγὴ τοῦ Γαβριὴλ Σευήρου μετὰ τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου [6].

Τὰς ἐν τῷ παρόντι ἐκδιδομένας ἐπιστολὰς εἶναι ἀνάγκη νὰ τοποθετήσωμεν χρονικῶς ἐν τῇ περιόδῳ τῶν σχέσεων Μαξίμου Μαργουνίου καὶ Γαβριὴλ Σευήρου [7].

Ἡ «*τῷ Φιλαδελφείας ἀρχιεπισκόπῳ*» ἀπευθυνομένη ἐπιστολὴ δέον νὰ

[1] Κ. Σάθα, Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β´, σ. 105.

[2] Χ. Χαραλαμπάκη, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 348α.

[3] «Νέα Σιών», Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 496. Κατ᾽ ἄλλους (Χαραλαμπάκη, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 357α) αἰτία τῆς πάλιν ἀνακυψάσης ἔριδος ἦτο ἡ ἀνειλικρινὴς στάσις τοῦ Σευήρου, ὅστις ἐπροφασίζετο εἰς τὴν τοιαύτην στάσιν του, τὴν εἰς Γερμανίαν ἀποστολὴν ἑτέρου ἐγχειριδίου τοῦ Μαργουνίου συντεθέντος τὸ 1587, πρὸς ἐκτύπωσιν ὑπὸ τῶν ἐκεῖ φίλων αὐτοῦ. Λαμβανομένης ὑπ᾽ ὄψιν τῆς περιγραφῆς τοῦ ὑπ᾽ ἀρ. 328 κώδ. τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, τῆς ἐν ΙΒ, Δ´, σσ. 302-303, τὸ ἐπανεκδοθὲν ὡς ἄνω ἐγχειρίδιον εἶναι διάφορον τοῦ ἐν 328.3 κώδ. αὐτογράφου Μαξίμου Μαργουνίου ἐγχειριδίου. Πβ. É. Legrand, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. XLIII.

[4] Χ. Χαραλαμπάκη, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 357β.

[5] **ΕΦΣΚ, Ι, σ. 24.**

[6] Χ. Χαραλαμπάκη, Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 357β.

[7] Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐν τῷ παρόντι τόμῳ σ. 330 ἐκδιδομένη τὸ πρῶτον ἐπιστολὴ τοῦ Μαργουνίου πρὸς Γαβριὴλ Ροδίτην.

ληφθῇ ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀρ. 328 κώδ. τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ἀκολουθοῦσαν ὁμιλίαν ἐπὶ τῇ διαλλαγῇ Σευήρου πρὸς Μαργούνιον. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εὕρηται ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀρ. 328 κώδ. τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ὡς ἀντίγραφον Ἱλαρίωνος τοῦ Γραδενίγου [1], γενόμενον πάντως μετὰ τὴν ιθ´ μαρτίου 1595 [2].

Ἡ παράδοσις τῆς ἐπιστολῆς ταύτης κατά τε τὴν χρονολόγησιν καὶ τὸν τόπον ἐν ᾧ ἐγράφη καὶ τὸ περιεχόμενον ποικίλλει [3].

Οὕτως ἡ ἐπιστολὴ χρονίζεται ἢ τῷ 1590, ἢ τῷ 1591 ἢ τῷ 1595. Ἡ τῷ 1595 χρονιζομένη ἐπιστολὴ ἀπαντᾶται ἅπαξ [4]. Διὰ τοῦτο ἡ τοιαύτη χρονολόγησις τῆς ἐπιστολῆς ὀφείλεται εἰς ἀντιγραφικὸν σφάλμα.

Ἡ τῷ 1591 χρονιζομένη ἐπιστολὴ περιπλέκει περισσότερον τὰ πράγματα. Διότι, ἐνῷ κατὰ τῷ 1591 ἔχομεν ἐπανάληψιν τῆς ἔριδος [5] μὲ τελικὴν λῆξιν αὐτῆς τῷ 1593, μαιμακτηριῶνα τοῦ 1591, κατ᾽ αὐτὴν τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐπιστολῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχωμεν πάλιν διαλλαγήν.

Ὁ κατὰ τῷ 1590 χρονισμὸς τῆς ἐπιστολῆς φαίνεται ὡς πιθανώτερος. Κατὰ τοῦτον ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη κατὰ τὸν μαιμακτηριῶνα τοῦ 1590. Ἀλλ᾽ ἡ διαλλαγή, ὡς ἐξ ἄλλων πηγῶν μανθάνομεν, εἶχεν ἤδη ἐπέλθει ἀπὸ τῆς ζ´ *θαρ-*

[1] Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ΙΒ, Δ´, 303, ἀρ. κώδ. 328.7 (bis).

[2] Καὶ τοῦτο διότι τὸ ἀντίγραφον ἐγχειριδίου τινὸς τοῦ Μαργουνίου προηγουμένου ἐν τῷ 328φ κώδ. τῆς ὡς ἄνω ἐπιστολῆς ἐγένετο τὴν 19ην Μαρτίου 1595 (ὅρα καὶ Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ΙΒ, Δ´, σσ. 302 - 303, ἀρ. κώδ. 328.6).

[3] Οὕτω ὁ ὑπ᾽ ἀρ. 79 κῶδ. τῆς Βουλῆς παρέχει τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς οὕτω· *ἔρρωσο· ἐνετίῃσιν μαιμακτηριῶνος βον ἐπὶ ī ,αϕϟε´*. Ὁ ὑπ᾽ ἀρ. 101 κῶδ. τῆς Βουλῆς· *ἔρρωσο ἐνετίῃσι μαιμακτηριῶνος βα ἐπὶ ιη' κατὰ τὸ ,αϕϟα´ ἔτος τὸ σωτήριον*. Ὁ ὑπ᾽ ἀρ. 1126 κῶδιξ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος περιέχει τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴν δίς, τὴν μίαν διάφορον τῆς ἑτέρας θεωρηθεῖσαν. Οὕτω ἡ μὲν μία ὑπ᾽ ἀρ. 29 (ἐν φυλ. 25α - 25β) παρέχει· *Ἔρρωσο ἐνετίῃσι μαιμακτηριῶνος βα κατὰ τὸ ,αϕϟα´ ἔτος τὸ σωτήριον*, ἡ δ᾽ ἑτέρα ὑπ᾽ ἀρ. 125 (ἐν φυλ. 96α - 96β)· *ἔρρωσο, ἀνδρῶν ἱερώτατε καὶ ἡμῖν παναιδεσιμώτατε· ἐκ τῆς ἡμετέρας παροικίας μαιμακτηριῶνος βα ἐπὶ δεκάτῃ κατὰ τὸ αϕϟον ἔτος τὸ σωτήριον*. Ὁ Ν. Βέης ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Λευκασίῳ μονῆς τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου (ὅρα ΔΙΕΕ, 9, 1926, σ. 82 ἐν ἀρ. ἐπιστολῆς 126) παρέχει· *ἐκ τῆς ἡμετέρας παροικίας μαιμακτηριῶνος β´ ἐπὶ δεκάτῃ κατὰ τὸ ,αϕϟα´ ἔτος τὸ σωτήριον*. Ἐν δὲ ΔΙΕΕ, 9, 1926, σ. 75, ἐν ἀρ. ἐπιστολῆς 29· *Ἐνετίῃσι μαιμακτηριῶνος ιβ´ τῷ ,αϕϟα´*. Ὁ Charles Astruc ἐν «Κρητικὰ Χρονικὰ» Γ´, Μάϊος - Αὔγουστος 1949, σσ. 223 - 224, κατὰ τὸν Paris. Suppl Grec 621 παρέχει· *Ἐνετίῃσι, μαιμακτηριῶνος δευτέρᾳ ἐπὶ δεκάτῃ κατὰ τὸ ,αϕϟα´ ἔτος τὸ σωτήριον*.

[4] Κῶδ. ὑπ᾽ ἀρ. 79 τῆς Βουλῆς, ἀρ. ἐπιστολῆς 29, σσ. 38 - 39.

[5] Οὕτω ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀρ. 1126 κώδ. τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. ἐπιστολῆς 93, ἐν φυλ. 80β, ὁ Μαργούνιος *οἴκοθεν*, γράφων, *βοηδρομῶντος ἐνάτῃ ἱσταμένου κατὰ τὸ ,αϕϟα´ ἔτος τὸ σωτήριον* παρακαλεῖ τὸν Σευῆρον· *«διαλλάγηθι τοίνυν ἡμῖν ἀνδρῶν ἱερώτατε»* καὶ *«λώφησον δῆτι τοῦ θυμοῦ καὶ λῦσον τὴν ὀργήν»*.

γηλιῶνος ἱσταμένου κατὰ τὸ αφϞον ἔτος[1]. Καὶ φαίνεταί πως παράδοξον τὸ ὅτι ἡ διαλλαγὴ ἐγένετο τὸν θαργηλιῶνα μῆνα, ἡ δὲ ὁμιλία (διότι ἐν συναρτήσει πρὸς αὐτὴν λαμβάνομεν τὴν ἐπιστολὴν) μετὰ πάροδον ἓξ καὶ πλέον μηνῶν. Ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς τὴν ἀπ' ἄμβωνος ὁμιλίαν ἐπὶ τῇ διαλλαγῇ, ἀλλ' εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτῆς τῆς ὁμιλίας, δικαιολογεῖ τὴν κατὰ μαιμακτηριῶνα 1590 χρονολόγησιν τῆς ἐπιστολῆς.

Ἡ δὲ «*τοῖς εὐσεβέσι χριστιανοῖς*» ἀπευθυνομένη ἐπιστολὴ δῆλον ὅτι ἐγράφη ἀργότερον τῆς τῷ Φιλαδελφείας. Διότι, χρονιζομένης ταύτης ἐκ τοῦ ἀκολουθοῦντος ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 328 κώδ. τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου Ἐγχειριδίου, συνάγεται ὅτι ἐγράφη περὶ μῆνα ἑκατομβαιῶνα[2] τοῦ ,αφϞα' ἔτους[3].

Ἤδη προβαίνομεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν δύο τούτων ἐπιστολῶν τοῦ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου. Ἡ ἔκδοσις αὕτη γίνεται κατὰ τὸ ἀντίγραφον Β. Α. Μυστακίδου τοῦ ὑπ' ἀρ. 328 κώδ. (ιϛ' αἰ.)[4] τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τοὺς κώδικας ὑπ' ἀρ. 79 (ιθ' αἰ.)[5] τῆς Βουλῆς καὶ ὑπ' ἀρ. 101 (ιη' αἰ.)[6] τῆς Βουλῆς ὡς καὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 1126 κώδ. (ιη' αἰ.)[7] τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ὡς πρὸς τὴν «*τῷ Φιλαδελφείας ἀρχιεπισκόπῳ*» ἐπιστολήν, ὡς πρὸς δὲ τὴν «*τοῖς εὐσεβέσι χριστιανοῖς*» μὴ ὑπάρχουσαν ἐν τοῖς ὡς ἄνω κώδιξιν κατὰ μόνον τὸ ἀντίγραφον τοῦ Β. Α. Μυστακίδου.

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

---

[1] Οὕτω ἐπιστολὴ τοῦ Μαργουνίου πρὸς τὸν Φιλαδελφείας χρονολογουμένη *θαργηλιῶνος ζ' ἱσταμένου κατὰ τὸ αφϞον ἔτος τὸ σωτήριον*, ἣ εὕρηται ἐν τῷ κώδ. 1126 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἐν φυλ. 93β, ὑπ' ἀρ. 119, ἀναφέρει ἐν τοῖς στίχ. 11 - 16· «*δέδεξο δὴ εὐμενῶς καὶ φιλοφρόνως ναὶ πρὸς τῆς ἱερῶς ἡμᾶς ἀλλήλοις καὶ αὖθις συναψάσης ἀγάπης, ὁποιωνοῦν ἂν εἴη τουτί, τοῦ μεταξὺ νῷν φίλτρου ὑπέκκαυμα καὶ τῷ σφοδρῷ τοῦ παρὰ σοὶ πυρὸς εἰς μέγαν ἐπανάψας πυρσόν, ὡς ἂν τὸ σπαρὲν ὑπὸ τοῦ πονηροῦ τῷ σίτῳ κακῶς, καλῶς καταναλωθείη ζιζάνιον, καὶ τοῦ λοιποῦ καθαρὸν τὸν σῖτον τῆς φιλίας κατακαρποίμεθα*». Καὶ ἑτέρα πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίαν Β', οὖσα ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 1126 κώδ. τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἐν φυλ. 94α, στίχ. 9 - 10 ἀναφέρει· *ὅτι οὕτως ἀρχῆθεν δι' ἱερᾶς μεσιτείας ἄνθρωποι τῷ πλάσαντι καὶ ἀναπλάσαντι τι ἡμᾶς κατηλλάγημεν* (ἐγράφη *θαργηλιῶνος ζ' ἱσταμένου κατὰ τὸ αφϞὸν ἔτος*).

[2] Τὸ ἐγχειρίδιον ἐγράφη *ἑκατομβαιῶνος δευτέρᾳ φθίνοντος κατὰ τὸ 'αφϞα' ἔτος* (Παπαδόπουλος, ΙΒ, Δ', σ. 302).

[3] Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη δι' οὐδενὸς τῶν κωδ. 79, 101 τῆς Βουλῆς, 1126 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν παρισινῶν (ὅρα Charles Astruc, Ἔνθ' ἀν.) παραδίδεται.

[4] Ὅρα Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ΙΒ, Δ', σ. 302.

[5] ΝΕ, Δ', σ. 112. Ἡ ἐπιστολὴ εὕρηται ἐν σ. 38 - 39, ὑπ' ἀρ. 29.

[6] ΝΕ, Δ', σ. 373. Ἡ ἐπιστολὴ εὕρηται ἐν σ. 55 - 56,

[7] Ἀλκ. Σακκελίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ε.Β.Ε., 1892, σ. 204.

I

Codex Μετοχίου Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως 328 (ιϛ' αἰ.).

Τῷ πανιερωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Φιλαδελφείας
Μάξιμος ταπεινὸς ἐπίσκοπος Κυθήρων, εἰρήνην.

Ἐπικίνδυνον τῶν δεσποτικῶν ἐντολῶν ἡ παράβασις, πανιερώτατε δέσποτα, καὶ τούτων ἄλλως τε ἐν αἷς ἅπας ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται, κατὰ τὸ ἱερὸν λόγιον, κρέμανται· κἀκείνοις μᾶλλον οἳ τὴν τῶν ἄλλων προστασίαν ἐνεπιστεύθησαν. Ἐμοὶ μὲν οὖν τοὐμὸν μέρος ὅσον γε ἐπὶ τῇ προαιρέσει ἤδη πεπλήρωται, καί γε οὐκ ἀμάρτυρος ὁ λόγος, εἴ τις ἐπὶ τὰ πρὸ μικροῦ προχωρήσαντα καὶ περὶ τῆς εἰρήνης διῃτημένα ἀποβλέπειν ἐθέλοι· ὡς δ' ἂν καὶ τοῖς πολλοῖς γνωριμωτέρα γένοιτο ἡ τοιαύτη τῆς ἡμετέρας ψυχῆς εἰρηναία κατάστασις καὶ ὁ παρὼν μοι ἐξεπίτηδες ὁποῖος οὖν λόγος ἐξύφανται, ἀκαλλὴς μὲν τὴν ὄψιν, οὐκ ἀκαλλὴς δέ, ἀλλὰ καὶ μάλα λαμπρὸς τὴν διάθεσιν. συνεφέλκεται δὲ καί σου τὴν ἱερὰν ψυχὴν κοινωνὸν τῆς ἀγάπης καὶ ἤδη διηλλαγμένην ἡμῖν ὑποτίθεται. Σὺ δ' ἄλλα μὴ πρὸς τῆς εὐσεβείας αὐτῆς

Sigla.

Α=Ὁ ὑπ' ἀριθ. 79 κῶδ. τῆς Βουλῆς.

Β=Ὁ ὑπ' ἀριθ. 101 κῶδ. τῆς Βουλῆς.

C_1=Ἡ ὑπ' ἀριθ. 29 ἐπιστολὴ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1126 κῶδ. τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος.

C_2=Ἡ ὑπ' ἀριθ. 125 ἐπιστολὴ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1126 κῶδ. τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος.

Test.

4 Ματθ. κβ' 40 : *ἐν ταύταις ταῖς δυσὶν ἐντολαῖς ἅπας ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται κρέμανται.*

---

1 - 2 Α *Τῷ Φιλαδελφείας Γαβριήλῳ Μ. εὖ πράττειν.* Β C_1 *Τῷ Φιλαδελφείας Γαβριήλῳ μάξιμος.* C_2 *Τῷ Φιλαδελφείας Μάξιμος.* 3 C_2 *πανιερώτατε δέσποτα* omissit. 5 C_2 *ἱερὸν* omisit. 5 Β, C_1 *λοιπῶν.* 7 C_2 *ἐκπεπλήρωται, ἀνδρῶν ἱερώτατε, καὶ οὐκ.* 10 C_2 *παρώνυμος.* 11 ΑΒ *ἰδέαν.* C_1 *μὲν τὴν ὄψιν, οὐκ ἀκαλλὴς* omisit. C_2 *τῇ ὄψει, οὐδὲ γὰρ ἡμεῖς τούτου κατεπιχάσμεθα, οὐκ.* 11 C_1 *μάλιστα.* 12 - 15 C_2 *καὶ σὲ συγκοινωνὸν τῆς ἀγάπης καὶ ὥσπερ ἤδη διηλλαγμένην ἡμῖν ὑποτίθεται· καὶ παρὰ τοῦτο τὸ τοιοῦτον σχῆμα τῆς προχωρήσεως περιετέθειται· σὺ δ' ἄλλα μὴ πρὸς τῆς Ἱερᾶς ἀγάπης τὸ ἐφ' ὃ γέγονε κέρδος ἀπαμβλύνης ἀλλὰ προσκερδάνοις καὶ πλέον τι τῆς ἡμετέρας προσδοκίας πρὸς τοὖργον.*

τὸ ἐφ᾽ ὃ πεπραγμάτευται κέρδος ἀπαμβλύνῃς τε καὶ ἀπομειώσῃς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἡμετέρας προσδοκίας καὶ πλέον τι προσκερδάνοις τῇ πρὸς τοὖργον ἐμπαρασκεύῳ ὅτι μάλιστα ἑτοιμότητι. ποιήσεις δ᾽ εὖ οἶδ᾽ ὅτι καὶ πρὸς τὸ χρέος ἀπιδών, καὶ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν ἡμῶν αὐτῶν, πρὸς δὲ καὶ τῶν λοιπῶν μεγίστην ὠφέλειαν, τὸ δὲ πάντων μέγιστον, εἰς θεοῦ εὐαρέστησιν.

Ἔρρωσο, ἀνδρῶν ἱερώτατε καὶ παναιδεσιμώτατε.

Ἐκ τῆς ἡμετέρας παροικίας, μαιμακτηριῶνος δευτέρᾳ ἐπὶ δέκα κατὰ τὸ ,αφϟαον ἔτος τὸ σωτήριον.

II

Codex 328 Μετοχίου Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως (ις΄ αἰ.)

Αὐτόγραφον Μαργουνίου.

Μάξιμος ταπεινὸς ἐπίσκοπος Κυθήρων, τοῖς εὐσεβέσι χριστιανοῖς, εὐσεβῶς διάγειν εἰς σωτηρίαν.

Οὐ μικρόν τι τοῖς πάλαι ποτὲ γενομένοις αἱρετικοῖς συμβαλεῖν ἔδοξεν εἰς τὴν ἑαυτῶν ἀπόνοιαν, ἐν οἷς περὶ τῆς θεότητος βλασφήμως καὶ δυσσεβῶς ἐξηρεύξαντο, ἡ τῶν πλατωνικῶν δογμάτων ὑπόθεσις μᾶλλον δὲ πάμπολυ καὶ τὸ πᾶν καὶ γὰρ ἐκείνοις οἷα δή τισιν ἀναποδείκτοις ἀξιώμασιν ἐνστηριχθέντες, καὶ ὥσπερ συνασπιζόμενοι, ἄσπονδον τὸν κατὰ τῆς ἱερᾶς ἐκκλησίας λοιπὸν ἤραντο πόλεμον. Τούτου δὴ ἕνεκεν πρὸς τοῖς συντεθειμένοις ἡμῖν περὶ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως συντάγμασι καὶ τοῦτ᾽ ἔδοξε προσθεῖναι, τὸ τοὺς λήρους αὐτῶν[α] *εἰς μέσον παραγαγεῖν, ὡς ἂν ἐκ παραθέσεως τό τε λαμπρὸν τοῦ ἡμετέρου δόγματος λαμπρότερον ἀπαστράπτοι καὶ τὸ σκοτεινὸν ἐκείνων τῶν ὑποθέσεων διελέγχοιτο, ἅμα δὲ καὶ ἕνα τὴν βδελυρὰν τῶν αἱρετικῶν ἀποσεισάμενοι δόξαν, ἅτε δὴ ἀνισχύροις ἐγκαυχωμένην διδάγμασι στερρότεροι ἐν τοῖς ἱεροῖς ἐφιδρυζώμεθα*[1] *δόγμασι,*

14 B *ἐφ᾽ ᾧ*. 14 A *ἐπαμβλύνῃς καὶ ἀποσημειώσῃς*. B, C_1 *τε* omisit. 16 A, B, C_1 *ὅτι μάλιστα* omisit. 16A *οὖν*. 17 A *δὲ* omisit. 19A, B, C_1 *ἀνδρῶν ἱερώτατε καὶ παναιδεσιμώτατε* omisit. C_2 *Ἔρρωσο, ἀνδρῶν ἱερώτατε καὶ ἡμῖν παναιδεσιμώτατε*. 20 A, B, C_1 *ἐνετίῃσι*. 20 A, B *μαιμακτηριῶνος β ἐπὶ ι΄*. C_1 *μαιμακτηριῶνος βα*. C_2 *μαιμακτηριῶνος βα ἐπὶ δεκάτῃ*. 21 A *αφϟε΄* C_2 *αφϟον*.

[α] Ὁ Β. Μυστακίδης σημειοῖ ἐν τῷ ἀντιγράφῳ ὅτι «αἱ λέξεις αὗται διαγεγραμμέναι ἐν τῷ κειμένῳ».

[1] forsitan *ἐφεδραζώμεθα*.

πρὸς δὲ καὶ πάντα ὁντινοῦν νεωτερισμὸν ἐς δύναμιν[β] *ἀποφεύγωμεν. Τοῦτ᾽ οὖν συντόμως ἐπαγγέλλεται τὸ παρὸν ἐγχειρίδιον, ὃ φιλοφρόνως παρακαλῶ ἀποδεξάμενοι, τὰ τῇ ψυχῇ ἡμῶν πρόσφορα καὶ σωτηριώδη πρὸς τοῦ θεοῦ ἐκλιπαροίητε.*

Ἔρρωσθε ἐν Χριστῷ σωτῆρι.

Ἐνετίῃσι κατὰ τὸ ,αφϟαον ἔτος τὸ σωτήριον[2].

[β] «ἡ λέξις ἐν τῇ ὤᾳ», σημειοῖ ὁ Μυστακίδης.

[2] Ὁ Μυστακίδης σημειοῖ ἐν τοῖς καταλοίποις αὐτοῦ. «Μετὰ τὴν ἄνω ἐγκύκλιον φέρεται ἀμέσως αὐτόγραφον τὸ περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως *Ἐγχειρίδιον* καταλαμβάνον τὰς τοῦ χειρογράφου σελίδας 3α - 11α, ὅπερ ἐγράφει: *Ἐνετίῃσι ἑκατομβαιῶνος δευτέρᾳ φθίνοντος, κατὰ τὸ ,αφϟα΄ον ἔτος τὸ σωτήριον· δόξα τῷ φωτοδότῃ Θεῷ*. (Ἑκάστη σελὶς συνήθως 34 σειρὰς ἔχει).

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Rohlfs G., Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität, München 1950. 8ον σ. 264 (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse, Jahrgang 1943, Heft 4).

Ἡ ἐν τῇ κάτω Ἰταλίᾳ λαλουμένη μέχρι σήμερον Ἑλληνικὴ ἀπησχόλησε διαρκοῦντος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος διαφόρους ἐρευνητάς, ἐξ ὧν ἄλλοι μὲν ὑπεστήριξαν ὅτι οἱ ἑλληνόφωνοι κάτοικοι τῆς Καλαβρίας καὶ τῆς Ἀπουλίας εἶναι ἐπιζήσαντες ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἄλλοι δὲ ὅτι πρόκειται περὶ ἀποίκων τῶν νεωτέρων χρόνων. Συστηματικώτερον πάντων ἐξήτασε τότε τὸ πρόβλημα ὁ G. Morosi ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ Studi sui dialetti greci della terra d' Otranto (Lecce 1870) καὶ εἰς δύο πραγματείας ἐν Archiv. glott. ital., IV (1876) 1-116, ὅστις καὶ ὑπεστήριξε τὴν ἄποψιν, ὅτι οἱ ἑλληνόφωνοι τῆς περιοχῆς ταύτης εἶναι ἄποικοι τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἐγκατασταθέντες ἐκεῖ οὐχὶ παλαιότερον τοῦ δεκάτου αἰῶνος μ.Χ.

Ἐν συνεδρίᾳ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας τῆς 29 Ἀπριλίου 1890, ἀνακοινῶν ὁ Χατζιδάκις πρὸς τοὺς ἑταίρους περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἄρτι ἐκλιπόντος τότε Morosi, ὑπεσχέθη νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι «ἀρχαιόθεν ἐσώθησαν αὐτόθι Ἕλληνες» (Ἀθηνᾶ 2 (1890) σ. 697 κἑξ.). Ἐν ΜΝΕ 2, 480 κἑξ. δημοσιεύων διεπτυγμένην τὴν ἀνακοίνωσίν του ταύτην ὑπεστήριξε, βάσει ὀλίγων λεξιλογικῶν στοιχείων, ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐξηκολούθησεν ἀδιαλείπτως ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον λαλουμένη ἐν Ἰταλίᾳ». Ἐπειδὴ δ' ὅμως ὁ Χατζιδάκις δὲν προσήνεγκεν ἔκτοτε τὴν ἐν Ἀθηνᾷ 2 σ. 700 ὑπεσχημένην ἀπόδειξιν περὶ τῆς ἀρχαίας καταγωγῆς τῶν ἑλληνοφώνων τῆς Κ. Ἰταλίας, αἱ δὲ πραγματεῖαι τοῦ Morosi, στηριζόμεναι ἐπὶ ἐπιτοπίων ἐρευνῶν τοῦ συγγραφέως καὶ συγκεκροτημέναι ἐπιστημονικώτερον ἢ πᾶσαι αἱ προηγηθεῖσαι περὶ τοῦ θέματος, ἐκρίνοντο ἔκτοτε ὡς λύσασαι τὸ ζήτημα τοῦτο, δι' ὃ ἐγένετο παραδεκτὴ ἡ βυζαντινὴ καταγωγὴ τῶν ἑλληνοφώνων τῆς κάτω Ἰταλίας.

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, μέχρις ὅτου ἀπὸ τῆς πρώτης δεκαετηρίδος τοῦ παρόντος αἰῶνος κἑξ. ὁ καθηγητὴς G. Rohlfs διὰ σειρᾶς περισπουδάστων πραγματειῶν ἐξήτασε θεμελιωδῶς τὸ ζήτημα τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων τῆς κάτω Ἰταλίας καὶ ἀπέδειξεν ὅτι τῇ ἀληθείᾳ ἡ ἐν κάτω Ἰταλίᾳ λαλουμένη Ἑλληνικὴ εἶναι προϊὸν ἱστορικῆς ἀδιακόπου ἐξελίξεως τῆς γλώσσης τῆς πάλαι ποτὲ ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου ἱδρυμένης Μεγάλης Ἑλλάδος.

Ὅ,τι κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεπαρκῶν καὶ μεθοδολογικῶς ἀτυχῶν κριτηρίων ὑπεστηρίχθη ὑπὸ διαφόρων ἐρευνητῶν καὶ ὅ,τι ἐκ διαισθήσεως μᾶλον ὑπεστήριξεν ὁ Χατζιδάκις, ἀπεδείχθη διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Rohlfs ἀδιαφιλονίκητος σήμερον ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια.

Τὴν κορωνίδα τῆς ἐπιτυχοῦς προσπαθείας τοῦ Rohlfs νὰ ἀποδείξῃ ἀδιάκοπον τὴν παράδοσιν τῆς ἑλληνικῆς ἐν κάτω Ἰταλίᾳ ἀποτελεῖ ἡ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐκδοθεῖσα «Ἱστορικὴ γραμματικὴ τῆς ἐν κάτω Ἰταλίᾳ ἑλληνικῆς». Ἡ ὕλη κατανέμεται εἰς τὰ συνήθη κεφάλαια τῆς γραμματικῆς (φωνητική, μορφολογία, παραγωγὴ καὶ σύνθεσις, σύνταξις), ἀκολουθεῖ δὲ τὴν πλέον συγχρονισμένην ἱστορικὴν μέθοδον.

Ἄριστος γνώστης τῆς νέας Ἑλληνικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς περὶ τὴν ἔρευναν τῆς νέας Ἑλληνικῆς ἐπιστημονικῆς κινήσεως, κατώρθωσεν ὁ συγγραφεὺς νὰ συνάψῃ τὰ φαινόμενα τῶν διαλέκτων ἃς ἐξετάζει πρὸς πᾶν σχεδὸν ἀνάλογον φαινόμενον τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων καὶ ἰδιωμάτων, ὅπερ ἠκριβώθη ἢ ἁπλῶς ἐσημειώθη μέχρι τοῦδε. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου ἡ γραμματικὴ τοῦ Rohlfs προώρισται νὰ ἀποτελῇ ἐφεξῆς πολύτιμον βοήθημα διὰ πᾶσαν ἔρευναν ἐπὶ νεοελληνικῶν γλωσσικῶν θεμάτων. Προστίθεται οὕτως ὁ Rohlfs εἰς τὴν χορείαν τῶν διαπρεπῶν ξένων ἐρευνητῶν, τοῦ Foy, τοῦ Δέφνερ, τοῦ Dieterich, τοῦ Kretschmer, τοῦ Thumb κ.λ.π., οἵτινες, παραλλήλως πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Χατζιδάκι καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ, συνέβαλον θεμελιωδῶς εἰς τὴν ἑδραίωσιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ λόγου.

Ὅπου τοῦ ἔργου αὐτοῦ κρίνεται ἀναγκαῖον ἐξετάζει ὁ συγγραφεὺς τὰς ἐκ τῆς μακραίωνος συμβιώσεως ἑλληνικῆς καὶ ἰταλικῆς γλώσσης ἀμοιβαίας ἐπιδράσεις, παρακολουθεῖ τὴν παραλαβὴν καὶ ἐπιβίωσιν ἑλληνικῶν στοιχείων εἰς τὰ γειτονικὰ ἰταλικὰ ἰδιώματα καὶ ἑρμηνεύει πολλὰς ἰδιορρυθμίας τῆς περιφερείας ὡς ὀφειλομένας εἰς ἰταλικὴν ἐπίδρασιν. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ὁ διαπρεπὴς ῥωμανιστὴς Rohlfs εὑρίσκεται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ στοιχεῖόν του.

Οὕτως ἡ ἀποσιώπησις τελικοῦ ς παρατηρουμένη καὶ εἰς ἰδιώματα τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδος, ἡρμηνεύετο προκειμένου περὶ τῆς ἑλληνικῆς τῆς κάτω Ἰταλίας ὡς ὀφειλομένη εἰς ἐπίδρασιν τῆς ἰταλικῆς. Νῦν ὁ Rohlfs (69 σημ. 1), ἐξετάζων τὸ ζήτημα, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ βαθμιαία σίγησις τοῦ τελικοῦ ς βαίνει μὲν παραλλήλως πρὸς ἀνάλογον φαινόμενον τῆς ἰταλικῆς, ἀλλ' οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν ταύτης. Κατόπιν ἐρρίνου τὰ ἄηχα κλειστὰ *κ*, *π*, *τ*, ἐν μὲν τῇ Καλαβρίᾳ τρέπονται εἰς ἠχηρὰ κλειστὰ b, d, g, ὡς καὶ ἐν τῇ λοιπῇ ἑλληνικῇ, ἐν τῇ Ἀπουλίᾳ δ' ὅμως ὁ ἀκολουθῶν ἄηχος κλειστὸς φθόγγος δὲν ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ προηγουμένου ἐρρίνου, βεβαίως κατ' ἰταλικὴν ἐπίδρασιν (σ. 63 κ. 244). Τὴν ἐν Καλαβρίᾳ ὑποκατάστασιν

ἀήχων φθόγγων εἰς τὴν θέσιν ἠχηρῶν καὶ τἀνάπαλιν, παραβάλλει ὁ συγγραφεὺς πρὸς ἀνάλογον φαινόμενον ῥωμανικῶν διαλέκτων τῆς περιοχῆς, ὑποπτεύει δ' ὅτι ὀφείλεται τοῦτο εἰς προρρωμαϊκόν, μεσσαπικόν, λαϊκὸν ὑπόστρωμα (σ. 76). Ἐπίσης εἰς ἐπίδρασιν τῶν ῥωμανικῶν διαλέκτων ἀποδίδει ὁ συγγραφεὺς τὴν ἰδιάζουσαν προφορὰν τοῦ διπλοῦ λ ἔν τε τῇ Ἀπουλίᾳ καὶ τῇ Καλαβρίᾳ (σ. 77 - 78), θεωρεῖ δὲ ταύτην ὡς συγγενεύουσαν στενῶς πρὸς τὴν ἰδιάζουσαν προφορὰν τοῦ «διπλοῦ» λ ἐν Σφακίοις τῆς Κρήτης.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐν Σφακίοις δὲν προφέρεται ἰδιαζόντως τὸ διπλοῦν λ, ὅπερ δὲν ἐσώθη, ἀλλὰ πᾶν λ πρὸ τῶν ἁδρῶν φωνηέντων α, ο, υ (ου) (Χατζιδ. ΜΝΕ 1, 177) καὶ ὅτι ἐν τῇ πραγματικότητι οὐχὶ «kakuminales r», ἀλλ' ὅπως καὶ ἐν κάτω Ἰταλίᾳ «kakuminales l» ἀκούεται, τῆς προφορᾶς δ' ὅμως ταύτης ἐν Κρήτῃ ὁριζομένης ὑπὸ τοῦ ἀκολουθοῦντος φωνήεντος.

Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ἂν ὁ χῶρος ἐπέτρεπε νὰ ἀναλύσω τὴν ποικίλην σπουδαίαν συμβολὴν τοῦ συγγραφέως εἰς πάντα τὰ κεφάλαια τῆς γραμματικῆς, ὑποδειγματικὰ εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτῶν. Προτιμῶ ὅμως νὰ εἴπω ὀλίγα περὶ τῆς ἱστορικῆς τοποθετήσεως τοῦ Rohlfs ἔναντι τοῦ ζητήματος τῆς καταγωγῆς καὶ ἐξελίξεως τῆς ἐν Ἰταλίᾳ μέχρι σήμερον λαλουμένης ἑλληνικῆς.

Ἡ θεωρία τοῦ Morosi περὶ ἑλληνικῆς ἀποικήσεως ἐν κάτω Ἰταλίᾳ οὐχὶ παλαιοτέρας τοῦ 10ου αἰῶνος, στηριζομένη κυρίως εἰς τὴν ἀπόδειξιν ὅτι αἱ ἑλληνικαὶ διάλεκτοι τῆς κάτω Ἰταλίας ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν γλωσσικὸν τύπον οὐχὶ τῆς ἀρχαίας, ἀλλὰ τῆς νέας Ἑλληνικῆς καταρρίπτεται ὑπὸ τοῦ Rohlfs δι' ἀναντιλέκτων ἐπιχειρημάτων.

Πρῶτον ἡ νέα Ἑλληνικὴ ἤρχισε νὰ διαμορφοῦται ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Δεύτερον καὶ σπουδαιότερον, ἂν ὁ, κατὰ Morosi, ἀποικισμὸς ἐν Ἰταλίᾳ ἐλάμβανε χώραν εἰς χρόνους Βυζαντινούς, καὶ δὴ μετὰ τὸν 7ον αἰῶνα μ.Χ., θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθῶμεν εἴτε ὅτι ἐπρόκειτο περὶ συστηματικῆς μετακινήσεως πληθυσμοῦ πρὸς Ἰταλίαν ἔκ τινος ὡρισμένης ἑλληνικῆς περιοχῆς εἴτε ὅτι ἐπρόκειτο περὶ συρροῆς εἰς Ἰταλίαν Ἑλλήνων ἐκ διαφόρων τμημάτων τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδος. Ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἡ σήμερον ἐν Ἰταλίᾳ λαλουμένη Ἑλληνικὴ θὰ ἐπέτρεπε νὰ διΐδωμεν ἀκριβῶς τὸν τόπον καταγωγῆς τῶν ἀποίκων, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ θὰ ἔπρεπε ἐκ τῆς ἀναμείξεως καὶ συμβιώσεως Ἑλλήνων ποικίλης διαλεκτικῆς προελεύσεως νὰ δημιουργηθῇ μία κοινὴ γλῶσσα ἐκ διαλεκτικῶν καὶ ὑπερδιαλεκτικῶν γλωσσικῶν στοιχείων.

Ἡ ἐξέτασις δ' ὅμως τῆς κατωϊταλικῆς Ἑλληνικῆς ἀποδεικνύει ὅτι αὕτη δὲν ἔχει γενετικὴν σχέσιν πρὸς τὴν διάλεκτον οὐδεμιᾶς ἑλληνικῆς περιοχῆς, ἐπίσης δὲ δὲν παρέχει αὕτη τὴν εἰκόνα γλώσσης προελθούσης ἐξ ἀναμείξεως διαφόρων διαλέκτων. Οὐδεμία ἑλληνικὴ διάλεκτος ἢ διαλεκτικὴ ζώνη περιέχει τὴν διατήρησιν τῶν Δωρισμῶν τῶν διατηρουμένων ἐν τῇ κατωϊταλικῇ

Ἑλληνικῇ. Βεβαίως ἐμφανίζει αὕτη στοιχεῖα κοινὰ πρὸς ἀνάλογα φαινόμενα διαφόρων ἐπὶ μέρους διαλέκτων, ὡς τῆς Τσακωνικῆς, Κρητικῆς, Κυπριακῆς, Ροδιακῆς κλπ. ἀλλ' οὐδαμῶς δύνανται τὰ στοιχεῖα ταῦτα συμποσούμενα νὰ ἀποδείξουν ἰδιαιτέραν σχέσιν πρός τινα ἐκ τῶν διαλέκτων τούτων.

Ἀναγκαῖον συμπέρασμα συνάγεται ὅτι ἡ Βυζαντινὴ κυριαρχία ἐπὶ τῆς κάτω Ἰταλίας δὲν ἐπέδρασε σημαντικῶς ἐπὶ τῆς γλώσσης τῶν αὐτόθι ἀρχαιόθεν ἐγκατεστημένων ἑλληνοφώνων. Τοὐναντίον ἡ ὕπαρξις ἐκεῖ πυκνοῦ ἑλληνοφώνου στοιχείου ἐβοήθησε τὴν διατήρησιν ἐπὶ μακρὸν τῆς Βυζαντινῆς κυριαρχίας.

Γενικῶς ἡ Ἑλληνικὴ τῆς κάτω Ἰταλίας ἐμφανίζει ἰδιορρυθμίας ἀποδεικνυούσας τὴν ἀνεξάρτητον ταύτης ἀπὸ τῆς λοιπῆς Νεοελληνικῆς ἐξέλιξιν, ὡς εἶναι ἡ ἀπουσία περιφραστικοῦ τύπου μέλλοντος καὶ ἀναπλήρωσις τοῦ μέλλοντος δι' ἐνεστῶτος, ἡ ἀνεξάρτητος δημιουργία ἰδίου τύπου ὑπερσυντελίκου, ἡ χρῆσις ἰδιορρύθμων ἐπιρρημάτων κλπ. Ὁ Rohlfs διαπιστώνει ὅτι ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τῆς κάτω Ἰταλίας ἔχομεν, ἐν σχέσει πρὸς τὴν λοιπὴν Νεοελληνικήν, ἐξέλιξιν ἀνάλογον πρὸς ἐκείνην τῆς ρουμανικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ρουμανικὴν τῆς μητρόπολεως. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἔχομεν διατήρησιν πολὺ παλαιῶν γλωσσικῶν φαινομένων, ἀνεξαρτησίαν ἐξελίξεως ἀπὸ τῆς (ρουμανικῆς ἢ ἑλληνικῆς) μητροπόλεως, δημιουργίαν ἐμφανῶν αὐτοτελῶν γλωσσικῶν τύπων, ἐπίδρασιν ξένης γλώσσης ὀφειλομένην εἰς μακραίωνα συμβίωσιν τῶν Ἑλλήνων ἐδῶ καὶ τῶν Ρουμάνων ἐκεῖ μετὰ τῶν φορέων τῆς γλώσσης ταύτης.

Ἁπάσας τὰς ἀνωτέρω ἀποδείξεις ἐπιχειρεῖ ὁ καθηγητὴς Rohlfs μετ' ἀκαταμαχήτου ἐπιστημονικῆς ἐπιχειρηματολογίας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς καὶ ἐξελίξεως τῆς γλώσσης τῶν ἑλληνοφώνων τῆς περιοχῆς τῆς Ἀπουλίας καὶ Καλαβρίας εὑρίσκει, μετὰ πολλῶν δεκαετηρίδων συζητήσεις, τὴν μὲν λύσιν αὐτοῦ εἰς τὸ μέχρι τοῦδε ἔργον τοῦ συγγραφέως, τὴν δὲ ὁριστικὴν διατύπωσιν καὶ ἀπόδειξιν τῆς λύσεως ταύτης εἰς τὴν περὶ ἧς ἀνωτέρω ὁ λόγος γραμματικήν, ἣν ἀσφαλῶς θὰ χαιρετίσῃ ὁ κόσμος τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς ἔργον ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος.

Γ. Ι. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ

Constantine Porphyrogenitus de administrando imperio. Greek text edited by Gy. Moravcsik, english translation by R. J. H. Jenkins. Budapest 1949 pp. 347.

Τὸ πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν ἔργον Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου εἶναι κείμενον, ὅπερ λίαν ἐνδιαφέρει τοὺς περὶ τὰ Βυζαντινὰ ἀσχο-

λουμένους, ἀφ' οὗ ἐν αὐτῷ γίνεται λόγος περὶ τῆς ἱστορίας διαφόρων ξενικῶν φύλων, τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων αὐτῶν ὡς καὶ τῶν σχέσεών των πρὸς τὸ βυζαντινὸν κράτος.

Τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου αὐξάνει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, ὡς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς ὁμολογεῖ, τοῦτο συνεγράφη «σαφεῖ καὶ κατημαξευμένῳ λόγῳ καὶ πεζῷ καὶ ἁπλοϊκῷ», δίδει ἑπομένως, ἐν ὡρισμένοις σημείοις, ἰδέαν τοῦ δημώδους λόγου κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, τοῦθ' ὅπερ εἶναι λίαν σημαντικὸν διὰ τοὺς μελετῶντας τὴν ἐξέλιξιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης.

Τὸ κείμενον αὐτό, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίουν οἱ βυζαντινολόγοι ἐν τῇ ἐκδόσει τῇ Βόννης, ἀπὸ καιροῦ εἶχεν ἐκφρασθῆ ἡ ἐπιθυμία νὰ δημοσιευθῇ συμφώνως πρὸς τὰς τελευταίας ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης, τὸ ἔργον δὲ τοῦτο εἶχεν ἀναλάβει ὁ μακαρίτης J. B. Bury, ὅστις ὅμως δὲν ἔφερεν εἰς πέρας τὴν ἐπιθυμίαν του, δεχθείς, ἵνα τελικῶς ἀναλάβῃ τὴν ἔκδοσιν ὁ γνωστὸς οὗγγρος βυζαντινολόγος Ἰούλιος Moravcsik, ὁ καὶ πρὸς τοῦτο ἐνδεδειγμένος.

Ὁ Moravcsik ἀσχολούμενος ἀπὸ ἐτῶν μὲ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος κείμενον τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἐπανειλημμένας ἔκαμε περὶ αὐτοῦ ἀνακοινώσεις, καὶ δὴ πρῶτον μὲν κατὰ τὸ ἐν Ἀθήναις τρίτον διεθνὲς βυζαντινολογικὸν συνέδριον, ἔνθα ὡμίλησε περὶ τῆς χειρογράφου αὐτοῦ παραδόσεως, εἶτα δὲ κατὰ τὸ πέμπτον ἐπ' ἴσης διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν συνέδριον τῆς Ρώμης, ἔνθα διέλαβε περὶ τῶν συγγραμμάτων Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἀπὸ γλωσσικῆς ἐπόψεως. Εἰς τὰς ἀνακοινώσεις ταύτας δέον νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἐν τῷ Bulletin de la Société historique Bulgare τοῦ 1940 δημοσιευθεῖσα μελέτη του ὑπὸ τὸν τίτλον La provenance du manuscrit byzantin «De administrando imperio».

Τῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου προηγεῖται γενικὴ εἰσαγωγὴ γραφεῖσα Ἀγγλιστὶ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Jenkins, ἕπεται κριτικὴ εἰσαγωγὴ ὑπὸ τοῦ Moravcsik, Ἀγγλιστὶ ἐπ' ἴσης γραφεῖσα, ἐν ᾗ γίνεται λόγος πρῶτον περὶ τῆς χειρογράφου τοῦ κειμένου παραδόσεως, παρατιθεμένου καὶ στέμματος τῶν κωδίκων καὶ ἐκδόσεων, εἶτα δὲ περὶ τῶν ἐκδόσεων καὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὰ χειρόγραφα ὡς καὶ περὶ τῆς ἐν τῇ προκειμένῃ ἐκδόσει χρησιμοποιηθείσης μεθόδου. Ἕπεται τὸ κείμενον μετὰ Ἀγγλικῆς μεταφράσεως καὶ λαμπροῦ apparatus criticus, ἐν τέλει δὲ παρατίθεται πολὺ καλὸς πίναξ κυρίων ὀνομάτων καὶ λέξεων ἔνθα ὁ ἐκδότης, καλῶς ποιῶν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐσημείωσε τὰς ἀκαταχωρίστους ἐξ αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰς ἐξ ὧν πολλαὶ προῆλθον Λατινικάς.

Ἐν τέλει δημοσιεύονται γραμματικαὶ περὶ τοῦ κειμένου παρατηρήσεις καὶ πίναξ τῶν πηγῶν ἐξ ὧν παράλληλα ἐν τῷ κειμένῳ χωρία.

Δέον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Moravcsik ἀνέλαβε τὸ δύσκολον πραγματικῶς ἔργον τῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου κεκτημένος πάντα τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ τὸν ἐβοήθουν πρὸς πλήρη τοῦ σκοποῦ του ἐπιτυχίαν, ἤτοι

τελείαν γνῶσιν τῆς χειρογράφου παραδόσεως ὡς καὶ τῆς Βυζαντινῆς γλώσσης τῆς τε λογίας καὶ τῆς δημώδους, προσέτι τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ τῶν Βυζαντινῶν κειμένων, ἐξ ὧν, πλὴν ἄλλων, καὶ ἐπιτυχῶς χρησιμοποιεῖ τὰ κείμενα Γεωργίου τοῦ Μοναχοῦ, τοῦ Θεοφάνους, τῶν συνεχιζόντων τὸν Θεοφάνη καὶ τὸ περὶ θεμάτων ἔργον τοῦ Πορφυρογεννήτου.

Καὶ ἀξίζει νὰ τονισθῇ ὅτι, ξένος αὐτός, κατώρθωσεν ὀρθῶς νὰ νοήσῃ καὶ ἑρμηνεύσῃ χωρία, ἅτινα τὴν τότε δημώδη φρασεολογίαν ἀποδίδοντα, μόνον ὑπὸ νεωτέρου Ἕλληνος ἠδύναντο ὀρθῶς νὰ κατανοηθῶσιν.

Εἰς τὴν ἀρτιωτέραν τοῦ ἔργου ἐμφάνισιν συνετέλεσε καὶ ἡ γνῶσις ὑπὸ τοῦ ἐκδότου τῆς τε Σλαυϊκῆς γλώσσης ὡς καὶ τῶν εἰς τοὺς Τούρκους ἀφορώντων, ὧν δείγματα ἁδρὰ παρέχουσιν οἱ δύο τόμοι του οἱ ὑπὸ τὸν τίτλον Byzantinoturcica.

Εἰς τοιούτου εἴδους κείμενον ἐννοεῖται ὅτι, παρ' ὅλην τὴν καταβληθεῖσαν φροντίδα, ὑπάρχουσι καί τινα σημεῖα, ἐλάχιστα ταῦτα, ἅτινα ἐπιδέχονται πληρεστέραν διασάφησιν. Οὕτω, λαμβάνων τις ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ κείμενον περιέχει τύπους τῆς τότε δημώδους γλώσσης, δέον νὰ θεωρήσῃ ὀρθὸν τὸν καὶ ὑπὸ τοῦ παλαιοτέρου κώδικος P παραδιδόμενον τύπον *διαβάσωσιν* (2, 21) «τὰ πλοῖα αὐτῶν ἐπὶ τῶν ὤμων διαβάσωσιν», ἀφ' οὗ καὶ σήμερον λέγομεν διαβάζω τὸ ποτάμι, ἤτοι διέρχομαι τὸν ποταμόν.

Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον νομίζω ὅτι τὸ ἐν 50, 243 λίτρας σαράκοντα, ὅπερ δίδει πάλιν ὁ κῶδιξ P καὶ ὅπερ καὶ ἄλλα Βυζαντινὰ κείμενα παραδίδουσιν, ὀρθῶς ἔχει καὶ δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ διορθωθῇ εἰς τεσσαράκοντα.

Ἐν 7, 14 λέγεται ὅτι οἱ Πατζινακῖται οἱ χρησιμοποιούμενοι ὡς ὁδηγοὶ τῶν βασιλικῶν ἀνθρώπων, ἄπληστοι ὄντες, «ζητοῦσι πρότερον τὰ τοῦ βασιλέως δῶρα καὶ πάλιν, ὅτε *κορέσουσι* τοὺς ἀνθρώπους αὐτῶν, ζητοῦσι τὰ τῶν γυναικῶν αὐτῶν καὶ τῶν γονέων αὐτῶν».

Ἀντὶ τῆς ἐκ διορθώσεως γραφῆς κορέσουσι, ὁ παλαιότερος κῶδιξ P, τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ὃν ὀρθῶς ποιῶν ὁ Moravcsik χρησιμοποιεῖ ὡς βάσιν τῆς ἐκδόσεώς του, δίδει χωρήσουσι, ὅπερ ἐγὼ ἀναγινώσκω χωρίσουσι καὶ ὅπερ νομίζω ὀρθόν. Ἡμεῖς οἱ νεώτεροι Ἕλληνες θὰ ἐλέγομεν ἀφ' οὗ *ξεχωρίσουν* τοὺς ἀνθρώπους των, ἔπειτα ζητοῦν καὶ διὰ τὰς γυναῖκάς των καὶ τοὺς γονεῖς των. Τὸ κορέννυμι τοὺς ἀνθρώπους δὲν φαίνεται ὀρθόν.

Ἐν 27, 45 λέγεται ὅτι οἱ Λογγοβάρδοι εἰσῆλθον εἰς Βενεβενδὸν φέροντες κεκρυμμένα σπαθία ἐντὸς τῶν ῥάβδων των «καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ *ὑπότροπον* ποιήσαντες ἐν τῷ αὐτῷ μάχην, πάντας ἀπέκτειναν».

Ὁ κῶδιξ P δίδει *ὑπὸ τρόπον* καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ὀρθὴ γραφή.

Καὶ ἡμεῖς σήμερον λέγομεν *μὲ τρόπο*, ἤτοι καταλλήλως, ὑποκεκρυμμένως. Πβ. κατωτέρω 29, 1· «Λοδόϊχος ταῦτα μαθὼν καὶ ὅνπερ ἐποίησε *τρόπον* ὁ Σολδανός», ἤτοι τὸ τέχνασμα, τὸ ψευδὲς πρόσχημα, ὅπερ μετεχειρίσθη ὁ Σολδανός.

Τὸ ἐν 29, 247 ἐπίθετον *ἐγχόρηγος* γραπτέον *ἐγχώρυγος*· πρόκειται περὶ τῆς ὀρωρυγμένης ἀσβέστου, ἥτις καὶ σήμερον λέγεται χωρύγι (Βλ. περὶ τούτου τὰ ὑπὸ Φάβη σημειωθέντα ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. 42, 65).

Ἐν 29, 268, τοῦ λόγου ὄντος περὶ τοῦ κάστρου τῶν Δεκατέρων, φέρεται· «ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ κεῖται ὁ ἅγιος Τρύφων *ἀκεραίως* πᾶσαν νόσον ἰώμενος». Ὁ κῶδιξ Ρ δίδει *ἀκέραιως*, τοῦτο δ' εἶναι τὸ ὀρθὸν γραφόμενον μόνον *ἀκέραιος*. Ἐν τῷ κάστρῳ δῆλα δὴ ὑπῆρχεν ἀκέραιον, ὅπως καὶ σήμερον λέγομεν, καὶ μὴ διαλυθὲν τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου Τρύφωνος.

Ἐν 32, 90 ἐκδίδεται· «Ἐγένετο δὲ κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον καὶ πόλεμος εἰς *Ἀχελὼν* μεταξὺ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Βουλγάρων».

Ἡ πόλις Ἀγχίαλος, ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ε' μ.Χ. αἰῶνος παρ' Ἰωάννῃ τῷ Φιλοπόνῳ ἐκαλεῖτο *Ἀγχιαλός*, ἐντεῦθεν δὲ προέκυψε τὸ μεσαιωνικὸν δημῶδες ὄνομα *Ἀχελός*, ὅπερ διὰ τοῦ ο μικροῦ γραπτέον (Βλ. Φ. Κουκουλέ, Τοπωνυμικὰ ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. 27, 161).

Εἰς τὸ ἐν 42, 49 κείμενον «ἀποσταλῆναι προέκρινεν τὸν προρρηθέντα σπαθαροκανδιδᾶτον Πετρωνᾶν ὡς+*ἔμπειρα* τοῦ τόπου γεγονότα», τὸ ἔμπειρα ἀναγνωστέον ἀναμφιβόλως *ἐν πείρᾳ* τοῦ τόπου γεγονότα.

Διὰ τὸν ἐν 42, 88 ἀναφερόμενον ἰχθὺν βερζίτικον, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του ὁ Ι. Τζέτζης, χαρακτηρίζων αὐτὸν ὡς Ὠξιανὸν ὡς καὶ τὰ Προδρόμεια ποιήματα (Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques III, 180) βλ. ὅσα σημειῶ ἐν τῇ μελέτῃ μου Βυζαντινῶν τροφαὶ καὶ ποτὰ τῇ δημοσιευθείσῃ ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τόμ. 17, 59.

Περὶ τοῦ Σταυρακίου τοῦ προβληθέντος κατεπάνω Μαρδαϊτῶν ἐν 50, 72 λέγεται· «ὃς χρόνους μὲν *διέπρεψεν* ἱκανούς, οὐχὶ δὲ καλῶς καὶ τὰ τέλη διέθηκε». Ἀντὶ τοῦ παραδεδομένου διέπρεψεν προτιμητέα ἡ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Bekker ἀνάγνωσις *διέτριψε*, παρέμεινε δῆλα δὴ κατεπάνω ἐπὶ μακροὺς χρόνους.

Ἐν τῷ 53ῳ κεφαλαίῳ τοῦ ἔργου γίνεται λόγος περὶ τῆς Γυκίας, θυγατρὸς τοῦ πρωτεύοντος τῶν Χερσωνιτῶν Λαμάχου, ἥτις συνεβούλευσε τοὺς συμπατριώτας της πῶς νὰ διαφύγουν τὴν ἐπιβουλὴν τῶν Βοσποριανῶν. Τοὺς προέτρεψε λοιπόν, πρὸς ἀποπλάνησιν, νὰ φαίνωνται ὅτι διασκεδάζουσι καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, αὐτοὶ δὲ «εὐφραίνοντο καθὼς παρηγγέλθησαν καὶ ἐχόρευον τὴν πᾶσαν ἡμέραν, φθασάσης δὲ τῆς ἑσπέρας ἤρξαντο *μισοποιεῖν* καὶ ἀπιέναι ἐν τοῖς οἴκοις αὐτῶν τοῦ ἀναπαῆναι» (53, 411) καὶ κατωτέρω (53, 421) «τῆς δὲ ἑσπέρας φθασάσης καὶ τῶν πολιτῶν, ὡς ἤδη εἶπον, *μισοποιησάντων*».

Τὸ ρῆμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς σημαίνει ἀπέρχομαι, εἶναι σύνθετον ἐκ μιᾶς ἑλληνικῆς καὶ μιᾶς λατινικῆς λέξεως, ἤτοι τοῦ ρήματος ποιῶ καὶ τῆς λέξεως missa, ἥτις Ἑλληνιστὶ μεταφράζεται διὰ τοῦ ἀπόλυσις. Πβ. τὴν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ missa catechumenorum καὶ τὴν μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀκροάσεως εὔχρηστον φράσιν ite: missa est.

Ἂν ἡ ἑρμηνεία μου αὕτη τοῦ ρήματος τυγχάνῃ τοῦ ὀρθοῦ, τότε τὸ μισσοποιεῖν δέον διὰ διπλοῦ σῖγμα νὰ γραφῇ.

Τὰ ἐλάχιστα ταῦτα, πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς κατὰ πάντα ἀξιολόγου ἐκδόσεως, ἥτις, μετὰ πάσης ἐπιμελείας γενομένη, παρέσχεν εἰς τοὺς ἐρευνητὰς κεκαθαρμένον τὸ δύσκολον κείμενον, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλουσιν εἰς τὸ ἑξῆς νὰ παραπέμπουσιν οὗτοι.

Οὕτω, μετὰ τὴν ἐπὶ τοῦ παρόντος διακοπεῖσαν, δυστυχῶς, ἔκδοσιν τοῦ περὶ τῆς βασιλείου τάξεως κειμένου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἕτερον ἔργον αὐτοῦ τυγχάνει λαμπροῦ ἐκδότου, ὅστις εὔχομαι, συνεχίζων τὸ ἐπιτυχὲς ἔργον του, νὰ προσφέρῃ εἰς τὴν ἐπιστήμην κεκαθαρμένον τὸ κείμενον καὶ ἄλλων ἔργων τοῦ Κωνσταντίνου.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Louis Bréhier, La civilisation byzantine (L'évolution de l'humanité - Le monde byzantin. Paris 1950 pp. 627 μετὰ 24 πινάκων, ἐκτὸς κειμένου, καὶ ἑνὸς γεωγραφικοῦ πίνακος.

Διὰ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου ἔχουσι δημοσιευθῆ ἀρκοῦντα βιβλία, ὀλίγα ὅμως διαλαμβάνοντα περὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν. Οὕτως ἔχομεν τὸ παλαιότερον ἔργον τοῦ Krause, Die Byzantiner des Mittelalters, τὸ ὁποῖον ἠκολούθησαν ἄλλα νεώτερα καὶ ἐν πολλοῖς πληρέστερα ὡς τὸ τοῦ Baynes, Turchi, Heisenberg, Hesseling, τοῦ Ὁλλανδοῦ Jean Romein, ὑπὸ τὸν τίτλον Byzantium, τοῦ Runciman καὶ ἐπ' ἐσχάτων τὸ τοῦ Baynes - Moss, Bynantium An introduction to East Roman civilisation, εἰς ἃ προσθετέα καὶ τὰ μικρότερα τοῦ Karl Roth, Social und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches καὶ τοῦ Heinrich Gelzer, Byzantinishe Kulturgeschichte.

Εἰς ταῦτα προστίθεται νῦν τὸ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἔργον τοῦ γνωστοτάτου εἰς τοὺς κύκλους τῶν Βυζαντινολόγων καθηγητοῦ Louis Bréhier, τὸ ὁποῖον κατὰ τοῦτο διαφέρει τῶν ἄλλων, ὅτι δὲν ἀναμιγνύει τὰ περὶ θεσμῶν κεφάλαια μὲ τὰ τοῦ πολιτισμοῦ, διαλαμβάνει δὲ καὶ περὶ πολλῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐθίγησαν ἐν ἐκείνοις τοῖς ἔργοις.

Τὸ βιβλίον, οὗτινος προτάσσεται πρόλογος, ἕπονται δὲ πίνακες βιβλιογραφικοὶ καὶ κυρίων ὀνομάτων καὶ λέξεων, διαιρεῖται εἰς πέντε μεγάλα κεφάλαια, ἅτινα πραγματεύονται τὰ ἑξῆς θέματα· α') περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν β') περὶ τ«ς ἀστικῆς ζωῆς ἔν τε τῇ Πρωτευούσῃ καὶ ταῖς Ἐπαρχίαις γ') περὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου δ') περὶ τοῦ Θρη-

σκευτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν καὶ ε') περὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου κατὰ τὴν Βυζ. περίοδον, ἐφ' ἃ ὅμως μεγάλα τμήματα ὑπάγονται πλεῖστα καὶ λίαν ἐνδιαφέροντα. Οὕτως, ἵνα ἐλάχιστα, ἀπὸ πλείστων, μνημονεύσω παραδείγματα, εἰς τὸ περὶ ἰδιωτικοῦ βίου κεφάλαιον ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται περὶ γάμου, οἰκογενειακῆς ζωῆς, οἰκειακῶν σκευῶν καὶ ἐπίπλων καὶ φορεμάτων, γευμάτων καὶ συμποσίων καὶ λουτρῶν ὡς καὶ περὶ τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων, εἰς τὸ περὶ ἀστικῆς ζωῆς διαλαμβάνει περὶ τοῦ ἱπποδρόμου, εἰς τὸ περὶ οἰκονομικῶν ὁμιλεῖ διὰ τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν, εἰς τὸ περὶ Θρησκευτικοῦ βίου περὶ λατρείας ἁγίων, Θρησκευτικῶν οἰκοδομημάτων, προλήψεων, Ἑβραίων ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει καὶ Μουσουλμανικῶν κοινοτήτων καὶ εἰς τὸ περὶ πνευματικοῦ βίου οὐ μόνον περὶ τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς δημώδους καὶ λογίας γλώσσης, περὶ μουσικῆς καὶ μουσικῶν ὀργάνων, πρὸς δὲ καὶ περὶ παιδείας, καὶ δὴ τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως.

Τὸ περὶ οὗ ἀνωτέρω ὁ λόγος ἔργον παρουσιάζει ὅλα τὰ προσόντα, ἅτινα χαρακτηρίζουσι τὰς ἐργασίας τοῦ ἐπιφανοῦς ἐρευνητοῦ, σαφήνειαν, μεθοδικὴν κατάταξιν, τελείαν γνῶσιν ἐποχῶν, προσώπων, καὶ ἱστορικῶν γεγονότων συνδεομένων μὲ τὰ ὑπὸ συζήτησιν θέματα, ὀρθὴν κρίσιν καὶ εὐρεῖαν χρησιμοποίησιν τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Δέον νὰ ἐξαρθῇ ὡς ἰδιαίτερον προσὸν τοῦ ἔργου ὅτι τὴν ἐξέλιξιν τῶν διαφόρων θεμάτων παρακολουθεῖ κατὰ χρονικὰς περιόδους μέχρι τῆς ἁλώσεως, ὀρθῶς, ἀφ' οὗ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ θεσμοὶ καὶ πολιτισμοῦ ἐκφάνσεις κατὰ καιροὺς μεταβάλλονται.

Λίαν διδακτικὸν εἶναι τὸ κεφάλαιον τοῦ ἔργου ἡ ὕπαιθρος καὶ ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία, τὸ περὶ τῆς ζωῆς ἐν ταῖς πόλεσι ὡς καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον ἡ Θρησκευτικὴ ζωή, πρὸς δὲ καὶ τὸ περὶ Πανεπιστημίων, μὲ τὸ ὁποῖον καὶ εἰδικώτερον ἔχει ἀσχοληθῇ ὁ συγγραφεὺς ὡς καὶ τὸ λίαν ἐνδιαφέρον περὶ τέχνης, περὶ ἣν τόσην ἔχει εἰδικότητα.

Τὸ διάγραμμα τοῦ λαμπροῦ καὶ πλουσίου εἰς πληροφορίας ἔργου προωρισμένου εἰς ὡρισμένην ἔκτασιν νὰ πραγματευθῇ περὶ ποικίλων θεμάτων, ἐδέσμευε τὸν συγγραφέα νὰ ἀναπτύξῃ ἐν μεγαλυτέρᾳ ἐκτάσει διάφορα κεφάλαια. Ὁ γράφων π.χ. τὰς γραμμὰς ταύτας εὐχαρίστως θὰ ἔβλεπε νὰ ἐγίνετο ἐν αὐτῷ λόγος καὶ περὶ τῆς κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους παραστάσεως ἀρχαίων δραμάτων, καὶ μέχρι τινὸς καὶ κωμῳδιῶν, εἰς τὸ περὶ παιδεύσεως, Πανεπιστημίων καὶ μοναχικῶν σχολῶν τμῆμα ἐπίκαιρον φρονεῖ ὅτι θὰ ἦτο νὰ ἐσημειοῦντό τινα περὶ τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως καὶ τῶν ἐν τοῖς σχολείοις αὐτῆς διδασκομένων, ἐν δὲ τῷ περὶ ἱπποδρόμου, ἂν ἐγράφοντο τὰ σχετικὰ περὶ τῆς τελέσεως ἱπποδρομικῶν ἀγώνων μετὰ τὴν ἀνακατάληψιν τῆς βασιλευούσης ἀπὸ τῶν Φράγκων.

Ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ ἔργῳ του ἔχει λάβει ὑπ' ὄψιν ἀρκούσας τῶν ἐμῶν ἐργασιῶν, ὁ παρεμπεσὼν μόνον πόλεμος δὲν τοῦ παρέσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ

χρησιμοποιήσῃ καί τινας ἀκόμη, αἵτινες θά τῳ ἦσαν χρήσιμοι κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν σχετικῶν κεφαλαίων καὶ αἵτινες ἔχουσι δημοσιευθῆ ἄλλαι μὲν εἰς ὡρισμένους τόμους τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἄλλαι δέ, ὡς τὸ περὶ ὑποδέσεως τῶν Βυζαντινῶν καὶ περὶ λαϊκῶν θεαμάτων καὶ λαϊκῶν διασκεδάσεων, εἰς τοὺς τόμους τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καὶ τέλος ἄλλαι εἰς τοὺς τρεῖς τόμους τοῦ ἔργου μου Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, ὡς εἶναι τὰ κεφάλαια περὶ προλήψεων, σχολείων, οἰκιακῶν σκευῶν καὶ ἐπίπλων, φορεμάτων, ἐπαγγελμάτων, περὶ ἱπποδρόμου, ὁδῶν καὶ ἐμβόλων, τοῦ βίου μιᾶς Βυζαντινῆς κ.λ.π.

Διὰ τοῦ περὶ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἔργου του ὁ καθηγητὴς Bréhier συμπληρώνει κατὰ θαυμασμὸν τρόπον τὸ τρίπτυχον τοῦ περὶ Βυζαντίου ἔργου του, ἤτοι τοὺς δύο προηγουμένους τόμους του περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Βυζαντινῶν θεσμῶν παρέχων εἰς τὴν δημοσιότητα ἔργον καὶ διὰ τοὺς πολλούς, τοὺς ἐνδιαφερομένους νὰ γνωρίσωσι τὸν πολιτισμὸν τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὀλίγους, οἵτινες ἀναμφιβόλως ἐπὶ μακρὸν θὰ χρησιμοποιῶσι τὰ πλούσια αὐτοῦ διδάγματα.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

R. Janin, Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique. Paris, 1950. pp. XXVIII-483, μὲ 15 ἀνεκδότους γεωγραφικοὺς χάρτας καὶ σχέδια πόλεων.

Εἰς τὴν συλλογὴν «*Archives de l'Orient Chrétien*» (Ἀριθ. 4), ἐκδ. τοῦ ἐν Παρισίοις Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἐδημοσιεύθη τὸ ἔργον τοῦ αἰδεσίμου πατρὸς Raymond Janin περὶ τῆς Βυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἔργον τοῦτο, οὗτινος θὰ ἐπακολουθήσῃ καὶ δεύτερος τόμος, περιλαμβάνων τὴν περιγραφὴν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων τῆς παλαιᾶς πρωτευούσης, ἀπῄτει ἡ πρόοδος τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν ἡ πραγματοποιηθεῖσα ἤδη ἀπὸ μιᾶς πεντηκονταετίας, ἥτις καθίστα ἀναγκαίαν μίαν νέαν περιγραφήν, ἀνταποκρινομένην περισσότερον πρὸς τὴν φυσιογνωμίαν τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων.

Ὁ αἰδ. πατὴρ R. Janin εἶναι εὐφήμως γνωστὸς εἰς τοὺς βυζαντινολόγους διὰ τὰ πολυάριθμα καὶ περισπούδαστα συγγράμματά του. Ἐξ ἄλλου εἶχε τὴν προνομιοῦχον εὐκαιρίαν νὰ ζῇ εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Βοσπόρου, ὅπου κατὰ τὴν διάρκειαν τριάκοντα περίπου ἐτῶν, ἀφιερώθη ἰδιαιτέρως εἰς τὴν μελέτην

τῆς τοπογραφίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν περιχώρων του. Ὅθεν οὐδεὶς ἄλλος, πλὴν αὐτοῦ, ἦτο καλύτερον παρεσκευασμένος, νὰ προβῇ εἰς μίαν νέαν περιγραφὴν τῆς βυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐτέθη τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συνταχθῇ τὸ νέον αὐτὸ περιγραφικὸν ἔργον. Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀπήντησεν ὁ αἰδ. πατὴρ Vitalien Laurent, διευθυντὴς τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος Ἰνστιτούτου (βλ. ΕΟ, 38, 1939, 462). «L'œuvre de Du Cange, ἔγραφε, Mérite d'être reprise avec toutes les ressources de l'érudition moderne, et c'est pourquoi notre Institut... se propose de reconstituer, dans le cadre d'un nouvel *Oriens Christianus* la carte religieuse de Byzance». Καὶ περαιτέρω: «Du Cange en avait emprunté les traits multiples aux sources littéraires les plus variées, sans toutefois pouvoir graphiquement lui composer un visage assorti».

Ἀκριβῶς τὸ «συνηρμοσμένον τοῦτο πρόσωπον» (ce visage assorti) κατώρθωσε νὰ σκιαγραφήσῃ ὁ αἰδ. πατὴρ R. J.

Τὸ βιβλίον ἀρχίζει μὲ πρόλογον συνταχθέντα ὑπὸ τοῦ αἰδ. πατρὸς Laurend (σελ. I - XIII). Ἀκολουθεῖ βιβλιογραφία, ὅπου ὁ συγγραφεὺς παρέχει τὰ οὐσιωδέστερα στοιχεῖα, (σελ. XIV - XXIV), πρὸ παντὸς τὰς βυζαντινὰς πηγάς, παρατηρῶν τὰ κάτωθι: «Μολονότι αἱ ἁγιογραφίαι εἶναι συχνάκις πλήρεις θρύλων, ἐν τούτοις ἐμπεριέχουν πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῶν μνημείων τῆς πόλεως» (σελ. XVIII). Εἰς τὰς πηγὰς ταύτας προσετέθησαν αἱ περιγραφαὶ τῶν περιηγητῶν τῆς Δύσεως, αἱ τῶν Τουρκοαράβων τοῦ μεσαίωνος ἀπὸ τοῦ ἔτους 880 - 1438, ὡς καὶ αἱ τῶν περιηγητῶν, οἵτινες ἠσχολήθησαν μὲ βυζαντινὰ ζητήματα, ἀπὸ τοῦ Pierre Gylles (1540) μέχρι τοῦ Hammer (1822).

Μεταξὺ τῶν ἔργων τῶν Βυζαντινολόγων, τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν περιγραφὴν τῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀναφέρονται αἱ συγγραφαὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντίου, τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου, τοῦ Μ. Ι. Γεδεὼν καὶ τοῦ Α. Γ. Πασπάτη. Ἡ παράγραφος IV τῆς ἐν λόγῳ βιβλιογραφίας ἀφορᾷ εἰς τὰ σχέδια τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Τὸ ἔργον διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Τὸ πρῶτον περιλαμβάνει δέκα ἑπτὰ κεφάλαια, τῶν ὁποίων προηγεῖται σχετικὴ εἰσαγωγὴ (σελ. 7 - 14). Ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως μελετᾶται ἐν τῷ συνόλῳ της καὶ λεπτομερῶς: Ἡ περιοχὴ τῆς χερσονήσου, ἐπὶ τῆς ὁποίας κεῖται ἡ Κωνσταντινούπολις, ὁ χῶρος τῆς πόλεως, τὰ δύο γεωγραφικὰ κέντρα της καὶ οἱ γήλοφοί της.

Ἡ θεμελίωσις τῆς πρώτης θρᾳκικῆς καὶ ἑλληνικῆς πόλεως ἀποτελεῖ ἀντικείμενον τοῦ πρώτου κεφαλαίου. Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει, κατὰ τὸν Πλίνιον, τὸ ὄνομα Λύγος (Lygos), τὸ ὁποῖον ἔφερεν ἡ πόλις πρὶν ἢ ὀνομασθῇ Βυζάντιον. Οἱ Μεγαρεῖς, ἐγκατασθέντες εἰς τὴν χερσόνησον κατὰ τὸ 658 π.Χ., ἔκτισαν μίαν νέαν ἀκρόπολιν. Ἐδῶ ἐγεννήθη ὁ θρῦλος τοῦ γάμου τοῦ *Βύζα* μετὰ τῆς Φιδαλείας, θυγατρὸς τοῦ Βαρβίζου, βασιλέως τῆς χώρας. Ὁ Μεγαρεὺς ἀρχηγὸς ἐμφανίζεται μὲ τὸν σύντροφον αὐτοῦ *Ἀντίαν*. Τὰ δύο αὐτὰ ὀνόματα συγχωνευθέντα ἀπετέλεσαν τὸ ὄνομα «Βυζάντιον» (Τὸ ὄνομα Βύζας φέρεται θρᾳκικὸν (βλ. σελ. 17)). Τὸ κέντρον τῆς μεγαρικῆς πόλεως εἶναι ἡ ἀκρόπολις, τὰ ἐρείπια τῆς ὁποίας ἀνευρέθησαν. Ἡ θέσις εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκετο, κατέχεται σήμερον ἀπὸ τὸ Σεράγιον. Ἡ πόλις εἶχεν ἐπανοικοδομηθῇ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου κατὰ τὸ ἔτος 479 π.Χ. (σελ. 19). Τὸ Βυζάντιον, παρὰ τοὺς ἀλληλοδιαδόχους πολέμους, εἰς τοὺς ὁποίους ἠναγκάσθη νὰ συμμετάσχῃ, ἐγνώρισεν εὐτυχεῖς καιρούς. Ὁ πληθυσμός του ηὐξάνετο καθημερινῶς, πλὴν ὅμως, λόγῳ τῶν σχέσεων, τὰς ὁποίας συνῆψε μετὰ τοῦ Πεσσενίου Νίγκρου (Pescenius Niger), κατεστράφη ὑπὸ τοῦ Σεπτίμου Σεβήρου. Οὗτος ὅμως δὲν ἐβράδυνε νὰ τὸ ἐπανακτίσῃ πέριξ ἑνὸς κέντρου, τῆς μεγάλης Ἀγορᾶς ἢ Τετραστόου (σελ. 22) καὶ νὰ τὸ διακοσμήσῃ μὲ μεγαλοπρεπῆ μνημεῖα, ὡς ἦσαν αἱ θέρμαι τοῦ Ζευξίππου καὶ ὁ Ἱππόδρομος. Ἑκάστη τῶν τεσσάρων τούτων πόλεων—ἡ θρᾳκική, ἡ τῶν Μεγαρέων, ἡ τοῦ Παυσανίου καὶ ἡ τοῦ Σεπτίμου Σεβήρου—περιγράφονται λεπτομερέστατα (σελ. 17 - 26).

Τὰ πραγματικὰ πεπρωμένα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀρχίζουν μὲ τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Μέγαν, ὅστις κατέστησε τὴν πόλιν ταύτην πρωτεύουσαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου. Ἡ προνομιοῦχος γεωγραφικὴ θέσις της ἐπέτρεψεν εἰς τὸν Κωνσταντῖνον ν' ἀντιμετωπίσῃ τὰς ἐκ τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀσίας ἀπειλάς. Ὁ αἰδ. πατὴρ R. J. περιγράφει τὴν θεμελίωσιν τῆς Νέας Ρώμης, ἥτις ἔκτοτε ὠνομάσθη Κωνσταντινούπολις. Ἡ πόλις αὕτη ἐκτίσθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 324 καὶ 336. «Ἡ χρονολογία τῆς νέας θεμελιώσεως, λέγει ὁ αἰδ. πατὴρ R. J., δέον νὰ καθορισθῇ κατὰ τὸ τέρμα τοῦ ἔτους 324 ἢ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 325» (σελ. 29). Ἡ νέα πόλις, λόγῳ τῆς ἐκτάσεώς της καὶ τῶν ὑπερόχου τέχνης μνημείων της, ὑπερέβαινε πάσας τὰς πρὸ αὐτῆς κτισθείσας πόλεις. Μετὰ πάροδον βραχυτέραν τοῦ αἰῶνος, Θεοδόσιος ὁ Β' ἐπεξέτεινε τὴν πόλιν ὡς καὶ τὰ ὀχυρὰ αὐτῆς ἐν χιλιόμετρον ἐκεῖθεν τῶν τειχῶν τοῦ Κωνσταντίνου. Τὸ ἔργον, ἀρξάμενον τὸ ἔτος 413, ἐτερματίσθη ταχύτατα. Ὁ αἰδ. πατὴρ R. J. μᾶς ὁδηγεῖ διὰ μέσου τῆς πόλεως τοῦ Θεοδοσίου καὶ ὑπομιμνήσκει τὸ ὑπέροχον μεγαλεῖον τῆς πόλεως. Ὁ συγγραφεὺς περιγράφει τὰς πλατείας της, διακεκοσμημένας μὲ πολύτιμα ἔργα τέχνης, τὰς λεωφόρους της μετὰ τῶν μεγαλοπρεπῶν οἰκοδομημάτων των, τὰς περιφήμους ἐκκλησίας της μὲ τὴν πλουσίαν διακόσμησίν των καὶ τὰς εὐρυχώρους μονάς. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις διῃρεῖτο εἰς δέκα τέσσαρας τομεῖς, ἐξ ὧν δύο προάστια τὸ ιγ', αἱ Συκαὶ (Γαλατᾶς) καὶ τὸ ιδ' τὸ ὁποῖον ἐπεξετείνετο ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ ἕκτου λόφου ἐκεῖθεν τῶν τειχῶν τοῦ Κωνσταντίνου.

Εἰς τὰ ἐπακολουθοῦντα κεφάλαια ὁ συγγραφεὺς συνεχίζει λεπτομε-

ρῶς τὴν περιγραφὴν τῶν δημοσίων πλατειῶν (κεφ. V. σελ. 65 - 76), τῶν τιμητικῶν στηλῶν (κεφ. VI, σελ. 78 - 89), τῶν στοῶν, ὅπου εἰργάζοντο οἱ διάφοροι ἐπαγγελματίαι, ἤτοι οἱ ἐπεξαργαζόμενοι τὸν ὀρείχαλκον, οἱ χρυσοχόοι, οἱ κατασκευασταὶ γουναρικῶν, οἱ ἀρτοποιοί, κ.τ.λ. Δέκα πέντε μνημεῖα ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας περιγραφῆς λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς σημασίας των. Εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα ὀφείλεται ἡ ὀνομασία τῶν περιοχῶν, ὅπου εὑρίσκοντο, καὶ δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς σημεῖον διευκολύνον τὸν προσανατολισμὸν πρὸς τοὺς διαφόρους ναοὺς καὶ τὰς μονὰς (κεφ. VII, σελ. 90 - 106). Τὰ κεφάλαια VIII - XI πραγματεύονται τὸ θέμα τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐνδιαιτημάτων (σελ. 107 - 153). Περιγράφονται δέκα ὀκτὼ ἀνάκτορα τῆς πόλεως, ἕνδεκα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τμήματος καὶ ἕνδεκα ἄλλα τῶν ἀσιατικῶν περιχώρων, τὰ ὁποῖα οἱ αὐτοκράτορες καὶ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας των διεμοιράζοντο συμφώνως πρὸς τὰς ὥρας τοῦ ἔτους ἢ ἀναλόγως τῶν περιστάσεων. Μεταξὺ τῶν δημοσίων κτηρίων ἀναφέρονται ἡ Σύγκλητος, ὁ Φόρος (Forum) τοῦ Κωνσταντίνου, ἡ Σύγκλητος ἐπὶ τῆς πλατείας τοῦ Αὐγουσταίου, καὶ αἱ στοαί, τὸ ὀκτάγωνον, οἰκοδόμημα μὲ ὀκτὼ στοὰς ὅπου ἔκειτο ἡ μεγαλυτέρα σχολὴ τῆς πόλεως, τὴν ὁποίαν ὠνόμαζον *«Οἰκουμενικὸν Διδασκαλεῖον»* (σελ. 160). Πλησίον τῆς σχολῆς εὑρίσκετο μία δημοσία βιβλιοθήκη, ἥτις ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου καὶ μεγεθυνθεῖσα ὑπὸ τῶν διαδόχων του, κατεστράφη κατὰ μίαν πυρκαϊάν, ἡ ὁποία ἀπετέφρωσεν ὁλόκληρον τὴν συνοικίαν κατὰ τὸ ἔτος 475. Ἑκατὸν εἴκοσι χιλιάδες χειρόγραφα φέρονται γενόμενα παρανάλωμα τοῦ πυρὸς (σελ. 161). Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου ἐκάη κατὰ τὸ ἔτος 791 (σελ. 162).

Μεταξὺ τῶν δημοσίων κτηρίων ἀναφέρονται: τὸ Πραιτώριον, αἱ φυλακαί, τὸ Γενικόν, τὸ Εἰδικόν, τὸ Καπιτώλιον, τὸ Πατριαρχεῖον κ.λ.π.

Τὸ κεφάλαιον XII (σελ. 177 - 191) ἀσχολεῖται μὲ τὴν περιγραφὴν τοῦ Ἱπποδρόμου, τοῦ ἐστεγασμένου Ἱπποδρόμου, τοῦ τῆς Ξυλοκέρκου, τοῦ Ἱπποδρόμου τοῦ ἁγίου Μάμαντος, τοῦ Τζυκανιστηρίου, ὡς καί τινων θεάτρων. Τὰ ὑδραγωγεῖα, αἱ δεξαμεναί, οἱ λιμένες καὶ αἱ γέφυραι ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον τῶν κεφαλαίων XIII καὶ XIV (σελ. 192 - 234). Τὸ ἐπακολουθοῦν κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον *«Les colonies franques»* (κεφ. XV, σελ. 235 - 244), φαίνεται μὴ σχετιζόμενον μὲ τὸ θέμα, ὡς λέγει ὅμως ὁ συγγραφεύς, «ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον μᾶς ἐνδιαφέρει, δὲν εἶναι ἡ ἱστορία των, ἀλλ' ἡ γεωγραφική των θέσις» (σελ. 236).

Ὁλόκληρος ἡ περιγραφὴ αὕτη τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ μέσου τῶν αἰώνων τερματίζεται μὲ τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου διὰ τῆς περιγραφῆς τῶν χερσαίων καὶ θαλασσίων τειχῶν (κεφ. XVI καὶ XVII) (σελ. 245 - 282), τὰ ὁποῖα ὑπερήσπισαν καὶ ἐπροστάτευσαν τὴν Πόλιν μέχρι τῆς μοιραίας στιγμῆς τῆς ἁλώσεως.

Τώρα ἂς σταματήσωμεν ὀλίγον εἰς τὰς φραγκικὰς ἀποικίας.

Καίτοι ἡ ὕπαρξις τῆς συνοικίας τῶν Ἀμαλφιτανῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει διαπιστοῦται ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τοῦ ταξιδίου τοῦ Gisulf, δουκὸς τοῦ Σαλέρνου, κατὰ τὸ ἔτος 1062 καὶ 1066 (σελ. 236), ἐν τούτοις οἱ Ἀμαλφιτανοὶ εὑρίσκοντο ἤδη κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα εἰς τὴν Πόλιν. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ ἔκθεσις τοῦ Liutprand (948 καὶ 968). Οὗτος ὁμιλεῖ κατὰ τρόπον ἀκριβῆ περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν Ἀμαλφιτανῶν ἐμπόρων εἰς τὸ Βυζάντιον, δυνάμεθα μάλιστα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι οἱ ἔμποροι οὗτοι εἶχον ἐγκατασταθῆ καὶ πρὸ τῆς χρονολογίας ταύτης εἰς τὴν Πόλιν (βλ. Michail, un'autonomia periferica byzantina: Amalfi (secolo VI - X), S. B., V, 1, 29).

Εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τὴν σχετικὴν πρὸς τὴν ἐνετικὴν παροικίαν θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθῇ τὸ ἑξῆς ἄρθρον: *M. Roberti,* «Ricerche intorno alle colonie veneziane in Costantinopoli nel sec XII, Παδούη, 1925 (ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ *«Miscellanea di studi storici in onore di Camillo Manfroni»*.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν συνοικίαν τῶν Πισαίων (σελ. 240), φρονοῦμεν ὅτι εἶναι ἄξιον μνείας τὸ κάτωθι σημεῖον προσανατολισμοῦ, τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ *Anselme de Havelberg* (Ἦτο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐν ἔτει 1135 ἢ 1136): «In vico qui dicitur Pisanorum juxta ecclesiam Agie Irene» (βλ. Liber secundus Dialogi, P. L. CLXXXV, 1163).

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν Ἀγκωνιτανῶν ὁ αἰδ. R. J. γράφει: «Κατὰ τὸ τέρμα τοῦ ιβ' αἰῶνος [οἱ Ἀγκωνιτανοὶ] εἶχον ἕνα ναὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα ἅγιος Στέφανος. Αὕτη εἶναι ἡ μόνη πληροφορία, τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ τῆς παραμονῆς αὐτῶν [εἰς τὸ Βυζάντιον]. Ἴσως ἐξηναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ λατινικὸν κράτος τῆς Ἀνατολῆς, λόγῳ τῆς ἐναντίον αὐτῶν ἐχθρότητος τῶν Ἑνετῶν» (σελ. 243). Ἐὰν ἐξηναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν συνοικισμόν των, τοῦτο δὲν ἔγινε παρὰ μόνον προσωρινῶς. Ἐπανῆλθον μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πρωτευούσης. Τοὺς βλέπομεν ἀσκοῦντας τὸ ἐμπόριόν των κατὰ τὸ ἔτος 1322 (Βλ. *Roberto Marcucci,* un contrato di commenda in Ancona 1322, Ἀγκώνα 1924).

Κατὰ τὸν ιε' αἰῶνα οἱ Ἀγκωνιτανοὶ εὑρίσκοντο ἀκόμη πάντοτε εἰς τὸν συνοικισμὸν αὐτῶν. Τὴν 16 Αὐγούστου 1422 γίνεται μνεία τοῦ προξένου των καὶ ἐν ἔγγραφον ὑπὸ ἡμερομηνίαν 25 Φεβρουαρίου 1437 ἀναφέρει προνόμια, τὰ ὁποῖα ἀπελάμβανον ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ Ἑνετοί, οἱ Γενουήνσιοι, οἱ Καταλανοὶ καὶ οἱ Ἀγκωνιτανοὶ (βλ. *N. Iorga,* Notes et Extraits, II, 195 καὶ 434). Εἷς ἀγκωνιτανικὸς ὁδηγὸς τῶν ναυτιλλομένων (portulan) τῶν ἐτῶν 1435 - 1444 ἀναφέρει τὰ κάτωθι: «Tutti li merchadanti che naviga in Chonstantinopoli sia tenuti e debia per ciascheduno cento de ciascheduna mercantia 3 carati per cento de perperi per la chiexa de Santo Stefano, la quale stai nella cipta di Constantinopoli e per l'opera de concime de questa chiexa (*N. Iorga,* Notes

et Extraits, quatrième série (1453 - 1476), Bucarest, 1915, σελ. 24 - 25).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς Φλωρεντίνους (σελ. 244) θὰ ἔπρεπεν, ὡς φρονοῦμεν, νὰ μνημονευθῇ τὸ ἄρθρον τοῦ *C. Marinescu*, Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1443, ἐν S. B, V, 1, 209 - 219), εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται λόγος περὶ τῶν διεκδικήσεων τῶν Φλωρεντίνων διὰ τὸν ναὸν τῶν ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου ἐναντίον τῶν Πισαίων.

Ἐκτὸς τῶν σχεδίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν βιβλιογραφίαν (σελ. XXIII - XXIV) μνημονεύει καὶ τὸ τοῦ *Giuseppe Rosaccio*. Ὑπάρχει ἓν ἄλλο πολὺ περισσότερον ἐνδιαφέρον. Τοῦτο εὑρίσκεται εἰς τὴν *Κοσμογραφίαν τοῦ Μύνστερ* (πρώτη Γαλλ. ἔκδ., Βασιλεία, 1552, σελ. 1162 - 1163). Τὸ ἐν λόγῳ σχέδιον φέρει τὸν τίτλον: «L'effigie de la ville de Constantinoble selon qu'elle est notre temps soubz le Turc».

Καίτοι τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, τ' ἀπεικονιζόμενα εἰς τὸ σχέδιον τοῦτο, εἶναι φανταστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐν τούτοις ὁ τοπογράφος δύναται νὰ συναγάγῃ μερικὰ συμπεράσματα περὶ τῶν μνημείων τὰ ὁποῖα ἐν αὐτῷ ἀναφέρονται. Κατὰ τὸ ἔτος 1908 ἐδημοσιεύθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντίγραφον μεγάλης κλίμακος (58×60 ἑκ.) ἐκ τῆς ἰταλικῆς ἐκδόσεως τῆς *Κοσμογραφίας τοῦ Μύνστερ* ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Κωνσταντινούπολις ἐν ἔτει 1205 μ.Χ.». (Ἡ ἐσφαλμένη χρονολογία ὀφείλεται εἰς κακὴν ἀνάγνωσιν τοῦ πρωτοτύπου). Ὑπὸ τὸ ἀντίγραφον τοῦ σχεδίου ἀναγράφεται ἡ διεύθυνσις τοῦ ἐκδότου: «Κετσόγλου Χάν, ἀρ. 14, Γαλατᾶ, Κωνσταντινούπολις».

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἔργου τοῦ αἰδ. R. J. περιέχει τὸ εὑρετήριον τοῦ βιβλίου. Τὰ ὀκτὼ κεφάλαια, τὰ ἀποτελοῦντα τὸ σημαντικὸν εὑρετήριον τοῦτο, καταλαμβάνουν τὰς σελίδας 283 - 472. Κεφάλ. α' Συνοικίαι καὶ μνημεῖα τῆς πόλεως. Κεφάλ. β' Θρᾳκικὰ περίχωρα τῆς πόλεως. Κεφάλ. γ' Κεράτιος κόλπος. Κεφάλ. δ' καὶ ε' Βόσπορος, δυτικὴ καὶ ἀνατολικὴ ἀκτή. Κεφάλ. ς' Ἀσιατικὰ περίχωρα τῆς πόλεως. Κεφάλ. ζ' Πριγκηπόνησος. Κεφάλ. η' Τοποθεσίαι καὶ μέρη ἄγνωστα. Τὸ βιβλίον τερματίζεται μὲ ἕνα ἀλφαβητικὸν πίνακα τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάτων (ἑλληνιστί, σελ. 473 - 482) ὡς καὶ μ' ἕνα πίνακα περιεχομένων (σελ. 483).

Εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος ὁ συγγραφεὺς μελετᾷ συνοπτικῶς τὰς συνοικίας τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων, ὡς καὶ τὰς περιοχὰς τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν περιχώρων, καὶ ἀναφέρει συγχρόνως τὰ μνημεῖα, τὰ χρησιμοποιηθέντα ὡς σημεῖον ἐκκινήσεως, κατὰ τρόπον ὥστε νὰ παρουσιάζῃ ἕνα σύνολον ὅσον τὸ δυνατὸν συμπεπληρωμένον τῆς τοπογραφίας τῆς βυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἑκάστη τοποθεσία καὶ ἕκαστον μνημεῖον συνοδεύεται ὑπὸ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας του.

Ὅλα τὰ σχέδια καὶ οἱ χάρται ἀξίζει τὸν κόπον νὰ μνημονευθοῦν, λόγῳ τῶν ἐν αὐτοῖς παρεχομένων νέων στοιχείων, θὰ περιορισθῶμεν ὅμως

εἰς τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν. Ἐν πρώτοις θ' ἀναφέρωμεν τὸν χάρτην τῆς βυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ τελευταῖος χάρτης κατηρτίσθη τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1936 ὑπὸ τοῦ Misn (Νομίδου). Οὐδεὶς ἄλλος χάρτης εἶχε μέχρι τότε δημοσιευθῆ μὲ τόσην ἐπιμέλειαν. Ὁ χάρτης ὁ ἐμπεριεχόμενος εἰς τὸ ἔργον τοῦ αἰδ. πατρὸς R. J. ὅστις ἔχει καταρτισθῆ βάσει τῶν ὑποδείξεών του, παρέχει ὡς πρὸς τὴν παλαιὰν πρωτεύουσαν, λεπτομερέστερα τοπογραφικὰ στοιχεῖα, συγχρόνως δὲ ἀνασκευάζει τοπογραφικά τινα δεδομένα, τὰ ὁποῖα ἐθεωροῦντο ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἀναμφισβήτητα. Εἰς τὸν χάρτην τοῦτον εὑρίσκομεν τοπογραφικήν τινα ἐπανόρθωσιν τῶν τειχῶν τοῦ Κωνσταντίνου, τὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων συνοικιῶν τῆς πόλεως, τὸ διάγραμμα τῶν διαφόρων ἀρτηριῶν της, τοὺς φόρους (Forum), τὰ δημόσια κτήρια, τὰ παλάτια, τοὺς ναούς, τὰς μονάς, τὰς δεξαμενὰς καὶ τὰς ἀκροπόλεις. Πλὴν αὐτῶν ἀναφέρονται αἱ τοποθεσίαι πολυαρίθμων ἐρειπίων μνημονευομένων ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἀλλὰ τὰ ὁποῖα, ὡς φαίνεται, δὲν ἠδυνήθη μέχρι τῆς στιγμῆς νὰ καθορίσῃ.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν συνοικίαν τῶν Γενουηνσίων, ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ Κερατίου κόλπου, τὴν εἰς τὸ σημαντικὸν προάστιον τοῦ Γαλατᾶ, ὁ αἰδ. πατὴρ R. J. λέγει ὅτι θ' ἀποτελέσῃ τὸ ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας μελέτης (σελ. 241, σημ. 4). Τοιουτοτρόπως δὲν θεωρεῖ ἀναγκαίαν τὴν ἀναγραφὴν λεπτομερειῶν σχετικῶν πρὸς τὸ προάστιον τοῦτο.

Πάντα σχεδὸν τὰ θρησκευτικὰ μνημεῖα τῆς ἐν λόγῳ περιοχῆς ἀπετέλεσαν ἤδη ἀντικείμενον μελέτης δημοσιευθείσης εἰς τὸ περιοδικὸν «*Echos d'Orient*» ἀπὸ τοῦ ἔτους 1924. Πραγματεία περὶ τοῦ Γαλατᾶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, συνοδευομένη ὑπὸ χάρτου, ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ περιοδικῷ «*Revue des Etudes Byzantines*» (τόμ. IV, σελ. 218 - 238) κατὰ τὸ ἔτος 1946, ἀλλὰ δὲν ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ περιοχὴ αὕτη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὁ χάρτης ἀρ. X καταρτισθεὶς ὑπὸ τοῦ Misn. Ὁ τελευταῖος οὗτος, μὲ τὴν συνεργασίαν τοῦ A. M. Schneider, εἶχε δημοσιεύσει τοπογραφίαν τοῦ Γαλατᾶ, συνοδευομένην ὑπὸ χάρτου μεγάλης κλίμακος, ὅπου σημειοῦνται τὰ τουρκικὰ κτίρια καὶ τὰ θρησκευτικὰ χριστιανικά, τὰ νῦν σῳζόμενα (*A. M. Schneider und M. Is. Nomidis* Galata topographisch - archäologischer Plan mit erläuterndem Text, Istanbul, 1944). Εἰς τὴν μελέτην ταύτην οἱ συγγραφεῖς συνεκέντρωσαν τὰς γνώσεις, τὰς μέχρι τότε ἀποκτηθείσας περὶ τῆς συνοικίας τῶν Γενουηνσίων. Εἰς τὸν χάρτην τοῦ Γαλατᾶ, τὸν καταρτισθέντα ἰδιαιτέρως διὰ τὸ ἔργον τοῦ αἰδ. πατρὸς R. J., ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα μερικῶν μνημείων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς ἁγίας Ἄννης, τῆς ἁγίας Κλάρας, τοῦ ἁγίου Σεβαστιανοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Μιχαήλ, τὴν ἀκριβῆ τοποθεσίαν τῶν ὁποίων ὁ Schneider καὶ ὁ Νομίδης δὲν ἠδυνήθησαν νὰ καθορίσουν εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μελέτην των.

Ὁ χάρτης ἀρ. VIII τῶν εὐρωπαϊκῶν περιχώρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως σημειοῖ μέγαν ἀριθμὸν βυζαντινῶν συνοικιῶν, ὡς καὶ τοποθεσίας πολλῶν ἐρειπίων.

Ὁ χάρτης τῆς Χαλκηδόνος καὶ τῆς χερσονήσου Ἱερίας (ἀρ. XII) δὲν θὰ ἐφελκύσῃ ὀλιγώτερον τὴν προσοχὴν τῶν τοπογράφων. Εἶναι γνωστόν, ὅτι, ἐξαιρέσει ἀσημάντων τινῶν ἐρειπίων, δὲν ὑπάρχει τίποτε πλέον ἐκ τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὡς καὶ ἐκ τῶν μνημείων τῆς χερσονήσου Φενερμπακτσέ. Εἰς τὴν Χαλκηδόνα (Καντίκιοϊ), πλησίον τῆς Ἀλτιγιόλ, κεῖνται ὑπὸ γήλοφον ἐρείπια σημειούμενα εἰς τὸν χάρτην ὑπὸ τὸ ὄνομα Παλάτια τοῦ Κωνσταντίνου Γ'. Τὰ ἐρείπια μεγάλου βυζαντινοῦ οἰκοδομήματος ἀνακαλυφθέντα εἰς τὸ Μόδι (Moda) τὸ 1925 (βλ. ΕΟ, 29, 1926, σελ. 46, 47) καὶ σημειούμενα ἐπὶ τοῦ χάρτου ἐξηφανίσθησαν. (Ἅμα τῇ ἀνακαλύψει των προέβην εἰς τὴν φωτογράφησίν των). Ἐπὶ τοῦ ἀναφερομένου χάρτου σημειοῦται ἡ τοποθεσία τῶν δύο λιμένων τῆς Χαλκηδόνος, οἱ ὁποῖοι σήμερον εἶναι κεκαλυμμένοι.

Ὁ γεωγραφικὸς χάρτης, ἀρ. XIII, δεικνύει τὰς περιοχὰς τὰς ἐκτεινομένας ἀπὸ τῆς Χρυσοπόλεως μέχρι τοῦ Παντειχίου, μὲ τὴν τοποθεσίαν τῶν μονῶν, αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε εὑρίσκοντο ἐκεῖ.

Ὁ χάρτης ἀρ. XIV ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ προηγουμένου. Παρουσιάζει τὰς περιοχὰς τὰς ἐκτεινομένας ἀπὸ τοῦ Παντειχίου μέχρι τοῦ Ριτζίου (Ντάριτζα) εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ κόλπου τῆς Νικομηδείας. Σημειοῦνται αἱ χερσόνησοι τοῦ Παυλοπετρίου, τοῦ ἁγίου Τρύφωνος καὶ τὰ ἀκρωτήρια Ἀκρίτας καὶ Λευκάτης, ὡς καὶ ἡ τοποθεσία τῶν κυριωτέρων μονῶν, αἱ ὁποῖαι ἔκειντο ἄλλοτε κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς.

Ἓν βλέμμα εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐν λόγῳ δέκα πέντε ἀνεκδότων γεωγραφικῶν χαρτῶν καὶ σχεδίων πόλεων, τοποθετημένων εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἐντὸς χαρτοφύλακος, πείθει τὸν ἀναγνώστην περὶ τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς νέας ταύτης τοπογραφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν περιχώρων. Ἡ ἐν λόγῳ τοπογραφία παρουσιάζει ζωντανὴν εἰκόνα τῆς ἐνδόξου βυζαντινῆς πόλεως.

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΔΑΛΕΖΙΟΣ

Ἀναστασίου Βρόντη*, Ροδιακὰ λαογραφικά. Τόμος δεύτερος. Ρόδος 1950, σελ. 120.* ***Τοῦ αὐτοῦ,*** *Παλιὰ σπίτια τῆς Ρόδου, λαογραφικὴ μελέτη. Ρόδος 1950, σελ. 41.*

Οἱ παλαιοὶ λαογραφικοὶ θησαυροὶ τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ τῶν μακρὰν τῶν κέντρων κειμένων, ἕνεκα ξένων ἐπιδράσεων, προϊόντος τοῦ χρόνου, λησμονοῦνται καὶ βαίνουσιν ἐξαφανιζόμενοι. Διὰ τοῦτο εἶναι

ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη νὰ περισωθῶσιν οὗτοι καταγραφόμενοι καὶ δημοσιευόμενοι. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι διάφοροι κατὰ καιροὺς συλλογεῖς, ἡμέτεροι καὶ ξένοι, ἡ ἱδρυθεῖσα λαογραφικὴ Ἑταιρεία καὶ τὰ σχετικὰ Ἀρχεῖα, ἡ ἔκδοσις τοπικῶν καὶ περιοδικῶν καὶ ἡ ἵδρυσις μουσείων περιέσωσαν, εὐτυχῶς, μέγα μέρος τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τῶν ἐκφάνσεων τοῦ πολιτισμοῦ, παρελθουσῶν ἐποχῶν, ἡ πραγματοποιηθεῖσα ὅμως συγκέντρωσις τοῦ ὑλικοῦ εἶναι μικρά, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ πλῆθος τῶν μὴ μελετηθεισῶν περιοχῶν, δι' ὃ πᾶς συμβάλλων εἰς τὸ ἔργον τοῦτο προσφέρει ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἐπιστήμην.

Ἡ Δωδεκάνησος μὲ πληθυσμὸν ἀμιγῶς ἑλληνικὸν καὶ ἀπομεμονωμένη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου διέσωσε πολλὰ λαογραφικὰ καὶ γλωσσικὰ στοιχεῖα, πολλάκις πανάρχαια. Τοῦτο διέγνωσε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ὁ Ἄγγλος καθηγητὴς Rouse, ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ ὁποίου κατηρτίσθη ἡ συλλογὴ Ἰακώβου Ζαράφτη ἐν Κῷ, τῆς ὁποίας τεσσαράκοντα πέντε παραμύθια καὶ τεσσαράκοντα παραλλαγὰς ἐξέδωκεν ἤδη ὁ καθηγητὴς R. Dawkins.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν νήσων καὶ τὴν ἕνωσιν αὐτῶν μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, πάλιν εὗρον αὗται ἀφωσιωμένους μελετητὰς τοῦ πολιτισμοῦ των, ὡς τὴν κυρίαν Ἀθηνᾶν Ταρσούλη, ἥτις δι' ἐπιτοπίου ἐρεύνης συνέλεξεν ὑλικόν, τὸ ὁποῖον μετὰ λαμπρῶν σχεδίων ἐδημοσίευσεν εἰς τρεῖς ὀγκώδεις τόμους. Οὐδ' ὑπῆρξε μικρὰ ἡ συμβολὴ τῶν περιοδικῶν Ἐλεύθερα Δωδεκάνησα καὶ Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις, ἅτινα ἀπεθησαύρισαν πολλὰ χρήσιμα ἱστορικὰ καὶ λαογραφικὰ στοιχεῖα. Καὶ τὸ Ὑπουργεῖον δ' ἀνοικοδομήσεως ἐξέδωκε πολύτομον ἔργον ἐξετάζον τὸ σύμπλεγμα τῶν νήσων ἀπὸ πάσης ἐπόψεως.

Διὰ τὴν Ρόδον εἰδικῶς δὲν ἔχομεν ὅσον θ' ἀνέμενέ τις λαογραφικὸν ὑλικόν. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀναπληροῖ, ἔν τινι μέτρῳ, ἡ φιλότιμος προσπάθεια τοῦ Ροδίου δημοδιδασκάλου Ἀναστασίου Βρόντη, ὅστις ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν, μὲ τὴν λαογραφίαν τῆς πατρίδος του ἀσχολούμενος, μᾶς ἔχει δωρήσει πλῆθυν ἀξιολόγων σχετικῶν μελετῶν ἐν περιοδικοῖς καὶ εἰς ἴδια βιβλία, ἐν ταῖς ὁποίαις μετὰ σαφηνείας, γνώσεως τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τῶν Ροδίων καὶ διὰ παραθέσεως σχετικῶν εἰκόνων πραγματεύεται ποικίλα λαογραφικὰ θέματα τοῦθ' ὅπερ φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ πρώτου τῶν ἀνωτέρω σημειουμένων ἔργων του, ἐν ᾧ ἀναγράφονται οἱ θρῦλοι, οἱ παραδόσεις, τὰ ποικίλης ὑποθέσεως τραγούδια, αἱ παροιμίαι, αἱ εὐχαὶ καὶ ἀραί, αἱ προσευχαὶ καὶ τὰ παραμύθια ὡς καὶ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν Ροδίων. Ἂς σημειωθῇ ὅτι τὸ βιβλίον, τὸ ὁποῖον περιέχει ἐνδιαφέρον καὶ νέον ὑλικόν, συνοδεύεται καὶ ἀπὸ χρήσιμον λεξιλόγιον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἑρμηνεύονται αἱ ἐν τοῖς κειμένοις ἰδιωματικαὶ λέξεις.

Εἰς τὸ περὶ παλαιῶν σπιτιῶν τῆς Ρόδου ἔργον του ὁ Βρόντης περιγράφει λεπτομερῶς τοὺς διαφόρους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους τῶν Ροδιακῶν σπιτιῶν παραθέτων σχέδια καὶ φωτογραφίας καὶ ἑρμηνεύων τοὺς τεχνικοὺς ὅρους.

Ἐν τῇ ἐργασίᾳ του ταύτῃ, ἣν συνοδεύει χρήσιμον λεξιλόγιον, ὁ Βρόντης ἔχει ὑπ' ὄψιν τὸ περὶ Αἰτωλικῆς οἰκίας ἔργον τοῦ Δ. Λουκοπούλου, χρήσιμον δὲ θὰ τοῦ ἦτο καὶ τὸ ὑποδειγματικὸν ἔργον τοῦ Γ. Μέγα περὶ λαϊκῆς κατοικίας τῆς Δωδεκανήσου.

Ὁ φιλότιμος καὶ φιλόπονος ἐρευνητής, τοῦ ὁποίου τὴν ἐργασίαν θὰ διηυκόλυνεν ἡ ἵδρυσις ἐν Ρόδῳ λαογραφικοῦ μουσείου μὲ ἔργα λαϊκῆς τέχνης, τοπικὰς ἐνδυμασίας κ.τ.λ. πράττει, ὅ,τι τὰ περιωρισμένα μέσα του τοῦ ἐπιτρέπουν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ ἔργον του εἶναι συλλεκτικόν, ἄνευ εὐρυτέρας ἑρμηνείας καὶ ἄνευ συσχετισμῶν καὶ συγκριτικῆς τοποθετήσεως, πάντοτε ὅμως λίαν χρήσιμον διὰ τὸν πλοῦτον τοῦ ὑλικοῦ.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἰς προσεχεῖς ἐργασίας του ὁ συγγραφεὺς θὰ μᾶς παρουσιάσῃ καὶ ἄλλο πλούσιον καὶ ἐνδιαφέρον ὑλικὸν ἀκολουθῶν καὶ ἐν ἄλλοις καὶ ὡς πρὸς τὴν φωνητικὴν ἀπόδοσιν τὰς ὑποδείξεις τῶν εἰδικῶν.

Πάντως δίκαιος δέον ν' ἀποδοθῇ ἔπαινος εἰς τὸν συγγραφέα διὰ τὰς προσπαθείας καὶ τὴν συμβολήν του. Εὐχῆς δ' ἔργον θὰ ἦτο ἂν τὸ παράδειγμά του ἠκολούθουν οἱ ἐκπαιδευτικοὶ λειτουργοὶ καὶ τῶν ἄλλων νήσων τῆς Δωδεκανήσου.

Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐν τῇ κατωτέρω βιβλιογραφίᾳ ἀναγράφονται αἱ μελέται καὶ τὰ ἔργα τὰ δημοσιευθέντα κατὰ τὸ 1950 ὑπὸ Ἑλλήνων ἑλληνιστὶ ἢ εἰς ξένας γλώσσας καὶ σχετιζόμενα μὲ τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΓΛΩΣΣΑ — ΙΣΤΟΡΙΑ — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀθανασιάδου Ε. Δεισιδαιμονίες Σάντας. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 287 - 288, 341 - 343 - ΙΙ, 638 - 639.)

Ἀθανασιάδου - Νόβα Γ. Ἡ μάννα στὸ δημοτικὸ τραγούδι. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 737 - 745.)

Ἀθηναίας Εἰρήνης. Ἡ ἑλληνίδα στὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ στὸ 21. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 449 - 450.)

Ἄκογλου Ξενοφ. Λαογραφικὰ Κοτυώρων. (Ἀρχεῖον Πόντου, XV, 195 - 205.)

Ἀλιβιζάτου Γερασίμου. Ἡ κατανομὴ τῶν ὁμάδων αἵματος παρ' Ἕλλησιν ἀπὸ ἐθνολογικῆς ἀπόψεως. (Ἑλληνικὴ Ἰατρική, τόμ. 18, 16 ἰδιαιτ. ἀποσπ.)

Ἀμάντου Κ. Ὀνόματα νήσων. (Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινά, vol. A, part. II, 1 - 5.)

» » Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν. Τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ μεσαίωνος. Ἔκδοσις δευτέρα. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 194.

» » Κ. Χατζηϊωάννου: «Κυπριακοὶ μῦθοι». Λευκωσία 1948. Σελ. 95. (Νέα Ἑστία, 47, 134.)

» » Ph. Argenti - H. Rose: The Folklore of Chios. Τόμ. 1 - 2. Cambridge 1200. (Ἔνθ' ἀν., 134 - 135.)

Ἀνδρικοπούλου Γιάννη. Ὁ ἀργαλειὸς καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, ς', 358 - 360, 376 - 378.)

Ἀνδριώτου Ν. Π. Μικρὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ποντιακῆς διαλέκτου. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 69 - 71, 135 - 137.)

» » Τὸ γένος τῶν τουρκικῶν λέξεων στὴν ποντιακὴ διάλεκτο. (Ἔνθ' ἀν., 199 - 200, 274 - 275.)

» » Ἐτυμολογικά. (Ἔνθ' ἀν., ΙΙ, 494 - 496.)

» » Ἡ προσφορὰ τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης στὸν αἰώνα μας. (Νέα Ἑστία, 48, 237 - 243.)

Ἀνωνύμου. Κρητικὲς μαντινάδες. (Κρητικὴ Ἑστία, τεῦχ. 10, 27, 2· τεῦχ. 14, 27· τεῦχ. 15, 24.)

» » Τὸ ἱστορικὸν τῆς προσαρτήσεως τῆς Κύπρου ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας... ὡς ἀποικίας. (Κυπριακὸς Ἀγών, Α', τεῦχ. 1, 16.)

» » «Ὑπὲρ ἀναρρύσεως αἰχμαλώτων». (Δελτίον τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, Β', ἀρ. 4, 9 - 12.)

Ἀνωνύμου. Τὰ σαράντα χρόνια «τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας». [Ἡ εἰσήγηση τοῦ κ. Φιλ. Δραγούμη. Ἡ ὁμιλία τοῦ κ. Γεωργίου Μέγα.] (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 784 - 792 καὶ Νέα Ἑστία, 47, 666 - 675.)

» » Σαμιώτικα παραμύθια. Τὸ μυαλὸ τ' ἀθρώπου. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, ς', 198.)

Ἀποστολάκη Γιάννη. Τὸ κλέφτικο τραγούδι. Τὸ πνεῦμα κ' ἡ τέχνη του. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 184.

» » Τὸ πνεῦμα τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, ς', 329 - 336.)

Ἀρετάκη Ἀντ. Ἡ ἐν Κορακιαῖς γυναικεία μονὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου. (Κρητικὴ Ἑστία, 2, 7 καὶ 8.)

Β.Κ.Μ. Μᾶρκος Συρίγος. (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 17, 19.)

» » Φραγκῖσκος Πόρτος. (Ἔνθ' ἀν., τεῦχ. 18, 17.)

Βαγενᾶ Θάνου. Θέματα γιὰ τὶς Γορτυνιακὲς μελέτες. Ἀθήνα 1950. Σελ. 8. (Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ «Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον», τεῦχ. Ε'.)

» » Περίφημες σπηλιὲς ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ Εἰκοσιένα. (Ὁ Πάν, 1950, 96 - 97, 167 - 170.)

Βαγιακάκου Δικαίου. Ἐτυμολογικὰ καὶ σημασιολογικά. (Πολυτζάραβος - Πολυάραβος, ἄφαμος - ἀφαμίζω, λουρί.) (Ἀθηνᾶ, 54, 308 - 316.)

» » Ἐπάνω στὸ Κάστρο τῆς Μάνης. (Ὁ Πάν, 1950, 161 - 163.)

» » Μελισσηνοὶ καὶ Κοντόσταβλοι ἐκ Μάνης εἰς Ζάκυνθον 1509. (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, Γ', 141-166.)

Βακαλοπούλου Ἀποστ. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Βενετοκρατίας. (Τόμ. ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τοῦ Ἀρμενοπούλου, 1 - 23.)

» » Φῆμες καὶ διαδόσεις κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821. (Συμβολὴ στὴν ψυχολογία τῶν ἑλληνικῶν ἐπαναστατικῶν ὄχλων.) (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 6, 207 - 229.)

Βακιρτζῆ Ἰωάννου. Χριστὸς Σάμον ἔσωσε, τῇ 6ῃ Αὐγούστου 1824. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, ς', 187 - 190.)

Βασδραβέλλη Ι. Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας 1796 - 1832, ἔκδοσις δευτέρα. Θεσσαλονίκη 1950. Σελ. 346+ι'.

Βαφειάδου Γ. Ἔθιμα Τραπεζοῦντος καὶ περιφερείας: Τὰ σουμάδια. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 42 - 43.)

Βέη Νικ. Τὰ πραγματικὰ ὀνόματα, ἡ πατρὶς καὶ ἄλλα προσωπικὰ καὶ συγγραφικὰ τοῦ Χριστοφόρου Περραιβοῦ. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 18 (1943), 62, ἐν Ἀθήναις 1950.)

» » α') Πατριαρχικὸν γράμμα τοῦ 1700 καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης. β') Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ναούσης. γ') Ὁ κῶδιξ τοῦ Ἑλκομένου τῆς Μονεμβασίας. (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 18 (1943), 131, ἐν Ἀθήναις 1950.)

» » Βραχὺ ἠπειρωτικὸν χρονικὸν ἐκ Βερατίου. (Ἔνθ' ἀν., 254.)

» » Περὶ τοῦ θεσσαλικοῦ κτηματολογίου τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 21 (1946), 94, ἐν Ἀθήναις 1950.)

Βέη Ν. - Θωμοπούλου Ι. Τὸ σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ Φεραίου καὶ τὸ πρωτότυπον τοῦ ἔργου τούτου. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 21 (1946), 251, ἐν Ἀθήναις 1950.)

Βλαχογιάννη Γιάννη. Ἡ ἀρρώστεια τοῦ Καραϊσκάκη. (Νέα Ἑστία, 47, 426.)

Βογιατζίδου Ι. Κ. Τὸ γόητρον τῆς νίκης τῶν Ρώσων καὶ ὁ Πανσλαβισμὸς (1943 - 1948). (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 6, 319 - 359.)

Βολονάκη Μιχαήλ. Τὸ ἐρωτικὸν συναίσθημα εἰς τὴν δημώδη ποίησιν τῆς Δωδεκανήσου. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 203 - 208.)

Βουδούρη Ἀγγέλου. Ἡ νῆσος Πρώτη καὶ τὰ μοναστήρια αὐτῆς. Σταμποὺλ 1950. Σελ. 80.

Βουραζέλη - Μαρινάκου Ἑλένης. Αἱ ἐν Θρᾴκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Θεσσαλονίκη 1950. Σελ. 200.

Βουτυρᾶ Μιχ. Γαλακτοκομικὰ Κρώμνης. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 278 - 280.)

Βράχα Φρ. Π. Πρωτοχρονιάτικα ἔθιμα. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 17, 26.)

Βρόντη Ἀναστασίου. Ροδιακὰ λαογραφικά, τόμ. Β'. Ρόδος 1950. Σελ. 120.

» » Ἡ ἀγάπη στὴ Ρόδο. Δημοτικὰ τραγούδια τῆς ἀγάπης. Ρόδος 1950. Σελ. 48.

» » Παλιὰ σπίτια τῆς Ρόδου. Λαογραφικὴ μελέτη. Ρόδος 1950. Σελ. 48.

Brouzas C. Byron's maid of Athens: Her family and surroundings. (Ἀνατύπωσις ἐκ τῶν Philological Papers, volume 7, 65.)

Γεδεὼν Μανουήλ. Συνήθειαι Χριστιανῶν ἐν τῷ κοινωνικῷ τῶν Τούρκων βίῳ. (Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, ΙΕ', 201 - 206.)

Γεωργίου Ἠλία. Νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς συντροφίας τῶν Ἀμπελακίων ἐξ ἀνεκδότου ἀρχείου. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 87.

» » Ἡ συμβολὴ τοῦ Εὐθυμίου Δ. Εὐθυμιάδου εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς ἐν Ἀμπελακίοις Μανιαρείου Σχολῆς. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 8.

Γεωργοπαπαδάκου Ἀναστασίου. Ἡ ἀδελφοποιία εἰς τὴν Μάνην. (Λαογραφία, 13, 28 - 32.)

Γιαννακάκου - Ραζέλου Γεωργ. Οἱ ἐθελοντικοὶ ἀγῶνες τῆς Μάνης διὰ τὴν ἐλευθερίαν (1840 - 1940). (Κρήτης - Θεσσαλίας - Μακεδονίας - Ἠπείρου.) Ἀθῆναι 1950. Σελ. 195.

Γιαννοπούλου - Ἑπτανησίας Μαριέττας. Ζακυθινὰ λαϊκὰ ἔμμετρα τοῦ καρναβαλιοῦ. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 351 - 354.)

» » Τὰ δάκρυα τῶν ἀγγέλων (λαογραφικὸς θρῦλος). (Ἔνθ' ἀν., ς', 270.)

Γραφιοῦ Γεωργίου. Σπηλαιολογικὰ τοπωνύμια. (Ὁ Πάν, 1950, 24 - 25.)

Γρίσπου Πάνου. Περὶ τοῦ ὅρου «ἀνθίζω» στὴ δημοτικὴ ποίηση. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, ς', 373 - 375.)

Darouzès A. Note à propos de l'interprétation du texte epigraphique publiée dans Κυπριακαὶ Σπουδαί, Ι, 1946, 133, par A. Stylianos. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΙΓ' (1949), ἐν Λευκωσίᾳ 1950, 83.)

Δασίου Σ. Ἐκ τοῦ ἀνεκδότου ἀρχείου τοῦ ἀρχηγοῦ Κ. Μπασιᾶ. (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 18, 13.)

Δασκαλάκη Ἀποστόλου. Ἡ γλῶσσα τῶν Μακεδόνων κατὰ τὰς ἱστορικὰς πηγάς. (Ἀθηνᾶ, 54, 260 - 307.)

Δελῆ Τριαντ. Ἀρεταὶ καὶ προσόντα νυμφευομένων εἰς τὸν Διγενῆ Ἀκρίταν καὶ τὴν δημοτικὴν ποίησιν. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, ς', 833 - 838.)

Δημητρακοπούλου Εὐρυδίκης. Οἱ πρόσφυγες κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὁ Samuel Gridley Howe. (Νέα Ἑστία, 47, 427 - 429.)

Δημητράκου - Μεσίσκλη Δημ. Οἱ Νυκλιάνοι, τόμ. Α'. Ἀθῆναι 1950. Σελ. ις'+284.

Διαμαντῆ Φλώρας. Ἡ φυσιολατρεία στὸ δημοτικό μας τραγούδι. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 189 - 192.)
Διαμαντοπούλου Κωνστ. Γ. Λαογραφικὴ οἰκονομική. Β' Λαογραφικὴ οἰκονομικὴ τῆς ἐπιχειρήσεως. Τί εἶναι ἐπιχείρησις καὶ πῶς λειτουργεῖ. Ἰσολογισμός. Τελικὸς λογαριασμός. Θεωρία ἐξόδων καὶ κοστολόγησις. Ἄ.τ. 1950. Σελ. 60.
Διομήδους Ἀλεξάνδρου. Πηγὴ καὶ ἔκτασις τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας εἰς τὸ Βυζάντιον. (Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινά, vol. I, part. II, 39 - 60.)
Διομήδους Ἑλένης Δ. Πηλιορείτικα πανηγύρια. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 326 - 329.)
Δρανδάκη Ν. Εἰδήσεις περὶ τῶν σχολείων Ρεθύμνης κατὰ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ 19ου αἰῶνος. (Κρητικὰ Χρονικά, 4, 21 - 64.)
Economidès D. Les Ecoles Grecques en Roumanie jusqu'à 1821. (L'Hellénisme Contemporain, Ἀθῆναι 1950, 245 - 259.)
Ἐλευθεριάδου Ἰορδ. Ἡ Λιβερά. (Ποντιακὴ Ἑστία, I, 335 - 336.)
Emilianidès Achilles. The «hellenic laws» of Cyprus and the «Hexabiblos» of Armenopoulos. (Τόμος ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τοῦ Ἀρμενοπούλου, 33 - 38.)
Ἐνεπεκίδου Πολυχρ. Ἐπιστροφὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τοῦ Κοραῆ. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, ϛ', 105 - 109.)
Zakythinos D. Les institutions du Despotat de Morée. (L'Hellénisme Contemporain, 1950, 36 - 53, 198 - 219.)
» » La société dans le Despotat de Morée. (L'Hellénisme Contemporain, 1950, 283 - 317.)
» » Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις εἰς τὴν πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν. (Νέα Ἑστία, 1950, τεῦχ. 15, 794 - 799.)
Ζερζελίδη Γεωργίου. Τὸ Καλαντόνερον. Ἀθήνα 1950. Σελ. 123.
Ζευγώλη Τάσου. Λαογραφικὰ σημειώματα. Ἐκκλησιαστικαὶ παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις, εὐχαί, ὅρκοι, ἀπειλαί, ὕβρεις, βλασφημίαι, κατάραι, παραδόσεις καὶ θρῦλοι. Τόμος Α'. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 96.
Ζώρα Γεωργίου Θ. Λόγοι παραινετικοὶ καὶ ψυχωφελεῖς Ἰακώβου. (Ἐκ τοῦ ἀνεκδότου ἀθηναϊκοῦ κώδικος 535.) (Νεοελληνικά, Α' (1950), 56 - 59.)
» » Ἡ περὶ τὴν ξενιτείαν δημοτικὴ ποίησις καὶ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 177 - 178.)
» » Ἡ ἑλληνικὴ ποίησις καὶ ἡ προπαρασκευὴ τῆς Ἐπαναστάσεως. (Ἔνθ' ἀν., 451 - 456.)
» » Ἄγνωστα δημοτικὰ ποιήματα. (Ἐκ τοῦ κώδικος III. B. 27 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Νεαπόλεως.) (Ἔνθ' ἀν., 781 - 783.)
» » Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Ἔνθ' ἀν., 851 - 862.)
» » Ἄγνωστοι καὶ λησμονημέναι σελίδες τοῦ Κάλβου. Θεολογικὴ ἐπίκρισις. (Ἔνθ' ἀν., ϛ', 119 - 122.)
» » Ὁ Διγενὴς ἐν τῇ νεοελληνικῇ ποιήσει. (Ἔνθ' ἀν., 839 - 843.)
Θειοπούλου Ν. Οἱ ναυτικοὶ τοῦ Πόντου. (Ποντιακὴ Ἑστία, II, 434 - 437, 511 - 512, 617 - 619, 705 - 707.)
Θέρου Ἄγι. Δύο ἀκριτικὰ τραγούδια. (Λαογραφία, 13, 135 - 140.)
» » Trois diamants de notre poésie populaire. (L'Hellénisme Contemporain, 1950, 374 - 378.)
Θωμοπούλου Στεφάνου. Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821. Ἔκδοσις Β' μὲ ἐπιμέλειαν Κώστα Ν. Τριανταφύλλου. Πάτραι 1950. Σελ. 642.

Θωμοπούλου Γιάννη. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Β. Ἤπειρο (πρὶν ἀπ' τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους). (Νέα Ἑστία, 48, 914 - 921.)
» » Τὸ πρότυπο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν». (Ἔνθ' ἀν., 1028 - 1038.)
Ἰωσηφίδου Χ. Ὄφις (ἡ ἀρχαία Ὀφία). (Ποντιακὴ Ἑστία, II, 513 - 514.)
Cavarnos John. Ἀνέκδοτα ποιήματα τοῦ Ἀνδρέου Σκλεγγίου. (Κρητικὰ Χρονικά, 4, 7 - 20.)
Καββάδα Στεφάνου. Οἱ κώδικες τῆς Χίου. Μέρος Α'. Χίος 1950. Σελ. 120.
Καζαντζίδου Δ. Οἱ 12 μῆνες (Σουρμένων [Πόντου]). (Ποντιακὴ Ἑστία, I, 178.)
Καιροφύλα Κώστα. Τὰ κάλαντα τοῦ ἀγνώστου. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 41 - 42.)
» » Πῶς ὁ Φωριὲλ μάζεψε τὰ δημοτικὰ τραγούδια. (Ἔνθ' ἀν., 217-223.)
Kakouri Katherina. La Colonne Miraculeuse de Saint-Jean. (L'Hellénisme Contemporain, 1950, 459 - 473.)
Κακούλα Γ. Γουΐδος Λουζινιάν. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 324 - 325.)
Κακριδῆ Ι. Θ. Παιδεία δύναμις θεραπευτικὴ ψυχῆς. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 30ὴν Ἰανουαρίου 1949 κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Θεσσαλονίκη 1950. Σελ. 16. (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης.)
Καλιτσουνάκη Ι. Περιηγηταὶ καὶ ἱστορικοὶ νεωτέρων χρόνων περὶ τῆς Κρήτης. Κρητικὰ Χρονικά, 4, 257 - 263.)
Καλλιγᾶ Π. Κ. Ἡ ὑπὲρ τῶν Πατρῶν ναυτικὴ ἐκστρατεία τῷ 1822. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Γ', 41 - 42.)
Καλλινίκου Π. Σαράντα πέντε δωδεκανησιακὰ παραμύθια. (Νέα Ἑστία, 48, 1304 - 1307.)
Καλοκαιρινοῦ Ἀγγέλου. Ἀρκάδι. (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 18, 3.)
Καλοκύρη Κώστα. Ἱστορία τῆς πόλεως Ρεθύμνης. Α' Ἡ ἀρχαία Ρήθυμνα. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 146.
Καλονάρου Πέτρου Π. Σχέσεις τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπους πρὸς τὰ Αἰθιοπικὰ τοῦ Ἡλιοδώρου. (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 18 (1943), 33 - 39, ἐν Ἀθήναις 1950.)
Κανδηλάπτου Γεωργ. Συμβολὴ εἰς μελέτην περὶ τῆς μητροπόλεως Χαλδίας. (Ἀρχεῖον Πόντου, XV, 84 - 97.)
» » Λαογραφικὰ Χαλδίας. (Ἔνθ' ἀν., 98 - 136.)
» » Τὰ Φυτίανα. Θεσσαλονίκη 1950. Σελ. 80.
» » Τὸ ὑπὲρ τῆς μονῆς ἁγίου Γεωργίου Χουτουρᾶ χρυσόβουλλον Ἀλεξίου Γ' τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ. (Ποντιακὴ Ἑστία, I, 66 - 68.)
» » Γεωγραφικὸν καὶ ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς ἐπαρχίας Χαλδίας. (Ἔνθ' ἀν., 31 - 33, 81 - 82, 142 - 143, 205 - 206, 337 - 338· II, 438 - 439, 508 - 509, 629 - 630, 703 - 704.)
» » Σοϊλεμὲζ Μεχμὲτ Πασᾶς. (Ἔνθ' ἀν., I, 291 - 292.)
Καπνᾶ Ν. Τραπεζοῦντα : μορφὲς καὶ εἰκόνες ζωῆς. (Ποντιακὴ Ἑστία, I, 25 - 27, 79 - 80.)
Καρ. Σ. Ἔθιμα Ποντίων τοῦ Καυκάσου. (Ποντιακὴ Ἑστία, I, 148 - 150.)
Καραντώνη Ἀνδρέα. Μερικοὶ στοχασμοὶ γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 335 - 336.)
» » Κορφολογώντας δημοτικοὺς στίχους. (Ἔνθ' ἀν., 777 - 780.)
» » Τὸ ἐθνικὸ σύμβολο τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, ἀπὸ τὰ ἀκριτικὰ ἔπη ὡς σήμερα. (Ἔνθ' ἀν., ϛ', 29 - 34.)
Καρατζᾶ Μαρίας. Τὸ παραμύθι τῆς βασιλόπιττας. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 39 - 40.)

Καργώτη Γ. Ἡ μονὴ Παλουριωτίσσης. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΙΓ', 45 - 81.)

Κατσαροῦ Χαραλ. Ἡ λεβεντιὰ καὶ ὁ Χάρος εἰς τὴν ἀκριτικὴν καὶ τὴν ἄλλην ἑλληνικὴν ποίησιν. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 825 - 832.)

Κατσιφαράκη Ε. Π. Ἱστορικὰ κτίρια : Ρετόντα ἢ Ἐρετόντα. (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 18, 8.)

Καψάλη Γερασίμου, Σύμμεικτα Λακωνικὰ λαογραφικά. (Λαογραφία, 13, 115 - 124.)

Καψωμένου Στυλιανοῦ. Ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο τῶν Ἑλλήνων τῆς Καλαβρίας. Θεσσαλονίκη 1949. Σελ. 26. [Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἀριθ. 3.]

Κιουρτσίδου Ι. Ἡ Ματσούκα. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 157 - 159, 225.)

Κληρίδη Νεάρχου. Ἱστορίες τῶν ζῴων τῆς Κύπρου. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΙΓ' (1949), παράρτ. α' - ρμα', ἐν Λευκωσίᾳ 1950.)

» » Τοπικὲς Κυπριακὲς παραδόσεις. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 48 - 49, 105 - 106.)

Κοκκινίδου Στ. Γ. Σατυρικὸ ᾆσμα τοῦ Ὄφεως. (Ποντιακὴ Ἑστία, ΙΙ, 496.)

» » Ὁ ἐξωμότης ἐπίσκοπος Ἀλέξανδρος Ποτουρᾶς ὁ Χουσαμάντης, μετονομασθεὶς Ἰσκεντὲρ Πασᾶς. (Ἔνθ' ἀν., 514 - 515.)

» » Τοῦ Δίτζιος τὸ γεφύρ' [Ὄφεως Πόντου]. (Ἔνθ' ἀν., 651.)

Κοκκίνου Διονυσίου. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (σχεδίασμα). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 457 - 460.)

Κόλια Γεωργ. Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐναντίον τῆς ἀστυφιλίας καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ κοιαίστωρος. (Τόμος ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τοῦ Ἀρμενοπούλου, 39 - 77.)

Κόντογλου Φώτη. Τὰ ἔμορφα τραγούδια μας. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 169 - 175.)

Κουγέα Σωκράτους. Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης κτήτωρ τοῦ Παρισινοῦ κώδικος τοῦ Σουΐδα (cod. Parisin. Græc. 2625). (Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινά, vol. I, part. II, 61 - 74.)

» » Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταϋγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 34. (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 15, ἀριθ. 3.)

» » Ἡ παλαιοτάτη συλλογὴ ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Γερμανοῦ βαρώνου Werner von Haxthausen. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 329 - 334.)

Κουκουλὲ Φαίδωνος. Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά. Τόμ. Α'. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 493+πίν. Ε'. Τόμ. Β'. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 435+πίν. Β'.

» » Ἡ διαπόμπευσις κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. (Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινά, vol. I, part. II, 75 - 101.)

» » Βίος καὶ γλῶσσα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 765 - 767. Ϛ', 591 - 594, 844 - 846.)

» » Χριστούγεννα εἰς τὸ Βυζάντιον, (Ἔνθ' ἀν., 889 - 891.)

Κούμαρη Ἰωάνν. Σκέψεις ἐπὶ τοῦ ὁμοιομόρφου τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 113 - 116.)

Κουμίδου Φωτίου. Ἱστορικαὶ προϋποθέσεις καὶ ἀποτελέσματα τῆς συναδελφώσεως χριστιανισμοῦ καὶ ἑλληνισμοῦ. (Πάνταινος, ΜΒ', 45 - 57.)

Κουρίλα Εὐλογίου μητροπολίτου Κορυτσᾶς. Κατάλογος ἁγιορειτικῶν χειρογράφων. (Θεολογία, 21, 269 - 291, 325 - 338.)

Κουρμούλη Γ. Ἡ ἐκπολιτιστικὴ δύναμις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 22.

Kousis Aristotle P. Some new informations on Antony Pyropoulos as physician and on his small notice : «Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν» according the codex 877 of the Iberian Monastery on Mount Athos and the Cod. med. gr. 27 of the National Library of Vienna. (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 21 (1946), 9 - 18, ἐν Ἀθήναις 1950.)

Κριαρᾶ Ε. Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ρακίναν περὶ Ἑλλάδος. (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 3, 27 - 30.)

» » Κατσαΐτης. Ἰφιγένεια. Θυέστης. Κλαθμὸς Πελοποννήσου. Ἀνέκδοτα ἔργα. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγή, σημειώσεις καὶ γλωσσάρια. Ἀθήνα 1950. Σελ. μβ'+382 μετὰ 4 πινάκων. (Collection de l'Institut Français d'Athènes, 43.)

Κριεζῆ Γ. Κ. Τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῆς ὑδραϊκῆς οἰκογενείας Κριεζῆ ἀπὸ τοῦ 1604. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ι', 19 - 20, 31 - 32.)

Κριεζῆ Θ. Α. Συντροφοναῦτες. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ι', 5 - 6.)

» » Πῶς εἰργάζοντο παίζοντας οἱ Ὑδραῖοι. (Ἔνθ' ἀν., 70.)

» » «Πῶς ἐπαναστάτησε ἡ Ὕδρα». (Ἔνθ' ἀν., 135 - 137.)

Κτενίδου Φ. Ἡ ἅλωσις τῆς Τραπεζοῦντος. (Ποντιακὴ Ἑστία, ΙΙ, 389 - 393.)

» » Τὸ θέατρο στὴν Τραπεζοῦντα. (Ἔνθ' ἀν., 685 - 688.)

Κυθρεώτη Ἰακ. Τοῦ Διγενῆ καὶ τοῦ Χάροντα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 24-27.)

Κυριαζῆ Ν. Γ. Κυπριακὰ τοπωνύμια. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 53 - 54, 121-122.)

Κυριακίδη Γ. Α. Ὁ Ἀνδρέας Μιαούλης γεννήθηκε στὴν Ὕδρα. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ι', 246 - 247.)

Κώνστα Κ. Ἡ Αἰτωλικὴ μουσικὴ λαογραφία. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 367-372.)

» » Τῆς ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου. Δημοτικό. (Νέα Ἑστία, 47, 421-424.)

Κωνσταντάρα Βύρωνος. Οἱ Καλικάντζαροι κι' ἡ Ἀθηναϊκὴ παράδοση. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 17 - 20.)

» » Ἡ ἀποκρηὰ στὴν Τουρκοκρατημένη Ἀθήνα. (Ἔνθ' ἀν., 375 - 378.)

» » Οἱ Ἀθηναῖοι στὸ 21. (Ἔνθ' ἀν., 433 - 438.)

» » Μοῖρες καὶ νεράϊδες καὶ οἱ παλαιοὶ Ἀθηναῖοι. (Ἔνθ' ἀν., 537-540.)

» » Μιὰ ξεχασμένη Ἀθηναϊκὴ γιορτή. (Ἔνθ' ἀν., 620 - 623.)

» » Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὁ πρωτοπόρος βασιλιὰς τῆς Ἑλλάδος. (Ἔνθ' ἀν., 863 - 866.)

» » Τὸ Φανάρι τοῦ Διογένη. Οἱ τρόφιμοί του ἐπὶ Τουρκοκρατίας. (Ἔνθ' ἀν., Ϛ', 123 - 127).

» » Ἡ λατρεία τῆς Μεγαλόχαρης στὰς Ἀθήνας. (Ἔνθ' ἀν., 297 - 299.)

» » Σχολεῖα καὶ παιδεία στὰς Ἀθήνας ἐπὶ Τουρκοκρατίας. (Ἔνθ' ἀν., 458 - 461.)

» » Ὁμιλία τοῦ κ. Φαίδ. Κουκουλέ. [Τὸ θέατρο στοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους.] (Ἔνθ' ἀν., 872 - 873.)

» » Τὰ Χριστούγεννα καὶ ἡ παράδοση στὴν Τουρκοκρατούμενη Ἀθήνα. (Ἔνθ' ἀν., 911 - 914.)

Constantinidis - Bibikou Hélène. Yolande de Montferrat, impératrice de Byzance. (L'Hellénisme Contemporain, 1950, 425 - 442.)

Κωνσταντινίδου Ἱερωνύμου. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐγγὺς Ἀνατολῆς. Ἀνέκδοτα ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ κείμενα. Τόμ. Α'. Σελ. 165. Τόμ. Β'. Σελ. 362. Παράρτημα, XXXVIII. Σταμποὺλ 1950.

Λαγκάνη Εὐστ. Τὸ ἄλλοτε διοικητικὸν καθεστὼς τῆς Δωδεκανήσου. (Δελτίον τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, Γ', ἀρ. 2, 15 - 16.)

Λαζαρίδου Δ. Χ. Καπῆ-κιοΐ (ἡ ἀρχαία Ζοῦζη). (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 330-333.)
» » Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Ματσούκας. (Ἔνθ' ἀν., ΙΙ, 498-500.)

Λανίτου Ν. Κλ. Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν περασμένην πνευματικὴν Λεμεσόν. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 42-44.)
» » Ἀναμνήσεις. (Ἔνθ' ἀν., 77-78.)
» » Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν περασμένην πνευματικὴν Λάρνακα. (Ἔνθ' ἀν., 102-104.)
» » Μία Κυπριακὴ ἐπιστολὴ τοῦ 1812. (Ἔνθ' ἀν., 138-139.)
» » Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν παλαιὰν πνευματικὴν Λευκωσίαν. (Ἔνθ' ἀν., 279-282.)

Λαούρδα Β. Αἱ ἡλικίαι τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν Σόλωνα καὶ κατὰ τὴν δημώδη νεοελληνικὴν παράδοσιν. (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 21 (1946), 257-263, ἐν Ἀθήναις 1950.)

Λάππα Τάκη. Ὁ καπετὰν Ἀντρούτσος. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 428-432.)

Λάσκαρι Μιχ. Ὁ Χρύσανθος Νοταρᾶς καὶ ἡ Κίνα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 433-440.)

Λεβάντα Χρήστου. Νῖκος Χαντζάρας. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Γ', 243-244.)

Λινάρδου Πέτρου. Τῆς ἀγάπης τραγούδια. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 379-382.)

Λοΐζίδου Ὁμ. Κ. Κυπριακαὶ πρεσβεῖαι εἰς Λονδῖνον. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 229.)

Λοϊζίδου Σάββα. Κύπριοι λόγιοι τῶν χρόνων τῆς δουλείας. (Κυπριακὸς Ἀγών, Α', τεῦχ. 2, 27.)
» » Κύπριοι λόγιοι τῶν χρόνων τῆς δουλείας. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β',240.)

Λουκάτου Δημ. «Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον» [«ψωμὶ ψωμάκι!»]. (Νέα Ἑστία, 47, 217-220, 299-302.)
» » Σύγχρονα προβλήματα λαογραφίας. (Ἔνθ' ἀν., 48, 1376-1379.)
» » Ἡ λαογραφικὴ ἔρευνα στὰ πρῶτα πενήντα χρόνια τοῦ αἰώνα μας. (Ἔνθ' ἀν., 287-297.)

† Λουκοπούλου Δημ. Σύμμεικτα λαογραφικά. (Λαογραφία, 13, 141-144.)

Λυκούρη Ἰωάννου. Αἱ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας καταστροφαὶ τῆς Αἰγίνης καὶ ἡ ζωτικότης τοῦ πληθυσμοῦ της. Πειραιεὺς 1950. Σελ. 31.

Μαζαράκη - Αἰνιᾶνος Ἀλεξάνδρου. Ἱστορικὴ μελέτη 1821-1897. Μετὰ παραρτήματος 1898-1903. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 382.

Μακρυμίχαλου Στεφάνου. Βιβλιογραφικὲς καὶ ἱστορικὲς ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὸν Περραιβό. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 23.

Μαμαλάκη Ι. Ἡ μάχη τοῦ Ἀμπελακίου (19 Μαρτίου 1867). (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 18, 7.)

Μαμώνη Κ. Ὁ Ὅμηρος, ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας καὶ ἡ ἄλλη δημοτικὴ βυζαντινὴ ποίηση. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 817-819.)

Μανίκη Ἀντ. Ν. Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Ὕδρας: Δύο ἐπίμαχα ζητήματα. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Γ', 17-18.)
» » Πῶς ἐπαναστάτησε ἡ Ὕδρα. (Ἔνθ' ἀν., 47-48.)
» » Μία ἐπίσκεψη τῶν Ὑδραίων τὸ 1822 στὸν Ἀμερικανὸ «κομοδόρο» Jones. (Ἔνθ' ἀν., 99-100.)
» » Ἡ ἱστορία τοῦ μοναστηριοῦ [τῆς Παναγίας ἐν Ὕδρᾳ]. (Ἔνθ' ἀν., 167-168, 179-180, 225-226.)
» » Περιπέτειες τῶν Ὑδραίων κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντος στὴν Αἴγυπτο. (Ἔνθ' ἀν., 139-141, 157-160, 191-193, 203-205, 229-230, 253-254.)

Μανίκη Ἀντ. Ν. Προεπαναστατικὴ αἴτησις τῶν Ὑδραίων πρὸς ἐποικισμὸν τοῦ ἐρήμου Πειραιῶς. (Νέα Ἑστία, 47, 444-445.)

Μαριδάκη Γεωργ. Σ. Ὁ Ἀρμενόπουλος καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ δικαίου. (Τόμος ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τοῦ Ἀρμενοπούλου, 89-109.)

Μαρινάτου Σπ. Τὸ ἱστορικὸν τῆς ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου μετὰ τῆς Μητρὸς Ἑλλάδος. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 123-125, 142.)

Μαυρογιάννη Διον. Παναγία ἡ Προυσιώτισα (λαογραφικὸς θρῦλος). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 282.)

Μέγα Γεωργ. Α. Ζητήματα ἑλληνικῆς λαογραφίας. Τεῦχος Γ'. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 169. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 1942-1943, 1945-1949.)
» » Ὁ περὶ Οἰδίποδος μῦθος (προσθήκη εἰς τὴν περὶ Ἰούδα πραγματείαν). (Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, Γ'-Δ', 196-209.)
» » La civilisation dite Balkanique. (L'Hellénisme Contemporain, 1950, 8-30.)
» » Ἀγροτικὴ Πρωτομαγιά. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 714-716.)
» » Ὁ λεγόμενος κοινὸς βαλκανικὸς πολιτισμός. Ἡ δημώδης ποίησις. (Ἔνθ' ἀν., 747-760.)

Μελᾶ Σπύρου. Ὁ ἄγνωστος τραγουδιστής. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 165-168.)
» » Ὁ δρόμος τῆς αὐτογνωσίας. (Ἔνθ' ἀν., 325-327.)
» » Παρασκευᾶ Ι. Μηλιοπούλου: «Μακεδονικὰ παραμύθια». (Ἔνθ' ἀν., 386-387.)
» » Νικόλαος Γαλάτης (Τὸ «Τέρας» τῆς Φιλικῆς). (Ἔνθ' ἀν., 439-443.)
» » Φαίδωνος Κουκουλέ: Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς (τόμος Γ'). (Ἔνθ' ἀν., 548-549.)
» » Τὰ σαραντάχρονα τῆς Λαογραφικῆς. (Ἔνθ' ἀν., 733-735.)
» » Ὁ Ἀκριτικὸς κύκλος καὶ τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ. (Ὁ Ἀγώνας μας.) (Ἔνθ' ἀν., Ϛ', 5-8.)
» » Λυκοῦργος Λογοθέτης, ὁ στρατηγὸς τῆς Σάμου (προσωπογραφία). (Ἔνθ' ἀν., 165-185.)
» » Στὶς πηγὲς τῆς ἐθνικῆς τέχνης. (Ἔνθ' ἀν., 325-328.)
» » Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας. (Ἔνθ' ἀν., 805-808.)

Μελανοφρύδου Π. Η. Ἰδιωματισμοὶ περὶ τὴν σύνθεσιν ποντιακῶν λέξεων. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 160.)
» » Τὰ πρῶτα γράμματα [ἐν Πόντῳ]. (Ἔνθ' ἀν., 323-326.)
» » Ἀργυρούπολις (Γκιουμουσχανᾶς) ἢ Μίλητος τῆς Χαλδίας. (Ἔνθ' ἀν., ΙΙ, 430-432.)
» » Κάθα εἶνας τὸν Παῦλον ατ' κλαίει. (Ἔνθ' ἀν., 650.)
» » Ἡ τρυγώνα. (Ἔνθ' ἀν., 696-697.)

Μεταλλείδου Μιχ. Καλαντόφωτα 'ς τὴν Τραπεζοῦντα. (Ποντιακὴ Ἑστία, ΙΙ, 680-684.)

Μεταλληνοῦ Ἀγγελικῆς Β. Αἱ ἐθνικαὶ διεκδικήσεις μας. Βόρειος Ἤπειρος. Μέρος πρῶτον. Θεσσαλονίκη 1950. Σελ. 32.

Μηλιοπούλου Παρασκευᾶ. Μακεδονικὰ παραμύθια. Θεσσαλονίκη 1950. Σελ. 78.

Μισαηλίδου Δ. Ἡ Γαλίανα ἢ Γαλίαινα. (Ποντιακὴ Ἑστία, ΙΙ, 440-441, 620-621.)

Μιχαηλίδου Γιώργου. Ὁ Μακρυγιάννης καὶ ὁ νεοελληνικὸς μῦθος. (Νέα Ἑστία, 47, 436-443.)

Μιχαηλίδου - Νουάρου Μιχ. Ἐθιμικὸν δίκαιον Ἀστυπαλαίας. (Λαογραφία, 13, 125 - 134.)
» » Χρονικὸ τῆς Καρπάθου. [Ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821.] (Νέα Ἑστία, 47, 95 - 97, 187 - 189, 227 - 230.)
Μιχαλοπούλου Φ. Μία ἄγνωστος ἐφημερὶς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως «Ὁ Ἑλληνικὸς Καθρέπτης» [1821 - 1823]. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Γ', 57 - 58.)
Μόδη Γ. Μακεδονικὸς ἀγὼν καὶ Μακεδόνες ἀρχηγοί. Θεσσαλονίκη 1950. Σελ. 323. (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, 9.)
Μοσχονᾶ Θεοδώρου. Βυζαντινὸν δίπτυχον. (Ἡ Βυζαντινὴ Ἀλεξάνδρεια - Ἀλεξανδρινὸς κῶδιξ.) Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1950. Σελ. 38.
Μοσχοπούλου Νικηφόρου. Ἡ Ἑλληνικὴ Θρᾴκη. (Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, ΙΕ', 5 - 176.)
Μουσούρη Σπύρου Ν. (Φώτου Γιοφύλλη). Ἡ γλῶσσα τῆς Ἰθάκης. (Συλλογὴ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ.) Ἀθῆναι 1950. Σελ. 119.
Μπόγκα Εὐαγγέλου. Τσίγδαλα ἢ τσύγδαλα; (Ἀθηνᾶ, 54, 226.)
Μπουμπουλίδου Φαίδωνος. Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων (συλλογαί). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 369 - 374.)
» » Αἱ συλλογαὶ δημωδῶν ᾀσμάτων. (Συμπληρωματικὸς βιβλιογραφικὸς πίναξ). (Ἔνθ' ἀν., Ϛ', 139 - 143.)
» » Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη: «Γεράσιμος Βλάχος» [μελέτη]. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπετ. τοῦ Μεσαιων. Ἀρχείου, Β'. (Ἔνθ' ἀν., 940 - 941.)
Μυριανθοπούλου Κ. Ι. Κιαμὴλ πασᾶς, ὁ Κύπριος Μέγας Βεζύρης, μαθητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Λευκοσίας. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 310.)
Νασούλη Δημοσθένους. Σκόπελος (ἢ ἀρχαία Πεπάρηθος). Ἱστορικὴ μονογραφία. Ἀθήνα 1950. Σελ. 84.
Νιάτη Βέτας. Οἱ γυναῖκες στὸν ἀγῶνα. (Νέα Ἑστία, 47, 446.)
Νικολαΐδου Μελῆ. Ἀπὸ τὸν πνευματικὸ κόσμο τῆς Κύπρου. (Κυπριακὸς Ἀγών, Α', τεῦχ. 2, 17 - 18.)
Νικολιοῦ. Τὰ κάλαντρα. (Κρητικὴ Ἑστία, 1, 28.)
Νυμφοπούλου Μιλτ. Λαογραφικὰ Σάντας. (Ἀρχεῖον Πόντου, XV, 170 - 194.)
» » Σπιτικά, σχολικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἔπιπλα τῶν Σανταίων. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 224 - 225, 283 - 284, 350 - 351.)
» » Γάμος 'ς τὴ Σάντα. (Ἔνθ' ἀν., ΙΙ, 690 - 693.)
Ξενίτα Ξένου. Παραμύθι Κοτυώρων: Τ' ἀθάνατον νερόν. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι,21 - 23.)
» » Παραμύθι Κοτυώρων: Ὁ ἥλον κι ὁ φέγγον. (Ἔνθ' ἀν., 154 - 156, 212 - 215.)
Ξυγγοπούλου Ἀνδρέου. Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις τοῦ Κων. Ἀρμενοπούλου. Τόμος Κων. Ἀρμενοπούλου, ἐκδ. ὑπὸ τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1 - 26.)
Οἰκονομίδου Δημητρίου. Δημοσθένης Ρούσσος ὁ Θρᾷξ [βιογραφία μετὰ καταλόγου τῶν ἔργων του.] (Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, ΙΕ', 225 - 261.)
» » Λάμπρος Φωτιάδης (1752 - 1805). (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιων. Ἀρχείου τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, Γ', 106 - 140.)
Π.Ν. Ἐπίμετρον ἐπὶ τοῦ ποιηματίου τοῦ σεισμοῦ τῆς Κρήτης. (Κρητικὰ Χρονικά, Δ', 524 - 526.)

Πάλλη Α. Α. Ἑλληνικὰ ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ πολέμου καὶ τῶν μετέπειτα χρόνων. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 197 - 207.)
Παμπούκη Ι. Τ. Τοῦ Πόντου. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 761 - 763.)
» » Διγενὴς ὁ Κιόρογλου. (Ἔνθ' ἀν., Ϛ', 821 - 824.)
» » Βιβλιογραφικὰ καὶ ἄλλα σημειώματα γιὰ τὸ ποντιακὸ θέατρο. (Ποντιακὸ Θέατρο, Ι, 19 - 20.)
» » Φωνοληψίες ποντιακῆς μουσικῆς ἀπὸ τὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. (Ἔνθ' ἀν., 39 - 40.)
» » Φωτιάδης, Τοπχαρᾶς καὶ «Προξενεῖες». (Ἔνθ' ἀν., 77 - 81.)
Παπαγεωργίου Κώστα. Ἡ παιδεία στὴ Β. καὶ Ν. Ἤπειρο. (Νέα Ἑστία, 48, 1182 - 1184.)
Παπαγρηγοράκη Δ. Τοπωνυμικά: Σαρακῆνα ὄχι Σαρακίνα. (Κρητικὴ Ἑστία, Α', 10.)
Παπαγρηγοράκη Ἰδομ. Κάντανος. (Κρητικὴ Ἑστία, Α', 26.)
» » Τοπωνυμικὰ Σελύνου. (Ἔνθ' ἀν., Β', τεῦχ. 17, 13· τεῦχ. 18, 15 - 16.)
Παπαδᾶ Παναγῆ. Τὰ κάλαντα στὴ δημώδη ποίηση. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 53 - 54.)
Παπαδάκη Εἰρήνης. Ὁ Μάης. (Νέα Ἑστία, 47, 566 - 568.)
Παπαδάκη Μιχ. Ἅϊ - Γιάννης Ἁλωτός. (Κρητικὴ Ἑστία, Α', 19 καὶ 20.)
Παπαδοπούλου Ἀνθίμου. Ἐκκλησιαστικαὶ λέξεις ἀθησαύριστοι. (Ἀθηνᾶ, 54, 202 - 225.)
» » Γλωσσικαὶ ἔρευναι. (Ἀρχεῖον Πόντου, XV, 3 - 31.)
» » Φρασεολογικά. (Λεξικογραφικὸν Δελτίον τῆς Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, Ε', 3 - 52.)
Παπαδοπούλου Ἀντ. Τὸ Χορτοκόπιον Ματσούκας. (Ποντιακὴ Ἑστία, ΙΙ, 635 - 637.)
Παπαδοπούλου Γιάννη Κ. Γ. Βερίτης. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 174 - 176.)
Παπαδοπούλου Δημητρίου. Παροιμίαι τοῦ χωρίου Σταυρίν. (Ἀρχεῖον Πόντου, XV, 32 - 61.)
» » Λεξιλόγιον τοῦ χωρίου Σταυρίν. (Ἔνθ' ἀν., 62 - 83.)
» » Βιοτεχνικὰ [Σταυρίου Πόντου]. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 151 - 152, 210 - 211, 293 - 294.)
Παπαδοπούλου Κώστα. Ἡ κοινότης Σμύρνης πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 11. (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Τοπικῆς Αὐτοδιοικήσεως».)
Παπαδοπούλου Νικολάου. Ἄγνωστοι κώδικες μονῆς ἁγίων Θεοδώρων Ἀροανίας. (Θεολογία, 21, 233 - 238.)
Παπαϊωάννου Μιλτ. Τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Β. Ἤπειρο. (Νέα Ἑστία, 48, 1110.)
Παπακώστα Ἀγγέλου Ν. Ἠπειρωτικὴ ἐθιμογραφία. Οἱ φωτιὲς τοῦ Ἅη - Βασίλη. (Ἐφημ. «Καθημερινή», 1 Ἰανουαρ. 1950.)
» » Ἡ πιπιροῦνα (ἕνα πανάρχαιο ἔθιμο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ). (Νέα Ἑστία, 47, 73 - 75.)
» » Μωρὴ Δροσοπολίτισσα (ἕνα ἱστορικὸ βορειοηπειρωτικὸ τραγούδι). (Ἔνθ' ἀν., 518 - 519.)
Παπαπέτρου Ι. Μεταλλεῖον Σὶμ ἢ Κιουμὶς - Ματὲν τοῦ νομοῦ Σεβαστείας. (Ποντιακὴ Ἑστία, ΙΙ, 643 - 644.)
Παπαχαραλάμπους Γ. Χ. Ἡ ἑορτὴ τοῦ κατακλυσμοῦ. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 159, 170.)

Παπαχαραλάμπους Γ. Χ. Ἀπὸ τὰ ἐν Κύπρῳ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἔθιμα. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΙΓ', 39 - 43.)

Παπαχρήστου Κλεοπάτρας. Ἡ λεβεντιὰ τοῦ κλέφτη στὴ δημοτικὴ ποίηση. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 337 - 352.)

Παπαχριστοδούλου Πολυδώρου. Θρᾷκες λαογράφοι τοῦ ΙΘ' αἰῶνα καὶ τῶν τελευταίων χρόνων. (Ἀρχεῖον τοῦ Θρᾳκικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, ΙΕ', 177 - 200.)

» » Παλαιότατοι συνεταιρισμοὶ στὴ Θράκη. (Ἔνθ' ἀν., 206 - 208.)

» » Τ' ἀναστενάρια, οἱ Καλόγεροι, Σεϊμένηδες κι' οἱ Πιτερᾶδες, ἔθιμα πανάρχαια τῆς Ἀνατ. Θράκης καὶ συγκαιρινὰ καὶ τὰ Δημήτρια, ἀγροτικὴ γιορτὴ καθάρια τῆς ἐπαρχίας Λιτίτσης Δυτικῆς Θράκης. (Ἔνθ' ἀν., 263 - 373.)

Παστέλλα Δ. Ἀνασκόπησις τῶν περὶ Ὕδρας λεχθέντων. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ι', 37 - 39.)

Πάστρα Γεωργ. Κ. Πατροκοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς καὶ σύντομος σκιαγραφία Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ. Ἀγρίνιον 1950. Σελ. 64.

Περάνθη Μιχ. Ὀδυσσέας Ἀνδροῦτσος. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 461 - 462.)

» » Τραγούδια ἀπὸ τὴν Ἤπειρο. (Ἔνθ' ἀν., Ϛ', 358 - 360.)

Περιστέρη Σπύρου Δ. Δημοτικὰ τραγούδια Ἠπείρου καὶ Μωρηᾶ σὲ βυζαντινὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ παρασημαντική. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 135.

Πετράκη Ε. Δ. Παλαιὸν ὑπαίθριον ἐλαιοτριβεῖον. (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 17, 12.)

Πετυχάκι Τίτου. Ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1895 - 97. (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 17, 15.)

Πιλαβάκη Κ. Ὀρθογραφία καὶ ἐτυμολογία. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 141 - 142.)

Πιμπλῆ Ν. Ἕνα ἀνέκδοτο Κρητικὸ (Λακκιώτικο) τραγούδι. (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 14, 19.)

» » Ἡ ζωὴ τοῦ Α. Σκαλίδη, γενικοῦ ἀρχηγοῦ Κισσάμου. (Ἔνθ' ἀν., τεῦχ. 18, 11.)

Πλατάκη Ἐλευθερίου. Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. (Κρητικὰ Χρονικά, Δ', 463 - 524.)

Πλάτωνος Ν. Πάλιν περὶ τῶν Βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος. (Κρητικὰ Χρονικά, Δ', 353 - 360.)

Πολυμέρου Ρεβ. Πῶς ἡ Κύπρος κράτησε τὸν ἑλληνισμόν της εἰς τὴν πορείαν τῆς μακραίωνος ἱστορίας της. (Κυπριακὸς Ἀγών, Α', τεῦχ. 2, 10.)

Πομόνη Μίμη. Φρύγανα (γλωσσικά, λαογραφικά, ἱστορικά). (Νέα Ἑστία, 47, 185 - 186, 713 - 714.)

» » Παναγίες Ἀθηνιώτικες. (Ἔνθ' ἀν., 48, 1055 - 1056.)

» » Διονυσιακά. (Οἰκογένειες καὶ ὀνομασίες σταφυλιῶν.) (Ἔνθ' ἀν., 1293 - 1295.)

Πουλοπούλου Δανάης. Μονὴ Σουμελᾶ. (Νέα Ἑστία, 47, 256 - 259.)

Πούλου Ἰωάννου. Ἡ ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν εἰς Κορινθίαν. (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Γ', 31 - 105, μεθ' ἑνὸς πίνακος). [Ἀνετυπώθη καὶ εἰς σελ. ια'+70.]

Πρεβελάκη Ἐλευθερίου. Τὸ Ἠπειροθεσσαλικὸν ζήτημα κατὰ τὰ ἔτη 1862 - 1863. (Ἀθηνᾶ, 54, 94 - 105.)

Πρωτοψάλτη Ἐμμ. Ἡ συμβολὴ τῆς Κάσου εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 38.

Πρωτοψάλτη Ἐμμ. Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 158.)

» » Μιχαὴλ Δ. Βολονάκης [νεκρολογία]. (Νέα Ἑστία, 47, 474 - 475.)

Πτίνη Κώστα. Τὸ Σαμιώτικο δημοτικὸ τραγούδι. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 199 - 204.)

Ροδίου Π. Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ι', 67 - 70.)

Ρουμελιώτη Γιάννη. Μανιάτικα μοιρολόγια. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 195 - 202.)

Ρούνη Μαν. Θρ. Νῖκος Χαντζάρας, ὁ πιστὸς τῆς εὐαισθησίας. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ι', 245 - 246.)

Ρωμαίου Κ. Λαογραφία καὶ ἀρχαιολογία. (Λαογραφία, 13, 1 - 11.)

» » Δ. Λουκοπούλου καὶ Δ. Πετροπούλου: Ἡ λαϊκὴ λατρεία τῶν Φαράσων. Τὸ Κέντρο τῶν Μικρασιατικῶν σπουδῶν. Διεύθυνση Μέλπως Μερλιέ. (Νέα Ἑστία, 48, 899 - 902.)

Σακελλαριάδη Χ. Τὸ Ἀρκάδι στὴν ποίησή μας. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 770 - 773.)

Σαλαμάγκα Δ. Ροντοβάν. (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 18, 21.)

» » Περίπατοι στὰ Γιάννινα. Σειρὰ Α'. Ὁ βράχος. (Ἱστορικολαογραφικὰ ραδιοφωνικὰ δεκάλεπτα.) Γιάννινα 1950. Σελ. 79.

Σαλαπασίδου Π. Β. Ἐπιτραπέζια ἔθιμα [ἐν Πόντῳ]. (Ποντιακὴ Ἑστία, ΙΙ, 694 - 695.)

Σαλτσῆ Ι. Ἡ μονὴ Σουμελᾶ. (Ποντιακὴ Ἑστία, ΙΙ, 407 - 414.)

» » Οἰνόη. (Ἔνθ' ἀν., 501 - 505.)

Σαραντῆ - Σταμούλη Ἐλπινίκης. Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες τῆς Θράκης. (Λαογραφία, 13, 100 - 114.)

» » Λαογραφικὰ τῆς Θράκης. Τὸ Λαζαροσάββατο. (Νέα Ἑστία, 47, 494.)

» » Λαογραφικὰ Θράκης. Ὁ χορός. (Ἔνθ' ἀν., 812.)

Σαραφοπούλου Ρόζας. Τὰ ἐρωτικὰ λιανοτράγουδα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 355 - 363.)

Σειρίου. Στὸ Ἀρκάδι. (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 18, 6.)

Σεφεριάδου Περ. Τὸ Χάνι τῆς Ὕδρας. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ι', 90.)

» » Τὰ μαγκαλοτράπεζα τῆς Ὕδρας. (Ἔνθ' ἀν., 194.)

Σήφακα Γ. Τοπωνυμικά. Ἀλίκαμπος. (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 14, 17.)

Σκαφιδᾶ Βασιλ. Δημοτικὰ τραγούδια (Φαρσάλων). (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 380.)

» » Σαρακατσᾶνοι ἢ Σαρακατσαναῖοι. (Ἔνθ' ἀν., Ϛ', 361 - 366.)

Σκλάβου Γεωργ. Ἡ δημώδης μουσικὴ τῆς Κρήτης. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 701 - 702.)

Σουμελίδου Γ. Ἕνα σουλτανικὸν ἔγγραφον διὰ ποντιακὰ προνόμια. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 74 - 77.)

» » Ὀρθογραφικά. (Ἔνθ' ἀν., 262 - 263.)

Σουμελιώτου Ἀμβροσίου. Ἡ τελευταία τραγικὴ ἐπίσκεψις εἰς τὴν μονὴν τῆς Παναγίας Σουμελᾶ. (Ποντιακὴ Ἑστία, ΙΙ, 423 - 428.)

Σοφοκλέους Θ. Α. Οἱ ἠθικοὶ παράγοντες τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 122, 141, 161.)

» » Ὁ θησαυρὸς τῆς λαϊκῆς παραδόσεως. (Ἔνθ' ἀν., 190, 194.)

Σπανάκη Στεργίου. Ἡ ἔκθεση τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Ντολφὶν Βενιὲρ (1610). (Κρητικὰ Χρονικά, Δ', 319 - 352.)

Σπαταλᾶ Γερασίμου. Συνθηματικὲς λέξεις στὰ δημοτικὰ τραγούδια. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 364 - 368.)

Σπαταλᾶ Γερασίμου. Τὸ γέλιο στὰ δημοτικά μας παραμύθια. (Ἔνθ' ἀν., 773 - 776.)

» » Τὰ ὀνείρατα στὰ δημοτικά μας τραγούδια. (Ἔνθ' ἀν., Ϛ', 55 - 58.)

Σπεράντσα Στέλιου. Τὸ νανούρισμα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 209 - 212.)

Spyridakis G. Le folklore en Grèce. Chronique bibliographique pour les années 1940 - 1947. Bulletin Analytique de Bibliographie Hellénique. (Année bibliographique 1948. Athènes 1949. I - XXXII.)

» » Ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης καὶ ἡ λαογραφία τῆς Σκιάθου. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 531 - 534.)

» » Φαίδωνος Κουκουλέ: «Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά». Τόμ. Α'. Ἀθῆναι 1950. (Ἔνθ' ἀν., 627 - 630.)

Σπυριδάκι Κ. Ἡ περιγραφὴ τῆς μονῆς Κύκκου ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότου χειρογράφου. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΙΓ', 1 - 28.)

» » Μιχαὴλ Βολονάκης. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 165 - 169, 208 - 210.)

» » Ἡ Παναγία εἰς τὴν Κύπρον. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ', 285 - 286.)

Σπυροπούλου Νικ. Τὸ πανηγύρι τῆς «Ἅγια Ἀγάθης». (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 423 - 427.)

Σταμίρη Γ. Παρατηρήσεις εἰς Κρητικὰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς. (Κρητικὰ Χρονικά, Δ', 75 - 78.)

Στεργιοπούλου Κωνστ. Δ. Ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς καὶ ἡ Γαλλικὴ Χαρτογραφία ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως μέχρι τοῦ 1830. (Ἀρχ. Ἐφημ., 1948 - 1949, ἐν Ἀθήναις 1950, 33 - 84.)

Στεφανίδου Βασιλείου. Ἡ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐνδυμάτων τοῦ Βυζαντίου ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν ἀρχιερατικῶν ἀμφίων. (Θεολογία, 21, 19 - 25.)

Στυλιανοῦ Α. καὶ Ι. Τὸ πανηγύρι τοῦ Σταυροῦ στὸ Ὅμοδος. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 260 - 261.)

Συνταξιούχου. Μία ἐκλογὴ εἰς τὴν Ὕδραν πρὸ 50 ἐτῶν. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ι', 36, 44.)

Σφήκα Κωνστ. Ὁ «δημόσιος δρόμος» τῶν Βυζαντινῶν. (Νέα Ἑστία, 47, 374 - 376, 458 - 459, 539 - 540, 604 - 605, 656 - 657, 748 - 751.)

Σώζου Ζήν. Χρ. Ἓν ἱστορικὸν ἔγγραφον (Ἀμερικὴ καὶ Κύπρος). (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 178 - 179.)

Ταρσούλη Ἀθηνᾶς. Δωδεκάνησα. Τόμ. Γ'. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 426 μετὰ πολλῶν εἰκόνων καὶ σχεδίων.

Τζάθα Κ. Ι. Ὑδραϊκὰ λαογραφικά: Ἡ παιδικὴ χαρὰ στὴν Ὕδρα. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ι', 92.)

» » Τὸ ὁλοκαύτωμα τῆς Κάσου. (Ἔνθ' ἀν., 112).

» » Ὁ Γεώργιος Κουντουριώτης ἀρχιστράτηγος. (Ἔνθ' ἀν., 194.)

Τζανάκη Γεωρ. Μ. Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς σημαίας. (Κυπριακὸς Ἀγών, Α', τεῦχ. 2, 38.)

Τζωρτζόγλου Δημοσθένους. Ἐτυμολογίαι καὶ ἐξηγήσεις τῶν πελασγικῆς προελεύσεως ἑλληνικῶν λέξεων. Α' φυλλάδιον, Μυτιλήνη 1949. Σελ. 32. Β' φυλλάδιον, Μυτιλήνη 1950.

Τόζη Γιάννη. Ὁ Κοραῆς ἀφανὴς συνεργάτης τῆς Γαλλικῆς ἐγκυκλοπαιδείας. (Νέα Ἑστία, 48, 1493 - 1499.)

Τοπαλίδου Νικ. Ἡ Σάντα. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 208 - 209.)

Τριανταφυλλίδη Μ. Α. Γλωσσικὲς παρατηρήσεις. Ἡ δυναμικότητα τῶν ἀσυμμόρφωτων λογίων τύπων. (Ἐπιστημ. Ἐπετ. τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 6 (1950), 231 - 242.)

Τσακαλοπούλου Αἰμιλ. Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. (Ὀρθοδοξία, Κ', 17 - 20, 56 - 59, 90 - 93, 124 - 128, 176 - 179, 224 - 228, 278 - 281, 314 - 318, 361 - 364, 396 - 400, 432 - 439, 475 - 483.)

Τσαούση Ἀγαθαγγέλου. Ποικίλα λαογραφικὰ τοῦ χωρίου Χόψα. (Ἀρχεῖον Πόντου, XV, 137 - 169.)

Τσιριντάνη Ν. Α. Διατί καὶ πῶς ἡ Ἀγγλία κατέλαβε τὴν Κύπρον. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 180, 194.)

Τωμαδάκη Ν. Β. Ὁ Γεώργιος Γαδανολέος καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1572 (;). (Κρητικὴ Ἑστία, Β', τεῦχ. 17, 7 - 8, 19.)

» » Δούκας, ὁ ἱστορικὸς τῆς ἁλώσεως ἐκ τοῦ ἰδίου του ἔργου. (Ἀθηνᾶ, 54, 38 - 58.)

» » Οἱ Ἕλληνες καὶ αἱ φιλολογικαὶ Βυζαντιναὶ σπουδαί. (Ἔνθ' ἀν., 106 - 133.)

Yannakis Em. J. Rhodes, the bride of the Sun. Rhodes 1950. Σελ. 28.

Φάβη Βασιλ. Ι. Περὶ τῆς ἀπροσώπου συντάξεως ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ. (Ἐπιστημ. Ἐπετ. τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 6 (1950), 67 - 91.)

Φραγκάκη Ε. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι τῆς Κρήτης. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ε', 768 - 772.)

» » Τὸ Κρητικὸ παραμύθι. (Ἔνθ' ἀν., Ϛ', 679 - 681.)

Φραγκούλα Ι. Ν. Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης (1850 - 1929). Βοστώνη 1950. Σελ. 102.

Φωστηροπούλου Ἀγαθαγγέλου. Λεξιλόγιον Ἴμερας. (Ἀρχεῖον Πόντου, XV, 206-240.)

» » Λαογραφικὰ Ἴμερας. (Ποντιακὴ Ἑστία, Ι, 222 - 223, 276 - 277.)

» » Ἡ Ἴμερα. (Ἔνθ' ἀν., 285 - 286.)

» » Ἀερεμίτσα. (Ἔνθ' ἀν., ΙΙ, 405 - 406.)

Charanis Peter. The Chronicle of Monemvasia and the question of the slavonic settlements in Creece. (Dumbarton Oaks Papers, V, 141 - 166.)

Χαριτωνίδου Χαρίτωνος. Ποικίλα φιλολογικά. (Ἀθηνᾶ, 54, 227 - 259.)

Χατζῆ Ἀντωνίου. Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης καὶ Ἀκριτής. (Ἀθηνᾶ, 54, 134 - 176 καὶ 317 - 318.)

Χατζηϊωάννου Κ. Ξόρκια ἀπὸ τὴν Κύπρο. (Λαογραφία, 13, 12 - 27.)

» » Ἀπὸ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Καλαβρίας στὴ Νότιο Ἰταλία. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 82 - 85.)

Χατζηϊωάννου - Κουρρᾶ Ν. Τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 116 - 118.)

Χατζημιχάλη Ἀγγελικῆς. Οἱ συντεχνίες - τὰ ἰσνάφια. (Ἐπετηρὶς Ἀνωτάτης Σχολῆς βιομηχανικῶν σπουδῶν, Β', 22 ἰδιαιτ. ἀποσπάσματος.)

» » Ἔθιμα τῆς Μ. Σαρακοστῆς στὸ Μέτσοβο. (Νέα Ἑστία, 47, 501-505.)

Hadjinicolaou - Marava A. Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin. Athènes 1950. Σελ. 134.

Χρήστου Παναγιώτου. Ἱστορικὰ στοιχεῖα περὶ Κρήτης ἐν τῇ πρὸς Τῖτον ἐπιστολῇ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. (Κρητικὰ Χρονικά, Δ', 281 κέ.)

Χριστοφίδου Μύρωνος Κ. Ξένοι περιηγηταὶ ἐλθόντες εἰς Κύπρον. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 179 - 182.)

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

'Αλιβιζάτου 'Αμίλκα. Παῦλος ὁ ἀτρόμητος. ('Εκκλησία, ΚΖ', 214 - 216.)
» » Περὶ τῆς φύσεως τῆς ἐκκλησίας ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. (Θεολογία, 21, 26 - 42.)
'Αντωνιάδου Εὐαγγέλου. Περὶ τοῦ ᾀσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν. (Θεολογία, 21, 43 - 56, 180 - 200.)
» » Περὶ τοῦ ᾀσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς. ("Ενθ' ἀν., 339 - 353.)
'Ανωνύμου. 'Εκ τῶν ἀρχείων τοῦ Πατριαρχείου 'Αλεξανδρείας. (Δελτίον τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης 'Αλεξανδρείας, Β', ἀρ. 4, 1 - 8.)
» » Λέοντος τοῦ Σοφοῦ 'Ομιλία. ("Ενθ' ἀν., Γ', ἀρ. 1, 2 - 5.)
'Ατέση Βασιλείου. 'Η πρώτη καταδικαστικὴ ἀπόφασις τῆς 'Ι. Συνόδου τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος. ('Αρχεῖον 'Εκκλησ. καὶ Κανον. Δικαίου, Ε' (1950), 18 - 22.)
Βαϊάνου Μαρίου. Μοναστήρια τῆς ὑπαίθρου. ('Ο Πάν, 1950, 98 - 100.)
Βαμβουδάκη 'Εμμ. 'Η εἰσαγωγὴ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Σάμῳ. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, ϛ', 919 - 921.)
Βασιλείου μητροπ. Λήμνου. 'Εκθέσεις τῶν ἐπισκόπων Κυναίθης καὶ 'Αχαΐας περὶ τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς καταστάσεως τῶν παροικιῶν αὐτῶν. (Θεολογία, 21, 223 - 232.)
» » 'Η περὶ τῶν ὁρίων τῶν ἐπισκοπῶν Εὐβοίας καὶ Καρυστίας διένεξις τῶν οἰκείων ἀρχιερέων. ('Εκκλησία, ΚΖ', 299 - 300.)
Βέλλα Β. 'Η ἁγία Γραφὴ σὲ εἰκόνες. Εἰκόνες 'Ιουλίου Σνὸρρ φὸν Κάρολσφελδ. 'Αθῆναι 1950. Σελ. 239.
» » 'Αγγαῖος, Ζαχαρίας, Μαλαχίας. 'Αθῆναι 1950. Σελ. 198.
» » Τὸ χωρίον Δαν., 11, 20, κατὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Θεοδοτίωνος. (Θεολογία, 21, 219 - 222.)
Γαλανοῦ Μιχ. Γ. Οἱ βίοι τῶν ἁγίων τοῦ Μηνολογίου τῆς 'Ορθοδόξου 'Ελληνικῆς 'Εκκλησίας. Τεῦχος Γ', Μάρτιος. 'Αθῆναι 1950. Σελ. 102.
Γεδεὼν Μανουὴλ 'Ιω. Διονυσίου καὶ 'Αρσενίου νομοκάνων ἐκ Γεσθημανῆ. ('Αρχεῖον 'Εκκλησ. καὶ Κανον. Δικαίου, Ε' (1950), 5 - 13.)
Γενναδίου μητροπ. 'Ηλιουπόλεως. "Ενα γράμμα τοῦ 'Αντιοχείας Σιλβέστρου πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς (1750). (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 33, 265 - 267.)
» » 'Εξέχουσαι ἐκκλησιαστικαὶ προσωπικότητες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μετὰ τὴν ἅλωσιν, Γεράσιμος ὁ Θεσσαλονίκης, ὁ κατόπιν Χαλκηδόνος. ('Ορθοδοξία, ΚΕ', 76 - 80.)
» » Μελέτιος ὁ Προύσης - Νικομηδείας. ("Ενθ' ἀν., 114 - 121.)
» » 'Ο Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης 'Ιερεμίας ὁ Γ'. ("Ενθ' ἀν., 147 - 157.)
» » 'Ο Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Παΐσιος ὁ Β'. ("Ενθ' ἀν., 250 - 261.)
» » Σκέψις, ἀμφιβολία, πίστις καὶ ἀκατάληπτα κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον. ("Ενθ' ἀν., 262 - 265.)
» » 'Ο Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Σωφρόνιος ὁ Β'. ("Ενθ' ἀν., 301 - 310.)

Γενναδίου μητροπ. 'Ηλιουπόλεως. Σημείωμα σχετικὸν πρὸς τὸν δῆθεν πατριάρχην 'Αθανάσιον τὸν ὀλίγον πρὸ τῆς ἁλώσεως πατριαρχεύσαντα. ("Ενθ' ἀν., 356 - 358.)
» » 'Η ἱερωσύνη κατὰ τὸν θεῖον Χρυσόστομον ἐν σχέσει πρὸς ἄλλα μυστήρια. ("Ενθ' ἀν., 419 - 421.)
» » Τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου πληροφορίαι περὶ τῆς θείας Λειτουργίας καὶ ἄλλων ἱερῶν ἀκολουθιῶν ἐν τῷ ναῷ τελουμένων. ("Ενθ' ἀν., 459 - 464.)
Γερασίμου μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου. 'Ακολουθία τῆς 'Υπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ψαλλομένη τῇ 23 'Ιουλίου. 'Αθῆναι 1950. Σελ. 37.
Γεωργίου μητρ. πρ. Νευροκοπίου. Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων καὶ ἰδίᾳ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν. 'Αθῆναι 1950.
Γιαννοπούλου - 'Επτανησίας Μαρ. 'Ανέκδοτο πατριαρχικὸ σιγίλλιο τοῦ Γρηγορίου Ε'. (Νεοελληνικά, Α', 65 - 66.)
Γριτσοπούλου Τάσου 'Αθ. Θεία ραψῳδία. 'Εκλογὴ πρώτη ἀπὸ τὸ βιβλίο τῶν Ψαλμῶν. Εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση σὲ δημοτικοὺς στίχους, σχόλια. 'Αθῆναι 1950. Σελ. 247.
Δημητρίου 'Υακίνθου. Πνευματικὸς ὁδηγός. 'Αθῆναι 1950. Σελ. 209.
Διονυσίου 'Αρχιμ. 'Η ἱερωσύνη κατὰ τὸν Ι. Χρυσόστομον. ('Απόστολος Βαρνάβας, ΙΑ', 315 - 319, 413 - 416.)
Δυοβουνιώτου Κωνσταντίνου. 'Επιτομὴ τῆς λειτουργίας τοῦ Γερμανοῦ Α' Κωνσταντινουπόλεως. (Θεολογία, 21, 258 - 268.) ['Ανετυπώθη εἰς σ. 13.]
» » Νικήτα 'Ηρακλείας, 'Ερμηνεία εἰς λόγους Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ. ("Ενθ' ἀν., 354 - 384.)
Εἰρηναίου μητροπ. Σάμου. 'Ο 'Απόστολος Παῦλος παγκόσμιος φυσιογνωμία. ('Εκκλησία, ΚΖ', 211 - 212.)
Εὐαγγέλου μητροπ. 'Ερμουπόλεως. Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς νεομάρτυρα Γεώργιον τὸν ἐξ 'Ιωαννίνων. (Πάνταινος, ΜΒ', 65 - 70.)
Εὐμενίου Λάμπης καὶ Σφακίων. Βαθύτεροι εἶναι οἱ λόγοι τῆς διαστάσεως 'Εκκλησίας καὶ Πολιτείας παρ' ἡμῖν. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 33, 10-12.)
'Ιωαννίδου Βασ. Χ. Τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα. Θεσσαλονίκη 1950. Σελ. 174.
» » Τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 33, 38 - 44, 84 - 89.)
» » 'Η ἕνωσις τῶν 'Εκκλησιῶν. Αἱ ὁδηγίαι τοῦ Βατικανοῦ πρὸς τὰς τοπικὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀρχὰς περὶ τῆς «Οἰκουμενικῆς κινήσεως» (de Motione Ecumenica). ("Ενθ' ἀν., 233 - 239, 290 - 303.)
Καρμίρη 'Ιωάν. Ν. 'Ο ἅγιος 'Ιωάννης ὁ Δαμασκηνὸς κορυφαῖος ὑμνογράφος καὶ μελῳδὸς τῆς 'Εκκλησίας. ('Εκκλησία, ΚΖ', 19 - 22.)
» » Δύο Βυζαντινοὶ ἱεράρχαι καὶ τὸ σχίσμα τῆς Ρωμαϊκῆς 'Εκκλησίας. ('Εκκλησία, ΚΖ', 56 - 59, 73 - 75, 89 - 91, 105 - 107, 134 - 137, 149 - 151, 167 - 168, 237 - 241, 272 - 276, 284 - 288, 304 - 307, 315 - 317.)
» » Λόγος εἰσαγωγικὸς εἰς τὴν δογματικήν, συμβολικὴν καὶ ἠθικὴν Θεολογίαν. "Εκδοσις δευτέρα. 'Εν 'Αθήναις 1950. Σελ. 24.
» » The Schism of the Roman Church. (Θεολογία, 21, 400 - 433. ['Ανετυπώθη εἰς σ. 67.]
Καστανᾶ Θ. Ν. Μικρὴ εἰσαγωγὴ στὴ μελέτη τοῦ 'Αποστόλου Παύλου. Θεσσαλονίκη) 1950. Σελ. 23.

Κονιδάρη Γερασίμου. Ἡ καθολικὴ ὀρθοδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ σχίσματος. Θεσσαλονίκη 1950. Σελ. 39.

» » Ἡ θέσις τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου ἔναντι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὸν Θ′ καὶ Ι′ αἰῶνα. (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 18 (1943), 135 - 146, ἐν Ἀθήναις 1950.)

» » Ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας ἔναντι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ἐπὶ Τσιμισκῆ. (Παρατηρήσεις εἰς τὸ «Τακτικὸν» τοῦ Τσιμισκῆ.) (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 18 (1943), 306 - 313, ἐν Ἀθήναις 1950.)

» » Ἡ ἄρσις τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος 1930 - 1935 καὶ 1945. Συμβολὴ εἰς τὴν σύγχρονον γεν. ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν. Θεσσαλονίκη 1950. Σελ. 111. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημ. Ἐπετ. τῆς Θεολογ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης, τόμ. Α′.)

Κοτταρᾶ Δωροθέου. Περὶ τοῦ ἐνδίκου μέσου τῆς ἀναθεωρήσεως ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ δικονομίᾳ. (Ἀρχεῖον Ἐκκλησ. καὶ Κανον. Δικαίου, Ε′, 14 - 17.)

Κουμίδου Φ. Ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου. (Πάνταινος, ΜΒ′, 89 - 92.)

» » Θέσις τῆς θύραθεν σοφίας ἐν τῷ χριστιανισμῷ κατὰ τοὺς Ἕλληνας ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων. (Ἔνθ᾽ ἀν., 106 - 110, 121 - 128, 142 - 144, 153 - 156, 178 - 181, 203 - 205, 218 - 223, 237 - 243, 260 - 265, 278 - 283, 302 - 310.)

Κωνσταντινίδου Φειδίου. Πατρολογικὰ Ὠριγένους κατὰ Κέλσου. (Ἀπόστολος Βαρνάβας, ΙΑ′, 323 - 327.)

Κωνσταντοπούλου Κων. Σ. Τὸ νόημα τῆς Ἀναστάσεως. (Ἀρχεῖον Ἐκκλησ. καὶ Κανον. Δικαίου, Ε′, 23 - 28.)

Λαούρδα Βασ. Ἡ ἑορτὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ Ἀνδρέας Κρήτης. (Ὀρθοδοξία, ΚΕ′, 122 - 123.)

» » Λανθάνουσα ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον. (Ἔνθ᾽ ἀν., 472 - 474.)

» » Τὰ ἐγκώμια Θεοδώρου καὶ Γερασίμου Παλλαδᾶ καὶ ἄλλαι συμπληρωματικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῶν ἁγίων δέκα Κρήτης. (Κρητικὰ Χρονικά, Δ′, 93 - 106.)

» » Κρητικὰ παλαιογραφικά. (Ἔνθ᾽ ἀν., 233 - 256.)

Λιανᾶ Ζαχαρίου Α. ἀρχιμ. Ἀκάθιστος, Παρακλητική, Ἀκολουθία τοῦ Δεκαπενταυγούστου. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 102.

Λιγνοῦ Ἀντ. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Αἰγίνης, Πόρου καὶ Ὕδρας Καλλίνικος, ὁ κλῆρος τῆς Ὕδρας καὶ οἱ διοικοῦντες αὐτὴν ἐπίτροποι ἀσπαζόμενοι τὸ ρωμαιοκαθολικὸν δόγμα. (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Ι′, 111 - 112.)

Λούβαρι Ν. Ι. «Ἀπόστολος Ἰησοῦ Χριστοῦ» [Παῦλος]. (Ἐκκλησία, ΚΖ′, 220.)

Μαγκριώτη Δημητρ. Ὁ ἀόρατος πνευματικὸς κόσμος. Τὰ πονηρὰ πνεύματα. (Ἑλληνικὴ Δημιουργία, Ϛ′, 904 - 906.)

Μακαρίου μητροπ. Κιτίου. Αἱ χριστιανικαὶ παραδόσεις περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. (Ἀπόστολος Βαρνάβας, ΙΑ′, 215 - 218.)

Μαμέγρις. Μεταφορὰ ἐκ Θεσσαλονίκης εἰς τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος τῆς Πόλεως τοῦ προκαλύμματος τῆς σοροῦ τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου ἐκ χειρογράφου τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης. Σταμποὺλ 1950. Σελ. 8.

Μανούσακα Μ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὰ κατὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς Σχολῆς Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ νέων ἀνεκδότων πηγῶν. (Ἀθηνᾶ, 54, 3 - 28.)

» » Ὁ ὑπ᾽ ἀριθ. 1254 Παρισινὸς ἑλληνικὸς κῶδιξ καὶ ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Μελετίου Πηγᾶ. (Ἐπετ. τοῦ Μεσαιων. Ἀρχείου τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, Γ′, 3 - 26.)

Μαξίμου μητροπ. Σάρδεων. Ὁ μονοθελητισμὸς καὶ οἱ κατ᾽ αὐτοῦ ἀγῶνες Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. (Ὀρθοδοξία, ΚΕ′, 45 - 53.)

Μαραντῆ - Καφφετζάκη Γ. Ὁ Κρητικὸς Πάπας Ἀλέξανδρος ὁ Ε′. (Κρητικὴ Ἑστία, Α′, 8 - 10.)

Μιχαὴλ ἀρχιεπ. Ἀμερικῆς. Ἐγκόλπιον τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανοῦ. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 35.

» » Πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, προσευχή. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 95.

Μιχαλοπούλου Φάνη. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς (1714 - 24 Αὐγούστου 1779). (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β′, 236 - 237.)

Μοσχονᾶ Θ. Δ. Ἰωακείμ, μητροπολίτης Σουπακίου (1407). (Πάνταινος, ΜΒ′, 325 - 326.)

» » Φιλοφρονήσεις Κοπτῶν καὶ Λατίνων κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα. (Ἔνθ᾽ ἀν., 448 - 450, 462 - 464.)

» » Ἰούλιος ὁ συμπαραστάτης μαρτύρων. (Ἔνθ᾽ ἀν., 477 - 479.)

» » Ἡ ἐπισκοπὴ Βαβυλῶνος. (Ἔνθ᾽ ἀν., 559 - 561.)

Μπαλάνου Δ. Σ. Χριστιανισμὸς καὶ ἐγκόσμιος ζωή. Ρόδος 1950. Σελ. 16.

» » Ἐπιστημονικὸν μνημόσυνον Κωνσταντίνου Δυοβουνιώτου. (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 18 (1943), 63 - 87, ἐν Ἀθήναις 1950.)

» » Ἀνέκδοτα ἔργα Θεοκλήτου Φαρμακίδου. (Ἔνθ᾽ ἀν., 226 - 238.)

Μπόνη Κων. Ἡ καθολικὴ (παγκόσμιος) Ἐκκλησία, ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ Θεοῦ. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 33, 12 - 25.)

» » Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἤτοι τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ καὶ ὁ πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου συγγενικὸς αὐτοῦ δεσμός. Πατρολογικὴ καὶ γενεαλογικὴ μελέτη. (Θεολογία, 21, 80 - 102, 201 - 218, 434 - 451.)

Μποτωνάκη Μ. Α. Ἕνας θαυματουργὸς ναός: ἡ κοίμησις τῆς Θεοτόκου Ἀϊτάνιας. (Κρητικὴ Ἑστία, Β′, τεῦχ. 17, 9 - 10.)

Μπρατσιώτου Παναγιώτου. Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου. Ἐν Ἀθήναις 1950. Σελ. ιδ′+233.

» » Ἅγιος Παῦλος καὶ Μ. Ἀλέξανδρος. (Ἐκκλησία, ΚΖ′, 218 - 220.)

Μυριανθέως Κ. Ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Λαμπαδιστοῦ. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β′, 234 - 235, 265 - 267, 270.)

Μωραΐτου Δημ. Ν. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν λειτουργικὴν καὶ τὰς λειτουργικὰς σπουδάς. (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 182 - 201.)

Ξύδη Θ. Ὁ στέφανος τῶν ἀπολυτικίων τοῦ ἐνιαυτοῦ. (Ὀρθοδοξία, ΚΕ′, 158 - 175, 205 - 223.)

» » Ἰδιόμελα τοῦ Ἐξοδιαστοῦ. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 12.

» » Ὁμηρικὲς ἀπηχήσεις στὴν ὑμνογραφία. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 9.

» » Ὁ Παλαμᾶς καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 15.

Οἰκονομίδου Δημητρίου. Ἰωάννης Ἀβράμιος ὁ Κρής. (Ἀθηνᾶ, 54, 59 - 93.)

Ὀρλάνδου Ἀναστ. Θεοδώρου Ξύδη: «Μελετήματα περὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὑμνογραφίας». (Νέα Ἑστία, 48, 1328 - 1329.)

Παναγιωτίδου Ἰωάννου. Φιλόσοφοι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἀπὸ χριστιανικὴν σκοπιὰν κρινόμενοι (Σοπενχάουερ - Νίτσε - Τολστόη). Ἀθῆναι 1950. Σελ. 81.

Παναγοπούλου Ι. Νομοκανονικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς ἰσχύος τῶν κανόνων τῆς ἐκκλησίας ἔναντι τῶν νομοθετημάτων τῆς πολιτείας. (Θεολογία, 21, 466 - 469.)

Παντελεήμονος μητροπ. Χίου. Ἐπὶ τῇ 1200 ἐπετείῳ τῆς κοιμήσεως τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. (Ἐκκλησία, ΚΖ', 17 - 19.)

Παπαγεωργακοπούλου Ἀνδρ. Κ. Ἡ χριστιανικὴ πίστις. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 192.

Παπαγεωργίου - Ἐραλδὺ Γ. Τὸ πολιτικὸν δόγμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Τρίκκη 1950. Σελ. 16.

† *Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου, ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος.* Ἡ ἐξωτερικὴ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 58.

» » Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα. (Θεολογία, 21, 3 - 18, 142 - 158, 305 - 324.)

Παπακυριακοῦ Σωφρονίου ἀρχιμ. Κατάλογος μητροπολιτῶν Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης (1204 - 1828). (Ἐκκλησία, ΚΖ', 152 - 153, 226 - 227, 241 - 242.)

Παπαμιχαὴλ Γρ. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον. Ἔκδ. Γ'. Ἀθῆναι 1950.

Πατσίδου Χ. Χριστιανισμὸς καὶ πνευματισμός. (Ἀπολογητικὴ μελέτη.) (Ἀπόστολος Βαρνάβας, ΙΑ', 319 - 323.)

Παύλου Ἰακώβου. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 13, 26.)

Πετροπούλου Νικ. Ὁ Ρωμαῖος Πλίνιος περὶ τῶν χριστιανῶν. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 33, 80 - 83.)

Πέτσα Νικ. Ἀθ. Ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ὁ προάγγελος τῆς καθολικῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 135, 141.)

» » Περὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ τὸν ἱστορικὸν Σωζομενόν. (Ἀπόστολος Βαρνάβας, ΙΑ', 56 - 60, 93 - 97, 139 - 142.)

Ράμφου Ἰωάν. Σ. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης. (Ἐκκλησία, ΚΖ', 24 - 26.)

» » Ὁ ἅγιος ἱερομάρτυς Βλάσιος. (Ἔνθ' ἀν., 60 - 62.)

» » Ὁ ἅγιος Θεοφύλακτος Νικομηδείας. (Ἔνθ' ἀν., 75 - 77.)

» » Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. (Ἔνθ' ἀν., 91 - 93.)

» » Ἡ ἑορτὴ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. (Ἔνθ' ἀν., 224 - 226.)

» » Οἱ ἅγιοι Σέργιος καὶ Βάκχος. (Ἔνθ' ἀν., 336 - 339.)

» » Ποῦ ἐτάφη ἡ Θεοτόκος; (Ἔνθ' ἀν., 371 - 373.)

» » Ἁγιολογικὰ μελετήματα. Ε'. Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης, Τρύφων ὁ μάρτυς, Βλάσιος ὁ ἱερομάρτυς, Θεοφύλακτος ὁ Νικομηδείας. Ἐν Ἀθήναις 1950. Σελ. 35. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐκκλησίας.)

Siotis Markos. Die klassische und die christliche cheirotonie in ihrem Verhältnis. (Θεολογία, 21, 103 - 124, 239 - 257, 452 - 463.)

» » Ἡ ἐμφάνισις τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 33, 177 - 192.)

» » Ὁ σταυρὸς ὡς σφραγὶς τῶν χριστιανῶν. (Ἔνθ' ἀν., 223 - 230, 267 - 276.)

Στάμου Παν. Γ. Ὁ μητροπολίτης Κασσανδρείας καὶ πρῴην Μελενίκου Εἰρηναῖος (1884 - 1945). Θεσσαλονίκη 1949. Σελ. 165.

Στεφανίδου Βασ. Ἀπολογία Παύλου. (Ἐκκλησία, ΚΖ', 212 - 214.)

Σχοινᾶ Σωτ. Ν. Νικοδήμου Ἁγιορείτου: Γυμνάσματα πνευματικὰ διαμοιρασμένα εἰς μελέτας, ἐξετάσεις καὶ ἀναγνώσεις. Ἐν Βόλῳ 1950. Σελ. 476.

Σωτηρίου Γ. Α. Τὸ βῆμα τοῦ Ἀρείου Πάγου ἔνθα ἐκήρυξεν ὁ Παῦλος. (Ἐκκλησία, ΚΖ', 216 - 218.)

Τζαννετάτου Θ. Σ. Τὸ πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264. (Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher, 1950, 170 - 184.)

Τρεμπέλα Π. Ν. Τεκμήρια ἐκ τῆς παλαιοτέρας πράξεως. (Ἐκκλησία, ΚΖ', 22 - 24.)

» » Ἐνδείξεις ἐκ λειτουργικῶν δέλτων καὶ χειρογράφων. (Ἔνθ' ἀν., 55 - 56, 72 - 73.)

» » Ἡ κοινωνία ὡς ἐπισφράγισις τῆς λατρείας. (Ἔνθ' ἀν., 88 - 89.)

» » Μεταβολαὶ καὶ παρεκκλίσεις. (Ἔνθ' ἀν., 104 - 105.)

» » Μικρὸν Εὐχολόγιον. Τόμος Α': Αἱ ἀκολουθίαι καὶ τάξεις μνήστρων καὶ γάμου, εὐχελαίου, χειροτονιῶν καὶ βαπτίσματος κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις ἰδίᾳ κώδικας. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 403.

» » Ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος. (Θεολογία, 21, 57 - 79, 159 - 179.)

» » Ἀκολουθία μεγάλου ἁγιασμοῦ. (Ἔνθ' ἀν., 385 - 399.)

Τσικνοπούλου Ι. Π. Ὁ ἅγιος Νεόφυτος ὁ Ἔγκλειστος (1134 - 1214;) καὶ τὰ κατὰ τὴν ἐποχήν του δεινοπαθήματα τῆς Ἑλληνικῆς Κύπρου. (Ἑλληνικὴ Κύπρος, Β', 126 - 127, 141.)

» » Ὁ ἅγιος Νεόφυτος. (Ἀπόστολος Βαρνάβας, ΙΑ', 49 - 56, 83 - 93, 126 - 139.)

» » Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ Ἐγκλείστου: Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἰνδίκτου. (Ἔνθ' ἀν., 3 - 7.)

» » Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ Ἐγκλείστου: Ἡ ἱερὰ τῶν πανηγύρεων δέλτος. (Ἔνθ' ἀν., 177 - 182, 218 - 231, 303 - 315, 399 - 409.)

» » Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ Ἐγκλείστου: Λόγος εἰς τὸ ἄχραντον καὶ θεῖον γενέθλιον τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. (Ἔνθ' ἀν., 451 - 457.)

Φανουράκη Εὐμενίου, μητροπολίτου. Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου. (Κρητικὰ Χρονικά, Δ', 65 - 74, 214 - 232.)

Φυτράκη Ἀνδρ. Ι. Οἱ μοναχοὶ ὡς κοινωνικοὶ διδάσκαλοι καὶ ἐργάται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 99. (Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας, 31.)

Χατζηαντωνίου Γ. Α. Τὰ ὀκτὼ κλειδιὰ τῆς εὐτυχίας. Ἀθῆναι 1950. Σελ. 94.

Χατζηψάλτη Κ. Ὁ Κύπριος λόγιος ἀρχιμανδρίτης Κυπριανός. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 15 - 17.)

» » Μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπὲς τῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου καὶ τὸ σχετικὸ κείμενο τριῶν κωδίκων. (Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΙΓ' (1949), 29-37, ἐν Λευκωσίᾳ 1950.)

Χρήστου Παναγ. Ὁ μέγας κανὼν Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 33, 217 - 222, 277 - 285.)

» » Δύο ἐγκώμια τῶν ἁγίων δέκα μαρτύρων. (Κρητικὰ Χρονικά, Δ', 79 - 92.)

Χρήστου Παναγ. 'Ο 'Απόστολος 'Ανδρέας. ('Εκκλησία, ΚΖ', 386 - 387.)
Χριστοφιλοπούλου Α. Νομοκανονικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς ἰσχύος τῶν κανόνων τῆς 'Εκκλησίας ἔναντι τῶν νομοθετημάτων τῆς πολιτείας. (Θέμις, Ξ', 667 - 669.)
Ψυχογιοῦ Ντίνου. 'Ο κώδικας Παναγίας τῆς Λεχαινιώτισσας καὶ τὰ Λεχαινά. 'Εν Πάτραις 1950. Σελ. 111.
W. Τὸ δόγμα τῆς ἀναλήψεως τῆς Θεοτόκου. (Πάνταινος, ΜΒ', 640 - 647.)

ΤΕΧΝΗ

'Αγαθαγγέλου μητροπ. Κυδωνιῶν. 'Ο ναὸς τῆς Βήρας ἐν Φέραις. ('Ορθοδοξία, ΚΕ', 198 - 204.)
» » Βυζαντινὰ μνημεῖα Θεσσαλονίκης. ("Ενθ' ἀν., 389 - 391.)
'Ανωνύμου. Εἰκὼν τετραόμματος. (Δελτίον τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης 'Αλεξανδρείας, Γ', ἀρ. 2, 8 - 9.)
'Αργυράκη Μίνου. Στὴν πανελλήνια ἔκθεση λαϊκῆς χειροτεχνίας καὶ βιοτεχνίας. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, Ε', 55 - 60.)
Βασιλείου Σπύρου. Τάσεις καὶ ρεύματα τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς τέχνης. (Τέχνη, Δ', 369 - 375.)
Βρόντη 'Αναστ. Παλιὰ σπίτια τῆς Ρόδου. Λαογραφικὴ μελέτη. Ρόδος 1950. Σελ. 41.
Γιαλουράκη Μαν. Κρητικὲς ἁγιογραφίες σ' 'Αλεξανδρινὸ μοναστήρι. (Κρητικὴ 'Εστία, Β', τεῦχ. 17, 11 - 12.)
'Ηλιάδου Γεωργ. 'Η σημασία καὶ ἡ ἀξία τῆς Κυπριακῆς λαϊκῆς τέχνης. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 352 - 360.)
Κρανιδιώτη Νικ. Τὸ Νεοελληνικὸ θέατρο. (Δελτίον 'Ελληνικοῦ Πνευματικοῦ 'Ομίλου Κύπρου, περίοδος 1949, 46 - 56.)
Κωνσταντινίδη "Αρη. Τὰ παλιὰ 'Αθηναϊκὰ σπίτια. 'Αθήνα 1950. Σελ. 62+100 εἰκ. καὶ σχεδ.
Λάππα Τάκη. Φορεσιὰ κι' ἅρματα στὴν 'Επανάσταση. (Νέα 'Εστία, 47, 430 - 431.)
Λαύρα 'Αγγέλου. Τὰ μουσικὰ ὄργανα τοῦ λαοῦ μας. ('Ελληνικὴ Δημιουργία, Ε', 213 - 215.)
Μέγα Γ. Ζητήματα λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. (Νέα 'Εστία, 47, 677 - 681.)
Μιχαηλίδη Σόλ. Σχέδιο συγκριτικῆς μελέτης τῆς λαϊκῆς μουσικῆς. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 246 - 248.)
Ouranis Costas. L'atmosphère de Mistra. (L'Hellénisme Contemporain, 1950, 486 - 489.)
Πατριαρχέα Γ. 'Ιστορικὲς εἰκόνες ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ Χαλκηδόνα. (Τέχνη, Δ', 329 - 335, 380 - 386.)
» » 'Η ἐξέλιξη τῆς τέχνης στὴ φορητὴ βυζαντινὴ εἰκόνα. ("Ενθ' ἀν., 415 - 428, 455 - 463.)
Σοφοκλέους Θ. Α. 'Η ἑλληνικὴ καὶ χριστιανικὴ παράδοση στὴ νεοελληνικὴ ζωὴ καὶ τέχνη. (Κυπριακὰ Γράμματα, ΙΕ', 37 - 41.)
Στυλιανοῦ Α. καὶ Ι. 'Η Γέννησις εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν Κυπριακῶν ναῶν. ('Ελληνικὴ Κύπρος, Β', 10 - 11, 25.)
Σωτηρίου Γ. 'Ανασκαφαὶ ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ ἔτος 1949. (Πρακτικὰ 'Αρχαιολ. 'Εταιρείας, 1950, 135 - 144.)

Τζάθα Κ. 'Υδραῖοι ζωγράφοι: 'Ανδρέας Δ. Κριεζῆς, Νικόλαος Α. Βῶκος. (Τὸ Μέλλον τῆς "Υδρας, Γ', 220.)
Χατζηδάκη Μανόλη. 'Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος καὶ ἡ Κρητικὴ ζωγραφική. (Κρητικὰ Χρονικά, Δ', 371 - 440.)
Χατζημιχάλη 'Αγγελικῆς. 'Η φορεσιὰ τῆς Σουφλιώτισσας. ('Αρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, ΙΕ', 209 - 221.)
» » La sculpture sur bois. (L'Hellénisme Contemporain, 1950, 103 - 139, 227 - 244). ['Ανετυπώθη εἰς σ. 58.]
» » Γεωργίου Α. Μέγα: 'Η ἑλληνικὴ οἰκία.—'Η λαϊκὴ κατοικία τῆς Δωδεκανήσου. (Νέα 'Εστία, 47, 413 - 419.)
» » 'Η λαϊκὴ τέχνη μέσα στὰ πενῆντα χρόνια. ("Ενθ' ἀν., 48, 280-286.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

Κατὰ τὸ ἔτος 1950 τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον ἐπλουτίσθη διὰ τῆς ἀγορᾶς ἀξιολόγων ἀντικειμένων καὶ ἰδιαιτέρως φορητῶν εἰκόνων. Ἐκ τούτων σπουδαιότερα εἶναι :

1) Ὁλόσωμος εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, τύπου Ὁδηγητρίας, πλαισιωμένη δι' ἐγκολπίων προφητῶν καὶ ἀγγέλων (1.13×0,20 μ.) Ἡ εἰκὼν εἶναι μεταβυζαντινὴ (17ου αἰ.) καλῆς κρητικῆς τεχνοτροπίας.

2) Εἰκὼν τοῦ ἁγίου Βασιλείου ἐν προτομῇ (0,31×0,20 μ.), ἀνατολικῆς τέχνης.

3) Ἀντιμήνσιον χρυσοποίκιλτον μετὰ τῆς παραστάσεως τοῦ Ἐπιταφίου θρήνου (0,35×1,31 μ.)

4) Πήλινος λύχνος καὶ μία μυροθήκη («εὐλογία») μετὰ τῆς παραστάσεως τοῦ ἁγ. Μηνᾶ.

Ἡ προστεθεῖσα αἴθουσα εἰς τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τοῦ Μουσείου ἔμεινε κατὰ τὸ ἔτος 1950 ἡμιτελής, μὴ ἐπιτευχθείσης τῆς συνεχίσεως τῆς πιστώσεως ἐκ τοῦ σχεδίου Μάρσαλ, κατηρτίσθη ἐν τούτοις εἰς αἴθουσαν τοῦ κάτωθεν τοῦ μεγάρου τῆς Διοικήσεως ἰσογείου ἀξιόλογος Βιβλιοθήκη, περιλαμβάνουσα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην περιοδικὰ καὶ ἱκανὰ ἔργα τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης τῶν Βαλκανικῶν λαῶν (Βουλγαρίας, Σερβίας καὶ Ρουμανίας).

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ὑπὸ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν τελούσης Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἱστορικῶν μνημείων, ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ 1950 αἱ κάτωθι ἐργασίαι ἐπὶ Βυζαντινῶν μνημείων.

1) Εἰς τὸν ἐν Ἄρτῃ ναὸν τῆς Παρηγορητίσσης ἀνακατασκευάσθη τὸ ἐλλεῖπον ὄγδοον σύστημα ἐπαλλήλων κιόνων στηρίξεως τοῦ Τρούλλου, ἐξασφαλισθείσης οὕτω τῆς εὐσταθείας τοῦ κεντρικοῦ θόλου. Ἔπειτα κατεσκευάσθη τὸ μέγα τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ, καταστραφὲν πρὸ μακροῦ, εἶχε φραχθῇ μεταγενεστέρως, καταστῆσαν οὕτω τὸ κυρίως βῆμα σκοτεινόν. Κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς ἐκφράξεως ἀνευρέθη ὡραῖον μαρμάρινον, διάτρητον, θωράκιον τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ. Τέλος ἐκαθαρίσθησαν τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Τρούλλου (Παντοκράτωρ καὶ προφῆται) ἀπὸ τῶν ἐλαιοχρωμάτων, διὰ τῶν ὁποίων εἶχον, δῆθεν, ἐπισκευασθῇ καὶ συμπληρωθῇ τῷ 1864. Διὰ τοῦ γενομένου ὑπὸ εἰδικοῦ συντηρητοῦ καλλιτέχνου τοῦ κ. Φ. Ζαχαριάδου καθορισμοῦ τούτου—τὰ ὡραῖα ψηφιδωτὰ τῆς Παρηγορητίσσης ἀνέκτησαν ὅλην τὴν ἀρχικήν των λαμπρότητα καὶ ζωήν.

2) Τοῦ ἐν Ἄρτῃ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἀνακατασκευάσθη ὁλόκληρος ὁ βόρειος τοῖχος, ὅστις εἶχεν ἀποκλίνει τοσοῦτον τῆς κατακορύφου, ὥστε ν' ἀπειλῇ ἄμεσον πτῶσιν.

3) Εἰς τὸν βυζαντινὸν ναὸν τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς, παρὰ τὰ Τρίκκαλα, ὅστις κατεκλύζετο ὑπὸ τῶν ὑδάτων τοῦ Πορταϊκοῦ ποταμοῦ, κατεσκευάσθησαν προστατευτικὰ ἔργα.

4) Εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Νικολάου τοῦ Κασνίτζη ἐν Καστοριᾷ ἐγένετο στερέωσις καὶ μερικὴ ἀναστήλωσις τῶν τοίχων, ἐποπτείᾳ του ἐφόρου Σ. Πελεκανίδου.

5) Εἰς Ἅγ. Δημήτριον Θεσσαλονίκης συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι ἀνακατασκευῆς τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῶν κιονοστοιχιῶν, ἀνασυνεκροτήθη δ' ἐπίσης καὶ ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου.

6) Εἰς τὴν Νέαν Μονὴν τῆς Χίου, ἐστερεώθη διὰ τῆς εἰδικῆς ψηφωτρίας Δδος Ἕλλης Βοΐλα τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἀναστάσεως.

7) Εἰς τὴν ἱστορικὴν μονὴν Ἀρκαδίου Κρήτης ἐγένοντο διάφοροι ἐπισκευαὶ εἰς τὸν Πυλῶνα καὶ τὰ κελλιά, πρὸς ἐπαναφορὰν αὐτῶν εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν των, ἥτις εἶχε σπουδαίως ἀλλοιωθῆ διὰ μεταγενεστέρων προσθηκῶν.

8) Εἰς Λατσίδαν Μεραμπέλλου Κρήτης ἐπεσκευάσθησαν μεταβυζαντινοί τινες ναΐσκοι, τῶν ὁποίων καὶ αἱ τοιχογραφίαι ἐστερεώθησαν ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ μουσείου Ἡρακλείου Ζ. Κανάκη.

9) Τῆς ἱστορικῆς μονῆς τῆς Ἁγ. Λαύρας Καλαβρύτων ἐπερατώθη ἐφέτος ἡ ἀνοικοδόμησις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου τῆς ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως προσαρμοσθέντος πρὸς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸν ρυθμὸν τῆς Παλαιῆς μονῆς. Ὑπολείπεται ἤδη ἡ ἐγκατάστασις τῆς βιβλιοθήκης καὶ τοῦ μουσείου τῆς Μονῆς εἰς ἐπὶ τούτῳ προβλεφθείσας αἰθούσας τῆς δυτικῆς πτέρυγος τῆς μονῆς.

10) Εἰς τὴν Μονὴν Φανερωμένης Σαλαμῖνος ἐκαθαρίσθησαν διὰ τοῦ κ. Φ. Ζαχαρίου, ἐποπτείᾳ τοῦ ἐφόρου κ. Μ. Χατζηδάκι, αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθόλικοῦ, ἰδίᾳ δὲ ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

11) Ἀνακατασκευάσθη ἡ κεράμωσις τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ τῆς Καπνικαρέας δι' εἰδικῶν κεράμων ὁμοίων πρὸς τὰς παλαιάς.

12) Τέλος οἱ ἐρραγισμένοι μαρμάρινοι κίονες τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως Πλάκας Ἀθηνῶν (Σωτείρας Κοττάκη) ἀντικατεστάθησαν διὰ δύο νέων ἐξασφαλισθείσης οὕτω πλήρως τῆς εὐσταθείας τοῦ μνημείου.

ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

α') Τὸ Ἱστορικὸν Λεξικόν.

Κατὰ τὸ 1950 ὑπὸ τῶν συντακτῶν τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ ἀνασυνετάχθη καὶ συνεπληρώθη διὰ νέου ὑλικοῦ ἡ σειρὰ τῶν ἄρθρων βλεφαρίδα-βόλος, βολοῦλλα-βορδωνάρις, βροντάδα-βρωμάτισμα, γεννῶ-γεροντόπιασμα καὶ γομαροθέμι-γουβίτσα.

Πρὸς τούτοις ἀπεδελτιώθησαν ἔντυπα, πρὸ πάντων περιοδικά, καὶ χειρόγραφα τῆς Γλωσσικῆς Ἑταιρείας, τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου καὶ τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν. Τὸ συγκομισθὲν ὑλικόν, λημματογραφηθέν, συνεχωνεύθη μὲ τὸ γενικὸν ἀρχεῖον.

Κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Λεξικοῦ ἐπλουτίσθη διὰ νέων τόμων τῶν ἑξῆς περιοδικῶν «Ἀρχείου Πόντου», «Ἀθηνᾶς», «Πλάτωνος», «Κυπριακῶν Σπουδῶν» καὶ «Λαογραφίας» ὡς καὶ ἔργων διαφόρων λογίων καὶ τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου κυρίων Φ. Κουκουλέ, Ι. Σταματάκου καὶ Ε. Κριαρᾶ.

β') Τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον.

Κατὰ τὸ ἔτος 1950 τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐξηκολούθησε τὴν ἀποδελτίωσιν κειμένων καὶ ἐγγράφων τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας ἐξ ἐπόψεως γλωσσικῆς, ἱστορικῆς καὶ πραγματολογικῆς.

Ἐπ' ἴσης ἤρχισε νὰ καταρτίζῃ εὑρετήριον λημμάτων τοῦ γλωσσικοῦ Ἀρχείου πρὸς εὐχερεστέραν λημματογράφησιν τοῦ ἀποδελτιουμένου ὑλικοῦ καὶ πρὸς προπαρασκευὴν τῆς μελλοντικῆς ἐκδόσεως εὐρυτέρων δημοσιευμάτων τοῦ Ἀρχείου.

Πρὸς τούτοις δι' ὑπομνήματός του πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν κατέστησε γνωστὸν ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν συγκρότησιν α') χρονολογικῶν πινάκων τῶν νεοελληνικῶν κειμένων τῆς περιόδου 1204 - 1669 καὶ β') Λεξικοῦ τῶν λογοτεχνικῶν καὶ ἄλλων κειμένων τῆς αὐτῆς περιόδου.

Τὴν 5ην Ἰουλίου 1950 ἀπεχώρησε τῆς Διευθύνσεως τοῦ Ἀρχείου ὁ Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶς, ἀνέλαβε δὲ προσωρινῶς τὴν Διεύθυνσιν ὁ συντάκτης Παναγιώτης Πατριαρχέας.

Τὸ προσωπικὸν τοῦ Ἀρχείου κατέγραψε καὶ ἐταξινόμησε τὸ δωρηθὲν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν πολύτιμον Ἀρχεῖον τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων καὶ τὸ Ἀρχεῖον τῶν Σοφοκλέους καὶ Στεφάνου Οἰκονόμων. Τὰ ἀρχεῖα ταῦτα παρεκάλεσε τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον τὴν Ἀκαδημίαν, ἵνα ἐγκρίνῃ τὴν ὁριστικὴν παραχώρησιν εἰς αὐτό.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ προσωρινῶς διευθύνων τὰς ἐργασίας τοῦ Ἀρχείου ὑπέβαλεν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν ἔκθεσιν περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς παρασκευῆς προδρόμου ἐκδόσεως τοῦ Ὀνομαστικοῦ καὶ Τοπονομαστικοῦ τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ προπαρασκευὴ τῆς προδρόμου ταύτης ἐκδόσεως ἀνταποκρίνεται πρὸς τοὺς σκοποὺς δι' οὓς ἱδρύθη τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον, οἵτινες ἀνεκοινώθησαν εἰς τὸ τρίτον διεθνὲς συνέδριον τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν ἐν Ἀθήναις (Πρβλ. Πρακτικὰ σελ. 37) καὶ εἰς τὸ τέταρτον ἐν Σόφιᾳ (Πρβλ. Πρακτικὰ σελ. 256).

Διὰ τὴν συγκρότησιν τῆς προδρόμου ταύτης ἐκδόσεως προτείνονται διάφορα μέτρα πρὸς χρησιμοποίησιν ὅλων ἐκείνων τῶν ἐπιστημονικῶν δυνάμεων, αἵτινες εἶναι δυνατὸν νὰ συντελέσωσι διὰ τὴν ἀρτιωτέραν σύνταξιν τοῦ ἔργου.

Κατὰ τὸ ἔτος 1950 τέλος ἐδημοσιεύθη ὁ δεύτερος τόμος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐκτυποῦται καὶ ὁ τρίτος.

γ') Τὸ Ἀρχεῖον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.

Αἱ ἐργασίαι τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸ ἔτος 1950 περιεστράφησαν κυρίως εἰς ἐρεύνας εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους πρὸς συγκέντρωσιν νομικῶν ἐθίμων τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς καὶ παλαιοτέρων. Τὸ Ἀρχεῖον τοῦτο, ἀποδίδον προέχουσαν θέσιν εἰς τὰ νοταριακὰ ἔγγραφα, ὡς προσφέροντα πλούσιον καὶ ἀπηκριβωμένον ἐθιμικὸν ὑλικόν, ἠσχολήθη ἰδιαιτέρως μὲ αὐτά. Ἐπειδὴ δὲ πολλὰ τῶν ἐγγράφων τούτων εὑρίσκονται εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν, ἀχρηστευμένα διὰ τοὺς εἰδικούς, ἀλλὰ καὶ κινδυνεύοντα νὰ ἀφανισθοῦν, ἐμερίμνησε διὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνεύρεσιν καὶ τὴν δημοσίευσίν των, παραχωρῆσαν πρὸς τοῦτο ἀρκετὸν μέρος τῆς Ἐπετηρίδος του τοῦ ἔτους 1950.

ΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Παρὰ τὴν μεγάλην ἐλάττωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑπαλλήλων, συνετελέσθη ἐν τοῖς Γενικοῖς Ἀρχείοις τοῦ Κράτους ἡ ταξινόμησις τοῦ πλείστου μέρους τοῦ ἀρχείου Βλαχογιάννη καὶ ἀντιμετωπίσθη ἐπιτυχῶς πᾶσα ἡ διοικητικὴ ὑπηρεσία ἀναφερομένη εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν νέων προσκτημάτων, εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῶν Γ.Α.Κ. (σύνολον εἰσαγωγῶν ἐκ δωρεῶν καὶ ἀγορῶν βιβλία 162), εἰς τὸ Ἀναγνωστήριον (σύνολον ἀναγνωστῶν 278), εἰς τὰς ἐπιθεωρήσεις τῶν πρὸς καταστροφὴν ἀρχείων τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, εἰς τὸν ἔλεγχον τῶν εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ἐξαγομένων βιβλιοθηκῶν κ.ἄ.

Λόγῳ στενότητος στεγαστικοῦ χώρου, ἡ ὑπηρεσία περιέστη εἰς τὴν δεινὴν θέσιν νὰ μὴ δύναται νὰ παραλάβῃ παλαιὰ καὶ πολύτιμα ἀρχεῖα τῶν διαφόρων Ὑπουργείων. Ὁ ὑπάρχων χῶρος, ἀκατάλληλος ἕνεκα τῆς χαρτοφθόρου ὑγρασίας καὶ τῆς ἐλλείψεως ἀερισμοῦ καὶ φωτισμοῦ, ηὐτρεπίσθη ἐκ τῆς πιστώσεως ἐπισκευῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν διὰ μερικῆς τσιμεντοστρώσεως, ὑδροχρωματισμοῦ, γενικοῦ ψεκασμοῦ δι' ἐντομοκτόνου καὶ συνεχῶν ἀνατοποθετήσεων τῶν ἐγγράφων. Ἐκ τῶν πιστώσεων ἠγοράσθησαν ἀρχειοθῆκαί τινες, ἡ μείωσις ὅμως τοῦ σχετικοῦ κονδυλίου κατὰ τὸ οἰκονομικὸν ἔτος 1950 - 1951 ἠλάττωσε τὰς δυνατότητας τοῦ ἱδρύματος εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦ τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ. Διὰ δωρεᾶς τοῦ Unesco εἰσήχθη εἰς τὰ Γ.Α.Κ. μηχάνημα ἀναγνώσεως μικροφίλμ.

Τὸ κεφάλαιον τοῦ προϋπολογισμοῦ 4,52 διὰ τὴν ἀγορὰν ἱστορικῶν ἐγγράφων καὶ χειρογράφων ἐμειώθη ἐκ δέκα ἑκατομμυρίων εἰς πέντε κατὰ τὸ οἰκονομ. ἔτος 1950 - 51, δι' ὃ μόνον μικραὶ ἀρχειακαὶ συλλογαὶ δύνανται ν' ἀγοράζωνται. Οὕτω, ἐγκρίσει τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Γ.Α.Κ., ἠγοράσθησαν: 9 ἠπειρωτικὰ ἔγγραφα (1813 - 1868), γράμμα τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας Καρόλου 6ου (1727) ἀντίγραφον ἐπὶ κηρωτοῦ ὑφάσματος, χειρόγραφος ἱστορία τοῦ Ἐπαμ. Ι. Σταματιάδου «Βιογραφίαι τῶν Ἑλλήνων Μεγάλων Διερμηνέων τοῦ Ὀθωμαν. Κράτους», κῶδιξ ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου τοῦ ΙΖ' ἢ ΙΗ' αἰ. Πρὸς τούτοις ἐδωρήθησαν 3 ἐπίσημα διατάγματα τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α', καὶ τὸ ἱστορικὸν ἀρχεῖον τοῦ μακεδονομάχου ὁπλαρχηγοῦ Τσόντου Βάρδα ὑπὸ τῆς ἀδελφῆς του Κας Ἐλπίδος Χλαμπουτάκη.

Διὰ bons de livres τοῦ Unesco, διατεθέντων ὑπὸ τοῦ Γεν. Συμβουλίου Βιβλιοθηκῶν Ἑλλάδος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἠγοράσθησαν ἱστορικὰ καὶ ἀρχειακὰ βιβλία ἐκ τοῦ Ἐξωτερικοῦ, ἐν οἷς καὶ τὸ σπουδαῖον περιοδικὸν Bibliothèque de l'École des Chartes, τόμοι τῶν ἐτῶν 1900 - 1948.

Λόγῳ οἰκονομιῶν, δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἐκπροσώπησις τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ ἐν Παρισίοις συνελθὸν Α' Διεθνὲς Συνέδριον τῶν Ἀρχείων, παρεσχέθησαν ἐν τούτοις ἐντεῦθεν πρὸς τὴν ὀργανωτικὴν ἐπιτροπὴν τοῦ Συνεδρίου πάντα τὰ ζητηθέντα στοιχεῖα.

Ἐκ τῶν Μονίμων Τοπικῶν Ἀρχείων λειτουργοῦν νῦν τά: Γορτυνίας, Δωδεκανήσου, Ἰονίου Γερουσίας, Κοζάνης, Κρήτης, Νάξου, Σπάρτης, Σπετσῶν, Ὕδρας καὶ Χίου. Τὰ τοῦ Αἰγίου καὶ Κυκλάδων (Σύρου) δὲν ἤρξαντο λειτουργοῦντα, παρὰ τὰς προσπαθείας τῆς ὑπηρεσίας τῶν Γ.Α.Κ. Τὰ Τοπικὰ Ἀρχεῖα Βεροίας καὶ Ἠπειρωτικὸν παρὰ τῇ Ζωσιμαίᾳ Βιβλιοθήκῃ ἀργοῦσι.

Ἐπιτακτικὴ ὑπάρχει ἀνάγκη ἱδρύσεως τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας καὶ

Θράκης, περὶ τοῦ ὁποίου ὑπεβλήθη ἤδη ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Γ.Α.Κ. πρότασις μετὰ σχεδίου νόμου εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας.

Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος μελετᾶται ἡ ἵδρυσις Μονίμου Τοπικοῦ Ἀρχείου ἐν Πάτμῳ ἐντὸς τῆς Βασιλικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννου Θεολόγου, ἐν ᾗ, ὡς γνωστόν, ἐκτὸς τῶν χειρογράφων, κατάλογον τῶν ὁποίων ἐδημοσίευσεν ὁ μακαρίτης Σακκελίων (1890), ἀπόκειται καὶ μέγα πλῆθος χύδην ἐγγράφων ἐκκλησιαστικῶν, ἱστορικῶν κ. ἄ. Ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ σῴζονται ὀγκώδεις ἀρχειακαὶ συλλογαὶ ἐν τῷ δημοτικῷ καταστήματι ὡς ἐπίσης καὶ παρ' ἱστορικαῖς οἰκογενείαις Πατμίων, (Δανιὴλ Κεραμέως, Παγκώστα, Καλοῦ κ.ἄ.) αἱ ὁποῖαι ἐξεδήλωσαν τὴν ἐπιθυμίαν νὰ καταθέσουν τοὺς ἱστορικοὺς θησαυρούς των εἰς δημόσιον ἵδρυμα. Ἤδη ἡ ἱερὰ μονὴ Πάτμου μετεκάλεσε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὸν Διευθυντὴν τῶν Γ.Α.Κ. κ. Ἐμμ. Πρωτοψάλτην, ὅστις, ἐγκρίσει τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, θὰ μεταβῇ εἰς Πάτμον διὰ νὰ παρασκευάσῃ πᾶσαν τὴν ἀπαιτουμένην προεργασίαν διὰ τὴν ἵδρυσιν ἱστορικοῦ ἀρχείου ἐν τῇ ἱερᾷ νήσῳ.

Κατόπιν προτάσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας ἀπεφάσισε τὴν μεταφορὰν τοῦ ἐν τῷ ἀρχαιολογικῷ μουσείῳ Μυκόνου ἀρχείου (νοταριακοὶ κώδικες Μυκόνου κλ.) εἰς τὸ κατάστημα τῶν Γ.Α.Κ., ἔνθα ὑπάρχει σημαντικὸς ἀριθμὸς ὁμοίων κωδίκων προελθόντων ἐκ τῆς αὐτῆς νήσου.

ΤΑ ΥΠΟ ΤΟΥ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1950

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο τὸ προσωπικὸν τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου ἐνισχύθη διὰ τῆς τοποθετήσεως τοῦ συντάκτου Κ. Ρωμαίου καὶ διὰ τῆς ἀποσπάσεως εἰς αὐτὸ δύο μουσικῶν, τοῦ Σπυρίδ. Σκιαδαρέση καὶ Σπ. Περιστέρη καθηγητῶν τῆς μουσικῆς εἰς σχολεῖα τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως. Διὰ τῆς ἀπασπάσεως ταύτης, κατέστη δυνατὴ ἡ ἔναρξις τῶν ἐργασιῶν τῆς προσηρτημένης εἰς τὸ Ἀρχεῖον Ἐθν. Μουσικῆς Συλλογῆς.

Χειρόγραφα εἰσήχθησαν εἰς τὸ Ἀρχεῖον ἐν ὅλῳ 26 ἐκ σελ. 677, αἱ δὲ ἐργασίαι περιεστράφησαν εἰς τὴν συστηματικὴν κατάταξιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων, τῶν παροιμιῶν, τῶν μύθων καὶ παραμυθίων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Οὕτω κατετάχθησαν ᾄσματα μὲν 885, παροιμίαι δὲ 8402 καὶ ἐμελετήθησαν τ' ἀκριτικὰ ᾄσματα πρὸς ἐκλογὴν τῶν καταλληλοτέρων διὰ τὸ παρασκευαζόμενον ἀπάνθισμα παραλλαγῶν, ὡς καὶ 300 παραμύθια τῆς ἀνεκδότου συλλογῆς τοῦ ἀειμνήστου Ἀδ. Ἀδαμαντίου πρὸς κατάταξιν εἰς τὸν Κατάλογον τῶν ἑλλην. παραμυθίων.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐπερατώθη ἡ ἔκδοσις τῶν Ζητημάτων τῆς Ἑλλην. Λαογραφίας, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν λαϊκὴν λατρείαν, μαγείαν, μαντικήν, ἀστρολογίαν, μετεωρολογίαν καὶ δημώδη ἰατρικήν. Ταῦτα, συνταχθέντα ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχείου πρὸς καθοδήγησιν τῶν συλλογέων λαογραφικῆς ὕλης, παρέχουν σαφῆ ὑποτύπωσιν τῶν θεμάτων τῆς λαογραφ. ἐρεύνης, διευκρινουμένων διὰ τῆς παραθέσεως χαρακτηριστικῶν παραδειγμάτων. Προσέτι ἐπερατώθη ἡ ἔκδοσις τοῦ Γ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Λαογραφ. Ἀρχείου, περιέχοντος ἐργασίας τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Κ. Μαλτέζου, τοῦ Διευθυντοῦ καὶ τῶν συντακτῶν Μ. Ἰωαννίδου καὶ Γ. Σπυριδάκη.

Τὸ ἔτος τοῦτο εἶδε ἐγκαινιαζόμενον τὸ ἔργον τῆς περισυλλογῆς καὶ διασώσεως τῶν δημωδῶν μελῳδιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ ἔτους 1914 εἶχεν ἀνατεθῇ ὑπὸ τῆς Πολιτείας εἰς τὴν ἱδρυθεῖσαν διὰ τοῦ νόμου 432 Ἐθν. Μουσ. Συλλογήν. Αὕτη εἶχε μὲν συγχωνευθῇ διὰ τοῦ ἀπὸ 14 Μαρτίου 1927 Διατάγματος εἰς τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον ἀλλ', ἐλλείψει εἰδικευμένου εἰς τὴν μουσικολογίαν προσωπικοῦ, δὲν ἠδυνήθη νὰ λειτουργήσῃ.

Συμφώνως πρὸς τὸ συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχείου πρόγραμμα προκαταρκτικῶν ἐργασιῶν, κατηρτίσθη γενικὸς βιβλιογραφικὸς κατάλογος μουσικῆς λαογραφίας, ὕλη δὲ μουσικὴ ἀπεδελτιώθη ἐκ μουσικῶν περιοδικῶν καὶ ἐντύπων συλλογῶν. Οὕτως ἀπεδελτιώθησαν δι' ἀντιγραφῆς μουσικῶν καὶ ποιητικῶν κειμένων ὑπὸ μὲν τοῦ Σπυρ. Σκιαδαρέση εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν γραφὴν 179 ᾄσματα, ὑπὸ δὲ τοῦ Σπυρ. Περιστέρη εἰς τὴν βυζαντινὴν παρασημαντικὴν 398 ᾄσματα.

Ἐκ παραλλήλου τὸ προσωπικὸν τῆς Ἐθν. Μουσ. Συλλογῆς ἀπετύπωσε ἐπὶ 23 δίσκων 26 Ποντιακά, 24 Σινασίτικα καὶ 18 Φλογητινὰ τραγούδια.

Ἡ ἀπαρχὴ ἐγένετο, οἱ δ' οἰωνοὶ εἶναι αἴσιοι, παρέχοντες τὴν ἐλπίδα, ἂν ἐνισχυθῇ τὸ Ἀρχεῖον οἰκονομικῶς εἰς τὴν ἐνέργειαν ἀποστολῶν τοῦ προσωπικοῦ εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος, ὅτι θὰ δυνηθῇ καὶ τὴν τελευταίαν ταύτην ὥραν νὰ περισυλλέξῃ καὶ περισώσῃ ἐκ τῆς φθορᾶς τὰς δημώδεις μελῳδίας τοῦ ἡμετέρου λαοῦ.

ΤΑ ΥΠΟ ΤΟΥ Δ. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1950 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ

Κύριοι ἑταῖροι,

Ὅπως καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, οὕτω καὶ κατὰ διαρρεῦσαν, τὸ Δ. Συμβούλιον τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας ἰδιαιτέραν κατέβαλε προσπάθειαν πρὸς δημοσίευσιν τοῦ εἰκοστοῦ τόμου τῆς Ἐπετηρίδος της, τοῦθ᾽ ὅπερ καὶ κατώρθωσε, παρὰ πάσας τὰς παρουσιασθείσας δυσκολίας, χάρις εἴς τε τὴν ἐνίσχυσιν τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς, τοῦ δήμου Ἀθηναίων καὶ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, δι᾽ ἣν ἐπικουρίαν ἡ Ἑταιρεία θερμῶς εὐχαριστεῖ τὰ εἰρημένα ἱδρύματα καὶ τὸν δῆμον Ἀθηναίων.

Ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἡ δημοσίευσις τοῦ τόμου τούτου, οὗτινος ἡ τιμὴ ηὐξήθη ἕνεκα τῆς μεγάλης ὑπερτιμήσεως τοῦ τυπογραφικοῦ χάρτου καὶ τῶν τυπωτικῶν, ἐβράδυνέ πως, τοῦτο δὲ προῆλθε λόγῳ τῆς δυσχερείας προμηθείας τοῦ χάρτου.

Κατὰ τὴν τρίτην Ἀπριλίου ἐ.ἔ. συγκροτεῖται ἐν Παλέρμῳ τῆς Σικελίας, τὸ ὄγδοον διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν συνέδριον, εἰς τὸ ὁποῖον, κληθεῖσα, θὰ μετάσχῃ καὶ ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία ἀποστέλλουσα ὡς ἀντιπρόσωπόν της τὸν γενικὸν γραμματέα της κύριον Φαίδωνα Κουκουλέν, ὅστις θὰ κάμῃ καὶ σχετικὴν ἀνακοίνωσιν.

Ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν διὰ τοῦ κυρίου Προέδρου καὶ τοῦ γενικοῦ Γραμματέως της εὐχαρίστως μετέσχε τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ὀγδοηκονταετηρίδος τοῦ γεραροῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ, τὰ δέοντα εὐχηθεῖσα, διὰ γράμματος δὲ συνεχάρη καὶ τὸν ἐπίτιμον ἑταῖρον αὐτῆς καθηγητὴν Henri Grégoire τὴν τεσσαρακονταετηρίδα τῆς καθηγεσίας του ἑορτάζοντα.

Ἡ ἀδυσώπητος καὶ βάσκανος μοῖρα ἔπληξε καὶ κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος τὴν Ἑταιρείαν ἡμῶν ἀποσπάσασα ἐκ τῶν κόλπων της ἐκλεκτὰ καὶ προσφιλῆ μέλη της.

Οὕτως ἀπῆλθεν εἰς τὴν αἰωνιότητα ὁ ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Δ. Συμβουλίου της ἀείμνηστος Μιχαὴλ Βολονάκις.

Οὗτος, ἀνήκων εἰς τὴν γενεὰν τῶν μαθητῶν τοῦ ἀοιδίμου Κωνσταντίνου Κόντου, ἥτις ἐμελέτησε καὶ κατενόησε τὴν ἀξίαν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων

καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀμφιλαφοῦς παιδείας κάτοχος πολυτίμους παρέσχεν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν ὑπηρεσίας ὡς γυμνασιάρχης ἐν Κύπρῳ, καὶ εἶτα ἐν Ἀθήναις καὶ ὡς γενικὸς γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας. Οὐδ᾽ ὑπῆρξε μικροτέρα ἡ συμβολή του εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς φοιτώσης νεολαίας διὰ τῆς ἀπὸ τῆς Πανεπιστημιακῆς ἕδρας εὐδοκίμου διδασκαλίας του. Καίτοι ὁ ἀείμνηστος κατηνάλισκε μέγα μέρος τῆς δραστηριότητός του δι᾽ ἐθνικοὺς ἀγῶνας καὶ μάλιστα διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Δωδεκανήσου, δι᾽ ἣν μακρὰς καὶ ἐπιμόνους κατέβαλλε προσπαθείας, καὶ ἣν ηὐτύχησε νὰ ἴδῃ ἐλευθέραν, εὕρισκεν ἐν τούτοις εὐκαιρίαν νὰ καταγίνεται καὶ μὲ ἐπιστημονικὰς ἐρεύνας, ὧν καρποὶ πρόκεινται διάφορα ἐπιστημονικὰ **αὐτοῦ** ἔργα. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρωμεν τὸ ἔργον του περὶ τῆς Σαλαμῖνος τῆς Κύπρου διὰ τῶν αἰώνων, τὴν μελέτην του περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, τὴν εἰς τρίτην ἐπηυξημένην ἔκδοσιν δημοσιευθεῖσαν ἀγωγὴν τοῦ πολίτου, τὸ Ἀγγλιστὶ ἐκδοθὲν βιβλίον του ὑπὸ τὸν τίτλον The Island of Roses and her eleven Sisters, or the Dodecanese καὶ τὸ τελευταῖον ἔργον του, ἤτοι τὴν Βυζαντινὴν ἱστορίαν, ἥτις ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας του, ἣν εἶχε συγγράψει καὶ τὴν δημοσίευσιν τῆς ὁποίας δὲν ηὐτύχησε νὰ ἴδῃ.

Ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία ἀγήρῳ θὰ διατηρήσῃ ἀνάμνησιν τοῦ φιλοπάτριδος ἀνδρός, τοῦ εὐσυνειδήτου ἐπιστήμονος καὶ τοῦ ἀγαθοῦ συνεργάτου.

Πολύτιμος ἑταῖρος, ὁ Βασίλειος Φάβης, ἐξέλιπε τῆς συγγενείας ἡμῶν. Ὁ ἀνὴρ οὗτος ὡς ἐκπαιδευτικὸς λειτουργός, ἐπὶ μακρὰ ἔτη συντάκτης τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τέλος ὡς Πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος παρέσχε πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὴν πολιτείαν καὶ τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν, οὐχὶ μικροτέρας δὲ καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην. Πρᾶος τὸν χαρακτῆρα καὶ ἀμνησίκακος, μὴ τυχών, δυστυχῶς, ὡς ἄλλοι, ἐγκαίρως τῆς προστασίας τῶν ἰσχυρῶν, κατώρθωσε διὰ τῆς ἱκανότητός του νὰ ὑπερπηδήσῃ πάντα τὰ παρουσιασθέντα ἐμπόδια, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν συνεχῆ καὶ πολλά, καὶ νὰ ἀναδειχθῇ ἐν τῇ χορείᾳ τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων διὰ τῆς ἐπιμελείας καὶ ὀξυνοίας του καὶ τῆς βαθείας γνώσεως τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ τοῦ Ἕλληνος καθ᾽ ὅλου λόγου. Γνώμονα κατὰ πάντα τὸν ἐπιστημονικόν του βίον ἔσχε τὴν ἀγάπην του πρὸς τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν πίστιν του πρὸς τὴν παράδοσιν, ἀρετάς, ἃς διακρίνει τις δι᾽ ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν του ἔργων.

Πεπεισμένος ὅτι, ἵνα τις εἶναι ἄξιος τοῦ ὀνόματός του ἐπιστήμων ἔπρεπε νὰ ἔχῃ εὐρεῖαν γνῶσιν τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, νὰ θεωρῇ δὲ ὡς ἑνιαῖον καὶ ἀδιάσπαστον ὅλον τὴν ἱστορίαν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ συνέγραφε τὰς μελέτας του, ἃς διακρίνει πρωτοτυπία καὶ δι᾽ ὧν πάντοτε προσέφερε νέον τι.

Πολλαὶ τῶν διατριβῶν του ἀναφέρονται εἰς ζητήματα γλωσσικὰ μὲ τὴν

ἀρχαίαν, τὴν Βυζαντινὴν καὶ νεοελληνικὴν περίοδον σχετιζόμενα, ἔνιαι δὲ καὶ μὲ θέματα ἰδιαιτέρως τὰς Βυζαντινὰς σπουδὰς ἐνδιαφέροντα ὡς εἶναι αἱ ἐπανειλημμέναι συμβολαί του εἰς τὸν Ἡσύχιον, τὸ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον κατὰ τὴν μνηστείαν ὑπὸ τοῦ μνηστῆρος διδόμενον φίλημα ὡς καὶ ἡ διὰ τὸ ἀκάπνιστον μέλι μελέτη του.

Διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Βασιλείου Φάβη ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία ἀπώλεσε ἐκλεκτὸν συνεργάτην καὶ ἡ ἐπιστήμη ὀτρηρὸν θεράποντα.

Μετὰ τὸν Βολονάκιν καὶ τὸν Φάβην ἔσχομεν τὸ ἀτύχημα νὰ χάσωμεν καὶ τὸν ἐν Κύπρῳ ἀντεπεστέλλοντα ἡμῶν ἑταῖρον ἀείμνηστον Λοΐζον Φιλίππου, ἄνδρα ὅστις σημαντικωτάτας παρέσχεν ὑπηρεσίας εἰς τὴν γενέτειράν του νῆσον μετέχων ἐκ τῶν πρώτων εἰς πᾶσαν ἐν αὐτῇ ἐθνικήν, κοινωνικὴν καὶ ἐκπαιδευτικὴν κίνησιν. Οὐδ' ὑπῆρξε μικροτέρα ἡ ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης συμβολή του. Διὰ τοῦ περιοδικοῦ του Πάφος, ὅπερ ἐπὶ δεκαετίαν ἐξέδιδε καὶ ἐν ᾧ, πλὴν ἄλλων, ἐδημοσίευσε διάφορα ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ ἄρθρα περὶ Κύπρου, καὶ ἰδίᾳ τῆς Πάφου, προήγαγε τὰς περὶ τὴν Κύπρον μελέτας. Ἀξιόλογος εἶναι ἡ εἰς δύο τόμους περὶ τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν Κύπρῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας δημοσιευθεῖσα μελέτη του, συμπλήρωμα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ βραβευθεῖσα καὶ μὴ δημοσιευθεῖσα, δυστυχῶς, ἑτέρα διατριβή του περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Εἰς τὰ ἔργα ταῦτα δέον νὰ προστεθῇ ὁ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθεὶς ὁδηγὸς τῆς Πάφου καὶ ἡ ἱστορία τῆς μονῆς Χρυσορρογιατίσσης, ἵνα ἄλλα μικρότερα ἔργα του παραλίπωμεν.

Ὁ μεταστὰς ὑπῆρξεν εἷς τῶν πνευματικωτέρων ἀνδρῶν τῆς Κύπρου ἀξιολόγους εἰς τὴν πατρίδα του προσενεγκὼν ὑπηρεσίας, δι' ὃ ἡ ἀπώλειά του ἐπὶ μακρὸν θὰ εἶναι αἰσθητὴ ἐν Κύπρῳ.

Υἱὸς τοῦ ἐπὶ ἔτη διατελέσαντος προέδρου τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας, ἀειμνήστου Παναγιώτου Καλογεροπούλλου, ὁ Διονύσιος Καλογερόπουλλος, ἀνὴρ ἀγαθὸς μετ' ἐνδιαφέροντος παρακολουθῶν τὸ ἔργον αὐτῆς καὶ προθύμως πάνυ τὴν προσωπικήν του προσφέρων συμβολὴν ὡς μέλος τῆς ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς, ἀνὴρ μετὰ ζήλου θεραπεύσας τὴν ἐπιστήμην καὶ διαφόρους δημοσιεύσας μελέτας τὰς ὁποίας διακρίνει πλουσία βιβλιογραφία, προώρως ἐξέλιπε τὸν βίον ἄφατον λύπην προξενήσας εἰς τοὺς γνωρίσαντας τὸν ἤρεμον αὐτοῦ χαρακτῆρα καὶ τὴν προσπάθειάν του νὰ φανῇ χρήσιμος πρὸς πάντα τὴν συμβολὴν αὐτοῦ ζητοῦντα.

Τέλος μετὰ μεγάλης λύπης ἐστερήθημεν χρηστοῦ καὶ παλαιοῦ τῆς Ἑταιρείας μέλους, τοῦ Στυλιανοῦ Καντζιλιέρη ὡς καὶ τῆς ἀοιδίμου Ἀμαλίας Ὀκτωράτου, ἥτις μέχρι τῶν τελευταίων της στιγμῶν ἰδιαιτέρως ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν Ἑταιρείαν ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς προαγωγῆς τοῦ ἔργου καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ὁποίας ἀόκνως εἰργάζετο.

Βαθύτατα θλιβόμενοι διὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν προσφιλῶν ἡμῶν ἑταίρων, εὐχόμεθα ἵνα εἶναι ἐλαφρὰ ἡ καλύψασα αὐτοὺς γῆ. Ἡ ἀνάμνησίς των θὰ παραμένῃ παρ' ἡμῖν ἀγήρως.

Ἐφαρμόζουσα ἡ Ἑταιρεία τὸ ἐκλαϊκευτικὸν αὐτῆς πρόγραμμα, ἔκαμε καὶ κατὰ τὸ 1950, δι' ἑταίρων της, σειρὰν διαλέξεων εἰς διάφορα Βυζαντινὰ θέματα ἀναφερομένων. Οὕτως ὁ Φαίδων Κουκουλὲς ἀνεκοίνωσε διήγημά του Βυζαντινῆς ὑποθέσεως ὑπὸ τὸν τίτλον ὁ Νικηφόρος, ὁ αὐτὸς δ' ὡμίλησε καὶ περὶ τοῦ θεάτρου κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ὁ Σάββας Παπαδόπουλλος διέλαβε περὶ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ὡς θεολόγου, ὁ Νικόλαος Καλογερόπουλλος περὶ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης ἐν τῷ Αἰγαίῳ, ὁ Γεώργιος Μέγας περὶ τῆς Βυζαντινῆς λαογραφίας, ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος περὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν μεσαιωνικὴν τέχνην τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας περὶ τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου καὶ τῶν προγενεστέρων αὐτοῦ κοντακίων, ὁ Νικόλαος Τωμαδάκης περὶ τοῦ δημοτικοῦ στοιχείου εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Ρωμανοῦ καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μαργαριτόπουλλος περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν μουσικῆς.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς διαλέξεις ἐγένοντο καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐκδρομαί, ἐξ ὧν μία κατὰ τὸ Πάσχα εἰς Μυστρᾶν, περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν μνημείων τοῦ ὁποίου ὡμίλησεν ὁ ἡμέτερος πρόεδρος κύριος Παναγιώτης Πουλίτσας. Δευτέρα ἐκδρομὴ ἐγένετο εἰς τὴν περίπυστον ἐν Πάτμῳ βασιλικὴν μονὴν ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἔνθα εἶπε τὰ δέοντα ὁ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἑταίρων κύριος Παναγιώτης Κρητικός, τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἐν τῇ νήσῳ Πατμιάδος Σχολῆς πανοσιολογιωτάτου Μελετίου Γαλανοπούλλου εὐαρεστηθέντος νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ τῆς ἐν τῇ νήσῳ δράσεως αὐτοῦ, τρίτη εἰς τὴν Κρωπίαν τῆς Ἀττικῆς, ὅπου κατὰ τὴν 29ην Μαΐου ἐτελέσθη τὸ ἐτήσιον τῆς Ἑταιρείας ἐπὶ τῇ ἁλώσει μνημόσυνον ὑπὲρ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συναγωνισαμένων καὶ πεσόντων, τὸν προσήκοντα λόγον εἰπόντος τοῦ ἡμετέρου ἑταίρου Εὐστρατίου Καλαντζῆ.

Καὶ εἰς τὰ τρία ταῦτα μέρη οἱ ἐκδρομεῖς ἡμῶν ἔτυχον πρόφρονος ὑποδοχῆς, δι' ὃ καθῆκον αὐτῆς θεωρεῖ ἡ Ἑταιρεία καὶ ἀπὸ τοῦ χώρου τούτου θερμῶς νὰ εὐχαριστήσῃ τοὺς κατοίκους καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς Σπάρτης, καὶ ἰδίᾳ τὸν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐπιμελητὴν ἀρχαιοτήτων κύριον Δημήτριον Λαμπρινὸν ὡς καὶ τὸν λόγιον δικηγόρον Ἠλίαν Σγουπάκον, τὸν ἡγούμενον καὶ τοὺς ἀδελφοὺς τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς μονῆς ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ὡς καὶ τὸν δήμαρχον καὶ τοὺς κατοίκους Κρωπίας διὰ τὰς ἐπιδαψιλευθείσας περιποιήσεις. Τετάρτη τέλος ἐκδρομὴ ἐγένετο εἰς Σούνιον ἔνθα περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν μνημείων τοῦ τόπου ὡμίλησεν ὁ ἀρχαιολόγος κύριος Μάρκελλος Μιτσός.

Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος διετηρήσαμεν τὴν ἐπιστημονικὴν ἡμῶν ἐπαφὴν μὲ τὰ ξένα ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα μετὰ τῶν δημοσιευμάτων τῶν ὁποίων ἀντηλλάξαμεν τὴν ἡμετέραν Ἐπετηρίδα.

Νέα τακτικὰ μέλη κατὰ τὸ 1950 ἐνεγράφησαν εἴκοσι καὶ δύο, δύο ἀντεπεστέλλοντα καὶ ἓν ὠνομάσθη ἐπίτιμον, ὁ ἐν Παρισίοις καθηγητὴς ἐν τῇ Σορβόννῃ κύριος Ροδόλφος Guilland.

Οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει καλοὶ ἡμῶν ἑταῖροι μετὰ ἀγαστοῦ ζήλου θεραπεύοντες τὰς Βυζαντινὰς σπουδὰς ἐπανειλημμένως ἦλθον εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Ἑταιρείας μετὰ πίστεως τοὺς σκοποὺς αὐτῆς ὑποβοηθοῦντες καὶ διὰ τῶν δημοσιευμάτων αὐτῶν προάγοντες.

Ἡ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ βιβλιοθήκη τοῦ ἀειμνήστου Βασιλείου Μυστακίδου ἐλειτούργησε κανονικῶς πολλῶν τῶν ἡμετέρων ἑταίρων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων λογίων ἐνδιαφερομένων διὰ τὰ Βυζαντινά, χρησιμοποιησάντων τά τε βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα τοῦ δωρητοῦ.

Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας, παρὰ πάσας τὰς ἐκ τῶν περιστάσεων δυσκολίας, χάρις εἰς τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προθυμίαν τῶν ἑταίρων, οἵτινες τακτικῶς κατέβαλον τὴν συνδρομήν των ὡς καὶ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν, ἧς ἀνωτέρω ἐμνήσθημεν, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εὑρίσκονται εἰς καλὴν κατάστασιν, ἡ ὁποία ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι θὰ καλυτερεύσῃ εἰς τὸ προσεχὲς μέλλον.

Ὁ ταμίας ἡμῶν κύριος Γεώργιος Μανσόλας θ' ἀνακοινώσῃ ὑμῖν τὸν ἰσολογισμὸν τοῦ παρελθόντος ἔτους ὡς καὶ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ τρέχοντος, ἡ ἐξελεκτικὴ δ' ἐπιτροπὴ θ' ἀναγνώσῃ ὑμῖν τὴν ἔκθεσιν της, καθ' ἣν πάντα τὰ βιβλία καὶ δικαιολογητικὰ εὑρέθησαν ἐν ἀπολύτῳ τάξει, χάρις εἰς τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὸν ζῆλον τοῦ ἐκ τῶν ἑταίρων ἡμῶν κυρίου Θεοδώρου Γαλάνη.

Ἡ οἰκονομικὴ διαχείρισις τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1950 παρουσίασεν εὐχάριστα ἀποτελέσματα.

Τὸ σύνολον τῶν ταμειακῶν εἰσπράξεων δι' ὁλόκληρον τὸ ἔτος συνεποσώθη εἰς δραχμὰς 36.833.600, τὸ δὲ σύνολον τῶν πληρωμῶν ἔφθασεν εἰς δραχμὰς 34.994.600, ἀφέθη οὕτω ὑπόλοιπον μετρητῶν εἰς νέον δραχμαὶ 1.839.000.

Τὸ σύνολον τῶν ἐσόδων ἀνῆλθεν εἰς δραχμὰς 35.284.976, τὸ δὲ σύνολον τῶν ἐξόδων εἰς δραχμὰς 3.300.600.

Τὰ ρευστὰ διαθέσιμα τοῦ ταμείου εἶναι δραχμαὶ 11.839.000 εἰς μετρητὰ καὶ καταθέσεις εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος.

Εἰς ἄλλας σελίδας τῆς παρούσης Ἐπετηρίδος δημοσιεύομεν τὸν γενικὸν ἰσολογισμὸν τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας διὰ τὸ ἔτος 1950.

Ταῦτα, φίλοι ἑταῖροι, τὰ κατὰ τὸ 1950 ὑπὸ τοῦ Δ. Συμβουλίου τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας πεπραγμένα. Τοῦτο, πρὸς ποικίλας ἀντιπαλαῖσαν δυσχερείας, ἔπραξε τὸ κατὰ δύναμιν κατορθῶσαν ν' ἀντιπροσωπευθῇ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν Βυζαντινὸν στίβον τὸ ἡμέτερον ἔθνος διὰ τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἐπετηρίδος της καὶ προκαλέσαν ὑπὲρ τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ εὐρυτέρου κοινοῦ διὰ τῶν ἐκδρομῶν καὶ διαλέξεων τῆς Ἑταιρείας.

Τὴν πρὸς ὑμᾶς λογοδοσίαν του κλείει μὲ τὴν ἔκφρασιν τῆς ἐλπίδος ὅτι

τάχ' ἄμεινον ἔσσετ' αὔριον.

Ὁ Πρόεδρος
Π. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Ὁ Γραμματεὺς
Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ 1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1950 ΜΕΧΡΙ 31 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1950

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ	ΔΡΧ.
Ταμεῖον	
Μετρητὰ ὑπόλοιπον κατὰ τὴν 31/12/1950	1.839.000
Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος	
Λ/σμὸς καταθέσεων εἰς ὄψιν	10.000.000
Παλαιὸν ὑπόλοιπον (ἐκμηδενισθὲν) Δρχ. 187.553	1
Χρεώγραφα	
Τὰ φυλασσόμενα παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος (συμβατικὴ ἀξία)	25
Ἐπετηρίδες	
Ἀξία διαθεσίμων Σωμάτων Ἐπετηρίδων κλπ. Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν	50.000.000
Λευκώματα	
Ἀξία Λευκωμάτων τῆς Ἑταιρείας . . . (συμβατικὴ ἀξία)	50.000
Σήματα	
Ἀξία διαθεσίμων Σημάτων τῆς Ἑταιρείας (κονκάρδες) . . . . » »	350
Ἔπιπλα Γραφείου . . . . » »	5.000
Βιβλιοθήκη	
Διάφορα Συγγράμματα . . . . » »	50.000
Ὑλικὰ διάφορα	
Τσιγκογραφήματα (clichés), πλάκες κλπ. » »	10.000
	61.954.376

ΠΑΘΗΤΙΚΟΝ		ΔΡΧ.
Κεφάλαιον		
Τὸ σχηματισθὲν Κεφάλαιον ὡς οἱ προηγούμενοι Ἰσολογισμοὶ	Δρχ. 30.000.000	
Μεταφερόμενα πρὸς ἐπαύξησιν	» 30.000.000	60.000.000
Κέρδη καὶ Ζημίαι		
Ὑπόλοιπον ἀφιέμενον εἰς νέον		1.954.376
		61.954.376

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΜΕΡΙΔΟΣ «ΚΕΡΔΗ ΚΑΙ ΖΗΜΙΑΙ»

ΕΞΟΔΑ (Δοῦναι)		
Γενικὰ ἔξοδα διαχειρίσεως		
Μισθοὶ καὶ ἀμοιβαὶ	Δρχ. 1.300.000	
Διάφορα ἔξοδα	» 1.076.600	2.376.600
Προμήθειαι		
Ποσὰ πληρωθέντα δι' εἰσπρακτρα συνδρομῶν κλπ. . . .		954.000
Μεταφερόμενα πρὸς ἐπαύξησιν τοῦ Κεφαλαίου		30.000.000
Ὑπόλοιπον Λ/σμοῦ Κέρδη καὶ Ζημίαι εἰς Νέον		1.954.376
		35.284.976

ΕΣΟΔΑ (Λαβεῖν)	
Εἰσπράξεις ἐκ Συνδρομῶν	6.330.000
» » Δωρεῶν	20.450.000
Διαφοραὶ ἐκ πωλήσεων Τόμων Ἐπετηρίδων	7.839.600
Ὑπόλοιπον προηγουμένης χρήσεως 1949	665.376
	35.284.976

Ἀθῆναι τῇ 10 Φεβρουαρίου 1951

Ὁ Ταμίας
Γ. ΜΑΝΣΟΛΑΣ

Ὁ ἐπὶ τοῦ Λογιστικοῦ
Θ. Γ. ΓΑΛΑΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΓΕΝΙΚΗΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΝ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

Ἀξιότιμοι Κύριοι,

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν ὅτι, συμφώνως πρὸς τὴν ἀναθεῖσαν ἡμῖν ἐντολήν, προέβημεν εἰς τὸν κανονικὸν ἔλεγχον τῆς διαχειρίσεως κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος 1950.

Τὰ λογιστικὰ βιβλία τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, καθὼς καὶ τὸ ταμεῖον, τὰ ἐντάλματα πληρωμῶν καὶ εἰσπράξεων καὶ ὅλα τὰ παραστατικῆς ἀξίας ἔγγραφα, ἀποδείξεις κλπ., ἐτέθησαν εἰς τὴν διάθεσίν μας, βεβαιοῦμεν δὲ ὅτι πάντα ταῦτα εὑρέθησαν ἐν παραδειγματικῇ τάξει καὶ ἀκριβείᾳ, ἐφ' ᾧ καὶ ἐκφράζομεν τὴν πλήρη ἱκανοποίησίν μας.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, ὁ συνταχθεὶς ἰσολογισμὸς τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν εἶναι ἐν ἀπολύτῳ τάξει, δι' ὃ προτείνομεν τὴν ἔγκρισιν αὐτοῦ καὶ ἐξαιτούμεθα τὴν ἀπαλλαγήν μας ἀπὸ πάσης εὐθύνης, κατὰ τὸν Νόμον.

Μετ' ἄκρας τιμῆς
Οἱ ἐλεγκταὶ
Π. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ
Γ. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε.
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ.
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ.
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π. †
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΛΟΣ ΣΠ.
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ Ν.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΥ ΤΟΥΛΑ
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ.
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ.
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΛΟΣ Π.
ΞΕΝΟΠΟΥΛΛΟΣ ΓΡ. †
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β.
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΔΕΛΤΑ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠ. ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ †
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ †
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΛΟΣ
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΠΑΝ. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
Γ. ΜΑΝΣΟΛΑΣ

Σύμβουλοι

ΒΟΛΟΝΑΚΗΣ ΜΙΧ. †
ΖΩΡΑΣ Γ.
ΜΕΓΑΣ Γ.
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤ.
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤ.
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ Ι.
ΠΕΡΔΙΚΑ ΝΙΚΗ
ΣΑΡΟΥ ΑΙΜΙΛΙΑ
ΤΑΡΣΟΥΛΗ ΑΘΗΝΑ
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν.

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΤΕΩΣ ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ †
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASSIEVIC' DRAG.
BANESCU N.
BENESEVIC' W. †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
DRECCIA EV.
BRÉHIER L.
BROUVER FRANC. DE SIMONE †
BURY J. B. †
BYRON R.
CADAFALCH J. P.
COLLINET PAUL †
DARCO E. †
DAWKINS R. M.
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR.
EBERSOLT J. †
ERHART ALBERT †
FERRARI GIANNINO †
GERLAND E. †
GRÉGOIRE HENRI
GUILLAND RODOLPHE
JERPHANION GUIL. DE †
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT.
MARCHAL HEN. FREDERICK
MERCATI SILVIO GIUSEPPE
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G.
MORAVCSIC G.
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO †
PERNOT H. †
† ΠΡΟΥΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜ. †
SCHLUMBERGER G. †
ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOFF IV. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI OR. †
USPENSKIJ F. †

RÉSUMÉ DU VOLUME

A. Xyngopoulos. «Personnages de l'Hippodrome sur des vases byzantins», pp. 3-16.

Sur une série assez nombreuse de vases byzantins on voit une figure masculine presque identique qui porte un costume assez bizzare collant sur son corps. Elle est toujours représentée en marche rapide tenant une corde qui parfois est nouée autour de la hanche. Cette figure représente un chasseur de l'Hippodrome, comme le prouve la comparaison à d'autres monuments, et surtout aux diptyques consulaires. La corde qu'elle tient est le lasso. On peut dater les vases avec cette figure du XIIIe et du XIVe siècles. Mais on sait par les textes qu'à cette époque les jeux de l'Hippodrome se trouvaient en pleine décadence. La chasse surtout des bêtes sauvages avait cessé depuis longtemps de faire partie des divertissements du cirque. La représentation des chasseurs sur les vases byzantins de ce temps doit s'expliquer par la copie de vieux modèles. On sait par plusieurs autres exemples que pour les artistes des Paléologues une source inépuisable d'inspiration étaient les œuvres des temps passés.

Phédon Koukoulès, «La viticulture chez les Byzantins», pp. 17-32.

Dans cette étude l'auteur traite des différentes questions se rapportant à la viticulture chez les Byzantins, savoir de la nomenclature des vignes et de la manière de les planter, des occupations diverses des vignerons, des conditions des actes de concession d'un vignoble, des dégats causés dans les vignes et des dédommagements qui en résultent, des différentes sortes de raisins, des instruments employés et des moyens de transport pendant les vendanges, de la manière de pressurer le raisin, des superstitions concernant les travaux viticoles, et finalement de la coutume de l'offrande—pour assurer la bénédiction

de la culture—des prémices de la vigne. Les sources de cet esposé sont les traités d'agriculture, les documents privés byzantins, les vers composés par de différents auteurs pendant les douze mois, les lois, les romans en prose et en vers. La vie des viticulteurs de la Grèce moderne prête aussi un secours précieux à ce sujet.

R. Guilland. «Études sur l'Hippodrome de Constantinople», pp. 33-55.

L'auteur commence par fixer la position de la Première porte de l'Hippodrome ; il indique la position du quartier Dihippion, déterminée par la situation de l'église de St Jean le Théologien, sur la Mésè, entre le Milion et le Prétoire et il conclut que la Première porte était la porte la plus occidentale de la façade nord de l'Hippodrome. Il étudie ensuite les écuries des factions, situées dans le quartier Dihippion. Il commence l'étude du pourtour de l'Hippodrome : d'abord, le balcon, dominant l'arène et les balustrades, puis les issues avec leurs escaliers, assez nombreux, enfin, les promenoirs, bordés de balustrades, autour de l'arène et il discute les textes qui prouvent leur existence.

Georges Soulis. «La première période de la domination serbe en Thessalie (1348-1356)», pp. 56-73.

Cette étude traite de la conquête de la Thessalie byzantine par les Serbes, événement qui sans aucun doute possible prit place en 1348, peu de temps après la mort de son gouverneur, Jean Angelos Pingernis. La conquête semble avoir été achevée paisiblement et peut-être après des negociations entre les Serbes et les magnats thessaliens. L'armée serbe qui conquit le territoire comprenait un grand nombre d'Albanais et était commandée par Grégoire Preljub, gendre de Dušan. C'était l'un de ses plus habiles generaux et c'est à lui que fut confiée l'administration du territoire conquis. Les frontières de l'état de Preljub allaient du territoire au Nord de Servia jusqu'au port Venitien de Ptéléon et de la côte de la mer Égée jusqu'aux montagnes du Pinde. Sa capitale était Trikkala. C'est dans son voisinage qu'il fut assassiné dans les derniers jours de 1355 ou les premiers mois de 1356. De sa mort date la fin de la première période de domination serbe au Thessalie. Le despote Nicéphore reussit (à la différence de

l'empereur Jean Cantacuzène en 1350) à ramener en 1356 la Thessalie sous la suzeraineté byzantine, mais ceci ne dura que quelques années.

Georges Spyridakis. «La mort et les coutumes byzantines s'y rapportant, tirées de sources hagiologiques», pp. 74-171.

L'auteur, se référant aux témoignages tirés de textes hagiologiques, donne un exposé détaillé des croyances byzantines concernant la mort, des présages de la mort, des habitudes qui précèdent la mort, des moments du râle, des premiers soins envers le défunt, de l'ensevelissement et de la décoration mortuaire, de l'exposition du mort, des lamentations, des funérailles, de l'hymnologie funèbre, des tombeaux et de leur décoration, de l'excavation, ainsi que des habitudes qui suivent l'enterrement, c'est-à-dire des banquets funéraires, des vêtements de deuil, des messes de commémoration, tout ceci comparé aux renseignements dûs à diverses autres sources et aux coutumes grecques anciennes, romaines, judaïques et grecques modernes correspondantes, avec une explication des causes premières de chaque coutume.

Basile Laourdas. «Epigrammes inédites de Michel Apostolis», pp. 172-208.

L'auteur publie une série d'épigrammes, tirées du cod. Parisinus Græcus 1744, de Michel Apostolis (ou Apostolios, ou Apostolidès), clérical et érudit connu du XVe siècle, et écrites en une langue poétique ancienne et en mètres antiques, ayant comme sujet les fêtes dominicales et les saints de l'Église grecque.

Ces épigrammes, précédées d'une préface en forme de lettre adressée à son ami, l'épigrammatiste Emmanuel Atramyttinos, sont accompagnées d'une analyse sommaire de leur contenu, où Apostolis déclare s'être basé sur les vies des saints du calendrier, et d'une analyse des éléments linguistiques qu'on y rencontre et qui sont empruntés à la langue d'Homère — et même jusqu'à celle de Manassès — et qui sont très remarquables.

Tassos A. Gritsopoulos. «L'archevêché de Dimitsana et d'Argyrocastro», pp. 209-256.

L'auteur rapporte que Dimitsana, la petite ville du Péloponnèse, ayant succédé à la ville arcadienne de Teuthis, tombée en décadence, est mentionnée pour la première fois en 966 dans une bulle du patriarche Polyeucte. Argyrocastro est cité, avant la fin du XVe siècle, parmi les possessions vénitiennes de la période qui suivit la prise de Constantinople. Aux noms de Dimitsana et d'Argyrocastro un archevêché est signalé pendant la période de la domination turque qui a son origine avant la fin du XVIe siècle, et qui, à plusieurs reprises, fut réuni à la métropole de Lacédémone et en fut souvent détaché jusqu'à la première année de l'insurrection grecque, date de la mort dans la prison de Tripolis—où il était enfermé avec les notables et les prélats du Peloponnèse — du dernier archevêque Philothéos, un des premiers martyrs de la patrie hellénique. Il est aussi question dans cette étude des archevêques des XVIIIe et XIXe siècles, ainsi que des évêques qui, après l'indépendance de la Grèce, occupèrent le poste de l'archevêché susmentionné qui fut transformé en évêché de Gortyne, puis en métropole de Gortyne et de Mégalopolis.

D. Ghinis. «Le droit coutumier à Athènes pendant la domination turque et le «codicas» du notaire Poulos», pp. 257-264.

A la circulaire de la régence (1833) adressée aux juges et aux démogérontes sur le droit coutumier pendant la domination turque, Athènes n'a pas répondu; on pourrait remplacer cette lacune par l'étude des actes des notaires de l'époque et peut-être aussi des jugements des tribunaux pendant les premières années du règne d'Othon. L'auteur essaie de reconstituer le droit en vigueur à Athènes et à ses environs pendant la domination turque par l'examen des actes du notaire Poulos (1823-1833), au nombre de 800 à peu près; de cette étude il en resulte que le droit en vigueur en Attique à cette époque s'éloignait essentiellement du droit officiel d'Arménopoulos et se basait sur le droit coutumier.

Démétrius Pallas. «Questions d'archéologie et de liturgie», pp. 265-313.

Sept mémoires concernant des questions d'archéologie et de liturgie.

1. Les appellations du sanctuaire chrétien:

Le sanctuaire chrétien est nommé par des termes divers. Discussion des appelations : maison (οἶκος), oratoire (εὐκτήριον), basilique (βασιλική), synagogue (συναγωγή), église (ἐκκλησία) et temple (ναός).

2. Le foyer des églises: A. v. Gerkan signale la place d'un foyer dans la salle 4a de l'église primitif de Dura (fig. 1). L'existence d'un foyer dans le lieu de culte proto-chrétien peut être corroborée par le témoignage de Clément d'Alex., Pedagog., II 1, 3-4, et confirmée par des témoignages ultérieurs (Syn. de Troullos, can. 99, pratique de la religion populaire de Farassa). A partir du IVe siècle on trouve des foyers placés comme annexes aux basiliques (fig. 2).

3. L'usage du feu dans les églises. Encensoirs: L'offrande d'encens dans les églises est signalée à partir du IVe siècle. L'encens était brûlé dans des encensoirs portatifs, semi-portatifs ou stables. Les encensoirs semi-portatifs et stables enrichissent la forme du culte et marquent l'introduction des autels spéciaux pour le feu et des offrandes «ἔμπυροι» dans la liturgie. Discussion des monuments relatifs (fig. 3).

4. La fonction liturgique de l'atrium: Les témoignages des sources, confirmés par les résultats des fouilles, montrent que dans quelques basiliques paléochrétiennes il existait des cloisons entre les colonnes des portiques de l'atrium. Or, ces cloisons avaient une fonction sembable à celle des parapets qui se trouvaient entre les colonnes des nefs de la basilique. Dans les premiers temps les fidèles se réunissaient là, puis entraient solennellement dans la basilique proprement dite pendant la Petite Entrée (l'Introitus). De cette fonction liturgique de l'atrium, dérive la lité des églises des monastères byzantins. Mais elle n'est pas une invention monastique (fig. 4).

5. La chaire épiscopale pendant la première partie de la liturgie: Il y avait deux chaires épiscopales dans les églises paléo-chrétiennes: une dans l'atrium (fig. 5) ou dans le narthex utilisée avant l'entrée solennelle dans l'église, l'autre située au synthronon dans le béma et utilisée après l'entrée, pendant la liturgie des fidèles (la deuxième partie de la liturgie). La chaire de l'atrium rappelle le tribunal du Palatium des empereurs byzantins et le minbar de Mahomet de la mosquée de Médine. Évolution de cette chaire est le trône actuellement placé dans la nef.

6. Le mutatorium des églises: Le mutatorium se trouvait dans l'atrium ou le narthex; il nous est connu par le cérémonial de basileis byzantins où il est désigné comme lieu dans lequel les empereurs changeaient leurs vêtements. C'était, au commencement, la place où se tenait l'évêque pendant son séjour liturgique dans l'atrium, c'était aussi le lieu où l'évêque s'habillait et se déshabillait; la chaire épiscopale, utilisée pendant la première partie de la liturgie, se trouvait là. En plus, le mutatorium était la place désignée aux bresbytères (figures 6, 7, 8, 9 et 10). Le mutatorium est indentifié ici avec le «lieu préposé aux salutations épiscopales» de Choricius, le «locus commemorationis» de la Didaché et de la Didascalia Arabica et la «bēt-selōtā» des églises de Tûr 'Abdîn. Sa fonction était analogue à celle de l'Anastasis constantinienne de Jérusalem.

7. La procession aux cierges pendant la liturgie: L'entrée solennelle des fidèles de l'atrium dans l'église proprement dite, se célébrait avec une procession aux cierges (figures 11 et 12) que l'on agitait et le chant de la Gloria in Excelsis. On observe encore aujourd'hui dans les églises une coutume analogue: on imprime aux lustres un mouvement de balançoire pendant la Grande Doxologie.

N i c o l a s B. T o m a d a k i s. *«Textes hymnographiques et hagiologiques de Jean dit «Xénos» (l'Etranger) et trois nouveaux auteurs de canons»*, pp. 314-330.

L'auteur a déjà publié une étude sur Saint-Jean l'Etranger (XIe siècle), rénovateur crétois de temples, dont le culte a commencé à Cydonia au XVIIe siècle sous la nomination de Jean l'Ermite. Présentement il publie, d'un codex du Mont-Athos, pour la première fois, un recueil de vies des saints de l'Ermite, et d'un manuscrit de Cydonia, un canon à Saint-Jean l'Etranger; il constate aussi l'existence de trois nouveaux auteurs de canons se rapportant au Saint: Marcos Hamétis, Démétrius Souroumis et Gabriel Rhoditis, et rassemble tous les renseignements qui les concernent. En plus il publie un texte en vers de Souroumis et une lettre de Maxime Margounios adressée à Rhoditis.

P a n a y o t i s G. N i c o l o p o u l o s. *«Deux lettres inédites de Maxime Margounios puisées dans la collection de B. A. Mystakidis»*, pp. 331-339.

Puisés dans ce qui reste inédit de la collection de feu B. A. Mysta-

kidis, deux petits textes apparaissent, copiés par le regretté savant d'un manuscrit d'une Dépendance à Constantinople du Saint Sépulcre 328 et concernant la dispute qui survint à Venise entre les évêques de Philadelphie, Gabriel Sévère (Seviros) et de Cythère, Maxime Margounios. L'auteur en a fait une comparaison, où cela fut possible, à de nouveaux manuscrits ; a donné des éclaircissements sur les questions découlant de ces textes et surtout de la lettre adressée à Sévère, comme ayant été écrite au mois «mémactérion» (novembre) de l'année 1590 ; et a illustré le sujet de son étude par une bibliographie riche. En plus il a rapproché ces textes du discours de réconciliation de Margounios.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

